

તી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

વર્ષ ૧૯મું અંક ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૪૨

તંત્રી · રવિશંકર મ. રાવળ ૨૧૭ સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

'કુમાર'ની
અપ્રાપ્ય
ફાઈલો

આજ સુધી જે નહોતી મળતી તેમાંની કેટલીક

ઑફિસના [illegible] સ્ટૉકમાંથી [illegible] કરીને વેચવા કાઢી છે અને તે ગણતરીની સંખ્યામાં જ છે

ઑર્ડરોનો નિકાલ, આવેલા પત્રોના ક્રમવાર જ થશે. તમારે મોડા ન પડવું હોય તો તાકીદે લખો:

વર્ષ	અંક
૪	૩૭થી ૪૮
૯	૯૭થી ૧૦૮ (૧૦૦મા અંક વિના)
૧૦	૧૦૯થી ૧૨૦
૧૨	૧૩૩થી ૧૪૪
૧૩	૧૪૫થી ૧૫૬
૧૫	૧૬૯થી ૧૮૦
૧૭	૧૯૩થી ૨૦૪ (૨૦૦મા અંક વિના)

દરેક વર્ષની કીમત રૂ. ૪
પોસ્ટેજ દરેકનું ૦-૪-૦

આઠે વર્ષની સામટી લેનારને રૂપિયા ૨૫માં ઘેરબેઠાં

એ ઉપરાંત

વર્ષ ૯મા તથા વર્ષ ૧૧માની ફાઈલો પણ થોડી મળી શકે છે અને તેની કિંમત તો સસ્તી છે
દરેકના માત્ર બે રૂપિયા
પોસ્ટેજ ચાર આના જુદું
બધી ફાઈલો બાંધ્યા વિનાની સમજવાની છે
૧૦૦મો અંક તથા ૨૦૦મો અંક દરેકના રૂ. ૧ પોસ્ટેજ દરેકના ૦-૪ બંને સાથેના પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૪

કુમાર કાર્યાલય અમદાવાદ

જૂના અંકોમાં નવો વધારો

સસ્તી કીમતે વેચવા કાઢેલા

અંકોમાં કેટલાક અપ્રાપ્ય અંકોનો માતબર ઉમેરો

અને તે પણ અત્યંત સસ્તી કીમતે

કાર્યાલયમાં [illegible] તંગીને કારણે આજ સુધી આગ્રહપૂર્વક જાળવી રાખેલા કાર્યાલયના ખાસ સંઘરેલા ગણત્રીના સ્ટૉકમાંની નકલો પણ ઓછી કરી નાખીને વેચવા કાઢી છે. અને આજ સુધી આવતી જાહેર ખબર ફેરવવાથી તેમાં માતબર વધારો થયો છે. આ નીચે આપેલી તેની યાદીમાં, તમારી ફાઈલોમાં ખૂટતા હોય એવા કે તમને મનપસંદ એવા કોઈ અંક છે? તો એ તરત મેળવી લો. નીચે લીટી દોરીને બતાવેલા અંકો [illegible] પણ સાહિત્યનો અમૂલ્ય ભંડાર બની રહેશે,

૩૭, ૪૮, ૬૪, ૬૭, ૭૨, ૯૬, ૧૦૮, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૫, ૧૪૬ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦,

દરેકની કીમત બે આના

- ટપાલ ખર્ચ અંક દીઠ એક પૈસા પ્રમાણે વધુ ગણીને સાથે જ નાણાં મોકલવાં. બ્રહ્મદેશના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ અડધો આનો અને પરદેશના ગ્રાહકોએ અંક દીઠ દોઢ આનો લેખે મોકલવું

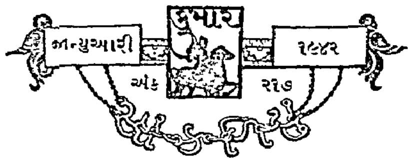
- નાણાં પોસ્ટની ટિકીટો અગર મનીઑર્ડર કે પોસ્ટલ ઑર્ડર દ્વારા અગાઉથી જ મોકલવાં. વી.પી. કરવામાં આવશે નહિ.

અંકોની સંખ્યા માત્ર ગણતરીની જ હોવાથી ઑર્ડર મળશે

તે તારીખના ક્રમમાં જ

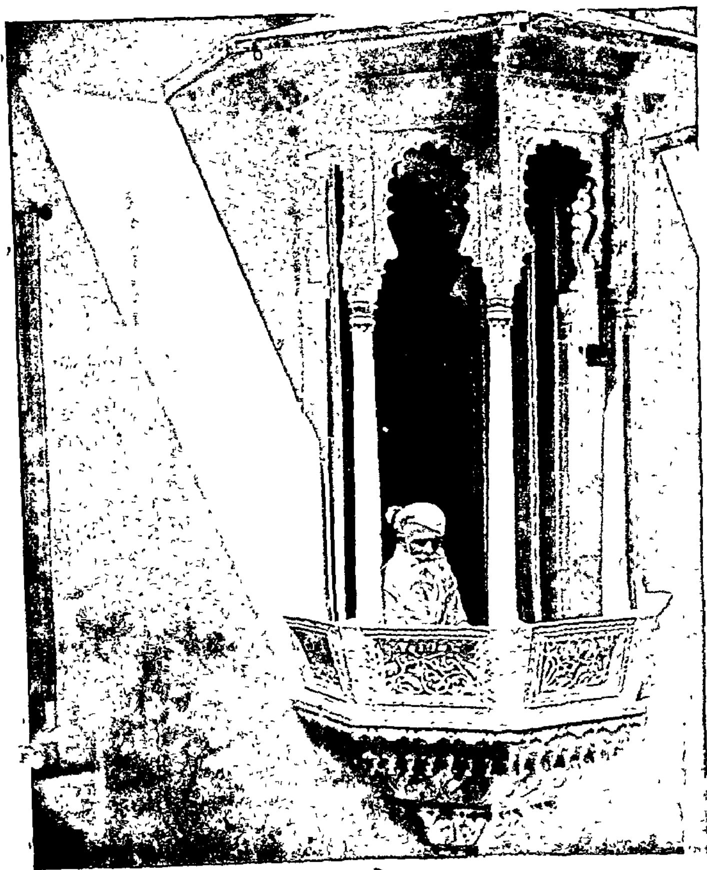
રવાનગી કરવામાં આવશે

'કુમાર'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦, બ્રહ્મદેશના રૂ. ૬-૮-૦ અને પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ (શિલિંગ ૧૨) છે. નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે છતાં કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક તરીકે દાખલ થઈ શકાય છે. નમૂનો મગાવી જુઓ.



કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ વાર્ષિક રૂ. ૫, પરદેશના રૂ. ૭ાા, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના, મુંબઈમાં: કુમાર ઑફિસ, ૧૩૯-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર. આર. રેકની ક અથવા રાવત બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં . નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા.



ઝરૂખો

ફોટો આસદગિયા કે. મૈયદ

(કૅમેરા રોલાઈફ્લેક્ષ ટેસારલેન્સ f ૩.૫ ૧/૧૧૦ ડાર્ક ૧૧. લાઈટ યલો ફિલ્ટર કોડાક સુપર ઈક્સ એક્સ ફિલ્મ સમય ૩-૩૦ બપોરના)



કુમાર ૨૬૭ • જાન્યુઆરી ૧૯૪૬

ગ્રામસરિતા

ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખ

વર્ષ ૧૯ **કુમાર** અંક ૧

જાન્યુઆરી ૧૯૪૨

તારો જ તું જય થજે



• વસંતતિલકા •

સંમોહથી જીવનયુદ્ધ મહીં ય જ્યારે
હેઠાં પડે કરથી શસ્ત્ર અજાણ, તારી
શક્તિ હણાય; તુજ ભેરૂ કરીશ કોને?
તું પાર્થ છે,–જીવનમાં લડનાર સૌ યે
છે પાર્થ; તો ય નહિ સારથિ પાર્થનો એ
પામે બધા, કર મહીં ફરી શસ્ત્ર આપી
જે પ્રેરતો, વિજિગિષા બઢવે, રહીને
યુદ્ધે અદીઠ પણ જે જયપ્રેરણા છે,–
–ના, પ્રેરણા નહિ જ, એ સ્વયમેવ જેતા–
ને પાર્થ માત્ર જયનું હથિયાર એનું.

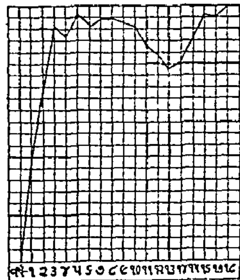
જીવ્યું ભલે તુજ સદા કુરુક્ષેત્ર થાય:
એમાં જ પૌરુષની સિદ્ધિ બધાની છે ને?
તારો જ તું જય થજે, તુજ પ્રેરણા યે,
તું સારથિ, તું જ પરંતપ, વિશ્વજિત્ તું.

હરિશ્ચન્દ્ર ભ ભટ્ટ

'મંજુ અને ગોમેદ' નામે તરતમાં પ્રકટ થનાર કાવ્યસંગ્રહમાંનું એક કાવ્ય

૧૯મે વર્ષે · થોડો ફેરફાર

લગભગ ચારગણી કિંમતે જઈ પહોંચેલી કાગળની મોંઘવારી 'કુમાર'ના દેહ-રૂપમા થોડો ફેરફાર કરવાની અમને ફરજ પાડે છે 'કુમાર' શરૂ થયું ત્યારથી બાર વર્ષ સુધી અમે નિયમિત ચાળીસ પાનાં આપ્યા કર્યાં છે વચ્ચે ૧૩-૧૪ ને ૧૫-૧૬મા વર્ષમા તો અમે સોળ ને આઠ પાનાનો વધારો તથા એરંગી છપાઈની છાટ પણ ઉમેરી હતી. પણ આ નીચે છાપેલો આલેખ બતાવશે કે એ ચાર વર્ષમા એટલો વધારો આપવા છતા, ને ગયે વર્ષે ચાર પાનાનો ઘટાડો કરી નાખવા છતા ગ્રાહકસખ્યાનો આંક કેવી વિચિત્ર રીતે ચઢ્યાં ઊતર્યો છે! એટલે



અમને તો વિશ્વાસ છે કે કપરા સંજોગોમાં આ વર્ષે થતો બીજો ચાર પાનાંનો ઘટાડો એની ગ્રાહકસંખ્યા પર અસર નહિ પહોંચાડે. એની સામે અમે ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે વાચકોને તો, એમને ગમ્યા કરતી સામગ્રી, એના ગુણ કે સંખ્યામા ફેરફાર થયા વિના મળ્યા કરશે; અને એની પ્રતીતિ આ અંક તથા આ નીચેનો હિસાબ આપી રહેશે.

સામાન્યતઃ અપાતા ૪૦ પાનાંમાં અમે સરેરાશ ૨૪ પાનાંનુ વાચન ચાલુ (પાઈકા) ટાઈપમા અને ૧૬ પાનાંનું નાના (સ્મૉલ) ટાઈપમાં આપતા હતા. બ્લૉકો ન હોય તો તેની લીટીઓ, પાઈકાની પાના દીઠ ૭૬ ને હિસાબે ૧૮૭૪ થાય, અને સ્મૉલની પાના દીઠ ૮૬ને હિસાબે ૧૩૭૬ મળી બંનેની કુલ ૩૨૦૦ થાય આ અંકથી અમે બધાં જ પાના નાના બીબાંમાં આપવા સાથે લીટીઓને વધુ લાંબી કરી છે, વધુ પાસેપાસે આણી છે અને પૃષ્ઠની ઊંચાઈ પણ વધારી છે. એથી હવે (બ્લૉક વિના) પાના દીઠ ૯૮ લીટીને હિસાબે ૩૨ પાનાંમાં કુલ ૩૧૩૬ લીટીઓનું વાચન સમાય, જે બહુ મોટો ઘટાડો નથી

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું અદ્યતન માસિક

[ઉત્તર ભારતના કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રાનું વર્ણન—ગયા અંકને અનુસંધાને શાન્તિનિકેતનનો પરિચય ચાલુ]

'વાલ્મિકી-પ્રતિભા'નો નાટ્યપ્રયોગ

● ૧૮૮૦માં કવિશ્રી ઈંગ્લૅંડથી આવ્યા પછી ત્યાંના આઇરિશ તખ્તાની ઢબે એમણે આ આખું નાટક ગાનરચનામાં ઉતાર્યું હતું. તેમાં ત્યાંની સુરાવટો ભળેલી છે અને હિંદી સંગીતકળાને સત્કારયોગ્ય જરા નિર્બન્ધ બનાવી છે. સંગીતભવનના આચાર્ય શાન્તિદાના નેતૃત્વ નીચે સંગીત, ચિત્ર અને વિદ્યાભવનના વિદ્યાર્થીઓ તથા કન્યાઓએ તા. ૧૬મીની રાત્રે તે ભજવી બતાવ્યું. શ્રી શાન્તિદાએ પોતે તેમાં વાલ્મિકનું પાત્ર ઉપાડ્યું હતું અને તેના સ્વરોને શ્રી ગુરુદેવની વિધિ પ્રમાણે જ ઉતાર્યા હતા. નાટ્યભૂમિ ઉપર કશી જની તૈયારી કે પાઘવ ન હતા. વિદ્યાભવનની ઓશરીમાં જ ઝાડના બેચાર મોટા ડાળખાં બાંધીને જંગલનો ખ્યાલ ઊભો કર્યો હતો. એક ડાળી સાથે ખુલ્લું ખડગ લોહિયાળ બનાવી લટકાવ્યું હતું. ત્રિશૂળ અને પથ્થરો મૂકી માતાનું થાનક બનાવ્યું હતું. થોડીક વીજળિક રોશની, એક મોટી ફાનસજ્યોત અને જવનિકા,—બસ પણ વેશભૂષામાં, અભિનયમાં અને ભાવનિરૂપણમાં ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક સૂક્ષ્મતાઓ જાળવી હતી. વાલ્મિકના બેરૂ બહારવટિયાઓની બીષણ મુદ્રાઓ અને કરાળ તોફાનમસ્તી પ્રેક્ષકોને ત્રાસ ઉપજાવે એવાં હતા. તેમને હાથે પકડાએલી હરિણી સમી બાલિકાનો માતાને ભોગ ધરાવવા તેઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે તે બાલા દયા યાચે છે. તેથી વાલ્મિકનું હૃદય દ્રવે છે અને તે તેને છુટકારો આપે છે. વનની દેવીઓ તેનું અભિવાદન કરે છે. પછી તે વનમાં રખડતો થાય છે. ફરી વાર બહારવટિયા માતાને પ્રસન્ન કરવા પેલી બાલિકાને પકડી લાવે છે, ત્યાં વાલ્મિક આવી ચડે છે ને તેમને ખૂબ ધમકાવી બાલિકાને દૂર મૂકવા જાય છે. અહીં બાલિકાને ખરા ભાવાશ્ર આવી ગયા હતા. છેવટ વાલ્મિક ગમે તેમ રખડતો ફરે છે. એવામાં બહારવટિયાનું ટોળું આવી ક્રૌંચ જોડા પર તીર મારે છે, તેથી તેમાંનુ એક મરી જાય છે. તે જોઈ દુઃખભારે વાલ્મિક શ્લોકમાં પારધીને શાપ આપી દે છે અને પછી આવી દિવ્ય વાણી પોતાને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તેને લાગે છે કે કોઇ દેવી પ્રકાશ તેનામાં પ્રવેશ્યો છે. તે જ વખતે દેવી સરસ્વતી પ્રકટ થાય છે અને તેને વરદાન આપે છે. વનદેવીઓ સરસ્વતીનું ગાન કરે છે. વાલ્મિક કવિની ઉપાસના તજી સરસ્વતીની ઉપાસના સ્વીકારે છે અને તેની શોધમાં નીકળી જાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી તેને અનેક વૈભવો ને સુખસંપત્તિ આપવા પ્રકટ થાય છે. પણ તેને તો સરસ્વતીની એકની જ ઉપાસના જોઈતી હોવાથી એનો અસ્વીકાર કરે છે. રખડતા વાલ્મિકને આખરે સરસ્વતી ફરી વાર દર્શન દે છે અને વિશ્વ આખું કાવ્યમય બની જતું લાગે છે. સરસ્વતી તેને કહે છે કે વાલ્મિકના હૃદયની જડતા તોડી તેમાંથી માનવપ્રેમનું ઝરણું વહાવવા પોતે જ પેલી અનાથ બાલિકાનું રૂપ લઈ આવી હતી. અને આમ કહી વાલ્મિકને પોતાની વીણા ભેટ આપે છે.

આખું નાટક એક જ સ્થાન પર માત્ર પ્રકાશના સૂચનો અને પાત્રોની આવજા પર જ કરી બતાવ્યું ને સુરાવટ તેમજ ગાનના આરોહઅવરોહમાં જ ભાવાનુભવ કરાવાયો.

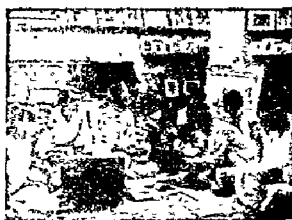
બીજે દિવસે સવારે મેં કલાભવનના જૂના ચિત્રસંગ્રહો અને હાલના વિદ્યાર્થીઓનું સતત ચિત્રપ્રદર્શન જોવામાં વખત ગાળ્યો. જૂના વિદ્યાર્થીઓનાં લીનોકટ, વૂડકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે કામના નમૂના જોતા એમ લાગે કે એ અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ આજે વિરલ થઈ ગયા છે. શ્રી નંદબાબુએ તો ઇચિંગ, લીનોકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે બધી હાથમુદ્રામાં એક વાર સુક્ષ્મ ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી બતાવી છે. એમના એ પ્રથમ યુગના વિદ્યાર્થીઓ અને સહધર્મીઓ આજે જુદીજુદી કળાશાળાઓમાં અધ્યાપકપદો શોભાવી રહ્યા છે. કળાભવનનું પુસ્તકાલય પૂર્ણપણે અવલોકવાને તો મહીનાઓ જોઇએ, પણ અહીંના થોડા વિદ્વાન વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમની કલાચર્ચાઓના સાર રૂપ કાંઇ પુસ્તક હિંદીમાં તૈયાર કરે તો સારૂં એવી તેમની તીવ્ર ઈચ્છા છે. આ સિવાય સંપ્રદાયોના વાદ ઢબે એમનાથી

વિનોદદા અને કિંકરદા

● એમના આ શાપકમંડળમાંથી જ શ્રી વિનોદદા (દા=દાદા-મોટાભાઇ) હિંદી ચિત્રકળાનો અદ્યતન ઇતિહાસ એકઠો કરી રહ્યા છે. રવિવર્મા પછી ગુજરાતમાં પહેલું ઑઈલ પેઇન્ટિંગ કોણે ઉપાડ્યું તે એમનો એક પ્રશ્ન હતો. મારે પણ એ શોધ કરવાની છે. કિંકરદા (શ્રી રામકિંકર બૈજ) એક મસ્ત કલાકાર છે. તે ગાળામાં શીખવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેની હિંદી છાપ પર મુગ્ધ બની જાય છે, અને તે જ હાથે ફ્રેન્ચ ઈમ્પ્રેશનિસ્ટ (ભાવછાયાવાદી) ચિત્રો નાના મોટા કૅનવાસ એકાંતે ચીતરતા જોઇ તેમની સ્ફુરણા ને સર્જનથી સૌને વિસ્મય થાય છે. કમાવા તો તે એકલા હાથે મોટા તોતીંગ પ્રતિમાસમૂહો માટી કે કૉંક્રીટમાં કરી રહ્યા છે. દિવસે કે રાત્રે



'વાલ્મિકી પ્રતિભા' નાટકમાંનો કેટલાક પ્રયોગ



કલાભવનમાં નંદબાબુ તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ગુજરાતની કળાના નમૂના બતાવનાર શ્રી રવિશંકર રાવળ - એમની પાછળ મસ્તાન બિનોદી

શાંતિનિકેતન આશ્રમમાંથી જણાતું 'ઉત્તરાયન'નું દૃશ્ય બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં સુંદર સ્થાપત્ય-રચનાઓ ધરાવતું એ ભવન નવી જ સૌંદર્યદૃષ્ટિ રજૂ કરે છે

તેમને તમે ફુરસદ લેતા જોઈ શકો જ નહિ. રાત્રે પણ એકાદ બાજુ પર મોટી ભીંત કે કોઠા પાસે કડિયાઓની મદદથી રેતી કે સીમેન્ટની પ્રતિમાઓ પર કિટ્સનના દીવે કામ કરતા જ જણાય. એમણે કરેલી બેચાર પ્રતિમાઓ સાકારરૂપ અને ભાવરૂપમાં ઉત્તરાયણ કે વિદ્યામંદિરની પાછળ જોઈ શકો. કોઈ તો એવી, કે તમે જોઈ રહો પણ શું જુઓ છો એ કહી શકો નહિ; પરંતુ કંઈક છે એમ કબૂલ કરો જ.

ઉત્તરાયણ અને શ્યામલી

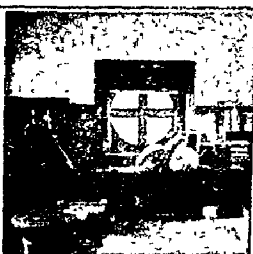
● મેં ઉત્તરાયણની વાત હજુ નથી કરી. શાંતિનિકેતનના વાસની બહાર એક જુદી જ વાડીમાં શ્રી ગુરુદેવનો વાસ હતો. પહેલાં તેમણે પોતાના માટે ગુપ્ત કાળના ભાતનું માટીનું એક સુંદર ઘર બંધાવેલું. તેનું નામ શ્યામલી છે. પણ તે ઘણું નાનું છે. તેમના પુત્રપરિવાર અને મહેમાનો માટેની સગવડ તેમાં ભાગ્યે જ હતી, એટલે તેમણે ઉત્તરાયણ નામનું એક સુંદર ભવન બાજુમાં જ બંધાવ્યું. તેના બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં બહુ જ સુંદર સ્થાપત્ય-રચનાઓ અને ગવાક્ષો છે; અને છતાં તે આધુનિક ભારતીય સ્વ-રૂપનું નિઃશંક કહી શકાય. એના મુખ્ય ખંડમાં ગુરુદેવની ચિત્ર-કળાના બધા ય નમૂના (જે નમૂનાઓથી પણ વધુ હશે) બહુ જ કલામય રીતે ભીંત પર મઢેલા છે. તેના દ્વારપ્રવેશો, અટારીઓ અને [illegible] નવી સૌંદર્યદૃષ્ટિ રજૂ કરે છે.

એ આખા મકાનના એક સુંદર પરિશિષ્ટ જેવું તો શ્રી પ્રતિમાદેવી (ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ)નું કલાગૃહ છે. રૂઢ બાંધકામ અને [illegible] એન્જિનીઅરિંગની ઘણી અવગણના કરી તેમાં નવું રૂપવિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને તે ન ભુલાય તેવું છે. શ્રી રથીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પત્ની એ શ્રી પ્રતિમા દેવી પોતે ઉત્તમ ચિત્રલેખા છે.

ઉત્તરાયણનો બાગ અને વચ્ચેનું તળાવ જાપાનીઝ કલાના પર રચાયાં છે. તેની મધ્યમાં કરેલા નાનકડા ટાપુ પર શિરિતુંગ રૂપે શોભતું ગુરુદેવનું મસ્તક [illegible]કરદાની કલાકૃતિ છે.

ઉત્તરાયણની બીજી સ્થાપત્યરચનાઓમાં પણ કંઈક નવું હિંદી રૂપનિર્માણ છે, એમ છતાં પણ બાજુમાં આવેલી શ્યામલી જ

ડાબી બાજુ: 'ઉત્તરાયન'માં જાપાની ઢબે રચેલો સુંદર તળાવડીવાળો બાગ
જમણી બાજુ: એ બાગની વચ્ચે તળાવડીની મધ્યમાં શિરિતુંગ રૂપે મોજૂદ કિંકરદાએ સીમેન્ટમાં કરેલું ગુરુદેવના મસ્તકનું શિલ્પ

ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ શ્રી પ્રતિમાદેવી, જે પોતે ઉત્તમ ચિત્રલેખા છે તેમનું કલાગૃહ–બહારથી તથા અંદરથી ૨૪ આધુનિક ને શિલ્પક સૌન્દર્યાત્મક અનન્યતાએ એ કલાગૃહના બાંધકામમાં નવીન રચવિધાન કર્યું છે

પોતાની માટીની બની ભીંતાઓ વચ્ચે ગુરુદેવનો વાસ એમના જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી સાચવી રહીને ધન્ય અને સ્મરણીય બની છે. આજે પણ એમાં ગુરુદેવ ક્યાં બેસી ચિત્રો કરતા, કથા વાંચતા, ત્યાં સૂતા તે બધું જોઈ શકાય. 'શું એકાંત'! 'કેવી શાન્તિ'! 'કેવી સાદાઈ'! ઉત્તરાયણના વાસ તેમણે કદી પસંદ નહોતો કર્યો. એ શ્યામલીના દ્વારપ્રવેશે કાઠિયાવાડનું પાનતોરણ લટકાવેલું જોઈ હું હરખાયો હતો. ગુજરાતે એને ગામડી કળા ગણી કાઢેલી તેને ગુરુદેવે પ્રથમ સન્માની છે.

શિલ્પનો નવતર પ્રયોગ

● ચિત્રકળાની જેમ શાન્તિનિકેતનમાં શિલ્પના પણ અપાર પ્રયોગ થયા છે. પણ તેને દૂર જઈ પ્રગટાવનાર કોઈ નથી નીકળ્યા. તેમાંનો એક પ્રયોગ તે ભીંતને આધારે કે ટીંબા રૂપે, માટીની મોટી મૂર્તિઓ કે અવનવી પ્રતિમાઓ કરી તે પર ડામર અને છાણનું લીપણ કરવાનો છે. એ લીપણને લીધે એ કૃતિઓ વરસાદમાં પણ બેચાર ચોમાસાં બરાબર ટકી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રયોગ કરવા આ સસ્તા સાધનવાળી પદ્ધતિ અનુકૂળ હોઈને અહીંના ઘણા નિવાસગૃહોની ભીંતો પર કે ખાલી ખૂણાઓમાં આસીરિયા, ઇજિપ્ત અને હિંદના શિલ્પની અવનવી પ્રતિમાઓ નમૂના રૂપે તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તે ભાતે અમરનાર? વાતાવરણ ઉપજાવે છે. ગુજરાતમાંથી ગયેલ ભાઈ હરિવદને આ દિશામાં કાંઈક પ્રગતિ કરેલી અને બેચાર મનસુબા પણ કરેલા, પરંતુ દૈવને કેમ સમજ્યું છે?

ગુજરાતની કલાવાર્તા

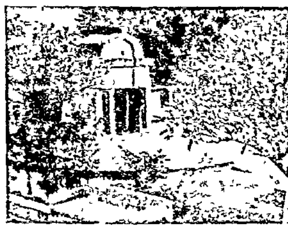
● તા. ૧૭મીની બપોરે શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદના સભ્યોએ નાનું સંમેલન ભરી મારું પ્રેમભર્યું આતિથ્ય કર્યું. એ પ્રસંગ તો ન ભુલાય એવો બન્યો. તેમાં સિંધી, કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતના ભાઈઓએ એકરૂપ બની જલપાન (એટલે અલ્પાહાર) અને ગાન સાથે તેને એક સુંદર અવસર બનાવી દીધો હતો. નવ દસની સંખ્યામાં બહેનો પણ હતી. આવા દૂર પ્રાંતમાં જુદી સગવડ કરતાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી નડી હશે. એ પ્રત્યેકનો હું ઋણી બન્યો છું.

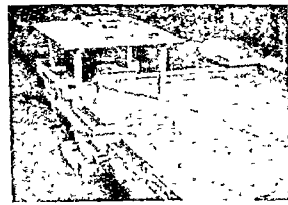
તે જ રાત્રે મારે ગુજરાતની કળાની રૂપરેખા શાન્તિનિકેતનની વિદ્યાર્થીસભા તેમજ અધ્યાપકસમૂહ આગળ રજૂ કરવાની હતી. સભા મ્યૂઝિયમ (કલાભવન)ના દ્વાર આગળ જ ગોઠવી હતી. કલાભવનના પુસ્તકપાલ કલાકાર શ્રી ગિરિધારી અને શ્રી ભાગોજીએ મારા ચિત્રોની સ્લાઈડો બતાવવા માટે શ્રમપૂર્વક એપીડાયોસ્કોપ તૈયાર કર્યું હતું, પણ તેનો એક ગ્લોબ ગયો હોવાથી પ્રકાશ કમી પડ્યો, એટલે ચિત્રો તો બીજા દિવસે પ્રદર્શનમાં જ બરોબર જોવાનું



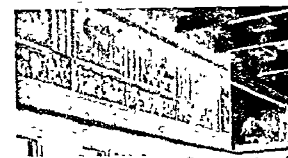


ભીંત ઉપર ડામર ને છાણનું લીપણ કરી તે પર આસીરિયન ઢબે માત્ર રેખાઓના હિસાબે રચેલી શિલ્પ-પ્રતિમાઓ: શાન્તિનિકેતનમાં થયેલો નવો પ્રયોગ









કરાવ્યું આચાર્ય શ્રી ગુરુદયાળ મલ્લિકજીએ મારો પરિચય આપ્યા પછી મેં, તૈયાર કરેલું લખાણ બાજુએ રાખી સ્મૃતિના આધારે મારી તૂટીફૂટી અંગ્રેજીમાં એક સળંગ કથાનકરૂપે ગુજરાતની કલાવાર્તા લગભગ કલાક સુધીમાં પૂરી કરી યથાશક્તિ મારી ફરજ પૂરી કરી મેં તે રાત્રે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો

શ્રી મલ્લિકજી

● તા ૧૮મીની સવારનો સમય શાન્તિનિકેતનનો બાકી-



ડાબી બાજુએ મથાળેથી અનુક્રમે (૧) ગુરુદેવનું પ્રિય નિવાસસ્થાન 'શ્યામલી',(૨)ઉત્તરાયણના ચોકને ખૂણે આવેલો સુંદર મંડપ, (૩-૪) નાના વિદ્યાર્થીઓના ભવનની ભીંતો તથા છતો ઉપર કરેલા રંગાલેખન જમણી બાજુ શાન્તિનિકેતનના ભોજનગૃહ પાસેની કલાકુટિર એના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ આ અંક-ની આર્ટ પ્લેટ પર શ્રી નંદબાબુએ કરેલા એ જ કુટિરના ડ્રોઇંગની સાથે આપેલું લખાણ

નો વિસ્તાર જોવામાં ગાળ્યો તેમાં શ્રી મલ્લિકજીની કુટિર અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ મને બહુ જ ગમી ગયાં મલ્લિકજીની કુટિર એટલી નાની છે કે પૂ. ગાંધીજીએ વિનોદમાં તેને ત્રણ પગલામાં માપી લીધી હતી મલ્લિકજીનું સદા હસતું પ્રેમાળ મુખ વિદ્યાર્થીઓનું આશ્વાસન છે તેમને આશ્રમની ત્રીજી ગાદીનું ઉપનામ મળ્યું છે પહેલી ગાદી ગુરુદેવની, બીજી શ્રી ઍન્ડ્રયૂઝની અને ત્રીજી મલ્લિકજીની આપણા વ્રજલાલ ત્રિવેદી, નવીન અને ધીરેન્દ્ર ગાંધી ભાઈઓ તેમજ કલાગંદા તેમની આસપાસની કુટિરોમાં જ જામ્યા છે.

ત્યાર પછી ચીનની સરકારે બંધાવેલું મોટું ચીની ભવન જોયું ચીનનું ઉત્તમ સાહિત્ય ત્યાં સંઘરાયું છે અને કેટલાક ચીની અધ્યાપકો તથા વિદ્વાનો કુટુંબ સહિત ત્યાં વસે છે આ ઉપરાંત એક અતિથિગૃહ પણ છે, જેની બાજુમાં જ શિશુગૃહ છે આ શિશુગૃહના વિશાળ વસતિગૃહમાં ભીંત પર કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓએ મુઘલ, રાજપુત અને જાપાનના કલાસમુદાયમાંથી ચૂંટેલા પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ દોર્યાં છે અને એ રીતે પ્રાણીઓની એક અપૂર્વ ચિત્રશાળા અહીં બની ગઈ છે. આ પ્રકારે ચિત્રબોધ સાથે આનંદ આપવા માટે અહીં હરિપતાલ, ડૉર્મેટરીઓ, ધર્મશાળા વગેરે દરેક મકાન પર તે તે સ્થાનને મહત્ત્વ ને પ્રેરણા આપે એવા ચિત્રો થયા હતા, પણ તેમાંના ઘણાં વિલય પામ્યાં છે.

બપોરે શ્રીમતી રતિ પિટિટના ચિત્રો જોયા તેમણે બહુ પ્રેમપૂર્વક 'કુમાર' માટે પોતાના કેટલાક લીનોકટ ને ફોટોગ્રાફો આપ્યા, જેનો ઉપયોગ થતો છેલ્લા ત્રણ અંકથી વાચકો જોતા હશે બપોરે ફરી કેટલાક વિદ્યાર્થીબંધુઓને મળ્યા. સાંજે મેદાન પર ફુટબૉલની મૅચ જોઈ વિશ્વભારતીના વિદ્યાર્થીઓએ રમતના મેદાન ઉપર પણ ઠીક નામ કર્યું છે સુરેનબાબુ ત્યાં રમત જોવા બેઠા હતા એટલે તેમની રજા ત્યાં જ માગી લીધી સાથે સાથે કલામંદાએ રાત્રે અમારે નીકળવાનું વખતે જરૂર પડવાની તે ટૅક્સીની અનુમતિ પણ માગી લીધી અને ગુરુદેવની ગત લેવા નજીકનું એક સાંતાલ ગામડું જોવા અમે ઊપડ્યા

વિદાય

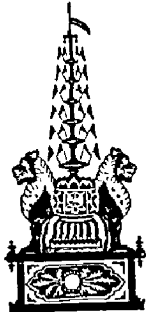
● રાત્રે 'બંગાળી-સમેલની'ના સપ્તાત ઉત્સવમાં હાજરી આપી તેમના આતિથ્ય ને સદ્ભાવનો લહાવ લીધો ત્યાં મુંબાઈના સુશીલાબેનનું નૃત્ય જોઈ આનંદ થયો તેની શરીરસ્ફૂર્તિ તથા ભાવદીપ્તિમાં પ્રતિભા છે રાત્રે નંદબાબુને મળવાનો ક્યાંય યોગ ન થયો, એટલે તેમને ઘેર ગયા; પણ ત્યાંયે ન મળ્યા બીજી વાર છેલ્લી તક લેવા ગયા ત્યારે થાકથી સૂઈ ગયેલા, એટલે ચિઠ્ઠી મૂકી હું પાછો વળ્યો પરંતુ ગમે તેમ પણ તેમને ખબર પડેલી, એટલે દસ સાડા દસ વાગ્યે તેમના સુપુત્ર વિશુદા અને મારોજી તેમની ચિઠ્ઠી અને ભેટનું એક દર્શિન ચિત્ર

આપવા અહીં માઈલ દૂર મારા મુકામે આવ્યા ત્યારે તેમનું સૌજન્ય કેટલું છે તે સમજાયું. એ દર્શન આ અંકની આર્ટપ્લેટ પર પ્રકટ કર્યું છે.

ભાઈ મજલાલે નીકળવાની બધી ગોઠવણ કરી પોતે પણ પ્રવાસમાં જોડાઈ ઠેઠ બનારસ સુધી સાથ આપ્યો રાત્રે સૌ વિદ્યાર્થી બાંધવ બહેનોએ ભારે મને વિદાય આપી થોડી ઊંઘ લઈ એ વાગ્યે મોટર આવી ત્યારે જાગ્યા અને રાત્રિના અંધકારમાં સામાન ચડાવી એ કવિ-સર્જિત સંસ્થાનું સ્મરણ લઈ અમે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું

(ચાલુ)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ

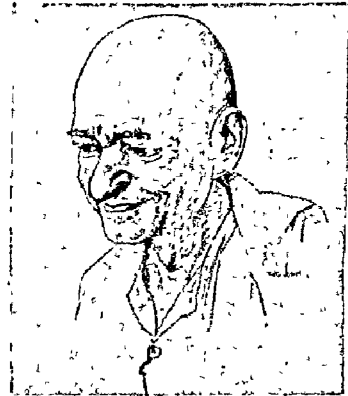


રજત મહોત્સવ પ્રસંગના સૂચન ૨૫ પચીસ ધ્વજનો કીર્તિસ્તંભ

● જૈન કોમના વિદ્યાર્થીઓની એકધારી સેવા આપનારી આ સંસ્થા ગુજરાતનું ભૂષણ બની છે ગુજરાતના અનેક તરુણ પ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાનો, ધારાશાસ્ત્રીઓ કે અધિકારીઓ આશ્રયવધતા યે આ સંસ્થાના આભારી બન્યા છે, અને તેનો સુંદર સવિસ્તર ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે પણ તે સાથે જૈન કોમે પોતાની સંસ્કારદૃષ્ટિ કેટલી વિશાળ અને વ્યાપક બનાવી છે તેનું સુંદર દૃષ્ટાન્ત તો તેમાં વિવિધ વિષયો પર લખનારા ઇતર કોમના વિદ્વાનો અને કોવિદોની લેખસમૃદ્ધિ છે સુંદર રૂપરંગ અને બાંધણીવાળો આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એક આકર્ષણ બનશે શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયા ને શ્રી ચંદુભાઈ મોદી જેવા એ સંસ્થાના ભાવિકોના પ્રયાસોનું એ સુંદર પુષ્પ છે. ૪૫૦ પૃષ્ઠના એ દળદાર ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ ૩ મળવાનું સ્થળ · મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાળીયા ટૅંક, મુંબઈ–૨૬

પ્રકૃતિ

● ગુજરાતમાં કાવ્યો, કથાઓ નાટકો અને વાર્તાઓનું સાહિત્ય ભેટ-ારો તેમજ તેનો ઉપભોગ કરનારો વર્ગ આજે ઠેરઠેકાણે ઊભરાઈ ગે છે, પણ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની રચના, વ્યવહાર અને વૈવિધ્યનું યથાર્થ નિદર્શન કરાવનાર મોટા ગ્રંથો કે છૂટક સાહિત્ય પણ પ્રાપ્ત કરવું આજ સુધી મુશ્કેલ રહ્યું છે એ કામ કંઈ ટેબલ ઉપર બેસી મનના ઘોડા દોડાવી મૂકતા સિદ્ધ થઈ શકે એવું નથી જગતમાં પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરનારાઓએ એકાંત ખૂણે તેમજ સૃષ્ટિમાં રખડીને આયુભર મૂક તપશ્ચર્યા કરીને તેના સર્જન, વિકાસ અને વિલયના સ્વરૂપોનો બહોળો અભ્યાસભંડાર મૂક્યો છે તેને અપનાવી તથા નજર આગળ રાખીને, ઘરઆંગણે તેમજ વનવગડાના અગોચર પ્રદેશોમાં રહેલી જીવ-કીટસૃષ્ટિ, પક્ષી–પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જળચર સૃષ્ટિનો પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસ કરનારા જે ગણ્યાગાંઠ્યા વિરલ અભ્યાસીઓ ગુજરાતમાં છે તેમણે અમદાવાદમાં 'ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ' નામનું એક નાનકડું (પણ મોટા ધ્યેયવાળું) મંડળ ત્રણેક વર્ષથી સ્થાપ્યું છે, અને તેના અગ્રણીઓમાંના એક શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય ('કુમાર'ના 'વનેચર')ના તંત્રીપણા નીચે આ કાર્તિક માસથી 'પ્રકૃતિ' નામનું આ ત્રૈમાસિક ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે શરૂ કર્યું છે તેમના આ આગેકદમ કાર્યને અભિનંદનનો અર્ઘ્ય આપ્યા વિના રહેવાશે નહિ એ નાનકડું લાગતું ત્રૈમાસિક ગુજરાતના ભવિષ્યના વિશાળ પ્રાકૃતિક સાહિત્યનું ચેતનવંતું પગરણ છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક સમ્પ્રદાનીય અને પાઠ્ય સંગ્રહ બનવા તે સરજાયું છે. જે કોઈપણ અભ્યાસસંસ્થા કે શિક્ષણસંસ્થા એની કદર સમજી શકશે નહિ તેને ભવિષ્યના વિદ્યાપિપાસુઓ 'પ્રમાદી'નો શિરપાવ આપ્યા વિના નહિ રહે એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે



સ્વ. ભિક્ષુ અખંડાનંદજી

● ભગવા લૂગડાં પહેરીને તેને દીપાવનારા એમના જેવા થોડાક વધુ સન્યાસીઓ જો ગુજરાતને મળ્યા હોત તો આજે ગુજરાતની જનતાની કેળવણી ચારે પાયે ઊંચી મેડી સુધી વધી હોત. સ્વ. મોતીભાઈ અમીન અને શ્રી ઠક્કર બાપા જેવા જ એ ગુજરાતના સમાજના મૂક અને સાચા સેવક હતા; અને એ ત્રણેની મૈત્રી પણ સેવાની ભૂમિકા પર જ રચાઈ હતી કોઈ સાહિત્યસમારંભ કે પરિષદમાં જવલ્લે નજરે પડતા એ ભગવા લૂગડાવાળા સન્યાસીને જોઈ ઘણા જુવાનોને આશ્ચર્ય થતું પણ સ્વામી વિવેકાનંદનું વીર વેદાંત, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું પ્રેમામૃત, નેપોલિયનનું શૌર્યવંતું ચરિત કે રામાયણ મહાભારત ભાગવત ગીતા અને આર્યભિષક જેવા મહાગ્રંથોની ગુજરાતમાં સસ્તી પરબો ઉઘાડી આપનાર એ સન્યાસીના કાર્યનો સરવાળો સહજમાં નહિ કરી શકાય સાક્ષરોના અપ્રાપ્ય પુસ્તકો અને અગ્રાહ્ય ભાષાકોષથી અલિપ્ત રહેલા ગામડિયાઓને તો એમના પુસ્તકભંડારે જીવનના ભાથા ભરી આપ્યા હતા પઢિયારના 'સ્વર્ગે' એ કંઈકના જીવનને ત્યાં પહોંચવાની સરણી બતાવી હતી અને સ્વામી અખંડાનંદજીએ લોકોની એ ભૂખ પૂરી સમજી લીધી હતી, તેથી જ એમણે જીવનની તપસ્યા દ્વારા સસ્તું સાહિત્ય સર્જ્યું અને ફળવ્યું હતું એમણે એક યુગનું કાર્ય પૂરું કરી આપ્યું છે અનંત ધામમાં એમને જરૂર શાંતિ હશો ર.મ.રા.

ક્લોરોફૉર્મની શીશી શોધીને માનવતા પર કાયમી ઉપકાર કરનાર

સર જેમ્સ યંગ સિમ્પસન



૧૮૪૭ના નવેમ્બરની ૪થી તારીખે બેએક ડૉક્ટરમિત્રોની સાથે મળી સિમ્પસને ક્લોરોફૉર્મનો પહેલો અખતરો જાત ઉપર કર્યો ને સૌ મૂર્છામાં પડ્યા. ક્લોરોફૉર્મની મૂર્છામાંથી સિમ્પસન પહેલો જાગ્યા

માંદાને સાજા કરવા અને જિંદગી બચાવવી; ઓગણીસમી સદીના વૈદકના ધંધાના આ બે મુખ્ય હેતુઓ હતા. એ બેની સાથે જે ત્રીજા એક આદર્શની જરૂર હતી છતાં જે ભાગ્યે જ વિચારાતો તે 'દર્દનું પ્રશમન'—દર્દ શમાવવું કે ઓછું કરવું.

એ કાળે સર્જ્યન થનારમાં સફળ કસાઇના સર્વે ગુણો જરૂરી મનાતા! એના આંગળા અને કુશળ અને ઝડપી રાખવા પડતાં અને બીજાનાં દર્દ સામે બુઠ્ઠું બની રહેવું પડતું આ ગુણ ન હોય તેનામાં કોઇને વિશ્વાસ ન બેસતો. એ વખતે લિનલિથગોના એક ભઠિયાગરના આઠમા છોકરા જેમ્સ સિમ્પસનને એ વસ્તુસ્થિતિમાં પલટો આણ્યો ક્લોરોફૉર્મની શીશી વડે માનવતા પર એણે કાયમી ઉપકાર કર્યો.

એ વખતના ભયંકર અને ઘણીવાર ગંદા ઓજારો વડે માણસને શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડતી ક્રિયા કશી હરકત વિના પાર પડે તે માટે રોગીના હાથપગ બાંધી દેવામાં આવતા. પોતાનું શરીર ચીરાતું એ કમકમાં ખાતો જોઇ રહેતો ને જખમ રૂઝાવવા માટે સળગતા ડામરની દુર્ગંધ એ સહે જતો. એ ક્રિયા એટલી તો સાધારણ થઇ પડી હતી કે સિમ્પસને તે તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે એડિનબરોના ડૉક્ટરો અને વિદ્યાર્થીઓ બહુ નવાઇ પામેલા!

ઇ. ૧૮૧૧માં જૂનની ૭મીએ સ્કૉટલૅન્ડમાં લિનલિથગોના બાથગેટ મુકામે જન્મેલા સિમ્પસનનું બાળપણ સ્કૉટિશ ગ્રામભૂમિના સામાન્ય વાતાવરણમાં વીત્યું નાનપણથી જ એ ખૂબ હોશિયાર તથા દરેક બાબતમાં ચોકસ હતો. નિશાળેથી એ ઘેર આવતા જ એની મા બહાર જતી અને એ ભઠિયારું સંભાળતો. એના ગામડાની નિશાળમાં એ સૌથી તેજસ્વી વિદ્યાર્થી ગણાતો.

એનું કુટુંબ ગરીબ હતું, છતાં એની તેજસ્વિતાને કારણે ઉચ્ચ અભ્યાસની એને સગવડ કરી આપી ને તે એડિનબરો યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ચૌદ જ વર્ષની ઉંમરે એ 'ફૅકલ્ટી ઑવ આર્ટ્સ'માં પ્રવેશ પામ્યો અને એકવીસ વર્ષની વયે તો ડૉક્ટરની ડિગ્રી મેળવી, સર્જ્યનોની કૉલેજનો લાઇસેન્શિયેટ બન્યો.

અને ત્યાર પછી જ તેને એ નસીબદારી સાંપડી જેણે એના જીવન ઉપર બહુ ઘેરી અસર કરી ડૉક્ટરેટ મેળવવા માટે એણે 'Death from Inflammation' નામે થીસીસ (મહાનિબંધ) લખેલી. સાવધ પૃથક્કરણ, સમતોલ પ્રમાણો અને દૂરદર્શી નિર્ણય વાળા આ નિબંધે પૅથોલોજીના પ્રોફેસર ડૉ. જૉન ટૉમસન પર એટલી અસર ઉપજાવી કે તેણે એ તરુણ વિદ્યાર્થીને પોતાનો મદદનીશ બનાવ્યો. અને સિમ્પસને પણ એ જગ્યા એવી યોગ્યતાપૂર્વક સંભાળી કે ૧૮૩૭માં ડૉક્ટર ટૉમસને માંદગીની એક વરસની રજા લીધી ત્યારે તેણે વ્યાખ્યાનખંડમાં પણ તેની જગ્યા સંભાળી. પૅથોલૉજીમાં એક વરસનો એ અનુભવ તેને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો.

એડિનબરોમાં આ વ્યાખ્યાનો આપતી વખતે જ તેને લિવરપૂલના એક વેપારીની પુત્રી જેસી ગ્રિન્ડલેનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ ઘણાં વૅકેશનોમાં તે લિવરપૂલમાં એના મહેમાન તરીકે જતો.

ઇ. ૧૮૩૯માં એડિનબરો યુનિવર્સિટીની દાયણવિદ્યાના પ્રોફેસરની ખુરશી ખાલી પડી અને સિમ્પસને તેની ઉમેદવારી કરી. પરંતુ અવિવાહિત માણસ એ સ્થાન પર ન આવી શકે એવી પ્રથા હોવાનો જવાબ મળતાં સિમ્પસન તરત લિવરપૂલ ઉપડ્યો ને એક અઠવાડિયામાં જેસી ગ્રિન્ડલેને પત્ની તરીકે લઇ હાજર થયો! તરત તેની ઉમેદવારી મંજૂર કરવામાં આવી.

વિદ્વાન અને પ્રોફેસર હોવા છતાં સિમ્પસન સાવ સંશોધક જેવું ન હતો. વિજ્ઞાનની માનવ બાજુ એને વિશેષ આકર્ષતી અને રોગ તથા તેથી જન્મતું દુઃખ વિજ્ઞાનીના રસની વસ્તુઓ કરતાં તેને મન તિરસ્કારપાત્ર હતી.

એ દાયણકામનો પ્રોફેસર થયા પછી થોડા જ વખતમાં એને કાને વાત આવી કે અમેરિકાના એક દંતવૈદ્ય મૉર્ટને દાંત ખેંચવા માટે 'એનીસ્થેટિક' માટે ઈથરનો ઉપયોગ કરેલો. એણે પોતે પ્રખ્યાત સર્જન રૉબર્ટ લિસ્ટનના હાથ નીચે ઈથર વડે થએલું પહેલું ઑપરેશન જોયું અને એના મન પર એની એટલી બધી અસર થઇ કે સુવાવડના કેસોમાં તેણે એનો ઉપયોગ ચાલુ કર્યો અને તેના પરિણામ ખૂબ આશ્ચર્યકારક આવવા લાગ્યા.

પરંતુ કૃત્રિમ રીતે મૂર્છા પમાડીને દર્દીનું દર્દ ઓછું કરવા સામે ત્યારના ધર્મગુરુઓએ વાંધા લીધો ને સિમ્પસનની સામે બાઇબલનું વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું કે 'In sorrow thou shalt bring forth Children'. પરંતુ એની સામે 'The Lancet'માં એક લેખ લખીને સિમ્પસને એમની સામે બાઇબલનું જ આ વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું - 'And the Lord God caused a d ep sleep to fall upon Adam, and he slept. and he took one of his ribs, and closed up the flesh instead thereof.' પાદરીઓ આ સાંભળી લાજવાબ બન્યા ને એમનો વિરોધ મોળો પડી ગયો.

છતાં સિમ્પસનને લાગ્યું કે ઈથર એ સર્વથા યોગ્ય પદાર્થ નહોતો. એ આખો દિવસ પ્રયોગશાળામાં અખતરા કરતો જ રહ્યો, અને સાંજે ઘેર આવીને પણ આરામ ન લેતા બેત્રણ ડૉક્ટરમિત્રોને લઇ એ જ વાતની ચર્ચાઓ કરતો, તથા દરરોજ નવાં નવાં પ્રવાહી બનાવી તેમની સામે મૂકતો. એક રાતે, ૧૮૪૭ના નવેમ્બરની ૪થીએ, પોતે અગાઉ એક વખત અજમાવેલી ક્લોરોફૉર્મની શીશી સિમ્પસનને એકાએક યાદ આવી અને તેણે તે કચરાપટીમાંથી ગોતી કાઢી બધાએ એનો ઉપયોગ કર્યો અને થોડી વારમાં જ સૌ મૂર્છામાં પડી ગયા.

સિમ્પસન સૌ પહેલો મૂર્છામાંથી જાગ્યો ત્યારે પહેલો જ વિચાર એને પોતાના અખતરાની સફળતાનો આવ્યો. માનવજીવનનું સંરક્ષણ કરવા સાથે એના દર્દના નાશનું આ ક્લૉરોફૉર્મ (અનુસંધાન પૃ. ૨૫મે)

સૌંદર્યપિપાસુઓ અને સાહસખેડુઓને સાદ દેતા

પુરુષાર્થીઓના પિતામહ હિમાલયનાં પ્રદેશમાં



અફરવાટ શિખર ચડતા અધવચ્ચેના ઘાટ પરથી ગુલમર્ગનું દૃશ્ય

આસમાનમાંથી પ્રભાતના ફૂટતા તેજની આભા નીતરતી હતી ને જેલમ! કાશ્મીરના હૈયા સમી એ રૂપરાણી પ્રશાન્ત બની મૂક નિદ્રા લેતી હતી એના એ નિદ્રસ્થ સ્નેહાળ હૃદય ઉપર તરતા કાશ્મીરી અમજીવીઓના ડુંગા (હોડી-ઘર)ની પ્રતિચ્છાયા પવનની હળવી લહેરોમાં થથરતી હતી દૂરની ગગનચુમ્બી ગિરિમાળાઓ હુરાણા જ જાણે ડોકિયાથી ઊંડી, જેલમના નીરમા પોતાના વદન જોતી હોય, તેમ નમી રહી હતી આ સભર મૌન વચ્ચેથી અમારી માઈલો લાંબી ગતિએ સરી રહી હતી અને અમારી બન્ને બાજુ, પર્વતશિખરોની ઊંચાઈની હરીફાઈએ ચડયા હોય તેવા, સીધા સોટા જેવા પૉપ્લર વૃક્ષોની આવી રહેલી હાર, મેઈ રાહદારોના સ્વદેશને સલામી આપતા ઊભેલા સિપાઈઓની અદાથી શોભતી હતી

ઊતરતા ઑક્ટોબરના એ દિવસો હતા હું ને મારા બે બિહારી મિત્રો વહેલી સવારે ઊઠી, શ્રીનગરથી ગુલમર્ગના દર્શને નીકળ્યા હતા

નવ માઈલે રસ્તો બે ફાંટા થયા એને શ્રીનગર-રાવલપીંડીનો મુખ્ય રસ્તો છોડી અને પશ્ચિમના પહાડો તરફ સાઈકલો વાળી બીજા પાંચ માઈલ આગળ વધતા માગામ આવ્યું નાનુ એવું ગામ લાકડાના છૂટાં મકાનો, વચમાં માટી-જ્યાએ ડોકિયા કરતુ ઘાસ, છાપરા ઉપર ભૂખરા રંગનુ ઘાસ જેટલા ગરીબ મકાનો પણ આ લાકડાની પછીતોની આથે રહેનાર કાશ્મીરી કારીગર એમની આંગળીના ટેરવાની કલાએ તો માત્ર કાશ્મીરને જ નહિ, પરંતુ હિંદભરની કીર્તિને જગમગતું બનાવી છે પશ્ચિમની નારીઓના સુકુમાર દેહસૌન્દર્યને અહીંની શાલોએ ઓપ આપ્યો છે જગતની કલાભૂમિ ગણાતા ફ્રાન્સના દીવાનખાનાની સુંદરતાને આજ સુધી અહીંની શેતરંજી અને ગાલીચા વધારતા આવ્યા છે આપણી એ જગકીર્તિના ગાયકો ફાટેલા ગરમ કપડામાં વીંટળાઈ હજી હમણાં જ ઊઠીને બહારની દુકાન ઉપર, કટોરામાં નમકીન ચા અને રોટીનો સ્વાદ માણતા હતા પાસેથી વહેતા ઝરણાને કાંઠે ઊજળા ચહેરાવાળા બાળકો, તરતા બતકો સાથે રમત રમતા હતા

રસ્તાનુ ચઢાણ હવે અમને હંફાવતુ હતુ અમારી સામે જ ઊભા હતા અફરવાટ પર્વતના ૧૫,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈના શિખરો રસ્તાની ડાબી તરફની ખીણોમા પાઈન, દેવદાર ને ચીડના સમૃદ્ધ જંગલોની લીલી ઘેરી છાયા, તેના ઉપર જામી પડેલા ફરફરતા કાંઈ થાકીને આરામ લેતા મસ્ત વાદળો, અને સૌથી ઉપર, પાછળથી આવતા કિરણોથી ઝગમગી રહેલા અફરવાટના રૌપ્ય મુકુટો!

ટનમર્ગ આવ્યુ,—ગુલમર્ગનુ પ્રવેશદ્વાર અહીં સુધી મોટરો આવી શકે. અહીંથી ગુલમર્ગ ત્રણ માઈલ થાય. અમે તે દિવસે ટનમર્ગમાં જ પડાવ નાખ્યો ટનમર્ગમા લાકડાના બાંધેલા મકાનોની બે હાર છે. એક પંજાબી દુકાનદારનો મેડો ચાર આના આપી ભાડે રાખ્યો સામે જ શીખ સરદારજીના ઢાબા (વીશી)મા જમવાનો પ્રબંધ કર્યો કાશ્મીરમા મોટા ભાગનો પરચુરણ વેપાર પંજાબીઓને હાથ છે.

ઢાબામાં પેસતા જ સૌથી આગળ બેઠા. તેના ઉપર કાળ ગાઢતા તપેલા બીજા બેઠા ઉપર મોટા ઝાઝા તવાની ગરમીથી પરોઠા (ત્રિકોણાકાર પડવાળી ઘઉંની રોટલી) અને અમે સાંજે જમવા ગયા

જૂની ખુરશીઓ પર અમે ત્રણે બેઠા ત્રણ થાળા પીરસાઈને આવ્યા. બિહારી મિત્રોએ શરૂ કર્યું મેં ચમચો ઉપાડી શાકથી શરૂઆત કરી, ત્યા ચમચામા હાડકાનો કકડો દેખાયો 'શાક પાછુ મૂકતું સરદારજી ચમક્યા' 'ક્યા હૈ બાબુજી? યે તો બિલકુલ સબ્જી શાક હૈ.' મેં કહ્યું. 'સબ્જી તો હૈ મગર ઉસકી સાથ હડ્ડી ભી હૈ. હમ ગુજરાતકે રહેનેવાલે, ઐસા ખાના હમારે લીયે હરામ હૈ હમ નહિ ખા સકતે?' ગુજરાતનું ગૌરવ આગળ ધર્યું. દુનિયામા ગુજરાત જ એક એવો પ્રદેશ છે કે જ્યા માંસાહાર આવકાર પામ્યો નથી. જગતભરના એ માનીતા ખોરાકને માત્ર ગુજરાત જ અવગણે છે.

'તો ફિર આપકે લિયે કુછ અંડે-બંડે બના દુ?' સરદારજીએ ઈંડાને સબ્જી (વનસ્પતિ) માની તે ખાવાનો આગ્રહ કર્યો તે પણ હું સ્વીકારી શક્યો નહિ ફક્ત પરોઠા ને દૂધથી જ ચલાવ્યુ મારા બિહારી મિત્રો કહે કે કાલે પહાડ ઉપર ચડવુ છે, માટે આજે તો ખૂબ ખાવુ જોઈએ જાણે કોઈ મહાપ્રસ્થાનની પૂર્વ તૈયારી' તેમણે ઈંડા પણ બહુ આરોગ્યા. મને તેમની આવી તૈયારી જોઈ હસવુ આવ્યુ શુ ઈંડા ખાનાર જ ઠંડી જીરવી શકતા હશે ને પહાડ ઉપર ચડી શકતા હશે?

સાંજે કાશ્મીરના આકાશમાંથી જોરશોર કરતા વાદળ ધસી આવ્યા હારીને નાસતા લશ્કરની માફક તે જ્યાંત્યાં અફળાવા લાગ્યા સાથેસાથે ઠંડીનુ સામ્રાજ્ય અમને ધીમે ધીમે રહ્યુ હાડકા થથરવા લાગ્યા, મેડા ઉપર પહોંચી અમે કામળામા વીંટળાઈ ચૂપચાપ સૂઈ ગયા બિહારી મિત્રો મારાથી પણ વધારે ધ્રૂજતા હતા તેમણે ખૂબ દમ ભરાવીને ખાવેલુ દેહને વધારે આપેલો સંતોષ કે સુખ સહેજ મુશ્કેલી આવતા અકળાઈ ઊઠે છે તેમને માટે એવુ જ બન્યુ કાશ્મીરી કામળોની આરપાર ઠંડી હદબહારની ઓળંગી જતી હતી અમે તો ઠીક, પણ ઊંઘ પોતે પણ થથરતી હતી! ઠંડી સહ્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો છેવટે કંટાળી અમે પણ નફ્ફટ બન્યા કંઈ જ ઈલાજ ન હોય તો છેવટે એનામા બનનારથી વિપત્તિ ખુદ નાસી જાય જ મારે માટે પણ એમ જ બન્યુ રાત્રે કટલા વાગ્યે ઊંઘી ગયા તેની ખબર ન રહી.

સવારે બારીમાથી આવતા સૂર્યકિરણે અમને જગાડયા બારી બહાર નજર કરી તો સામે ભવ્ય અફરવાટ ધ્યાનમગ્ન ઊભો છે શ્વેત હિમથી છવાયેલો એનો ભાલપ્રદેશ કે ઈ આર્ય તપસ્વીના લલાટ જેમ ઝગી રહ્યો છે. પ્રશાન્ત મૌન, ભવ્યતા અને અપાર્થિવ સૌન્દર્ય નીતરતા એના શિખરો રોમહર્ષક સભા આપે છે પેલુ ઝરણુ આપણી ગતિ તાલબદ્ધ વહેતુ જ રહ્યુ છે ગતિની સ્તબ્ધતામા એનું સંગીત 'પુ' અને પ્રેરક હતુ, નયનમા કંઈક ભરતુ હતુ અત્યારે એ જ સંગીત ઉન્માદ ને આવેગમય લાગતુ હતુ

ટનમર્ગથી ગુલમર્ગ પગ રસ્તે જવાય છે અમે ત્રણે ઘોડા ભાડે કરી ઉપડ્યા પાસેની ખીણના નાના ગામડામાં વસતા કેટલા

કાશ્મીરી કુટુંબો ઘોડાની આવક પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. શિયાળો બેસતા અહીં પ્રવાસીઓની સંખ્યા નહિવત બની જાય છે. હિંદીઓ તો દેખાતા જ નથી. ફક્ત પશ્ચિમી પ્રજાઓ અહીંની ઠંડીની મોજ માણે છે. ગુલમર્ગ ૮૭૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ આવેલું અનેરું સ્થળ છે.

ઝરણું ઉપર બાંધેલો નાનકડો પૂલ ઓળંગી અમે ગુલમર્ગની કેડીએ ચડ્યા. ટંનમર્ગથી ગુલમર્ગનો ત્રણ માઈલનો રસ્તો ખરેખર અદ્ભુત છે. સામે મનોહર નિર્ઝરો મળે છે ઉન્નત વૃક્ષરાજિ આવકારે છે. વચ્ચે ઠંડા પવનનો એકાદ સખ્ત સુસવાટો કંપાવી જાય છે ને ઘોડાઓ હાંફતા, શ્વાસભેર છલંગ મારતા ચઢાણ ચડતા જાય છે. ડાબા હાથ તરફ ઊંડી ખીણ છે. પાછળ ફરીને નજર કરતા કાશ્મીરનું વિશાળ મેદાન પાંચ હજાર ફીટની ઊંચાઈએ ગિરિરાજોની ગોદમા વિશ્રામ લેતુ લાગે છે. કઈ તરફ જોવું ? ચોતરફનું આકાશ પણ દૃષ્ટિને સ્તબ્ધ બનાવે છે. પોતાની સૌન્દર્યગરિમામા અન્યને ડુબાવે છે

ત્રણ માઈલનો રસ્તો ક્યારે પૂરો થયો તેની ખબર ન પડી. છેક ઉપર પહોંચતાં ગુલમર્ગ દેખાયુ. નજર સામે, અફરવાટના શિખરોની છાયામા, ઊઘડતા લીલા રંગની ઘાસની તાજી ચાદરો ઓઢીને સૂનેલાં ઊંચાનીચા ઢોળાવવાળાં મેદાનો દેખાય છે વચ્ચે કાટખૂણે આવેલા રસ્તાઓ શેતરંજના પટ્ટા બિછાવ્યા હોય તેવા લાગે છે પાસે ને દૂર દેવદાર, પાઇન ને ફરતા વૃક્ષો નીચે, નાના બગીચાઓથી વીંટળાએલા લાલ છાપરાંવાળાં લાકડાનાં મકાનો દેખાય છે. કાચના બારીબારણા પ્રકાશમાં ઝગમગે છે રસ્તાની બાજુએ હૉટેલના કૉમ્પાઉન્ડમા એકાદ બે યુરોપિયન પ્રવાસીઓ આરામખુરશીમા બેસી પેલા ઊંચા શિખરો સાથે ગેલ કરતા વાદળોને જોઇ રહ્યા છે. આ શિખરોમા શું જાદુ ભર્યું હશે ? શું આકર્ષણ ભર્યું હશે ? ખંડખંડની પ્રજા અહીં આવે છે. કોઈ નમવા માટે તો કોઈ નમાવવા માટે.

રસ્તા પર માણસોની અવરજવર નથી. સખ્ત ઠંડીથી સૂર્યના કિરણ પણ જાણે થથરતાં હોય તેવા લાગે છે. દુકાનદારો નીચેના મેદાનોમાં ચાલ્યા ગયા છે. દુકાનો બંધ છે. એક ઊંચા ઢોળાવ ઉપર કાશ્મીરી મંદિરના પિત્તળ મઢેલા ગુંબજ ચમકારા મારે છે. મંદિરની ધર્મશાળામાં હિંદી પ્રવાસીઓ માટે વિનામૂલ્યે ઊતરવાની સગવડ છે

બેસતા શિયાળામાં ગુલમર્ગનું આ દૃશ્ય. આ સમયે તો ગુલમર્ગ ગાંભીર્ય ધારણ કરે છે; પરંતુ વસંતમાં ગુલમર્ગની જીવનવસંત ઠહુકી ઊઠે છે. વસંત બેસતાં દુનિયાના દેશદેશનાં પ્રતિનિધિઓ અહીં ઊતરી પડે છે. આ શૂન્ય દેખાતાં બજારોમાં ત્યારે ભીડ જામે; હૉટેલ ધર્મશાળા કે શીખના ગુરુદ્વારા સુદ્ધામાં રહેવાની જગ્યા ન મળે; વૃક્ષઝુંડોની નીચે નિર્ઝરોને કિનારે કે ઊંચા ઢોળાવ ઉપર જ્યાં જુઓ ત્યાં સફેદ તંબૂઓની કતાર નજરે પડે; પોલો મેદાને પ્રવાસીઓની ઘોડદોડથી ધમાધમી ઊડે, હવા અનેકવિધ દેશી ને વિદેશી રેકર્ડ-સંગીત ગુંજતી વહે; બગીચા અને હરિયાળાં મેદાન રંગબેરંગી ફૂલોથી મહેકતા લાગે; કોઈ પોલાદી તાકાતવાળા યુવાનો ખભે અફરપોત બરાબી, હાથમાં બરફ ઉપર ચાલવાની અણીવાળી લાકડી પકડી, સીધ જંગલો તરફ, ગિરિકંદરાની કમનીયતા તરફ કે પછી ખુદ ગિરિશિખરો તરફ કૂચકદમ કરતા જણાય; ગેલમુકવાળા કલાકારો ને ખભે કૅમેરા લટકાવતા ફોટોકલાવિદો તો ઠેરઠેર નજરે પડે.

ગુલમર્ગનું જીવન દર દિવસે, દર અઠવાડિયે, દર મહિને વૈવિધ્યમય લાગે છે. જામેલા શિયાળામાં અહીં શ્વેત બરફના હિમના દળ પથરાઈ જાય છે ને હિમતુફાનો મચે છે. કોઈ મરજીવા સહેલાણીઓ જ એ સમયે અહીંની મસ્તીની મઝા લૂંટી શકે છે.

ગુલમર્ગથી ખીલનમર્ગ ત્રણ માઈલ જેટલુ થાય છે. ઢોળાવ પર આગોટની ને પછી પાઈન્સનાં જંગલમાં સમાઈ જતી પગદંડી ઉપર અમે ઘોડા દોડાવી મૂક્યા. પ્રકૃતિનો સુંદર નીલ તરુમંડપ અહીં રચાયો છે. વિખરાએલા શિલાખંડો વચ્ચેથી એક ઝરણું જિંદગીનું મુક્ત ગાન ગાતુ દોડી જતું હતું. ચઢાણનો છેલ્લો વળાંક વટાવી ઘોડા અમને ૮૯૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ આવેલા ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર લઇ ગયા અહીંથી ગુલમર્ગ તો કોઈ બાળકે બનાવેલી રમકડાની નગરી જેવું લાગતુ હતુ. અફરવાટનાં શિખરો જાણે અમારી પાસે જ ઊભેલા લાગ્યાં. એના ઢોળાવ ઉપર હિમના પટ પથરાઈ ગયાં હતા

થાકેલા ત્રણે ઘોડાને અમે તાજું ઘાસ ચરવા છૂટા મૂકી દીધા. તેના રખેવાળો ટૂંક રસ્તે ત્યાં વહેલા આવી પહોંચેલા.

ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર પણ બે રમણીય નિર્ઝરો પોતાનું જીવનમસ્ત વહાવે છે. કાશ્મીરનું જીવન આવા રમતિયાળ નિર્ઝરો વિના કેવું શૂન્ય અને નીરસ લાગત !

પાણી પી અમે ટટ્ટાર બન્યા, કોટનાં બટન બરાબર બંધ કર્યા, ગળે વીંટાળેલા મફલર ઠીકઠાક કર્યાં અને અફરવાટના સ્મિત કરતા શિખરો તરફ નજર નાખી 'હમણા જ આવી પહોંચીએ છીએ.' અમારાં હૃદય બોલી ઊઠ્યાં. અમે ઊપડ્યા. મારા વૃદ્ધ ઘોડાવાળાને મેં માર્ગ બતાવવા સાથે લઇ લીધો.

મનને થયુઃ 'ઓહો ! આમા તે શું ચડવું છે ? કેટલું પાસે દેખાય છે!' 'હમમેં ક્યા દેર લગેગી ?' બિહારી મિત્ર બોલી ઊઠ્યા. સૌ હોંશભેર ઊપડ્યા. અમને ખબર ન રહી કે શરૂઆતમા ઝડપથી દોડનાર સસલી અને એકધારી દોડમા આખરે પાછળ પડી જાય છે.

પથ્થર ઉપર પથ્થર ખડકાયા છે. એક પથ્થર ઉપર પગ સ્થિર થાય પછી જ બીજે ઊપડે. એક મિત્રે કોટ ઉતાર્યો; ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી પસીનો લૂછવા લાગ્યો. 'ચલો યાર, ક્યા દેર લગેગી ?' મેં તેમના શબ્દોનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું. શિખરધાર જાણે અમારી કસોટી કરતી હોય તેમ દૂર ખસતી હતી. થોડી વારે બીજા મિત્રે કોટ ઉતાર્યો. તેમની છાતી લુહારની ધમણની સ્થિતિમા શ્વાસના આરોહ-અવરોહની તીવ્ર તાનપલટામા આવી ગઈ હતી. બન્ને મિત્રો ઘડીમા શિખર તરફ તો ઘડીમા નીચેના મેદાનો તરફ દૃષ્ટિ નાખે અને પછી મારી તરફ જોઇ અકળાયા કરે. તેમનામાંથી આગળ વધવાની હિંમત ઓસરી હતી. આ જોઇ બુઢ્ઢો ઘોડાવાળો હસવા લાગ્યો બોલ્યોઃ 'બાબુજી ચલો; ક્યોં થક ગયે ? ચલો ચલો, કૈસા શીન (બરફ) દિખાતા હૈ, ઉધર !'

મને પણ મિત્રોની મજાક કરવાનુ મન થયુ. મેં કહ્યું, 'શામકો આપને બહુત અચ્છે ખાયે થે, ફિર ભી થક ગયે ? ચલો, દોસ્ત''

પણ શું ચાલે ? ૮૯૦૦ની તાકાત તો ક્યારની ઓગળી ગઈ હશે' બન્ને મિત્રો પરીશ્રમ વિશ્રામ લેવાને બદલે અર્ધે રસ્તે જ અટકી પડ્યા. હું ને બુઢ્ઢો કાશ્મીરી (હું તેને ચાચાજી કહેતો) બંને આગળ ચાલ્યા. ક્યાંક કોઈ મોટા પથ્થરની ધાર પકડીને, તો ક્યાંક વળી

(અનુસંધાન પૃ. ૨૫મે)



ચાચાજી : મારો વૃદ્ધ કાશ્મીરી ઘોડાવાળો

માણસ જ્યારે બધી મર્યાદાઓ લોપી દઈને બુદ્ધિનું સદંતર દેવાળું કાઢે છે ત્યારે

ઘોડા-મતિ

દ્વારા ઈશ્વર સાચો ન્યાય કરાવે છે



કેલે કટ કરતી ચાપ નીચે પાડી એક જ ક્ષણમાં પેલુ ગાયાના-પિગ હાલતુ બંધ થઈ અમળાયુ અને નીચે ઢળી પડ્યુ સ્ટેરિચ તો આભો બની મો ફાડી જોઈ જ રહ્યો

'આટલા જલદી તમે પાછા આવશો એવું મેં ધાર્યું નહોતુ' આવનાર તરફ જોઈને કેલે કહ્યુ એ સાંભળીને સ્ટેરીચ જરા હસ્યો. તે કાળા વાળવાળો પાતળિયો જુવાન હતો. તેની આંખો પીંગળી ને મોકાડ ભારે હતી. તેણે તુરત જવાબ વાળ્યો 'મિ કેલ, વખત બગાડવાનું અમને પાલવે એમ નથી. હવે તમારી શોધનો દાવો સાબિત કરી શકો તો મારા દેશ તરફથી તુરત તે પર માગણી થશે'

'મારી પાસે "તો"ની વાત જ નથી. ચાલો, હું તમારી ખાત્રી કરી આપુ' અધીર થઈ તેઓ ઘરના પાછળના ભાગ તરફ ચાલ્યા ત્યારે સ્ટેરીચે ચારે તરફ ચોકસાઈથી નજર ફેરવી. નજીકના ગામથી બે માઈલ છેટે આવેલુ તે એક સુમસામ ખંડેર હતુ અને એટલુ આઘેલુ પડી ગયુ હતુ કે ત્યાં સુધી રસ્તો શોધી પહોંચતા તેને કેટલીક મુસીબત પડેલી. પણ તેના માલિક માટે તો તે જગ્યા સાવ અનુકૂળ હતી. સ્ટેરીચને લાગેલુ જ કે આવી ચમત્કારિક શોધનો દાવો કરનારો માનવી અરધો ગાંડો હોવો જોઈએ

'આ બાજુ' કહેતાકને કેલે ભીડાવેલી ખડખડની ફ્રેંચ બારીઓ ઉઘાડી. તેમાંથી પાછળ ખુલ્લામાં નજર કરતાં ત્યાં કોઈ વખત એક બાગ હોય તેમ લાગ્યું. આજે તો ત્યાં ગોઠણુંપૂર ઘાસ ઊગી નીકળ્યુ હતુ એ બગીચામાંથી પોતાના અતિથિને લઈ તે એક દરવાજા બહાર આવ્યો, ત્યાં તેમની નજર સામે પાંચેક એકરનું ખેતર આવી રહ્યુ. તેમાં લાકડાનું એક મજબૂત ઝૂંપડુ ખડુ કરેલુ હતું. ચપળ અવલોકન-ની ટેવવાળા સ્ટેરીચે જોયુ કે ખેતરની પશ્ચિમ બાજુએ આશરે આઠ ફૂટ ઊંચો અને દસ ફૂટ પહોળો કોઈ વિચિત્ર ભૂખરા રંગે રંગેલો એક પડદો ખડો કરેલો હતો.

કેલ ઝૂંપડા આગળ પહોંચતા જરા ખડખડ હસ્યો. તેનો અવાજ સૂકો, લોહી વગરનો, જાણે રેતી ખરી હોય એવો લાગ્યો. આ રીતે ઝૂંપડી સામે જોતો તે ઊભો ત્યારે સ્ટેરીચને ફરી તેનામાં ગાંડપણનો ચાળો લાગ્યો. એનો બધો દેખાવ જ એવો હતો કે મગજ ઠેકાણે છે એવુ કોઈ ન માની શકે. તે ઊંચી કાઠીનો, અડીખમ, કડક સફેદ વાળવાળો પુરુષ હતો. તેના ચપટા ચહેરા પર કોઈ રંગ કે ચમક કે સુંવાળપનુ નામ નહોતુ. આંખો પણ ફિક્કી ફચ હતી. કોઈ પણ તેને લાકડપિંજરના ખોખલા જ સમજે તેવો.

'તદ્દન ગુપ્ત ને સલામત જગ્યા છે' કેલે કહ્યુ: 'છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી હું આવું જ કામ કરતો રહ્યો છું. તમે ખરા ભાગ્યશાળી છો. કેલિફિક કિરણોનો ચમત્કાર પહેલવહેલો હું તમને જ બતાવવાનો છુ. સૂર્યની ગરમી અને તેથી લાગતી લૂ તથા પડતપ્પાનો અભ્યાસ કરતાકરતા મને આ શોધ કરવાનુ સૂઝ્યુ છે' તેણે વાત કહેવા માંડી. સૂર્યના actinic—મારકણાં દાહક કિરણો લાગતાં Sun-stroke કે Heat stroke થઈ આવે છે. તમને ખબર તો હશે કે અતિ ઉષ્ણ પ્રદેશોમાં માથા તેમજ ગરદનની પાછળનો ભાગ ઢાંકવાની જરૂર હોય છે એનુ કારણ એ છે કે સૂર્યના મારકણાં કિરણો કોઈમાં પ્રવેશીને એક પ્રકારની રાસાયણિક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે અને લોહીને ઝેરી બનાવે છે

મારા મનમાં તે પરથી વિચાર આવ્યો કે એવું જ કિરણ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે કે જે આપણા ધાર્યા પ્રમાણે ફેંકી શકાય અને કાબૂમાં રાખી શકાય? અને ઘણી જહેમતને અંતે મેં તેમાં સફળતા મેળવી છે. હવે તમને તે બતાવું' આટલુ કહેતા તે ઝૂંપડા તરફ ગયો. સ્ટેરીચ અજાયબ થતો તેની પાછળપાછળ ચાલ્યો

એ ઝૂંપડાને બારી એક જ હતી. બારણાની ડાબી બાજુ પર એક મેજ, એક ખુરશી ને એક નકામા કાગળની ટોપલી અરધી બળેલી રાખથી ભરેલી પડી હતી. જમણી બાજુ એ બારી પાસે ભીંતને અડીને જૂની ઢબના મેજિક-લૅન્ટર્ન જેવુ યંત્ર-ખોખું ગોઠવેલુ હતુ. તેની નજીક ભીંતના એક ખૂંટા પર પાંજરું ભરવેલુ હતુ. તેમાં નાના ગાયાના-પિગ (મોટા ઉંદર જેવડા ધોળા ભૂંડની જાત) હતા. ભીંત પર એક પ્રકારનો ભૂખરા રંગનો લેપ મારેલો હતો, જે બહારના ખેતરના પડદાને મળતો હતો.

કેલ સીધો પેલા યંત્ર પાસે ગયો. એણે કંઈ બોલ્યા વગર એક ગાયાના-પિગને પાંજરામાંથી બહાર કાઢ્યુ અને થોડા લીલા ઘાસની નાની પૂળી સાથે તેને મેજ ઉપર મૂક્યુ. એ ત્યાં જરા ફરેતુફરતુ બેઠું. તે દરમિયાન તે યંત્ર પાસે ગયો અને તેનુ કાચવાળુ ભૂંગળુ બરોબર ગોઠવ્યુ. પછી બારી પાસે જરા ઊંચે ધાતુની એક ચાપ હતી તે કેલે કટ કરતી નીચે પાડી. એક જ ક્ષણમાં ગાયાના-પિગ હાલતુ બંધ થયુ અને અમળાયુ. બે સેકંડમાં તો માંસ બળવાની વાસ આવી

સ્ટેરીચ તો આભો બની મો ફાડી જોઈ રહ્યો! તે આગળ આવી ગાયાના-પિગને તપાસવા જતો હતો, તેવામાં કેલની મોટી ભૂજે તેને થમાવી દીધો. 'સબૂર! મરવુ છે શુ?' એમ કહી કેલે ચાપ ઉપર કરી દીધી. 'હવે વાંધો નથી, પૂરી સલામતી છે. જોઈ લો'

સ્ટેરીચે ગાયાના-પિગ ઊંચકી લીધુ. તે બદાસ થઈ ગયુ હતુ અલબત્ત, એક જગ્યાએ વાળ જરા દાઝી ગયા હતા. તેના વિચારો વાંચતો હોય એમ કેલ બોલી ઊઠ્યો 'મારા યંત્રની તાકાતના પ્રમાણમાં આ પ્રયોગ તો તદ્દન નાચીઝ છે. તમે જરા વહેલા આવી ગયા

મેં એક ઘોડો ખરીદી લેવાની ગોઠવણ કરી છે અને તેનાથી ખરેખરો ખ્યાલ આવી શકશે.'

'ખરો ખ્યાલ, એટલે?' સ્ટરીચ જરા મુંઝવણ સાથે બોલ્યો: 'તમારા આ કિરણો દ્વારા શું શું કરી શકવાનો તમારો દાવો છે?'

'દાવો? દાવો એવો છે કે પંદર વીસ માઇલની હદમાં કોઈ પણ માણસને તે ત્રણ સેકંડમાં ખતમ કરી શકશે. પહેલી સેકંડે સંપૂર્ણ જડતા અને બીજી બે સેકંડમાં નિશ્ચિત મૃત્યુ! આ જે ભૂખરા રંગનો લેપ તમે બહારની દીવાલો પર જુઓ છો તે ફ્લોનાઈટ છે. એ એક જ પદાર્થ કેલિટિક કિરણથી બચાવ આપી શકે એમ છે. આ યંત્ર-પેટીને પણ તે જ લગાડેલો છે. ફ્લોનાઈટ ન હોય તો કિરણ નાખી શકાય જ નહિ, કારણ કે તે ઉત્પન્ન થતાં જ યંત્રને સાફ કરી નાખે. તમારા વાયરલેસ આંદોલનોને જેમ કોઇ રૂકાવટ નથી, તેમ મારાં કિરણો ક્યાંય પણ અટકશે નહિ. સિવાય કે જ્યાં ફ્લોનાઈટ હોય. આથી ઝૂંપડાને પણ તેનો લેપ આપ્યો છે. જો એમ ના કર્યું હોત તો ત્રણ માઇલના વિસ્તારમાં કોઇ ને કોઇ બાપડા ગામડિયાના ભોગ મળી જાત.

સ્ટરીચે ઊંચો શ્વાસ નીચો મૂકી જરા જીભ ફેરવી પોતાના હોઠ ભીંજવ્યા: 'પણ આ ગાયના-પિંજ વળ કેમ ખાઈ ગયું?'

'કિરણની ગરમીની અતિશયતાથી એમ થાય જ. પણ હવે પાણીના જથ્થામાંથી પસાર કરી તેને ઠંડાં પાડી શકીશ એવી ખાત્રી છે. એ પ્રયોગ પૂરો થયા પછી મારા હાથમાં એક એવું અદૃશ્ય કિરણ હશે કે જે ચોક્કસ જગ્યા પર નાખી શકાય અથવા પ્રસારી શકાય.'

'પ્રસારી શકાય એટલે શું?'

'એટલે તેને ફાવે તેટલા વિસ્તાર ઉપર નાખી શકાય,—જે રીતે તમે મોટરનું લાઈટ વધુઘટ કરો છો તેમ. દસ હજાર ફીટની ઊંચાઈ ઉપરથી એક એરોપ્લેન આખા શહેર ઉપર કેલિટિક કિરણો પ્રસારી શકે અને ત્રણ સેકંડમાં એક માઈલના વિસ્તારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીનો નાશ કરી શકે!'

'પણ—' સ્ટરીચે બેપરવાઇ રાખી પૂછ્યું: 'જો એ બધાને ફ્લોનાઈટનું રક્ષણ મળ્યું હોય તો?'

'હાં બરાબર; જેઓ કિરણનો ગુપ્ત પ્રયોગ ખરીદશે તેઓને ફ્લોનાઈટનો પ્રયોગ ખરીદ્યા વિના ચાલવાનું નથી.'

'તમે આ શોધો વેચવાને મારી સરકાર પાસે કેમ માગણી કરી?'

'કારણ કે બ્રિટિશરો સહકારનું ધ્યેય નથી રાખતા. તેઓ મારી શોધ ખરીદશે તો પછી તેઓ એને હમેશાં માટે ગુપ્ત રાખશે. ચોવીસ વર્ષથી હું અહીં તપ કરી રહ્યો છું ને જગતના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત અને મહાન ગણાય એવી શોધ કરી છે ને શું નાખી દેવાની અને દફન કરવાની?'

સ્ટરીચે પણ ડોકું હલાવ્યું. તેનામાં કલ્પનાશક્તિ નહોતી. પણ લંડન પારીસ જેવાં મોટાં શહેરો ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મસાત્ થઇ શકે એવું તે જોઈ શક્યો અને તે દેખાવોથી તેનું મગજ ચક્કર ખાવા લાગ્યું.

'મારી સાથે કોઈ બાજી નહિ ચાલે, તેમ મને કોઈ બનાવી શકે એમ નથી.' કેલ કહેવા લાગ્યો: 'તમે તમારી સરકારને જઇને કહો કે કંઈ લખાણમાં નહિ મળે. હું જે કંઇ દાવપેચ કરું છું તે પણ તુરત બાળી દઉં છું. અને આ—' કહેતાં તેણે યંત્ર બતાવ્યું. 'કોઇ પણ વિજ્ઞાનવેત્તા તેની ખૂબી કે કરામત સમજી શકે એમ નથી. તે બધું આ એક જ ઠેકાણે બંધાયું છે.' આમ કહી તેણે પોતાના મગજ પર આંગળીઓ લગાડી. 'એટલે કોઈ બાબતમાં હું છેતરાઉં તેમ નથી. જો તમે શુક્રવારે ફરીવાર આવશો તો તમને જબ્બર પુરાવો આપીશ. એક મોટો ઘોડો ત્રણ સેકંડમાં જ—'

'જો ત્રણ સેકંડમાં એ ખતમ થાય તો મારી સરકાર તમારી શરતે તમારી શોધ જરૂર ખરીદશે.'

આટલી વાત કરી તેઓ ઝૂંપડાની બહાર નીકળ્યા અને સ્ટરીચ લંડન તરફ વિદાય થઇ ગયો. માણસ પોતે જ પોતાનો વિનાશ કરશે એવી પ્રાચીન આગાહીમાં કંઇક સત્ય છે એવું ભાન આજે તેને પહેલી જ વાર થયું હતું. બનાવટોમાં પણ કંઈક સમજણની મર્યાદા રહી હતી, પરંતુ માનવીમાંથી તો તે સરી જતી દેખાઇ.

બીજે દિવસે સવારમાં કેલ ઘોડે દૂર આવેલા લિંગટાઇ ફાર્મ સુધી ચાલીને પહોંચી ગયો. ત્યાં વૃદ્ધ જેગુઅર્ડ હોડ પોતાની જિંદગીના છેલ્લા વર્ષો પોતાના એકએક માનીતા ખેતર અને વાડ તપાસતો ગાળી રહ્યો હતો અને માલિકીનો બાપીનો લ્હાવ માણી રહ્યો હતો.

કેલે તેને વાત કરી ત્યારે કહ્યું: 'હોડ, મારે એક ઘોડો વેચી નાખવો છે. મારો જૂનો ઘોડો જ્યૉર્જ જ ઘરડું થયું હવે તમે તેની પાસેથી ભારે કામ લેવાની આશા ન જ રાખી શકો.' જરા ગંભીરાઇથી તેણે કહ્યું.

'તેની ફિકર ન કરો.'

હોડનો કરચલીઓવાળો પહોળો ચહેરો જરા નરમ થયો: 'તો ઠીક ભાઇ. જ્યૉર્જને અઢારમું વર્ષ ચાલે છે એટલે ઉમર તો થઈ ને? તેને કાઢવો તો મને ય ગમતો નથી; પણ શું કરું?' અને ચારેકોર હાથ ફેરવતો એ બોલ્યો: 'આ બધું લાકડું પાથરું રાંખડું મારે કાઢી જ નાખવું છે. પછી મારો એક પોતરો લનન (લંડન)ની સામી બાજુએ રહે છે તેના ભેગો રહેવા જઈશ. ત્યાં જ્યૉર્જનું ઠેકાણું પડે એમ નથી.'

કેલની આંખો અધીરાઈથી ચકળવકળ બની: 'પણ ઘોડો ક્યાં?'

'જ્યૉર્જ!' હોડે હાક મારી: 'અરે એ જ્યૉર્જ—'

ત્યાં તો પાસેના નાનકડા ટેકરાના ઢાળ પરથી પહોળી છાતીનો અડીખમ સત્તર હાથની કાયાવાળો ઘોડો હણહણ્યો. એનું ૨૮-કંદ મોઢું વચમાં સફેદ તિલકથી શોભતું હતું. તેના આખા કદમાં ગામડી ઢાવ-કાઇ દેખાતી હતી. હળવી હણહણાટી કરતાં આવી તેણે પોતાનું મખ-મલિયું મોઢું મો હોડના મોટા ખીસા આગળ ધુચાડ્યું અને રોજની ખાત્રીપૂર્વક સાકરનો એક ગાંગડો અંદરથી ઉપાડ્યો.

'એની કેટલી કિંમત ધારો છો?' કેલ તુરત વાત પર આવ્યો.

'કિંમતનું પૂછો તો ખરું કહું છું કે પૈસાની હું પરવા કરતો નથી. જ્યૉર્જ જુવાન ઘોડાના જેટલું કામ આપી શકતો નથી, એટલે હું તો તેને કોઇક લાયક જગ્યા પર રાખવા ધારું છું, અને તેની ખાત્રી મળે તો પાંચ પાઉન્ડ હું ઠીક ગણીશ.'

કેલે માથું હલાવી મંજૂરી આપી: 'તેને જરા યે કામ કરવું નહિ પડે.' કહેતાંકને પાંચ પાઉન્ડની નોટ તેણે કાઢી આપી. હોડે તે હાથમાં લઈ જ્યૉર્જ સામે જોયું અને તેનું મોઢું પ્રેમપૂર્વક પંપાળ્યું ને પછી પોતે પીઠ ફેરવી ઊભો. તેનું પોતાનું ડોકું ખેદથી નમી પડ્યું હતું. 'જરા રહો, હું તેનું ચોકડું અને મોવડ લાવી આપું છું.' એટલું બોલતાં તેનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો.

એક કલાક બાદ જ્યૉર્જ કેલના ઘરની પાછળના ખેતરમાં ચરતો થઈ ગયો. કેલ ઝૂંપડામાં ગયો અને બારી ઉઘાડી હાથમાં લીલા ગાજરની એક નાની પૂળી રાખી તેણે જ્યૉર્જને હાક મારી. તુરત જ્યૉર્જ ઝૂકતી ચાલે આવી પહોંચ્યો અને તેના હાથમાંનું ગાજર લઈ સંતોષથી ચાવતો ઊભો. એટલું પૂરું થયું એટલે બીજું વધારે મેળવવા તેણે મોઢું ઊંચું કર્યું અને તેની સમજદાર આંખો આતુરતાથી ઊંચાઈ રહી. કેલે તેને બીજું ગાજર આપ્યું અને ટોપલી પાછી હટ-

માની લીધી. આવતા શુક્રવારે તેને પેલા પડદાની વચ્ચોવચ્ચ લાવી થોડા ગાજર ચાવતો કરી દેવાશે અને કેલિફિક કિરણ તુરત તેને શમ-શરણ કરી દેશે એમ તે વિચારી રહ્યો.

પછીના અડતાલીસ કલાકમા ફેલ ઘોડામા થોડી ડાંખ લઈ શકયો હતો. તે કિરણમાથી ગરમી બાદ કરી નાખનારી કોઇ રીત વિષે વિચાર કરી રહ્યો હતો ગુરુવારે બપોરે તેણે પાંજરામાથી નાથાના પિગને કાઢી ટેબલ ઉપર મૂકયુ બહાર ઝૂપડાની પાસે જ જ્યૉર્જ ઓપર-વાઇથી ચરતો હતો ફેલ પોતાના યંત્ર પાસે ગયો, તેને ગોઠવી કિરણ સાંધ્યુ અને ચાપ ખેંચી લે જ ક્ષણે નાથાના-પિગ ખેંચાઇ લગ બની ગયુ પણ ફેલની ગણત્રી પ્રમાણે ૯૯ સેકડ થઇ ત્યારે જ તેમાથી બળવાની વાસ નીકળી

ચાપ ઠેકાણે કરી પાછો તે મેજ પર જઈ બેઠો. તેને વધુ ગણત્રી ની જરૂર લાગી

એવામા બહાર ધબકાર થયો તે તેની કંઈ દરકાર કરી નહિ એ .. જ્યૉર્જ ચરતાચરતા ઝૂપડાની ..ક આવી પગ પટકાવતો હતો ફરી અવાજ થયો, જાણે કોઇ ધીમો ઘસારો કરતુ હોય તેમ ફેલે વખત-સર નજર કરી તો જ્યૉર્જ ખુલ્લી બારીમાથી ડોક તાણી રહ્યો હતો અને ચાપની બાજુમા થોડેક દૂર લટકતી ગાજરની ટોપલી તરફ આવી રહ્યો હતો. ફેલે આ વખતે એક ભૂલ કરી. તેણે તુરત ઊભા થઈ બાજુ ખસી જવુ જોઇતુ હતુ તેને પછી જ્યૉર્જને હાંક મારવી હતી તેને બદલે તેણે પહેલો જ હોકારો કર્યો ચમકેલા જ્યૉર્જે એકદમ તેનુ માથુ ઊંચુ કરી પાછુ ખેંચ્યુ. એ વખતે તેના મોવડનો પટ્ટો ચાપના ટોચકામા ભરાયો અને કટ અવાજ સાથે ચાપ પડી!



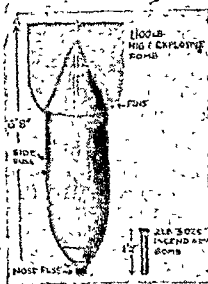
સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ . . . . (૪) વૈધવ્યની વિડંબના

એક વખત ઘરમા વસ્ત્રશૃંગારને ગીતહાસ્યની ફોરમ ફોરતી સ્ત્રીનો ભર્તા જતા તેની પાસેથી ગૃહનો, ધનનો, માનનો કે સામાન્ય સુખસગવડનો પણ અધિકાર છીનવી લેનાર સમાજ કેવો ન્યાય તોળે છે? રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો ગાજતા હોય ત્યા આ વિધવા શૂન્ય મુખે નિશ્વાસ નાખતી રહે. ધોળી મૂછોવાળા સસરા અને સાસુ નવાનવા બાળકો રમાડતા હોય ત્યા આ વિધવા પાસેના જ ખટમા મૃત પતિનું સ્મરણ કરતી નિસાસા નાખે. એને સમાજ સાથે કઇ વ્યવહાર રહ્યો હોય તો તે માત્ર તેને શિરે રહેલી ખાંડવા, ભરડવા ધોવા વગેરેની સમાજની વેઠ જ. ઉપરાંત અમંગળ પાત્ર બની ઘરના આળસુઓનુ આંગળીચીંધણુ બની રહેવુ વિદ્યા, જ્ઞાન, ઉદ્યોગ, ઉત્કર્ષ, સ્વાવલંબન, સ્વનિર્ણય તેના માટે હોઇ શકે નહિ એવુ કહેનારો સમાજ આજે ધર્મના ધજાગરા ફરકાવી રહ્યો છે

ફેલ તો કિરણના માર્ગમા જ ખડાયો હતો બૂમ પાડવાની પણ તેને વેળ મળી નહિ કટ થતા ને એક સેકડમા તેનુ શરીર ખેંચાયુ તેની આંખોમા માત્ર ચેતન હતુ, પણ તેમા ત્રાસનો ભભૂકો હતો. એક અસરી ગબડે એમ તે ઢળી પડયો ચાપમા ભરાયેલા જ્યૉર્જના મોવડનો પટ્ટો તરત નીકળી ગયો અને તે ધીરેધીરે ઝૂપડામાંથી છૂટો થઇ ચરવા લાગ્યો

તુરત મેજનુ લાકડુ સળગ્યુ, ધુમાડો બારી માથી ગોટવાતો બહાર પડયો થોડી વારે જ્વાળાની સર્પરેખા આકાશે ચડી. ફેલ અને તેની શોધની તેમા શી ગણત્રી? જ્યૉર્જે ગનપસંદરીતે ફરનો ચાવળ ચાલ્યો અને શાંતિથી ચર્યા કર્યુ તેના લાંબા નમ્ર મોં ઉપર કોક અજબ સમજણ પ્રકટી હતી

(Tit Bitsમાની Dudley Hoysની વાર્તા તથા તેના ચિત્ર પરથી)



ઘ. ૧૧૦૦ રતલ વજનનો ભીષણ હાઈ ઍક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ, જે મહા ધરતીકંપની માફક પંદર હજાર બારસો ફૂટના ઘેરાવામા ભયંકર હોનારત ફેલાવે છે, તેને પડખે સવા બે રતલનો આગિયો બૉમ્બ, જે છાપરાને પણ પીગાળી આગ લગાડે છે

બૉમ્બ અને તેનાથી બચવાના ઉપાય

કેશવલાલ કાશીરામ જાની બી.એ., એસ. ટી સી.

युद्धस्य कथा रम्या એ ઉક્તિ ભૂતકાળમાં કદાચ સાચી હશે; કારણકે તે વખતે સામાન્ય પ્રજાજન યુદ્ધથી દૂર રહી શકતો. પણ આજે તો એવું એકે સ્થાન નથી કે એવી એકે વ્યક્તિ નથી જેને યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર ન થતી હોય. આજે વખતે યુદ્ધની કથા રમ્ય લાગવાનો સંભવ ઓછો છે. અત્યાર સુધી સદ્‌ભાગ્યે આપણે યુદ્ધના મોરચાથી સારીગીને દૂર હતા, પણ જપાને યુદ્ધ જાહેર કર્યા પછી યુદ્ધક્ષેત્ર આપણી વધુ ને વધુ નજીક આવતુ જાય છે. વળી હાલનાં વિમાનો એકવાર પેટ્રોલ ભરીને બે-અઢી હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શકે છે એટલે સાતસો આઠસો માઈલ દૂરથી વિમાનો આવી બેત્રણ કલાક હિંદુસ્તાન પર ચક્કર મારી, બૉમ્બ ફેંકી, પાછાં સહેલાઈથી પોતાને સ્થાને જતા રહી શકે છે.

આ સિવાય અધિક મહત્ત્વની બાબત એ છે કે હવે વિમાનવાહક જહાજ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આવું એકાદ જહાજ બંગાળના ઉપસાગરમાં અથવા તો અરબી સમુદ્રમાં આવે, તો તેની પરનાં પુષ્કળ વિમાનો આપણા દેશ પર કલાકોના કલાકો મોકલી શકે. આવે વખતે તેમનો સામનો કરવા માટે, આપણી પાસે, ઈંગ્લંડ જેવા ફાઈટર વિમાનો કે વિમાનવિધ્વંસક તોપો એવું કઈ નથી! સરકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે આવતા વર્ષ (૧૯૪૨) આખર સુધીમા આશરે ૩૬ વિમાનો તૈયાર થવાનાં છે' આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી, જે વખતે આપણા પર સંકટ આવી પડશે ત્યારે સરકાર આપણો બચાવ કરશે એમ કહીને, અથવા તો જે થવાનુ હશે તે થશે એમ કહીને, નિરાશ બની બેસી રહેવું એ યોગ્ય નથી. આગામી સંકટના નિવારણ માટે અત્યારથી જ કંઈક પ્રતિબંધક ઉપાય યોજવા જોઈએ. અને એ હેતુથી જ નીચેની માહિતી આપવાનુ યોગ્ય ધાર્યું છે.

બૉમ્બમારાથી યોગ્ય રક્ષણ થાય તે માટે હવેથી મકાન કેવા બાંધવાં, અત્યારના મકાનોમા કયા કયા ફેરફાર કરવા, અથવા ઘર બહાર કંપાઉન્ડમા આશ્રયસ્થાન (શેલ્ટર્સ) કેમ બાંધવાં એ સ્પષ્ટ સમજવાને માટે બૉમ્બ કેવા હોય છે અને તે કેવી રીતે નુકસાન કરે છે એ પ્રથમ સમજવું જરૂરનું છે. એટલે પહેલા તે વિષે થોડી ચર્ચા કરીશું

બૉમ્બના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) પ્રસ્ફોટક (High Explosive), (૨) પ્રજ્વલક અથવા આગ લગાડનારા (Incendiary), અને (૩) વિષગર્ભ અથવા ઝેરી (Poison Gas)

પ્રસ્ફોટક (High Explosive) બૉમ્બના વળી ચાર પ્રકાર છે (અ) જાડા કવચના (Heavy Case); (બ) મધ્યમ કવચના (Medium case), (ક) હલકા કવચના (Light case), (ડ) કણી ઉડાડનારા (Antipersonel અથવા Fragmentation)

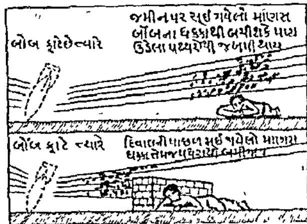
આ ચાર પ્રકાર પૈકી જાડા કવચના બૉમ્બમાં સ્ફોટક દ્રવ્ય બહુ ઝાઝું હોતું નથી. પરંતુ અત્યંત જાડા પોલાદી અથવા લોહયુક્ત કૉંક્રીટના કવચમા પણ માર્ગ કરીને અંદર ઘૂસી જાય એવી તેની રચના હોય છે. માટે જ એવી કેસ બૉમ્બનો ઉપયોગ મોટીમોટી ગોદીઓ, દારૂગોળાનાં કારખાના, પેટ્રોલની ટાંકીઓ, વખારો, વિમાનગૃહો વગેરે ઉપર થાય છે. શહેરમાં નાગરિકો પર તે ફેંકવામાં આવતા નથી; કારણકે તે મજબૂત કવચને ભેદીને અંદર જઈ શકે છે, પણ વિશાળ ક્ષેત્ર પર પ્રસરી શકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ભયંકર ગણી શકાય. જરૂર પૂરતુ કાણું પાડી, અંદર ઘૂસી, પ્રચંડ સ્ફોટ કરીને આજુબાજુ દૂર સુધી કણીઓ ફેંકી તે નુકસાન કરે છે.

હાઈ એક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ ૫૦ પૌંડથી માંડીને ૨૦૦૦ પૌંડ સુધીના વજનના હોય છે. કોઈકોઈ વાર ૩૯૬૦ પૌંડ વજનના બૉમ્બ પણ વપરાય છે. નીચેનો ભાગ અણીદાર હોવાથી હવાનો પ્રતિકાર ઓછો થાય છે, અને પડ્યા પછી તરત જ તે કાણું પાડી અંદર ઘૂસી શકે છે.

બહુ ઊંચાઈએથી ફેંકેલા બૉમ્બ જમીન પર આવતા બહુ જ ગતિ પકડે છે. કારણકે પૃથ્વી પર પડતા પદાર્થની ગતિ દર સેકંડે વધતી જાય છે. પહેલી સેકંડને અંતે તેનો વેગ દર સેકંડે ૩૨ ફૂટ, બીજી સેકંડને અંતે ૬૪ ફૂટ, ત્રીજી સેકંડને અંતે ૯૬ ફૂટ વગેરે. આ નિયમાનુસાર ૧૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચેથી પડનાર બૉમ્બ જમીન પર આવતા કલાકના ૭૦૦ માઈલનો વેગ પકડે છે!

સામાન્ય જનતા પર ફેંકવામા આવતા મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ૧૫૦ કે ૨૦૦ પૌંડથી વધુ વજનના હોતા નથી, કારણકે આવા બૉમ્બ બહુ જ કિંમતી હોય છે, અને નિરપરાધી માણસોનો નકામો સંહાર કરવા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ સાધવાનો ન હોવાથી મોટા બૉમ્બ ફેંકવા પરવડતા નથી. ૧૦૦ થી ૨૦૦ પૌંડ સુધીનો બૉમ્બ પણ ઘર પર પડે તો ઘણું જ નુકસાન કરે છે. છાપરું ભેદીને બે ત્રણ માળમાં કાણાં પાડી તે નીચે આવી ફૂટે છે ત્યારે આખું યે મકાન જમીનદોસ્ત કરી મૂકે છે. અને ઘર પર બરાબર પડવાને બદલે આસપાસ ક્યાંક પડીને ફૂટતા તેની કણીઓ આજુબાજુ ફેલાવાથી પણ જાનમાલની વધુ ખુવારી થાય છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે

આવા બૉમ્બ જે ઠેકાણે પડે છે તેની આજુબાજુ પચાસ



પચાસ ફૂટ સુધીમાં જે જે મકાનો હોય તેને તે નુકસાન પહોંચાડે છે પણ આવા બૉમ્બથી બચવા માટે મકાન અને આશ્રયસ્થાનની યોજના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કે ખરચાળ કામ નથી

હાઇ એક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ પડે ત્યારે તેની આટલી અસર થાય છે

(૧) બૉમ્બ પડે તે જગ્યાએ મોટો ખાડો પડે છે, (૨) વીજળીના જેવો કડાકો થાય છે, (૩) ઘરના છાપરા ઊડી જાય છે અને બારીબારણાંના કાચના કકડા ફરફર ફેંકાઇ જાય છે, (૪) દીવાલો પણ તૂટી પડવાનો સંભવ રહે છે, (૫) બૉમ્બમાંના ટુકડા અને જમીનમાંના પથ્થર તથા માટીના ટુકડા હજાર-બારસો ફૂટ સુધીના વિસ્તારમાં જોરથી ફેંકાય છે, અને એ ટુકડાઓ ઘરની દીવાલો, બારીબારણાં અને છાપરામાં કાણાં પાડી ઘૂસી જાય છે, પરિણામે એટલા વિસ્તારમાંના માણસો જખમી થવાનો સંભવ રહે છે, (૬) બૉમ્બ પડવાની જગ્યાની આસપાસ ધરતીકંપ જેવી સ્થિતિ થાય છે, અને જમીનની નીચે ડ્રેનેજ, પાણી, ગૅસ વગેરે માટે નળ હોય છે તે ફૂટી જઇ બધે પાણી જ પાણી થઇ રહે છે કેટલીક વાર ગૅસનો પણ બૉમ્બના જેવો જ ભડાકો થઈ વધુ નુકસાન કરે છે વીજળીના તાર તૂટી જવાથી કેટલીક વાર 'શૉર્ટ સર્કિટ' થઇ આગ લાગે છે

આવા પ્રકારના (ખાસ કરીને ૬ પ્રકારના) બૉમ્બ બજાર, યાત્રા, મેળા વગેરેને સ્થાને એકત્ર થએલા ટોળા પર પડે તો કેટલું નુકસાન થાય તેની કલ્પના આવી શકશે બૉમ્બની કણીઓ બંદૂકની ગોળી કરતા બમણા વેગથી ઊછળતી હોવાથી હજાર-બારસો ફૂટના વિસ્તારમાંના બધા માણસો અને જનાવરોને પૂરેપૂરો ભય રહે છે.

કેટલાક બૉમ્બ 'ટાઇમ બૉમ્બ' અથવા 'ડિલેઇડ ઍક્શન બૉમ્બ' હોય છે આવા બૉમ્બ પડે કે તરત જ ફૂટતા નથી, પણ પડતાની સાથે જ તેમાંના યંત્ર ચાલુ થાય છે, અને પૂર્વયોજના પ્રમાણે તે યંત્રના અમુક ફેરા થયા પછી જ બૉમ્બ ફૂટે છે.

હવે આગ લગાડનારા (Incendiary) બૉમ્બનો વિચાર કરીએ આ જાતના બૉમ્બ બે પૌંડથી માંડીને આઠ પૌંડ સુધીના વજનના હોય છે. સામાન્ય વિમાનમાં તે બે હજારની સંખ્યા સુધી લઈ જઈ શકાય છે આવા બૉમ્બનું ખર્ચ પણ બહુ થોડું આવે છે, પણ બહુ જાડી સપાટીને ભેદી તે અંદર જઈ શકતા નથી

એક કિલો (૨½ રતલ) વજનના પ્રજ્વલક બૉમ્બની લંબાઈ નવ ઇંચ અને વ્યાસ બે ઇંચ હોય છે બૉમ્બ બરાબર સીધો પડે તેટલા માટે તેને પાંચ ઇંચ લાંબી પૂંછડી લગાડેલી હોય છે પડ્યા પછી એકાદ બે મિનિટે તે એવી પ્રચંડ ગરમી ગ્રહણ કરે છે કે તેની પાસે જવું પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે શરૂઆતની ૪૦-૫૦ સેકંડમાં જ તેની ઉષ્ણતા બેથી અઢી હજાર સેન્ટીગ્રેડ ડિગ્રી સુધી વધી જાય છે. આઠસો સેન્ટીગ્રેડ ડિગ્રીએ લોખંડ લાલ બની ઓગળવા માંડે છે, આ ઉપરથી એ બૉમ્બની ઉષ્ણતાનો ખ્યાલ આવી શકશે આટલી બધી ગરમીથી ઘર પરના પતરા સુદ્ધા ઓગળી જઇ તેમાંથી બૉમ્બ અંદર પડે છે ૪૦-૫૦ સેકંડ પ્રખર આગ બળવાને પરિણામે તેમાંની મૅગ્નેશિયમની નળી સળગે છે અને તે દસપંદર મિનિટ સુધી તેરસો ડિગ્રી ગરમીથી એકધારી બળ્યા કરે છે આ દરમ્યાનમાં લાકડકામ તો શું, પણ સાધારણ રીતે ન સળગે એવા પદાર્થો પણ સળગી ઊઠે છે!

અંદર ફક્ત મૅગ્નેશિયમ જ હોય તો તો તેના પર એકાદ બે ટોપલા રેતી કે માટી નાખી દેવાથી તે બુઝાઇ જાય છે પણ અંદર થર્માઇટ હોય તો રેતી કે માટીની કઈ અસર થતી નથી, કારણ થર્માઇટની સાથે અંદર ઑક્સિજન પણ મૂકેલો હોય છે, એટલે રેતીની અંદર સુદ્ધા તે બળ્યા કરે છે મૅગ્નેશિયમના બૉમ્બ પર પાણી નાખવાથી ઊલટું જ પરિણામ આવે છે; કારણ કે પાણીમાંના ઑક્સિજન અને હાઇડ્રોજન છૂટા પડી, ઑક્સિજનની પૂરવણીથી બૉમ્બની આગ વધુ પ્રખર બને છે. હાઇડ્રોજન પણ જ્વાલાગ્રાહી વાયુ હોવાથી સળગી ઊઠે છે વળી એકદમ ઠંડુ પાણી પડવાથી મૅગ્નેશિયમના ઝીણાઝીણા ટુકડા થઈ પાણી નાખનારના શરીરમાં ઘૂસી જવાનો સંભવ રહે છે આવે વખતે બૉમ્બ પર સતત પાણી પડ્યા કરે તેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવાથી, બૉમ્બને પાણીનો ઑક્સિજન મળ્યા કરે છે અને બૉમ્બ થોડા વખતમાં બળીને ખલાસ થઇ જાય છે વળી આજુબાજુ લાકડકામ વગેરે હોય તેને કંઈ નુકસાન થતું નથી. આવી જ રીતે થર્માઇટના બૉમ્બની પણ પ્રખરતા ઓછી કરી શકાય છે

કેટલાક બૉમ્બમાં ફૉસ્ફરસ હોય છે. આવા બૉમ્બ પર પાણી નાખતા તે પહેલા તો બુઝાઇ જાય છે, પણ ઉપરનું પાણી સુકાઇને ઊડી જતા તે પાછો આપોઆપ સળગી ઊઠે છે. માટે બૉમ્બને ફક્ત બુઝાવી દઈને જ સંતોષ ન માનતા તેને ક્રીચકી ખુલ્લી જગ્યામાં ફેંકાવી દેવો જોઇએ. આ બૉમ્બ રેતી કે માટીમાંથી બહાર કાઢતી વખતે પણ તેના પર સતત પાણીની ધાર કરી રાખવી જોઇએ, નહિ તો તેને હવા લાગતા જ તે સળગી ઊઠે છે અને કાઢનાર માણસને ઇજા કરે છે

પ્રજ્વલક બૉમ્બનો ભડાકો થતો ન હોવાથી તે પડે કે તરત આપણને ખબર ન પડે એ સ્વાભાવિક છે ઘણી વાર ખબર પડે તો સંરક્ષક ઉપાય યોજવા મુશ્કેલ બને છે

સૌથી પહેલા એચ ઇ. (હાઈ એક્સ્પ્લોઝિવ) બૉમ્બ નાખી માણસોને ગભરાવી મૂકવામાં આવે છે અને તેઓ ભોંયરામાં કે આશ્રયસ્થાનમાં દોડીને જતા રહે પછી પ્રજ્વલક બૉમ્બનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે, આથી ચારે બાજુએથી એવી આગ લાગે છે કે ફાયરબ્રિગેડના માણસો પણ તેને કાબૂમાં લઈ શકતાં નથી

એચ ઇ. અને પ્રજ્વલક આ બન્ને બૉમ્બના મિશ્રણથી 'મોલોટોવ બ્રેડબાસ્કેટ' નામની યોજના કરેલી હોય છે તે તો વળી ઘણી જ ભયંકર હોય છે એક મોટા બૉમ્બની અંદર સેંકડો નાના નાના પ્રજ્વલક બૉમ્બ મૂકવામાં આવે છે મોટો બૉમ્બ હજારેક ફૂટની ઊંચાઇએ ફૂટે છે અને તેના જોરથી અંદરના પ્રજ્વલક બૉમ્બ તોપના ગોળાની માફક આમતેમ ફેંકાય છે આવા બૉમ્બ છાપરામાં સહેલાઇથી કાણાં પાડી અંદર ઘૂસી જાય છે

મકાન ઉપર કૉંક્રીટની પાંચ છ ઇંચ જાડી અગાશી અને તે પર આશરે ૭ ઇંચ જાડો રેતીનો થર હોય તો પ્રજ્વલક બૉમ્બથી પૂર્ણ પણે બચાવ થઇ શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારના ઝેરી બૉમ્બમાં મુખ્ય બે જાત છે એકમાં અસ્થિર (Non persistent) ગૅસ વાપરવામાં આવે છે અને બીજામાં ટકાઉ (persistent) વાપરે છે. બૉમ્બનું વજન ૨૦થી ૬૦૦ પૌંડ સુધીનું હોય છે, પણ સામાન્ય રીતે ૨૫૦ પૌંડના બૉમ્બ વપરાય છે તેમાં અમુક વજનનો ઝેરી વાયુ નાખવામાં આવે છે

અસ્થિર વાયુ ઘણી જાતના છે. દાખલા તરીકે ક્લોરિન, ફૉસ્જિન વગેરે બૉમ્બ કોઇ પણ સપાટી સાથે અથડાતા ફૂટે છે ને ઝેરી ગૅસ બહાર નીકળી પ્રસરે છે 'ટીઅર ગૅસ' એ આ પૈકી એક છે તેનાથી આંખો બળે છે, ચેન પડતું નથી, અશ્રુસ્રાવ થાય છે અને તેટલા પૂરતું જોઈ શકાતું નથી બીજા એક પ્રકારના વાયુથી નાકમાં અને ગળામાં બળતરા થાય છે, પણ થોડી વાર શુદ્ધ હવા મળે એટલે સારું થઈ જાય છે ત્રીજા એક પ્રકારથી શ્વાસનળી અને ફેફસાં પર અનિષ્ટ અસર થાય છે અને કોઈ વાર મૃત્યુ પણ થાય છે અસ્થિર વાયુ થોડી વાર હવામાં રહીને ઊડી જાય છે (અનુસંધાન આગળ પાન ૨૦મે)

કાઠિયાવાડના એક ગામડામાં ગાળેલા બીનજવાબદાર બાળપણનાં રમૂજી સ્મરણોનો બીજો પ્રસંગ

બેવડી દક્ષિણા



આથમતો પહોર હતો. દિ આખો સીમમાં ચરેલા ઢોર આનંદમા વેર પાછા ફરતા હતા. પાંચેક વાગવાનો સમય થયો, ને નિશાળના ઘંટનો રણકાર સંભળાયો. વર્ગમાથી ગડગડતી દોટ મૂકતા બાળકો શાળામાથી બહાર નીકળવા માટે ધસારો કરવા લાગ્યાં. હજી તો ગુજરાતી નિશાળ અરધી પણ ખાલી નહિ થઈ હોય, એટલામાં અંગ્રેજી શાળાનો ઘંટ વાગ્યો.

ગામડાની અજડ વાણી વચ્ચે ભાગ્યા-તૂટયા અંગ્રેજીનાં ગોખી રાખેલાં વાકયોનો મુક્ત કંઠે ઉચ્ચાર કરતા જટિયાની, મેં અને ગફલે નિશાળની ઊંચી ઓટલી ઉપરથી બૂમ સાભળી ‘એલા એઈ! તમે ઓલ્યા લીમડા પાગે વેઈટ થાજો આઈ ઍમ કમિંગ’.

ગુજરાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનુ આ વાકય આશ્ચર્યથી સાભળ્યુ, એ બોલતાબોલતા જ ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતા જટિયાને લાગ્યુ કે પોતે કંઈક એથી પ્રતિભા પાડી શકયો હતો!

હુ, ગફલ, જટિયો અને નન્યો, અમારી આ ચંડાળ ચોકડીને બીજી અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ કર્યાને હજી પંદર જ દિવસ થયા હતા પહેલી અંગ્રેજીમાં આવીને ચાર એ બી સી ડી શીખ્યા પહેલા જ અમારા શિક્ષકે વર્ગમા કામચલાઉ બોલી શકાય એટલા અંગ્રેજી વાકયો ગોખાવી નખાવ્યા હતાં. આ દસબાર અંગ્રેજી વાકયોએ અમારી ભાષામાં ઘણો રૂઆબ આણ્યો હતો. ગુજરાતી તાલુકા સ્કુલ પાસેથી પસાર થતી વેળા સીનિયર ટ્રેન થએલા શિક્ષકોને વર્ગો લેતા જોઈ, તેમને સભળાવવા ખાતર પણ અવારનવાર એવા વાકયોનો ઉપયોગ અમે સામસામા કરી નાખતા, અને કેવોક વટ પડે છે તે ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતા.

બને નિશાળોમાંથી છૂટેલા વિદ્યાર્થીઓની ભીડ વચ્ચેથી જટિયો ‘અરે, પ્લીઝ ગિવ મી વે’ એમ અંગ્રેજીમા શિષ્ટાચાર સહિત ધક્કામુક્કી કરતો ઝપાટાબંધ લીમડા પાસે આવી પહોચ્યો. વચમા હડફેટમા આવેલા કેટલાક નાના છોકરાઓની સ્લેટ અને બાળપોથીઓ તેણે ઉડાડી નાખી હશે તેની એને જરા યે પરવા નહોતી

જટિયો જરા હાફી ગયો હતો. પણ મારી બાજુમા ગફલ સાથે નન્યાને પણ જોઇને તે વધુ આનંદમાં આવી ગયો. અને પછી આગળ પાછળ નજર ફેરવી બહુ અગત્યની વાત હોય એમ ધીમેથી બોલ્યો: ‘કાલે ગામમા પેરપેર શુકલ કાંઈક કહેવા ર્યો હતો, તને કાંઇ ખબર છે?’ ‘અમે નકારમાં ડોકાં ધુણાવી આતુરતાપૂર્વક આંખો વિકસાવી

‘આજ રાત્રે કલ્યાણપર અને લાખણકાથી કણબીની ચાળીસ ચાળીસ કન્યાઓ પરણીને જવાની છે, ને ટશે દક્ષિણા લેવા જવા માટે ત્યાંથી પટેલીઆઓએ કહેવડાવ્યું છે.’ કોઇ શિકારને જોયા પછી જેવા શિકારી કુતરાના કાન ચપળ બની જાય છે એવી રીતે મારા અને ગફલના કાન ચપળ બની ગયા.

‘કેમ, જવું છે ને?’ જટિયાએ જવાબ માગ્યો ‘અરે! એમાં વળી પૂછવાનુ તે હોતુ હશે? નિશાળમા તો રોજ ભણવાનું છે જ ને? આવા પ્રસગો કાંઈ રોજરોજ આવે છે? ચાલ, એલા ગફલા, તુ જમીને મારે ત્યા જલદી આવજે. અને જટિયા તુ નન્યાને લઇને દી આથમ્યે ભરવાડિયે દરવાજે એભલવાળા હનુમાને પહોચી જા ત્યા અમારી વાટ જોજે.’

સાજ પડવા આવી હતી. થોડુથો ડુ મોસૂઝણુ જ હતુ ભીડભંજન મહાદેવના બાવાનો શંખધ્વનિ સભળાતો હતો ગામના સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણના છોકરાઓ ટોળાબંધ ભરવાડિયા દરવાજા તરફ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા જતા હતા આછી આછી ચાંદની પ્રકાશવા માડી હતી અને એના પ્રકાશમા એભલિયા હનુમાનના ઓટલા ઉપર ઊભો રહીને જટિયો અમારી રાહ જોતો હતો.

કલ્યાણપર અને લાખણકા અમારા ગામથી બે માઈલ દૂર હતા એની સીમમા લાળી કરતા શિયાળના અવાજ શિયાળાની ઠંડી રાતમા અમારા ગામમા સ્પષ્ટ સભળાતા ભરવાડિયે દરવાજે ઊભા ઊભા લાખણકાના પાદરમા સળગતી તાપણીનો પ્રકાશ પણ ચોખ્ખો જોઈ શકાતો ગામમાથી દક્ષિણા લેવા જનારા લગભગ બધા જ નીકળી ચૂકયા હતા. બાકી અમે ચાર જણા જ રહ્યા હતા.

રાત પડતી હતી અને વખત પણ થઈ ગયો હતો. અમે પહોચ્યા ન પહોચ્યા એવામા કલ્યાણપર અને લાખણકાના પાદરમા બ ગિયા વાગનો સભળાયો ને સૌના કાન ચમકયા. ચારે જણાએ ઝડપથી ચાલવા માડયુ આછી ચાંદનીમા રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અને તેની બને બાજુએથી તમરાનો અવાજ વાતાવરણ જમાવતો હતો. થોડેક જતા બે રસ્તા ફંટાયા: એક કલ્યાણપરનો અને બીજો લાખણકાનો

‘બેમાથી કયે ગામ જઈશુ?’ ગફલે પ્રશ્ન કર્યો.

‘વધારે દક્ષિણા મળે ત્યા જ તો’ જટિયો બોલી ઊઠયો

બને ગામમા સરખી જ કન્યાઓ પરણતી હતી કોણ કયા વધારે દક્ષિણા આપશે તે કેમ નક્કી થાય? એ તો નસીબની જ વાત હતી. અંતે લાખણકાનો રસ્તો પકડયો. અરધોક ખેતરવા ચાલ્યા હોઈશુ એટલામા મેં ઊભે મોલ ચરતા એક ટારડા ઘોડા તરફ ગફલનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ. જટિયા અને નન્યાને કેડીએ જ ઊભા રાખીને. અમે બંને ખેતરમાં પડયા. મેં ગળે વીટેલું કાળિયુ ટારડાને ગળે બાંધ્યુ અને ગફલે પાછળથી પૂંછડું આમળ્યુ માંડમાંડ ખેંચીને તેને

કડી ઉપર લાવ્યા. જરિયો, નન્યો અને ગફલ ત્રણે જણા એકબીજાનો ખભો પકડીને ટારડા ઉપર બેસી ગયા. સૌથી આગળ ગફલ બેઠો. ટારડાને ગળે ફાળિયુ બાંધ્યુ હતુ એની લગામ કરીને ગફલે મોઢેથી ટચકારા મારી હાંકવાની શરૂઆત કરી અને ત્રણે જણાએ પગની એડીઓ ઠોકવા માંડી. મેં પાછળથી પૂછડુ આમળવા માંડ્યું ચારે જણાએ આવી રીતે તાશેરો કર્યો ને ટારડું બટક્યુ ! પાછલા પગની લાત ખાતો માંડ હું બચી ગયો ટારડુ ખસ્યુ એટલે ગફલ, જરિયો ને નન્યો ત્રણે ઊથળી પડ્યા ! ટારડું ગરમ થઈ નાસવા માંડ્યું, પણ ફાળિયાની લગામ ગફલના હાથમા જોરથી પકડાઈ ગઈ તે કેમ છટકે ?

વિચાર એવો હતો કે ટારડા ઉપર બેસીને એકદમ બ્રાહ્મણકા પહોંચવુ અને ત્યાંથી જો સારી દક્ષિણા ન મળે તો ટારડા ઉપર જ સવારી કરી ત્યાંથી કલ્યાણપર પહોંચવુ ! પણ ટારડાએ તો હઠ પકડી હવે શું થાય? એક વખત ગફલે અને મેં ટારડા ઉપર બેસી જોવા અખતરો કર્યો. ફરી પાછા બેઠા. આ વખતે તો એકબીજાને ચોંટી જ રહ્યા. ટારડુ ગરમ થયુ હતુ એટલે બરાબર રગમા આવ્યું અને પાછળ બેઠેલા ગફલે ઝાળની કાપેલી લીલી સોટી ફટકારવા માંડી સોટીના ચમકારથી રગમા આવેલા ટારડાએ હઠ છોડી દીધી અને ચાલ બદલી જરિયો ને નન્યો આ વખતે પાછળ દોડતા આવતા વચ્ચેવચ્ચે પૂછડુ આમળતા હતા ચારે જણા આનંદમા આવી ગયા હેરાન થયા પણ કામ સુધરી ગયુ વારાફરતી સવારી કરી થોડી વારમા તો અમે બ્રાહ્મણકાની સીમમા પ્રવેશ કર્યો

પાદરે ટારડાને એક ઝાડ નીચે છૂટુ મૂકી અમે ગામમા પેઠા જોયુ તો રાગમટિયે ગણ્યાગાંઠ્યા જ સાધુ ને બ્રાહ્મણો દક્ષિણા લેવા આવ્યા હતા આમ ચારે જણા દરેક માંડવે ફરી વળ્યા, પણ વાતાવરણ જોતા લાગ્યુ કે અહીં રોકાવામા કસ નહોતો પરસ્પર મસલત કરીને કલ્યાણપર જ જવું એમ ઠરાવ્યું પણ હવે સમય નહોતો અને ઢીલાશેથી રખડીશુ તો મારી જઈશુ એમ વિચારી દોડ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

ફરી પાછા પેલા ઝાડ પાસે આવ્યા જોયુ તો ટારડુ પલાયન કરી ગયુ હતુ ! હવે શું થાય? એક મિનીટ અધીરા ઝાડ નીચે ઊભા રહી અમે નિશ્ચય કરી લીધો. કલ્યાણપરની સીધી કેડી પકડી મૂકી અમે ખેતરમા આડબીડ દોડવું શરૂ કર્યું અને એ ટૂંકે રસ્તે થઈને કલ્યાણપરના પાદરમા ધારેલે વખતે જ પહોંચી ગયા

અહીંનો દેખાવ ખૂબ ઉત્સાહપ્રેરક હતો ગામ બહાર તળાવની પાળે સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોના ટોળાએ અજબ જમાવટ કરી હતી ચારે જણા એ ટોળામા ભળી ગયા

કાનના પડદા તોડી નાખે એવા ઢોલની દાંડીના ધમકાર અને શરણાઈઓ તથા તૂરી સબળાની હતી ભાટ અને ભવાઈયાઓ 'બલે ! બાપ, બલે બાપ !'ના અવાજ કરતા હતા રાત પણ ધીમે ધીમે જામતી હતી જરિયાએ દોડતા આવીને ખબર આપ્યા કે બરાબર રાતના બાર વાગ્યે કન્યાઓને વિદાય કરશે ત્યારે તો હજી ઘણી વાર ! બારના બે પણ વાગે ! અમે નાહિમ્મત થઈ ગયા ! ટાઢ શીમોટા દેતી હતી નાનાનાના ધાવણા છોકરાઓને લઈને એની માવડી દક્ષિણા લેવા આવી હતી આટલુ મોડુ થશે એવી કોઈને ખબર નહોતી કેટલાક તો દક્ષિણા લઈને ઘેર ગયા પછી વાળુ કરીશુ એવા હિસાબે એમ ને એમ જ આવ્યા હતા બ્રાહ્મણના નાના છોકરાઓ ભૂખથી શોરબકોર કરતા હતા કેટલાક સૂઈ પણ ગયા હતા

'આપણને તો ભાઈ ખરેખરી ભૂખ લાગી છે આટલુ મોડુ થશે એવી ખબર જ નહોતી, નહિ તો વાળુ કરીને જ નીકળી પડત ને?'

'આ નાના છોકરા પણ ભૂખે ટળવળે છે, ત્યારે આપણે શા હિસાબમા?' ગફલે નિયમ મુજબ આંખ જરા ઝીણી કરી જવાબ આપ્યો

એ ઝીણી આંખનો અર્થ હું પામી ગયો. અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો ઊભા થઈને જરિયા તથા નન્યાને ઈશારો કરી દૂર બોલાવ્યા અને ચારે જણ ચુપચાપ તળાવની પાળે ઓળંગીને ગામમા પેઠા

'નન્યા, તુ આ ઠાકોરજીને ચોરે બેસજે અમે હમણા જ આવી પહોંચશું પણ જોજે, અમારા આવ્યા સિવાય ખસતો નહિ. નન્યો બહાદુર ને ઠરેલ સાથે છૂપી પોલીસનુ કામ પણ બજાવી શકતો ત્રણે જણા એક પછી એક એમ છૂટા પડી કન્યાઓને માંડવે ઊપડ્યા

લગભગ અરધા કલાકમાં તો અમને ત્રણે જણને ધોતલીની ફાંટ ભરીને આવતા નન્યાએ જોયા અને એ તો આભો જ બની ગયો ગોળ-પાપડી અને કળીના લાડવાથી ત્રણેની ફાંટ ફાટફાટ થતી હતી કન્યાને માંડવેથી હોંશભરી પટલાણીઓ પાસેથી મેળવેલુ આ ભાતુ ચારે જણાએ ત્યાં જ જેટલુ ખવાય તેટલુ ખાધુ અને પછી તળાવની પાળે આવી ભૂખ્યા સૂતેલા છોકરાને ઉઠાડીને દરેકને વહેંચવા માંડ્યુ પટેલિયા તો દક્ષિણા વહેંચે ત્યારે, પણ ગફલાએ તો ગોળપાપડી ને લાડવા રાતના અગિયાર વાગ્યે તળાવની પાળ ઉપર વહેંચવા માંડ્યા થોડું થોડું દરેક ખાધુ અને તળાવનુ પાતળ પાણી પી શાંતિ પામ્યા

રાતના દોઢેક વાગવાનો સમય થયો અને મશાલોનો પ્રકાશ ગામ બહાર નીકળતો જણાયો જાનના ગાડા એક પછી એક ગામ બહાર નીકળવા લાગ્યા મશાલોના પ્રકાશમા ગુલાલના ગોટા ઊડતા જણાયા. કન્યાઓને વિદાય આપવાનાં પટલાણીઓનાં હલકભર્યાં ગીત હૃદયને થંભાવી દેતાં હતા પટકૂળ પટેલિયાઓનાં ટોળા તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યા બળદ ઉપરની, હીર અને આભલા સીવેલાં ભરતવાળી ઝૂલ્યો અને શીંગડીઓ, મશાલના પ્રકાશમા ઝબકતી હતી



ગાડા એકપછી એક તળાવની પાળે આવી હારબંધ ઊભા થઈ રહ્યાં ઢોલની દાંડીઓ જોસથી પડવા માંડી. સૌ પટેલિયા એક બાજુ એકઠા થયા પછેડીમાં રૂપિયાના ઢગલા થવા માંડ્યા; અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મણો તથા સાધુબાવાઓને ખળાવાડમાં પૂરવા માંડ્યા

ખળાવાડની ચારે બાજુ મોટી હાથલા થોરની વાડ હતી અને ખોડીબારા પાસે પટેલિયા હારબંધ બંને બાજુએ ઊભા રહ્યા હતા. રંગમાં આવેલા પટેલિયા આજે ઢોલની દાંડીના અવાજ સાથે ગાંડા-તૂર બન્યા હતા. દક્ષિણા વહેંચવાની ગડમથલ કરતાંકરતા પાછલી રાતના એનો શુમાર થયો. એકપછી એક સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને ખોડીબારામાથી બહાર કાઢવા માંડ્યા અને દક્ષિણામા એકએક જણને એકએક રૂપિયો આપવા માંડ્યો. જણ દીઠ રૂપિયા-ની વાત સાંભળીને ખળાવાડમાં પૂરેલા સૌમા આનંદ વ્યાપી ગયો.

'ગદલા, જોજે હો! લાખણકાની દક્ષિણા પણ આપણે અહીં બેઠા સાથોસાથ જ લેવી છે'.

'મોરના ઈંડાને ચીતરવાં નો પડે!' ગદલે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો.

'તો પછી વાટ કોની જુવે છે? ભીડ ઓછી થઈ તો આપણે ફાવશું નહિ અલ્યા જટિયા, નન્યા! ટોળાંમાં ડીલ દબાવીને આગળ નીકળી પડો ને દક્ષિણા લઈને ખળાવાડની પાછળ સૌ આવી પહોંચો.'

જોતજોતામાં અમે ચારે જણા દક્ષિણા લઈને બહાર નીકળ્યા અને ઝડપથી એક પછી એક ખળાવાડની પાછળ પહોંચ્યા. હાથલા થોરની વાડ પાસે એક નજરમાન લીમડો ઊભો હતો ત્યાં અંધારૂ હતુ ચારે જણા લીમડા ઉપર ચડ્યા, પણ ખળાવાડમાં ખાબકતા પહેલા અમે એક વિચારે ચેત્યા થોર ને બાવળના કાંટા જો કદાચ નીચે પથરાયા હોય ને એકાદ કાંટો ઊભો ને ઊભો પગમા પેસી જાય તો સીધો આરપાર! રૂપિયો રૂપિયાને ઠેકાણે રહે ને પટેલિયા-ઓને ખબર પડે તો ઉપરથી ઠોકવા માંડે એ જુદુ.

જટિયા અને ગદલા પાસે બે ધોતલીઓ હતી. લીમડાની જાડી ડાળ સાથે બંને ધોતલીઓ લાંબી કરીને બાંધી તોય ચારપાંચ હાથ જમીનથી અદ્ધર લટકાઈ રહેવું પડે એટલે પહોંચી. પણ ગદલ એમ હારી ખાય? એણે પહેરેલુ ધોતિયુ અંધારામાં કાઢી નાખ્યુ અને સાંધો લંબાવ્યો' હવે તો સહેલાઈથી નીચે ઊતરી શકાય એવુ હતુ પહેલાં નન્યો ને જટિયો ઊતર્યા અને હળવેથી આગળના ટોળામા ભળી ગયા. આગળના ભાગમાં રૂપિયો રૂપિયો મળતો હતો, એટલે દક્ષિણા લેવાવાળામાંથી કોઈ પાછું વાળીને જુએ એવું હતુ નહિ.

ત્રીજો ગદલો ઊતર્યો અને ઉપરથી મેં એક ધોતલીનો સાંધો છોડી ગદલને પહેરવા માટે ફગાવી. તરત જ તેણે તે પહેરી લીધી મેં ડાળ ઉપરથી ગાંઠ છોડી નાખી, ગદલે નીચે જમીન સાફ કરી નાખી અને મેં ઉપરથી ઠેકડો માર્યો.

પણ ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો ન માર્યો ત્યા તો બે ઢેખાળાના ઘા મારી પીઠમા પડી ચૂક્યા! ત્રણ પટેલિયાઓએ અમારૂ આ કારસ્તાન દૂરથી જોઈ લીધુ હતુ. અમે જીવ લઈને નાઠા પટેલિયા પાછળ પડ્યા પણ તેઓ હાથલા થોર પાસે દોડીને પહોંચે તે પહેલાં તો મોટા ટોળામા અમે અદૃશ્ય થઈ ગયા

બીજી વખત દક્ષિણા લઈને સલામત બહાર નીકળી, ડબલ દક્ષિણા સાથે તળાવની પાળે ચારે જણા એકઠા થયા દક્ષિણાઓ દેવાનુ કામ પૂરૂ થયુ હતુ તળાવની પાળે એકઠા થએલા જાનના ગાડામા બેઠેલી વિદાય થતી કન્યાઓનુ દૃશ્ય કરુણ હતુ દીકરીઓને ગોળનુ પાણી પાતી માતાઓના ગભરૂ હૃદય જાણે ભાંગી જતા હતા માતા અને દીકરીઓની આંખોમાથી શ્રાવણ ભાદરવો વહેતા હતા. ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રડતા એ હૃદયો એકબીજાની છાતી સાથે ચંપાતાં હતા. અમારી ચારે જણાની આંખો પણ ભીની થઈ.

જાનના ગાડા વિદાય થવા માંડ્યા. બળદને ગળે બાંધેલી ટોકરી-ઓ મધુર રણકાર કરતી ક્ષિતિજના ઊંડાણમાં ઊતરી જતી દેખાઈ.

થાકેલે શરીરે અને ભીને હૃદયે કલ્યાણપરની વિદાય લઈ અમે મળસ્કે ગામની સીમમા દાખલ થઈ ગયા

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

જીવી જાણનારા]૧૮[જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

બે બહેનોની જોડી

મે સટન (Sutton) અને ઍન સટન દક્ષિણ આફ્રિકામા ડેઈલ કૉલેજના આચાર્યની બાર તથા નવ વર્ષની છોકરીઓ હતી. નાતાલ-ની રજાગાં આખુ કુટુમ્બ સમુદ્રકાંઠે સેલ કરવા ગયું

બધાય સાગરસ્નાન કરવા ગયાં. આચાર્ય ન્હાઇ કરીને નાનાં છોકરાં આગળ ગયા, ને મે તથા ઍન પાણીમા તરતીતરતી મોજ કરતી હતી

થોડી વારે એક છોકરાએ પાણીમાંથી હાથ હલાવીને આચાર્યને બોલાવ્યા. આચાર્યે જઈને જૅકને બચાવી લીધો ને કાંઠે આણ્યો, ત્યારે તેણે જૅકને પૂછ્યું કે તુ ભીડમા કેમ કરતા આવી ગયો જૅક કહે, બે નાની છોકરીઓને બચાવવા જતાં હું લગભગ બૂડી ગયો. જૅકે ઠેકાણું બતાવ્યું ત્યા આચાર્ય ઝટપટ તરતા તરતા ગયા, ને જઈને જુએ છે તો પોતાની જ દીકરીઓ તણાતી હતી આચાર્યે પોતે પણ તણાવા માંડ્યા, પણ જેમ તેમ કરીને કાંઠા ભેળા થયા પણ મે તથા ઍનને કોઇ રીતે બચાવાય એમ નહોતુ.

પછી જૅકે વાત કરી, કે છોકરીઓને તણાતી જોઇને પોતે એને બચા-વવા ગયો, ને જુએ છે તો મે એની નાની બહેનને બચાવવા મથતી હતી, ને એક હાથે ઍનનો હાથ ઝાલીને બીજે હાથે તરતી હતી. જૅકે મેને ઝાલી, ને ત્રણે એક મિનિટ તરફડ્યા પણ જૅકે જોયુ કે પોતે એકને બચાવી શકે એમ છે, બેને નહિ એણે ઍનને છોડી દેવા મેને કહ્યુ મેએ ના પાડી, અને બહેનને વધારે બળ કરીને ઝાલી વળી છોકરાએ એને વીનવી, 'હું તમને બેયને નહિ બચાવી શકું એને જવા દિઓ'

મેએ ફરી કહ્યુ, 'ના;' અને જૅક પોતે પણ ડૂબવા મંડ્યો મે ને ઍન ભેળી તણાતી ગઈ, અને છોકરો પોતાનો જીવ બચાવવા કામે લાગ્યો.

એકબીજાનો હાથ ઝાલીને બેય બહેનો અનન્તમા લીન થઇ.

મેએ જીવતા લગી ઍનનો હાથ ન છોડ્યો તે ન જ છોડ્યો, પણ એનો જીવ ગયા પછી જલધિતરંગે ધીરે રહીને એનો હાથ છુટો કર્યો તથા પ્રાતઃકાળે જુવાળ પાછો વળ્યો એની હારે મેનું શરીર ચકચકિત વેળુ ઉપર આવી ચડ્યું નાનકડી ઍન ઉપર તો સમુદ્રને પણ હેત આવ્યું, એટલે એણે એને રાખી લીધી.

(ભીના અંગ્રેજી ઉપરથી) **દે. વા.**

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ત્રીજો



મહાત્મા ગાંધીજીના સેક્રેટરી વ્યક્તિજીવનના ઘડતરમાં સવિશેષ ફાળો આપનાર દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતેના ફીનિક્સ-આશ્રમની સ્થાપનાથી એમના એ ઘડતરનો પ્રારંભ થયો. એ આશ્રમની દિનચર્યાનો તથા તે સમયમાં એમણે ઉપાડેલી પહેલી જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાનના ગાંધીજીના ખડતલ તપસ્વી જીવન અને પુણ્યશ્લોક ચારિત્ર્યનો તેમજ તેમના સાથીદારોના જીવન અને વાતાવરણનો ઘરગથ્થુ પરિચય આપતી આ લેખમાળા તેમના જ કુટુંબના એક અંતેવાસી બાળકના હાથે લખાઇ છે. અનિવાર્ય એવી થોડીક અંગત હકીકતો નજીક આવવા દઈને, જે ગ્રંથેલા-ગોશ્રાર પોતાનાજીવનનું પરોઢ વીત્યું તેની, બાળપણની નજરે આલેખેલી આ રસભરી લેખમાળા આજ ૭ વર્ષથી 'કુમાર'ના વાચકોનું એક પ્રિય આકર્ષણ બની રહી છે.

——પ્રકરણ ૨૧મું——

હડતાલિયાઓની વિદાય

મગનકાકાનું વારટ આવી રહ્યું છે એ વિશ્વાસ હરઘડી વધવા લાગ્યો. દેવદાસકાકા ને મગનકાકા પાનું વારન્ટને અંગેસે પ્રેસનું કામ ઉકેલવામા એટલા બધા મશગૂલ હતા કે તેમણે સાંજ સુધી બહાર ડોકિયું સુદ્ધાં ન કર્યું. આશ્રમને ચારે સીમાડે અને બગીચા તેમજ ઘરોમા દોઢ બે કલાકે ચારી પ્રદક્ષિણા ચાલુ હતી.

લોકોના નાનામોટા ટોળાં અહીંથી તહીં ખૂણેખૂણે આંટાફેરા કરે જતા હતા. ઘણા હડતાલિયાઓ હજુ નવા આવી રહ્યા હતા, પણ કોણ નવું કોણ જૂનું એ પરખાતું ન હતું. સવળે જ બેચેની ફેલાએલી હતી. નવા આવનારાઓએ બધાને ટરાવી મૂક્યા હતા. રોજની જેમ લોકોના ચહેરા પર આજે ધૈર્ય અને ઉત્સાહનો ચોખ્ખો અભાવ હતો. રોટલા કરી ખાવામા યે જાણે તેમનું ધ્યાન ન હતું.

'સોમવાર સુધીમા પાછા કોઠીમા નહિ જઈએ અને કામે નહિ ચડીએ તો આપણા બેહાલ થવાના છે. રવિવારે આખી રાત ઘર વાગશે. એ સાંભળ્યા છતા આપણે નહિ જઈએ તો આપણને પકડી લઈ જશે. સોલ્જરો આવશે. ફટકા મારી મારી લઇ જશે.' આવીઆવી વાતો એમનામા ફેલાઇ ગઇ હતી.

નવરસ વાગ્યાને શુમારે કેટલાક હડતાલિયાઓ બહાવરાબહાવરા પ્રેસમા ધસી આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા 'ગાંધી કહાં હોંગા? પોલીસ હમેં પકડને આઇ હૈ.' એમના જ એકએ સમજુ ને ધીરજવાળા કહ્યા 'હોંગા કહાં? જબ આવેંગે, દેખેંગે. યહ ઉસકા ઘર નહિ, ગાન્ડી મહારાજકા ઘર હૈ.'

મગનકાકાએ મને જોવા મોકલ્યો કે પોલીસ ક્યાં યે છે ખરી? હું તપાસતો લોકોને પૂછતો બધા રસ્તા દૂર સુધી જોઈ આવ્યો. લોકો ઘોડેસવાર જોયાનું બતાવે, પણ મને કોઈ મળે નહિ. જે તરફ લોકો બતાવે એ તરફ હું જાઉં કે તરત તે વખતની મોટર સાઈકલની જેમ પોલીસ અદૃશ્ય થઇ જાય! છેવટે સ્ટેશનને રસ્તે એક દુબળો પોલીસને મેં જોયો. આખા શરીરે કાળા કપડા, માથે ત્રાંસી કાળી ટોપી, ગોઠણથી નીચે પગ સાવ ઉઘાડા, હાથમા એક ભાલુ ને તેલ ને ચરબી લગાવેલી હોવાથી શરીર કાળા નાગ જેવું ચકચકતું. એવા પોલીસો મેં ફીનિક્સથી પસાર થતા કેટલી યે વાર જોએલા, એટલે મેં એનું આગમન સાધારણ જ માન્યું. પણ પ્રેસમા પહોંચતા સુધી એવા ત્રણ જણ એક પછી એક નજરે પડ્યા, એટલે મેં અટકળ બાંધી કે એ લોકો ગોરા સોલ્જરોના મોકલ્યા ફરે છે ને તપાસ ચલાવે છે. મેં જોયું કે તેઓ હડતાલિયાના ટોળાની ગતિવિધિ ધારીધારીને તપાસતા હતા. મેં જઈને મગનકાકા પાસે બધી વાત રજૂ કરી. મગનકાકાએ પ્રેસના ઓટલા ઊભા રહી હડતાલિયાઓને કહ્યું 'કંઇ ગભરાવા જેવું નથી. એ તો ફરતી રહે. એ કાળી પોલીસ તમને નહિ કનડે. તમારે એની સામે આંગળી યે ન ઉઠાવવી. ભલે એને જોવું હોય તો જુએ.'

કલાકવાર લોકો શાંત રહ્યા પણ ફરી પાછી એની એ વાત, એનો એ ભય અને મારી તપાસનું એનું એ પરિણામ.

નમતે પહોરે હડતાલિયાનું નવું ટોળું છાપખાનામા આવી પહોંચ્યું. એમની સાથેની સ્ત્રીઓને આશરા માટે છાપરાની જરૂર હતી. દિવસ આકરા તડકાનો હતો. મગનકાકાની સૂચના પ્રમાણે હું એ નવાગંતુકો માટે જગ્યા ખોળવા બહાર નીકળ્યો ત્યાં રમજાનું દૃશ્ય મારી નજરે પડ્યું.

પ્રેસના નાળાની ઝાડીની પેલી મેરથી સાતઆઠ ઘોડા અને તે ઉપર બેઠેલા કદાવર શરીરના ગોરા સોલ્જરો પ્રેસ તરફ આવી રહ્યા હતા, અને રસ્તાના વળાંકમાંની પેલી તરફથી નવાનવા ઘોડેસવારો પ્રગટ થતા જતા. ઘોડેસવારની એ હાર વધ્યે જતી હતી. પ્રેસના પગથિયા ઊતરી હું પાંચેક ડગલા ચાલ્યો હોઈશ ત્યાં મોખરાનો ઘોડેસવાર નાળા પરનો પુલ ઓળંગી આવી મારી સામે ઊભો. એણે શરીર પર ચામડાના બે આડા પટ્ટા બાંધ્યા હતા. કમરના તેમજ ખભાના આ બંને પટ્ટા પર કારતૂસો લાગેલી હતી અને તેના એક હાથમા બંદૂક હતી. એ ખૂબ શોભતો હતો. તેની પાછળ બીજો સોલ્જર જે કદે જરા નાનો હતો તેણે પણ કાંઠથી કારતૂસોના ત્રણ પટ્ટા બાંધ્યા હતા. તેમની પાછળના સોલ્જરો પાસે કેવળ લાંબા ઘોડા હતા. મોખરાના સોલ્જરે મને આંગળીના ઇશારા વડે પાસે બોલાવી પૂછ્યું 'મિ. ગાંધી ક્યાં છે?'

'કેમ?'

'મારે એમને મળવું છે.'

'મિ. ગાંધી અહીં ક્યાં છે? તેઓ તો જેલમા છે.'

એનો ચહેરો ગંભીર હતો ને અવાજ ઘોઘરો હતો. જાણે વાત કરતા યે ધુરકાવતો ન હોય! બધી વાત અંગ્રેજીમા જ થઇ. મારું અંગ્રેજી પણ એ સમજતો હતો. મેં જ્યારે કહ્યું કે 'મિ. ગાંધી જેલમા છે' ત્યારે એનું ગાંભીર્ય ઓસરી ગયું ને તે મૂછમાં મલકાઈ પડ્યો. એની પાછળના બીજા ઘોડેસવારે મને ફોડ પાડીને કહ્યું 'નહિ, મિ. એમ. કે. ગાંધી નહિ, મિ. મગનલાલ કે. ગાંધી તેઓ તો અહીં જ છે ને?'

'હા, એ પ્રેસમા રહ્યા.' મેં કહ્યું.

'શું કરે છે?' તેણે પૂછ્યું.

'કામ કરે છે.'

'જા, એમને જઇને કહે કે લેફ્ટેનન્ટ ને કૅપ્ટન આવ્યા છે તે તમને મળવા માગે છે.'

આગ તેમણે સીધા પ્રેસમાં દાખલ ન થવાનો વિનય કર્યો અર્ધા આશ્ચર્યમાં ને અર્ધા હરખમાં હું મગનકાકા ને દેવદાસકાકા પાસે પહોંચ્યો ને કહ્યું: 'મોલ્જરોની લાખી પલટન આવી છે. મિ. વેસ્ટના ઘરનો આખો રસ્તો ભરાઈ ગયો છે. અને તમને બોલાવે છે વારંટ લઈને આવ્યા લાગે છે. બંદૂક, કારતૂસ બધુ યે છે.'

પ્રેસના બારણામાં બધા ભેગા થઈ ગયા. મગનકાકા એક પગથિયું નીચે ઊતરી પેલા બે લેફ્ટેનંટ ને કૅપ્ટન સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. દેવદાસકાકા ને હુ બારણા વચ્ચે ગોઠવાઈને ઊભા રહ્યા ને વાતો સાંભળવા લાગ્યા. લેફ્ટેનંટ ધીમેથી સાહેબ પણ બહુ ધીમે બોલતા હતા. મગનકાકા પણ એટલુ જ ધીમે બોલતા હતા.

'મગનલાલ કે ગાંધી તમે પોતે જ કે?' લેફ્ટેનંટે પૂછ્યું.

'હા, કેમ શુ કામ છે?' મગનકાકાએ જવાબ વાળ્યો.

'હું તમને કહેવા આવ્યો છું તમે આ બધાં માણસોને કહી દો કે તેઓ અહીંથી પોતપોતાની જગ્યાએ પાછા ચાલ્યા જાય નહિ તો તેઓને કાઢવા બળ વાપરવું પડશે. એમને ખોરાકી આપવાની તો તમે બંધ જ કરો'

'એ બનવું અશક્ય છે. જેઓ અહીં આવશે તેમને ખોરાકી ને રહેઠાણ તો અમે આપવાના જ અમારું એ કર્તવ્ય છે.'

'પણ તમે એ લોકોને મારી વાત સમજાવો એમને કહો કે જો તેઓ સોમવાર પહેલા કામે નહિ ચડે તો તેમની બૂરી વલે થશે'

'એમા પણ હું એમને જવાની સલાહ ન આપી શકું. મારાથી તમારી વાતને ટેકો ન આપી શકાય.'

'ઠીક ત્યારે, તમે મારા વાક્યનું એકે એક હિંદી કરીને તો એમને સમજાવશો ને? હું બોલીશ તે તેઓને સમજાવવાનુ નથી. મારી સાથેનો દુભાષિયો કહેશે તો યે એ ટોળા ભડકી ઊઠશે ને શાંતિ રાખવી હોય તો હું બોલું એનો તરજૂમો તમે કરતા જાઓ.'

'એ વાત સ્વીકારી શકાય પણ હું કંઈ પણ કરું એ પહેલાં મારે મિ. વેસ્ટને મળવું જોઈશે. એમને મળ્યા પછી જ હું કંઈ પગલું લઈ શકું'

'મિ. વેસ્ટને તો તમે નહિ મળી શકો. એમને પકડ્યા છે ને મોટરમાં રવાના કરી દીધા છે તેઓ તો ડરબન પહોંચવા પર હશે.'

આ સાંભળી અમે ચોંકી ગયા. આગ તો ખ્યાલ હતો કે આ પલટન અહીં જ પહેલાં આવી છે, પણ મિ. વેસ્ટના પકડાયાનું જાણ્યું એટલે ચિંતા થઈ કે એ સિવાય પણ કોણ જાણે ક્યાં પરાક્રમ એ ગોલ્જરોએ કર્યાં હશે.

મગનકાકાએ વધુ પૂછપરછ માંડી.

'શું, મિ. વેસ્ટને પકડ્યા? કેમ?'

'હા, એમને વૉરંટ આપવામાં આવ્યું ને તેઓ ગયા.

'ત્યારે મારે માટેનું વૉરંટ કેમ નથી?'

'સરકાર તમને પકડવા માગતી નથી. તમે આ હડતાલિયાઓને સમજાવીને પાછા મોકલો અને અહીં ન રાખો એટલું જ સરકાર તમારી પાસે માગે છે.'

'તમ તો સંદેશો, હડતાલિયાઓને પહોંચાડીશ. બાકી અહીં આવશે ને રહેશે તેમને આશરો તો જરૂર આપશું જ.'

આટલી ચર્ચા જ નુમાર મિનિટમાં થઈ ગઈ. ત્યાર પછી મગનકાકાએ મને ઘેર જઈ નાના બાળકોની સંભાળ લેવાની આજ્ઞા કરી. મને બધા તમાશો જોવાનું મન હતુ, પણ મન મારીને હું દોડતો ઘેર પહોંચ્યો ત્યા ઇમામસાહેબનાં મોટાં પુત્રી ફાતિમાબેનને બધા બાળકો ઘેરી વળી બેઠા હતાં બધા આનંદમાં હતા. હું પહોંચ્યો કે તેઓ બૂમો મારવા લાગ્યાં: 'અમે મોટર જોઈ, અમે મોટર જોઈ; એમાં મિ. વેસ્ટ બેઠા હતા; ઇત્યાદિ.'

મિ. વેસ્ટ પકડાયાના સમાચાર હું આપું એ પહેલાં જ ફાતિમાબેન બોલી ઊઠયાં: 'અમે તમારી મોર જાણીએ છીએ અમે તો એમને પકડતા ને લઈ જતા જોયા લાલ મોટર હતી. તમે કેમ અહીં આવ્યા?'

મેં પ્રેસમાં આવેલા ઘોડેસવારોની વાત કહી અને મગનકાકાએ બાળકોની સંભાળ માટે મને મોકલ્યાનું જણાવ્યુ. એ સાંભળી ફાતિમાબેને કહ્યું 'તમે તમારે જાઓ; અહીં સહુ મજામાં છે મગનકાકાને કહેજો કે કશી ચિંતા ન કરે. અહીં કોઈ ગભરાતુ નથી'

હું પાછો ફલાંગો ભરતો પ્રેસ તરફ ઊપડ્યો. અધરસ્તે અમારી નિશાળના મકાન આગળ જ્યાં હડતાલિયાઓમાંની સ્ત્રીઓને ઉતારો આપેલો ત્યાં બહુ ગભરાટ ફેલાએલો અને રોકકળ ચાલી રહેલી મેં જોઈ. હુ એમની વચ્ચે જઈ પહોંચ્યો તો એમાંની ઘણીઓ આતુરતાથી મને પૂછવા લાગી: 'શુ ગોરી પલટન આવી છે? અહીં ગોળીબાર કરવાની છે?' મેં એમને ટાઢક પાડતાં કહ્યું 'ના રે ના, ગોળીબાર તો કોઈ નથી કરતી અમે તો એની સાથે કેટલી યે વાતો કરી ગોળી તો માત્ર બે જ જણ પાસે છે બીજા બધાની પાસે તો ફક્ત ઘોડા છે તે લાબાલાંબા છે ખરા' મારું નિવેદન સાંભળી સ્ત્રીઓના એ ટોળાને કંઈક શાતા વળી. ગોરી પલટન સાથે અમારી વાત થઈ ને હજુ ચાલે છે એ જાણી તેમનો ફફડાટ ઓસરી ગયો.

બાળકોમાં ને સ્ત્રીઓમાં ગભરાટ ફેલાતો અટકાવવાનું મારું કામ પતાવી હું પ્રેસ પર પહોંચ્યો ત્યારે પહાણ બાજુથી જોયા ઘોડેસવારોની હરોળ વચ્ચેથી પસાર થઈને પ્રેસની પાછળના મેદાનમાં જામેલી હડતાલિયાઓની ભીડ વચ્ચે ઘેરાઈને ઊભેલા મગનકાકા પાસે પહોંચતા મને વાર ન લાગી.

પેલો લેફ્ટેનન્ટ પોતાના ઊંચા લાલ ઘોડા પર બેઠો બેઠો અંગ્રેજીમાં એક એક વાક્ય બોલ્યે જતો હતો ને પછી મગનકાકા તેનું હિંદી ભાષાંતર સમજાવતા હતા અને મગનકાકાના અનુવાદ પછી પલટન સાથે આવેલો દુભાષિયો એનું તામિલ કરી સમજાવતો હતો ટોળું વળીને ઊભેલા લોકો જેમજેમ આ ભાષણ સાંભળતા જતા હતા તેમતેમ એમના ચહેરા પર નિરાશા અને ગ્લાનિની છાયા વધતી જતી હતી. પેલો દુભાષિયો ભારે ધમકીભર્યા અવાજે બરાડી રહ્યો હતો એ જોઈ મને બહુ ચીડ ચડી. 'આ જ ગિરમિટિયાઓનો આપણો આ દેશી! છતાં આ ગોરાઓ સાથે અક્કડ પોષાકમાં બનીઠની આવતાં આને શરમ નથી આવતી! અને વળી પોતાના ભાઈઓને જ ધમકાવે છે' જેલમાં નાખવા લાયક તો ખરેખરો આ જ છે'

બીજી તરફ મગનકાકાનુ વર્તન પણ મને અકળામણ લાગ્યું ભાષાંતરના રૂપમાં યે શા સારુ આપણા તરફથી આ હડતાલિયાઓને 'જાકારો' કહેવાવો જોઈએ? મગનકાકા તો શબ્દેશબ્દનો અનુવાદ કરી સમજાવતા હતા કે 'સોમવારે બરાબર કામ કરતા થઈ જાઓ. એક ઘડી પણ અહીં ન રોકાઓ.' પોતાનો સ્વતંત્ર મત જરા યે ઉચ્ચારતા ન હતા. હડતાલિયા લોકો કોઠી પર પાછા જવા સાવ નારાજ હતા. 'માલની મદારાજ કે મકાન પર' અત્યાચારના ભોગ થઈ પડવાનો એમને ઓછો ડર ન હતો, પણ કોઠી પર પાછા ફરીશું તો સૂર્યાસ્ત પેઠે રીબાવું પડશે એવી બીક સૌને હતી. આવી બીકમાંથી બચવાને મગનકાકા કંઈક આશ્વાસન કે સૂચના ન આપે એ કેટલુ ખરાબ કહેવાય!

મને શંકા પેઠી કે 'શું મગનકાકા જેલ જવામાંથી છટકી જવાને

આવું કરે છે? શું આમ બાળકોને એકલા મૂકી જતાં એમને કંઈ ડર લાગે છે? કામ ન હોય તો શા સારુ તેઓ સોલ્જરો કહે છે તે કરે છે? શા સારુ જેલ જવાની આવી સુંદર તક તેઓ ગુમાવે છે? મગનકાકા આ બહાદુરીનો મોકો જવા દે છે એ ઠીક નથી. બાપુજી હોત તો આવી રીતે ફસાઈ ન જાત.' આમ અમારું નાનું મગજ તોફાને ચડ્યું. તે પ્રસંગ મને નહોતું સમજાયું તે હવે સમજાય છે કે મગનકાકા અહિંસાની સાચી ઉપાસના કરી રહ્યા હતા, મને ઊંડ કર-વાની ધમધમાટની પિપાસા હતી. જ્યારે મગનકાકાને હિંદીઓનું નાહક-અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ને હડતાલિયાઓનું હિત સાચવવાની ચીવટ હતી

પોણો એક કલાક મગનકાકાએ અનુવાદ કરી સમજાવવા પાછળ ગાળ્યો ને પછી પાછા પ્રેસમાં જઈ પોતાને કામે વળગી ગયા. થોડી વાર પછી પેલા લેફ્ટેનન્ટે એમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું: 'હું જાઉં છું. મારી જે ટુકડી પોલીસ છે તે અત્યારે તમારી જમીનમાં બધે ફરશે અને આ સઘળા હડતાલિયાઓને અહીંથી રવાના કરશે ત્યાર પછી પણ મારા ત્રણચાર સોલ્જરો અહીં વસશે અને કોઠી પરથી નાસી આવનાર હડતાલિયાઓને પાછા મોકલી દેશે અમારું ગાર્ડ વૉટર્સની પેલી ટેકરી પર (સવારવાળી ટેકરી) રહેશે મારા સોલ્જરોને તમે મદદ કરજો.' મગનકાકાએ એને જવાબ વાળ્યો 'તમારા સોલ્જરો અહીં ભલે રહે, એની સામે અમારો વાંધો નથી બાકી જે લોકો આવશે, અહીં રહેશે તેને જમે ખોરાકી આપીશું ને રાખીશું એમને તમારા સોલ્જરોને સુપરત કરવાનું મારાથી નહિ બને એટલું ખરું કે તમારા સોલ્જરોની આડે ? નહિ પડીએ'

કારતૂસોના ત્રાગણ પટાથી સજ્જ થયેલા એ સરદારો અને ની પલટન પાછી ફરી એ ચાલીસ ઘોડેસવારોમાંથી આઠ દસ રોકાયા ને બીજા બધા તબડક, તબડક કરતા સ્ટેશનને રસ્તે અદૃશ્ય થઈ ગયા દારબંધ ઝૂલતા એમના લાંબા ધોકાઓનો રુવાબ પાછળ રહી ગયો.

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો પ્રેસ બંધ કરી નીમાણે ચહેરે અમે ઘેર આવ્યા પ્રેસ ખીણમાં અને અમારું ઘર ઊંચે ટેકરી પર હતું ઘરઆંગણેથી સામે આવેલી પશ્ચિમ તરફની નાની નાની ટેકરીઓની હાર ચોખ્ખી દેખાતી હતી. એ ટેકરીઓ પર છૂટાછવાયા ઝાડવાં અને ઘાસના બીડ સિવાય બીજું ભાગ્યે જ નજરે પડતું પણ એ દિવસે દરેક ટેકરીની કેડી પર માણસોની કતાર બંધાઈ ગઈ હતી રોજની જેમ પ્રેસમાંથી આવી કંઈ પણ ઘર કે બાગનું કામ કરવાની આજે અમને હોશ ન હતી હું તો અમારી પાણીની ટાંકીના ઓટલા પર બેસી આ જતા ટોળાંને મીટ માંડી જોતો રહ્યો.

એક પાછળ એક સાવ અડોઅડ કીડીની પેઠે એ લોકો જતા હતા. સૌને માથે મેલા પોટલા હતા. કોઈકોઈને માથે પેટી હતી રાતી સાડીઓવાળી બાઈઓને લીધે કતારમાં ભાત પડતી હતી. બાઈઓની કાખમાના છોકરાને લીધે કાળા માથાઓની એકવડી હાર વચ્ચેવચ્ચે બેવડાઈ જતી હતી બાકી આખું દૃશ્ય આકાશમાં જતી કુંજડીઓની હાર સમું હતું પશ્ચિમ ક્ષિતિજના સૂર્યાસ્ત સમયના ગુલાબી વાદળાં એ હાર ઉપર લાલી બિછાવી એ લોકોનાં મનનો ગુસ્સો ચોદિશ પ્રગટાવી રહ્યાં હતાં સૂરજ ક્ષિતિજના ખોળામાં આવી પડ્યો ત્યારે એમના લાંબાલાંબા ઓળા ભય અને ખેદનો ત્રાસ મનમાં વધારી મૂકતા હતા. વાદળાં ધીમેધીમે ગુલાબી મટી કાળાં પડ્યાં ને અંધારું ઊતરી આવ્યું તો યે એ હારો અખંડ ચાલ્યે જ જતી હતી અને એક પછી એક માથું ક્ષિતિજની પાછળ અદૃશ્ય થયે જતું હતું

અહીં હું વ્યગ્ર બની મનમાં ને મનમાં વિમાસતો હતો: 'બિચારા કેટલે દૂરથી આટલો સામાન ઉપાડીને આવેલા! હજુ અહીં ઠરી ઠામ બેઠા નહિ ત્યાં તો એમને પાછા હાંકી કાઢવામાં આવ્યા આવ્યા ત્યારના ડરતા હતા અને છેવટે એમને જવું જ પડ્યું કોઈએ જરી ને સૂડાંઈની પેઠે એમના પર કોરડા વીંઝ્યા તો? ત્યાં કોણ એમનું રખોપું કરવાનું?'

આટલા દિવસો સુધી રાત દિવસ એમની વચ્ચે રહેવાથી મારું મન જાણે એમની સાથે બંધાઈ ગયું હતું. એમને જતા જોઈ મન ચીમળાઈ જતું હતું ઊંડેઊંડે મનમાં થતું હતું: 'ના, આ લોકો સાવ નથી ગયા સોલ્જરોની સામા થવાને બદલે અત્યારે જાય છે. પણ સોમવારની હાજરી ભરી જરૂર પાછા આવશે ' પણ એ દુરાશા હતી. હડતાલિયાઓની એ વિદાય છેવટની હતી

(ચાલુ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

બૉમ્બ ને તેનાથી બચવાના ઉપાય

(અનુસંધાન પાછળના પાન ૧૪થી) સુસવાટા મારતો પવન હોય તો તેની અસર બિલકુલ થતી નથી પણ પવનની લહરીઓ સાથે આ પ્રકારના વાયુ ઘરમાં પેસી જાય છે અને દૂરદૂર સુધી ફેલાય છે

ટકાઉ ગૅસના પણ ઘણા પ્રકાર છે મસ્ટર્ડ ગૅસ આ પૈકીનો એક છે ઇટલીએ ઍબિસીનિયા સામે આ ગૅસનો ઉપયોગ કર્યો હતો આ ફિનાઈલ જેવા રંગનો ઘટ્ટ પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે ચામડીને લાગે ત્યારે તરત ખબર પડતી નથી અને તેથી માણસ ગાફેલ રહે છે પરંતુ થોડી વારે આખે શરીરે ચળ ઊપડે છે અને ખંજવાળ્યા પછી મોટામોટા ફોલ્લા થઈ, તે ફૂટતા ચાંદા થાય છે! આ ચાંદા, યોગ્ય ઉપચાર કરીએ તો પણ, બે કે ત્રણ મહિને રુઝાય છે આ પ્રવાહી પદાર્થ, બહુ ધીમેધીમે વાયુ બનીને ઊડી જતો હોવાથી, પડવાની જગ્યાએ પંદરવીસ દિવસ રહે છે ખાસ કરીને બધા પદાર્થોમાં ભળી જવાના તેના ગુણને લીધે તે વધુ નુકસાન કરે છે તે કપડાં પર પણ ચોંટી જાય છે અને ધીમેધીમે વાયુ રૂપે નાકમાં અને મોઢામાં પેસે છે ડામરના રસ્તા, ઘર પરના નળિયા, લાકડકામ, ઈંટો વગેરે આ પદાર્થને શોષે છે તેલ, સ્પિરિટ, બેન્ઝીન, ચરબી, ડામર વગેરેમાં એ સહેલાઈથી મિશ્ર થઈ જાય છે રસ્તાની નીચેની પાણીની નળીઓમાં પણ તે પેસી જાય છે

ગૅસથી બચવા માટે ગૅસમાસ્ક વપરાય છે. પરંતુ માસ્કથી નાક, આંખ, મોઢું અને શ્વાસનળી એટલાનું જ રક્ષણ થાય છે અને તે પણ થોડા વખત પૂરતું જ. માસ્કમાં તારની, રૂની, કોલસાની અને કેટલા રાસાયનિક પદાર્થોની એક પછી એક ગળણીઓ (filters) હોય છે અને શ્વાસ લઈએ ત્યારે ઝેરી દ્રવ્યો એ ગળણીમાં રહી જાય છે ગૅસ માસ્ક વાપરવાની ટેવ ન હોય તે માણસ શરૂઆતમાં ગૂંગળાઈ ગયા જેવો થઈ જાય છે. ચારપાંચ કલાક વાપર્યા પછી ગળણીઓ ઝેરી દ્રવ્યોથી ભરાઈ જાય છે અને માસ્ક નકામો બને છે કપડાં પર પ્રવાહી મસ્ટર્ડ ગૅસ પડ્યાં હોય તો એકબે કલાક ઊકળતા પાણીમાં તે કપડાં પલાળી રાખવાથી તેની અસર નાબૂદ થાય છે

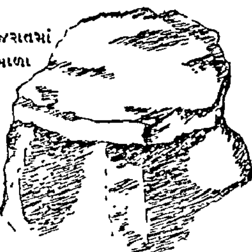
માસ્કને બદલે ભોંયરાં કે આશ્રયસ્થાનની ઓરડી પણ વપરાય છે આવી ઓરડીને એક જ પ્રવેશદ્વાર હોય છે અને તે પ્રવેશદ્વારમાં પણ માસ્કના જેવી જ ગળણીની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે, જેથી અંદરના માણસોને રક્ષણ મળે છે.

(પ્રો. ર. શ્રી દેશપાંડેના લેખ ઉપરથી ફેરફાર સાથે)

ભૂતકાળની શોધમાં

ઉત્તરગુજરાતમાં

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-શોધન માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા



ભલગામ અને ધામા વચ્ચે મળી આવેલા ડૉલ્મેન-નો સ્કેચ (લેખક)

ઘણી શોધાશોધ પછી એક કોળી મારી સાથે ઝીંઝુવાડે આવવા તૈયાર થયો અને સાન્જે સાડા ચાર વાગ્યે મેં આદરિયાણું છોડ્યું. ચારે બાજુ સપાટ ખેતરોની લીલી બિછાત પથરાએલી નજરે પડતી હતી દૃશ્ય લગભગ વઢિયારના જેવું જ હતુ માત્ર માટીના પ્રકારમા જ ફેરફાર હતો.

ડૉલ્મેનોનો સમૂહ

લગભગ સાડા પાંચે હું ભલગામ આગળથી પસાર થયો. તેનાથી અર્ધો માઇલ દૂર ધામા નામનુ ગામડુ આવેલું છે. આ બંનેની વચ્ચે, રસ્તાની પાસે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સમાધિસ્થાનોનો સમૂહ મારી નજરે ચડ્યો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા અનાર્ય પ્રજાઓમા એક એવો રિવાજ હતો કે મુડદાને દાટી તે સ્થળે તેનુ સ્મારક ખોડી તેની ઉપર ત્રણ દિશાઓમાં ત્રણ શિલાઓ રોપીને એમની ઉપર એક વધુ શિલા મૂકી ઘરના આકારની એક નાની સમાધિ બનાવતા. એમાં એક દ્વાર રાખતા અને એમાંથી અંદરના સ્મારકને, મૃત માનવીનાં કુટુંબી સ્નેહીજનો ખાસ દિવસોએ નૈવેદ્ય ધરતા કે બલિ આપતા એવાં સમાધિસ્થળો ડૉલ્મેન–Dolmen કહેવાય છે અને એ નાના મોટા અનેક પ્રકારનાં હોય છે દક્ષિણ હિંદમા ડૉલ્મેનો સારી સખ્યામાં અને મોટા કદના મળી આવે છે. આ સિવાય આસામ, ચૂટિયા, નાગપુર અને મધ્ય પ્રાતના વન્ય વિસ્તારોમા પણ એ મળી આવે છે. ડૉલ્મેનોને લગતી ઝીણી વિગતોમા અહીં ઊતરી શકાય તેમ નથી, પણ સહેજ પરિચય માટે નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઇ પડશે.

‘દક્ષિણ હિંદમાં એવી કથાઓ પ્રચલિત છે કે આદિ કાળમાં એ પ્રદેશમાં વહેંતિયાઓની એક મહાન પ્રજા રહેતી હતી..એ લોકોનાં સમાધિસ્થળો તે આ ડૉલ્મેનો છે આ પ્રજાઓ તે દક્ષિણ હિંદના મોરીઅરમને, પાન્ડૂકુઝી, મન્ડુ, મન્ડોવરકુઝી વગેરે લોકો હતા. રામાયણમાં વર્ણવેલા વાનરો કદાચ એ હોઈ શકે, કારણ કે એ લોકો પોતાના પહેરવેશમાં શણગાર તરીકે બનાવટી પૂછડુ ધારણ કરતા.’ (Prehistoric India p 322)

ગુજરાત પુરાતન કાળમા પાચ દ્રવિડ દેશોમાંનો એક ગણાતો. પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યમા એની નોધ મળે છે, અને આજ પર્યંત અહીંના બ્રાહ્મણો આર્યાવર્તના બ્રાહ્મણોથી જુદા ‘પચદ્રવિડ’ વર્ગમા ગણાય છે. એ સૂચવે છે કે આર્યોના આગમન પૂર્વે ગુજરાતમાં અનાર્ય પ્રજાઓ વસતી હતી. હાલના ભીલ, કોળી, દૂબળા, ગોધરા વગેરે રાનીપરજ અને કાળીપરજ લોકો-એ અનાર્યોના વંશધરો છે (એ અનાર્યો દ્રવિડો જ હતા એવા પ્રમાણો હજુ મળ્યાં નથી. એ પ્રશ્ન સશોધનને પાત્ર છે) એવા સજોગોમા ગુજરાતને આગણે ડૉલ્મેનો મળી આવે તો તેમા કાઇ નવાઇ નથી. અલબત્ત ભલગામ–ધામાના નાના ડૉલ્મેનો વિષે વિસ્મયકારક બીના એ છે કે તે પ્રાગૈતિહાસિક કાળના નહોતા. મારી સાથેના મજૂર કોળીએ મને જણાવ્યુ કે કોળીઓની અમુક પેટાજ્ઞાતિઓમા હજી પણ ડૉલ્મેનો બાધવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે, અને તેને એ લોકો ‘માટવો’ કહે છે આ દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાની એ પ્રજાઓની સસ્કૃતિનો અભ્યાસ થવો આવશ્યક છે એથી કદાચ અનાર્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસને લગતા કેટલાક કોયડાઓ ઉપર પ્રકાશ પડવા સભવ છે આ વિષયને લગતી બીજી કેટલીક ચર્ચા મારી આવતી લેખમાળામા આવશે

ઝીંઝુવાડા અને સરસ્વતી નદીનો પ્રાચીન પ્રવાહ

સાન્જ પડી. આકાશને પશ્ચિમ પ્રાગણે સોનેરી તેજ પથરાયાં. ઝીંઝુવાડાને ઢાકી રહેતી વૃક્ષઘટાના દૂરથી દર્શન થયા પણ ઝીંઝુવાડામા પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વ તેનો પરિચય આપણે મેળવી લઇએ.

‘ઝીંઝુવાડાની પાસે ઝીલાણ નામનુ તીર્થ છે અને તેમા નળેશ્વર મહાદેવનુ મદિર છે. કહેવાય છે કે એ નળ રાજાએ બધાવ્યુ હતુ દર વર્ષે ભાદરવાની અમાસે ત્યા જાત્રા ભરાય છે ઝીલાણની નજીકમા જ ભોટવાતીર્થના કુંડો આવેલા છે કહેવાય છે કે આ સ્થળે સરસ્વતી નદી થભી ગઇ હતી અને ત્યાથી પછી સમુદ્રને ભેટવા ગઇ હતી ’ (The Folklore of Gujarat, p 39)

ઝીલાણ અને ભોટવા તીર્થો જ્યા આવેલાં છે તે વિસ્તાર ઝિલ્લાસુંદ બેટ કહેવાય છે ઝીંઝુવાડાની નૈઋત્ય અઢી માઇલ દૂર કચ્છના રણના સુકાએલા સાગરને ખોળે એ બેટ આવેલો છે.

સરસ્વતી-માહાત્મ્યમા સરસ્વતી નદીના કાઠાના તીર્થો વર્ણવતા તેના પચીસમા અધ્યાયમા આ પ્રમાણે લખેલુ છે:

“(લોહેશ્વર તીર્થ પછીના વિસ્તારમા વડવાનળ ધારણ કરી આગળ ચાલતા સરસ્વતી અદૃશ્ય થયા અને પછી) ઝીલાણું તીર્થને વિષે સરસ્વતી પ્રગટ થયા એ સાભળી સુમતિએ માર્કંડેય ઋષિને ઝીલાણું તીર્થની ઉત્પત્તિ વિષે પૂછ્યું-તેનો ઉત્તર આપતા માર્કંડેયે જણાવ્યું કે શકર-પાર્વતી કૈલાસ ઉપર બિરાજતા હતા તે વખતે અમુક કારણસર કાર્તિકસ્વામીનો પાર્વતીએ તિરસ્કાર કર્યો, આથી કાર્તિકસ્વામી રિસાઇને નર્મદાકાંઠે આવી તપ કરવા લાગ્યા. મહાદેવ-પાર્વતી તેમને શોધતા-શોધતાં ત્યા આવી પહોચ્યા અને તેમને મનાવ્યા. ત્યાંથી એ સધળા ઝીલાણ તીર્થ આવ્યા આ સ્થળે સરસ્વતીનું સ્વરૂપ ચક્રાકારે છે અને ત્યાં સમુદ્ર આવેલો છે. તે સમયે સરસ્વતીને વડવાગ્નિનો તાપ લાગવાથી એમ થયુ કે આ સ્થળે જ વડવાનળને સમુદ્રમા મૂકી દઉં,

આ લેખમાં આવતાં સ્થળ દર્શાવતો નકશો

પણ ત્યાં મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી તે તેમ કરી શક્યાં નહિ. અહીં એક સહસ્ર વર્ષ પર્યંત મહાદેવ અને પાર્વતી રોકાયાં. એ સ્થળે આનંદેશ્વર અને કુમારેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરો છે.'

અહીં નોંધપાત્ર બીના એ છે કે સરસ્વતી-માહાત્મ્યમાં ઝીલાણું-તીર્થ પાસે સમુદ્ર હોવાની વાત સ્પષ્ટપણે જણાવી છે. કચ્છનું રણ પ્રાચીનકાળમાં સમુદ્ર હતું તેનો આ પૌરાણિક પુરાવો છે. ઉપર આપેલી સરસ્વતી-માહાત્મ્યમાંની પરંપરા એક હજાર વર્ષ પૂર્વેના સમયની છે, કારણ કે એ જ વાત હાલમાં પ્રગટ થયેલા 'સરસ્વતીપુરાણ'-માં આવે છે અને આ પુરાણ ગુર્જરસમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયે લખાયેલું હોવાનું જણાયું છે. તેમાં ઝીલાણું વિષે એ ગ્રંથના સંપાદક રા. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે જણાવે છે કે 'સરસ્વતી-પુરાણની શરૂઆત બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારા માટે થયેલ દેવાસુર સંગ્રામથી કરી, દધીચિ આશ્રમનું વર્ણન આપી, તેમાં વડવાનલોત્પત્તિની કથા આપવામાં આવી છે. ત્યાર પછી વડવાનળને સમુદ્રમાં નાખવા બ્રહ્માની આજ્ઞાથી સરસ્વતી પશ્ચિમસમુદ્ર તરફ જાય છે. સૌથી પહેલાં તે ઔર્વાશ્રમમાંથી પ્રસ્થાન કરી, થાનેશ્વર થઈ, કુરુક્ષેત્ર, વિરાટ તથા ગોપાયન પાસે થઈ પુષ્કર આવે છે. ત્યાંથી ખર્જુરવનમાં નંદા નામે પ્રગટ થઈ અંતર્ધાન થાય છે. ફરીથી અર્બુદારણ્યમાં પ્રગટ થઈ, સિદ્ધપુર, પાટણ અને લોટેશ્વર થઈ ઝીલાણુંમાં લોપાઈ જાય છે. ત્યાંથી કૃતસ્મર પર્વત પાસે પ્રાદુર્ભાવ પામી, પ્રભાસ (સોમનાથ પાટણ)માં સમુદ્રને મળી, વડવાનળને તેમાં નાખે છે. (સરસ્વતી-પુરાણ—પા. ૧૦)

'ઝીલાણીતીર્થ એ વઢિયાર પ્રાંતનું પ્રસિદ્ધતીર્થ છે. લોટેશ્વર (લોટે-શ્વર)થી સરસ્વતી ઝીલાણીતીર્થમાં જાય છે એમ પુરાણકાર કહે છે. આ તીર્થ ઝીંઝુવાડાના ગઢની પાસે આવેલું છે, જે જનસમાજમાં ઝીલા-ણના ઓટલાથી ઓળખાય છે. રા. રત્નમણિરાવ ખંભાતના ઇતિ-હાસમાં, સરસ્વતી સંબંધી ચર્ચા કરતાં પ્રાચીન કાળમાં સરસ્વતીનું વહન ઝીલાદર પાસે હોવાની શંકા ધરાવી, તેની પાસે આવેલ ઝીંઝુ-વાડા નામ પડ્યું તે હોવાનું અનુમાને છે. (ખંભાતનો ઇતિહાસ-પરિશિષ્ટ અ) પરંતુ સરસ્વતીપુરાણકાર સર્ગ ૧૭માં તે ઋણ (રણ)ની પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધે છે:

> ऋणं प्राप्य पुरा देवी समुद्रस्य मनोरमा ।
> सिद्ध नाम परं तीर्थं शंभुना यत्र निर्मितं ॥ ८९ ॥

સ્કંદપુરાણમાં ઝીલણીતીર્થ નહિ જણાવતાં તેને બદલે અહીં ઋણોદક તે સરસ્વતીપુરાણનું ઝીલણીતીર્થ હશે એમ માનવું પડે છે. પરંતુ બંને ગ્રંથકારો તે ઋણ (રણ)ની પાસે હોવાનો એકરાર કરે છે, આથી તે ઝીંઝુવાડા નજીકનું ઝીલાદર-ઓટલા જ હોવાનું જણાય છે.'

(સરસ્વતીપુરાણ—પા. ૧૮૩)

દીવાટાણું થતાં મેં ઝીંઝુવાડામાં પ્રવેશ કર્યો. ઉતારા માટે બે ઠેકાણે મને મંજૂર થઈ ગયો, પણ કોણ જાણે શાથી મને ઉતારો આપ-વાની ના પાડવામાં આવી, અને જઈ કાલે પચાસમાં મોટો બની ગયેલો સાહેબ આજે ઝીંઝુવાડામાં ચોટલું મૂકવા જેટલી ભોંયની શોધમાં અંધારામાં આથડવા લાગ્યો.

(ચાલુ) અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

'કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર હરિભાઈ ર. દેસાઈ—

Messrs V N Das P O Box 6 Mazabuka (N Rhodesia)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારા પત્રનો જવાબ આપતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

તમે મારી જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાનું સ્વીકાર્યું તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું, અને તે માટે મારો હૃદયનો આભાર સ્વીકારશો.

કંઈ પણ લખતાં પહેલાં હું મારી પિછાન આપી દઉં.

મને અઢાર વર્ષ થયાં છે, હું પાંચ ફૂટ ઊંચો છું અને મારું વજન ૧૨૭ રતલ છે. મારી આંખો ભૂરી અને વાળ કાળા છે. મારી પ્રિય રમતોમાં ક્રિકેટ, ફૂટબૉલ, પત્તાં વગેરે છે, અને મિત્રતાના પત્રો લખવા તથા કુદરતી દૃશ્યોનાં ચિત્રોની આપલે કરવી એ મારા શોખના વિષયો છે. હિંદી સીનેમા-સિતારાઓમાં મોતીલાલ, સાયગલ, દેવીકારાણી, રેણુકા અને સવિતાદેવીનો હું પ્રશંસક છું, અને યુરોપિ-યનોમાં રૉબર્ટ ટેલર, સ્પેન્સર ટ્રેસી, ગૅરી કૂપર, બેટી ડેવિસ, નૉર્મા શેરર અને ડાયના ડર્બિન મને ગમે છે. અહીંના અવાડીના વિશ્રામ હાઇસ્કૂલમાં રહી મેં જુનિયર કેમ્બ્રિજ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. ટાઈપરાઈટિંગ અને પત્રવ્યવહાર પણ શીખી લીધાં છે. અને હવે તો હું સરકારી કસ્ટમ ખાતામાં જોડાઈ ગયો છું.

તમે કદી મૉમ્બાસા આવ્યા છો? કદાચ આવ્યા યે હો. નહિ તો પણ જાણતા હશો કે કેનિયા (એનો અર્થ સૂર્યપ્રભાની ભૂમિ થાય છે) પ્રાંત તેમજ બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકાનું એ મુખ્ય બંદર છે. મૉમ્બાસા એક બેટ રૂપે કિનારાની લગોલગ આવેલું છે. આસ-પાસના કિનારાનો રેતાળ પટ ખૂબ પહોળો ને સપાટ હોવાથી ત્યાં નહાવાની, હોડી તરાવવાની અને દરિયાની અવનવી સિલ્લતો માણવાની અનેક તકો મળે છે.

મૉમ્બાસાનો કિનારા સાથેનો સંબંધ બે પુલો અને ફેરીબોટોથી જોડાયેલો છે. તે ઉપરાંત આસપાસના સાગર અને નજીકના ભૂપ્રદેશોમાં નાની મુસાફરી કરતાં તેની વિવિધતા અને અજબ સૃષ્ટિ જોઈને ફેરો વસૂલ થયો લાગે છે.

શહેરનું મુખ્ય આકર્ષણ અવાડીના વિશ્રામ હાઇસ્કૂલ છે. તે ન્યાલી પુલ પર આવેલી કોઈ પરદેશી મુસાફરો પ્રથમ તેની મુલાકાત લે છે. ત્યાર પછી ઓલ્ડ ફૉર્ટ જીસસ જુએ છે. ત્રીજે નંબરે અહીંની હૉટેલો, એટલે કે જેમાં મુસાફરોને ઉતરવામાં ઉત્તમ ઢબની સગવડો અને આરામ મળે છે. દીવાદાંડી પણ એક લોકપ્રિય સ્થાન છે અને તેના સાથેનું ગૉલ્ફ-કોર્સનું મેદાન શોભામાં વધારો કરે છે. આ જોવાલાયક વર્ણનથી તમને થોડો ખ્યાલ આવશે કે અમે કેવા સુંદર ને આનંદદાયક સ્થાનમાં વસીએ છીએ.

ટિકીટો મોકલવાનું તો હમણાં બને તેમ નથી, કારણ કે મુખ્ય સેન્સરે પરદેશથી બદલા તરીકે ટિકીટો મંગાવવા-મોકલવાની મનાઈ કરી છે. અને સામ્રાજ્યના જ કેટલાક દેશો (હિંદ, દક્ષિણ આફ્રિકા, કૅનેડા ને બીજા કેટલાક દેશો), માટે પણ મનાઈ થઈ છે. એ પરથી તમે ટિકીટો મોકલવાની મારી મુશ્કેલી સમજી શકશો. સીગારેટ ડબીઓમાંનાં ચિત્રો થોડાં ભેગાં કરી મને મોકલશો તો આભારી થઈશ.

તમારો હૃદયપૂર્વક શ્રી મહેતા

C/o Mohamedali Nurbhoy & Sons. Mombasa (B E A)



પંચતંત્રની વાર્તાઓ



વળી શત્રુ ભલે દુર્બળ હોય, પણ બહુ હોય તો એની સાથે વિરોધ ન કરવો. કહ્યું છે, કે

બહુ નહિ વિરોદ્ધવ્ય મહાજન જ દુર્જય।
ભેગું મળી કરી કીડી ખાય કાળા ય નાગને॥

મેઘવર્ણ કહે, 'એ કેમ?' ચિરંજીવી કહે,

કથા ૬

એક રાફડામાં અતિદર્પ નામે મહાકાય કૃષ્ણસર્પ હતો તે એક વાર નાનકડા છિદ્રમાંથી નિકળવા ગયો, એટલે એનું શરીર છોલાઇ ગયું ને એમાંથી લોહી નિકળ્યું એ શોણિતના ગન્ધ અનુસાર કીડી આવી તથા નાગ ઉપર ફરી વળીને એને વ્યાકુળ કર્યો. એમાંથી કેટલીને એ મારે? પોતે બહુ રહી, એટલે કીડીએ એને આખે શરીરે ઘાયલ કર્યો ને એ મરી ગયો.

એટલે હું કહું છું: 'બહુ નહિ વિરોદ્ધવ્ય' ઇતિ

હવે વાયસેશ્વર, મારા વીંછાનો લોચ કરી, મને નિષ્ઠુર વચન કહો, ક્યાંકથી લોહી લાવીને મારે શરીરે લીંપો, આ વડ નીચે જ મને નાખીને ઋષ્યમૂક પર્વતે જાઓ તથા હું કૃતકૃત્ય થઇને આવું ત્યાં લગી ત્યાં પરિવાર સહિત રહો મારી ચિન્તા ન કરવી.'

ચિરંજીવીની શીખવણી પ્રમાણે એને તરુ તળે છોડી મેઘવર્ણ બધા કાગડાને લઇને ઋષ્યમૂક ગયો. શત્રુ આવ્યાના સમાચાર ઘૂડરાજને મળ્યા, એટલે ભયભીત તથા પલાયનપરાયણ શત્રુ ક્વચિત જ હાથમાં આવે એમ કરીને અરિમર્દન રાતે ઝટઝટ આવ્યો, પણ એકે કાગડાને જોયો નહિ, એટલે કયે માર્ગે ગયા તેની તપાસ કરવા મંડ્યો.

ચિરંજીવીને થયું, કે 'આ એમ ને એમ જાય તો તો મારી જાત્રા અફળ જાય. અને કહ્યું છે:

અનારંભ જ કાર્યોનો પહેલું બુદ્ધિલક્ષણ।
આરબ્ધઅન્તગમન એ બીજું બુદ્ધિલક્ષણ॥

અનારંભ સારો, પણ આરંભવિઘાત નહિ સારો. એટલે હું બોલીને મને છતો કરું' એમ વિચારીને તેણે કા કાં કા એવો મન્દમન્દ શબ્દ કર્યો ને સાંભળીને ઘૂડ એને મારવા આવ્યા, એને ચિરંજીવી કહે, 'અહો, હું મેઘવર્ણનો મુખ્ય મન્ત્રી છું, ને એણે જ મારી આ અવસ્થા કરી છે એટલે તમારા સ્વામીને મારી વાત કરો, એને મારે બહુ કહેવાનું છે'

ઘૂડપતિ ચિરંજીવી આગળ આવ્યો ને પૂછ્યું, 'તારી કેમ આ દશા થઈ?' ચિરંજીવી કહે, 'દેવ, આ અવસ્થાનું કારણ સાંભળો બહુ કાગડાને હણાયેલા જોઇને મેઘવર્ણે ઘૂડદુર્ગ ઉપર ચડાઈ કરવા ધાર્યું, પણ મેં કહ્યું કે શત્રુ બળવાન્ છે, એટલે આપણે કૌશિકેન્દ્રને નમવું જોઇએ કહ્યું છે, કે

ગુણવાન નમે છે જો પુરુષો જેમ કાર્મુક।
નગુણા સ્તબ્ધ મેં દીઠા પુરુષો જેમ કાર્મુક॥

તન્ત્રાખ્યાયિક ૩–૯૨॥

આથી મને શત્રુપક્ષપાતી જાણીને મારી આ ગતિ કરી. હવે તમારા ચરણ જ મારું શરણ છે'

'હવે મારે ને તારે મેળો ઉચિત નથી, માટે હવે તારે ફરી અહીં ન આવવું'. એમ કહીને બ્રાહ્મણને છેવટનો મૂલ્યવાન હીરો આપી સર્પ રાફડામાં ચાલ્યો ગયો

એટલે અરિમર્દન એના મંત્રી મંડળ સાથે મંત્રણા કરવા બેઠો. રક્તાક્ષ, ક્રૂરાક્ષ, દીપ્તાક્ષ, વક્રનાસ ને પ્રાકારકર્ણ આ પાંચમાંથી રક્તાક્ષ કહે, 'દેવ, અહિં શું વિચાર કરવાપણું છે? એને ઝટપટ હણવો ઘટે છે કહે છે, કે

પ્રદીપ્ત ચિતિકા જો ને જો વાગ્યું ફેણમાં મને।
એકવાર તુટી પ્રીતિ ન સંધાય જ સ્નેહથી ॥ ૩-૧૨૯॥

અરિમર્દન કહે, 'એ કેમ?' રક્તાક્ષ કહે,

કથા ૭

એક અધિષ્ઠાને હરિદત્ત નામે બ્રાહ્મણ હતો એ ખેતી કરતો, પણ એનો શ્રમ સદાય નિષ્ફળ જાય એક દિવસ એ ઉનાળાના અવસાનમા ઘામથી ત્રાસીને પોતાના ખેતરમા ઝાડની છાયામા સૂતો, અને ત્યાંથી થોડે દૂર રાફડા ઉપર મોટી ફેણ પસારીને પડેલા ભીષણ ભુજંગમને જોઇને વિચાર્યું 'આ ક્ષેત્રપાળ છે, મેં એને કદાપિ પૂજ્યો નથી' એમ કરી ક્યાંકથી દૂધ માગી આવી શરાવલામા નાખી રાફડા આગળ જઇને એ બોલ્યો, "હે ક્ષેત્રદેવતા, તારો અહિં વાસ છે એ હું જાણતો નથી, એટલે મેં તને પૂજ્યો નથી, એથી ક્ષમા કર' એમ કહી નાગને દૂધ પાઇને એ ઘેર ગયો. બીજે દિવસે સવારે આવીને જુએ છે તો શરાવલામા એક સોનૈયો જોયો એટલે એ તો નિત્ય એકલો આવે, દૂધ પાય ને સોનૈયો લઈ જાય એક દિવસ સર્પને પાવાનું કામ પુત્રને ભળાવીને બ્રાહ્મણ ગામતરે ગયો તે દી છોકરે દૂધ પાયું ને બીજે દી સોનૈયો જોયો, એટલે એણે વિચાર કર્યો, કે 'આ રાફડો સોનૈયાથી ભરેલ હશે, એટલે સર્પને મારી બધાય એકસામટા લઇ લઉં' એમ ધારી બીજે દિવસે દૂધ પાતા પાતા એણે સર્પના માથા ઉપર લાકડી મારી દૈવવશાત્ સર્પ મર્યો નહિ અને રોષથી બ્રાહ્મણને તીવ્ર વિષવાળે દાંતે કરડ્યો, એવો જ એ મરી ગયો એટલે સ્વજનોએ થોડે દૂર ખેતરના લાકડા ખડકીને એનો સંસ્કાર કર્યો બીજે દિવસે પિતા આવ્યો, ને પુત્રમરણની વાત સાંભળી તોપણ એ તો દૂધ લઇને સર્પ આગળ ગયો સર્પે રાફડામા રહીને જ કહ્યુ, 'બ્રાહ્મણ, પુત્રશોક ભૂલીને તું લોભથી અહિં આવ્યો, પણ હવે તારે મારે પ્રીતિ ઉચિત નથી તારા યૌવન-મદમત્ત પુત્રે મને માર્યું, ને હું એને કરડ્યો હવે લાકડીનો પ્રહાર હું કેમ ભૂલુ, અને પુત્રશોકનું દુઃખ તને કેમ વીસારે પડે?' એમ કહી બ્રાહ્મણને હીરો આપી 'હવે તારે અહિં ન આવવું' એમ ફરી કહી સર્પ રાફડામા ચાલ્યો ગયો, ને બ્રાહ્મણ મણિ લઇને ઘેર આવ્યો

એટલે હું કહુ છુ 'પ્રદીપ્ત ચિતિકા જો ને' ઇતિ આને માર્યો એટલે તારું રાજ્ય વિના પ્રયત્ને નિષ્કંટક થઈ જાય

(ચાલુ) દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

ગણિત ગમ્મત

૭,૧૩,૧૯ વગેરે જેવા અંકો વડે ભાગ ચાલી શકે છે કે કેમ તે શોધી કાઢવાની સહેલી ચાવીઓ

(૭)		(૧૩)		(૧૯)	
૧૬૪૭૮		૩૦૬૦૨		૨૩૪૪૬	
૧૬૪૭	૮	૩૦૬૦	૨	૨૩૪૪	૬
+૪૦	×૫	+૮	×૪	+૧૨	×૨
૧૬૮૭		૩૦૬૮		૨૩૫૬	
૧૬૮	૭	૩૦૬	૮	૨૩૫	૬
+૩૫	×૫	+૩૨	×૪	+૧૨	×૨
૨૦૩		૩૩૮		૨૪૭	
૨૦	૩	૩૩	૮	૨૪	૭
+૧૫	×૫	+૩૨	×૪	+૧૪	×૨
૩૫		૬૫		૩૮	

કોઇપણ રકમને ૨,૩,૫,૯ કે ૧૧ વડે ભાગી શકાય છે કે કેમ એ શોધી કાઢવાની રીતો તો તમે ગણિતમાં શીખી ગયા હશો, પણ ૭, ૧૩ ને એવી વિચિત્ર રકમનો અમુક રકમ પર ભાગ ચાલે છે કે કેમ એ શોધવાની 'ચાવીઓ' કદાચ તમે નહિ જાણતા હો ઉપર એવી ચાવીઓ આપી છે ત્યા ત્રણ રકમો આપેલી છે. ૧૬૪૭૮, ૩૦૬૦૨ અને ૨૩૪૪૬. પહેલી રકમ ૭ વડે ચાલતો ભાગ શોધવાની ચાવી સમજાવે છે; બીજી ને ત્રીજી રકમ ૧૩ ને ૧૯ની ચાવી બતાવે છે.

સૌ પહેલી ૭ની ચાવી લો. એ શીખી ગયા, એટલે પછી ૧૩, ૧૯, ૨૩, ૨૯, ૫૯, ૭૯, ૮૯ એ રકમોની ચાવીઓ હાથ આવી જશે

કોઇપણ રકમ લો. દાખલા તરીકે (પહેલા હિસાબમા બતાવ્યા મુજબ) ૧૬૪૭૮ લીધી એ રકમના બે ભાગ પાડો. એવી રીતે કે એક બાજુ છેલ્લા અંક સિવાયની આખી રકમ જાય અને બીજી બાજુ ફક્ત છેલ્લો એકમનો જ અંક જાય એમ કરતા આપણે લીધેલી રકમમા એક બાજુ ૧૬૪૭ આવશે અને બીજી બાજુ ૮ આવશે હવે એ બીજી બાજુ આવેલા છેલ્લા અંક (૮)ને ૫ વડે ગુણો આવે તે ગુણાકાર (૪૦) છૂટી પાડેલી રકમમા ઉમેરો। હવે એ સરવાળાની રકમમાં જો બે કરતા વધારે આંકડા આવતા હોય તો ફરી પાછા ઉપર મુજબ એ રકમના બે ભાગ પાડો તથા બીજા ભાગમા આવેલા છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણો, અને આવે તે ગુણાકાર છૂટી પાડેલી રકમમા ઉમેરતા જાઓ આમ, છેવટે રકમ બે આંકડાની જ રહે ત્યા સુધી એ કરતા જાઓ. હવે એ છેવટે આવેલી બે આંકડાની રકમને જો ૭ વડે ભાગી શકાતા હોય તો મૂળ રકમને ૭ વડે ભાગી શકાશે આપણે લીધેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમા એ રીતે છેવટે ૩૫ આવે છે ૩૫ ને ૭ વડે ભાગી શકાય છે, માટે મૂળ રકમ ૧૬૪૭૮ ને પણ ૭ વડે ભાગી શકાશે

આ વાત થઇ ૭ની એ જ રીતે ૧૩, ૧૯, ૨૩, ૨૯, ૫૯, ૭૯ ને ૮૯ એ તમામને માટે રીત તો એક સરખી જ છે ફેરફાર ફક્ત છૂટા પાડેલા એકમના આંકડાને ગુણવા બાબતમા છે જેમ ૭ની ચાવી માટે છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણવો પડે છે, તેમ એ દરેકને માટે છેલ્લા અંકને ગુણવા માટે નીચે મુજબ જુદાજુદા અંક છે"

૭ ને માટે છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણો; ૧૩ને માટે ૪ વડે, ૧૯ને માટે ૨ વડે, ૨૩ને માટે ૭ વડે, ૨૯ને માટે ૩ વડે, ૫૯ને માટે ૬ વડે, ૭૯ને માટે ૮ વડે અને ૮૯ને માટે ૯ વડે ગુણો

પ્રથમ પ્રથમ કદાચ આ રીત સરળ નહિ લાગે છતા નથી એ કપરી કે નથી એ મુશ્કેલ અલબત્ત, પ્રયાસ અને મહાવરાની જરૂર તો ખરી જ, પણ પછી તો એ આપ જેટલી સરળ ને સહેલી થઇ પડશે. ૭ અને ૧૩થી ખસતા ખસતા તમે ૧૯, ૨૩, કે ૨૯ પર જઇ ચડશો, ત્યારે તો આ રીત ખચિત રમૂજ ઉપજાવશે દરેક વખતે છેવટની રકમ બે આંકડાની જ લાવવી પડે ૭ ૭, ૧૩, ૧૯, ૨૩ ને ૨૯ માટે એ રકમો જુદીજુદી આવશે, પરંતુ ૫૯, ૭૯ અને ૮૯ની બાબતમા તો એ રકમો અનુક્રમે ૫૯, ૭૯ અને ૮૯ જ આવશે. —કપુરચંદ રાયચંદ મહેતા

પુરુષાર્થીઓના પિતામહ હિમાલયના પ્રદેશમાં

(અનુ૦ પાછળ પૃ. ૬થી) એક પથ્થર ઉપરથી બીજા પથ્થર ઉપર ચાર-પાંચ ફીટનો કૂદકો મારીને અમે આગળ વધતા હતા. હું તો પાછળ જોયા વિના આગળ વધ્યે જ ગયો. ખૂબ ઉપર જઈ પાછું ફરીને જોયું તો મારા નાસિપાસ થએલા મિત્રો નીચે ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપરથી ઘોડેસવાર બની ગુલમર્ગ તરફ જતી પગદંડી ઉપર કૂચ કરતા જણાયા.'

હવેનું ચઢાણ વધારે કપરું હતું. પથ્થરોની વચ્ચે બરફ જામી ગએલો. કેટલીક જગ્યાએ સખ્ત તો કેટલીક જગ્યાએ પોચો, તાજો વરસેલો, રૂના પોલ જેવો. અજાણતાં પગ પડે તો નીચે ક્યાંય ગબડી પડાય, અને નીચે આવકારવા મૃત્યુ તૈયાર જ હોય. વચ્ચે ભાગ્યે જ બીજો માર્ગ રહે. કેવું અટપટું છે જીવનનું ચોરણું! ચઢવાનું સાહસ પ્રશંસનીય છે, પણ વચમાંથી—અધેથી પડતું મૂકવું એટલે મૂર્ખતા. આ પથ્થરોની માફક જીવનના યે પગથિયાં ચઢતાં કેટલું સાવચેત રહેવું પડે છે! જય ને પરાજયના પલ્લાં પગ મૂકવાની સહેજ ભૂલ થતાં કઈ તરફ નમી જાય એ તો ભાવિના ગર્ભમાં જ રહે છે.

આ પથ્થરો કૂદવામાં, બરફ ખૂંદતાં ઉપર ચઢવામાં હિંમત અને ધીરજ બન્નેની જરૂર છે. શક્તિની આવશ્યકતા ખરી, પરંતુ તે જો બે-લગામ કૂદકા ભરવા પ્રેરે તો શિખર પર જવામાં મદદ કરવાને બદલે નીચે ખીણમાં ધકેલી મૂકે.

પુરુષાર્થનું પરિણામ મળે જ, જો તે ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ હોય તો. મને એ પરિણામ મળ્યું. બે કલાકની સતત મહેનત પછી હું અને ચાચાજી પસીનાથી રેબઝેબ થતા ૧૪,૫૫૦ ફીટની ઊંચી શિખર-માળાના મસ્તકે પહોંચ્યા. શ્રમ પછીની સિદ્ધિથી હૃદય મસ્ત બન્યું હતું. નસોમાં ગરમ લોહી વહેતું હતું. કાશ્મીરની ઠંડી શરીર સાથે અથડાઈ વિના અસર પાછી પડતી હતી.

આ ઊંચાઈએથી દેખાતું દૂરની ઉત્તુંગ હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાનું દૃશ્ય પૃથ્વીના અદ્‌ભુત, અભંગ અને સનાતન સૌન્દર્યની સીમા બતાવી રહ્યું હતું. દૂર દેખાતા નંદાદેવીના ઝગમગતા રૂપશિખર ઉપરથી દૃષ્ટિ જાણે હિમાલયના સેંકડો માઈલના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશને નિહાળતી ન હોય! આંખો દર્શનથી કૃતકૃત્ય બનતી હતી. હૃદય મસ્તીથી ઉન્મત્ત બન્યું હતું. ક્યાંય અનંત વિસ્તરી રહી છે આ ધવલ ગિરિમાળા! તે પણ હિંદની જ, ભારતની જ, મારા જ દેશની. મારા દેશની આ ગૌરવપ્રતિમા. મારો દેહ પણ એના જ કણોથી પોષાએલો!

જગતભરના સાહસિકોના સાહસને—માનવકુલની મર્દાનગીને સદીઓ વર્ષોથી પડકારતા ઊભાં છે આ હિમશિખરો, સદાકાળ અજેય. જાણે ખુદ ત્રિપુરારિ કૈલાસપતિ પોતાની કાયા વિરાટ કરી, માથે હિમમુકુટ પહેરી પૃથ્વીને અવલોકી રહ્યા ન હોય!

પાછળ નજર ફેરવું છું તો અલપથ્થરના મેદાન ઉપરનું નાનું, સુંદર સરોવર દેખાય છે. હું ને ચાચાજી કૂદતા ત્યાં પહોંચ્યા. સ્ફટિક જેવું પારદર્શક જળ, સપાટી ઉપર કોઈ કોઈ જગ્યાએ હિમની શુભ્ર બિછાત, આકાશના ભાગમાં અનંત અવકાશના આસમાની રંગ, ને આસપાસની ગુલકતારના ઝળકતા પડછાયા. આત્મવિસ્મૃતિ કરાવતું દૃશ્ય જાણે વિશ્વચૈતન્યનું કોઈ વિરાટ સ્વરૂપ સરોવરની જળ-આરસીમાં પ્રતિબિંબ નિહાળતું હોય!

સરોવરના કિનારા ઉપરના તાજા બરફ ભૂખ્યા પેટમાં આવકાર-પાત્ર થઈ પડ્યો. ચાચાજી પાસે મકાઈના રોટલા હતા. મકાઈના રોટલા ને બરફ. ખાવામાં કેટલી લિજ્જત! કાશ્મીરમાં મકાઈ ગરીબ-નો ખોરાક છે. મકાઈના રોટલા સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા. આવી અસાધારણ ઊંચાઈ ઉપર આ ખોરાક પણ ક્યાંથી?

નાનો, મઝાનો તંબુ નાખી અહીં અનંતની અટારી ઉપર રહેવાનું હોય તો!' હું વિચારતો હતો. ત્યાં ચાચાજી ઊઠ્યા. તેમની નજર પશ્ચિમ તરફથી એકાએક અમારી તરફ ધસી આવતા એક વાદળ-સમૂહ ઉપર સ્થિર થઈ. તેની અનુભવી આંખો ચમકી અને તે બોલી ઊઠ્યા, 'બાબુજી જલદી કરો, અભી શીન ગિરેગા.' આ ઊંચાઈ ઉપર બરફનો વરસાદ એટલે અમારા જીવન ને મૃત્યુ વચ્ચે અંતિમ લડાઈ!

સરોવરને ગોળ ફરી ઊભી રહેલી અફરવાટના શિખરોની હાર ઉપર ક્ષણવારમાં છાયા-પડછાયાની રમત શરૂ થઈ. સૂર્યના પ્રકાશ હારનો વાગ્યો અને સરોવરના શાંત નીર ઉપર તુફાન પહેલાની આગાહી રૂપ ઠંડા પવનના સખ્ત સપાટા શરૂ થયા. ચારે તરફ આછો અંધકાર છવાઈ ગયો. ચાચાજીએ અને મેં પથ્થર કૂદવાનું શરૂ કર્યું. મન ભયથી અને શરીર ઠંડીથી થરથરતા હતા. અમારી પાસે ઝડપ વિના બીજો ઉપાય ન હતો.

બરફનું તુફાન! જેણે ભલભલા સાહસશૂરાઓને હતા ન હતા કરી નાખ્યા છે, એ બરફનું તુફાન! શક્ય એટલી ઝડપ અને ચપળતાથી હું ચાચાજીની પાછળ દોડ્યે જતો હતો. કાશ્મીરી વૃદ્ધ અત્યારે કૂદવામાં મારાથી વધારે જુવાન લાગ્યો. મારાથી ક્યાંય આગળ ચાચાજી કૂદતા જાય. વચ્ચે વચ્ચે જોરથી પોકારે 'બાબુજી, જરા જલદી .. પાઉં બઢાઓ . શીન કા તુફાન" અફરવાટની વચ્ચેના ઘાટ ઉપર અમે પહોંચ્યા ત્યાં તો વાદળોની ઝાપટો શરૂ થઈ અને પાછળના સરોવર અને પર્વતટોચો અવકાશમાં અલોપ! અમે સપાટાબંધ નીચે ઊતરવા લાગ્યા. અર્ધું ઊતર્યા ન ઊતર્યા ત્યાં વાદળ તૂટી પડ્યા—પાણીના ટીપાંને બદલે બરફના ફોરા—મોટા કાકરા! એક તરફથી ધુમ્મસ ધસી આવ્યું.

આ પણ હિમાલયનું એક સ્વરૂપદર્શન જ હતું. જિંદગીમાં એક મોજ વધારે! ઉપર ગયા ત્યારે પસીનાથી રેબઝેબ બનેલા, નીચે ઊતરતા પાણીથી નીતરતા હતા. ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર આવ્યા ત્યારે ઘડિયાળમાં છ વાગી ગયા હતા. મારો ઘોડો એક ઝાડ નીચે ઊભો રહી ઠંડીથી ધ્રૂજતો હતો. તેના ઉપર હું ને ચાચાજી ગુલમર્ગને માર્ગે પડ્યા. પગના અસહ્ય દર્દ થતું હતું પણ હૃદયમાં પુરુષાર્થીઓના પિતામહના હિમાલયના દર્શનનો આનંદ સમાતો ન હતો.

નંદલાલ જોષી

સર જેમ્સ યંગ સિમ્પ્સન

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭થી) સર્વોત્તમ હથિયાર હાથ આવ્યું હતું. એના આ મહત્ત્વને લઈ રાણી વિક્ટોરિયાએ ઈ. ૧૮૪૭માં એને પોતાનો ડૉક્ટર નીમ્યો. ત્યાર બાદ પારીસની ઍકેડેમી ઑવ મેડીસીને તેને ફૉરેઈન એસોસિયેટ નીમ્યો. ને પછી યુરોપ અમેરિકાની અનેક વૈદક સંસ્થાઓએ એનું સન્માન કર્યું. ઈ. ૧૮૫૬માં ફ્રેન્ચ ઍકેડેમી ઑવ સાયન્સે એને ૨૦૦૦ ફ્રાન્કનું મૉન્ટ્યૉન ઇનામ આપ્યું.

ખુદ શસ્ત્રક્રિયામાં પણ સિમ્પ્સને સારો ફાળો આપેલો. ધોરી નસો સાંધવાની એણે એક નવી રીતિ શોધી કાઢેલી જે 'Acupressure' કહેવાય છે. છતાં હિસ્ટરેક્ટોમી 'ઍનીસ્થેટિક' શસ્ત્રક્રિયા એ સમજી શક્યો નહોતો ને એનો વિરોધ કરતો રહેલો!

ઈ. ૧૮૬૬માં એને બૅરોનેટ બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ થોડાં જ વર્ષમાં ઈ. ૧૮૭૦ના મેની છઠ્ઠી તારીખે તેનું અવસાન થયું.

નિકટ પરિચયમાં ને આવેલા હિંદમાં પત્રકારત્વનો વ્યવસાય જ્યારે વ્યાપક બન્યો ન હતો, એ કાળે જનતાના સંપર્ક એકત્ર કરીને અનુનય એવા આનંદ આપનાર શ્રી ગુપ્તના અવસાનથી હિંદી પત્રકારિત્વમાંથી એક આદર્શસેવી બિરાદર ગુમાવ્યો છે. (નવસૌરાષ્ટ્ર)

ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

ચીનનો ૪૦૦૦ વરસ સુધીનો તો લેખિત ઇતિહાસ મળી આવે છે, જે બતાવે છે કે આજનું યુરોપ જ્યારે સંસ્કાર શીખતું હતું ત્યારે યે ચીને ૨૦૦૦ વરસની સંસ્કૃતિનો પૂર્ણ આનંદ માણ્યો હતો

પણ યુરોપથી વીસ સદીઓ જેટલું આગળ છતાં ચીન એવું આત્મસંતોષી રહ્યું કે તે વિશેષ પ્રગતિ કરી નથી શક્યું નહિ એ પોતાની પુરાણી જીવનધારીને જ વળગી રહ્યું ભાગ્યે જ કોઈ ચીનવાસી ચીન છોડી બહાર નીકળતો બહારનાને અંદર પ્રવેશવા દેવામાં પણ એ લોકો એટલા જ જક્કી હતા

આજના ચીનાઓના પૂર્વજો તરીમથી આવી ત્યાંની હોઆંગહો ખીણની આસપાસ વસી ગયા હશે ને સર્વ પ્રકારની કળાકારીગરી સહિતની પોતાની સંસ્કૃતિ વિકસાવી હશે એમ મનાય છે ચીનના ઇતિહાસના પ્રભાત કાળના પાયા પણ ત્યારે નખાયા હશે

આજથી ૨૫ સદી પર ચીનનો મહાન શિક્ષાગુરુ કૉન્ફ્યૂશિયસ થઈ ગયો પ્રજાના વ્યવહારજીવન પર અનેક સ્મૃતિઓ તે રચી ગયો છે ને આજ યે ઘણા ચીના તેના પ્રબોધેલા પંથે ચાલે છે

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦માં મંગોલ ટોળાંથી ચીનનું રક્ષણ કરવા માટે સમ્રાટ ચિન-શિહ-હુઆંગ-તીએ ત્યાંની મહાન દીવાલનું નિર્માણ કર્યું આજની દુનિયામાં પણ એક આશ્ચર્ય સમાન રહેલી એ દીવાલ કે તેના આખા દરમ્યાન ૯૦૦ માઇલ જેટલી પહોળેલી સંપૂર્ણ તો તે લગભગ ૧૨૦૦૦ માઈલ ઉપર પહોંચી અને આજે અનેક ખીણો ને ટેકરીઓ, નદીઓ ને રણો પર થઈ એ વિસ્તરી છે. એ દીવાલ ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ ઊંચી ને એને માથે ૧૨ ફૂટ પહોળો રસ્તો છે વચ્ચે વચ્ચે ચોકી બુરજ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે જ્યાં પહેરાના વખતમાં ભયનું સૂચન કરવા માટે અગ્નિસંજ્ઞાઓથી સંકેત કરાતા

ચીનાઓને દીવાલોનો શોખ ખૂબ જ છે દરેકે દરેક શહેરને તો શું પણ દરેકે દરેક ગામડાને ફરતી તમે દીવાલો જોશો પેલી મહાન દીવાલ હજુ યે ચીનથી મંગોલિયાને જુદું પાડી રહી છે, પણ તેથી તે ચીનને મંગોલોથી બચાવી ન શકી, ને એવી જ રીતે જપાનીઓથી બચાવવા પણ નિરુપાય નીવડી છે.

ધીમે ધીમે મંગોલો ચીનમાં વધુ ને વધુ ઘૂસતા આવ્યા ને તેમના પ્રખ્યાત સેનાપતિ જંગીસખાને તો ચિનાઈ સમુદ્રથી ને રશિયા સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું એના પૌત્ર કુબ્લાઇખાને પરદેશો સાથેનો સંસર્ગ ખૂબ વધાર્યો ને ઇટલીના પ્રખ્યાત માર્કો પોલોને પોતાના દરબારમાં આશ્રય આપ્યો

ઇસુની પંદરમી સદીમાં બળવાન બની ચીનાઓએ મંગોલોને મહાન દીવાલની પેલી પાર હાંકી કાઢ્યા એટલું જ નહિ, પણ મંગોલિયાને યે ચિનાઇ પ્રાંત બનાવી દીધો આ પ્રતાપ મિંગ કુળનો હતો, જે કુળનું શાસન ૩૦૦ વરસ સુધી ચીન પર રહ્યું એ શાસનકાળમાં ચીનાઓ બીજા રાષ્ટ્રો સાથે પુન હાથ મિલાવવા લાગ્યા. સ્પેનિયાર્ડો ને પોર્ટુગીઝો ચીનને કાંઠે દેખાવા લાગ્યા ને ચીનના વહાણો યે કાલ સમુદ્ર સુધી જતાઆવતા થયા

મિંગ વંશની પડતી સાથે જ ચીનના પુરાણા મંગોલ શત્રુઓના વંશજો અને આમુર નદીને કાંઠે મંચુરિયામાં વસેલા મંચુ લોકોએ હલ્લા કરવાનું શરૂ કર્યું. ઇ. ૧૬૪૪માં આખરે એમણે ગાદી પચાવી પાડી. એ મંચુ વંશના છેલ્લા સમ્રાટને ઇ. ૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મીએ ગાદી છોડાવી પ્રજાએ ચીનને પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું ત્યાર પછી ચાલેલા બાહ્ય અને આંતર કલહો તો તદ્દન આધુનિક છે.

ગળું પકડાએલું હોય ત્યારે શું કરવું?

શરીરમાં નાનાવિધ શર્તા ઝેરોનું પરિણામ જેમ આંખનો દુખાવો છે તેમ ગળાનું દરદ પણ છે અયોગ્ય ખોરાક તથા તંદુરસ્તી જાળવવાના કેટલાક કુદરતી નિયમો તરફ બેદરકારી આ સૌના મૂળમાં છે. ગળાના એક દર્દને અંગ્રેજીમાં ફેરિન્જાઇટિસ કહે છે નાક અને ગળાની નળી જ્યાં એકઠી થાય છે ત્યાં એક સૂક્ષ્મ તંતુવાળો ભાગ છે તેને ફેરીન્ગ કહે છે આના પર આવેલા સોજાને ફેરિન્જાઇટિસ કહે છે વળી, ટૉન્સિલ પણ એક પ્રકારનો ગળાનો સોજો જ છે અતિશય ઠંડી કે ગરમી, તીવ્ર ગંધનો શ્વાસ લેવો, બેઠાખાઉ ટેવ, અતિશય ભૂખ્યું રહેઠાણ, ખાંડ તથા સ્ટાર્ચવાળા પદાર્થો પુષ્કળ ખાવા, શરીરના બંધારણમાં ગાઉટ કે સંધિવા જેવા દર્દો આ સૌ ગળાની બીમારી કે સોજાને માટે ઓછેવત્તે અંશે કારણભૂત છે પૂરતા પ્રમાણમાં સ્નાન ન કર્યો હોય તોપણ ગળાને અસર થાય છે. આવા સંજોગોમાં એકચાર દિવસના ઉપવાસ તથા એનીમા બહુ જ ફાયદાકર્તા થઇ પડે છે ગળાને સાફ કરવું જોઈએ તથા મીઠાવાળા પાણીથી કોગળા પણ કરવા જોઇએ મોઢામાં બરફના ટુકડા રાખી એને ચૂસવાથી આરામ મળે છે લીંબુ તથા મધનું સરખા પ્રમાણનું મિશ્રણ ઉપયોગી છે જેનાથી ઍસિડ નીપજે છે તેવા સ્ટાર્ચ અને ખાંડવાળા પદાર્થો આવા દરદમાં થોડા વખત માટે નહિ લેવા જોઇએ સૂરજના કિરણોમાં ફરવું, કસરત કરવી વગેરે ઉપયોગી છે ગરમ પાણીના સ્નાન તથા શરીરને માલિશ કરવાનું પણ જરૂરી છે ગળ્યા તથા ચીકાશ પદાર્થવાળો ખોરાક જેમ બને તેમ છોડવો જોઇએ તેને બદલે અન્ન સાદો અને પાચક ખોરાક ઉપયોગી થઈ પડે છે (બહુરૂપી)

નાની ભૂલમાં ભયંકર યુદ્ધ

નાની ભૂલોનું પણ ઘણીવાર ભયંકર પરિણામ આવે છે એબિસિનિયાના શાહ થીઓડોરે રાણી વિક્ટોરિયા પર એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર એ વખતના ઇંગ્લાંડના પરદેશપ્રધાનના હાથમાં આવ્યો પરદેશપ્રધાનથી કંઈ ભૂલ થઈ હોય કે પછી એબિસિનિયાને એમણે કદાચ હિંદનો એક વિભાગ માની લીધો હોય—ગમે તેમ હોય—પણ એમણે એ પત્ર હિંદી સરકાર કચેરી પર રવાના કર્યો

કાગળ હિંદી કચેરીમાં પહોંચ્યો તો ખરો, પણ ત્યાં વળી એક ભુલકણા કારકુન હતા એમણે ભૂલમાં ને ભૂલમાં કાગળ હાથમાં હાથે ક્યાંક મૂકી દીધો બહુ યે ખાખાખોળા કરી પણ કાગળ ક્યાંયથી મળ્યો નહિ પરિણામે શાહ થીઓડોરને જવાબ ન મળ્યો. આથી થીઓડોર ચીડાયો. તેણે માન્યું કે મારી અવગણના કરાઈ છે એના મગજમાં ખૂન ભરાઈ આવ્યું તો ખરું, થઈ ચૂક્યું રાણીનો જવાબ રાણી ન આપે એ કંઈ જેવું તેવું અપમાન! તો રે એ ભરાને ત્યાંના બ્રિટિશ એલચીને જ કેદ કરી દીધો રાણી વિક્ટોરિયાને આ વાતની ખબર પડી તેમણે પોતાના એલચીને છોડાવવાને એક મિશન મોકલ્યું. પણ થીઓડોર તો ઊલટો વધુ રોષે ભરાયો તેણે એ મિશન જ કેદ કરી નાખ્યું! અને પરિણામ?

પરિણામ તો બીજું શું આવે? રણશીંગા ફૂંકાયા તોપો ધણધણી ને એબિસિનિયા ને બ્રિટન વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધનું ખર્ચ ૧૦ લાખ પાઉંડ લાગ્યું

ભૂલ એક કારકુનની હતી. એક કાગળ ગુમ થયો ને તેનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડ્યું રૂ. ૧૦ લાખ! (હાસ્ય)

'૪૨નો ઇતિહાસ

૧૯૪૨નું વર્ષ શરૂ થતાં આગલા '૪૨ના વર્ષોમાં બની ગયેલા હિન્દના ઇતિહાસના અગત્યના બનાવોની નોંધ રસદાયક થઈ પડશે.

સૌમાં નોંધપાત્ર કહી શકાય તેવું વર્ષ ઈ. સ. ૫૪૨નું છે. તે વર્ષે મિહિરગુલનું મૃત્યુ થયું. મિહિરગુલ એ હૂણ શાસક હતો. તે પંજાબના એક ભાગ પર રાજ્ય ચલાવતો અને તેની રાજધાનીનું શહેર સિયાલકોટ હતું. માળવાના રાજા યશોધર્મે તેને તેની ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. મિહિરગુલ કાશ્મીર નાસી ગયો, ત્યાંની ગાદી પચાવી પાડી અને ઈ. સ. ૫૪૨માં તેનું મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

બીજું '૪૨નું નોંધપાત્ર વર્ષ ૬૪૨નું છે. આ વર્ષમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાને કાંચીના પલ્લવ રાજા નરસિંહવર્માએ હરાવીને મારી નાખ્યો. પુલકેશી દક્ષિણ હિન્દનો શૂરવીર રાજા હતો. તેણે હર્ષવર્ધનના હુમલાઓ પાછા વાળેલા અને વિંધ્યની દક્ષિણમાં હર્ષવર્ધનના પ્રદેશનો વિસ્તાર થતો અટકાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી આપણે સાતસો વર્ષનો કૂદકો મારી ૧૩૪૨માં પહોંચીએ છીએ. આ વર્ષ હિન્દ માટે ભયંકર હતું. ઇતિહાસે ગાંડો કહેલો શાહેનશાહ મહમદ તઘલખ દિલ્હીની ગાદી પર હતો. એ વેળા મહમદની ખરાબ રાજ્યવ્યવસ્થા, લડાઈઓ, બળવા તથા વરસાદની ખેંચને લીધે દેશમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. એનું વર્ણન કહે છે કે 'શેરીઓમાં હજારો પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના શબ પડ્યા હતા. તેમને બાળવાને કે દાટવાને અગર તેના સામે નજર નાખવાને કોઈ નવરું નહોતું. મહેલનાં શહેર ઉજ્જડ બની ગયાં હતાં. આખો પ્રદેશ વર્ષો સુધી સ્મશાનભૂમિ જેવો લાગતો હતો.' મહમદ તઘલખે પોતાની તિજોરીમાંથી ગંજાવર રકમોની લોન આપીને લોકોને મદદ કરવાનો યત્ન કર્યો; પણ લોનનો કંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નહોતો, કારણ કે એની મારફતે જનાવરો ખરીદી શકે તેમ નહોતા તેમજ જીવતા રહેલા મનુષ્યોમાં કંઈ પણ કામ કરવાની શક્તિ નહોતી.

ત્યાર પછી ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો. એ વર્ષ પહેલાં બિહારના અફઘાન રાજા શેરશાહે તેના પિતા હુમાયૂંને હરાવ્યો હતો અને તે આશ્રય ખોળતો રખડતો હતો. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરમાં રજપૂત રાજા રાણાપ્રસાદ પાસે તેણે સિંધમાં ઉમરકોટમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાં અનેક અગવડ વચ્ચે ૨૩મી નવેમ્બરે અકબરનો જન્મ થયો. બિચારા દુઃખી હુમાયૂંને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહિ હોય કે આ બાળક એક દિવસ આખા હિન્દનો સમ્રાટ બનશે.

હિન્દમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં પણ ૧૫૪૨નું વર્ષ અગત્યનું છે, કેમ કે તે વર્ષના મે માસમાં પહેલા જેસ્યુઇટ મિશનરી ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરે હિન્દમાં ગોવા ખાતે પગ મૂક્યો. તેનો જન્મ ૧૫૦૬માં સ્પેનમાં થયો હતો. તેનું જીવન ખૂબ સાહસિક હતું. 'ઇસસની મંડળી'ના મિશનરી તરીકે તે પૅલેસ્ટાઇન, સોકોત્રા, હિન્દ, મલાકા, ચીન અને જપાન ફરી આવ્યો હતો. દસ વર્ષ તે હિન્દમાં રહ્યો અને ૧૫૫૨માં ચીન ગયો. ત્યાં કેન્ટન નજીક તે મૃત્યુ પામ્યો. મૃત્યુ પછી તેને સંત તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. આજે બધા રોમન કૅથોલિકો તેને પરદેશના મિશનના મુરબ્બી સંત તરીકે માને છે.

૧૭૪૨માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચમૅન ડુપ્લે પૉંડીચેરીનો ગવર્નર થયો. ત્યારથી શરૂ કરીને બાર વર્ષ સુધી તે હિન્દના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનો શાસક હતો. દક્ષિણ હિન્દના રાજાઓ સાથે તેણે કાવતરાં કર્યાં હતાં. ૧૭૫૪માં તેને ફ્રાન્સ પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો.

૧૭૪૨માં આર્કટના નવાબ સફદરઅલીને તેના સાળા વેલોરવાળા મુરતઝાઅલીખાને ખાનગીમાં મારી નાખ્યો. પણ તેણે નવાબ બનીને આર્કટમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ દિવસે તેનું જ લશ્કર બળવો કરી તેના મહેલને ઘેરી વળ્યું ને તે સ્ત્રીના કપડાં પહેરીને વેલોર નાસી છૂટ્યો. બળવાખોરોએ સ્વ. નવાબના નાના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો.

અને સો વર્ષ પહેલાંની ૧૮૪૨ની સાલ તે હિન્દના અફગાનિસ્તાન સાથેના પહેલા અફગાન વિગ્રહનું આખું અને છેલ્લું વર્ષ હતું. રશિયા અને અફગાનિસ્તાનનું સંયુક્ત લશ્કર હિન્દ પર હલ્લો કરશે તેવો હાઉ ઊભો કરીને હિન્દના તે વખતના ગવર્નર-જનરલ લૉર્ડ ઑકલૅન્ડે ૧૮૩૯માં અફગાનિસ્તાનમાં હિન્દી લશ્કર મોકલ્યું. કાબુલ જીતાયું અને બ્રિટિશ સેનાધિપતિઓએ ત્યાંના અમીર દોસ્તમહમદને પકડી, કેદી તરીકે કલકત્તા મોકલી દીધો અને બ્રિટનના કૃપાપાત્ર શાહ શુજા નામના એક અફઘાન અમીરને ખાલી પડેલી ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૪૧માં ત્યાં દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાનના નેતૃત્વ નીચે બળવો ફાટી નીકળ્યો અને ૧૮૪૨ને બેસતે વર્ષે બ્રિટિશ લશ્કરને સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. સુલેહ કરીને બ્રિટિશ લશ્કર પાછું ફર્યું ત્યારે તેમાં હિન્દી અને યુરોપીઅનો મળીને ૪,૫૦૦ સૈનિકો અને ૧૨,૦૦૦ નોકરો હતા, ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ને બાળકો હતાં. સાત દિવસ પછી જ્યારે લશ્કર ખૂર્દ કાબુલ ઘાટમાંથી બહાર નીકળ્યું ત્યારે ફક્ત ૮૦૦ જીવતા રહ્યા હતા. બાકીના અફગાનિસ્તાનની ઠંડીના તથા અફગાન તાયફાવાળાઓની ગોળીના ભોગ થઈ પડ્યા હતા.

ત્રણ દિવસ પછી બીજા ૬૦૦ મૃત્યુ પામ્યા. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ફક્ત એક જ મનુષ્ય જીવતો રહ્યો હતો. તે ડૉ. બ્રાઇડન માંડમાંડ જલાલાબાદ પહોંચ્યો અને ત્યાંના બ્રિટિશ લશ્કરને જણાવ્યું કે ૧૬૫૦૦ મનુષ્યોમાંથી માત્ર હું એકલો જ જીવતો રહેવા પામ્યો છું.

દરમિયાન હિન્દમાંથી લૉર્ડ ઑકલૅન્ડની બદલી થઈ અને તેને બદલે લૉર્ડ એલેનબરો આવ્યા. અફગાનિસ્તાનથી ફરીથી ખરાબ ખબર આવ્યા કે બ્રિટિશ સૈન્યે ટકાવી રાખેલ ગઝની પડ્યું હતું અને શાહ શુજાનું કાબુલમાં ખૂન થયું હતું.

પણ અફગાનિસ્તાનમાં રહેલા બ્રિટિશ સેનાધિપતિઓએ પરિસ્થિતિ સુધારી. કંદહારથી એક બ્રિટિશ સૈન્યે કાબુલ તરફ કૂચ કરી અને જલાલાબાદથી બીજા લશ્કરે તે જ દિશામાં કૂચ આદરી. રસ્તામાં ઘણા વિજયો પ્રાપ્ત કરી બંને લશ્કરોએ કાબુલ પર હલ્લો કર્યો.

શહેરનું તરતજ પતન થયું. બ્રિટિશ લશ્કરે અફગાનોના હાથમાંથી ઘણા કેદીઓને છૂટા કર્યા, શિક્ષા તરીકે શહેરનો અમુક ભાગ ઉડાડી દીધો. ત્યાર બાદ ત્યાંથી પાછા ફર્યાં. ૧૮૪૨ના નવેમ્બરમાં અફગાનિસ્તાનને સંપૂર્ણ ખાલી કરવામાં આવ્યું.

અફગાન યુદ્ધનો અંત દોસ્તમહમદને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવાથી આવ્યો. કાબુલની ગાદી પર વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પોતાના રાજ્યઅમલ દરમિયાન તેણે પોતાના આગલા દુશ્મનો—બ્રિટિશો—સાથે બહુ સારી મૈત્રી રાખી.

આપણે એક વધારે બનાવથી ૧૮૪૨નું વર્ષ પૂરું કરીશું. તે જ વર્ષમાં પી. ઍન્ડ ઓ. કંપનીની પહેલી સ્ટીમર 'હિંદુસ્તાન' લંડનથી નીકળીને કેપ ઑફ ગુડહોપની ભૂશિરને ફેરો કરીને સફળ સફર કરી ૧૮૪૨ના ૫મી ડીસેમ્બરે મદ્રાસ હિન્દને કિનારે આવી.

—છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર

આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર

'કુમાર'માં દરસાલ જાન્યુઆરીમાં આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર આપવામાં આવે છે. પણ એવું કૅલેન્ડર બનાવવા માટેનું બીબું (Formula) જો ખ્યાલમાં રાખીએ તો આપણે સૌ પણ આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર આપણી મેળે બનાવી શકીએ અને સહેલાઈથી યાદ રાખી

કર્ણાવતીના જૈન મંદિરમાં એક પરદેશી અનાથ મારવાડીને જોઈ ત્યાં ફરીને આવેલી એક બાઈને તેની ઉદાત્ત ભાવનાથી દયા આવતા પોતાનું એક જૂનું ઘર તેને આપ્યું. વખત જતા મારવાડીએ પોતાની જાતકમાઈ-માંથી એ જૂના ઘરને પાડી નવું કરાવવા માંડતા તેમાંથી અઢળક ધન નીકળ્યું તે લઈને પ્રામાણિકભાવે એ પેલી બાઈને દેવા ગયો પણ તેના કોઈ આગ્રહને ન ગણકારતા બાઈએ કહ્યું કે એ તમારું જ છે ભવિષ્યમાં સ્વપુરુષાર્થે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મુખ્ય મંત્રી બનનાર એ પ્રામાણિક મારવાડી ઉદયન મહેતા તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે, પણ તેને 'રંક મારવાડી'માંથી 'ઉદયન મંત્રી' બનાવનાર પેલી ગુજરાતણ લાછી છીપણને આજ નામથી પણ કોણ ઓળખે છે?

અનેકાર્થી શબ્દ **શ્રી**=લક્ષ્મી, સૌન્દર્ય કે શોભા, લખાણના પ્રારંભે વપરાતો મંગલ શબ્દ, આદર કે પૂજ્યભાવ દર્શાવવા નામની આગળ લગાડાતો શબ્દ, સંગીતમાં એક રાગ, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ

-કહેવતોના અર્થ 'ધોતલીના ઘોળ આગળ ગવાશે' અમુક વગરવિચાર્યાં કામના, ભવિષ્યમાં આવનારા પરિણામ વિષે સૂચન કરતી આ કહેવત વિષે એવી વાત છે કે ઘરમાં પેઠેલા ચોરને એક વાણિયાએ પકડ્યો, છતાં તેનો જશ પોતે ન લેતા જમાદારને આપ્યો. ચોરે આથી જમાદારને ધોતિયું ઈનામમાં આપ્યું, તે સાંભળીને વાણિયણે વાણિયાને આવી તક જવા દેવા માટે ઠપકો આપતા વાણિયાએ કહ્યું કે 'એ ધોતલીના ઘોળ આગળ ગવાશે' થોડા જ દિવસ બાદ ચોરે જેલમાંથી છૂટીને જમાદારનું ખૂન કર્યું અને તેની રાંડેલી સ્ત્રી વિલાપ કરવા લાગી તે જોતા ધીને વાણિયાએ વાણિયણને કહ્યું કે 'જો હવે ધોતલીના ઘોળ ગવાય છે' વાણિયણ તેનો મર્મ સમજી ગઈ

ચીન દુનિયાભરમાં વધુમાં વધુ વસ્તી ધરાવતો હોવા છતા તેનો માત્ર દસ જ ટકા ભાગ વસ્તી વાંચી જાણે છે, અને છાપા તો એક જ ટકો વાંચી જાણે છે

ક્રોધની મુદ્રા કરતા પ્રેમળ હાસ્યમાં ચહેરાના ઓછા સ્નાયુઓનું કામ પડે છે.

ઓગરીમાનો નવભાગમાંનો નવમો ભાગ તેનું તળિયું છે



દેશદેશના શિરવેષ
ઉપર છે તે મેક્સિકોના વતનીનો છે

ગણિત-ગમ્મત

કોઈ પણ રકમ ધારો પછી તેના આંકડાઓનો એક આંક આવે ત્યાં સુધી સરવાળો કરી જે આવે તે ધારેલી રકમમાં ઉમેરો હવે આવેલી રકમને તમારી ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળા વડે ગુણો જે રકમ આવે તેમાં ધારેલી રકમ મેળવો જે આવે તેમાં ધારેલી રકમનો એક-અંકી સરવાળો ઉમેરો હવે આવેલ રકમને, ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળામાં એક ઉમેરી તે વડે ભાગો ભાગમાં આવતી રકમમાંથી તમારી ધારેલી રકમનો એક-અંકી સરવાળો બાદ કરો જે આવે તે તમારી ધારેલી રકમ! કરી જોજો

S 8

ઉપર છાપેલા અંગ્રેજી અક્ષર 'એસ' અને આંક '8'ના ઉપરનીચેના બંને ભાગ એકસરખા લાગે છે તે કાગળને ઊંધો ફેરવીને જોશો તો જણાશે કે તેમ નથી.



રોમન ગવર્નર જુલિયસ સીઝર લેખન, વાચન અને વાર્તાલાપ ત્રણે કામ એકસાથે કરી શકતો.

આ મહિનાનું નામ જાન્યુઆરી, તે જેનસ નામના, બે મુખવાળા રોમન દેવના નામ પરથી પડેલું છે તે બંને બારણાના રખેવાળ દેવ ગણાતો, તેથી બધા પ્રારંભમાં તેનું નામ શુભ ગણાતું હોઈ વર્ષારંભના મહિનાનું નામ તેના પરથી પડ્યું છે.

પેન્સિલનો ઉપયોગ ઇ.સ.ની સોળમી સદીથી શરૂ થયેલો જણાય છે.

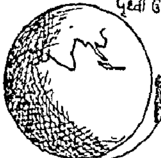
શિયાળામાં આકાશમાંથી ખરતી બરફની હજારો પાંખડીઓના ફોટોગ્રાફ પાડવામાં આવ્યા છે, પણ હજી સુધી એમાંની કોઈ પણ બે પાંખડી એકસરખી મળી આવી નથી

વીસમે વર્ષે આપણું મગજ સંપૂર્ણ વિકાસ પામી રહે છે ત્યાર બાદ દર વર્ષે એક ગ્રામ વજન એનું સતત ઘટતું રહે છે.

આપણા દેશમાં પોલિસની વ્યવસ્થા ૧૭૯૩માં લૉર્ડ કૉર્નવોલિસે દાખલ કરી

કબૂતરોને બાજુમાંનો અવાજ સંભળાતો નથી.

પૃથ્વી ઉપર દર પાંચ માણસે એક હિંદીજન છે



બાકીના ચારમાં, આશરે ગણીએ તો, એક અમેરિકન, એક યુરોપિયન, એક હબસી ને એક ચીનો આવે દુનિયાની વસ્તીના પાંચમા ભાગે આપણે ઊભા રહીએ છીએ એ ખ્યાલથી આપણને રોમાંચ નથી થતો? અને દુનિયાના ઘડતર ને વ્યવહારમાં આપણો યોગ્ય ફાળો હોવો જોઈએ એવી અભિલાષા પણ આપણા અંતરમાં નથી પ્રકટતી? (Our India by M Masani ને આધારે)



કલાકુટિર શાન્તિનિકેતન

ચિત્ર - શ્રી નન્દલાલ બોઝ

અખંડ કલાનુ પ્રવચન

શાન્તિનિકેતનના મુખ્ય માર્ગેથી આશ્રમમા જતા બાલગૃહ તરફ વળતા જ ક્રીડાંગણના મેદાનને ખૂણે, એક પોલીસ-છાપરી જેવી જ પણ અતિ સુંદર, માટીની કુટિર ગૂમ સાગવની આધાનીમા ઊભી કરેલી છે તેને બધા 'આર્ટ કૉર્નર'-કલાકુટિર કહે છે તેની બારીમા કાચની પાછળ કંઈ ને કંઈ નિત્ય નૂતનતા આપતી કલાકૃતિ, ચિત્ર કે શિલ્પ મૂકવામા આવે છે અને જતા-આવતા વિદ્યાર્થીઓ કંઈક નવુ લેવાની આશાએ ત્યા ડોકિયુ કર્યા વિના રહેતા નથી કલાકૃતિ મારફત રેલાતો નૂતન વિચાર કે સૌંદર્યભાવ બીજામા પ્રવેશ કરાવવાની આ રીત બધી શાળાઓ અને સંસ્થાઓ અપનાવે તો કેવું સારુ?











ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુ (મથાળે) 'આઉ મુખી'—ચન્દ્રકાન્ત પરીખ (અમદાવાદ) બીજું ઈનામ, (નીચે) 'પરસેવાનો પાક'—ચીમન મેવાડા (ડભોઈ) ત્રીજું ઈનામ, જમણી બાજુ (મથાળે) 'એકાગ્રતા', (વચ્ચે) 'આત્મ નિમજ્જન'—ચન્દ્રકાન્ત પરીખ (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર, (નીચે) 'ક્ષુધાનાતિ'—બાબુ ભાણુસાલી (ગઢડા) નોંધપાત્ર









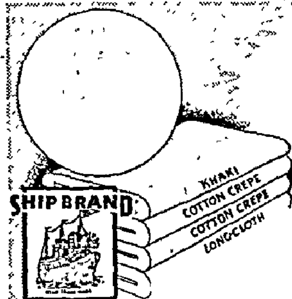
શતાબ્દી પ્રસંગે મેક્સિકોએ કાઢેલી ટિકિટો

ઈંગ્લંડની ટિકિટોની શતાબ્દીના સ્મરણમાં મેક્સિકોએ કાઢેલી ટિકિટો, તેની નવીનતા એ છે કે તેના પર ઈંગ્લંડની મૂળ (સૌ પ્રથમ) ટિકિટમાંનું વિક્ટોરિયાનું મ્હોરું મૂકીને એ દિવસોનું સ્મરણ કર્યું છે. (શ્રી હરિનાથ બૅંકના સંગ્રહમાંથી)

KUMAR Reg. No B. 1806

SHIP BRAND FABRICS

SELL ON THEIR MERITS!



: કારણ કે :

૧ તે સ્વદેશી છે.

૨ પાકા રંગના છે.

૩ ટકાઉ છે.

૪ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

૫ મૂલ્યમાં સસ્તા છે.

કૉટનક્રેપ, લૉંગક્લૉથ, પૉપ્લીન્સ, શર્ટીંગ્ઝ, ખાકીડ્રીલ્સ, ટ્વીલ્સ અને પથરીક્લૉથ્સ, સફેદ ડ્રીલ્સ અને ટ્વીલ્સ, સાટીન ડ્રીલ્સ, બ્લ્યૂ ડ્રીલ્સ, ગ્રેડ્રીલ્સ, ટેસ્ટોઝ, ફેઝમેન્ટ ક્લૉથ્સ, શીટીંગ ક્લૉથ્સ, ટેબલ ક્લૉથ્સ, ટૉવેલ્સ, નેપકીન્સ વિ. વિ.

હેડ ઑફિસ

શાખાઓ

કુમાર

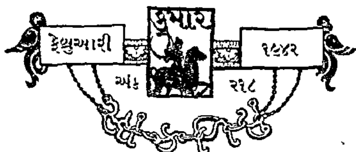
આવતી કાલનાં નાગરિકોનું પત્ર



વર્ષ ૧૯ અંક ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ ૨૧૮ તંત્રી રવિશંકર રાવળ · સંપાદક: બચુભાઈ શા[illegible]



કલકત્તાના કલાવિદ્ શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીના મકાનની બારીમાં પશ્ચિમની Stained Glass Windowની જેમ [illegible] કાચના ટુકડા વડે [illegible] તૈયાર કરેલું સરસ્વતીનું ચિત્ર



કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક-બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ વાર્ષિક રૂા ૬, બ્રહ્મદેશના રૂા ૬ા, પરદેશના ૧૨ શિ, છૂટક દસ આના, મુંબાઇમાં કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા.

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અજાયબ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, માં કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે.

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન
ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદૂર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાથી બનાવેલુ
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ



તેનું નિયમિત સેવન
લાંબુ આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે

કીમત
પા રતલના પૉટનો રૂ. ૧ાા
અરધા રતલના પૉટના રૂ. ૨ાા
એક રતલના પૉટના રૂ. ૫)

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.
અમદાવાદના એજન્ટ ભોગીલાલ બ્રધર્સ · ગાંધીરોડ

કારખાનું · સયાનીરોડ મુંબાઇ-૨૩

દુકાન · જૂની મહાજનવાડી મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'મા વાંચી હતી એટલુ જણાવજો

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના
ગયા માસમાં ભરાએલા
વાર્ષિક પ્રદર્શનનાં
કેટલાંક ચિત્રો
(બ્લૉક: મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)





રાસમંડળ
ચિત્રકાર: ભાનુ સ્માર્ત

બાઇ ભાનુ સ્માર્તે ધીરેધીરે ગુજરાતી ચિત્રકારોમાં પોતાનું અનોખું સ્થાન સિદ્ધ કરી લીધું છે. હિંદી શૈલીને અપનાવીને થોડાંક મૌલિક ચિત્રો આપીને તે જાણીતાં થયાં છે અને પ્રદર્શનના ફલક ઉપર તેમની કૃતિઓ હિંદી તત્ત્વથી અચૂક ભાત પાડે છે. ગુજરાતની કલામૂર્તિઓ સમી રાસ રમતી કન્યાઓની ગતિ અને મુદ્રા તેમણે આ ચિત્રમાં બહુ સચોટપણે ઉતારી છે.

બીજાં ચિત્રો માટે
જુઓ છેલ્લા પાનાની સામે



તિબેટની વેચનારી
ચિત્રકાર: વી. એ. માળી

હૂબહૂ આપના કૅનવાસ પર તૈલરંગોના સપાટા લગાવી પાત્રને તસ્વીરી ઉઠાવ આપવામાં આ તરુણ ચિત્રકારે નામ કાઢ્યું છે. સાગ યુરોપિયન ચિત્રકારોની સાથે સ્પર્ધામાં મૂકી શકાય એવી કૃતિઓ દર સાલ તે પ્રદર્શનમાં રજૂ કરે છે. 'તિબેટની વેચવાવાળી'નું આ પાત્ર રંગોની ચોટ અને આકાર પરના કાબૂનો એક શાસ્ત્રીય નમૂનો છે. ચિત્રકારને હાથે હિંદુસ્તાનના વિવિધ પ્રાંતોના પાત્રોની આ રીતની શાસ્ત્રીય ચિત્રમાળા તૈયાર થાય તો તે તેના જીવનનું એક ભવ્ય સ્મારક બને



ગોપજીવનનુ સંગીત

ચિત્રકાર ભીખુભાઈ આચાર્ય

વર્ષ ૧૯ **કુમાર** અંક ૨

ફેબ્રુઆરી • ૧૯૪૨

તમે, સ્વજન—

તમે, સ્વજન, વૃદ્ધ ને ઉછરતા વછેરા અમે,
તમે અવ કૃતાર્થ; નવ્ય વિજયે અમે કોડિલા,
નવા ક્ષિતિજ આંબવા થનગની રહ્યા ઘોડિલા
બની, જગત પૂરપાટ ધસવા અધીરા; તમે?—
લગામ કઠતી, ખડ્યા મુખથી દંત, પેડુ દમે,
ખુટ્યો પથ અખૂટ જોઈ અવ તંગ મૂક્યા ઢીલા;
અમે પથપિપાસુ આજ વિણ્ બોજ હ્હીલાહ્હીલા,
અને કુમળી પાંસળી મહીં સુતીક્ષ્ણ એડી ગમે.

હશે વિકટ પંથ? કંકટ હશે?—ન પૂછું અમો.
કુતૂહલ ન જાણવા ગિરિચઢાવ વા માર્ગનો.
કુતૂહલ દિલે: હશે શું અસવાર આદર્શનો
પિઠે સતત, પેંગડે-પગ, સુતેજ વિદ્યુત્સમો
ચલાવત રવાલ ચાલ? બસ એટલુ જો ભલા,
મુકામ પછી દૂર છો! ન શમશે પથે ડાબલા.

ઉમાશંકર જોશી

સાહિત્યક્ષેત્રના એક વૃદ્ધ મુરબ્બીને ઉદ્દેશીને લખાએલુ આ સુંદર સૉનેટ, વાસ્તવમા તો જૂની પેઢીનો કાર્યભાર લેવા તત્પર નવી પેઢીના થનગનતા ભાવ આલેખી રહે છે પથને ખૂટેલો જોઈ જેણે કથળેલ શરીરે તંગ ઢીલા મૂક્યા છે એવી એ કાર્યકૃતાર્થ પેઢીના વૃદ્ધ અશ્વ તરફેના વર્ણનને પડખે પોતાને નવા વિજયોના અને નવા ક્ષિતિજો આંબવાના કોડવાળા વછેરા તરીકે વર્ણવીને અનમા પાણીદાર યુવાનીનો અભિલાષ પ્રકટ કર્યો છે કે અમારી પીઠ ઉપર જો આદર્શનો અસવાર રવાલચાલ ચલાવતો બેઠો હશે તો પછી માર્ગ કપરો હોય કે મુકામ દૂર હોય તેની પરવા નથી એ અખૂટ પથપર અમારા ડાબલા રમ્યા વિના ગાજ્યા જ કરશે

નિસર્ગરક્ષિત બાલવય

વિક્ટર હ્યુગોના એક નાના ઊર્મિગીતના અંગ્રેજી તરજુમાનો અનુવાદ

• ઇન્દ્રવજ્રા •

ગાતૂં હતૂં 'બાલ' જટાયુ બારિએ
માતા પડી'તી શયને અશક્તઃ
આખે વળી ઝાંખ, નખે ન રક્ત,
ઊડી જવા શ્વાસ ઘુંટાય છાતિએ.

ગાતાં હમે ને ભજવંત ભાવને
ખીલે રમે બાલક પંચવર્ષી;
આખો દિ ગાળે નિજ તાન હર્ષી,
ખાંચી હમે નૈ બિનરાત માતને
મેં હર્ષ એ શૈશવસાથિ દીઠો,
ઓળો પડ્યો મૃત્યુતણો ય દીઠો.

માતા ગઇ દેવળભોય શાંતિમા
એ બાળનું ગાન ન કીંઠુ ન્યૂનઃ
*ખોલી બિછા, તોય ન બારિશૂન્ય
ગાતૂ જ એ બાલ જટાયુ બારિમા
માયાળુ છે ઇશ' અપત્ય ટાળે
ના કાલતો શોક જ કાંઇ કાળે.

*ખોલી=ઓરડી—કોઈ ભલા પાડોશીની, જેણે માતા જતા એ નિરાધાર બાલકને અપનાવી લીધુ

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

શાને?

રવિ ટાગોરે 'ડાકઘર' નાટકનો ધ્વનિ ગુંજતું એક ગીત એ નાટકને મોખરે જ મૂક્યુ છે—તેનો અનુવાદ

શાને આ દીપ ઓલાય?
શાને આ ફૂલ વિલાય?
નિર્ઝર નીર શાને સુકાયે,
વીણા તાર તૂટી જાય? . . . શાને૦

ઢાંક્યો દીપ એક હાથે,
ચાપી રાખ્યુ ફૂલ ઉર સાથે,
નીર નિર્ઝર તણા
બાંધ્યા બંધની બાથે,
વીણા વગાડવા સૂર હતો નહિ
તોય ગયો કો આઘાતે?

તેથી આ દીપ ઓલાય
નીર સુકાયે ફૂલ વિલાયે
વીણાતાર તૂટી જાય . શાને૦

પ્રહ્લાદ પારેખ

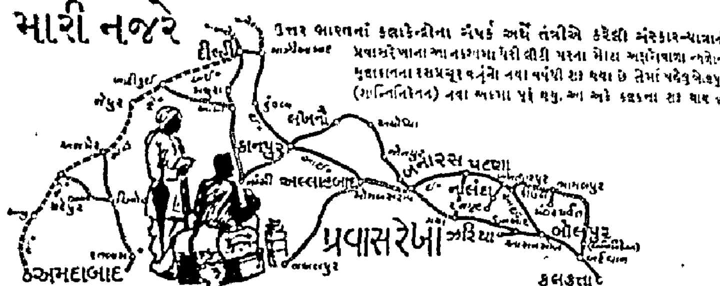
વિભૂતિ

સહી અસહ્ય દઝાણ તમિસ્રનાં
વિમલ તારક તેજ નિતારતા;
જગતના અભિશાપ સહીસહી
વરદ સંત સુવાસ પ્રસારતા.

- પારાશર્ય

મારી નજરે

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રાની
પ્રવાસરેખાના આ નકશામાં ફરી લીધી પરના મોટા અક્ષરોવાળા નગરોની
મુલાકાતના રસપ્રચૂર વર્ણનો નવા વર્ષથી શરૂ થયા છે તેમાં પહેલું બેલૂર
(શાન્તિનિકેતન) નવા અંકમાં પૂરું થયું. આ અંકે કલકત્તા શરૂ થાય છે



કલકત્તા

● ૧૬મી સપ્ટેમ્બરની સવારે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને પહોંચતા જ અનેક અંતાઈ ગયેલોની વચ્ચેથી ચાંપશીભાઈની હાસ્ય રેલી-વાળી હસતી મુખમુદ્રા નજરે આવી. નવચેતન દ્વારા શ્રી ચાંપશીભાઈનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતને સુપરિચિત થયું છે અને તો કલકત્તા અને અમદાવાદ જેટલા અંતરથી તેમણે ભારત અને શામ જેવા રંગેહનુમે વર્ષોથી બાંધી રાખ્યો છે, એટલે કલકત્તામાં મારું વિશ્રામધામ તો એમનું જ ઘર બનશે એવી વચનબધ્ધી પહેલેથી હતી તેમણે મારા અનેક સ્નેહીસબંધીઓને ખબર પહોંચાડી દીધા હતા પણ કોને સ્ટેશન પર આવવાની તકલીફ ન આપવી એ મારો પૂર્ણ આગ્રહ હતો, છતાં ભાઈશ્રી મનસુખલાલ ઉપાધ્યાય તો ચાંપશીભાઈની જેમ કલકત્તાના મારા પર્યટનમાં જરૂરી ભાગ બનવાનો જ નિશ્ચય કરી સ્ટેશન પર આવ્યા હતા

મિત્રોના પ્રેમના પ્રતીકરૂપ ફૂલહારના સ્વાગતને મને સ્ટેશનમાં સંપૂર્ણ બનાવી દીધા એમનેમ એ નગરમાંથી બહાર નીકળી નવ-ચેતન કાર્યાલય પર પહોંચી ગયા શ્રી મનસુખલાલ ઉપાધ્યાય તો સંગીત-ના શિલ્પાકૃતિ ભવનમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેના ઉત્સાહ અને ચોક્કસ બુદ્ધિની મેં જે પરીક્ષા કરી હતી, તે આજે તેમણે સાચવી રાખ્યા અને વ્યાપારી દૃષ્ટિ તેમજ સમજ્યા જોઈ પૂર્ણ કુશળ થતી હાલી ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ગામડામાંથી કેટલા યે રત્નો દેશાવરમાં કેવી રીતે ઝળક્યા છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આપણા કેળવણી વિધાયકોને રેગના કરૂપની નવી દૃષ્ટિઓ જરૂર સાંપડે. સાહસિકો ન મળ્યા પછી જન્માવનાર ગુજરાત-કાઠિયાવાડને કેવી મામૂલી કેળવણીમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે તેની પણ ખબર પડે ને માત્ર ભીખારી આપવી અનાથ માની રહેલા રાજવીઓ ને અધિ-કારીઓ કેવી રીતે પ્રજામાનસને નબળાવી રહ્યા છે તે ય સ્પષ્ટ થાય

પોતાનો પ્રાંત છોડીને આવી રીતે બહાર નીકળેલા તરુણોમાં માતૃભૂમિ માટે મેં વિશેષ તલસાટ અને જોમ આપવાની લાગણી પ્રવેશી જોઈ. દેશની સંસ્થાઓના કેન્દ્રમાં જે ભાવના અને ઉદારતાથી બહાર નીકળેલી જનતા ફાળો ભરે છે તે કમનશીબે રજવાડોમાં વિરલ જણાય. કલકત્તામાં એવા અનેક તરુણો ને શ્રીમંતોની મને મુલાકાત થઈ કે જેમને જન્મભૂમિની સાચી કલ્પના અને ભાવનાની પ્રાપ્તિ થઈ છે ચુસ્ત મંડળોમાં મને એનો અચ્છો પરિચય આપ્યો હતો.

ચાંપશીભાઈ

અમારો મુકામ 'નવચેતન' ઑફિસમાં થયો. એને શ્રી ચાંપશી-ભાઈનું ઘર કહો કે નવચેતન મુદ્રણાલય કહો, પણ એ સ્નેહાળ હસતા



વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને કલાકારોના પરમ મિત્ર, હાજીમહં-મદના અવસાન પછી 'વીસમી સદી' માસિકનું સ્થાન 'નવ-ચેતન' દ્વારા યથાશક્તિ સંભાળી લેનાર આ ભૂખ્યા સાહિત્ય-સેવક મારા પરમ મિત્ર ચાંપશીભાઈ આ વરસે ૫૦ વર્ષ પૂરા કરી વનપ્રવેશ કરશે તે માટે તેમને અભિનંદન આપ-વાની આ સુંદર તક મળી ગઈ તે સુભાગ્ય માનું છું એવા મુક્ત અને સૌજન્યશાળી ગૃહસ્થનું જીવન વિશેષ સુખપૂર્ણ તથા આરોગ્યમય બને અને વિશેષ કાર્ય કરવા સિદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિના સ્વામી બને એવું પ્રભુ પાસે માગું છું.

દાંપત્યના વાતાવરણમાં અમને ચાંપશીભાઈએ રાજવી દિવસો પૂર્ણ લહાવ આપ્યો છે. મારા જવાની બદેશાત એમણે વગર પૂછ્યે કરી મૂકી હતી તે જ રાત્રે સાહિત્ય સમેલનની સભામાં મારો પરિચય કરાવવા આમંત્રણપત્રો વેચાતી દીધા હતા અને નવચેતન કાર્યાલયે

જ સભાગૃહ બનાવી દીધું હતુ કલકત્તાના સાહિત્યજીવનનો પ્રાણ કહો તો ચાંપશીભાઇ જ છે. ગુજરાતમાં વર્ષોથી લોકપ્રિય બનેલુ 'નવચેતન' માસિક ચલાવનાર ચાપશીભાઈના સાધનોમાં એક વગર પાવરનું ટ્રેડલ (પગે ચલાવવાનું) મશીન અને પાચ માણસોનો સ્ટાફ જોઇ તેમની તમન્ના અને સાહિત્યપ્રેમ માટે આદર થાય છે પ્રેસના બીબાના ઘોડા બાજુએ ખસેડી એ જ હૉલને વ્યાખ્યાનગૃહ બનાવી દેવામા આવ્યો હતો. રાત્રે આઠ વાગ્યે આસપાસની બજારો અને ઘરોમાથી જુવાનો ને વિદ્યાર્થીઓએ આવી એ ખંડને ભરી દીધો અને એ સભામાં ગુજરાત શબ્દનો ધ્વનિ કેવો છે તેનો ખ્યાલ મને સુંદર રીતે મળ્યો.

મુકુલચંદ્ર દે

મારી મુખ્ય નેમ તો હિંદમાં કલાના આદર્શો અને તેનું પ્રકટીકરણ કેટલુ થયુ છે તે જોવાની હતી. ઉપરની સભા થઈ તે જ બપોરે મને ખબર પડી કે ત્યાંની સરકારી કળાશાળામા બે જ દિવસ પછી રજાઓ પડવાની છે, એટલે પહેલી તકે તેના પ્રિન્સિપાલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેને ટેલિફોન કર્યો. પાત્રીસ વર્ષે પણ એ મિત્રે માત્ર નામસ્મરણથી મને ઓળખી લીધો. તેમણે તુરત જવાબ આપ્યો કે ગમે ત્યારે આવો, શાળા ચાલુ છે. કળાશાળામાં દાખલ થતાં જ શ્રી મણીન્દ્રભૂષણ ગુપ્ત મળ્યા. તે એકેક વર્ષ અમદાવાદમાં રહી ગએલા, એટલે પરિચય તાજો હતો. તુરત તે પ્રિન્સિપાલના ખંડ આગળ લઈ ગયા. સિપાઇએ વિઝિટિંગ કાર્ડ લઇ જવાબ લાવવાની વિધિ પતાવી કે તુરત અંદરના મોટા ખંડમા પાટલૂન પર માત્ર હાફશર્ટ પહેરેલા પહોળી છાતીવાળા શ્રી મુકુલચંદ્ર દેના મજબૂત હાથનો મિલાપ થયો અને કાળનું અંતર ઊડી ગયુ. તેમણે યાદ કર્યું: 'અહો, પાંત્રીસ વર્ષ પહેલા તમારી સાન્ટાક્રુઝની ઓરડી પર આપણે (સ્વ રામરાવ, હુ, શ્રી. પવનજી અને શ્રીયુત દે) સાથે બેઠા હતા, ચ્હા પીતા હતા, ગપ્પા મારતા હતા.' એ વખતે કલકત્તાથી શ્રી અવનીન્દ્રનાથ પાસેથી કલાદીક્ષા લઇ તરુણ મુકુલચંદ્ર મુંબઈના શ્રીમંતો પાસે તેમના સ્કેચ પોર્ટ્રેટ કરી ઇંગ્લંડ જવા સહાય માગતા હતા. એ સમયે પણ તેમના હાથમા માનવપાત્ર આલેખવાની અજબ કુશળતા હતી. મુંબાઇની સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં દાખલ તે થયા હતા, પણ તેનુ વાતાવરણ તેને ગુંગળાવતું હતુ એટલે એક તે છોડી તેણે અજંતાની યાત્રા કરી, એકલાએ એ અગોચર સ્થાનમાં થોડીક નકલો પણ ઉતારી અને મુંબાઇ આવી કલારસિક શેઠ કલ્યાણજી કરમશીને તે આપી. સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ તરફથી તેને સારો ટેકો મળ્યો અને જરાક સગવડ થતા ઇંગ્લંડની સ્ટીમર પકડી. ત્યાં જઈ વિખ્યાત કલાચાર્ય પ્રો. રૉથેન્સ્ટાઇનના હાથ નીચે રૉયલ કૉલેજ ઑવ આર્ટસમા રહી અભ્યાસ કર્યો. પોર્ટ્રેટ ઇચિંગમાં તેમણે ખાસ કુશળતા મેળવી છે. સ્વ. સર પટ્ટણીએ પણ તેમને ઘણી મદદ કરેલી ઇંગ્લંડમાં હતા એ વખતે તેણે અજંતા અને બાઘની ગુફાઓ ઉપર એક ચોપડી પણ લખી નાખી, જેની પ્રસ્તાવના મિ લૉરેન્સ બિન્યન જેવા મહા કલાકોવિદે લખી આમ આ સાહસિક તરુણ અનેક રીતે પોતાની કલા સિદ્ધ કરી હિંદમાં આવ્યા. થોડોક વખત આમતેમ પ્રયાસો કર્યા બાદ કલકત્તા સ્કૂલ ઑવ આર્ટના પ્રિન્સિપાલ મિ. પર્સી બ્રાઉનની નોકરીની મુદત પૂરી થતી હોવાથી કલકત્તાની જનતાએ કલાના પ્રણેતા તરીકે હિંદીની પસંદગી કરવામા તેમની એ જગ્યાએ વરણી કરી અને આજે દસ વર્ષથી એ જગ્યાનો અધિકાર તે પૂર્ણ કાબેલિયતથી સંભાળી રહ્યા છે.

કલકત્તાની કળાશાળા

તેમને મળતાવેંત જ મેં, સ્કૂલ બંધ થઇ જાય તે પહેલાં તે જોઇ લેવા ઈચ્છા બતાવી, એટલે તેમણે તુરત હેડમાસ્તર શ્રી રમેનબાબુ



કલકત્તા સ્કૂલ ઑવ આર્ટના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેનુ તેમના જ કલાખંડમા ભાવભર્યું આતિથ્ય એ મારા પ્રવાસનું એક સુખદ સ્મરણ બન્યું છે

(જાણીતા કલાકાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી)ને બોલાવ્યા અને મારી ઓળખાણ કરાવી શ્રી રમેનબાબુને જોતા જ પ્રેમ થાય એવી સૌમ્ય તેમની મુદ્રા છે પહેલા તે શાંતિનિકેતનના એક અગ્રભાગી વિદ્યાર્થી હતા કનુ દેસાઈ અભ્યાસ કરતા તે વખતે એ આગળના વર્ષોમા હતા, છતા તેમની વચ્ચે મૈત્રિભાવ થયો હતો એ વાતની તેણે ભાવપૂર્વક યાદી આપી અને જાણે મને પૂર્વપરિચિત હોય તેવી સરળતાથી બધા વર્ગો બતાવવા આવ્યા મિ. હૅવેલના સમયથી કલકત્તા કલાશાળામા હિંદી કળા ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે અને શ્રી અવનીબાબુ તથા શ્રી નંદબાબુના પીઢ શિષ્યો અહીં શિક્ષકો તરીકે કામ કરે છે ઉપરાત, હિંદી કળાના સરસમા સરસ અસલ નમૂના જોવાની તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની અહીં પૂરી સગવડ છે. શ્રી હૅવેલે મહા પ્રયત્ને એકઠી કરેલી હિંદી તસ્વીરો યુગયુગના વિભાગ પ્રમાણે ચિત્રશાળાની લગોલગ એક મોટા ચિત્રાલયમા ગોઠવેલી છે એ સિવાય શિલ્પકળામાં યૂરોપી પ્રકારો કરતા હિંદી પ્રકારો ત્યા વધુ ખીલતા જણાયા. તેમા પણ હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતુ કલકત્તાનું મ્યૂઝિયમ કળાશાળાની જોડાજોડ આવી રહેલુ છે તે મોટો લાભ છે કલકત્તામાં ચિત્રોના બ્લૉક બનાવવાનુ અને લીથો છાપકામ ઘણુ થાય છે તેથી તેની માગને પહોંચી વળવા કૉમર્શિયલ આર્ટનો ક્લાસ પણ અહીં છે. તેપણ ખૂબ ધીકતો ચાલતો જણાયો તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી પણ ઠીક જણાઈ એ કળાના યૂરોપી પ્રકારો શીખવવાને યૂરોપ જઇ આવેલા હિંદી નિષ્ણાતો સ્ટાફમા છે. દૃશ્યચિત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે શાળાની હદમા જ એક મોટો સુંદર બાગ છે અને તેમા નાનું સરોવર છે આમ કળાનુ વાતાવરણ એ શાળામા સરસ લાગ્યુ. પ્રમાણમા મકાન નાનુ લાગ્યુ સત્રાન્ત દિવસો હતા એટલે વિદ્યાર્થીઓ જતા રહ્યા હતા, પરતુ ભીંત પરના નમૂના અને પરીક્ષાનાં પત્રો જોઈ મને લાગ્યું કે થોડા વર્ષોમા ઘણી તાલીમ આપવાનો ત્યાં પ્રયાસ છે. દરેક ક્લાસમા ભીંતો ચાકના કામને માટે ઘૂંટેલી હતી, એટલે દરેક અભ્યાસચિત્રને ભીંત પર છૂટે હાથે દોરવાની શક્તિ ત્યા વિશેષ કેળવાય છે એમ મને લાગ્યું. રંગની જમાવટ, રેખાઓની શુદ્ધિ અને ચાલુ લોકજીવનનાં ચિત્રો એ આ શાળાનાં આગળપડતાં લક્ષણો દેખાયા. શિક્ષકોએ મારી પ્રતિ બહુ સદ્ભાવ બતાવ્યો. રમેનબાબુ તેમજ મણીબાબુએ પોતાને ઘેર આવવા નિમંત્રણો આપ્યાં. અને શ્રી મુકુલબાબુની તો વાત જ શી? એ તો લાગી જ પડ્યા કે



શ્રીમાન અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીને ઘેર તેમની સાથે કલાચર્ચા

બીજી વખત મારે નિરાંતે તેમની જોડે બેસી ચાપાન અને વાર્તાલાપનો વખત આપવો તે સાથે તેમણે યાદ આપ્યું કે મારે શ્રી અવનીબાબુને પહેલી તકે મળવું જોઈએ. આ વાત મારા મનમાં તો કલકત્તે જવાનો ઇરાદો કર્યો ત્યારની જ હતી અને મેં તેમને મળવા માટે પત્ર લખી સમય પણ માગ્યો હતો, છતાં તેમની એ વૃદ્ધ ગુરુજન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ હું બહુ આનંદ પામ્યો. શ્રી અવનીબાબુએ થોડા જ વખત પર ૭૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં તેનો તેમણે શાળામાં ઉત્સવ કર્યો હતો અને અભિનંદનો પાઠવ્યાં હતાં

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી

માત્ર કલકત્તાના જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદના અને એશિયાના અગ્રગણ્ય કલાકોવિદ તરીકે સ્વીકારાએલા આ વિદ્વાનનું નામ ‘કુમાર’ના વાચનારાઓને સુપરિચિત હશે. હિંદી કલાનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વાનુશોધન અને પરિચય આપનાર ‘રૂપમ્’ ત્રૈમાસિક તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવ્યું. એ અત્યંત પ્રકાશન બંધ થયા પછી તેનું પૂર્ણપણે સ્થાન લેનારૂં કોઈ સામયિક સર્જાયું જ નથી. શ્રી ગાંગુલી મહાશય કલાના પરિચય માટે અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જ શોધી લાવતા અને તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટ મુદ્રણ–પ્રકાશન થાય તેની અતીવ કાળજી રાખતા. એકાદ છાયા છાપમાં ચોરાય એ એમને મન અસહ્ય અને અક્ષમ્ય દોષ બને છે. બીનના કે સારંગીના નીચેના તારોમાં પણ જરા મેળ ખૂટે કે તૂટે ત્યારે ઉસ્તાદનું મન જેટલું આકુળ થઈ જાય એટલો જ વિક્ષોભ અને પ્રકોપ તેમને ચિત્રમાં રંગ કે માંડણીનો દોષ દેખાય ત્યારે થઈ જતો મેં જોયો છે. ચલાવી લેવાની તો તેમની પાસે વાત જ નથી. કળાનો સર્વોત્તમ નમૂનો પ્રજા આગળ મૂકવો અને તેનો સાચો રસ લેતાં કે અનુભવતાં શીખવવું એ જ કલાકોવિદોનું કર્તવ્ય છે.

આવા પુરુષને મળવું, એમનો વાર્તાલાપ ઝીલવો, એ કલાકારના જીવનનો ધન્ય અનુભવ બને છે. પોતે ધંધે સૉલિસિટર છે, પણ કળા અને કળાને લગતી પ્રવૃત્તિમાં એમની આખી જીવનપ્રવૃત્તિ ઓતપ્રોત છે. એ ઈ.સ. ૧૯૨૭માં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે કઈ સંસ્થા એમનું સન્માન કરી શકે એ પ્રશ્ન થયો, એટલે ડૉ. હરિપ્રસાદ તથા સ્વ. હીરાલાલ પારેખ વગેરે મિત્રોની મદદથી ભારત કળા મંડળની સ્થાપના કરી તેના આશ્રયે તેમનું વ્યાખ્યાન સમાજ સુધારા હૉલમાં યોજ્યું અને અમદાવાદને કળા ઉપર એવી વ્યક્તિનું અપૂર્વ વિવેચન પહેલી જ વાર સાંભળવા મળ્યું. એ દિવસની સ્મૃતિઓ તેમણે પણ સંઘરી રાખી હતી અને આજ સુધી વખતોવખત પત્રવ્યવહારથી સચેત રાખી હતી.

આશુતોષ મુકરજી રોડ ઉપરના તેમના મકાનમાં, ઉપરની પરસાળમાં જ તે પોતાની બેઠક રાખે છે. મહેમાનો માટે એક તર-બે-ગોળ ટેબલ અને ત્રણચાર ખુરશીઓ હોય છે, પણ પોતે તો મોગી રીતરુ પર તકિયો રાખી આસન જમાવે છે. આસપાસ પુસ્તકો અને લેખોના બાકસો પડયા હતા અને તે દરેક પર ચોડેલા તે તે વિભાગના લેબલોથી તેમણે કેટલાં પુસ્તકોની તૈયારી કરવા માંડી છે તેનો ખ્યાલ આપતા હતા. આસપાસ ભીંત ઉપર કોઈ ખાસ યોજના વગર પણ કૃતિઓનો જ આસ્વાદ લેવા માટે ટાંગેલા નેપાળી, રાજસ્થાની કે મુઘલ સમયના થોડામોટા ચિત્રો નજરે પડતા હતા. દાદરપાસેની એક મોટી બારીમાં Stained-glass windowsની ઢબે રંગીન કાચોના ખંડોથી જ હિંદી ઢબે કરાવેલું એક સરસ્વતીનું મોટું ચિત્ર શોભાવધારતું.

શ્રી ગાંગુલીબાબુને મળ્યાને વર્ષોનાં વાણાં વાયાં હતાં, પણ પત્રપ્રસંગથી તેમનો નાતો અખંડ હતો. હું ઈ. ૧૯૩૮માં જાપાન જઈ આવ્યો ત્યારે તેમણે વર્તમાનપત્રોમાંથી એ ખબર વાંચીને જે ઉદ્બોધક અભિનંદનપત્ર લખ્યો હતો તે ‘કુમાર’ના વાચકોને યાદ હશે. એટલે એમને તો મારા કલકત્તામાં આવ્યાના ખબર આપતો પત્ર પોસ્ટમાં મળ્યો પણ નહોતો, છતાં મારું કાર્ડ જોતાં જ બહાર આવ્યા અને ‘અરે! કેટલાં વર્ષો બાદ મળીએ છીએ” કહી બેસવા કહ્યું. ગાંગુલી મહાશય આટલા અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને સંચાલક છતાં ખરેખરા બ્રાહ્મણની માફક પોતાનાં નિત્યકર્મો અને ઉપાસના સાચવે છે. સંસ્કૃતના પૂર્ણ અભ્યાસી છતાં યુરોપના અદ્યતન કલાપ્રવાહોને પણ પૂર્ણપણે સમજે છે. આથી જ તે ભારતીય કળાનું ઉત્તમ નિરૂપણ અને સન્માન કરવામાં સફળતા પામે છે, એમ પણ કહી શકાય.

પહેલી જ વાત એમણે એ કરી કે ‘હું હવે કળાનાં પ્રવચનો અને લેખમાળાથી થાક્યો છું. જે વિષય રસાનુભવનો છે અને જેનું મુખ્ય સાધન રસેન્દ્રિય છે તેની પૂર્ણ તૈયારી કે તાલીમ વિના તેની ચર્ચાઓ નકામી છે, એટલે મેં તો બાળમની સૃષ્ટિમાં જ કળાના બીજારોપણ અને પરિચય થઈ જવા જોઈએ એ સિદ્ધાંતને પાયારૂપે માન્યો છે. લેખો ને પુસ્તકો ભલે વિદ્વાનો તથા ભાષાવિશારદો કે ઇતિહાસવેત્તાઓને કામનાં બને, પણ કળાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તો કલાકૃતિઓનો સાક્ષાત પરિચય જરૂરી છે, અને સાચી કલાપ્રવૃત્તિઓ કર્યા વિના કલાભિરુચિ વિકસતી નથી. આપણી આજની શાળાઓ તથા કૉલેજોએ તો એ વિષયને હદપાર કરી અસ્પૃશ્ય બનાવ્યો છે. કાન અને આંખની ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ વ્યાપાર અને પ્રક્રિયાઓનો કંઈ અભ્યાસ જ કરતું નથી, તેમ બાળકના જીવનની સંગ્રાહક ચિત્તાવસ્થા (Impressionable age)માં રૂપ, રંગ કે રાગનો સમૂળગો અભાવ રાખી આપણે એક નીરસ, જડ અને નિષ્ક્રિય પ્રજાસમુદાય ઊભો કર્યો છે. સ્વયંભૂ ઊર્મિ, પ્રેરણા કે સર્જનની તો આજના વિદ્યાર્થીઓમાં હિંમત કે કદર જ નથી. આ અનિષ્ટનો સામનો કરવા મેં કલકત્તામાં ઝુંબેશ ઉપાડી છે અને આજે ૬૦ વર્ષે હું ફરીવાર બાળજગતમાં ચિત્રો દ્વારા સૌંદર્યસ્વપ્નો ઉતારવા મથી રહ્યો છું. દર અઠવાડિયે હું પ્રાથમિક શાળાના કેટલાક ઉમંગી શિક્ષકો તથા કલાકારો સાથે મારા ચૂંટેલા ચિત્રો લઈ બાળકો પાસે તે કામ રજૂ કરવામાં તેનાં પ્રવચન અને ચર્ચા કરું છું. તે પછી તેઓએ હવે દરેક શાળામાં અઠવાડિયામાં એક કે બે પીરિયડ ચિત્રપરિચય અથવા ચિત્રરસાસ્વાદ માટે ફિક્સ્ડ-પીરિયડ તરીકે રાખ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિની નોંધો રખાય છે અને થોડા સમય પછી પરિણામો પર વિચાર કરી તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ કરીશું. હું પ્રોફેસરો અને મુત્સદ્દીઓથી થાકી ગયો છું. તેમના રીઢા આત્માઓ ઉપર પડળો બાઝી ગયાં છે. ઊર્મિ અને રસાનંદ માટે

મુંબાઈ ઈલાકાની પહેલી કલા-પરિષદ

ગયા જાન્યુઆરી માસની તા. ૨૪-૨૫ના દિવસોમાં સમસ્ત મુંબાઇ ઈલાકાની કલા-પરિષદ મુંબાઈમાં મળી હતી. ગુજરાતના કલાપ્રેમીઓની અમી નજર તો મારા ઉપર હતી જ; પણ ઈલાકાના અન્ય મહારાષ્ટ્રીય અને પારસી કલાકારોના સદ્ભાવે મને આવી પ્રથમ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આમંત્રીને મને ઋણી બનાવ્યો છે આ માન ગુજરાતને મળ્યું માની એ સર્વેનો હું જાહેરરીતે આભાર માનું છું. ર. મ. રા.

તેમનો અભ્યાસ, વય અને અભિમાન આવરણો બન્યા છે.'

આમ પોતાના બધા ભાવો અને બજતરાનો ધોધ એમણે તો ચલાવ્યો. એમાં જ કલાક-દોઢ કલાક વીતી ગયો તેમને કોર્ટનો સમય થયો એટલે મેં જ કહ્યું કે 'આપની સાથે દિવસો સુધી સમાગમ અને વાર્તાલાપ કરતા યે પાર નહિ આવે મને આપની થોડી રીતોની સમજ પાડો હું આપના કાર્યને યથાશક્તિ સહાયભૂત બનવા ઇંતેજાર છું'

'જરૂર, જરૂર. તમારા જેવાને જોઇને જ હું ઉત્સાહી બનું છું. તમારા પ્રાંતમાં તમે કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરો છો તેની હું વાકેફગારી રાખું છું પણ તમે એક વર્ષથી મને કેમ કંઈ લખ્યું નથી? ખેર, હજી બીજી વાર આપણે મળીએ તમે અહીં જ્યાંજ્યાં જરૂર પડે ત્યાંત્યાં કળા-પ્રદેશમાં મારી સહાય લઇ શકો છો. અહીંની બધી સંસ્થાઓ જોજો. નવાં નાટકો પણ જોજો.'

બીજી મુલાકાત થઈ ત્યારે તેઓ પ્રેમ અને ઇંતેજારીથી મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. મારા માટે કંઇક બંગાળી વાની કરાવી હતી ને પોતે પૂજનનાં રેશમી વસ્ત્રોમાં જ વાત કરતા બેઠા ગુજરાતની જૂની કળાના નમૂના મેં બતાવ્યા તેમની પાસે પણ સુંદર કીમતી નમૂના હતા એમણે એક વાત કહી કે પશ્ચિમના નમૂનાઓનો આપણા પર ઓછાયો પડ્યો ત્યારથી જ આ ચિત્રો અને આ રંગની કદર કરતા આપણે મટી ગયા છીએ. આ ચિત્રો અને રંગોનો ઉન્માદ ગ્રામવાસીઓ ખરેખરો અનુભવી શકે છે અને બાળકોના ચિત્તમાં પણ તેનો ધ્વનિ થવાનો. હિંદી રાગોની સુરાવટ કે હલક જેવાં રંગલેપનો, હિંદી સંગીત અને નૃત્યના પરિચય તેમજ સુક્ષ્મ તત્ત્વશોધન વિના સમજવા મુશ્કેલ છે. છાપેલા ચિત્રોમાં આ મૂળ રંગોની સુરખી ઊઠતી નથી, એટલે તેની અસર પેદા થતી નથી. જેમ વાજિંત્રોમાંથી નિષાદ ન બોલે તો સૂરના શા હાલ થાય?'

આવા જ ભાવોથી પ્રેરાઇ ગાંગુલી બાબુએ રાગચિત્રો પર એક મોટો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. એ તેમણે મને બતાવ્યો અને પોતાના કથનની ખાત્રી કરી બતાવી એ મહાસંપુટમાં સાતસો રંગીન તેમજ ફોટો ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે તેમાં અસલ હિંદી રાગ તથા તેનું સ્વરૂપવર્ણન કરતા મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યા છે. આ અનુપમ ગ્રંથની કીમત લગભગ ૬૦૦ રૂપિયા છે; છતાંયે આજે તો એ કીંમતે પણ તે અપ્રાપ્ય છે. એ ગ્રંથ હિંદના આધુનિક સમુદ્ધારક સ્વ. પંડિત ભાતખંડેને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. એવો જ એક બીજો ચિત્રસમુદાય ગાંગુલીબાબુએ 'રાજપુત ચિત્રમાળા' કરીને બહાર પાડ્યો છે તેમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલા વીગ્રેહા ચિત્રો મહા ચીવટથી રંગની ચોકસાઇ જાળવી છપાવેલા તથા મોટા કીંમતી કાગળો પર ચડાવેલા સંગ્રહ્યા છે. હિંદના વેગળી ગ્રંથાલયોમાં પણ આ સંગ્રહ ભાગ્યે જ હશે. 'આવા મોંઘા પ્રકાશનો અભ્યાસી અને રસિક વિદ્યાર્થીને અલભ્ય બને તો તેનો અર્થ શો' એમ મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'એકવાર ખરૂં ધોરણ જાળવનારા નમૂના બહાર પડવા દો, પછી તેની સસ્તાઈની યોજના આપોઆપ જાગશે. અત્યારે તો સુરસ ને પ્રમાણભૂત પ્રકાશન મોંઘાજ રહેવાના. યૂરોપમાં હવે શાળાઓ અને અંગત સંગ્રહ માટે પ્રજાકીય કલાસંપત્તિના સરસ સેટ કેટલા સસ્તા મળે છે?'

ત્યાર પછી તેમણે શાળાઓમાં ચિત્રપ્રચાર માટે એકઠા કરેલા ૧૨૦૦ જેટલા ચિત્રકાર્ડો એક પેટીમાં ભરેલાં હતાં તે મેં જોયાં. તેમાં તેમણે યૂરોપ, હિંદ, ઇરાન કે ચીન-જાપાનનો ખાસ ભેદ કરેલો ન હતો, પણ રસદૃષ્ટિએ જે ખરેખરી કલાકૃતિ લાગી તે જ વીણીને જુદીજુદી સેટ બનાવી હતી. આ સેટ ક્રમાનુસાર એક એક વર્ગમાં બાળકોના હાથમાં ચિંતન અને અવલોકન માટે મૂકવામાં આવે છે અને તેમના મન પર તેનાથી ઉપજતા વિચારો અને ઊર્મિઓ વાતોથી જાણી લેવા વર્ગશિક્ષક પ્રયત્ન કરે છે આ વાર્તાલાપની કૂચીઓ પર શ્રી ગાંગુલીબાબુની ખાસ નોંધ ગળેલી હોય છે વખતના અભાવે મારાથી એ વિષયમાં ઊંડા ન જવાયું, પણ એ કાર્યનો ચેપ આખા દેશને લાગે એવી ઇચ્છા સાથે મેં મારો વખત સમેટ્યો બહુ જ પ્રેમ અને સદ્ભાવ પૂર્વક તેમનાથી હું છૂટો પડ્યો. તેમણે ગુજરાતમાં આવવાની પ્રબળ આકાંક્ષા રાખી છે ૬૦ વર્ષે પણ તેમનો કળાપ્રચારનો અદમ્ય ઉત્સાહ તેમની અપૂર્વ વિભૂતિ સમો શોભતો હતો. કલકત્તાના તેમના ચિત્રો અને ગ્રંથોમાં મારા માટે ખબર અને સગવડ આપવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું અને હું છૂટો પડ્યો.

દરમિયાન કલકત્તાની ગુજરાતી પ્રજાની એકતા અને સંસ્કારિતાના માનદંડ સમા મારા જૂના સ્નેહી શ્રી ગગનવિહારી મહેતાએ ત્યાંના એકેએક પત્રોમાં મારી શાંતિનિકેતનની તેમજ કલકત્તાની મુલાકાત તેમજ શ્રી ગાંગુલીબાબુના સમાગમના તથા પ્રવાસના મારા આશય વિષેના ખબરો પ્રકટ કરી દીધા હતા એમના અતિ વ્યવસાયને અંગે અમે હજુ તો ભેગા પણ થયા નહોતા, છતાં આ સૌજન્યકાર્યની એમને પ્રેરણા થઈ એ તેમનામાં રહેલી ગુજરાતની અસ્મિતાને જ આભારી છે એમ હું માન્યા વિના રહી ન શકું

(ચાલુ) ર. મ. રા.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા (અમદાવાદ) તરફની ૧૯૪૨ના વર્ષની વાઙ્મય-સમીક્ષા

સભા તરફથી વર્ષોવર્ષ કરાવાની સમીક્ષાનું કામ આ વર્ષે નીચેના ત્રણ વિભાગવાર ત્રણ સમીક્ષકોને સોંપવામાં આવ્યું છે:

વિભાગ ૧ કવિતા, નાટક, નવલ-નવલિકા આદિ લલિત વાઙ્મય—સમીક્ષક: પ્રો. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી, જાની બિલ્ડિંગ, રાજકોટ

વિભાગ ૨ નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળસાહિત્ય, પ્રવાસ આદિ લલિતેતર વાઙ્મય—સમીક્ષક: પ્રો. સુંદરજી ગો. બેટાઈ, મૂળજી મિસ્ત્રીનો નવો બંગલો, દાદાભાઈ રોડ, વીલેપારલે (પશ્ચિમ)

વિભાગ ૩ ભૌતિક વિજ્ઞાન, જંતુવિજ્ઞાન, પ્રાણીવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર આદિ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય—સમીક્ષક: પ્રો. યશવંત ગુ. નાયક, ૪૫, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

સર્વે લેખકો તથા પ્રકાશકોને પોતાના પ્રકાશનો ઉપર જણાવેલાં સરનામા પ્રમાણે તે તે વિભાગના સમીક્ષકોને મોકલી આપવા વિનંતિ છે

દેશમાં પરદેશી સત્તાની સ્થાપના પછી મૃતવત્ થએલા રાષ્ટ્રજીવનના એકેએક અંગમાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિમત્તા અને કમરતોડ મહેનત વડે સૌપ્રથમ ચેતનાસંચાર કરી રાષ્ટ્રપ્રાણ જગાડનાર

ઓગણીસમી સદીના પહેલાં પચાસ વર્ષોમાં પુના શહેર જાણે પ્રેતવત્ થઇ ગયું હતું ટોપીવાળાઓનું રાજ્ય શરૂ થઇ ગયું હતું. નારાઓની સુનિયંત્રિત રાજપ્રણાલિ, કાયદાનો અમલ, જમીનની મોજણી, રેલ, તાર, ટપાલ, નિશાળો આદિ એમની રાજ્યવ્યવસ્થાનો નવો મામલો જોઇ લોકો અવાક્ થયા હતા. એમાં વળી મસ્તાવનના બળવામાં સરકાર જીતી ગઇ એટલે તો એની છાપ વધારે ઘેરી પડી. . આ દશા પુનાની તેમ જ આખા મહારાષ્ટ્રની હતી. આમાં શું કરવું તે કોઇને સૂઝતું ન હતું વર્તમાન પરિસ્થિતિ સારી હતી કે ખરી તેનું કોઇને ભાન ન હતું પેશવાઇમાં જે ગુણોની પૂજા થતી એ ગુણોની હવે કાંઇ કીમત જ રહી ન હતી અને કેટલાક સારા ગુણોનો લોપ થઇ ગયો હોવાથી લોકોમાં એક જાતની શિથિલતા અથવા ચેતનહીનતા પેસી જવા પામી હતી. દેશ એ વખતે ઠંડો પડી ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. આવા ઠંડા દેશને કઇ રીતે ફૂંક આપવાથી એ ફરીથી સજીવન થશે અને હાથપગ હલાવવા માંડશે એ બાબત પર રાત ને દિવસ ચિંતન કરી અનેક દિશાઓમાંથી, અનેક રીતે, અનેક ઉપાયોથી એને પુનર્જીવન આપવાનું કપરું કામ પોતાને માથે લઇ સૌ પહેલાં કમરતોડ મહેનત જો કોઇએ કરી હોય તો તે માધવરાવે (મહર્ષિ રાનડેએ); અને અમારા મત પ્રમાણે એ જ એમની અસામાન્ય મહત્તાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સરકારી નોકરી કરવી અને સાથેસાથે દેશના કર્તવ્ય માટે શા શા પગલાં લેવાં જોઇએ તે નક્કી કરી ને મુજબ અહર્નિશ પરિશ્રમ કર્યા કરવો એ સામાન્ય માણસનું કામ નથી જ મહારાષ્ટ્રમાં જે વીર્યમત્તા, નિર્ભયતા અથવા જે જુસ્સો આજે (વીસમી સદીની શરૂઆતમાં) જણાય છે એ બધુ રાનડેના પચીસ વર્ષોના કાર્યનું ફળ છે

('કેસરી' ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧)

—લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળક

આજથી બરાબર એક સૈકા ઉપર, ઈ. ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે, મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનો જન્મ થયો. આધુનિક ભારતનું પુનર્જીવન કરનાર જે વિભૂતિઓ છેલ્લા સૈકાના વર્ષોમાં પ્રગટી તે સર્વમાં, પોતાના વિશુદ્ધ ન્યાયનિષ્ઠ ચરિત્ર, સર્વક્ષેત્રસ્પર્શી વિશાળ પ્રતિભા અને જીવન તથા કાર્યમાં અગ્ર બની રહેનાર ઉચ્ચ ધ્યેય આચરી જનાર એ વિભૂતિને લોકોએ 'મહર્ષિ'નું બિરુદ આપ્યું છે. ગયા માસ(જાન્યુઆરી ૧૯૪૨)ની ૧૮મી તારીખે એમના જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થયાં. એ પ્રસંગે મુંબાઇમાં એ શહેરની અઠ્ઠાવીસ સંસ્થાઓના ઉપક્રમથી ઉજવાએલા જન્મશતાબ્દીના ભવ્ય મેળાવડાના પ્રમુખસ્થાનેથી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ અંજલિ આપતાં એમને મહારાષ્ટ્રના સંત પુરુષોની હારમાં મૂક્યા હતા, જેમનું જીવન ભવિષ્યમાં દીર્ઘકાળ પર્યંત પોતાનું સ્વચ્છ શાન્ત તેજ લોકો આગળ રેલાવ્યા કરશે.

આજની ઊગતી પ્રજાને એ મહર્ષિના નામ ને કામનો પૂરો પરિચય નથી એમ કહીએ તો ચાલે, અને જેમને જે કાંઈ થોડો છે તેઓ આજના બદલાએલા જમાનાના દૃષ્ટિબિંદુથી કદાચ એમનું સાચું મૂલ્યાંકન નહિ કરી શકે. પણ આ લેખના મથાળે મૂકેલા લોકમાન્ય ટિળકના વચનોમાં બતાવ્યા મુજબ સમસ્ત પ્રજા જ્યારે પ્રેતવત્ નિશ્ચેષ્ટ થઇને પડી હતી એવા વખતે રાનડેએ, પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં રાજકારણ, સમાજસુધારો, સાહિત્ય, કેળવણી, ધર્મ, ન્યાય, ઇતિહાસ, ઉદ્યોગ અર્થશાસ્ત્ર —એવા એકેએક ક્ષેત્રમાં એકધારું કામ કરી ફૂંક આપીને તેમાં એવો ચેતનાસંચાર કર્યો કે તેને લીધે 'મહારાષ્ટ્રીય સાર્વજનિક જીવનના પ્રણેતા' તરીકે તે ઓળખાયા.

મહારાષ્ટ્રમાં પાછળથી જે કામ ટિળક, ગોખલે, આગરકર, ભાંડારકર, રાજવાડે આદિ અનેક લોકોએ જીવનની બહુવિધ દિશાઓમાં કર્યું એનું બીજ રાનડેએ વાવ્યું હતું. લોકજીવનના આવા વિશાળ કાર્યપટ ઉપર કરેલી આટલી વ્યાપક ને અવિરત કામગીરીની સાથોસાથ એમનું જીવન એટલું તો નિષ્કલંક, નીતિયુક્ત, ધ્યેયનિષ્ઠ અને ઉન્નત હતું કે એમના વિરોધીઓનો પણ એમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ હતો. પાછળના દિવસોમાં એ જ્યારે માંદા પડ્યા ત્યારે એ વિરોધીઓએ પણ મંદિરમાં એમના સાજા થવા માટે પુરશ્ચરણ કરેલાં!

એમના જીવનકાર્યના જે સાક્ષી છે તે કહે છે—અને એમના લેખો સાખ પૂરે છે—કે એમની સર્વદેશીય બુદ્ધિશક્તિ, જેને Collosal Brain કહી શકીએ એવી વિશાળ ને વ્યાપક હતી. અને પ્રચંડ કાયામાં મોટું મોઢું એમનું માથું એની સ્થૂલ સાક્ષી પણ પૂરતું.

રાનડેનું આખું જીવન સરકારી નોકરીમાં વ્યતીત થયું હતું, એટલે સાધારણતઃ હોય છે તેમ એમનું જીવન પણ સીધું, સરળ અને કોઈ પણ મહત્ત્વના બનાવો વિનાનું હતું. ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે નાસિક જિલ્લામાં આવેલા નિફાડ ગામમાં માધવરાવ (મહાદેવ)નો જન્મ થયો. એ વેળા એમના પિતા ગોવિંદરાવ અહમદનગરના ડેપ્યુટી કલેક્ટરની કચેરીમાં ૩૫ રૂપિયાના પગારના કારકુન હતા. એ કે એમના દાદા અમૃતરાવ મામલતદારના હોદ્દા સુધી પહોંચેલા, અને પ્રપિતામહ ભાસ્કર આપ્પા તો એક બહાદુર લશ્કરી અને મુત્સદ્દી હતા તથા પાછળથી અંગ્રેજના દરબારમાં સાંગલી રાજ્યના એલચી બન્યા હતા.

માધવની ત્રણ વરસની વયે માતા એમને લઇને કોલ્હાપુર જતી હતી તે વેળા રાત્રે રસ્તામાં નાનો માધવ ગાડામાં સૂતેલી માતાના પડખામાંથી નીચે સરી પડ્યો, અને પાછળ થોડે દૂર ઘોડે ચડીને આવતા કાકાએ તેનો અવાજ સાંભળી તેને ઊંચકી લીધો. પાછળથી મહાન થવા સર્જાએલા માધવરાવના જીવનને દૈવે જ જાણે બચાવી લીધું.

૧૮૪૮થી ૫૬ સુધી માધવરાવે કોલ્હાપુરમાં નવી જ સ્થપાએલી મરાઠી શાળા અને અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલના શિક્ષણનો લાભ લીધો. એ સમય દરમ્યાન નાના માધવમાં બુદ્ધિની તેજસ્વિતા ખાસ જણાઈ ન હતી. ઊલટું બાળપણમાં તે અતિ મંદ અને જડભરત જેવો શાન્ત અને ઝીણો ઓછાબોલો પણ હતો. પણ ૧૮૫૬માં કોલ્હાપુરનું શિક્ષણ પૂરું થતાં એ ત્યાંથી મુંબાઈ આવી એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશનમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી એકાંતિકપણે બધું ધ્યાન અભ્યાસમાં જ ગાળવાની તક મળી ત્યારથી એની બુદ્ધિ ચમકવા લાગી, અને મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના (૧૮૫૭માં) થયા પછી બે વર્ષે લેવાએલી તેની પહેલી જ મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં ૧૮૫૯માં એ બહુ સારી રીતે પાસ થયા. એ દરમ્યાન એમણે અનુક્રમે રૂા. ૧૦, ૧૫ ને ૨૦ની સ્કોલરશિપો મેળવેલી, અને તે પછી માસિક ૬૦ રૂપિયાની જ્યુનિયર ફેલોશિપ તેમજ ત્યાર બાદ રૂા. ૧૨૫ની સીનિયર ફેલોશિપ મેળવેલી. ૧૮૬૨માં એ ઊંચે નંબરે બી. એ. થયા અને ૧૮૬૩માં સુવર્ણપદક સાથે એમ.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી. આ દરમ્યાન અભ્યાસને લગતું બીજું વાચન પણ ચાલુ જ હતું. બી. એ. ઑનર્સની પરીક્ષા માટે એમણે રોજ લગભગ ચૌદ કલાક વાંચેલું અને એ વાચનની કુલ સંખ્યા ૨૫૦૦૦ પાનાની પોતે જ

ભારતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પહેલા જ્યોતિર્ધર

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે



એક સ્થળે નોંધી છે. એ બધાને લીધે આંખ ઉપર એટલો શ્રમ પડયો કે આંખો બગડી, જેની પીડા તથા અડચણ એમને જીવનભર રહી. એક આંખ તો વચ્ચેથી તદ્દન જ કામ કરતી અટકી ગઇ અને છેલ્લા દિવસોમા તો એમણે લગભગ દૃષ્ટિ ગુમાવી હતી.

૧૮૬૨થી ૬૬ સુધી મુંબાઈમાથી નીકળતા 'ઈન્દુપ્રકાશ' પત્રના અંગ્રેજી વિભાગના તંત્રી તરીકેનું કામ કરતા કરતા એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને ૧૮૬૬માં ઑનર્સ સાથે એલએલ.બી પસાર કરી

બે વરસ નાનીનાની નોકરીઓ કરી ૧૮૬૮માં તે મુંબાઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ૪૦૦ના દરમાયાથી અંગ્રેજી ભાષાના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે આવ્યા. અધ્યાપકની જગ્યા એ જમાનામા અંગ્રેજ સિવાય કોઇને અપાતી નહિ. પણ વિશાળ વાચન અને તેજસ્વી મેધાને લીધે રાનડેની પ્રવીણતા એમના કાર્યમાં એટલી બધી હતી કે કૉલેજના ખુદ પ્રિન્સિપાલ તથા બીજા અંગ્રેજ અધ્યાપકો પણ એમનાં અંગ્રેજી ભાષણો સાભળવા એમના વર્ગમાં આવી બેસતા. એ દરમ્યાન જ એમણે કાયદાનો વિશેષ અભ્યાસ કરી ૧૮૭૧મા ઍડવોકેટની પરીક્ષા પહેલે નબરે પસાર કરી; અને આમ, મુબાઇ યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ તથા કાયદાની બધી જ પરીક્ષાઓ આપી દઇને એ સઘળામા બહુમાન સાથે તેઓ પહેલા આવ્યા. યુનિવર્સિટીએ બહાર પાડેલા સૌપ્રથમ પદવીધરોમાના તેઓ એક હતા એટલું જ નહિ, પણ એ સૌમા તેઓ શ્રેષ્ઠ હતા તેથી તેમને 'પ્રિન્સ ઑવ ગ્રૅજ્યુએટ્સ'—પદવીધરોના શિરોમણિ એવું બિરુદ મળ્યુ

એજ વર્ષમાં—૧૮૭૧મા તેઓ ન્યાયાધીશ નીમાયા અને ૧૮૯૩ના નવેમ્બરની ૨૩મીએ મુબાઇના વડા ન્યાયમૂર્તિ—હાઇકોર્ટ જજ થયા ત્યાં સુધી એ ખાતામા ઉત્તરોત્તર એમની પ્રગતિ થતી રહી. એ દરમ્યાન બે વર્ષ તો એ મુબાઇના ગવર્નરના કાઉન્સિલર પણ થએલા.

૧૮૫૪માં કોલ્હાપુરમાં ભણતા હતા તે વખતે બાર વરસની નાની ઉંમરે જ એમનુ લગ્ન થએલું પણ ૧૮૭૩મા એ પત્ની ક્ષયથી ગુજરી ગયાં અને એમણે બીજી વાર રમાબાઇ રાનડે સાથે લગ્ન કર્યું, જેમણે એમના અવસાન બાદ લખેલા સહજીવનના સંસ્મરણો વાચવા જેવા છે.

૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીની ૧૬મીએ એમનુ અવસાન થયુ

આ એમના જીવનની રૂપરેખા એમા રોમાંચક કે ચિત્તાકર્ષક તત્વ બહુ ઓછુ છે. પણ એ જે કાર્ય કરી ગયા છે તે મહાન છે

એમનું પ્રત્યક્ષ કાર્યક્ષેત્ર મોટે ભાગે પૂના જ રહ્યુ હતુ; પૂનામાં જ એમણે કાર્યદિશાની શરૂઆત કરી અને એમના જીવનના સૌથી યશસ્વી કાર્યો પૂનામા જ થયા છે. પૂનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી? — પૂનાની વક્તૃત્વોત્તેજક સભા, વસંત વ્યાખ્યાનમાળા, ઔદ્યોગિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, ફીમેઇલ હાઇસ્કૂલ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, પ્રાર્થનાસમાજ અને સાર્વજનિક સભા—એવી ઘણીઘણી સંસ્થાઓના પ્રત્યક્ષ તેમજ અપ્રત્યક્ષ સ્થાપક રાનડે જ હતા મરાઠી સાહિત્ય પરિષદની પણ મૂળ કલ્પના એમની જ. રાષ્ટ્રીય મહાસભા—કૉંગ્રેસની સ્થાપનામા પણ એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, અને કૉંગ્રેસની સાથોસાથ સમાજ સુધારા પરિષદ ભરવાની યોજના પણ એમણે જ કરેલી એમનું વિશાળ વાચન અને અદ્‌ભુત બુદ્ધિશક્તિ એવા વ્યાપક હતા કે બધાં ક્ષેત્રોને આવરી લેતા. 'પોતે જે કાંઇ વાચતા, જેનોજેનો અભ્યાસ કરતા કે જે કાંઇ કષ્ટપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા તે બધાનો દેશના કલ્યાણમાં કઈ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય એ જ ઉદ્દેશ રાતદિવસ તેમની નજર સામે રહેતો અને પરિણામે જીવનના એકેએક ક્ષેત્રનું ખેડાણ કરી એમાં એમણે ચેતનના બીજ વાવ્યા અને પોતાના જમાનાના તેમજ ત્યાર પછીના જમાનાના યુવકોની દૃષ્ટિનું ઘડતર કરનાર અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના જ્યોતિર્ધર બન્યા.'

રાનડે સરકારી નોકર હતા, અને અંગ્રેજી રાજ્યના અવગુણો જાણતા છતા એની આ દેશપર થએલી હકુમતને તેઓ દૈવી સંકેત ગણતા તથા અંગ્રેજો માટે એમના મનમાં આદર પણ હતો, આ બધુ એમને સામાજિક કાર્ય તરફ વિશેષ ઘસડી ગયુ છતા રાજકારણમા એમણે સારો જેવો ભાગ લીધો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશભક્તિ એમના હૃદયમા કેટલી ઘેરી ગાજતી હતી એના પડઘા તો એમણે અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સમાજસુધારો, કેળવણી, ખેતીવાડી વગેરે વિવિધ વિષયો પર આપેલી તલસ્પર્શી વિચારણાના શબ્દે શબ્દે આપણને સભળાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ કૉંગ્રેસના સંસ્થાપકોમાના તેઓ એક હતા, અને વર્ષોવર્ષ તેના અધિવેશનમા હાજર રહેતા. 'તેના એકેએક પ્રશ્નના નિરાકરણમા તેમની સલાહ અને દોરવણી પહેલી પૂછાતી. ગોખલે જેવા દેશનેતાના તો તેઓ ગુરુ હતા અને દેશભરમા ખ્યાત થએલી પૂનાની 'સાર્વજનિક સભા'ને સુવ્યવસ્થિત કરી તેને રાષ્ટ્રીય કાર્યમા અગ્રેસર સંસ્થા બનાવવામા રાનડેનો સૌથી મોટો હિસ્સો હતો પૂનાની એ સસ્થા એ સમયે આખા દેશની સૌથી આગેવાન રાજકીય સસ્થા ગણાતી અને સ્વ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીએ ૧૯૦૨ની અમદાવાદની કૉંગ્રેસ વખતે સ્વ. રાનડેને અજલિ આપતા જણાવ્યુ હતુ કે "Time was, when Poona spoke and the rest of India listened. પૂનાની એ સમસ્ત દેશભરની ખ્યાતિ અને તેનુ સર્વોપરિ સ્થાન સ્વ. રાનડેની વિરલ કર્તવ્યશક્તિ અને અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવને પરિણામે પ્રાપ્ત થયા હતા'

આપણા દેશની પડતીમા આપણા સમાજની અધોગતિ પણ એમને કારણરૂપ લાગતી અને આપણા સમાજના અનેક કઢંગા રિવાજો, બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય?, સ્ત્રીઓની અવનત દશા, વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ, જ્ઞાતિભેદ, અસ્પૃશ્યતાની ભાવના, પરદેશગમનની મનાઇ વગેરે અનિષ્ટ રૂઢિઓ દેશની પ્રગતિમાં પ્રતિરોધક છે એમ તે માનતા 'ઇન્દુપ્રકાશ'મા એમણે વિધવાઓની અસહાય સ્થિતિના અને તે માટેના એકમાત્ર ઉપાય પુનર્લગ્નની તરફદારી કરતા જોરદાર લેખો લખ્યા. ૧૮૬૫માં મુબાઇમા વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળ સ્થપાયુ તેના સભ્ય થયા અને ૧૮૬૯માં મહારાષ્ટ્રમા પહેલુ પુનર્લગ્ન થયુ તેની કંકોત્રી પર બીજા સુધારકો સાથે એમણે સહી પણ કરેલી. ન્યાય તથા સમાનતાના ધોરણ ઉપર નવી સમાજરચના કેમ કરવી તેની યોજનાઓ વિચારવા માટે દર વર્ષે કૉંગ્રેસની સાથોસાથ સામાજિક પરિષદ ભરવાની યોજના (અનુસધાન આગળ પાન ૪૪મે)



દેવચંદ અદાની દિનચર્યા

એ વાંચીને તમે ભલેને એમને 'લોભી' કહીને તિરસ્કારથી હસો... એ તો ચુસ્ત જૈન જ હતા!

સવારમાં બરોબર પાંચ વાગ્યે દેવચંદ શેઠ 'હે અરિહંત વીતરાગ દેવ'' કહીને પથારીમાંથી ઊઠ્યા અને બે ઘડીની સામાયિક બાંધીને બેઠા. પ્રતિક્રમણ બણબણતા અને માળા ફેરવતા ફેરવતા એકબે વખત ઝોકા આવી જવાથી જમીન સાથે નાકલીટી તાણ્યાનું પુણ્ય અનાયાસે થઈ ગયું. એક સ્તવન અને સજ્ઝાય ગાઈ રહ્યા પછી જૈની લીટીઓ ગણગણ ગણગણતા, ટાલ્લે ટીંગાતો મેલો ને કાળો કળશ્યો લઈને અદા દિશાએ જવા નીકળ્યા. જતા જતા મોટા દીકરાની વહુને કહ્યું: 'વહુ બેટા, હાલે રાતે દુકાનેથી ઓરી જાર આવી છે તેમાંથી બે મૂઠી લાવજો'

વહુએ સવા હાથનો ઘૂમટો તાણીને પવાલામાં બે મૂઠી ઓરી જાર લાવી આપી. એ લઈ શેઠ નદીને રસ્તે પડ્યા.

દેવચંદ શેઠની ગામના એક આગેવાન મહાજન તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એટલી હતી કે રસ્તામાં ભાગ્યે જ કોઈ એમને જે જે કર્યા વિના રહે.

'કાં દેવચંદ અદા, ઝાડે ફરવા જાવ છો ને?' શેરી વાળતા ભંગિયાએ દેવચંદ શેઠને ધૂળ ન ઊડે એ માટે ખાસ તેમના માનમાં શેરી વાળવી બંધ કરી, સાવરણો ઊંચો કરી સલામ ભરી.

દેવચંદ શેઠને લાગ્યું કે ઝાડે ફરવા જવા સાથે થતું બે મૂઠી જારનું મહાપુણ્ય આ ભંગિયાથી અજાણ્યું રહી જાય છે, એટલે તેમણે કહ્યું: 'હા, આ કબૂતરને ચણ નાખવા જઉં છું'

ભંગિયો દેવચંદ શેઠની આ દયાવૃત્તિથી છક થઈ ગયો હોય તેમ ભંગડીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: 'લાખુની ઇસ્કામતનો ધણી પગે હાલીને કબૂતરાને ચણ નાખવા જાય છે!'

'ઇ તો સરાવક છે સરાવક! એક જીવડું ય નો મરવા દીએ'' ભંગડી બોલી.

'વાહ! ધરમી દાતાર'' ભંગિયો દેવચંદ શેઠની પીઠ પાછળ તાકી રહ્યો.

દિશાએથી પાછા વળતી વખતે દેવચંદ શેઠ ખિસ્સામાંની સૂડી વડે નદીને કાંઠે ઊભેલા બાવળમાંથી દાતણ કાપતા હતા ત્યાં ગામ આખાને દાતણ પૂરાં પાડતી મણુડી વાઘરણ આવી પહોંચી ને બોલી: 'દેવચંદ અદા, મને કે'તા હો તો હું રોજ હવારમાં સારું દાતણ નાખતી જઉં'.

મણુડીએ આ કહ્યું એ સામે દેવચંદ અદાને કશો વાંધો નહોતો, પણ થોડે દૂર ઊભેલા બેચાર જુવાનો શેઠની આ કંજુસાઈ ઉપર હસવા લાગ્યા એથી તેઓ બોલ્યા: 'હેટ્ ગાંડી વાઘરણ! અમને શ્રાવકને તે દાતરડાનાં કાપેલાં દાતણ ખપતાં હશે? ઈ દાતરડાથી કેટલાં જીવડાં મર્યાં હોય''

ઘેર આવી, ટાલ્લે કળશ્યો ચડાવી અદા દાતણ કરવા બેઠા અને દાતણ કરી રહી એક નાના કળશ્યાના પાણીમાંથી બે કોગળા કરી, એક ચાંગળું પાણી મો પર ફેરવી, બાકીનું બંને પગ ઉપરાઉપર ગોઠવી રેડી દીધું. પાણી ન ઢોળવા માટે તેઓ ઘર આખાને ઉપદેશ આપતા: 'બહુ પાણી ઢોળવાથી કચકાણ થાય ને એમાં જીવડાં થાય. એ પાપના પોટલા આપણા શ્રાવકથી બંધાય?'

બહુ વર્ષો પહેલાં એક મહારાજ પાણી ન ઢોળવા વિષે વ્યાખ્યાન આપી ગયેલા, એ ઉપદેશનું પાલન શેઠ અક્ષરશઃ કરતા હતા. દાતણ કરતી વખતે જે થોડા પાણીનો તેમના શરીરને સ્પર્શ થતો એમાં નહાવાનું પણ આવી ગયું સમજતા. હા, દુકાને ઢેઢ ભંગીને માલ વેચતી વખતે અથવા પૈસા લેતી વખતે તેમનો સ્પર્શ થઇ જવાનો વહેમ આવતો ત્યારે શેઠને કવચિત નછૂટકે નહાવું પડતું. જોકે તેમાં યે વખત પ્રમાણે છાંટ લઇને ચલાવી લેતા. બાકી તો ઘણી વખત તેઓ પોતાની ધર્મપરાયણતાની બડાશ હાંકતા: 'ધરમ તો રાખ્યો રહે છે. આ લ્યો, વીસ દિવસથી નથી નહાયો, માનશો વાત? પાણી ઢોળીને પાપનાં પોટલાં કોણ બાંધે?'

ચામડીના શ્યામ રંગ સાથે મૈત્રી સાધે તેવું પે'નિયું, એવું જ પહેરણ અને માથે દસ વાર લાંબી આંટિયાળી પાઘડી પહેરી, શેઠ દુકાને જવા નીકળ્યા.

દુકાનના ઉંબરાને ત્રણ વખત અડી, બે હાથ આંખે અડાડી, 'શ્રી ગૌતમસ્વામીની લબ્ધી હોજો!' એમ મનમાં બોલતા શેઠ દુકાનમાં દાખલ થયા. નોકરને ઘીનો દીવો અને અગરબત્તી કરવા કહ્યું.

'એલા, આ દીવેલિયામાં આટલું બધું ઘી? સાલા, સાજ મોર દીવાળું કઢાવીશ!'

શેઠ જાતે દીવેલિયા નજીક ગયા અને ધીમા આંગળી બોળીને હાથ પર ઘસી, સૂંઘી જોયું.

'એલા, ઓહ્યું ડીટાવાળું ઘી વાપરવાનું તને હજાર વખત કહ્યું તોપણ આ તાજું ઘી વાપરછ? સાજ મોર દીવાળું કઢાવીશ!'

દેવચંદ શેઠ સ્વભાવે તો બહુ જ ભદ્ર માણસ હતા. ગમે તેવા માનઅપમાનનો કડવોમીઠો ઘૂંટડો તે રાજીખુશીથી પી જતા—એમ કરતા જો કંઈ લાભ થતો હોય તો. દુકાનની ભીંત ઉપર તેમના પિતાશ્રી સિંદૂરના અક્ષરથી લખી ગયેલા:

સમતાના ફળ મીઠા છે
ધીરજ મોટી વાત છે

આ નીતિસૂત્રોનું પાલન દેવચંદ શેઠને જેટલું નીતિશાસ્ત્રમાં તેટલું અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ઉપયોગી નીવડેલું. અમલદારો વગેરેના અપમાનને તેઓ 'હરી ખાપતા' કહી હસીને મોએ ગળી જતા, મનમાં કહેતા 'સમતાના ફળ મીઠા છે.' આ બોધવાક્યોએ ગ્રાહકોને વશ કરવામાં ભારી મદદ કરેલી.

ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાનટાણું થવા આવ્યું એટલે શેઠ ખાસ મહારાજ પાસે પહેરવાની પાઘડી અને ખેસ ચડાવીને જવા નીકળ્યા. નોકરને કહ્યું: 'ઇસ્કોતરાના ખાનામાંથી એક ત્રાજવા છાપ પૈસો આપજે.'

શેઠના ઇસ્કોતરા પાછળ ઊભેલા સો વર્ષનો ઇતિહાસ—શેઠના દાદા મકોડાવાળો ગોળ અને દાળિયા વેચતા ત્યારથી તે શેઠની અત્યારની સ્થિતિ સુધીનો સળંગ ઇતિહાસ—સંકળાયેલો હતો

વર્ષોથી દુકાનનાં ધીગોળ પીવાથી રીઢો અને ચકચકિત બનેલો એ ઐતિહાસિક ઈસ્કોતરો દેવચંદ શેઠને મન બેહદ બરકતવાળો હતો. તેના એક ખાનામાં ત્રાજવા છાપના, ઘસાએલા સિક્કા ભેગા કરવામાં આવતા, જે દેવચંદ શેઠ આઠમ પાખીએ ઉપાશ્રયની જીવદયાની પેટીમાં નાખવા લઈ જતા

ઉપાશ્રયમાં આવીને દેવચંદ શેઠ સહુ શ્રોતાઓનું ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે ધીમેધીમે સામેની ભીંત ઉપર ટાંગેલ જીવદયાની પેટી તરફ ગયા ને વધુમાં વધુ અવાજ થાય એવી રીતે અંદર પૈસો નાખ્યો.

'આવો આવો દેવચંદ શેઠ'. બેચાર શ્રોતાઓએ આવકાર આપ્યો.

શેઠ મોં મલકાવતા ગલકાવતા સીધા મહારાજની પાટ સુધી રસ્તો કરતા પહોંચ્યા અને કાળિયાનો છેડો બન્ને હાથ વચ્ચે રાખી ત્રણ વખત પગે લાગી પાટના પાયા સામે બેઠા.

મહારાજ જીવહિંસા ન કરવા વિષે ઉપદેશ આપી રહ્યા હતાઃ

'તમે તમારી જાતને અહિંસાના ઉપાસકો કહેવડાવો છો, પણ સાંજ પડ્યે કેટલા જીવ મારો છો તેનો ખ્યાલ છે? કાચા પાણીનું એક બિંદુ ઢોળો છો તેમાં કેટલા જીવ રહેલા છે એ જાણો છો? અણગળ્યું પાણી પીઓ છો તેમાં કેટલા જંતુઓ પેટમાં જાય છે તે ખબર છે? તમે કંદમૂળની અગડ રાખો છો અને કહો છો કે અમે શ્રાવકધર્મ પાળીએ છીએ; પણ જે લીલોતરી શાક તમે વાપરો છો તેના જ પાંદડાં ઉપર કેટલા સૂક્ષ્મ જંતુઓ બેઠા હોય છે એની તપાસ કોઇ દિવસ કરી છે? તમે રાત્રિભોજન લ્યો છો અને અનેક જીવો મારો છો. તમે દીવાને અજવાળે ધર્મપુસ્તકો વાંચો છો અને અસંખ્ય જંતુઓની હિંસા કરો છો. તમે મોંપતિ બાંધ્યા વિના ખુલ્લે મોએ બોલો છો અને હવામાં ઊડી રહેલા અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જંતુઓને મારી પાપના પોટા બાંધો છો....'

વ્યાખ્યાન પૂરૂં થયું એટલે દેવચંદ શેઠ આ જીવહિંસાથી બીતા બીતા શાક માર્કીટમાં શાક લેવા ગયા.

'એ આવો શેઠિયાવ આવો, આ બટાટા બે આને શેર.'

'આ કોબીજ છ પૈસે શેર.'

'આ સૂરણનો એક આનો.'

દેવચંદ શેઠ આ બૂમોથી મૂર્છા ઊઠયા બટાટા અને સુરણ? કંદમૂળ! ધર્મમાં જેનો ઘસીને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે! અને કોબીજ? છ પૈસે શેર એ તો જાણે કે ઠીક, પણ પાંદડે પાંદડે ટીશવાના ઢગલા! એને અડાય જ કેમ? શું બે ભવ જીવવું છે?

શેઠ આગળ ચાલ્યા.

'એ આ ફૂણો માખણ જેવો ગુવાર. ચાર પૈસે શેર'

'અરે આ દેશી રીંગણાં, આખા વઘારી લ્યો!'

શેઠના મોંમાં પાણી આવ્યું ભાવ પૂછ્યો 'અહ્યા કેમ આપ્યા?'

'છ પૈસે શેર આપશું! પણ માલ એક નંબરી છે હો!'

'દીંટિયાં નીચેથી ઝીણી જીવાત નીકળે છે' કહી શેઠ આગળ વધ્યા.

'એ, આ ભીંડાની ગીગુ રેશમ છે, રેશમ.'

શેઠ બોલ્યા 'શું ભાવ છે?'

'પાચ પૈસાની શેર, અદા'

'અંદર ધોળી ઈયળ બેઠી હોય છે' કહી શેઠ ચાલતા થયા.

'એ આ કારેલા, કડવા ને નરવા.'

'કેમ આપ્યાં એલા?' શેઠે પૂછ્યું

'એક આને શેર. રજવાડી માલ છે શેઠ!'

'વેઢામાં સડેલ નીકળે છે' કહી શેઠે ચાલતી પકડી.

'આ દૂધી ઘી જેવી દૂધી! દોરે વનારી લ્યો!'

'શુ ભાવ કર્યો?'

'બે કાવડિયે શેર, મહાજન!'

શેઠ ખરીદ કરવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં સામેથી બૂમ આવી. 'એ આ પૈસાનાં દોઢ શેર ચીભડાં! લૂંટાવી દીધા છે!'

'ચીભડાં મૂકીને લીલોતરી તે કોણ ખાય?' કહી શેઠ ત્યાં ગયા.

ચીભડાવાળો બૂમો પાડતો હતોઃ 'એ આ સકરિયો માલ છે. મીઠો મધ જેવો, ભાદરના ભાઠાનો માલ છે.'

'એલા પૈસાનાં બશેર નેખ્ય!'

'અરે શુ કામ લોભ કરો છો, માવતર? તમ જેવા પાસેથી દોકડો કમાશું બીજા કોને કે'વા જશુ?'

'બશેર તો ઓલી નાથડી આપે છે'

'પણ શેઠ, આ તો ભાદરના ભાઠાનો માલ છે? સાકરનો કટકો જોઇ લ્યો! પાણી પાઈપાઇને રેખા તૂટી ગયા છે રાતા પરસેવાનો પૈસો છે'

'નથી જોતા, નથી' શેઠે જવાનો ડોળ કર્યો.

'ઠીક લ્યો હવે લેતા જાવ ભાઇસાબ. તમ જેવા સુખી ગાભુદ પણ પૈસો પેદા કરવા નથી દેતા' કહી એણે ચીભડાં જોખવા માંડ્યા.

'અમારે શ્રાવકને તો લીલોતરી ન ખપે, એટલે ચીભડા લઇ જઇએ છીએ નહિતર એને અડે પણ કોણ?'

શેઠ ચીભડા લઇને ઘેર આવ્યા અને ઘરમાં સહુને શ્રાવકધર્મનો પદાર્થપાઠ આપ્યો 'જુઓ, આપણને લીલોતરીમાં પાપ લાગે આ ચીભડામાં ન મળે ડીંથવા કે ન મળે જીવાત પાછા સાવ સસ્તા! ને વળી એમાથી કાઇ કચરો નીકળી પણ ન જાય'

શાક મૂકીને શેઠ દુકાને આવ્યા ઘરાકી બરોબર જામી હતી ગ્રાહકોને સમજાવવા માટે નોકરને શેઠે બરોબર તાલીમ આપેલી શેઠે પઢાવી રાખેલા નીતિસૂત્રોનો એ છૂટથી ઉપયોગ કરતો 'અમારે વાણિયાની દુકાને કોઇ દિવસ બે ભાવ કહેવાય જ નહિ,' 'ખોટુ બોલીએ તો અમને પાપ લાગે' 'અહીં શ્રાવકની દુકાને તમારી પાસેથી દોકડો પણ વધુ લેવાય નહિ'

બપોર પછી શેઠે ગામના એક વકીલને બોલાવી, કેટલુક ખાસ કામકાજ ખાનગીમાં પતાવી લીધુ પછી કોરટમાં જઇ કેટલાક નવા દાવા દાખલ કર્યા અને એક જૂના દેણદાર ખેડૂતને ઘેર જપ્તી લઈ જવાની તજવીજમાં પડ્યા પોલીસ અમલદારોને દુકાને બોલાવીને જે કંઈ 'નૈવેદ' ધરવા પડે તે ધર્યા અને કામ પાર પાડી દેવાની બાંહેધરી લીધી. પછી અટખેપટખેના બેચાર વેપારીઓને બોલાવી, દેણદારની હરરાજી થતી વસ્તુઓ પોતાને માટે સસ્તે ભાવે ખરીદી લેવાની ગોઠવણ કરી, ને પછી દેણદારના ઘર તરફ જપ્તી લઈને ચાલ્યા

'એ આવો દેવચંદ અદા, આવો' દેણદાર ખેડૂત વાલિયાએ ઊભા થઇને આવકાર આપ્યો ત્યાં તો શેઠની પાછળ જપ્તીવાળાનુ ટોળુ આવેલુ જોઇને તેના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો.

'એ, આ શુ લઈ આવ્યા દેવચંદ અદા?'

'તેં હાથે કરીને તેડાવ્યા, પછી ન આવે? બબ્બે વરસથી ચોપડા સામુ જ જોતો નથી તે?'

પોલીસોએ ઘરમાંથી કિંમતી રાચરચીલુ બહાર કાઢવા માંડ્યું.

'પણ મારૂ ભર્યુંભાદર્યું ઘર આમ હરરાજ—?'

'પણ ત્યારે અમારો શુ વાંક?'



સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ ..(૫) અકાળે માતા

આપણી સામાજિક તથા પ્રજાકીય બદીઓ ને ઊણપો ઉપર કટાક્ષ કરીને વસ્તુસ્થિતિનું સુરેખ દર્શન કરાવતા આવા પચાસેક ચિત્રોની માળા શ્રી રવિશંકર રાવળે ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળાના વિદ્યાર્થીઓના મદદગારથી તૈયાર કરી છે તેના ત્રણ ચિત્રો અમે ગયે વર્ષે આપી ગયા હતા, બાકીના આ વર્ષે આપવા કરવાની અમારી યોજના છે. એ સમગ્ર ચિત્રોનુ પ્રદર્શન ગામડાઓમા પ્રચાર અર્થે શ્રી રાવળ તરફથી ફરતુ કરવામા આવ્યુ છે અને તેની અજબ લોકપ્રિયતા સાબિત થઈ છે હજી તે ગામડાઓમા ફર્યા જ કરે છે એ ચિત્રમાળાના સુરક્ષિતપણા તથા વાહનખર્ચ માટે જરૂરી બાંહેધરી ને ખર્ચ સ્વીકારનાર કોઈપણ સંસ્થા કે વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામા આવે છે

વાલિયાની વહુ આ જોઈને રડવા લાગી પોલીસે ખીલે બાંધેલી ભેંસ છોડીને હરરાજી બોલાવી

'એ દેવચંદ શેઠ, આ બોણુંક વરહ દયા કરો આવને વરહ તમારા રૂપિયા દૂધે ધોઈને આપવા છે મારૂ ઘર વેચતુ રહેવા દીઓ!'

દેવચંદ શેઠ તો કાઉસગ્ગ કર્યો હોય એમ મૂગા જ હતા

પોલીસે ભેંસની કીમત બોલાવ શરૂ કરી.

'એ માવતર, આ ભેંસ જાશે તો મારા હાથપગ ભાગી જાશે. આ છોકરા બચારા દૂધ છાસ્ય વનાના મરી નાખશો?'

દેવચંદ શેઠને હવે જરા બોલવાની જરૂર લાગી' 'એલા, તને બોલવાનુ કાંઈ ભાન છે કે નહિ? મારી નાખશો મારી નાખશો બોલ્યા કરે છે એમા અમને શ્રાવકને કેટલુ પાપ લાગે ઈ ખબર છે?'

'ભૂલી ગ્યો, બાદશાબ હવે ઈ નઈ બોલુ'

વાલિયાના બાયડીછોકરા એ ખૂણામા ઊભાંઊભા ચોધાર આંસુએ રડતા હતા દેવચંદ શેઠ તો નિસ્પૃહ કર્મયોગીના જેટલી શાંતિથી આ 'કર્મ' કરી રહ્યા હતા

'ત્રીસ રૂપિયા એક વાર! ત્રીસ રૂપિયા બે વાર!' 'ત્રીસ રૂપિયા ત્રણ વાર!' ભેંસની હરરાજી પૂરી થઈ

'મારી હાથણય જેવી ભેંહ તરીહ જ રૂપિયામા શેઠ?' વાલિયો બોલ્યો પણ ત્યા તો પટારાની હરરાજી શરૂ થઈ ગઈ હતી

'પટારાના સાત રૂપિયા!... આઠ રૂપિયા! આઠ રૂપિયા એક વાર નવ રૂપિયા! ..નવ રૂપિયા એક વાર! નવ રૂપિયા બે વાર! નવ રૂપિયા ત્રણ વાર!'

'એ દેવચંદ અદા, તમે મને જીવતો મારી નાખો છો'' વાલિયો બે હાથ જોડીને કરગર્યો 'આ છોકરા બચારા દૂધ છાસ્ય વના મરશે ને હું ખેતર વના મરી જઈશ'

'જમાદાર સાહેબ, આનો લવારો બંધ કરાવો જરાક! "મારી નાખશો" "મારી નાખશો" કહે છે, એમા અમને શ્રાવકને સાચે જ મારી નાખવાની રાત્રી આવે છે'

બધુ કામકાજ પતાવીને શેઠ ઘેર ગયા સાંજે દિ' છતા વાળુ પતાવી, કોગળા કરી, શેઠ બે ઘડીની સામાયિક બાંધીને બેઠા. તેમા ખામણા ખમાવતી વખતે નીચેનો પાઠ બોલ્યા 'ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ માહે મારે જીવે, તમારે જીવે, જે કોઈ જીવ હણ્યો હોય, હણાવ્યો હોય, હણતા પ્રત્યે અનુમોદ્યો હોય, તે સર્વે મન વચન ને કાયાએ કરી તસ્સ મિચ્છામિદુક્કડમ્

ચુનીલાલ મડિયા

તાપણું . . . .



બાર વર્ષના મગને મગફળીના છોડાનો દોથો ભરીને સળગતા તાપણામાં નાખ્યો ત્યારે છ વર્ષનો કાનો મોતલ અવાજે બોલ્યો: 'તે તુ સું કામ નાખછ? . હું નાખીશ . .. અને પછી એણે પણ થોડાક વધુ છોડા તાપણામા હોમ્યા

તાપણું સળગતુ હતુ. શિયાળાના રાતમા અને કાઠિયાવાડની ધરતી ઉપર 'પડયું કે પડશે' એવા દેખાતા એક છાપરાની હેઠળ. એ તાપણાની આજુબાજુ મગન, કાનો અને આઠ વર્ષની મણુકી શરીરને બને એટલા સંકોચીને બેઠા હતા અને તાપતા હતા પાસે મગફળીના છોડાનો એક ઢગલો પડયાં હતો અને ત્યાજ એક નહુરિયું પણ હૂંફ લેવા બેઠુ હતુ.

બાળકો મૂંગામૂંગાં બેઠા હતા. રોજ તો રાજકુમારોની અને રાક્ષસોની વાતો કરતાંકરતા થાકતા યે નહોતા, પણ આજે કોઇ એવી વાતજ કાઢવુ નહોતુ સમી આજે ખાખી કપડાવાળો એક માણસ આવીને એમના દાદાને જે એક બદામી રંગનુ પરબીડિયુ આપી ગયો હતો એ પરબીડિયાએ એમની પાસેથી પરાક્રમી રાજકુમારો ને સોનાનાં શીંગડાવાળી ગાયો ને દૂધની નદીઓ ને એવીએવી વાર્તામા આવની અનેક મીઠી કલ્પનાઓને હરી લીધી હતી

તાપણું સળગતુ હતુ એવામા અચાનક કાનાએ પૃછયુ: 'બાપા મરી ગ્યા છે તી પાછા કૈંયેં આવશે?'

મગને એને ટાપલી મારી પછી મણુકી તરફ જોતા કહ્યુ: 'આ કાનિયામા તો કાંઈ અક્કલ જ નથ લાગતી. મરી જાય ઇ કાઇ થોડા જ પાછા આવે? ઇ તો જે ને તે સરગમા જાય સરગમા"

મણુકી: તી હેં મોટાભાઈ! સરગ કેવું હોય? ન્યા પાંખવાળી પરિયુ હોય?

મગન: હોયજને! ન્યાં તો છે ને તી સારુંસારું ખાવાનું મળે, રહેવા મોટી મહેલાત મળે ન્યાં તો કોઇ માંદુ નો પડે

કાનો: પણ બાપા મરી કેમ ગ્યા?

મણિ: લે .... મરી નો જાય? દુશ્મને છે ને, તી એણે એમને બાલો માર્યો ને, એટલે મરી ગયા ખૂબ લોહી નીકળ્યા પછી મરી ગયા હશે, નહિ મોટાભાઈ?

મગન: લોહી તો નીકળે જ ને!

કાનો: ની દુશ્મન કેવો હોય?

મણિ: ઓલી વાર્તામા રાક્ષસ નથી આવતા? એવા 'આપણને તો બીક લાગે એવા'

મગન: ચલ રે ચલ! ઈ એવા હોય જ નઈ ચાર દી' મોર રામજી બાપાને ન્યાં આપણે ગ્યાંતા તૈંયેં ઓલ્યા છાપામા દુશ્મનનો ફોટુ નો'તો જોયો? રામજી બાપાએ આપણને નો'તુ કયુ કે ઈ ફોટામા માણસ છે ઈ બધા દુશ્મન છે? એને માથે તો સાહેબ લોકનાં જેવી ટોપી હતી રાક્ષસ જેવા શીંગડા ક્યાં હતા? દુશ્મનો તો છે ને તી આપણા જેવા જ હોય!

મણિ: તૈંયેં બાપા ઇની હારે મારામારી કરવા કેમ ગ્યા?

મગન: આપણને ખાવા જોઇએને, એટલે બાપા તો લશ્કરમા નોકરી કરવા ગ્યા'તા. ઘણીવાર ઓલ્યો ખાખી લૂગડાવાળો ટપાલી આપણા દાદાને પૈસા આપી જતો'તો ને ઈ, ક્યેછે કે, બાપા દૂરને દેશાવરથી મોકલાવતા'તા.

કાનો: પણ બાપા રામજીબાપાને ખેતરે નોકરી કરવા કેમ નોરિયા ને મારામારી કરવા ગ્યા? ... અને પછી તરત મરી કેમ ગ્યા?

તાપણું સળગતુ હતુ અને આવા અર્થહીન છતા અર્થ ભરેલા સવાલજવાબો થતા હતા પવનનો એક ઝપાટો આવ્યો અને તાપણાનુ તેજ તથા નાના કાનિયાની કાયા, બને ધ્રુજી ઉઠયાં મણુકીએ પોતાનુ ઓઢવાનુ જરા વધુ ચોક્કસાઇથી શરીર ઉપર લપેટી લીધુ.

કાનાએ પાછો સવાલ પૂછયો: 'બાપા હાથેહાથ મરી ગ્યા હશે?'

મણિ: લે. ખોટુંખોટું તી કાંઈ મરતુ હશે? ઓલ્યો ખાખી લૂગડાવાળો આપણા દાદાને જે પરબીડિયુ દઇ ગ્યો'તો ને એમા લખ્યુ'તુ કે બાપા મરી ગ્યા બંદુકની ગોળીથી લડયા ને પછી મરી ગ્યા.'

કાનો: પણ બા તો ખાટલામા પડયાપડયા મરી ગઇ'તી!

મગન: બાને તો તાવ આવ્યો'તો, એટલે મરી ગઇ!

કાનો: બા મરી ગઇ, બાપા મરી ગ્યા, તૈંયેં હુ યે મરી જઇશ! મારે બાપા પાસે જાવું છે!

મણિ: ગાંડો રે ગાંડો! એમ તે કાંઇ મરી જવાય?

કાનો: પણ બાપાએ મને મેળામાથી રમકડું લઇ દેવાનુ કયુ'તુ તી હવે કોણ લઈ દેશે? રમકડુ અપાવીને બાપા કેમ નો મરી ગ્યા?

મગન: હુ મોટો થઈશ ને એટલે તને ઘણાં બધાં રમકડા લઇ દઈશ. મોટો તો થાવા દે' પછી જોઈ લેજે!

તાપણુ સળગતુ હતુ. ધીમેધીમે રાખનો ઢગલો વધતો જતો હતો ને છોડાનો ઢગલો નાનો થતો જતો હતો. આજે આ તાપણું પણ જાણેકે શોકમા સળગી રહ્યુ હતુ. મણુકીએ કાનાના વાળમા ચોંટેલુ પાંદડીનુ એક ફોતરુ ખંખેરી નાખતા કહ્યુ: 'હેં મોટાભાઇ' બાપા મરી ગ્યા એટલે દાદાદાદીએ આપણને નવડાવ્યાં કેમ? આપણી સામે રે'તા ફુલાભાઇ મરી ગ્યા તૈંયેં તો આપણે નો'તાં નાયાં!'

મગન: આપણા સગા મરી જાય તૈંયેં જ ના'વું પડે, નકર નંઈ'

મણિ: બાપા તો ગ્યા; હવે દાદાને પૈસા કોણ મોકલશે? આપણે ખાવાનું ક્યાથી લઈશું?

(અનુસંધાન આગળ પાન ૫૫મે)

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૩૬થી) તેમણે શરૂ કરાવી હતી. દર વર્ષે તેનું પ્રારંભ-વ્યાખ્યાન પોતે જ કરતા, અને તેમાં વર્ષ દરમ્યાન આખા દેશમાં થએલા સમાજસુધારાના કાર્યોની સમાલોચના કર્યા બાદ, જે સ્થાનમાં પરિષદ ભરાઈ હોય તે સ્થાનને લગતા તેમજ તે વર્ષના મુખ્ય લાગતા પ્રશ્નો ઉપર તાત્ત્વિક ચર્ચા કરતા.'

રાજકારણમાં આમ પરોક્ષ રીતે અગ્રણી માર્ગદર્શક હોવા છતાં રાનડે પ્રત્યક્ષ રાજકારણમાં કોઈ પણ પક્ષમાં જોડાયા ન હતા. તેમાં એક કારણ એમની સરકારી નોકરીનું ગણાય છે. ઉપરાંત બીજું એક કારણ એ કે એમની એવી માન્યતા હતી કે આપણી ઉન્નતિ સર્વ દિશાઓમાં એકસરખી થવી જોઈએ. સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય એ બધાં કાર્યો પરસ્પરાવલંબી હોય છે. વળી રાજકારણ કરતાં આ કાર્યોમાં મતભેદને અવકાશ નથી હોતો. ઘણા લોકો એમાં સાથે કામ કરી શકે છે અને તેથી લોકસંગ્રહ સારો થઈ શકે છે.

આમ છતાં પણ એક વખત સરકાર તરફથી પણ રાનડેને થોડા છાંટા ઊડ્યા હતા ખરા. એ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં એક બળવાખોર જાગ્યા હતા. એમનું નામ વાસુદેવ બળવંત ફડકે. સત્તાવનની હાર પછી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા મહારાષ્ટ્રમાં એ પહેલો હિંસાત્મક પ્રયત્ન થયો. એ અરસામાં પૂનામાં કોઈએ બેત્રણ જગ્યાએ આગ લગાડી. આમાં રાનડેનો સંબંધ હોવો જોઈએ એમ સરકારને લાગ્યું, કારણ કે રાનડેની સલાહ લેવા બધા જતા. સરકારને ચીડ એટલી ચડી હતી કે એણે રાનડેને પૂનાથી બદલી ધૂળિયા મોકલ્યા. મુંબઈવાળા ઍંગ્લોઇંડિયન છાપાઓએ તો આગ લગાડવામાં રાનડેનો હાથ હોવો જોઈએ એવું લખ્યું પણ ખરું. રાનડેએ તે ખરેખર જ સરકારવિરોધી આંદોલનોમાં ભાગ લીધો હોત તો તો શું યે થાત!

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તો રાનડેએ અપૂર્વ કામ કરી બતાવ્યું. ધીદિશામાં અમને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો પડેલો ત્યારનું મને લાગેલું કે દેશેદેશના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તે તે દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદાજુદા જ હોવા જોઈએ. ગણિતની માફક કાંઈ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બધે જ એકસરખા ન રહી શકે. એમણે હિંદુસ્તાનના જીવનની અને પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ આપણું અર્થશાસ્ત્ર કેવું હોવું જોઈએ તે દર્શાવતા સંખ્યાબંધ લખાણો લખ્યા અને નવી જ દિશા બતાવી. 'હિંદી અર્થશાસ્ત્ર' એ શબ્દ જ, અર્થશાસ્ત્રના એમણે કરેલા નિરૂપણ પછી રૂઢ થયો છે.

એમના લખાણો તો હજી શુમાર વગરના છે, જેનો મોટો ભાગ તો પૂનાની 'સાર્વજનિક સભા'ના ત્રૈમાસિક પત્રની ફાઈલોમાં દટાએલા પડ્યાં છે. નિઃસંશય કહી શકાય કે એમના લખાણોના એ અનર્ગળ પ્રવાહમાંથી જ હિંદની રાષ્ટ્રીય વિચારધારાને પોષણ મળ્યું છે.

આ પ્રસંગે એમના જેવા જ મહર્ષિ અને સમકાલીન બીજા એક મહાપુરુષનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. તે મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી. દાદાભાઈ એમનાથી સત્તર વર્ષ મોટા. બંનેનો કાર્યસમય એક હતો, છતાં દાદાભાઈ એ અરસામાં મોટે ભાગે લંડન રહેતા એટલે એ બંને વચ્ચે નિકટ સંપર્ક થયો નહિ હોય. દેશના અર્થકારણમાં એ બંનેનો ફાળો અણમોલ અને વિશિષ્ટ છે. બંનેએ પોતપોતાની રીતે કરેલા નિરૂપણોનો અંતિમ નિર્ણય તો એક જ આવ્યો છે. દાદાભાઈનું 'હિંદની ગરીબાઈ' ઉપરનું સણસણતું પુસ્તક દેશમશહૂર છે. રાનડેના લખાણોમાં સામાજિક, ધાર્મિક આદિ દૃષ્ટિબિંદુઓનો વિશાળ પટવિસ્તાર હતો, જ્યારે દાદાભાઈમાં રજૂઆતની સચોટતા અને વેધક ઉગ્રતા હતી. એને કારણે દાદાભાઈ અંગ્રેજ સત્તાધીશોની આંખે ચડી ગયા. તેમાંથી રાનડે જોકે બચી ગયા, પણ બીજી બાજુ દાદાભાઈના લખાણોને લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ વિશેષ મળ્યા.

રાનડેનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ તો અત્યંત વિશાળ હતો—કદાચ એમના મરાઠી સમકાલીનનો નહિ હોય એટલો, અને એ ક્ષેત્રમાં એમણે કામ પણ ઘણું કર્યું છે. 'મરાઠી સત્તાનો ઉત્કર્ષ' એ એમનો ગ્રંથ તો હજી યે પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે ઓછું કામ નથી કર્યું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓનો સમાવેશ કરાવવા માટે એમણે ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદની મૂળ કલ્પના પણ એમની જ. પહેલું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન ૧૮૭૮ના મેની ૧૧મી તારીખે મળ્યું. પણ એમનું ખરું સાહિત્ય તો એમણે લખેલા બે મોટા રીપોર્ટોમાં છે. પહેલો સરકારી આદેશથી છેક ઈ. ૧૮૬૭માં લખાએલો. એમાં ૧૮૬૪ સુધી બહાર પડેલા મરાઠી પુસ્તકોની સમાલોચના છે. બીજા રીપોર્ટમાં પાંચ લેખો છે. પહેલા લેખમાં પહેલા રીપોર્ટનો સાર, બીજામાં જૂનું ગદ્ય અને પદ્યસાહિત્ય, ત્રીજામાં પરભાષાઓમાંથી અનુવાદ કે તરજુમા, ચોથામાં નાટકો નવલકથા તથા નવા ગદ્યની સમાલોચના અને પાંચમામાં એમના નિષ્કર્ષો છે. આમ આશરે ચાળીસેક વર્ષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું એમાં દિગ્દર્શન એમણે કરાવેલું છે.

પણ આ બધા કરતાં યે રાનડેના જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વનું અંગ તો એમની ધાર્મિકતા હતી. પ્રાચીન ઋષિઓના જેવી ઉન્નત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થએલી હતી. છતાં એમનું ધ્યેય પુરાણી પ્રણાલિકાઓનો સડો કે પુરાણા આચારવિચારો ફરીથી દાખલ કરવાનું ન હતું, પણ આપણી જે પ્રાચીન આધ્યાત્મિક ભાવના હતી તે આખી પ્રજામાં નવેસરથી જાગૃત કરવાનો એમનો હેતુ હતો, કારણ કે એ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા કે આપણા દેશને માટે ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય નિઃસંશય આવવાનું જ છે, અને તેને માટેની યોગ્યતા આ જ માર્ગે આપણે મેળવી શકીશું. મુંબઈ પ્રાર્થના સમાજના આદ્ય સ્થાપકોમાંના તે એક હતા અને 'ભાગવતધર્મ' ઉપરના તેમજ ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનને લગતા એમના વ્યાખ્યાનોમાં એમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે તેનું બીજા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં પણ ભાગ્યે જ મળી આવે છે.

આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિની પ્રેરણાનું ઝરણું એમની એકેએક પ્રવૃત્તિને પોષતું. એમનું બીજું પ્રેરક બળ તે એમની અખંડ અને અચલ શ્રદ્ધા હતી. એ શુદ્ધ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાએ એમના જીવનને નિશ્ચલ ખડક સમાન અનેક ઝંઝાવાતો અને પ્રચંડ વિરોધોની સામે ટકાવી રાખ્યું હતું. એમના સાદા સરળ લાગતા જીવનમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિઓ સામે વિરોધીઓ નહોતા એમ નહિ, પણ એમનું વિશુદ્ધ, નિર્મળ ચારિત્ર્ય, પ્રેમાળ સ્વભાવ, નિખાલસ વૃત્તિ, નિરાડંબરી સાધુજીવન અને નિઃસ્વાર્થ દેશપ્રીતિને લીધે એમના પ્રતિ અંતરનો રોષ કે દ્વેષ કોઈને પણ હતો નહિ. અને પોતાની આવી સાધુતાનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેની છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન સરખોયે એ સાધુપુરુષે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. એમના જીવનનો મહામંત્ર હતો—'To dare, to will, to execute and to be silent.'

વસન્ત જોષી

[આધારસામગ્રી: 'સહ્યાદ્રિ'—જાન્યુ. ફેબ્રુ. ૧૯૪૨, કર્વે કૃત 'આત્મવૃત્ત', પાર્થે–ટિકેકર કૃત 'આજકાલચા મહારાષ્ટ્ર', ગુજરાતી 'જ્યોતિર્ધર'—તા. ૭-૨-૪૭ ઇત્યાદિ. એ પ્રો. ફાટકનું મરાઠીમાં લખેલું 'રાનડેચરિત્ર' વાંચવા જેવું છે, પણ એમનું ખાનગી જીવન કેવું હતું તેનો ખરો ખ્યાલ મેળવવા માટે તો એમના પત્ની રમાબાઈ રાનડે કૃત 'અમારા જીવનમાંની કેટલીએક યાદગીરીઓ' જ વાંચવું જોઈએ.]

જીવનનું પરોઢ

ભાગ બીજો



——પ્રકરણ ૨૨મું——

અંગ્રેજ મિત્ર અને અંગ્રેજ શત્રુ

ફીનિક્સની ભૂમિ ઉપર બે અંગ્રેજો વસતા હતા. એક વેસ્ટ સાહેબ અને બીજા ટોડ સાહેબ. વેસ્ટ સાહેબ અમારા ફીનિક્સ આશ્રમના મુખિયાઓમાંના એક હતા અને ટોડ સાહેબ આશ્રમ સિવાયની ફીનિક્સ સ્ટેશનથી માંડી હજાર બે હજાર એકરમાં ફેલાએલી જમીનના રણીધણી હતા. વેસ્ટ સાહેબ હિંદીઓની ન્યાયની લડાઈમાં પોતાની કાયા નીચોવી રહ્યા હતા અને પોતાના આખા કુટુંબને ભારતવાસીઓની સાથે શોભે એવા સાદા સંતોષી અને સેવાપરાયણ જીવનનું રસિયું બનાવી રહ્યા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ હિંદુસ્તાનથી ફસાવી ફોસલાવી આણેલા અર્ધગુલામોની રાતદિવસની કાળી મજૂરીના પરસેવા પર માતબર અને માતેલા બનતા જતા હતા. વેસ્ટ સાહેબ બાપુજી અને તેમના દેશવાસી ભાઈઓ તથા અનુયાયીઓ પ્રત્યે આદર, શ્રદ્ધા અને નમ્રતાથી વર્તતા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ આંખો મીંચી ગદ્ધાવૈતરું કરવા કબૂલ ન થનારા તથા માથું ઊંચું કરનારા હિંદીઓને જોઈ દાઝે બળી ઊઠતા હતા. વેસ્ટ સાહેબ ભૂખ્યાદુઃખ્યા અને પોતાના ભાઈઓની લાતો વડે ફફડતા હિંદીઓને જોઈ દ્રવી જતા હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબ હિંદી હડતાલિયાઓને ગળિયા બળદની જેમ કામ પરથી ઊતરી જતા જોઈ હદ બહાર રાતાપીળા બની ભાન ભૂલી જતા હતા. વેસ્ટ સાહેબને મન ભારતવાસીઓ પોતાના જેવા જ માનવી અને સ્વજન હતા, જ્યારે ટોડ સાહેબને મન ગોરી ચામડી વિનાના શ્યામ અને પીતવર્ણા લોકો વેઠ કરી દેવા પૂરતા હલકા અને ઢોર જેવા હતા. વેસ્ટ સાહેબ એવા સાચા મિત્ર હતા કે મિત્ર પર પડતો ઘા પોતે ઊછળીને ઝીલી લેતા, અને ટોડ સાહેબ એવા કટ્ટર દુશ્મન હતા કે હીંદીઓની તો શું પણ હીંદીઓને મદદ કરનારા પોતાના જાતભાઈ અંગ્રેજની પણ ખો ભુલાવવા મથતા. વેસ્ટ સાહેબ ઈંગ્લંડના ગામડાના સાદા, ગરીબ મહેનતુ અને ભલા ખેડૂત હતા, અને ટોડ સાહેબ એ શ્વેતદ્વીપથી ઊતરી આવેલા કુબેર સમા ધનલોલુપ હતા. આપણે ત્યાં દેવતાઓનો ખજાનચી—અનંત ધનદોલતનો માલિક—થવાને કોટિ કોટિ દેવોમાંથી કોઈ ન મળ્યું, ધનકુબેર યક્ષ જ મળ્યો. યક્ષ એટલે સ્વાર્થાંધ, મદાંધ અને નિર્દય વ્યક્તિ. અંગ્રેજ હોય કે ગમે તે હોય, પૈસાનો પહાડ રચવા બેસે એટલે એને પોતાની આખી પ્રકૃતિ પૂર્ણની પેઠે ખોવી જ પડે.

હું બાળક હતો. એ વેળા ટોડ સાહેબના અને વેસ્ટ સાહેબના જીવનનું વિશ્લેષણ કરવાની અને એમનું અંતર માપી લેવાની સમજ તો ક્યાંથી હોય? આજે સૂઝે છે કે આ બન્ને સાહેબોનું જીવન તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નિહાળ્યું હોય તો ચોખ્ખું જણાઈ આવે કે માણસ જે દિશામાં દોડવા લાગે છે એ દિશામાં એનો વેગ વધતો ચાલ્યો જાય છે! માણસને સારી બાજુ લઈ જવા માટે તેનો ભુક્કો કરી નાખવાની જરૂર નથી, પણ કેવળ એના વેગની દિશા બદલી આપવાની જરૂર છે. બાપુજીએ એ બદલવા માટે સત્યાગ્રહનો કીમિયો શોધી આપ્યો. એ કીમિયા વડે વેસ્ટ સાહેબ જેવા ભલા અંગ્રેજ આપણા મિત્ર જ રહ્યા અને ટોડ સાહેબ જેવા કારમા શત્રુ, શત્રુ ન રહ્યા. એમની ને એમના સાથીઓની લાજ આખરે ઓસરી ગઈ અને હીંદીઓને હેવાન નહિ, માણસ તરીકે એમને કબૂલવા પડ્યા.

પણ આ તો થઈ ફિલસૂફી. મારે તો કથાનક કહેવાનું છે. ગયા પ્રકરણમાં આવી ગયું કે ગોરી પલટન અમારા છાપખાના ઉપર કેવી રીતે ચડી આવી, મગનકાકાને કેવી રીતે સરકારી હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો અને 'ગાન્ધી મહારાજ'ની જમીનનું શરણું લઈ ફીનિક્સ આવેલા હજારો ગિરમિટિયાઓને એ પલટને કેવી રીતે પાછા ધકેલી દીધા. એ ગિરમિટિયાઓને વળાવ્યા પછી અમારું ધ્યાન મિસ્ટર વેસ્ટની ધરપકડ તરફ વળ્યું.

અમે વાળુ ઉકલવા બેઠા ત્યાં મિસિસ વેસ્ટ ઉદાસ ચહેરે આવ્યાં અને મગનકાકાને કેટલીયે વાતો કહી નાખી. એટલા ગદ્‌ગદ થઈ તેઓ બોલતાં હતાં કે વાત પૂરી કાને પડતી ન હતી. છતાં મિસિસ વેસ્ટ અને તેમની મા મિસિસ પાયવેલે જે કહ્યું તે પરથી અમે જાણ્યું કે રોજના નિયમ પ્રમાણે મિ. વેસ્ટ પ્રેસમાંથી એ સાંજે ચાર વાગ્યે ચા પીવા પોતાને ઘેર પહોંચ્યા કે ગુપચુપ એમને પકડી લઈ જવાની ગોઠવણ મિ. ટોડે પહેલેથી કરી રાખેલી. છાપખાનામાંથી એમને પકડતાં નાહકની હોહા થાય ને ગિરમિટિયાઓ વિફરે એવો એમને ભય હતો. વેસ્ટ સાહેબ જેવા ચા પીવા મેજ પર બેઠા કે તુરત એક લાલ મોટર એમના દરવાજા સામે આવી ઊભી. મોટરમાં ત્રણ સુરતજ સોલ્જરો બેઠા હતા. મોટર પાછળ ચાર ઘોડેસવારો હતા, જેમાંના એક મિ. ટોડ પોતે હતા. મિ. ટોડ તુરત બે ડગલાં



મિ. એ. એચ વેસ્ટ



મિસિસ આડા વેસ્ટ (દેવીબેન)

આગળ આવ્યા અને મિ. વેગ્ટને બોલાવ્યા. મિસિસ વેગ્ટ આ બધું જોઈ હેબતાઈ ગયાં. મિ. વેગ્ટ મોટર પાસે પહોંચ્યા કે તેમને વૉરંટ બતાવવામાં આવ્યું. તેમણે એમાં સહી કરી અને ઘરમાં ઓવરકોટ લેવા આવ્યા. તેમની પાછળ પાછળ એક સોલ્જર પણ આવ્યો. પૂરી પાંચ મિનિટ પણ મિ. વેગ્ટને આપવામાં ન આવી અને 'વૉરંટ મળ્યું છે ને પોતાને લંડન જવું છે' એથી વધુ વાત પણ તેઓ ઘરવાળાઓ સાથે કરવા ન પામ્યા. ચા ને નાસ્તો મેજ પર જ રહી ગયા અને મોટર મિ. વેગ્ટને લઈ પૂરપાટ લંડન તરફ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

મિ. વેગ્ટને પકડવાનું પૂરું કરી લેફ્ટેનન્ટ પોતાની પલટન સાથે છાપખાને પહોંચ્યો. મિ. ટોડે એમની સાથે જવાની હિંમત ન કરી. મિ. વેગ્ટને પકડાવીને એ મારતે ઘોડે ફીનિક્સ આશ્રમ છોડી ગયા.

આ બધી વિગતો સંભળાવતાં સંભળાવતાં ડૂસકે ડૂસકે ન રોવાનું જ મિસિસ વેગ્ટે બાકી રાખેલું. એમની ઉપર તો આ અણધાર્યો ઘા હતો. અને હિંદીઓ તો રાતદિવસ જેલ જવાની ચર્ચા અને મનન ચાલુ રાખતા, પણ વેગ્ટ સાહેબના ઘરનાઓને એ વસમું લાગ્યા વગર કેમ રહે? બધી ચર્ચાને અંતે એમ ઠર્યું કે સવાર પડતાં મિ. વેગ્ટ પાસે તેમના ઘરના બધાંને લઈ દેવીબેન મિસિસ વેગ્ટ લંડન પહોંચે. આમ અમારા સૂના ફીનિક્સમાં સૂનાપણું વધ્યું. બાળગોપાળનાં પાલક દેવીબેન પણ ચાલ્યાં.

બે દિવસ પછી હજારો હડતાલિયાઓથી ચિક્કાર ભરાઈ રહેલી ફીનિક્સની બાજુ સાવ ખાલી થઈ ગઈ. વીસપચીસ છૂટાછવાયા ગિરમિટિયા અહીંતહીં ઝાડીમાં સંતાઈ રહેવા પામ્યા. પાછળ રહેલા બે ગોરા સોલ્જરો બધે ચક્કર મારી આવા સંતાઈ રહેનારાઓને પણ શોધીશોધી ફીનિક્સની બહાર ધકેલી દેતા હતા. અમારી ટોળીના સૌથી વધુ અટપટા ભાઈ છોટમને ગોરા સોલ્જરોની આ સતામણીઓને રોકી કાઢવાની તોડધાગામાં મજા પડતી હતી. એકવાર એણે નિશાળની બાજુ ઓરડીના બારણાં ઉઘડાવી શ્રી સુબ્રૈઈ અને એની પત્નીને પણ એક સોલ્જરને બતાવી દીધાં. આથી, દુઃખી સુબ્રૈઈને પકડાઈ જએલો સાંભળી અમને બધાંને બહુ દુઃખ થયું અને છોટમને ખૂબ ધમકાવ્યો, દિવસો સુધી એને વઢીવઢી ગરમાવ્યો. પણ હવે ગઈ સુબ્રૈઈને બચાવવાય એમ ન હતું. ગોરા સોલ્જરો એમને લઈ જ ગયા અને મોટેમોટે અમારે કાને એટલું જ પડ્યું કે 'બીચારો મરી ગયો.'

હડતાલિયાઓને ભગાડી મૂકવાનું સોલ્જરોનું કામ અમને રુચતું ન હતું, પણ સોલ્જરોની સાથે અમારી દોસ્તી વધતી જ જતી હતી. તેમનું કામ પહેરો ભરવા પૂરતું જ બની ગયું હતું. આ બંને સોલ્જરો અંગ્રેજ ન હતા, બોઅર (હૉલૅંડવાસી) હતા. એમનું કદ અંગ્રેજ કરતા સવાયું. અંગ્રેજ સોલ્જર પર અમારાથી ... કરતા કે તેઓ બહુ કાચા, એટલે એમની સાથે ગપ્પાં મારતાં અમને સંકોચ ઓછો થતો. એમના સ્વભાવમાં અંગ્રેજ સ્વભાવનું મીંઢાપણું કે એકલશૂરાપણું ન મળે. મારા નાના ભાઈ કૃષ્ણદાસની સાથે એક સોલ્જરે પાકી દોસ્તી કરી હતી. જ્યાં પોતે બેસે ત્યાં નાના બાળકોને ભેળાં કરી એ રમાડતો. સૂના ફીનિક્સની કઠણાઈઓ વચ્ચે સોલ્જરોની આ મીઠાશ અમને મન ભાવતી થઈ પડી હતી.

લેફ્ટેનન્ટ અને એમના સિપાઈઓના આકરાપણાનો ત્રાસ અમારા ચિત્ત પર કશો ન હતો, પણ મિ. ટોડનો ડર અમને લાંબા વખત સુધી રહ્યા કર્યો. ટોડ સાહેબે વેગ્ટ સાહેબને ઝડપાવી લીધા ત્યાર પછી નાના બાળકોને ટપાલને માટે સ્ટેશને મોકલવાનું બંધ થયું. સવારે પ્રેસના હબસી ચાકરોને અને બપોરે મારે ટપાલ લેવા જવાના વારા ગોઠવાયા. ટપાલ માટે સ્ટેશને જતા આવતા પાંચ માઈલની એકાંત પગદંડી એકલા કાપવી પડતી. એ કેડી ઘાટા ઝીંટ અને ઝાડ-ગાંઠથી પસાર થતી. વળાંક પણ વારે વારે લેતી, એટલે આગળનું જવલ્લે જ દેખાતું. અકસ્માત કોઈ પણ વળાંક પર કે ઝાડીને ખૂણે ઘોડા પર બેઠેલા ટોડ સાહેબનો ભેટો થઈ જવાનો ભાસ મને રહ્યા કરતો. અને એ સાહેબ એકાએક દેખા દે તથા પોતાનો કોરડો વીંઝતા મારા ઉપર તૂટી પડે તો કેવી રીતે વર્તવું, શો જવાબ આપવો એના તરંગો આખે રસ્તે હું કરતો રહેતો. ગમે તે થાય, પણ એનાથી ડરવું કે દબાવું તો નથી જ, એટલું મનમાં વારે વારે નક્કી કરતો અને સાથેસાથે મનમાં અંગ્રેજી વાક્યો પણ ગોઠવતો જતો કે 'આમ શું આટલા મોટા થઈને જેને તેને ચાબખા મારવા દોડો છો? બહાદુર બનો છો તો અમને જેલ ભેગા કરોને?' મનમાં આવા તરંગો અનેક વાર આવી ગયા પછી તો મિ. ટોડનો રસ્તામાં ક્યાંયે ભેટો થતો ન હતો એથી મન અધીરું પણ થતું હતું. એમનો ભેટો થાય, એ મને ધમકાવે અને હું ડરું નહિ એવા મનોરથોની ઈચ્છા વધતી ચાલી, પણ એવા પરાક્રમનો મોકો મને મળ્યો જ નહિ.

ટોડ સાહેબનો ભય અમારા મનમાં અકારણ નહોતો. પેલા એઓ એટલા બધા મિજાજ ખોઈ બેઠા હતા કે ક્યારે શું કરી બેસશે એ કળાતું ન હતું. ફીનિક્સ આશ્રમમાં એમણે ધાંધલ કરી ન હતી. વેગ્ટ સાહેબને ચૂપચાપ પકડાવ્યા ને અદૃશ્ય થઈ ગયા. પણ આસપાસથી રોજ ક્યાંકને ક્યાંક કાળી પોલીસો વડે એમના હડતાલિયાઓને મરાવ્યાના અને એમના પોતાના હાથનો કોરડો વીંઝ્યાના સમાચાર તથા અફવાઓ તો અમારી પાસે આવ્યા જ કરતાં. અમારી પડખેના સ્ટેશનની માઉન્ટએજકમ્બની સાકરની મીલના હિંદીઓ પર ત્યાંના જમીનદારે ગોળીબાર કર્યાના સમાચારે ગભરાટને વધારી મૂક્યો હતો. અમને એટલે સુધી ગભરામણ થતી હતી કે કવચિત રડ્યુંખડ્યું ફીનિક્સનું નાનું બાળક એમને હાથ આવશે તો એના પર પણ એ સાહેબ દાઝ ઉતાર્યા વિના નહિ રહે. આમ ટોડ સાહેબના ઘોડાના ડાબલાના ભણકારાના એ થોડા દિવસ મારા મગજમાં એક બાબા 'ટોડયુગ' રૂપે કોતરાઈ રહ્યા.

ભયની અને ત્રાસની, ગરીબ અસહાય હડતાલિયાઓ ઉપર થતી જબરદસ્તીની, હિંદી વીરો પર તૂટી પડતા કાળા-ગોરા સિપાહીઓની દુઃખદ અવધિ લંબાયે જતી હતી ત્યાં એક બપોરે મનગમતા આનંદના સમાચાર આવ્યા: 'ગોખલે મહારાજે એક બહુ ભલા અને વિદ્વાન અંગ્રેજ પાદરીને વેગ્ટ સાહેબની જગ્યા લેવા હિંદુસ્તાનથી રવાના કરી દીધા છે. થોડા દિવસમાં તેઓ આવી પહોંચશે. હવે હું પકડાઈ જઈશ તો પણ તમે એકલા નહિ પડો.'

અને અમે બાળકોએ રેવરન્ડ મિ. ઍન્ડ્રૂઝ અને એમના સાથી મિ. ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. પીઅર્સનનું નામ રટવા માંડ્યું.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

ભીખાભાઈ—(ગાડીવાનને) અહીંથી સ્ટેશનસુધીનું ભાડું શું લેશો?

ગાડીવાન—પાવલી, સાહેબ

ભીખાભાઈ—અને આ ત્રણ પોટકાંનું?

ગાડીવાન—કાંઈ નહિ, સાહેબ

ભીખાભાઈ—ત્યારે તો મહેરબાની કરી આ પોટકાં જ લઈ જાઓ; હું તો ચાલી નાખીશ!

નાયક—(પહેરેગીરને) અહીં પડેલા બધા બૉમ્બ એક જ જાતના છે. ચિઠ્ઠી લાવનાર માણસ જે બૉમ્બ માગે તે આપજે.

પહેરેગીર—પણ હજુર, એ માણસ છેક નીચેનો બૉમ્બ માગે તો!

ભૂતકાળની શોધમાં

ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-શોધન માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

સાંજે કેટલીક રખડપટ્ટી પછી ઝીંઝુવાડાના એક મંદિરમાં હું ઉતારાની ગોઠવણ કરી શક્યો. બજારમાં કોઈ વીશી જણાઈ નહિ, એટલે એક હૉટેલમાં નાસ્તો કરીને ચલાવ્યું અને આવતી કાલે આખો દિવસ ફરવાનો કાર્યક્રમ રાખેલો હોવાથી સાથે રાખવા પૂરતી ખાદ્યવસ્તુઓ બજારમાંથી લઈ ઉતારે આવ્યો. રાત્રિ શાંતિથી પસાર થઈ અને વહેલી સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી કરી શહેરની પશ્ચિમે જ્યાં કચ્છનું રણ આવેલું હતું ત્યાં હું જઈ પહોંચ્યો.

નાંખી નજર પહોંચતી હતી ત્યાં સુધી શ્વેતવર્ણો સપાટ ભૂપૃષ્ઠ પથરાએલો દેખાતો હતો. સામે લગભગ બે'ક માઈલ દૂર ઝિલ્લાગુંદ બેટ તેમાં લંબાકારે સૂતેલો પડ્યો હતો. એ રણપ્રદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઝાંઝવાના જળ સિવાય બીજા તો માત્ર આહીંતહીં વેરાએલા નાનામોટા બેટો જ નજરે પડતા હતા. બધો વિસ્તાર જળવિહોણો હતો. જોકે અહીં જ પુરાતન કાળમાં સાગરના મોજાં ઊછળતા હતા, દેશદેશાંતરના વહાણો ઝીંઝુવાડાને બારે આવીને નાંગરતા, અને આપણા વેદકાલીન આર્ય પૂર્વજોની 'અંબિ તમે, દેવિ તમે' એવી મહાનદી સરસ્વતી આ ઝીંઝુવાડાને આંગણે પ્રથમ સાગરસંગમ સાધતી હતી. અનેક પુરાણોએ આ વસ્તુની નોંધ લીધી છે, જેનો ઉલ્લેખ ગયા લેખાંકમાં અપાઈ ગયો છે. આ પૌરાણિક પરંપરા શાસ્ત્રીય સંશોધનની દૃષ્ટિએ કેવી ઊતરે છે તે તપાસવું અહીં કદાચ રસપ્રદ થઈ પડશે.

પુરાણો ઉપરાંત મહાભારતમાં પણ સરસ્વતી નદીના પ્રવાહની ભૌગોલિક વિગત મળી આવે છે (શલ્ય પર્વના પેટામાં ગદાયુદ્ધ પર્વમાં જુઓ બળદેવની 'પ્રતિસ્રોત સરસ્વતીયાત્રા') આ વિગત પુરાણો (સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને સરસ્વતીપુરાણ)માં આપેલી સરસ્વતીને કાંઠે આવેલા તીર્થોની યાદીથી આટલે અંશે જુદી પડે છે કે પુરાણોએ ઉત્તર ગુજરાત તથા રજપુતાનામાં આવેલા સરસ્વતી-કાંઠાના તીર્થોની જે યાદી આપી છે તે મહાભારતમાં નથી. તેનું કારણ મને તો એ લાગે છે કે મહાભારતના રચનાકાળ સમયે (ઇ. સ. પૂર્વે બીજે-ત્રીજે સૈકે) ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી કે જે પ્રાચી સરસ્વતી કહેવાય છે તે પ્રસિદ્ધિમાં આવી નહોતી. તે વખતે એ પ્રદેશમાં ધર્મારણ્યના ગાઢ વનો આબાદ થએલા નહોતા. ગુજરાતને આંગણે બે સરસ્વતીઓ છે. પહેલી આ ઉત્તર ગુજરાતની અને બીજી કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસપાટણ વાળી. એમાં છેલ્લી સરસ્વતીની વિગત મહાભારતમાં એવી મળી આવે છે કે બળદેવે પોતાની 'પ્રતિસ્રોત (નદીમુખથી તેના સ્રોત તરફની) સરસ્વતીયાત્રા' પ્રભાસતીર્થથી શરૂ કરી હતી. ત્યાંથી એ તેના કાંઠે સુરાષ્ટ્રની સીમામાં આવેલા છેલ્લા સ્થળ ચમસોદ્‌ભેદથી સીધા રજપુતાના અને પંજાબને સીમાડે મરુના રણમાં અદૃશ્ય થતા હાકડાનદીના કાંઠે વિનશનતીર્થ જઈ પહોંચ્યા હતા. (મનુસ્મૃતિ તથા બૌધાયન ધર્મસૂત્રમાં વિનશનતીર્થ કે જ્યાં સરસ્વતી રણમાં સુકાતી હતી તેની ભૌગોલિક સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે) મહાભારતમાં મળતી સરસ્વતીની આ ભૌગોલિક વિગત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયે સરસ્વતી નદીમાં બે નદીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હતો. પહેલી તે શિવાલિક પર્વતમાળામાંથી નીકળનારી હાલની 'સરસુતી' નદી કે જે કુરુક્ષેત્ર, પિહોવા (પ્રાચીન પૃથૂદકતીર્થ), હિસાર વગેરે નગરો પાસેથી પસાર થઈ, હનુમાનગઢ (બીકાનેર રાજ્ય) આગળ અતમ નદીને પોતાના પ્રવાહમાં



મહાભારતમાં લખ્યા પ્રમાણે સરસ્વતી સુકાઈ જતાં તેની યાદગીરી જાળવવા ઉત્તર હિંદની સાત જુદીજુદી નદીઓને 'સરસ્વતી' નામ આપવામાં આવેલું, અને પાછળથી પુરાણો એ આ અનેક સરસ્વતીઓને સાંકળી લઈ મૂળ સરસ્વતીની કલ્પના રજૂ કરી છે

સમાવતી, પછી આગળ હાકરા નદીના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ અબોહરથી થોડેક આગળ પંજાબ અને સિંધના સીમાડે બહાવલપુર રાજ્યમાં થરના રણમાં અદૃશ્ય થાય છે; પરંતુ દસપંદર માઈલના અંતર પછી ઉત્તર સિંધમાં રોહડીની પશ્ચિમે ફરી પ્રગટ થઈ મહિરાન (સંસ્કૃત મહાર્ણવ) નામ ધારણ કરી ઉમરકોટથી થોડે દૂર પશ્ચિમેથી પસાર થતી એને પુરાણ નામથી કચ્છના મોટા રણને પશ્ચિમોત્તરે આવીને મળે છે. હાલ એ નદીનો પ્રવાહ હનુમાનગઢ સુધી જ ચાલુ રહે છે અને ત્યાંથી તે એના મુખ સુધી એનો પટ પુરાતન કાળથી સુકાએલો પડ્યો છે. આ પટની વિશેષતા એ છે કે તેની પહોળાઈ સિંધુ નદીના પટ કરતાં વધુ છે અને ઉત્તર રજપુતાનામાં તો તે ક્યાંકક્યાંક ચારથી છ માઈલ જેટલી છે. આ જ નદી તે ખરેખર વૈદિક કાળની સરસ્વતી હતી. બીજી નદી કે જેને મહાભારતની સરસ્વતી નદીમાં સમાવવામાં આવી છે તે કાઠિયાવાડમાંની પ્રભાસપાટણવાળી સરસ્વતી છે. મહાભારતકારે આ બંને સરસ્વતીઓને ભેગી કરી તેને પ્રભાસને આંગણે પશ્ચિમ સમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર)ને મળતી દર્શાવી છે. અલબત્ત, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ રીતે એ બંને નદીઓના પ્રવાહોને સાંકળી શકાય તેમ નથી.

સ્કંદ, પદ્મ અને સરસ્વતી પુરાણોમાં મળી આવતી સરસ્વતી નદીની વિગત પ્રમાણે એ નદી કુરુક્ષેત્ર પછી મત્સ્યદેશ (જયપુર રાજ્ય)ની પાટનગરી 'વિરાટ' (હાલનું બેરાટ) પાસેથી પસાર થતી પુષ્કર આવતી હતી. ત્યાંથી ખર્જુર વનમાં નંદા (આધુનિક લૂણી)નું નામ ધારણ કરતી, અર્બુદગિરિ (આબુ) નજીક પ્રાચી સરસ્વતી (ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી-કુમારિકા) કહેવાતી હતી, ઇરિણ (કચ્છનું નાનું રણ)માં ઝિલ્લાણુતીર્થ (ઝિંઝુવાડા) પાસે આવી, ત્યાંથી સુરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશી, ગત્રુમહેન અને ખદીરામોટ પર્વતોમાં પ્રગટ થઈ, પ્રભાસને આંગણે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સમાઈ જતી હતી

સરસ્વતી વિષેની મહાભારતની પરંપરા તપાસતાં જણાય છે કે મહાભારતકારે એ સરસ્વતીઓને એકમેક કરી નાખી છે, જ્યારે પુરાણકારોએ તેથી પણ આગળ વધી હાની ને કુવારમાને સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે જોડી દીધા છે. આ નદીઓ વર્ષે રહેતા માટી વિસ્તાર-ના સરસ્વતીના પ્રવાહને લુપ્ત માનવામાં આવ્યા છે. આ બધી આદિવિક દર્શાવેલ તપાસતા જણાય છે કે જુદાજુદા કાળોમાં સર-સ્વતી નદીઓની સૂચવાયા વર્ણનો જુદા કર્યાં છે. આપણા કેટલાક આદિત્યપંથના સરસ્વતી નદીની ભૌગોલિક સ્થાનોના ઐતિહાસિક વિચાર ન કરતા એ દર્શાવતને ખરી માની લઈ એવા વિધાનો કર્યા છે કે સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી, કુરુક્ષેત્ર પાસેથી પસાર થઈ, પછી રજપુતાનામાં થઈ [illegible] આવતી હતી, અને ત્યાંથી [illegible] આગળ સુધી વહેતી હોઈ દાલની ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી (કુમારિકા) રૂપે કચ્છના નાના રણને મળતી હતી પછી આ [illegible] વિસ્તારે તેનો જ ભાગ લેખી તેને [illegible] જમાનાના [illegible] સાગર [illegible] પાસે [illegible] આપતી હતી છે. આ વિધાનો બાબ બરેડા કોઈ અસાધારણ છે. એ બધા વિસ્તારોમાં નથી ક્યાં ય સરસ્વતીના સુકાયેલા પટ દેખાતો કે નથી બન્ને તેમજ [illegible] શાસ્ત્રોની [illegible] એ વાત ખરી ઠરતી. આ માની લીધેલા માર્ગમાં તો અરવલ્લી અને બીજી પર્વતમાળાઓ આડી પડેલી પણ છે. એ પર્વતમાળાઓને વીંધીને સરસ્વતીના પ્રવાહ આવતા હોઈ શકે તેમ છે નહિ ને વળી એ પર્વતમાળામાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ સુકાવા પછી કોઈ કુદરતી [illegible] [illegible] હોય તે પણ અત્ર નથી.

સરસ્વતીના પ્રવાહના [illegible] ઉપર [illegible] પાડ્યો આદિત્ય ને [illegible] પણ કેટલેક અંશે એનો પુરાતની સુધી પહોંચ્યા [illegible] ને જમ્નર, અંબાલા તથા સરહિન્દ વિષયક નિયમ જ ત્રણ પ્રવાહની વિચારણા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ગુજરાતને આ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કદી મળ્યો નથી. અલબત્ત, તે ગુજરાતના સિદ્ધપુર તથા પ્રભાસ પાટણમાં રહેવાનો હતો. ખરી વસ્તુ એ બની લાગે છે કે આર્ય પ્રજાની નાડ સમી નદી સરસ્વતી અમુક કુદરતી બનાવોને લઈ સુકાવા પછી તેની યાદગીરી તાજી રાખવા પાછળથી અનેક નદીઓને એના નામો અપાયા આવેલા છે. આ વસ્તુની નોંધ મહાભારતમાં મળી આવે છે.

ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની જે કંઈ વિગતો મળી આવે છે તે તપાસતાં જણાય છે કે એ નદી વૈદિક આર્યોને જાણીતી એવી બધી નદીઓમાં સૌથી વધુ મોટી અને વિશાળ હતી અને તેના પ્રવાહને પર્વતોથી માંડી સમુદ્ર સુધી અખંડ વહેતો જણાવેલો છે. વળી ઋગ્વેદમાં સર-સ્વતીને યમુના અને શતુદ્રી (સતલજ)ની વચ્ચે વહેતી જણાવી છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે વૈદિક સરસ્વતી તે હાલ આ બન્ને નદીઓની વચ્ચે પંજાબમાં વહેતી 'સરસુતી' નદી જ છે જે આગળ જઈ ઘગ્ગરના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ નદીને હાલ કુદરત વગેરે છે અને તેનો સૂકો પટ પતિઆળાના રણથી માંડી કચ્છના રણ સુધી થાકેલો જતો આજે પણ દેખાય છે. અહીં નોંધપાત્ર વાત એ છે કે સરસ્વતીને જે 'સમુદ્ર' સુધી ગણાતી વર્ણવી છે તે સમુદ્ર 'કચ્છનો રણ અખાત' હતો. ઋગ્વેદમાં મળતી સરસ્વતીની વિગત એ નદીને વૈદિક કાળમાં અખંડ વહેતી જણાવે છે, જ્યારે મનુસ્મૃતિ, બ્રાહ્મણ ધર્મ-શાસ્ત્રો તથા મહાભારતમાં એના પ્રવાહને રેતીમાં અદૃશ્ય (કોઈક વખતે અને સ્થાને ખોવાયેલો) વર્ણવ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઋગ્વેદ તથા સૂત્રકાળ દરમ્યાન કોઈક સમયે સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખંડિત થયો હતો.

(ચાલુ) અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

મેંદીનાં પાન

[illegible] આ [illegible] બધુ મુખ પાવક રોગને [illegible] [illegible] ખોટાપણાં કહેલા સુખને પણ [illegible] જવાની તક આપીએ છીએ. ગરીબ માણસોને 'પછી' આવતીની નુપરા રહે છે, પણ લોભી માણસને તો 'હજી' આવતીની તૃષ્ણા રહે છે. જ આખી રાતમાં પૈસાદાર થઈ જવાના પ્રોગ્રા ઘડ્યા કરે છે તે જ ગરીબ રહી જાય છે.

નવશીરવાન અને ડોસો

સાસાનીઅન વંશના રાજાઓને એવી ટેવ હતી કે જ્યારે તેઓ કોઈ પણ માણસના વચનથી આનંદિત થઈ જતા ત્યારે પ્રેમમાં 'ઝેહ ગાબાશ' એવો શબ્દ મુખમાંથી સરી પડતો, અને તે જ સમયે ખજાનચી પેલા માણસને એક હજાર સોના મહોરો આપી આપતો.

એકદા તે વંશના શિરોમણિ નરેશ નવશીરવાન પોતાના માણસો સાથે ઘોડા ઉપર બેસી શીકાર અર્થે નગર બહાર જતા હતા. ત્યાં ગામની ભાગોળે એક ડોસો ખજૂરનું બીજ રોપતો હતો, તે જોઈને નવશીરવાન બોલ્યા: "અરે ડોસા! તારી ખાટલી ઉભરે તું આ બીજ રોપવા બેઠો છે, પણ તેનું ફળ ખાવા પામે ત્યાં સુધી તું જીવી શકવાનો નથી. આ ઝાડ વીસ વર્ષ પછી ફળશે, ત્યાં સુધીમાં તો યમદૂત તને ઉપાડી જવાનો. માટે શા સારુ નકામી મહેનત કરે છે?"

તે હાથ જોડી ડોસો બોલ્યો: "નકામી મહેનત નથી, આ તો એક પરંપરાગત ઉતરી આવેલો વારસો છે. આગળ વડવાઓ વૃક્ષ રોપી ગયા હતા તેનાં ફળ અમે ખાઈએ છીએ. આજે આ વૃક્ષ હું રોપતો જાઉં છું તેનાં ફળ મારા બાળકો ખાશે." આ જવાબથી આનંદિત થઈ જતાં 'ઝેહ ગાબાશ' એમ નવશીરવાનથી બોલી જવાયું. તુરત જ સાથેના ખજાનચીએ ડોસાને એક હજાર સોનામહોરો ગણી આપી.

સોનામહોરો મળવાથી હર્ષઘેલા થયેલા ડોસો બોલી ઉઠ્યો: "માલિક નામદાર! આગ વડવાઓએ રોપેલા વૃક્ષનું ફળ મેં ઘણે વરસે ખાધું, પણ મેં રોપેલા વૃક્ષને એક જ દિવસમાં ફળ આવ્યું."

આવા બુદ્ધિમાની જવાબથી 'ઝેહ ગાબાશ! ઝેહ ગાબાશ!' એમ બે વાર રાજા બોલી ગયા. તુરત જ ખજાનચીએ ડોસાને બે હજાર સોના મહોરો બક્ષિસ કરી.

ડોસાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. બે હાથ જોડી તે બોલ્યો: 'જહાંપનાહ! આખી દુનિયાનું વૃક્ષ તો વરસમાં એક જ વાર ફળ આપે છે, પણ મારા આ વૃક્ષે એક દિવસમાં ત્રણ વાર ફળ આપ્યાં.'

ડોસાની હાજરજવાબીથી રાજાએ તેને ત્રણ વાર 'ગાબાશ' આપી ખજાનચીને બીજી ત્રણ હજાર સોના મહોરો બક્ષિસ કરવાનું ફરમાન આપ્યું અને કહ્યું: 'ચાલો અહીંથી ઉપડો, નહિતર આ ડોસો મારી આખી તિજોરી ખલાસ કરી નાખશે.'

(ફારસી ઉપરથી) હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી



પંચતંત્રની વાર્તાઓ



બીજો ક્રૂરાક્ષ કહે, 'દેવ, આ તો નિર્દયતા કહેવાય કારણ શરણાગતનો વધ કરાય જ નહિ. કહ્યુ છે, કે

સ્વમાંસે ધરચે પક્ષી શરણાગત શત્રુને।

અરિમર્દન કહે, 'એ કેમ?' ક્રૂરાક્ષ કહે:

કથા ૮

પ્રાણીઓના કાળ જેવો એક ઘોર શિકારી મોટા અરણ્યમા પાંજરું, ફાંસો ને લાકડી લઇને વિચરતો હતો, ત્યાં સર્વે દિશા વાદળાથી કાળી થઈ, અને અનરાધાર મેહ વરસવા મંડ્યો તથા આકરો પવન વાવા મંડ્યો આથી ત્રાસ પામીને શિકારી કંપતો કંપતો એક ઝાડ આગળ આવ્યો ને બોલ્યો, 'જે કોઈ અહિ હોય એને હું શરણે છુ' એ ઝાડ ઉપર એક કબૂતર રહેતો હતો તે સ્ત્રીના વિરહથી વિલાપ કરવા મંડ્યો, 'આવું વાવાઝોડુ થયુ ને પ્રિયા આવી નહિ. એના વિના આ ઘર કેવું સૂનું લાગે છે?' આ સાભળીને પાંજરામા પૂરાએલી કપોતિકા બોલી, 'હે કાન્ત, આ વાધરી તારે શરણે આવ્યો છે એની પૂજા કર. એણે મને પકડીને પાંજરે પૂરી છે એ મનમા આણીશ મા, કારણ હુ બંધમા પડી છુ તે પૂર્વે કરેલા કર્મોનુ જ ફળ છે, ને એનો એમા દોષ નથી' એ સાંભળીને કબૂતરે શિકારીને કહ્યુ, 'લુબ્ધક, તુ ભલે આવ્યો. કાંઈ સંતાપ કર મા. આ તારુ ઘર જ છે એમ જાણ' શિકારી કહે, 'હે કપોત, મને ટાઢ બહુ વાય છે, એનાથી મને બચાવ' એટલે કબૂતરે અંગારો આણીને દેવતા પાડ્યો, સૂકાં પાનથી એને ચેતવ્યો અને શિકારીને કહ્યુ: 'તુ નિર્ભયપણે તારુ શરીર શેક. ખેદ માત્ર એટલો જ છે, કે તને આપવા સારુ મારી આગળ કાંઇ ખાવાનુ નથી મે પુણ્ય કર્યું નથી એટલે મારુ ભરણપોષણ કરવુંયે મને ભારે પડે છે; અતિથિને અન્ન આપવાની તો વાત જ કેવી? તો પછી આ ક્લેશમય ઘરમા રહીને મારે શું કરવુ છે? એટલે હવે એવી સાધના કરું, જેથી માગણને મારે ના ન પાડવી પડે.' આમ કબૂતરે પોતાની નિન્દા કરી, વાધરીની ન કરી, અને કહ્યુ, 'ઘડીક ખમ, હુ હમણા તારુ તર્પણ કરુ છું'. એમ કહી એણે હર્ષપૂર્વક અગ્નિની પરિક્રમા કરી ને એમા પ્રવેશ કર્યો. કબૂતરને દેવતામા પડેલો જોઇને વાધરી કહે, 'હું પાપી ઘોર નરકમા પડવો છુ, પણ આ ધર્માત્મા કપોતે મને પ્રત્યાદર્શ દેખાડ્યો છે, ને પોતાનું માસ મને આપ્યુ છે.' એમ કહીને એણે પાંજરું ભાંગીને કબૂતરીને છોડી મૂકી, એવી એ પણ આગમા કૂદી પડી.

એટલે હું કહું છુ, 'સ્વમાંસે' ઇતિ.

પછી અરિમર્દને વક્રનાસને પૂછ્યું. તે બોલ્યો, 'દેવ, આનો વધ ન કરવો, કેમ કે

પરસ્પર વઢે વેરી શત્રુઓ તે હિતાવહ।
ચોરે જીવિત દીધું ને રાક્ષસે દીધ ગોયુગ॥

અરિમર્દન કહે, 'એ કેવી રીતે?' વક્રનાસ કહે:

કબૂતરને દેવતામાં પડેલો જોઇને વાધરી કહે, 'હુ પાપી ઘોર નરકમા પડવો છું'

કથા ૯

એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પાસે એક ગાય હતી, તેને ચોરવાનો વિચાર કરીને એક ચોર રાતે નીકળ્યો, ત્યાં એ રસ્તામાં એને બ્રહ્મરાક્ષસ મળ્યો. રાક્ષસ પૂછે, 'તું કોણ છે?' ચોર કહે, 'હું ચોર છું, ને બ્રાહ્મણની ગાય ચોરવા જાઉં છું' રાક્ષસ કહે, 'ઠીક હું યે ભૂખ્યો છું. એટલે એ બ્રાહ્મણને ખાવા તારી ભેળો આવું છું.'

ચોર ને રાક્ષસ એકાન્તમાં છુપાઈને રહ્યા. બ્રાહ્મણ સૂતો એટલે રાક્ષસ એને ખાવા જાય છે ત્યાં ચોર કહે, 'આ ન્યાય ન કહેવાય પહેલાં હું ગાય છોડી જાઉં, પછી તું બ્રાહ્મણને ખા.' રાક્ષસ કહે, 'તું ગાયને છોડવા જા ને ગાય ભાંભરે તો બ્રાહ્મણ જાગી જાય; પછી હું એને ક્યાંથી ખાઉં?' ચોર કહે, 'તું બ્રાહ્મણને ખાવા જા ને એ જાગી જાય તથા બીજાને જગાડે, તો પછી હું ગાય ક્યાંથી લઉં?' આમ આ બેયનો વિવાદ થયો તેથી બ્રાહ્મણ જાગી ગયો એને ચોર કહે, 'બ્રાહ્મણ, આ રાક્ષસ તને ખાવા ઇચ્છે છે.' રાક્ષસ પણ કહે, 'બ્રાહ્મણ, આ ચોર તારી ગાય હરવા ઇચ્છે છે' આ સાંભળીને બ્રાહ્મણ ઊઠ્યો, સાવધાન થયો, તથા પોતાની ને ગાયની રક્ષા કરી.

એટલે હું કહું છું, 'પરસ્પર વડે વાદ' ઇતિ.

(ચાલુ) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

છબી ભણુનાગ•૧૯

ભાઈભાઈ

મીશેલ તથા રેને કુર્વા (Courtois) એ ભાઈ ક્વીબેકથી ઉત્તરે ૪૦૦ માઈલ દૂર આવેલા મહાવનમાં બાપ ભેળા ... કરવા ગયા. મીશેલ ૧૩ વર્ષનો ને રેને ૧૯ વર્ષનો હતો.

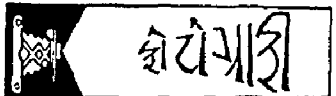
એક દિવસે બાપે જોયું તો છોકરાઓ પડાવમાં ન મળે. કદાચ ગયા હોય એમ ધારીને બાપ પોતાને ગામ ગેબરવેલ આવ્યો, ... છોકરાઓ ત્યાંયે નહોતા એટલે બાપે જાણ્યું કે એ તો વનમાં પડી ગયા હશે.

બાપે છોકરાઓની ગોતાગોત કરી મૂકી, ત્યારે એ માગે પત્તો ... ને છોકરાઓ જડ્યા. ભૂખ વેઠીને હાડકેહાડકાં જેના દેખાતા હતા એવો મીશેલ ફાટલતૂટલ કપડે રેનેના મૃતદેહ આગળ બેઠો બેઠો ચાકી કરતો હતો.

બેય ભાઈ શિકાર કરવા નીકળ્યા, પણ પછી પડાવનો મારગ જડ્યો નહિ. બાપને ઘણા સાદ દીધા, પણ એનું ઉત્તર તો મહાકાન્તારના ભયાનક મૌને જ વાળ્યું. બેય ભાઈ ભૂખે મરવા ને ટાઢે ઠરવા મંડ્યા. અન્તે રેનેથી ડગલું યે આગળ મુકાય એમ ન રહ્યું, એટલે એ સૂતો અને મરી ગયો.

મીશેલ ભાઈના શબ આગળ બે માસ રહ્યો. પોતે બચવા સારું પણ એણે ભાઈનો ત્યાગ ન કર્યો. ખાવા ધાન વન, રાત્રિના ચિત્રવિચિત્ર શબ્દ અને હાજરાહજૂર મૃત્યુ,—કોનાથીયે એ ડગ્યો નહિ. ટેટા વીણીવીણી તથા મૂળિયાં ખોદીખોદીને એણે પોતાના શરીરને ભાંડું આપ્યું. અને શોધવાવાળા આવી પહોંચ્યા ન હોત તો ભાઈને પડખે પોતે પણ ઊંડી પથારી કરત.

(મૂળ અંગ્રેજી ઉપરથી) દે. વા.



પહેલું ઇનામ 'ગામડાની મઝા'—હાસમ સુતાર (નડિયાદ), બીજું ઇનામ 'વર્ષાની પરી'—વીરેન પંડ્યા (ત્રવિયા); ત્રીજું ઇનામ 'અમે ત્રણ'—જયકુમાર પંડ્યા (મુંબઈ); નોંધપાત્ર (૧) 'બુદ્ધદેવ'—હાકેમ લાલ શાહ, અમદાવાદ, (૨) 'કુદરતની કળા'—જયંત લાલન, મુંબઈ

ગામડાની બાજોઠે, સમી સાંજે ધૂળમાં રમતાં છોકરાનું ભાઈ હાસમ સુતારનું ચિત્ર, ફોટોગ્રાફીના ક્રિયાભાન, સંયોજન ને વિષયની દૃષ્ટિએ આ મહિનાના બધા ચિત્રોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાઈ હાસમે જાના વિષયને નવી દૃષ્ટિએ સામા પ્રકાશમાં ઝડપ્યો છે. એક્સ્પોઝર, ડેવેલપમેન્ટ અને પ્રિન્ટિંગ પ્રમાણસર છે. હલનચલનમાં નાચતાકૂદતા બાળકોની ગતિ માટે જરૂરી ૧/૧૦૦ સેકન્ડની શટર સ્પીડ વાપરી છે છતાં ચિત્રના કોઈ ભાગમાં અન્ડર એક્સ્પોઝર દેખાતું નથી. ડેવેલપમેન્ટમાં પણ ખૂબ ધ્યાન અપાયું છે. ભાગોના આકારો કે ચિત્રમાંની રેખાઓ કરતાં ફક્ત વર્ણભેદના જથ્થા (tonal mass)ની સુયોગ્ય વહેંચણીથી સંયોજન આકર્ષક બને છે. આવા ગુણયુક્ત આ ચિત્રમાં પણ કેટલીક એવી ત્રુટીઓ નજરે પડે છે જે નિવારી શકાઈ હોત. Pin holes—નેગેટિવમાંના બારીક છિદ્રો પૂર્યાં નથી. પશ્ચાદ્ભૂમિમાં ઝાડીમાંથી ડોકિયાં કરતા આકાશને એન્લાર્જિંગમાં થોડું વધુ ... જોઈએ અથવા પ્રિન્ટ કાઢ્યા બાદ પેન્સિલ કે સ્પૉટિંગમાં વપરાતા ચારકોલની ભૂકીને રૂ વડે ભૂંસીને નેગેટિવ સહેજ ભાન ઝાંખો પાડવો જોઈએ.

ભાઈ વીરેન પંડ્યાનું 'વર્ષાની પરી' ચિત્ર 'ચિલ્ડ્રન ફોટોગ્રાફી'નો સરસ નમૂનો છે. પ્રાસ વિષયો વડે સુરુચિકર અને કલામય ચિત્રસંયોજન ઉપજાવવામાં જ છાયાચિત્રની સાચી ખૂબી રહેલી છે. જમણી તથા ડાબી બાજુથી અનુક્રમે ત્રણ અને ચાર ઇંચપૂર પ્રિન્ટને કાપીને ઊભી પેનલ બનાવવાથી બાલિકા ચિત્રનું કેન્દ્ર બને છે અને ચિત્રરચના સુધરે છે. પ્રિન્ટિંગમાં આકાશને વધુ ઘેરું કરવું જોઈએ.

તડકાછાયાથી ઉપજતા વિવિધ આકારોનો ઉપયોગ કરીને માટીના માટલાં જેવી નિર્જીવ અને બેડોળ આકૃતિની વસ્તુઓમાંથી ભાઈ જયકુમારે કલામય અને આકર્ષક ચિત્ર ('અમે ત્રણ') ઉપજાવ્યું છે. પુષ્કળ પ્રકાશ અને ઘેરા પડછાયાથી ભરપૂર વિષય હોવા માટે એક્સ્પોઝર તથા ડેવેલપમેન્ટ પર અસામાન્ય કાબૂ જોઈએ. એક્સ્પોઝરમાં વધઘટ થતાં કાં તો પ્રકાશવાળા ભાગની વિગત ઊડી જાય છે, અગર છાયાવાળો ભાગ અસ્પષ્ટ આવે છે. ભાઈ પંડ્યાએ એક્સ્પોઝર અને ડેવેલપમેન્ટનું પ્રમાણ બરાબર જાળવ્યું છે.

ભાઈ હાકેમલાલના 'બુદ્ધદેવ' ચિત્રમાંની મૂર્તિનું જુદા દૃષ્ટિકોણથી લેવાયેલું ચિત્ર ગયા મહિને 'એકાગ્રતા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે, એટલે અહીં પ્રગટ કરતા નથી. બને ચિત્રોની સરખામણી કરતાં 'એકાગ્રતા' વધારે ઉઠાવદાર જણાય છે. કોઈ પણ વિષયને બે ચાર જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણથી એક્સ્પોઝર કરી પરિણામ સરખાવવાની ટેવ રાખવાથી ફોટોગ્રાફીના અનેક વિભાગનો અભ્યાસ વધે છે અને અમુક સંજોગોમાં સારામાં સારું ચિત્ર ઉપજાવવાની હથોટી બેસે છે.

ભાઈ લાલનના 'કુદરતની કળા' ચિત્રમાં વિષયનું એકીકરણ નથી. આમ્રવૃક્ષ વાદળાં, ઝાડી, મકાનો અને દરિયાના પાણીમાં પડતા પ્રતિબિમ્બ વચ્ચે જોનારની દૃષ્ટિ ભમ્યા કરે છે.

બળવન્ત ભટ્ટ



સંસારનાં શહેરો

૨૯—કલકત્તા

હુગલી નદીને પૂર્વ કિનારે ૭ માઈલમાં પથરાએલું બંગાળનું આ પાટનગર, ૧૯૧૨માં હિંદની રાજગાદી દિલ્હી ખસેડવામાં આવી ત્યાં સુધી સમસ્ત હિંદની રાજધાની અને શાહાનશાહી સૂબા વાઈસરૉયનું નિવાસસ્થાન હતું. દરિયાકિનારાથી માત્ર ૮૦ માઈલ દૂર અને તે પણ નૌકાવ્યવહારની સગવડવાળી નદીને કાંઠે આવેલું હોવાથી ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના સમૃદ્ધ મુખપ્રદેશના વેપારના ધામ તથા હિંદના અગ્રણી પ્રવેશદ્વાર તરીકે એ નગરની મહત્તા ઘણી છે.

યૂરોપ અને દૂર પૂર્વને મધરસ્તે આવેલું એનું બંદર પૂર્વ ને પશ્ચિમના વેપારનું સંગમસ્થાન છે અને હુગલી નદીના કિનારા પર પથરાએલી એની ભરચક બંદરગાહમાં લંડનની હરીફાઈ કરે એવી વહાણોની ઠઠ રાતને દિવસ જામેલી રહે છે. ચિતપુર, માણેકતલા, ગાર્ડન રીચ વગેરે પરાઓ સહિત એ શહેરનો વિસ્તાર ૪૨ ચોરસ માઈલનો છે અને હાવરા સહિત એની વસ્તી લગભગ ૧૮ લાખની થવા જાય છે, જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બીજે નંબરે ગણાય છે.

નદીને સામે (પશ્ચિમ) કિનારે આવેલું હાવરા ઉદ્યોગોનું ધીકતું મથક છે અને એ જંગી રેલવેલાઇનોનું મથકસ્થાન છે, જે ઉત્તર પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિંદના સમસ્ત વેપારને આ નગરમાં કેન્દ્રિત કરે છે. હાવરા અને કલકત્તાને જોડતો હુગલી પરનો સવા પંદરસો ફૂટ લાંબો પૂલ એ કેવળ તરતો પૂલ છે. કલકત્તા શહેરને હુગલીનું પાણી પૂરું પાડતો લોખંડનો વિશાળ જળાગાર દુનિયામાં બીજા નંબરનો ગણાય છે.

વસ્તીનો ૫૩ ટકા ભાગ બંગાળીઓનો છે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા બમણી છે, અને અરધી જ વસ્તી લખીવાંચી જાણનારી છે. આ વિચિત્રતાનું કારણ એ છે કે વસ્તીનો મોટો ભાગ અહીંનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરવા આવેલા બહારગામના મજૂરો, કામદારો અને વેપારીઓનો છે. તેમાંના ઘણાખરા દૂરદૂરનાં પરાઓમાં રહે છે. એનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવશે કે રેલવે ટર્મિનસની સીઝન ટિકિટો ધરાવનારાઓની સંખ્યા જ અહીં ત્રણ લાખની છે.

હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે અને શરૂમાં તો અહીંનાં હવાપાણી અનારોગ્યકારક હતાં, પણ ગટર અને શહેરસફાઈના સતત પ્રયત્નો પછી અહીંની જાગ્રત મ્યુનિસિપાલિટી આજે શહેરને આરોગ્યમય બનાવી શકી છે.

કલકત્તાનો ઇતિહાસ બહુ પુરાણો નથી. ઇ. ૧૫૯૬માં શાહાનશાહ અકબરના ફરમાનથી થએલી મહેસૂલમોજણીમાં વેરો ભરનારા ગામડા તરીકે તેની નોંધ મળે છે પણ ૧૬૯૦ના ઑગસ્ટની ૨૪મી તારીખે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના જૉબ ચાર્નોકે સુતાનટી નામના ગામડામાં કંપનીની કોઠી નાખી ત્યારથી આ શહેરનો પાયો નખાયો ગણાય. તરત જ તેનો વિસ્તાર કાલિકાટા ગામડા સુધી લંબાયો ને ૧૬૯૬માં નવાબની અનુમતિથી ફૉર્ટ વિલિયમનો કિલ્લો બાંધીને ૧૬૯૮માં કંપનીએ ઔરંગઝેબના શાહજાદા આઝિમ પાસેથી સુતાનટી, કાલિકાટા અને ગોવિંદપુરના ત્રણે ગામડાં ખરીદી લીધાં.

ભવિષ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ બંદરગાહ બની શકે એવા આ સ્થાનનો કબજો મેળવી લેવામાં પાકી દક્ષતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ રહેલી હતી. એક બાજુએ ફૉર્ટ વિલિયમની કિલ્લેબંધીથી અને બીજી બાજુએ નદીના વહાણગાહથી સુરક્ષિત એ નગરમાં અંગ્રેજોએ, મુઘલ રાજ્યના અંધાધૂંધી ભર્યા અંતકાળ અને મરાઠાઓના આક્રમણના સમયોમાં પોતાનો બચાવ પણ કર્યો અને વેપાર પણ જમાવ્યો. કલકત્તાના ઇતિહાસમાં કોઈ નોંધપાત્ર બનાવ હોય તો તે ૧૭૫૬માં સિરાજુદ્દૌલાએ ફૉર્ટ વિલિયમનો કબજો લીધો તે. પણ ૧૭૫૭માં મદ્રાસથી ઊપડેલા ઍડમિરલ વૉટસન ને કર્નલ ક્લાઈવના કાફલાએ તેના પર આક્રમણ કર્યું અને એ વર્ષની ૨૩મી જૂને પલાશીના યુદ્ધમાં મીર જાફરને ફોડીને સિરાજુદ્દૌલાને હરાવી એ શહેરનો ફરી કબજો લઈ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજી રાજ્યની મેખ મારી.

એ જ વર્ષમાં ક્લાઇવે હાલના ફૉર્ટ વિલિ-



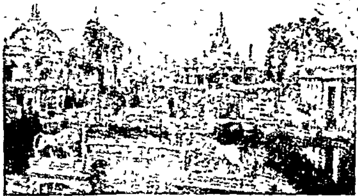
Wharves by the Hoogli River which flows through Calcutta



Government House Calcutta



A view showing the Post Office.



ઉપર: કલકત્તા વચ્ચે થઈને વહેતી હુગલી નદી પરની વહાણોની ઠઠ, જે લંડનની ટેમ્સની હરીફાઈ કરતી કહેવાય છે. વચ્ચે: ગવર્નમેંટ હાઉસ અને પોસ્ટ ઑફિસ, નીચે: પોતાની અદ્ભુત કારીગરીથી પંકાતું બદરીદાસનું સુંદર જૈનમંદિર

પમનો પાયો નાખ્યો, જે ઈ. ૧૭૬૩માં પૂરો થયો. જરા બેડોળ આકારવાળા એ કિલ્લાને ૭ દરવાજા છે અને તેની સન્મુખ બે ચોરસ માઈલના વિસ્તારના મેદાનમાં બંગાળના ગવર્નરનું નિવાસસ્થાન, ગવર્નમેન્ટ હાઉસ, હાઈકોર્ટ, ઇમ્પીરિયલ મ્યુઝિયમ, ટાઉનહૉલ, વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ આદિ જાણીતાં મકાનો તેમજ ઈડન ગાર્ડન તથા અનેક વ્યક્તિઓનાં બાવલાં વગેરે આવેલાં છે, જેમાં ૧૬૫ ફીટ ઊંચો ઑક્ટરલોનીનો મિનારો પણ છે. નેપાળના વિજેતા જનરલ ઑક્ટરલોનીના સ્મરણમાં તે ઊભો કરવામાં આવેલો.

કલકત્તાભરમાં સૌથી ભવ્ય ગણાતું વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ તેના આરસના ભવ્ય ગુંબજ અને વિશાળ વિસ્તારથી એને પડખે આવેલા ૨૦૦ ફૂટ ઊંચા મિનારાવાળા સુંદર કેથેડ્રલને પણ ઢાંકી દે છે. લૉર્ડ કર્ઝન તેના નિર્માતા. ૧૯૨૧માં એ ખુલ્લું મુકાયું. એમાં હિંદી ઇતિહાસને મૂર્તિમંત કરતાં દસ્તાવેજો ચિત્રો આદિ સામગ્રી સંઘરેલી છે.

મેદાનની સામે બે માઈલ સુધી ચૌરંગીનો જાણીતો રાજમાર્ગ વિસ્તરેલો છે. જેની બંને બાજુએ મહાલયો શાં મકાનોની હારો ખડી છે. જેના પરથી કલકત્તાનું નામ 'સિટી ઑફ પૅલેસિઝ' પડ્યું. એ આ મહાલયોમાં આજે તો હૉટેલો, ક્લબો અને જની દુકાનો આવેલી છે.

શત્રુ કરવા વિષે

શ્રી અનંત કાણેકરનો નિબંધ

પૂનામાં અમારા ગણુકાકાના એક મિત્ર છે. એમને કદિ જ કોઈની સાથે મતભેદ નથી થતો. અથવા ખરૂં કહીએ તો, કોઈની જોડે મતભેદ કરવાની એમને ઇચ્છા જ નથી થતી. એકવાર તેઓ ઉતાવળે સ્ટેશને જતા મને દેખાયા. મેં અમસ્તા જ એમને પૂછ્યું, 'કેમ અપ્પા, મુંબાઈ ઉપડ્યા કે?' જવાબમાં ચહેરા પર ઘણી જ ગિલાની લાવી એમણે મને કહ્યું, 'હા', એમ કહેવામાં વાંધો નથી. જોકે અત્યારે તો જઉં છું રેલ્વેના એક અધિકારીને મળવા, પણ બેચાર દિવસમાં મુંબાઈ જવાનો ખરો જ!'

એટલે એ વખતે તેઓ મુંબાઈ નહોતા જતા; પણ મારી જોડે [illegible] ન કરવો એવા પવિત્ર હેતુથી એમણે પહેલાં તો હા પાડી; પછી પોતે મુંબાઈ જતા નથી, પણ રેલ્વે અમલદારને મળવા [illegible] છે એ સાચી પરિસ્થિતિનો એમણે ધીરે રહીને પણ બીતાંબીતાં મને ખ્યાલ કરાવ્યો, પણ આટલા નાના મતભેદથી મારૂં મન કદાચ દુભાય એમ માની પોતે ત્રણચાર દિવસમાં મુંબાઈ જવાના છે જ એવું ખાત્રીપૂર્વક આશ્વાસન આપી એમણે મને સાંત્વન આપ્યું!

બીજા જોડે સહમત થવા માટેની એમની આ અજબ તત્પરતા ઘણીવાર હાસ્યાસ્પદ પણ બને છે. એકવાર વાતવાતમાં ગણુકાકાએ ગુસ્સે થઈને એમને કહ્યું, 'તું તો સાવ નવેંડો છે, અપ્પા!'

'ખરો ભાઈ; હું ના નથી કહેતો. પણ એ બાબત તું આટલે મોટેથી બરાડા ન પાડે તો સારૂં' એમણે કહ્યું.

જ્યારે, મારા એક બીજા મિત્રનો સ્વભાવ આનાથી તદ્દન ઊંધો છે. દરેક વાતમાં સામા માણસ જોડે એ મતભેદ જ કર્યા કરે છે. ધારો કે કોઈ એને કહે કે અમુક સ્થળે અહીંથી પાંચ મિનિટમાં જવાય, તો ઝાટ લાગલા જ એને સંભળાવશે: 'ના, તમારી ભૂલ થાય છે. ત્યાં જતાં સાડાપાંચ મિનિટ થાય!'

કોઈને લેશમાત્ર પણ સંતોષ ન લેવા દેવો એવો એણે જાણે કે નિશ્ચય જ કર્યો છે. અને આથી ઠેરઠેર શત્રુ કરવા એ એનો હવે સ્વભાવધર્મ થઈ ગયો છે. વગર લેવેદેવે પણ લોકોના દિલ દુભવવામાં કે કોઈની નિર્દય મશ્કરી કરવામાં એને જાણે આનંદ આવે છે. પણ એને પરિણામે પોતે બીજાનાં મન દુભાવીને જ્યાંત્યાં શત્રુ નિર્માણ કરે છે, એનું એને ભાન સરખું નથી થતું.

અને આટલેથી જાણે પતતું ન હોય તેમ, લોકો પોતાની જોડે ઠીક વર્તતા નથી, પોતાના વિરોધીઓની સંખ્યા વધી ગઈ છે, પોતાને કોઈ સારા ગણતું નથી એવી ફરિયાદ એ હાઈ કર્યા કરે છે. આથી એકવાર તો મેં એને સીધું સમજાવ્યું પણ ખરૂં કે 'લોકો તને સારો ગણે, લોકો તારાં વખાણ કરે ને તને સુખ થાય એવી જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ લોકોને પણ તારા જેવું જ ગમતું હશે એનો વિચાર કેમ કદિ ભૂલેચૂકે યે તારા મનમાં આવતો નથી? લોક પાસે સારા કહેવડાવવામાં તને જો આનંદ થતો હોય, તો તારે પણ લોકોને સારા કહેવા ન જોઈએ?' ખરૂં આ કહેવું એ સમજે છે ખરો, પણ હવે એનો સ્વભાવ બદલાતો નથી!

આ બાબતનો વિચાર કરતાં અપ્પાના હાસ્યાસ્પદ લાગતા વર્તનનું રહસ્ય હું કેટલેક અંશે સમજી શકું છું. એમને કદાચ કોઈ સારા ન માને કે ન કહે, અથવા એમને માટે કોઈ ખરાબ અભિપ્રાય દર્શાવે તો એમને ઘણું જ દુ:ખ થતું હશે, અને એટલે જ આપણે કોઈને ખરાબ કહી નહિ વગોવીએ તો લોકો પણ આપણને કદી ખરાબ નહિ કહે એવી આશાથી બધા જોડે સહમત થવાનો અને કોઈના દિલ ન દુભવવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હોવો જોઈએ.

અપ્પા અને આ મારો બીજો મિત્ર એ બે આત્યંતિક નમૂનાઓ છે, એટલે હું એ બંને વચ્ચેનો સુવર્ણમધ્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું. મારા મનથી મેં એટલું સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે મને કોઈ સારો કહે તો મને આનંદ થાય છે, અને ખરાબ કહે તો દુ:ખ થાય છે, એટલે બને ત્યાં સુધી કોઈને ખરાબ કહેવા નહિ અને એવી રીતે આપણી જાતને ખરાબ કહીને આપણા જીવનની અમુક ક્ષણો દુ:ખી કરનારા શત્રુ પેદા કરવા નહિ. હા, જો કઠોરતાથી મતભેદ પ્રદર્શિત કરવાથી કોઈનું ભલું થતું હોય અથવા કડુ સત્ય સ્પષ્ટતાથી ન બોલવાથી દુનિયાનું મોટું નુકસાન થવાનું હોય તો જ કોઈનું મન દુભવવા હું પ્રેરાઉં છું અને આટલું કર્યા પછી પણ કોઈ મારી જોડે શત્રુત્વ જ કરવા માગે તો બધી શક્તિઓ એકઠી કરી તેનો સામનો કરવામાં અને મારાથી બની શકે તો એને ધૂળ ચાટતો કરી વિજયોત્સાહનો આનંદ માણવામાં હું જરાય આનાકાની નહિ કરૂં!

પણ મારી આ ફિલસૂફી જ્યારે હું મારા મિત્રોને સમજાવું છું ત્યારે કેટલાક મને ચીડવવા કહે છે, 'કેવું વિશાળ છે તારૂં મન! ચોક્કસ આગળ જતાં તું મહાત્મા થવાનો!'

મારો જવાબ હમેશાં તૈયાર જ હોય છે: 'મારી આ ફિલસૂફીમાં નથી મોટાઈ કે નથી મનની વિશાળતા. એમાં તો મારો ખુલ્લેખુલ્લો સ્વાર્થ જ છે. નાહક શત્રુઓ ઊભા કરી આપણા જીવનની થોડીક ક્ષણ શા માટે દુ:ખી કરવી?'

વસન્ત જોષી

બૉંબથી બચવાના ઉપાય

જુદી જુદી જાતના બૉમ્બ અને તેમની વિધ્વંસનશક્તિ વિષેની માહિતી ગયા અંકમા આપી. સાધારણરીતે મોટા શહેરો પર હાઇ એક્સ્પ્લોઝિવ મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ફેંકવામા આવતા નથી, કારણકે તે બહુ ખર્ચાળ છે. વળી તેનું વજન ઘણું હોઇ ને વિમાનમા સહેલાઇથી લઇ જઈ શકાતા નથી; માટે જ મોટા શહેરો ઉપર ફ્રૅગ્મેન્ટરી બૉમ્બ જેવા નાના બૉમ્બ જ ફેંકવામા આવે છે.

હવે બૉમ્બહલ્લા વેળા રક્ષણ માટે શું કરી શકાય તે વિચારીએ.

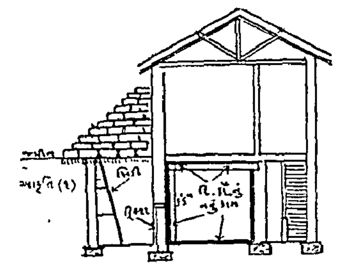
બહુ જ ઊંચાં અને મહેલ જેવા ભવ્ય મકાનો આજના વિમાનયુગમાં ઉપયોગના નથી એ તો દેખીતુ છે. જમીન નીચે તૈયાર કરેલા દર જેવાં આશ્રયસ્થાન (શેલ્ટર્સ) જ રક્ષણ કરી શકે છે. પણ માણસ કંઇ ઉંદરની માફક ચોવીસે કલાક દરમા ન રહી શકે. તેથી ઘર, કારખાનાં, રમતગમતનાં મેદાનો, બાગબગીચા, થીએટરો, મોટી રસ્તાઓ એ બધાની નજીક શેલ્ટર્સ કરવાની જરૂર છે, જેથી રોજિંદો વ્યવહાર ચાલુ રહી શકે ને હલ્લા વખતે તેમા દોડી જઇ આશ્રય લઇ શકાય.

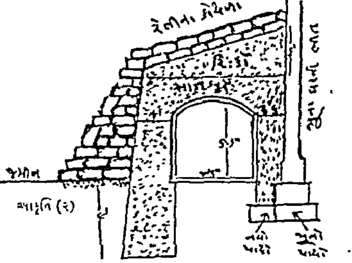
સાર્વજનિક સ્થળોમા બધાવેલા શેલ્ટર્સ બહુ મોટા હોવા જોઇએ. વળી તેમા કેટલો વખત રહેવું પડશે તે નક્કી ન હોવાથી તેમાં શુદ્ધ હવા, પીવાનું પાણી વગેરેની સગવડ તેમજ સંડાસની વ્યવસ્થા પણ કરવી જોઇએ. ખાનગી ઘર પાસેના શેલ્ટર તો, ઘરના બધા માણસોને બેસવાની જગ્યા મળી શકે તેટલા જ મોટા હોય તોપણ બસ છે. અહીં તો આપણે ઘરમા અથવા તો ઘરની નજીકમા બાંધવામા આવતાં શેલ્ટરની જ ચર્ચા કરીશું

ઘરગથ્થુ શેલ્ટર માટે સારામા સારી જગ્યા ભોંયરૂ છે પણ જૂની પદ્ધતિથી બાંધેલા ભોંયરા નકામા થઇ પડે છે. કારણકે કદાચ ઉપરની ઈમારત જમીનદોસ્ત થઇ જાય તોપણ ભોંયરાનો ઉપલો ભાગ પડે નહિ તેટલો મજબૂત હોવો જોઇએ. વળી ભોંયરામા ઝડપથી જઈ શકાય તેટલા માટે ઘરની બહાર ન જતા અંદરથી જ જવાનો માર્ગ હોવો જોઇએ. ખુલ્લા મેદાનમાંના શેલ્ટરની દીવાલને આજુબાજુ પડતા બૉમ્બની કણીઓની ભીતિ હોય છે તે ભોંયરાને હોતી નથી ભોંયરૂ જૂની પદ્ધતિનું હોય તો રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટની દીવાલો અને ગર્ડર મૂકીને તેનો ઉપલો ભાગ મજબૂત કરવો જોઇએ.

નવાં મકાન બંધાવનારાઓએ જમીનની નીચે એક ભોંયરૂં અવશ્ય બંધાવવું જ જોઇએ ભોંયરાનો બીજો પણ એક લાભ છે બૉમ્બ ફાટવાથી હવાનું દબાણ પહેલા એકાએક વધીને પછી તદ્દન ઓછું થઇ જાય છે અને તેને પરિણામે બહારની દીવાલો પડી જવાનો ભય રહે છે પણ ભોંયરાની બહારની બાજુ તો જમીન નીચેની માટીથી રક્ષિત હોય છે તેથી તેની બાજુઓને કંઈ પણ ભય રહેતો નથી. ભોંયરૂ મકાનના મધ્ય ભાગ નીચે જ રાખવું એ વધારે સહીસલામતીભરેલું છે પાણીની ટાંકી નીચે અથવા કોઈ પણ વજનદાર ભાગ નીચે ભોંયરૂ ન હોવું જોઇએ. હવા તથા પ્રકાશ માટે એકથી દોઢ ઇંચ જાડા પોલાદના બારણા રાખી શકાય બૉમ્બની અસરથી કાચ ફૂટી જઈ અંદરના માણસોને ઇજા ન પહોંચાડે માટે બારણા વાયરગ્લાસના રાખવા વાયરગ્લાસ તૈયાર કરતી વખતે તેમા લોખંડના તારની જાળી બેસાડેલી હોય છે જેથી કાચ ફૂટે તોપણ જાળીને લીધે તેના કટકા જ્યા ને ત્યા જ લટકતા રહે છે; છૂટા પડી પસરતા નથી ભોંયરાના પ્રવેશદ્વારમા અને બારીઓમા, ઝેરી વાયુથી રક્ષણ કરવા માટે ખાસ તૈયાર કરવામા આવતી જાળી બેસાડવી જોઇએ. તે વ્યવસ્થા ન થઈ શકે તો અંદરના પ્રત્યેક માણસ પાસે ગૅસ-માસ્ક હોવો જોઇએ કદાચ ઉપરની ઈમારત ભોંયરા પર પડે અને દાદર તૂટી જાય અથવા કોઈ પણ કારણને લીધે દાદરનું બારણું ઉઘાડવાનું અશક્ય બને, તો બહાર નીકળવા માટે બીજો એક ચોર દરવાજો રાખવો અને તેમાથી કણીઓ અંદર ન આવી શકે તેની ગોઠવણ રાખવી

બારીઓ બિલકુલ ન હોય અને પ્રકાશ માટે વીજળીના દીવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હોય, તો માણસ દીઠ આશરે સો ઘનફૂટ જગ્યા જોઇએ, એટલે તેમા છ કલાક બેસી શકાય દાખલા તરીકે ૧૦×૬ ફૂટ અને ૮ ફૂટ ઊંચુ ભોંયરૂ હોય તો અંદરની જગ્યા ૪૮૦ ઘનફૂટ થાય. તેમા પાંચ માણસ રહી શકે. જો એકાદ બારીની અંદર ફિલ્ટર બેસાડીને અંદરની બાજુએ ફિલ્ટરમાથી હવા શોષી લેવા માટે વીજળીનો પંખો (ભોંયરામા) રાખવામા આવ્યા હોય તો માણસ દીઠ ૫ થી ૬ ચોરસ ફૂટ જગ્યા જોઇએ; એટલેકે ઉપરની જગ્યામા ૧૦ માણસ રહી શકે ભોંયરૂ જેમ ઓછુ પહોળુ તેમ સારૂ. ૧૦×૮ ફૂટ કરતા ૧૪×૫॥ ફૂટનું સારૂ તેના કરતા ૧૬×૫ ફૂટનુ અને તેના કરતા પણ ૧૮×૪॥ ફૂટનુ વધારે સારૂ ઝેરી બૉમ્બ ફેંકવામા આવે તો યે જમીન-





ની સપાટીથી ૨૫-૩૦ ફૂટ ઊંચાઈએ હવા શુદ્ધ હોય છે, એટલે ભોંયરાના ઉપલા ભાગમાંથી ૨૫-૩૦ ફૂટ ઊંચી નળી ઊભી કરી ઉપરની હવા અંદર લાવવાની યોજના કરી હોય તો ફિલ્ટર કે પંખાની જરૂર રહેતી નથી. પણ આવી નળી બૉમ્બહલ્લા વખતે ટકવી મુશ્કેલ છે. ભોંયરામાં ભેજ ન આવે, દુર્ગંધ ન આવે અને બહારથી પાણી અંદર ન પેસે તે માટે વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે.

જ્યાં જ્યાં નવાં મકાનો બંધાવવાનાં હોય ત્યાં ત્યાં યોગ્ય ઠેકાણે ભોંયરાની યોજના કરેલી જરૂરની છે, પરંતુ ઘરની દીવાલો હમેશ મુજબ પથ્થરની કે ઈંટની બંધાવીને માળ ઉપર માળ ચડાવીને વજન વધારવાને બદલે ઠેકઠેકાણે પોલાદના થાંભલા અને ગર્ડર ઊભાં કરી તેનું, અથવા તો રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટના થાંભલા અને ગર્ડરનું, ચોકઠું બનાવવાની વચ્ચે સામાન્ય રીતે થાય છે તેમ પથ્થર તથા ઈંટનું ચણતરકામ થવું જોઈએ. આથી ઉપરનો બધો ભાર થાંભલા પર જ આવે અને બૉમ્બથી એકાદ ભીંત પડે કે મકાનનું ચોકઠું જરા નમી પડે તોપણ ઉપરનો બધો ભાર ઇમારતને ઈજા કરી શકે નહિ. આપણામાં, લાકડાનું ચોકઠું બનાવવાની તેમાં દીવાલો બાંધવાની જે જૂની પદ્ધતિ છે તેના જેવી જ આ યોજના છે. ફક્ત લાકડકામને બદલે પોલાદી ગર્ડર અથવા રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ વાપરવામાં આવે છે તેટલો જ ફેર છે.

કેટલાંક ઘરમાં જૂની પદ્ધતિથી બાંધેલું ભોંયરું હોય તો તેને બૉમ્બહલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવવા માટે શા શા ફેરફાર કરવા જોઈએ તે આકૃતિ ૧માં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરનો મજલો અથવા તો છાપરું ગબડી પડે તો તેનું વજન ઝીલી રાખવા જેટલી મજબૂત પહેલાંની દીવાલો નહોતી તેથી રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટની દીવાલો તેને જોડીને ઊભી કરવામાં આવી છે. પછી પહેલાં છાપરા નીચે ગર્ડર બેસાડી તેના પર રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ ઢાળવામાં આવેલ છે. ફાદર ઉતરી [illegible] આવવાના દ્વારમાં ઝેરી વાયુ પ્રતિબંધક જાળી (ફિલ્ટર) ગોઠવવામાં આવેલ છે. જરૂર પડે તો છટકી જવા માટે બહારની બાજુએ એક ચોર દરવાજો રાખવામાં આવેલો છે અને ઉપર ચડીને બહાર નીકળી જવા માટે સીડી રાખવામાં આવેલી છે. આ દરવાજાનો અને સીડીનો બૉમ્બથી બચાવ કરવા માટે બન્ને બાજુએ અને મથાળે રેતીના કોથળા મૂકવામાં આવ્યા છે. તળિયેથી ભેજ ન આવે માટે નીચે જાડી કૉંક્રીટ ભરેલી છે. સંકટસમયે જતા રહેવા માટે ભોંયરામાંથી સીડી તરફ જવા માટે જે નાનો દરવાજો મૂકેલો છે તેનું બારણું જાડા પોલાદી પતરાનું હોય છે, અથવા તો ઝેરી વાયુપ્રતિબંધક ફિલ્ટરની વ્યવસ્થા ત્યાં કરેલી હોય છે.

કેટલાંક મકાનમાં ભોંયરું ન હોય તો બહારની બાજુએ ઘરને અડીને જમીન પર એકાદ નાની મજબૂત ઓરડી કેમ બનાવવી તે આકૃતિ (૨)માં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઘરની નજીકની જમીનમાં શુમારે સાડા ત્રણ ફૂટ લાંબો અને મકાનના પાયા જેટલો ઊંડો એક ખાડો ખોદવો. તેની આગળ સાડા ચાર ફૂટની જગ્યા છોડી શુમારે ૫ ફૂટ લાંબો અને ૬ ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદવો. ઓરડી ૪॥ ફૂટ લાંબી અને ૧૦ ફૂટ પહોળી જોઈતી હોય તો તેટલી જગ્યા વચ્ચે છોડી બને બાજુએ એવા જ ૫ ફૂટ લાંબા અને ૬ ફૂટ ઊંડા ખાડા ખોદવા. આ બધામાં જમીન સુધી કૉંક્રીટ ભરવી. ત્યાર પછી ઓરડી જેટલી જગ્યા વચ્ચે ખાલી રહેવા દઈ ચારે બાજુએ ૪॥ ઊંચું લાંબું ઈંટનું અને રેતી સીમેન્ટનું ચણતરકામ કરાવવું અને તે ચારે બાજુએ એકેક ફૂટ થાય એટલે તેની આજુબાજુ આકૃતિમાં જણાવ્યા મુજબ કૉંક્રીટ ભરવી. આ પ્રમાણે જમીનની અંદર ૬-૭ ફૂટનું કામ થાય એટલે ઉપર એક બારણા જેટલી જ જાડી કમાન ગોઠવી દેવી અને તેને મથાળે બીજે

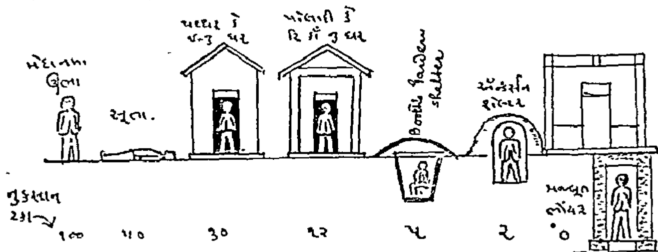
બે ફૂટ જાડો કૉંક્રીટનો થર કરવો. ત્યાર પછી એક બાજુએ દોઢ ફૂટ અને બીજી એટલે કે ઘરની બાજુએ છ ફૂટ જાડી રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટ ભરવી, અને તે પર ઓરડીની ત્રણે બાજુએ રેતીના કોથળા મૂકવા. જરૂર પ્રમાણે તળિયે ૪॥ ઇંચ કૉંક્રીટ અને તે પર લાદી પાથરવી. અલબત્ત, ઘરની ભીંતમાંથી ઓરડીમાં જવા માટે બે દરવાજા અને જમીન પર ઊતરવા માટે પગથિયાંની વ્યવસ્થા કરવી. આ પ્રમાણેની ઓરડી બનાવવાથી તેના પર કદાચ પાંચસો કે હજાર પૌંડનો બૉમ્બ પડે અથવા તો તેના પર ઘર ગબડી પડે તોપણ અંદરના માણસોને જરાપણ ઈજા પહોંચતી નથી. અંદરની બાજુએ ઈંટનું કામ ન્હોય ને કૉંક્રીટ ભરવાનું કામ સહેલું બને છે. આનું જ કામ બહારની બાજુએ કરી બંને વચ્ચે કૉંક્રીટ ભરી હોય તો વધુ સુગમતા થાય છે.

હવે મકાનની આજુબાજુના કમ્પાઉન્ડમાં જમીનની નીચે ભોંયરું કેમ તૈયાર કરવું તેનો વિચાર કરીએ. જમીનની નીચે ભોંયરું બનાવનારાએ બે બાબત તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે: (૧) વરસાદને લીધે, અથવા તો બૉમ્બની અસરથી નળ ફાટી જાય છે તેને લીધે, ભોંયરામાં પાણી પેસી જાય તો પ્રલયકાળ જેવી સ્થિતિ થાય. (૨) ભોંયરામાં જવા માટેનું બારણું, માણસ સહેલાઈથી અંદર જઈ શકે તેવું અને બૉમ્બની કણીઓથી સુરક્ષિત હોવું જોઈએ.

ઘણી જુદીજુદી કંપનીઓએ તૈયાર કરેલા (ભોંયરાના) છૂટા ભાગ (Spare parts) વેચાતા મળે છે તે એકત્ર કરી, જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં શેલ્ટર મૂકી ઉપર માટીનો થર પાથરી દઈએ એટલે બસ. આવાં શેલ્ટરમાં 'બાગમાંનો શેલ્ટર' (Booth's Garden Shelter) ઉલ્લેખનીય છે. જમીનમાં દસબાર ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં પહેલાં લોખંડી ગર્ડર અને ઍંગલ આયર્નનું ચોકઠું બેસાડી તે પર મજબૂત પતરાં બોલ્ટથી જડી દેવાં. પતરાં ઉપર સીમેન્ટ કૉંક્રીટનો થર પાથરી તે પર ત્રણચાર ફૂટ જાડો માટીનો થર કરવાથી શેલ્ટર તૈયાર થઈ જાય છે. જુઓ આકૃતિ (૩)માંનો ભાગ.

આટલી જ સહેલાઈથી કૉંક્રીટના નળનો શેલ્ટર તૈયાર કરી શકાય. છથી સાત ફૂટ વ્યાસના ૭ ફૂટ લંબાઈના રીઈન્ફોર્સ્ડ કૉંક્રીટના નળ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ હ્યુમ પાઈપ કંપની આવા નળ બનાવીને વેચે છે. જમીનમાં બારતેર ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં બે કે વધારે નળ એકત્ર કરી, જેટલી જરૂર હોય તેટલી લંબાઈનો શેલ્ટર બનાવી શકાય છે. નળની ઉપર દોઢ બે ફૂટ કૉંક્રીટનો થર અને તેની ઉપર છ ફૂટ માટીનો થર કરવાથી સારી રીતે રક્ષણ થઈ શકે છે. નળના એક અથવા બન્ને મુખ આગળ કૉંક્રીટના પડદા મૂકી તેમાં પોલાદી બારણાં મૂકી શકાય છે. બન્ને મુખ ઉઘાડાં રાખીએ તોપણ વાંધો નથી. બન્ને મુખ પાસે, કણીઓનો પ્રતિબંધ કરવા માટે, પડદા જેવી ભીંત તૈયાર કરવી જોઈએ. અંદર જતી વખતે દરેક જણે પોતપોતાનો ગૅસમાસ્ક પાસે રાખી લેવો જોઈએ. આ જાતનો શેલ્ટર ઘરની બહારની બાજુએ જમીનની નીચે ગોઠવીને તેનો ઉપયોગ ભોંયરા તરીકે થઈ શકે છે.

હવે જમીનની ઉપરના ભાગના શેલ્ટરનો વિચાર કરીએ. આ પ્રકારના શેલ્ટરમાં લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઍન્ડર્સન શેલ્ટર પહેલે નંબરે આવે છે (જુઓ આકૃતિ (૩)માં). ઇંગ્લંડમાં ૧૯૩૯-૪૦માં સાત કરોડ પૌંડને ખર્ચે છ મહિનામાં ૯ લાખ ઍન્ડર્સન શેલ્ટર્સ તૈયાર કરી પચાવન લાખ લોકોના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. કુટુંબની વાર્ષિક આવક ૨૫૦ પૌંડથી ઓછી હોય તે કુટુંબને આ શેલ્ટર મફત આપવામાં આવ્યો છે, અને પચાસ કરતાં વધારે મજૂર જે સ્થળે કામ કરતા હોય તેવાં કારખાનાંઓએ પોતપોતાના મજૂરો માટે શેલ્ટર્સની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ એવો કાયદો કર્યો.



આકૃતિ (૩) રક્ષણ માટેના જુદાજુદા પ્રકારોમાંથી કયામા કેટલા ટકા નુકસાન થાય છે તેનુ પ્રમાણ દર્શાવતો આલેખ

ઍન્ડર્સન શેલ્ટર ઘરથી પંદરવીસ ફૂટ દૂર ત્રણ ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમા ગોઠવવામા આવે છે તે મજબૂત પતરાનો હોય છે તેની લંબાઈ સાડા છ ફૂટ, પહોળાઈ સાડા ચાર ફૂટ અને ઊંચાઇ છ ફૂટ હોય છે તેનુ વજન ૮ હન્ડ્રેડવેટ હોય છે અને તેમા ૪ થી ૬ માણસો બેસી શકે છે. વધુ માણસનો સમાવેશ કરવો હોય તો એ શેલ્ટરને જોડી ચારેક માણસ વધુ સમાઈ શકે છે. ચૅનલ આયર્નના જાડા મજબૂત પતરા બેસાડી છુટા ભાગ બોલ્ટથી જોડી કમાન જેવા આકારના શેલ્ટર ઘેર બેઠાં ગોઠવી શકાય છે ખોદેલી માટી, ઉપર પાથરવામા કામ આવે છે. એક કે બે મજલાનુ ઘર હોય તો ઘરની ઊંચાઈ જેટલે દૂર શેલ્ટર ગોઠવવો જોઈએ આ અંતર પંદર ફૂટથી વધારે હોય તો પ્રવેશદ્વાર પાસે કાચી ઈંટની અગર માટીની દીવાલ બાંધી કણીઓથી દ્વારનુ રક્ષણ કરવું જરૂરનુ છે અંદર ઈંટની કે કૉંક્રિટની જમીન બનાવવી. ઈંગ્લંડમા આવા છ માણસ માટેના શેલ્ટરના આઠ પૌંડ બેસે છે. પરંતુ મુકરર જગાએ લાવીને ગોઠવવો, કરસબંધી, છત, આગળની ભીંત રેતીની ગુણો વગેરે મળીને કુલ ખર્ચ ૧૯ પૌંડ થાય છે આવા ઘણી જાતના શેલ્ટર્સ મળી શકે છે પણ બધામાં તત્ત્વ એક જ છે

ઝેરી વાયુથી રક્ષણ કરવુ બહુ મુશ્કેલ છે ભોંયરામાં બારી હોય તો તેને ફક્ત પોલાદી બારણા રાખ્યાથી કામ સરતુ નથી. પણ બાજુની સપાટીઓમાં લાપી પૂરીને તેની તીરાડો બંધ કરવી જોઈએ દીવાલમા બારીક ચીરા પડ્યા હોય તો સીમેન્ટથી તે બંધ કરવા જોઈએ. ખાસ કરીને બહાર વાયુ હોય અને બંધ ભોંયરામા બહારથી કોઈ માણસને અંદર દાખલ કરવુ હોય ત્યારે બારણું ઉઘાડવું પડે છે, અને તેમ કરવામા જોખમ છે. માટે જ ભોંયરાનુ પ્રવેશદ્વાર અને સીડીનુ દ્વાર એ બે વચ્ચે એકાદ માણસ ઊભો રહી શકે તેવી એક ઓરડી રાખવામા આવે છે તેમા એક વખતે એક જ માણસને દાખલ કરી સીડીનું દ્વાર બંધ કરી દેવામા આવે છે, પછી ભોંયરાનુ પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડી માણસને અંદર લઈ લઇને તે બંધ કરી દીધા પછી જ બીજા માણસને સીડીના દ્વારેથી દાખલ કરવામા આવે છે આવી ઓરડીને 'ઍર લૉક' કહે છે

પ્રજ્વલક બૉમ્બથી રક્ષણ કરવા માટે ઘર ઉપર અગાસી હોવી જોઇએ. તેના પર એકાદ ઇંચ જાડો ઍસ્ફાલ્ટનો થર હોવો જોઈએ નળિયાવાળુ છાપરૂ હોય તો છાપરાની નીચેના મેડા પર લાકડા છાણા વગેરે સહેલાઈથી સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થ રાખવા નહિ છાપરાના લાકડકામને ફાયરપ્રુફ પેઇન્ટના એકાદ બે હાથ મારવા કે જેમા એકાએક આગ ન લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

રક્ષણ માટે જે જુદા જુદા પ્રકાર વર્ણવવામા આવ્યા છે તે પૈકી કયા પ્રકારમા કેટલુ રક્ષણ થાય છે તેનુ પ્રમાણ આકૃતિ (૩)મા બતાવવામા આવ્યુ છે.

(પ્રો૦ ર. શ્રી દેશપાંડેના લેખને આધારે) **કેશવલાલ કા. જાની**

તાપણું . . . . (અનુસંધાન પાછળના પાન ૪૩થી)

મગન: દાદી ને દાદા કામે જશોને, એટલે પગાર વઇ આવશે

કાનો: પણ દાદા-દાદી આટલું બધુ રોતા'તા કેમ? આજ તો એમાણે ખાધુ પણ નઇ!

મણિ: તી અમે ય ક્યા ખાધુ છે? એકલા તેજ તૉફટચું છે!

કાનો: ભૂખ લાગે તી ખાય નઈ? એમા પખાછ શેની?

તાપણું સળગતુ હતુ ઓસરીમા બેઠેલા એ વૃદ્ધ આકારો બાળકોની આ વાતો સાંભળતા હતા એમના વૃદ્ધ શરીર કંપી રહ્યાં હતા એમની નિસ્તેજ આંખમાંથી પાણી ટપકતા હતા એ હતાં બાળકોના દાદા-દાદી.

તાપણું સળગતુ હતુ ટાઢ પણ વધવા લાગી હતી 'હાલો હવે સુઈ જાવ' એવી દાદાની બૂમની વાટ જોતા બ જણ તાપણા આગળ બેઠાં હતાં. વાતો થતી'તી, બંધ રહેતી'તી અને પાછી જાગત થતી'તી. એવામાં થોડી વારની સંપૂર્ણ શાંતિનો અચાનક ભંગ કરી કાનો બોલી ઊઠયો: 'હું તો મોટો થઈશને તૈયે મારામારીની નોકરી કરવા નંઈ જાઉં. મરવા કોણ જાય, હેં?'

મણિ: પણ લશ્કરમા જાય તો દસ ને બાર ને પંદર ને પચીસ ને એટલા એટલા રૂપિયા મળે

મગન: એટલા તો રામજી બાપા પણ સાથીને દીએ છે ત્યાં નોકરી નો કરીએ? મરવાનુંય નઈ ને કાંઇ નઈ ભાલા ય નો વાગે, બંદુક પણ નો વાગે ને લોહી પણ નો નીકળે.

મણિ. તંઇ આટલા બધા માણસો મારામારી કરવા કેમ જાય છે? આપણા બાપાની હાર્યેહાર્યે ઓલા કતેસંગભાઇ ને વનરાજભાઈ પણ ગ્યા'તા ને!

મગન: ઈ તો દેશને માટે લડવા જાવું પડે ન-ર છે ને તી, દુશ્મન આપણાં ગામમાં આવી આપણાં ઘર ને ખેતર નેબધુંય લૂંટી લ્યે

કાનો. લૂંટી લ્યે તો અલ્યેને લૂંટી લ્યે' પણ બાપા તો મરી નો જાયને?

તાપણું સળગતું હતુ અને છેલ્લા દસકામાં નહોતુ બન્યું એવું કંઇક બન્યું ઓસરીમા બેઠેલા વૃદ્ધે વૃદ્ધાનો હાથ પોતાના હાથમા લઇ માયાળુતાથી દબાવ્યો. જાણેકે પોતાના અંતરની જ વાત નાનો કાનો બોલી ગયો હોય એવી નજરે બેઉએ એકબીજા સામે જોયું

તાપણું સળગતું હતું એક બાળકોની વચ્ચે અને બીજું દાદા અને દાદીના હૈયામાં એકતાપણાની ગરમી બાળકોને હૂંફ આપતી હતી; બીજા તાપણાના રાતાચોળ અંગારા એ વૃદ્ધ અંતરમાં હામ દેતા હતા

ચંદુલાલ પટેલ

હિંદી ખેડૂતની દુર્દશા • તેનાં કારણ અને નિવારણ

(ચિત્રદર્શન)

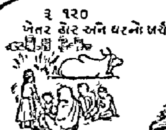


હિંદનો ખેડૂત ખેતરના નાના ભાગ કરી દીકરાઓને વહેંચી આપે છે. જમીન, ઢોર, ઘર, ઝાડ, બધાંના તે ભાગ કરે છે, (જુઓ ડાબી બાજુનું ચિત્ર) અને એમ કરીને મંચગળ ઓછું કરે છે. પછી એકલો માણસ પોતાના ખેતરમાં બધું કામ કરી શકતો નથી અને છૂટાછૂટા ટુકડામાંથી જે કાંઈ નજીવી આવક તેને થાય છે તે ખેતીખર્ચ, વ્યાજ ને કરવેરામાં તણાઈ જાય છે (જુઓ નીચેનું ચિત્ર) અને આ હાલાકીથી કંટાળીને તે ખેતર વેચી માલિકમાંથી મજૂર બને છે. જ્યારે રશિયામાં



અનેક ખેડૂતોએ ભેગા મળી એકમાંથી પચાસ માઈલના ચોરસ વિસ્તારના વિશાળ ખેતરો બનાવ્યાં છે (ઉપલું ચિત્ર) અને દસ વર્ષમાં તેનો પાક અનેકગણો વધ્યો છે. હિંદનો ખેડૂત તેનો દાખલો લઈ એકસંપીથી સંયુક્ત ખેતી ન કરી શકે? ડાબી બાજુના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચાર એકરની છૂટી જમીનના નાનકડા ટુકડામાંથી એક ખેડૂત વાર્ષિક ઉત્પન્ન માત્ર



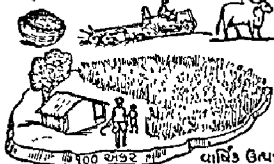




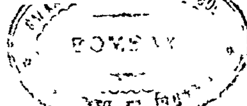


('OUR INDIA') M MASANI

૨૦૦ રૂપિયા જ કરી શકે છે, અને તેમાં પણ માણસને અંતે તો કંગાલિયત જ રહે છે; જ્યારે ૧૦૦ એકર જમીન ઉપર જો ચાર ખેડૂત કુટુંબો એકસંપીથી સંયુક્ત રીતે કામ કરે અને ખાતર, પાણી તથા સામાન પાછળ લગભગ ૫૦૦ જેટલા રૂપિયાનો ખર્ચ કરે અને બુદ્ધિ તથા ગણત્રી વાપરે તો વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂા ૫૩૩૩ આવે એવી નિષ્ણાતોએ ગણત્રી કાઢી છે (એમ મસાણી કૃત 'અવર ઇન્ડિયા' નામના પુસ્તકમાંની ચિત્રસામગ્રી અને લેખસામગ્રી ઉપરથી)



('OUR INDIA') M MASANI





મધુકરી

કોઇ રમે છાણુ ને પળે,
કોઈ રમે રંગ કેશુડે,
રમેરમે ગોળરે જીત, રીઝવી ચિત્ત, સ્નેહના ઝોળી,
એ ગલગલિયા ને ગેલ, સર્વને મ્હેલ ન્હોય આ હોળી!
કોકિલના કલરવ કોલે,
આમ્રતની ફૂલના મ્હોલે,
આ વસંત સરખી વસંત જેની રટણામાં રંગદોળી
તે યુગલક્ષ્મી સાકાર, સત્યનો સાર આપણે દ્વાર, દીપની હોળી '

— રમણિક અરાલવાળા

(પ્રતીક્ષા)

કાકાસાહેબ ધારપ—ન્યાસાલૅન્ડનો હીરો

અત્યંત રૂઆબદાર ચહેરો, પૂરી ઊંચાઈ, સશક્ત શરીર, શુભ્ર ગૌર રંગ, માંજરી આંખો, ઊંડાણમાં ઊંડી ઢબના પરંતુ અત્યંત સ્વચ્છ કપડાંને રહેણીમાં ચોક્કસાઇ તથા વ્યવસ્થિતપણું જોઇને ઘણા લોકો તેમને યુરોપિયન સમજી લેતા દેખાવમાં જેટલી રૂઆબદાર એટલી જ બોલવાચાલવામાં પ્રેમળ ને નમ્ર એ વ્યક્તિ તે કાકાસાહેબ ધારપ પ્રસિદ્ધિનો મોહ એમને ન હોવાથી હિન્દુસ્તાન તો શું પણ એમનો મહારાષ્ટ્ર પણ એમનાથી મોટે ભાગે અપરિચિત છે.

ઇ. ૧૯૦૦ની વાત પ્રીવિયસમાં ત્રણ વખત નાપાસ થએલા અને ઘરની સ્થિતિ ગરીબ તેથી કંટાળીને પુણા બહાર ક્યાંક નોકરી મેળવવા ઇચ્છુક મુકુંદરાવ મુંબાઈ જવા નીકળ્યા. ઘેર વિધવા માતા, ચાર નાના ભાઇઓ, નઠોર દારિદ્રય અને તેમાં પાછી મોટી બહેન વિધવા. આ પરિસ્થિતિ પર એમને વિરાગ આવી ગયો. અને યોગાયોગ એવો થયો કે ઘરથી એ બહાર નીકળ્યા તે કદી પાછા ફર્યા જ નહિ.

મુંબાઈમાં બેત્રણ દિવસપછી સરદારગૃહમાં પોતાના એક મિત્રને મળવા એ ગયા ત્યાં એક પંજાબી ગૃહસ્થની નજર તેમના પર પડી. આ ગૃહસ્થ પહેલાં યુગાંડા રેલવેમાં નોકરી હતા એમણે મુકુંદરાવને જોઈ યુગાંડા રેલવે પર જવા તે ખુશી છે કે કેમ એ પૂછી જોયું મુકુંદરાવ તો તૈયાર જ હતા બેત્રણ દિવસ પછી ઊપડનારી સ્ટીમર કૅનેડામાં સવાર થઈ પેલા પંજાબી ગૃહસ્થે આપેલા પત્ર સાથે તે આફ્રિકા તરફ રવાના થઇ ગયા મિત્રો પાસેથી જેમતેમ પૈસા ઉધરાવીને એ ગએલા મોમ્બાસા ઊતર્યાં ત્યારે ખીસામાં રોકડા આઠ આના હતા તેમાંથી થોડીક મકાઈ ને સીંગદાણા લઇ એણે ભૂખ ભાંગી.

પણ હવે આગળ પેટ કેમ ભરવું? કાનમાં સોનાની વાળી હતી તે વેચવા એ નીકળ્યા બેત્રણ ઠેકાણે બતાવી જોઈ, પણ સોનીઓએ ના પાડી એક ઠેકાણે તો સોનીની બૈરીએ જવાબ આપ્યો, 'ચાલ ચાલ ભિખારડા! કોઇનો ચોરીનો માલ વેચવા આવ્યો છે?' પણ બીજે દિવસે એ વાળી વેચાઈ ગઇ ને આફ્રિકામાં પહેલવહેલું જ પેટપૂર ભોજન એ પામ્યા પછી એ પગે એ નૈરોબી જવા નીકળ્યા. ત્યાં ડૉ. વિનોદ નામના એક મહારાષ્ટ્રીય ગૃહસ્થની સહાયથી એમને તાબડતોબ પચાસ રૂપિયાની નોકરી મળી ગઇ.

ઇ ૧૯૦૪માં મુકુંદરાવ 'કિંગ્ઝ આફ્રિકન રાયફલ'ની બીજી બૅટેલિયનમાં કારકુન તરીકે કામ કરતા હતા ત્યારે એ બૅટેલિયન ન્યાસાલૅન્ડમાં આવી અને એ જ ન્યાસાલૅન્ડમાંનો તેમનો પહેલો પ્રવેશ. ૬૦૦ માઇલ લંબાઈ ને ૨૦૦ માઈલ પહોળાઈના એ પ્રદેશમાં આજે પણ માત્ર ૧૪૦૦ હિંદી અને એટલા જ યુરોપિયનો વસે છે, તો આજથી ૩૫ વર્ષ પહેલાં તેની શી સ્થિતિ હશે તેની કલ્પના કરો.

ઈ ૧૯૦૭માં આ બૅટેલિયન પૂર્વ આફ્રિકા પાછી ગઈ. એ ત્રણ વર્ષમાં મુકુંદરાવે હોશિયાર કારકુન તરીકે સારી નામના મેળવેલી, એટલે તરત તેમને એક સ્વિસ પેઢીના જર્મન મૅનેજર ડૉઇસે રોકી લીધા

ડૉઇસ પાસે રહ્યા પછી બે વર્ષમાં જ કાકાસાહેબે (પછી આ જ નામથી મુકુંદરાવ મહારાષ્ટ્રીય મંડળમાં ઓળખાતા) નોકરી સાથોસાથ વેપારના શ્રીગણેશ માંડ્યા. ત્યાંના વેપાર અને હિંદુસ્તાનના વેપારમાં બહુ મોટો ફરક છે ન્યાસાલૅન્ડમાં જેને સારા વેપારી થવું હોય તેણે ત્યાંના દેશી લોકોની મરજી ખૂબ સંભાળવાની. એકાદ દુકાનદાર વિષે નેટિવ લોકોનો મત જરા પણ ઊતરતો થયો કે તેનું વેચાણ થોડા જ દિવસમાં શૂન્ય પર આવી જવાનું

ડૉઇસની સંગમાં રહી કાકાસાહેબનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ખૂબ વધી ગયું બોલવુંચાલવું ને લખવું સઘળું અંગ્રેજીમાં જ થતું વળી વાંચવાનો પણ એમને ખૂબ શોખ હોઇ એથી પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામ્યું અને મુંબાઈના વર્તમાનપત્રોમાં એ અંગ્રેજી લેખો પણ લખવા માંડ્યા વાચનનો આ વ્યાસંગ છેવટ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. તેમની ઑફિસના ટેબલ પર 'લંડન ટાઇમ્સ', 'ડેઇલી ટેલિગ્રાફ' 'મૅન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' વગેરે વર્તમાનપત્રો અને 'ધ વર્લ્ડ રીવ્યૂ', 'જિઑગ્રાફિકલ મૅગેઝિન', 'સ્ટ્રૅન્ડ' ઇત્યાદિ માસિકોનો ઢગલો પડ્યો જ હોય.

૧૯૧૬ની આખરમાં ડૉઇસે પોતાના ધંધાની ઘણીખરી જવાબદારી કાકાસાહેબ પર નાખી દીધેલી કાકાસાહેબે કર્તવ્યપરાયણતાપૂર્વક એ જવાબદારી સંભાળી લીધેલી ન્યાસાલૅન્ડમાં વેપાર કરવા માટે જોઇતું સઘળું આવશ્યક જ્ઞાન એમણે મેળવી લીધેલું. દસ વર્ષના સહવાસથી યુરોપિયન, હિંદી અને નેટિવ લોકોના સ્વભાવથી એ

પૂરું માહિતગાર થયા હતા, અને સુંદર અંગ્રેજી બોલનારા એકમેવ હિંદી તરીકે સરકારમા એમની ખ્યાતિ હતી.

૧૯૧૭ની સાલમા યુદ્ધ અંગે સરકારે ડૉઈસની પેઢી પોતાના કબજામા લીધી, પરંતુ ૧૯૧૮ સુધી તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કાકાસાહેબને જ સોંપ્યુ. ૧૯૧૮ પછી થોડો વખત દૂધનો ધંધો ચલાવી ન્યાસાલૅન્ડની ઉત્તર બાજુએ જંગલમા એમણે દુકાન નાખી. આ દુકાનમાથી મેળવેલો હજારો રૂપિયાનો નફો ૧૯૨૧મા એમણે પોતાને ઘેર દેશમાં મોકલાવી આપેલો

૧૯૨૨થી કાકાસાહેબનો ભાગ્યોદય શરૂ થયો પોતાનો ધંધો એમણે ખૂબ વિસ્તારી મૂક્યો પરંતુ લક્ષ્મીનો વરદ હાથ પડ્યા છતા તે પોતાની ગરીબીના દિવસો ભૂલ્યા નહોતા એમને ઘેર નોકરી વિનાના અનેકો મહિનાના મહિના પડ્યા રહેતા. ન્યાસાલૅંડમા એવો એક પણ હિંદી માણસ નહિ હોય જે કાકાસાહેબના ઘેર ક્યારે ને ક્યારે જમ્યો કે રહ્યો ન હોય મુસલમાન લોકોનો પણ એમણે એટલો પ્રેમ સંપાદન કરેલો કે એ લોકો કહેતા 'દાદા તો હમારા પીર હય'

અને સરકારનો પણ કાકાસાહેબ પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે કોઈ પણ કમિટી કરવાની આવી, હિંદી વિભાગ આવ્યો કે એમ જી. પારેખનું નામ પહેલું હોય પછી તે ટાઉન કાઉન્સિલની સભા હોય, રૉયલ કમિશન આગળ સાક્ષી આપવાની હોય, રૅબર્ટ એલને ડિનર આપવાનુ હોય કે યુદ્ધથી વધેલા ભાવો 'કંટ્રોલ' કરવાની સમિતિ હોય ચીફ સેક્રેટરીથી માંડી પ્રૉવિન્શિયલ કમિશનર સુધીના સઘળા તેમની સલાહ લેતા પરંતુ આવા પરાક્રમીના પરાક્રમોનું, એમણે ભોગવેલા અનન્વિત કષ્ટોનું અંત કરણપૂર્વક કૌતુક કરનાર પ્રેમળ માણસ—એટલે કે પત્ની તેમને મળી નહિ આજીવન તે અવિવાહિત જ રહ્યા વય હતી ત્યારે પરિસ્થિતિ નહોતી અને પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે વય વીતી ગએલી!

આમ પત્નીનો સાથ ન હોતા ઉદ્યોગ જ કાકાસાહેબને જીવનસર્વસ્વ હતુ સાંજના સાતથી બીજા દિવસની સવાર સુધીમાં ગ્રંથવાચનમાથી મળે એટલી જ એમની વિશ્રાંતિ કોઈ આજારી હોય, કોઈનુ ઑપરેશન કરાવવાનુ હોય કે કોઈને ત્યા પુત્રજન્મ થવાનો હોય એ સઘળાના ધામા કાકાસાહેબને ઘેર જ ત્યાની મહારાષ્ટ્રીય મંડળીને એ પિતૃસમાન પૂજ્ય ને આદરણીય થઈ રહેલા

સતત કામગીરીને પરિણામે ઇ. ૧૯૩૬મા એમને મધુમેહનો રોગ લાગુ પડ્યો એમને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાની ખૂબ ઈચ્છા હતી, પણ ધંધો એટલો બધો પથરાઈ ગયો હતો કે તે પાછા ન ફરી શક્યા ઇ ૧૯૩૯મા સરકારે એમને 'એમ બી ઇ'ની પદવી આપી એમનુ બહુમાન કર્યું ત્યારે તેમના ટેબલ પર સ્નેહીમિત્રોનાં અભિનંદનોના તારપત્રોનો આખો થોકડો એકઠો થએલો

ન્યાસાલૅન્ડમા કાકાસાહેબની ચાળીસ વખારો છે. તેમની ઇતર માલમત્તા હજારો પૌંડની થાય પોતાના વ્યવસાયની દેખરેખ કરવા સારૂ મોટરમા ફરતાં દર મહિને એક હજાર રૂપિયાનુ તો એમને પેટ્રોલનુ ખરચ થતુ!

મધુમેહની બીમારી ચાલુ હતી ત્યાં પાછુ ઍપેન્ડિસાઇટિસનુ ઑપરેશન કરાવવાનુ આવ્યુ અને આમ રોગોથી જીર્ણ બની ઈ ૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરની ૧૭મી તારીખે એમણે જીવનલીલા સંકેલી લીધી. એમની પ્રેતયાત્રા સરકારી કચેરી નજીક આવતા એમના શબને 'ગાર્ડ ઑફ ઑનર' અપાયુ ને વાવટો 'હાફ માસ્ટ' કરવામા આવ્યો, જે માન માત્ર ગવર્નરને જ મળે છે ખીસામા આઠ આના સાથે ઊતરેલા દરિદ્રી મુકુંદનો આ ઉજ્જવલ અંત હતો (કિર્લોસ્કર)

જહાંગીર–નૂરજહાં

હિંદી ઇતિહાસ કમનસીબે કેટલી યે ખોટી હકીકતોથી ભરપૂર વાચવા મળે છે જોકે હવે તો વિદેશી ઇતિહાસકારોએ કરેલી ભૂલે પકડાતી જાય છે દાખલા તરીકે કલકત્તાના કારાગૃહની વિતકના જુઠાણા વિષે હવે કોઈને શકા રહી નથી. આવી અનેક ગેરસમજૂતીઓ અને અસત્ય હકીકતોમાની એક બાદશાહ જહાંગીરની જીવનકથાના જડાઈ ગઈ છે આપણે બધા યે માનતા આવ્યા છીએ કે અકબર બાદશાહની હયાતીમા જ શાહજાદો સલીમ મહેરુન્નિસાના પ્રેમમા પડ્યો હતો, પણ અકબરને આ વાત પસંદ ન હોવાથી એણે અલી કુલીખાન સાથે મહેરુન્નિસાને પરણાવી દીધી. આ અલીકુલીખાન એક બહાદુર ઈરાની ઉમરાવ હતો. ગાદીએ આવતાં જ જહાંગીરે એનુ ખૂન કરાવી વિધવા મહેરુન્નિસા પાસે લગ્નની માગણી કરી પહેલા તો મહેરુન્નિસા ખૂબ ગુસ્સે થઈ, પણ પાછળથી નરમ બની હા પાડી

પણ વધારે ઊંડા ઊતરી તથા મળતા પુરાવાઓની વ્યાજબી કિંમત આંકી કશા યે પૂર્વગ્રહ વિના જો ઇતિહાસકાર સત્ય શોધવા બેસે તો ઉપરની વિગત ખોટી માલૂમ પડે છે, કેમકે કોઈ પણ સમકાલીન લખાણમા કે દફતરમા આનો પુરાવો મળ્યો નથી બલ્કે ઈકબાલનામા અને મઆસીર–ઈ–જહાંગીરી વગેરે તાત્કાલીન લખાણોમાથી નીચેની હકીકત જાણવા મળે છે

અકબરની ઠઠ્ઠાની લડાઈમા અલીકુલીખાને ઘણી જ બહાદુરી અને હોશિયારીથી બાદશાહનુ મન જીતી લીધુ અને ઈ સ. ૧૫૯૪મા મનસબદારી મેળવી ત્યાર પછી થોડા વખતમા જ દરબારના એક મોટા મનસબ મીરઝા ઘિયાસબેગની પુત્રી મહેરુન્નિસા સાથે એણે શાદી કરી ઈ સ ૧૫૯૯મા શાહજાદા સલીમને મેવાડની કામગીરી પર મોકલવામા આવ્યો હતો. લડાઈમા ઘણી જ કુશળતાથી એણે સલીમને ખુશ કરી દીધો અને એક વાઘના શિકારમા બહાદુરી બતાવી શેર અફઘાનનુ બિરુદ મેળવવા તે ભાગ્યશાળી થયો.

આ પછી અકબર અને જહાંગીર વચ્ચે જે અણબનાવ થયો તેમા શેર અફઘાને બાદશાહનો પક્ષ લેવાથી એનો સલીમ સાથેનો સબંધ બગડ્યો હોવાનો સંભવ છે પણ જહાંગીરે તો ગાદીએ આવતા જ પોતાના વિરોધીઓને માફી બક્ષી અને શેર અફઘાનને બર્દવાનની જાગીર બક્ષી ત્યા મોકલ્યો તે વખતે બંગાળામા કેટલાક અસંતુષ્ટ અફઘાનોનુ જોર વધ્યુ હતુ અને શેર અફઘાનની વફાદારી માટે પણ દિલ્હીમા શકા ઉપસ્થિત થઈ. આથી એને સતોષી, સમજાવી પાછો દિલ્હી લાવવાનુ કામ કુતબુદ્દીનને સોંપવામાં આવ્યુ આખરી ઉપાય તરીકે જરૂરી શિક્ષા કરવાની સત્તા પણ તેને આપવામાં આવી હતી કોઈ રીતે જ્યારે શેર અફઘાન માન્યો નહિ ત્યારે એને પકડવાના ઇરાદાથી કુતબુદ્દીને એને મળવા બોલાવ્યો બે નોકર સાથે શેર અફઘાન ગયો એટલે અગાઉથી સતાડી રાખેલા સીપાહીઓએ એને પકડ્યો. ગુસ્સે થઈ શેર અફઘાને કુતબુદ્દીન ઉપર તલવારથી જબ્બર ઘા કર્યો એટલે સીપાહીઓએ બડખોર ખાનને ઘેરી લઈ ટુકડા કરી મારી નાખ્યો (ઈ સ ૧૬૦૭) કુતબુદ્દીન પણ આ ઘાથી મરી ગયો

પોતાના પરમપ્રિય મિત્રરૂપ કુતબુદ્દીનના મૃત્યુથી બાદશાહને ઘણું દુ ખ થયુ. એણે શેર અફઘાનની વિધવા મહેરુન્નિસા અને પુત્રી લાડલીબેગમને દરબારમા બોલાવી લીધા, કેમકે દિલ્હીમાં મહેરુન્નિસાનો બાપ ઇતમાદ–ઉદ્દૌલા મોટો મનસબદ હતો રાજમાતા સુલતાના સલીમા બેગમની પરિચારિકા તરીકે એને મહેલમા કામગીરી મળી

લગભગ ચાર વર્ષ પછી, ઈ સ. ૧૬૧૧ના માર્ચ માસમા એ એક વખત જહાંગીરની નજરે ચડી ત્યારથી બાદશાહનુ દિલ એના તરફ

એટલું બધું ખેંચાવા લાગ્યું કે મે માસના અંતમાં તો પાદશાહે એની સાથે શાદી પણ કરી લીધી.

અકબરની હયાતીમાં જ એક વચ્ચે પ્રેમ ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને ગાદીએ આવતાં પોતાના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવવાનું હીચકારું કૃત્ય જહાંગીરે કર્યું હતું એવું તત્કાલીન કોઈ ઇતિહાસકાર કહેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમકાલીન કોઈ પરદેશીના બયાનમાં પણ એવું જડતું નથી.

સર ટૉમસ રો, હૉકિન્સ, ટેરી વગેરે વર્ષો સુધી જહાંગીરના દરબારમાં હતા અને મોગલ રાજનીતિ તેમજ મોગલ રાજમહેલનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેઓએ પણ જહાંગીર વિષે અનેક બૂરી વાતો સાંભળી હતી અને મોગલ દરબારના ચિત્રમાં શ્યામ રંગ પૂરવામાં કાંઈ કચાશ રાખી નથી; તોપણ એમાંના કોઈએ પણ શેર અફઘાનના ખૂનના કાવત્રાની કે જહાંગીર અને મહેરુન્નિસા વચ્ચેના જૂના પ્રેમની વિગત આપી નથી આ જાતનું કલંક જગબત્રીસીએ ચઢતા વાર લાગતી નથી, અને રાજા વિષે તો આવી વાતો જનસમુદાયને ઉશ્કેરવાને પૂરતી છે. આવા પ્રસંગોને તો લોક વિવિધ રંગે રંગીને હોય તેથી પણ વધારે ખરાબ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી બેસે છે જહાંગીરના સમકાલીન દેશી કે પરદેશી ઇતિહાસકારો, દરબારીઓ વગેરેનાં લખાણો આ કલંકકથા નથી આપતાં એ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે દિલ્હીનો શાહ નિર્દોષ હતો.

ઊંડા ઊતરી આ કિસ્સાની વિગતો તપાસીએ તો જણાશે કે એમાં અસંગત અને અશક્ય હકીકતો મેળવાઈ છે પહેલાં તો, સલીમ અને મહેરુન્નિસા વચ્ચેના પ્રેમમાં અકબર જેવો ઠરેલ, બુદ્ધિશાળી રાજનીતિજ્ઞ રુકાવટ કરે અને મહેરુન્નિસાને બીજા સાથે પરણાવી દે એ માની શકાય નહિ; કેમકે મહેરુન્નિસા પોતાના જમાનાની એક અતીવ ચતુર અને ઉમદા કુટુંબની કન્યકા હતી. એની સાથેના લગ્નમાં અકબરને વાંધો પાડવાને કોઈ કારણ નહોતું બીજું, શેર અફઘાનના ખૂનમાં જહાંગીરનો હાથ હતો એમ માનીએ તો જહાંગીરને એવું કાવત્રું કરવાની જરૂર જ જણાતી નથી, કેમકે અકબર અને સલીમ વચ્ચેના ખટરાગના પ્રસંગે શેર અફઘાને અકબરનો પક્ષ લીધો હતો, એટલે ગાદીએ આવી માફી આપવાને બદલે જહાંગીર એને સહેલાઈથી દેહાંતશિક્ષા કરમાવી શકત. સૌથી વધુ અગત્યની વાત તો એ છે કે જો મહેરુન્નિસા એમ માનતી હોત કે જહાંગીર પોતે શેર અફઘાનના ખૂન માટે જવાબદાર છે, તો એના જેવા સ્વભાવની સ્ત્રી પાદશાહ સાથે લગ્ન કરવા કદી પણ તૈયાર ન થાત. વળી એ જમાનો એવો હતો કે પાદશાહનો બોલ ઉથાપવો એ રમત વાત નહોતી, એટલે મહેરુન્નિસાએ શરૂઆતમાં ના કહી અને પછીથી નરમ થઈ એ પણ ઓછું સંભવિત છે; કેમકે મહેરુન્નિસાને મનાવવામાં ચાર વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી જહાંગીરને થોભવું પડે એમ નહોતું.

અબુલફઝલનું ખૂન કરાવવામાં જવાબદાર ગણાતા સલીમને ગાદીએ આવીને શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવવું એ રમત વાત હતી. પણ જે વાતને કોઈ જાતનો આધાર મળે નહિ તેને સ્વીકારી શકાય નહિ. વળી ખુદ જહાંગીરે લખેલી નોંધમાં પણ પોતે પોતાના લગ્નનો બચાવ કરવા કે શેર અફઘાનના ખૂન બાબતમાં કોઈ ખુલાસો કરવા પ્રયાસ કર્યો નથી એ સૂચવે છે કે તે વખતે જહાંગીર ઉપર આવો આરોપ મુકાયો પણ નહોતો.

જહાંગીર અને નૂરજહાંની જગપ્રસિદ્ધ પ્રેમકહાણીમાં આ કાળી ટીલી ચોડવાનું કાર્ય તો જહાંગીર પછી લગભગ બે પેઢી વીત્યે થયું પછી તો એમાં જરૂરી સુધારાવધારા સાથે એને દરેક અનુગામી ઇતિહાસકારે અપનાવવા માંડી.

સદ્‌ભાગ્યે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર વેણીપ્રસાદે થોડાંક વર્ષો પહેલાં આ આખાયે કિસ્સાને ઝીણવટથી ફરી તપાસી જોયો અને ઉપર મુજબનો નિર્ણય બાંધી આપ્યો. પણ કમનસીબે હજુ યે કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી આ જૂની માન્યતા કાઢી નાખવામાં આવી નથી એ શોચનીય છે. —રામદાસ

વાયરાનાં ગતિમાન

પાન હાલે, ધજા ફડફડે, કાગળ ઊડે, ધૂળ વાદળ રચે, વંટોળ ચઢે કે 'વા વાય ને નળિયું ખસે' એવે વખતે વાયુની ગતિ જાણવાને માટે ઘડાએલા સરળ નિયમ આ પ્રમાણે છે :

(ક) દર કલાકે એક માઈલથી ઓછી ઝડપે પવન વાતો હોય ત્યારે ધુમાડો સીધી લીટીમાં કાટખૂણે ઊંચે ચડે છે

(ખ) એકથી ત્રણ માઈલની ઝડપે પવન વહેતો હોય ત્યારે ધૂમ્રશિખા આમતેમ આડીઅવળી સર્પાકારે હાલે છે, પણ એક તરફ વળી જતી નથી

(ગ) ચારથી સાત માઈલની ગતિવાળો પવન આપણા મો પર લાગતો હોય એમ જણાય એટલી ગતિ હોય ત્યારે વૃક્ષનાં પત્રો સળવળે છે અને પવનની દિશા તરફ ઢળે છે.

(ઘ) કલાકે આઠથી બાર માઈલની ગતિવાળો વા વૃક્ષનાં પત્રો અને નાના રોપને અવિરત હલાવે છે અને નાના ધ્વજોને ફેલાવે છે

(ઙ) તેરથી અઢાર માઈલ જેટલા પવનના વેગમાં ધૂળ અને કાગળના ટુકડા ઊડવા માંડે છે તથા ઝાડની નાની ડાળીઓ હાલે છે.

(ચ) ઓગણીસથી ચોવીસ માઈલની ઝડપવાળું પવનનું મોજું વાય ત્યારે નાનાં પર્ણવાળાં તરુઓ આખાં ધીરેથી ડોલવા માંડે ને તળાવ સરોવરનાં બંધિયાર પાણીમાં અર્ધચંદ્રાકારી કુંડાળાં ઊપજે

(છ) પચીસથી એકત્રીસ માઈલની ત્વરાવાળો મરુત હોય ત્યારે ઝાડની મોટી ડાળીઓ હાલવા માંડે અને ટેલિગ્રાફના તારોમાંથી સીટી બજતી હોય એવો અવાજ આવે આટલી ત્વરિત ગતિમાં છત્રી ખુલ્લી રાખવી મુશ્કેલ બને.

(જ) જ્યારે બત્રીસથી આડત્રીસ માઈલની ગતિએ વાયરો વાવા મંડે ત્યારે આખાં વૃક્ષો ગતિમાન બને અને પવનની સામેની દિશામાં જનારની ગતિ રોકાય

(ઝ) કલાકે ઓગણચાલીસથી ચોપન માઈલની ત્વરાથી ફૂંકાતો મરુત શાસ્ત્રીય બાનીમાં વાવાઝોડા તરીકે ઓળખાય છે કલાકના છેતાળીસ માઈલની ગતિવાળા વાવાઝોડાથી વૃક્ષની ડાળીઓ ભાંગી નીચે પડે છે પરંતુ એથી વધારે ગતિમાન અને બળવાન વાવાઝોડું હોય તો બાંધકામમાં થોડુંઘણું નુકસાન પહોંચે, જેમકે ધુમાડિયાનાં મથાળાં અને છાપરાનાં ચોરસ નળિયાં કે પતરાંને ઉડાવી મૂકે.

(ટ) વાયુની ગતિ જવલ્લે જ પંચાવનથી પચોતેર માઈલે પહોંચે છે. એટલી ગતિવાળા વાતને ઝંઝાવાતનું નામ અપાય છે. વાવાઝોડાની ગતિ ૫૫થી ૬૩ માઈલની હોય ત્યારે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની તથા ઈમારતોને પણ નુકસાન કરવાની શક્તિ એ ધરાવે છે. ૬૪થી ૭૫ માઈલની ગતિ હોય તો ખૂબ વિસ્તારમાં નુકસાન પહોંચે પરંતુ આવી ગતિ અતિ વિરલ હોય છે.

(ઠ) મહા ઝંઝાવાતની ગતિ કલાકના ૭૫ માઈલ કરતાં યે વધારે ત્વરિત હોય છે. એની ભયાનકતા તો તે જ વર્ણવી શકે કે જે એવા અનુભવમાંથી જીવતો બચવા પામ્યો હોય.

આ નિયમો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાના ખેતીવાડીખાતાના વાયુચક્રશાસ્ત્રીએ બહાર પાડ્યા છે. —મ. દ. દેસાઈ

આઈસલૅન્ડ

યુરોપના ઈશાન ખૂણામાં આવેલા આ ટાપુ ઉપર ઇ. ૮૫૦માં નૉર્વેના વાઇકિંગ લોકોએ વસવાટ આરંભ્યો ત્યાર પહેલાં કેટલાક આયરિશ લોકો ત્યાં વસતા હતા. ઇ. ૧૨૮૦માં નૉર્વે, સ્વીડન અને ડેનમાર્ક ત્રણે એક રાજાના શાસન હેઠળ આવ્યા. સો વરસ રહીને નૉર્વે અને સ્વીડનનું તથા આઇસલૅન્ડ અને ડેનમાર્કનુ એમ બને જુદાં રાજ્યો થઈ ગયાં. પછી આઇસલૅન્ડે પણ વખત જતાં આઝાદીની ચળવળ ઉપાડી અને ૩૦ વરસની ચળવળ પછી ઇ. ૧૮૭૪માં ડેનમાર્કે તેને 'હોમરૂલ' આપ્યું. ઇ. ૧૯૧૮માં અમુક રીતે ડેનમાર્કથી સલગ્ન છતાં સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે આઈસલૅન્ડ જાહેર થયું. ડેનમાર્કના એ વર્ચસ્વની મુદત પૂરી થતાં જ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આઇસલૅન્ડના સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિને માન્ય રાખેલો, પરંતુ હાલમાં તો ચાલુ યુદ્ધને અંગે બ્રિટને તે પર વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે.

છેલ્લાં ૫૦ વરસથી આઈસલૅન્ડનો વિકાસ થવા માંડ્યો છે, પણ કિનારાને બાદ કરતાં અંદરના ભાગમાં ત્યાં યે રસ્તા નથી. શહેરોમાં થોડીઘણી મોટરો છે, પરંતુ રેલવે બિલકુલ ન હોઈ, બધી મુસાફરી ઘોડાથી જ કરવી પડે છે. એના એકેએક બંદર પર સ્ટીમર નાંગરી શકે છે અને ઘણીખરી મુસાફરી ફિયેરોં મારફત જલમાર્ગે જ થાય છે. વસતિનો મોટો ભાગ માછીમારોનો ધંધો કરતો હોઇ માછલાં, માછલાંનું તેલ અને વ્હેલની ઉત્પન્નની મુખ્ય નિકાસ છે. વેપાર બધો ડેનમાર્ક, બ્રિટન, નૉર્વે અને સ્વીડન સાથે છે. ઊન, ચામડાં અને જીવતાં ઘેટાં તથા ઘોડાની પણ નિકાસ થાય છે. કાંતણ અને વણાટ ત્યાંનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે.

પળાતાં જનાવરો ઉપરાંત જંગલી જનાવરોમાં લોંકડી મુખ્ય છે. એ ઘેટાંનો નાશ કરતી હોવાથી તથા તેની ચામડી કીમતી હોવાથી તેનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં શિકાર કરવામાં આવે છે. જલપક્ષીઓની જુદીજુદી ૫૦ જાતો થાય છે. સામન, કૉડ વગેરે માછલીઓ ઉપરાંત આસપાસના દરિયામાં વ્હેલો પણ ખૂબ થાય છે, અને ગ્રીનલૅન્ડથી ધસતા બરફ પર સવાર થઇ ક્યારેક ધ્રુવરીંછો પણ આવી પહોંચે છે. ઇ. ૧૭૭૦થી રેનડીઅરો યાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

ઉત્તર આટલાંટિકમાં સ્કૉટલાંડથી ૫૦૦ માઈલ અને ગ્રીનલૅંડથી ૨૫૦ માઈલના અંતર પર ધ્રુવવૃત્તને સ્પર્શતા ઊભેલા આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૪૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલનું એટલે કે આપણા મુંબાઇ ઇલાકાના ત્રીજા ભાગનું છે. આ ટાપુનો ઉદ્ભવ જ્વાળામુખિક ઉત્પાતોને આભારી છે અને અંગાર ખડકો (Volcanic rocks)થી તે છવાયેલો છે. એના અંતરાળમાં ખડકાળ અને નિર્જન ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. જ્વાળામુખીઓનો ઉત્પાત હવે બહુ નથી રહ્યો પણ ધરતીકંપો થયા કરે છે. ગરમ ઝરણાં ટાપુના એકેએક ભાગમાં મળી આવે છે.

ધ્રુવવૃત્તને સ્પર્શતો ઊભો હોવાથી આ ટાપુનું હવામાન આપણે ખૂબ ઠંડુ ધારીએ, પણ 'ગલ્ફ સ્ટ્રીમ'ને લીધે એમ નથી બનવા પામતું. જોકે અંદરના ઉચ્ચપ્રદેશ પર તો ખૂબ ઠંડી રહે છે. શિયાળામાં તોફાન પણ થવા પામે છે. એના ક્ષેત્રફળનો ૧૩ ટકા ભાગ બરફથી ઢંકાએલો જ રહે છે. ક્યારેક કોઈ જ્વાળામુખી ફાટે ત્યારે આ બરફ ઓગળી ભયંકર પૂર આણી દે છે. ઝડપી પ્રવાહની કેટલીક નદીઓ અને ધોધ પણ ત્યાં આવેલા છે અને હવા તો એટલી સ્વચ્છ છે કે ૧૦૦ માઈલ પરના ડુંગરા જોઈ શકાય છે.

વસતિ બહુ આછી છે—૧,૦૮,૯૦૦ લોકોની, એટલેકે દર ચોરસ માઇલે ૨ કે ૩ માણસની. એના રાજધાનીના શહેર રેકજાવિકની વસતિ ૨૨૦૦૦ની છે. પણ એ આછી વસતિમાં યે નિરક્ષરતાનું તો નામનિશાન નથી. જબરા વાચનારા તરીકે ત્યાંના લોકો પહેલેથી જ પ્રખ્યાત છે. એમની ભાષા ખૂબ પુરાણી છે અને આજની જર્મન ભાષા જેમાંથી વિકાસ પામી છે એ ગૉથિક ભાષાને જ મળતી છે. એની પાર્લામેન્ટ દુનિયામાં જૂનામાં જૂની એ પ્રકારની રાજસભા ગણાતી હોઇ, યોગ્ય રીતે જ આઇસલૅન્ડ 'પાર્લામેન્ટના માતૃદેશ'નું અભિધાન પામ્યું છે.

મંગળનું રહસ્ય

આપણા સૌર જગતમાં મંગળના જેટલું કુતૂહલ ભાગ્યે જ બીજે કોઇ ગ્રહ જન્માવતો હશે. આપણી પૃથ્વી સાથે અનેકરીતે તે મળતો છે. એ નથી પ્રવાહી સ્વરૂપે કે નથી વાયુ સ્વરૂપે. એના નક્કર સ્વરૂપ પર ચોક્કસ નિશાનીઓ પણ દેખાય છે. આપણી પૃથ્વી પેઠે તેને વાતાવરણ પણ છે, અને જોકે તેનું વરસ આપણા બે વરસ જેવડું છે, છતાં તેનો દિવસ લગભગ આપણા દિવસ જેટલો જ લાંબો છે, ને આપણી પૃથ્વીની ધરી જેવો જ ઢાળ તેની ધરી પરાવર્તી હોવાથી આપણા જેટલા જ શિયાળા ઉનાળા ત્યાં રહે છે. પરંતુ કદમાં તે ઘણો નાનો છે. પૃથ્વીની ફરતે રેખા ૭૯૦૦ માઇલ છે, જ્યારે મંગળની ૪૨૦૦ માઈલની. એનું ગુરુત્વાકર્ષણ આપણી પૃથ્વીના કરતાં બે પંચમાંશ જ છે. એનો અર્થ એ થયો કે અહીં ૨૦ ફૂટ કૂદતાં જે શ્રમ પડે એટલા શ્રમથી મંગળ પર ૫૦ ફૂટ કૂદી શકાય.

મંગળ પરનું વાતાવરણ આપણી પૃથ્વી જેવું ઘટ્ટ નહિ પણ પાતળું હોઈ તેનું દબાણ આપણા વાતાવરણના ચોથા ભાગનું જ છે. વળી પૃથ્વી કરતાં સૂર્યથી દૂર આવેલો હોઈ તે આપણા કરતાં સૂર્યનો ઓછો પ્રકાશ મેળવે છે. છતાં તેના પાતળા વાતાવરણને લઈ દિવસે ત્યાંની ગરમી ૫૦° ફારનહાઇટ પર પહોંચે છે, જ્યારે રાતે હિમના ૧૪૪ અંશ (144 deg. of frost) પર પહોંચે છે.

આ બધી હકીકતો ધ્યાનમાં લેતાં મંગળ પર જીવસૃષ્ટિ સંભવી શકે ખરી? જીવસૃષ્ટિ એટલે માત્ર વનસ્પતિ જ કહેવાનો આપણો ભાવાર્થ હોય તો તે વાજબી છે; પણ બીજી કોઈ પ્રાણીસૃષ્ટિ કે માનવજીવન માટે ચોક્કસ મત ન આપી શકાય. તેના પર બીજી કોઈ જીવસૃષ્ટિ હોય તો યે આપણાથી જુદી જ રીતે વિકસિત થઇ હોય અને ત્યાંની હવામાનની આત્યંતિકતા બરદાસ્ત કરવા સુરક્ષિત નિવાસોમાં કે જમીનની તળે જ વસતી હોય.

સ્વચ્છ વાતાવરણમાં કોઇ નાના દૂરબીનથી જોતાં યે મંગળના ધ્રુવપ્રદેશ પરના હિમટોપો દેખાઈ આવશે, જેનું કદ મંગળના શિયાળાની શીતતા પ્રમાણે વધેઘટે છે. એ સિવાય કેટલાક ઑર ખમુ એની સપાટી પર દેખાઇ આવશે. બીજા કોઈ ગ્રહ પર આવા આકા



મંગળના ગ્રહ ઉપર જુદે જુદે સમયે જે જે આકૃતિઓ જણાય છે તે બધી એકઠી કરીને ઉપરનાં તેના બે પાસાના બે ચિત્રોમાં આલેખેલી છે. એ સઘળી એકીસાથે તો કદી દેખાતી જ નથી

નથી દેખાતાં. ચળકતા નારંગી રંગના એ ગ્રહ પર દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં કેટલાક લીલા રંગના વિસ્તારો દેખાય છે ઉપર્યુક્ત આકારોને કોઈ નહેરો તરીકે ગણે છે તો કોઇ વળી મંગળ પર વસતા આપણા કરતા સવિશેષ બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓએ બીજા ગ્રહ સાથે સંદેશા ચલાવવા માટે ઊભી કરેલી જબરી યોજના રૂપલેખે છે.

બાળકો અને શીતળા

શીતળા નામની એક માતાને આપણા લોકો માને છે. તે માતા બાળકોને એક દરદ રૂપે પેદા થાય છે, અથવા એમ કહીએ કે બાળકોના શરીરે એક જાતનું દરદ પેદા કરે છે, એવી આપણા લોકોની માન્યતા છે. પણ આ માન્યતા તદ્દન પાયા વિનાની છે જે માતા હોય એ બહુ લાગણીવાળી હોય એટલે એ બાળકોને કોઇ જીવલેણ દરદ પેદા કરે તે આપણે માની શકીએ જ નહિ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે આપણે જે દેવીને જગતની માતા રૂપે કલ્પી કે બાળકોની માતા રૂપે કલ્પી, તે જ દેવી પાછી બાળકોને જીવલેણ દરદ પણ પેદા કરે એમ કેમ માનવામા આવે?

તેમ છતા આપણે ત્યા ૯૫ ટકા લોકો આમ જ માને છે બાળકોને આ દરદ થાય એટલે તેઓ તેને માતા સ્વરૂપે માને છે. તેઓનો વાસો જોવા દેતા નથી, કેમકે માતાજીનો વાસો ન જોવાય એમ કહે છે. તેનું ઔષધ કંઇ કરતા નથી, તેના લુગડા ધોતા નથી અને બાળકને તદ્દન ગંદુ જ રાખે છે નવમો દિવસ થયા પછી ગમે તેવા માતાના દાણા હોય તોપણ શીતળામાતાને મંદિરે પગે લગાડવા લઈ જાય છે, ભલેને પછી એ મંદિર પાંચ દસ માઈલ દૂર હોય અને ભલેને પછી પેલુ બાળક રસ્તામા જ મરણશરણ થાય! માતા નીકળે એટલે પછી કુલાચાર પ્રમાણે ઘરડી ડોશીઓ કહે તેમ જ થઈ શકે, એમા વૈદ્ય ડૉક્ટરનું કાંઇ કામ જ આવે નહિ હા, ઉપલા ઉપાયો સિવાય બ્રાહ્મણો પાસે શીતળાના મંત્રો જપાવે ખરા!

આ વસ્તુસ્થિતિ બહુ ભયંકર છે. હિંદુસ્તાનમા હજારો બાળકો આ દરદથી માર્યા જાય છે ખૂબે તો આ એક જાતનું દરદ જ છે. આયુર્વેદમાં તેને મસૂરિકા કહે છે. આ દરદ લોહીમા ગરમીનુ પ્રમાણ વધી જવાથી કે ગરમીથી લોહીની વિકૃતિ થવાથી પેદા થાય છે એમ આયુર્વેદ માને છે પણ હાલ થોડા વર્ષ પહેલા તો આના જંતુઓ શોધાયા છે અને ચેપી દરદ તરીકે શાસ્ત્રીયરીતે સિદ્ધ કરેલ છે એ મહેનત પાશ્ચિમાત્ય ડૉક્ટરોની છે. તેઓએ આ જ્વરથી તેની રસી પણ તૈયાર કરી, તે રસી લોહીમા આપી તે દરદ અટકાવવાનો પણ એક સિદ્ધ ઉપાય શોધી કાઢયો છે તેને અંગ્રેજીમા વૅક્સીનેશન કહે છે, અને ગુજરાતીમા માતા કઢાવવા એમ કહે છે આ ઉપાયથી શીતળા ત્રણ વર્ષ સુધી તો ન જ નીકળે એ વાત ચોક્કસ મનાય છે પછી દર ત્રણ વર્ષે શીતળા કઢાવવા જોઇએ મોટી ઉમરે તો આ રોગ ક્વચિત્ જ લાગુ પડે છે. બહુ તો ૧૦ વર્ષના બાળક હોય ત્યા સુધી વધુ ભય છે, ૧૦થી ૧૫ સામાન્ય ભય, ૧૫થી ૨૦ સેંકડે પાંચ ટકા જ અને ૨૦થી મોટી ઉમરનાઓને તો પણ તે અપવાદ રૂપ જ થઇ આવે છે

પણ જો આયુર્વેદમાં પણ આને દરદ ગણવામાં આવે છે તો આ શીતળા માતા તરીકે ક્યારથી મનાવા લાગી? અને માણસોનાં હૃદયમા આટલે ઊંડે કેવી રીતે પેસી ગઇ? આપણે જરૂર વિચારવું જોઇએ.

આયુર્વેદના ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ નામના ત્રણ મોટા અને જૂના ગ્રંથોમા તો જાણે ક્યાંય આ ગધેડાના વાહનવાળી શીતળામાતા શોધી જડતી નથી આ ગ્રંથો એક હજાર વર્ષ પહેલા બનેલા છે એમ ઇતિહાસસમાલોચકો કહે છે. કોઈ સ્મૃતિમા પણ શીતળા નથી કોઈ વેદમાં તો ન જ હોય,—નથી. માત્ર પુરાણો રચાયાના જમાના બાદ જ્યારે બધા લોકો સંસ્કૃતમા કંઇ પણ લખીને પ્રમાણ મનાવવા માંડયા તે પછી ઘણા કાળે એટલે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર આ દરદને માતા તરીકે કલ્પવામા આવ્યું ભાવપ્રકાશ નામનો વૈદક ગ્રંથ કે જે અકબર બાદશાહના વખતમા બનેલો છે, તેમા આ શીતળામાતા સ્ટેજ પર આવે છે ખરી. જોકે ગ્રંથકાર મૂળ મસૂરિકા દરદનું જુદું જ નિદાન અને ઉપાયો બતાવે છે, તોપણ શીતળામાતાના આ વેશવાળી પણ મસૂરિકા થાય છે એમ કહી ભગમા પડે છે ખરો! એ વખત પહેલા મારા જેવા સંસ્કૃત જાણનારા બ્રાહ્મણોએ પુરાણોમાં શીતળાને ઘુસાડી દીધેલી હશે! કા તો બ્રાહ્મણોએ જાણીબૂઝીને કર્યું હશે, કા તો એ લોકો પોતે જ અબુજ હશે, પરતુ પહેલી વાત વધારે સાચી લાગે છે જ્યારે માણસના હાથમાં સત્તા આવે છે ત્યારે તે જરૂર તેનો દુરુપયોગ કરે છે બ્રાહ્મણોના હાથમા સત્તા હતી એટલે તેઓ જેમ માણસોને દોરતા તેમ ચાલતુ તેમના વડવાઓએ તો સમાજની સારી સેવા કરી, પણ પાછળથી બ્રાહ્મણોએ સત્તાના મદમા તપ અને સંયમ મૂકી દીધા એટલે પછી પુરાણના જમાનામાં પેટ સારૂ આવા ધધા કરવા માંડ્યા એમ ઘણા પુરાણો જોવાથી સમજાય છે.

આયુર્વેદકાળમા જોકે શીતળાના કોઇ જંતુઓ શોધાયા નહોતા પણ તેના ઉપાયો તો બરાબર શોધાયા હતા, અને તેને સાંસર્ગિક વ્યાધિ એટલે કે ચેપી રોગ તરીકે તો જરૂર સ્વીકારવામા આવેલો. આર્ય વૈદકશાસ્ત્રોમા તેના જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે કેટલા પ્રમાણમાં સાચા છે એ તો આજે પ્રયોગો કર્યા પહેલા કહેવું સાહસ માત્ર છે, તોપણ આગળના લોકોના અખતરા મોટે ભાગે સારાં પરિણામો લાવતા એમ મને પણ પાંચ વર્ષના અનુભવથી દેખાય છે. એવા થોડાએક ઉપાયો અહીં હું બતાવુ છુ.

શીતળાના વાયરા ચાલતા હોય ત્યારે તે ન થાય તે માટે ઉપાય:

(૧) લીંબોડી ૨, બહેડાના બીજ ૨, હળદરનો ગાંઠિયો ૧. આ બધાને વાટી ઠંડા પાણીમા રોજ સવારે પી જવા

(૨) મધ સાથે દરરોજ બે વાલ જેઠીમધ આપવુ

આ ચીજો લેવાથી શીતળા નીકળતા જ નથી.

જેને શીતળા નીકળે તેના માટે જેઠીમધનો ભૂકો બે વાલ અને મધ જોઇએ તેટલુ લઇ તેમા મેળવી દિવસમા ત્રણ વખત ચાટવા આપવુ આથી ખૂબ ચઢેલો શીતળાનો તાવ તરત જ ઊતરી જશે અને ૧૦૦ ડિગ્રી ટેમ્પરેચર આવી જશે. દરદીને આથી પીડા થશે નહિ અને શીતળા બહુ સહેલાઈથી નીકળી આવશે. દાણા પણ જલદી પોંકશે અને ઓછા નીકળશે મેં એક દરદીને જેઠીમધ શરૂઆતમા જ આપવા માંડેલુ તેને શીતળાના દાણા માત્ર આખા શરીરમા મળી કુલ ૧૦૦ નીકળ્યા હતા, અને ૧૨ દિવસમા તો તે બધા પાકીને સુકાઈ ગયા હતા. બીજા લગભગ સોએક દરદીઓ ઉપર આ ઉપાય મેં અજમાવ્યો છે અને બધામા સફળ થયો છુ.

શીતળાના દાણા પાકે ત્યારે તેમાંથી પાણી નીકળે તો શંખજીરૂ વાટી તેનો ભૂકો છાંટવો. તે સુકાતા ન હોય તો ખૂંપેલ તેલ તોલા ૧૦ લઈ તેમા કપૂર તોલો ૦ાા નાખી ગરમ કરવું. જ્યારે જરા પણ પાણી ન રહે અને તેલ જ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવુ, અને દાણાઓ ઉપર પીંછીથી લગાડવું

(શિક્ષણપત્રિકા) —વ. વૈ.

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષનુ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ભલે એશિયા ખંડમાં હોય પણ અત્યારે તો સારામા સારી દ્રાક્ષનું વાવેતર યુરોપ ને અમેરિકામા જ થાય

છે. યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઇટલીમાં તથા અમેરિકામાં કૅલિફૉર્નિયામાં મબલખ દ્રાક્ષ થાય છે. ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં હાઈનલૅંડના પ્રદેશમાં દ્રાક્ષના બગીચામાં જેટલો પાક થાય છે એટલો દુનિયાભરમાં બીજે ક્યાંય નહિ થતો હોય.

દ્રાક્ષમાં અનેક પૌષ્ટિક ગુણો છે. રોગનિવારણ કરવાની શક્તિ પણ દ્રાક્ષમાં ઘણી છે. મોસમ આવે છે ત્યારે હજારો લોકો હાઈનલૅંડના બગીચાઓમાં રહેવા જાય છે ને ત્યાં એકલી દ્રાક્ષ ખાઈને જ રહે છે. પાછા જતી વખતે તેઓ તંદુરસ્ત, ઉત્સાહી ને મજબૂત બનીને જાય છે. અપચન, કબજિયાત, અગ્નિમાંદ્ય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, સંધિવા, અન્નપચનના દરદો, ચામડીના જૂના દરદો વગેરે બધા રોગ દોઢ બે મહિના એકલા દ્રાક્ષાહાર પર રહેવાથી મટી જાય છે, એ બીના હાઈનલૅંડના ફ્રેન્ચ ડાક્ટરોએ કેટલાયે પ્રયોગ કરીને પુરવાર કરી છે. દ્રાક્ષમાં દ્રવશર્કરા ને કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ બહોળા પ્રમાણમાં હોવાથી પૌષ્ટિકપણાની બાબતમાં બીજાં કોઈપણ ફળો એની સાથે ટકી શકતા નથી. એ ઉપરાંત જીવનસત્ત્વો, ખનિજ ક્ષાર ને બીજાં રાસાયનિક દ્રવ્યો પણ દ્રાક્ષમાં હોય છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ એ અમૂલ્ય ફળ છે. શરીરનો કચરો બહાર કાઢવાનું કામ એ સરસ રીતે કરે છે. દ્રાક્ષનો રસ શરીરમાં બહુ જ જલદી શોષાઈ જાય છે. દરદીના પેટમાં જ્યારે કોઈપણ જાતનો ખોરાક ટકી કે પચી શકતો નથી ત્યારે જો તેને દ્રાક્ષનો રસ થોડો થોડો આપવામાં આવે તો એની તબિયત જલદી સુધરી જાય છે, એવો અનુભવ છે.

ફ્રાન્સની પેઠે ઇટલીમાં પણ દ્રાક્ષની પેદાશ ઘણી થતી હોવાથી ત્યાં દર વરસે દ્રાક્ષની મોસમમાં એક 'દ્રાક્ષમહોત્સવ' ઉજવવામાં આવે છે. એ ઉત્સવ વખતે ઈટાલિયન લોકો દ્રાક્ષ ખાઈને જ રહે છે. લોકો દ્રાક્ષ તંદુરસ્તીને માટે ખાય છે, ઇટાલિયન લોકો દ્રાક્ષ સસ્તી હોવાથી જ એ ખાઈને રહે છે. દ્રાક્ષ ખાવાથી કેટલો બધો ફાયદો થાય છે, એ મુસોલિનીએ ઈટાલિયન લોકોને નવેસરથી બતાવી આપ્યું છે. ત્યાર પછી ત્યાં દ્રાક્ષનું વાવેતર પહેલાના કરતા વધ્યું છે ને ઇટાલિયન પ્રજાની તંદુરસ્તી પણ સુધરી છે.

દ્રાક્ષમાં સારક દ્રવ્યો હોવાથી કબજિયાતના દરદમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. આંતરડામાં ભેગા થએલા ઝેરી પદાર્થો બહાર કાઢી નાખીને કોઠો સાફ રાખવા માટે દ્રાક્ષનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

શરીરમાં યુરિક ઍસિડનો વધારો થવાથી સંધિવા, ચસકા વગેરે દરદો થાય છે. દ્રાક્ષમાં યુરિક ઍસિડ-નાશક દ્રવ્યો હોવાથી એ વિકારોમાં પણ દ્રાક્ષાહારથી ફાયદો થાય છે.

તંદુરસ્તી જાળવી રાખવાની દૃષ્ટિએ જે ફળો બહુ જ અગત્યના ગણાય છે એમાં લીંબુની જાતના ફળો ને દ્રાક્ષનો પહેલો નંબર આવે છે. શરીરમાંના આમ્લ દ્રવ્યોનું ક્ષાર દ્રવ્યોમાં રૂપાંતર કરીને શરીરમાં ક્ષારતત્ત્વોનું પ્રમાણ એકસરખું રાખવાની દૃષ્ટિએ એક ડાક્ટર દ્રાક્ષને બહુ જ મહત્ત્વની ગણે છે. 'સો વરસ જીવો' નામના ગ્રંથના લેખક ડૉ. ટાબાનેરાએ પોતાના આરોગ્ય-મંદિરમાં દરદીઓ પર પ્રયોગ કરીને એવો સાર કાઢ્યો છે કે જૂનો સંધિવાત, મૂત્રાશયના દરદો, આંતરડાં ને ચામડીના દરદો તથા અયોગ્ય ખોરાકથી ઉત્પન્ન થએલા ઘણાખરાં દરદો દ્રાક્ષાહારથી મટે છે. (ચિત્રમય જગત)

હવે ?

માનવહિતની તરફેણમાં તેમ વિરોધમાં થએલો વિજ્ઞાનનો વિકાસ માનવજાત શકાભરી નજરે જોઈ રહી છે. આજના છાપાઓ પણ વિજ્ઞાનની કલ્પિત મહારસામગ્રીથી લોકોને ભડકાવવામાં બાકી રાખતા નથી. કોઈ કાનિકામાં કાતિલ ઝેરી વાયુઓની વાત કરે છે, તો કોઈ આજના કરતા અનેકગણા ઉગ્ર દાહક પદાર્થોની, કોઈ વળી રોગના બનાવટી જંતુઓની વાત કરે છે, તો કોઈ વળી મિ. એચ. જી. વેલ્સે પોતાના 'ધ વૉર ઑવ ધ વર્લ્ડ્ઝ'માં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મૃત્યુકિરણની. આજે વિજ્ઞાનની મદદથી સેકન્ડના એક 'સાઈકલ'થી માંડી અબજો 'સાઈકલ' સુધીનું સ્પંદનવૈપુલ્ય (ફ્રીક્વન્સી ઑવ વાઈબ્રેશન) ધરાવતા કિરણો આપણે શોધી શક્યા છીએ, પરંતુ તેમાંનું કોઈ મૃત્યુ નીપજાવવાની તાકાત નથી ધરાવતું એટલે એવી કલ્પનાઓથી વ્યાકુળ બનવાને બદલે પ્રો. હાલ્ડેનના 'વૉટ ને ક્સ્ટ ઈન સાયન્સ' નામના પુસ્તકમાં નિરૂપેલી વિજ્ઞાનની રચનાત્મક બાજુનો આ સાર જાણવા જેવો છે :

અત્યારે વિજ્ઞાનની રચનાત્મક બાજુ માટે આપણે રશિયા તરફ નજર નાખવી જોઈએ, કારણ કે ઓગણીસમી સદીમાં ઇંગ્લંડનું થઈ રહ્યું હતું એવું જ આ સદીમાં તેનું ઉદ્યોગીકરણ થઈ રહ્યું છે.

સૌ પહેલી વાત તો ગરમીના ઉત્પાદનની. સોવિયેટ યુનિયનમાં કોલસાની તંગી છે, પણ વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવા માટે જળશક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. રશિયા જેવા ઠંડા મુલકમાં ગરમીની જરૂર બીજા કોઈપણ દેશ કરતા વધારે છે. અને એ માટે સામાન્ય તાપણાં કે વીજળીક ભઠ્ઠીઓ નકામી છે, કારણ એ ઉષ્ણતામાન ખૂબ વધારી દે છે. જ્યારે માણસને જરૂર તો એના શરીરના ઉષ્ણતામાનથી યે ઓછી ગરમીની હોય છે. એટલે રશિયા એ ગરમીનો દુર્વ્યય બચાવવા શીતયંત્ર જેવા જ એક ઉષ્માપરિશોષક (હીટ પમ્પ)ની રચના કરવા માગે છે. એવી જ રીતે ગરમ પ્રદેશો માટે એવી રચના કરવા માગે છે કે બહાર ગમે તેટલી ગરમી હોવા છતાં ઘરમાં ઠંડક જ રહે.

આપણે ધારીએ તો કીટાણુઓ (bacteria)થી જન્મતા પ્લેગ, કૉલેરા વગેરે રોગોનો સરળ પ્રતિકાર કરી શકીએ છીએ તેમ ટાઇફસ જેવા જંતુજન્ય રોગોનો પણ નાશ કરી શકીએ. રેડિયમ અથવા એક્સ કિરણોથી કૅન્સર જેવા રોગનો પણ પ્રતિકાર કરી શકીએ. પણ દુઃખની વાત એ છે કે ધાતુઓ અને તેલોના ઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ આપણે જેટલા નાણાં ખર્ચી શકીએ છીએ એટલા ખુદ માનવજીવનના વિકાસ પાછળ ખર્ચી નથી શકતા.

ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રમાં આપણે સારો જેવો વિકાસ સાધ્યો છે, પણ ભવિષ્યમાં એથી વિશેષ ને ઝડપી વિકાસ સાધીશું. જીવ અને રસાયણશાસ્ત્ર વચ્ચે રહેલું આવેલું અંતર તો આ સદીમાં જ આપણે પૂરી દઈ શકયા છીએ. અને હવે આપણે વળ્યા છીએ મગજના ભૌતિક વિશ્લેષણ તરફ. મગજમાંથી ફેલાતા વિદ્યુત્તરંગોનું માપ તો આપણે લઈ જ શક્યા છીએ ને?

આ બધો વિકાસ આપણને ક્યાં દોરી જશે? કદાચ આપણે કલ્પ્યું પણ નહિ હોય એટલે દૂરાતિદૂર!

સમયનું બળ

ઇંગ્લંડમાં ઇસ્પિતાલની સંસ્થાનો પ્રારંભ ૧૬૨૧ની સાલથી થયો કહેવાય છે. આ આરંભકાળમાં દર્દીની ચિકિત્સા અને પરિચર્યા કેવી કઠિન હશે એ જણાવતી નીચેની વાત પરથી આજનું આપણું માનસ એ 'સુધરેલા' દેશની ફિકર જ કરી નાખે.

કહે છે કે ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડની સેન્ટ ટૉમસ ઇસ્પિતાલમાં એક એવો નિયમ કરવો પડ્યો કે એક પથારી (બેડ)માં એક કરતા વધારે દરદીને કદી મૂકવા નહિ! —ગ. ઉ. દે.

મુકાદમ : અહીં બધું કામ વીજળીથી જ થાય છે.

નવો આવેલો કારીગર : બરોબર છે, તમે સંભળાવેલા પગારના આંકડાએ પણ મને આંચકો લગાડ્યો!

આ મહિનો (ફેબ્રુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૨ વિશિષ્ટ પ્રતિભા ને લેખનશૈલીવાળી નવલો તથા સાહિત્યકૃતિઓના સર્જક અંગ્રેજ સાહિત્યક જેમ્સ જૉઇસનો જન્મ-ઇ. ૧૮૮૨

તા. ૭ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના એજન્ટ એડવર્ડ્ઝે શાહાનશાહ જહાંગીર પાસેથી મુઘલાઈના તાબા નીચેના મુલકોમા વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી—ઈ. ૧૬૧૫

તા. ૮, 'પ્રિઝનર ઑફ ઝિન્ડા'ની નવલ વડે અંગ્રેજી સાહિત્યમા નામ કાઢી જનાર નવલનવેશ સર ઍન્થની હોપનો જન્મ-ઇ ૧૮૬૩

તા. ૧૦ 'એસેઇઝ ઑફ ઇલિયા'થી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ નિબંધકાર ચાર્લ્સ લૅમ્બનો જન્મ ઈ. ૧૭૭૫ (કુમાર વયના વાચકોમાં 'લૅમ્બ્ઝ ટેઈલ્સ ફ્રૉમ શેકસપીઅર'થી તેનુ નામ જાણીતુ છે. એક કાળે તો એ લોકપ્રિય કુમારવાચન ગણાતુ)

તા. ૧૨ ઉત્ક્રાન્તિવાદના જનેતાભી અંગ્રેજ શોધક ચાર્લ્સ ડાર્વિનનો જન્મ-ઇ. ૧૮૦૯

તા. ૧૩ હિંદી પ્રજાએ જલિયાવાલા બાગ પાચ લાખ રૂપિયે ખરીદી લીધો ઇ.-૧૯૨૦

તા. ૧૭ મહાન ફ્રેન્ચ નાટકકાર મોલીએરનું પારીસમાં અવસાન—ઈ. ૧૬૭૩

તા. ૨૩ પોતાની 'ડાયરી'થી દુનિયાભરમાં વિખ્યાત થએલા અંગ્રેજ 'વાસરિકા-લેખક' સૅમ્યુઅલ પેપીસનો જન્મ—ઈ. ૧૬૩૩. એમાં એણે પોતાના સમયના સમાજ, રાજદરબાર, મિત્રમંડળ તથા અંગત લાક્ષણિકતાઓનાં હૂબહૂ શબ્દચિત્રો આલેખ્યા છે



આ માસની વ્યક્તિવિશેષ
સરોજિની નાયડુ

પોતાની કાવ્યગાનની ધારા અને કવિત્વભરી વાકછટા વડે દેશદેશાંતરમાં 'હિંદના બુલબુલ' તરીકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ થએલા અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમા ભારતનારીના પ્રતિનિધિરૂપ બની રહી કૉંગ્રેસની કારોબારીમા મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવનાર હિંદના આ પ્રતિભાવાન પુત્રીનો જન્મ દક્ષિણના નિઝામ હૈદ્રાબાદમાં ઈ. ૧૮૭૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે અઘોરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય નામના બંગાળના એક વિદ્વાન સંસ્કારી બ્રાહ્મણ સજ્જનને ત્યાં થયો હતો. પિતા એડિનબરો યુનિવર્સિટીના ડૉક્ટર ઑવ સાયન્સ હોવા ઉપરાંત કવિ પણ હતા; અને માતા વરદાસુંદરી પણ કવિ હતાં, એટલે કવિતા અને મેધા સર્વે ભાઈબહેનોને વારસામાં ઊતરી સરોજિનીના ભાઈ હરીન્દ્રનાથને ઉત્તમ કોટિના કવિ તથા નાટકકાર તરીકે દેશ આખો ઓળખે છે.

અંગ્રેજી ભાષાના આકર્ષણના એ જમાનામાં ૪-૫ વર્ષની બાળ વયથી સરોજિનીનું અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું. ૧૧મે વર્ષે પહેલુ કાવ્ય લખીને એમણે વાગીશ્વરીની વીણાનો પ્રથમ ઝંકાર કર્યો; ૧૨ વર્ષની કુમળી વયે મૅટ્રિક પસાર કરી અને ૧૩મે વર્ષે તો સ્કૉટના 'લેડી ઑવ ધ લેઈક'ની ઢબે ૧૩૦૦ લીટીનુ એક કાવ્ય તથા ૨૦૦૦ લીટીનું એક નાટક લખી કાઢ્યા. પણ નાનપણથીજ નરમ રહેતી તબિયત હવે એટલી લથડી કે ચોપડીઓને અડવાની પણ મનાઇ થઇ.

ત્યાર પછી નિઝામની સહાયથી એ વિલાયત ગયાં અને લંડનની કિંગ્ઝ કૉલેજમા અભ્યાસ શરૂ કર્યો પણ ફરી ત્યા આરોગ્ય બગડ્યુ. વિલાયત છોડી ઇટલી થઈ તે હિંદ આવ્યાં અને ૧૯ વર્ષની વયે પોતાના પ્રિયજન ગોવિંદ રાજુલુ નાયડુ નામના મદ્રાસી સાથે લગ્ન ર્ક્યું. બ્રાહ્મણ પુત્રીએ અબ્રાહ્મણ સાથે કરેલા આ આંતરપ્રાંતીય અને સુધારક લગ્નથી આખો સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો, પણ સમાજસુધારાનું પહેલુ પગલુ ભરનાર એ ભારતનારીએ ધીટતાથી એ સહી લીધો. એમનું એ લગ્નજીવન સુખી નીવડ્યું. એ લગ્ને છ સુંદર બાળકો એમને આપ્યા અને સરોજિનીના સાહિત્યજીવન તથા સ્વદેશ સેવાને મોકળો માર્ગ પણ કરી આપ્યો

ઇંગ્લંડમાં હતાં તે દરમ્યાન ઘણા અંગ્રેજ વિદ્વાનોના પરિચયમા તે આવેલા, જેમા ત્યાના સમર્થ વિવેચક એડમન્ડ ગૉસ મુખ્ય હતા. એણે સરોજિનીમા કાવ્યનો મુકુલિત જોયો, પણ સાથેસાથે પશ્ચિમના અનુકરણની પોપટવાણી જોઇને આકરી ટીકા કરી એ માર્ગ છોડવા તથા ભારતીય કલ્પનાવૈભવને બહલાવવા પ્રેરણા આપી સરોજિનીની કવિતામા આ સૂચને પલટો આણ્યો, અને એણે પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ગોલ્ડન-થ્રેશોલ્ડ' પોતાને 'સુવર્ણ-ઉંબર'નો આ માર્ગ દર્શાવનાર એ વિવેચક ગૉસને અર્પણ કર્યો. એ ઉપરાંત 'પોએમ્સ ઑવ લાઇફ ઍન્ડ ડેથ' (જીવન અને મૃત્યુના કાવ્યો), 'બર્ડ ઑવ ટાઈમ' (કાલપક્ષી), ને 'બ્રોકન વિંગ' (તૂટેલી પાંખ) એ એમના બીજા કાવ્યસંગ્રહો છે.

પણ લોકમાન્ય ટિળક અને ઍની બેસન્ટના સમયથી એમનામા દેશસેવાનો મુકુલિત જાગવા શરૂ થયો. કવિતાનુ આકર્ષણ ઓછુ થયુ અને કવિતા જીવનમા ઊતરવી શરૂ થઈ. કવિની વાંસળી છોડી એમણે સ્વાતંત્ર્યની રણભેરી લીધી. જલિયાંવાલાના હત્યાકાંડ પછી એ ગાંધીજીને પડખે સક્રિય રાજકારણમા પડ્યા અને તે દિવસથી આજ લગી દેશની બધી લડતોમા, કૉંગ્રેસની કારોબારીમા અને વિલાયત જતી કૉન્ફરન્સોમા ગદ્દાસભાના મોવડી તરીકે રહ્યા છે.

એમની કવિત્વશક્તિએ પશ્ચિમના રસમીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે, પણ એથીયે વધારે વશ તો એમનું વક્તૃત્વ સાંભળીને તેઓ થાય છે. એ વેધક અને પ્રેરક વક્તૃત્વશક્તિ વડે એમણે ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટરી જૉઇન્ટ કમિટી આગળ જુબાની આપીને હિંદી સ્ત્રીઓને મતાધિકાર અપાવ્યો; એ શક્તિ વડે એમણે જીનીવાના સમસ્ત સંસારના સર્વજ સ્ત્રીસંઘ આગળ હિંદના સ્ત્રીત્વનો સાચો ખ્યાલ રજૂ કરી જબરો વિચારપલટો કર્યો, એ જ શક્તિ વડે યુરોપ-અમેરિકાની પોતાની સફરો દરમ્યાન હિંદની સ્વતંત્ર્ય-લડત તથા રાજકીય પરિસ્થિતિનુ સાચુ દર્શન કરાવી એમણે સૌનો સમભાવ જીત્યો અસહકારના કાળથી હિંદના રાજકારણમા એમણે જે આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે તેની કદર તરીકે દેશે એમને લખનૌની ૪૦મી હિંદી મહાસભાનુ પ્રમુખપદ આપી એમનુ બહુમાન ર્ક્યું. એટલુ આજે એટલું જ દેશની ભાવિ પરિસ્થિતિમા પણ એમનુ ચોક્કસ સ્થાન છે.

'અમારી પાસેની બધી નવી આવેલી રેકર્ડો તમને સંભળાવી દીધી. એમાથી કોઈ પસંદ છે કે પછી નવી સંભળાવું?'

'જરાક બહાર જોઇ આવુ કે વરસાદ રહી ગયો છે? રહી ગયો હોય તો વધુ તકલિફ ન આપું'

~

પેલો મનસુખ હમણા શુ કરે છે?'

'ખીસામા પૈસા ભરી આખો દિવસ બસમા રખડ્યા કરે છે?'

'કાંઈ મોટો દલ્લો મળી ગયો છે શું?'

'ના રે ના, બસનો કંડક્ટર થયો છે.'

શંકરાચાર્ય ને મંડનમિશ્ર વચ્ચેની વેદાંત-ચર્ચાનો નિર્ણય મંડનમિશ્રની વિદુષી સ્ત્રી સરસ્વતીએ આપવાનો હતો. કરાર એવો હતો કે શંકરાચાર્ય હારે તો તેણે ભગવાં તજી ગૃહસ્થાશ્રમી થવું, અને મંડનમિશ્ર હારે તો તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યજી સન્યાસી થવું. સરસ્વતીનું નસીબ તેના પોતાના જ નિર્ણય ઉપર અવલંબતું હતું છતાં તેણે પ્રામાણિકપણે શુદ્ધ ન્યાય તોળી શંકરાચાર્યને વિજેતા ઠરાવ્યા અને પતિની પાછળ પોતે પણ સર્વ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તજી સન્યાસિની થઈને ચાલી નીકળી

અનેકાર્થી શબ્દ 'વાજ'=વેગ, તાન, તોબા પીડા કે કંટાળો, હારેલું કે કંટાળેલું, યજ્ઞ, સંગ્રામ, બાણનું પીછું, બળ, અન્ન, ઘી

કહેવતોના અર્થ 'વાવડી ચસકી'—કંગ અક્કલના માણસો મૂર્ખાઈથી, શેખીથી કે કોઈના ચગાવ્યા ફૂલણજી બનીને હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્નો કરે તેને માટે વપરાતી આ કહેવત માટે એવો તુક્કો છે કે એક ગામમાં હજામોની ન્યાત વખતે મળેલા હજામોએ ગામની વાવને પોતાને નામ લઈ જવાનો મૂર્ખ વિચાર કરી પોતાનાં કાળિયાના દોરડા બનાવી વાવના ... સાથે બાંધી ખેંચવા માંડ્યું એથી ચરડ ચરડ અવાજ થવા લાગ્યો, એટલે હર્ષથી 'વાવડી ચસકી, વાવડી ચસકી' એમ બોલવા લાગ્યા, પણ બહુ જોર કરતાં કાળિયાના ચારેચાગ ઉડી ગયા અને તેઓ નીચે પછડાઈને લોહીલુહાણ થયા ત્યારે જંપ્યા

આ મહીનાનું નામ ફેબ્રુઆરી. તે એ માસની ૧૫મીએ આવતા શુદ્ધિમહોત્સવના લાટિન નામ 'ફ્બ્રુઆ' ઉપરથી પડ્યું છે

યૂરોપમાં પ્રત્યેક આસામી સાઠ વાર કાપડ વાપરે છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યેકને ઢાંકવા ૧૧ વારથી વધુ કાપડ મળી શકતું નથી

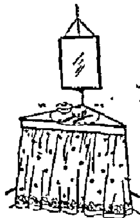
હિંદમાં માત્ર ૧ ટકા પરદેશીઓ જ છે

ગયે વરસે અમેરિકામાં મોટરના જે નવા નવા રંગો થયા તેની જ ૭૦૦૦ તરાહ થઈ છે।

જગતમાં સૌથી જૂની નાણાનોટ ચીનમાં ઈ.પૂ. ૨૮૧૭ની સાલમાં નીકળી હતી

લંડનના દૈનિકપત્રો માટે રોજ ૧૧,૦૦૦ માઈલ લાંબા કાગળની જરૂર પડે છે

૧૯૩૯માં આખા હિંદમાં ૮૬ બેંકો બંધ પડી હતી, ૧૯૪૦માં ૬૦ બેંકો બંધ પડી



એકજ નાની ઓરડીમાં બધી ગોઠવણ કરવી હોય ત્યારે એક ખૂણામાં ત્રિકોણ અભરાઈ નીચે નાનાં કપડાં ટાંગવાના હૂક નાખી, આગળ આને એક ભળીઓ રાખી પડદો કરી લેવાય. અભરાઈનું મથાળું ટેબલ તરીકે વપરાય સામે નાનો અરીસો લટકાવીએ તો સરસ ટોઇલેટ ટેબલની ગોઠવણ બની જાય.

નસકોરી ફૂટીને નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ ન થતું હોય તો ફુગળી ભાંગીને તેનાથી સુંઘાડવી, અથવા તો કાળી ખેતરાઉ માટી પર પાણી છાંટીને તેની વાસ જોરથી લેવડાવવી

ગણિત ગમ્મત

$(૧^૨+૨^૨)+૫=૨\times૫$

$(૨^૨+૪^૨)+૧૦=૩\times૧૦$

$(૩^૨+૬^૨)+૧૫=૪\times૧૫$

$(૪^૨+૮^૨)+૨૦=૫\times૨૦$

$(૫^૨+૧૦^૨)+૨૫=૬\times૨૫$

$(૬^૨+૧૨^૨)+૩૦=૭\times૩૦$

$(૭^૨+૧૪^૨)+૩૫=૮\times૩૫$

$(૮^૨+૧૬^૨)+૪૦=૯\times૪૦$

$(૯^૨+૧૮^૨)+૪૫=૧૦\times૪૫$

$(૧૦^૨+૨૦^૨)+૫૦=૧૧\times૫૦$

અને એ પ્રમાણે આગળ (કા. મ. જોષી)

શેરડીનાં છોતામાંથી કાગળ બની શકે એવું સિદ્ધ થયું છે.

યંત્રથી બનાવેલો કાગળ પહેલવહેલો ૧૮૦૪માં બજારમાં મુકાયો.

જાગૃત (સળગતા) જ્વાળામુખી પર્વતોની સંખ્યા આજે જગતમાં ૧૮૫ છે

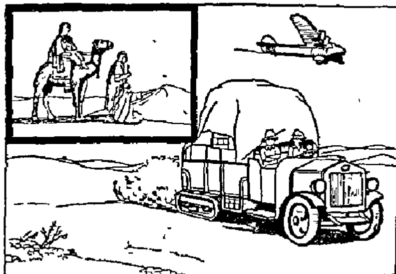
રવિવારને છુટ્ટીનો દિવસ પાળવો એવો કાયદો ઈ. સ. ૩૨૧માં રોમન બાદશાહ કૉન્સ્ટેટાઈને જાહેર કર્યો હતો







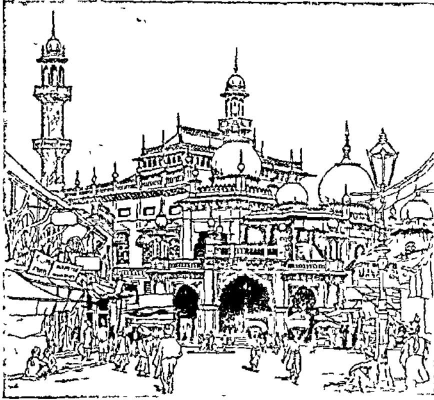
દેશદેશના શિરવેશ: આ ત્રણ કોરીઆના વતનીઓના છે



રણપ્રદેશમાં સફર ખેડવાના ત્રણ સાધનો: ઊંટ, એરોપ્લેન અને મોટર

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના
ગયા માસમાં ભરાએલા
વાર્ષિક પ્રદર્શનનાં
કેટલાંક ચિત્રો

[બીજાં ચિત્રો આવતે મહીને]



મુંબાઈની જુમ્મા મસ્જિદ
ચિત્રકાર: એચ ડી. મીસ્ત્રી
(ઇચિંગ)

ઇચિંગની કળા હિંદમાં હજી બહુ થોડી જ જાણીતી થઇ છે પણ બૅંકની નોકરી કરતા એક યુરોપિયન ગૃહસ્થને આ કળાના સરસ નમૂના પ્રદર્શનમાં રજૂ કરતા જોઇને મુંબાઈના નિષ્ણાત કલાકારોને પણ સાનંદાશ્ચર્ય થયું છે ધાતુની પ્લેટ પર તીક્ષ્ણ અણી વડે આ ચિત્ર તૈયાર થયું છે એટલી જ વિગત જણાવાથી એના કર્તાને ચિત્રની સુરેખતા ને વિગતની ચોકસાઇ માટે ધન્યવાદ આપી શકાય

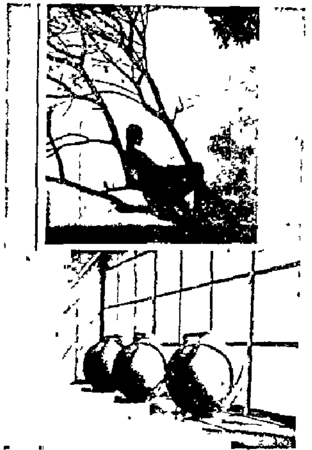


જમણી બાજુ
આશ્વાસન
ચિત્રકાર: પી ડી રેડ્ડી

આ ચિત્રકાર હિંદની ચિત્રશૈલીઓના બધા પ્રયોગો ઉપર હાથ અજમાવતા જણાય છે રેખાઓના જ ઘસારા ઉપર ભાવસૂચન અને ચિત્રસંયોજન કરવાની તેમની હિંમતના પુરાવા રૂપ આ ચિત્ર છે.

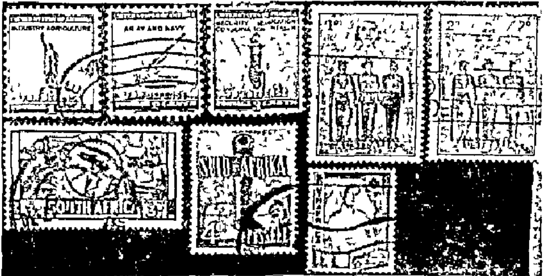
(બ્લૉક મુંબાઇ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)





ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ડાબી બાજુથી અનુક્રમે (૧) 'ગાગડાની મજા'—હાસમ સુતાર (નડિયાદ) પહેલું ઇનામ, (૨) 'વર્ણીપરી'—વીરેન ગી. પટવા (અંગિયા) બીજું ઇનામ, (૩) 'અમે ત્રણ'—જયકુમાર પટવા (સુબાઇ) ત્રીજું ઇનામ



યુદ્ધપ્રયાસની ટપાલની ટિકિટો

મથાળેથી ક્રમવાર: પહેલી ત્રણ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ પેન્સની યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાની—જેમાં પહેલીમાં ન્યૂયૉર્કના બારામાનું સ્વાતંત્ર્ય દેવીનું પૂતળું, બીજીમાં વિમાનવિનાશક તોપ અને ત્રીજીમાં મશાલવાળો હાથ આલેખેલા છે. દરેકમાં મથાળે એ દેશના જુદાંજુદાં ખાતાંઓનાં નામ અને નીચે 'બચાવ માટે' એવું લખેલું છે. તે પછીની બે ૧ અને ૨ પેન્સની ઑસ્ટ્રેલિયાની—જેના પર ત્રણ સૈનિકોનું અને પશ્ચાદ્ભૂમિમાં નર્સનું ચિત્ર છે. નીચે ૧, ૪ અને ૩ પેન્સની દક્ષિણ આફ્રિકાની—જેમાં પહેલીમાં રેડ ક્રૉસની ગાડી તથા નર્સનાં ચિત્રો છે, બીજીમાં તોપ છે અને ત્રીજી સ્ત્રીસહાયક દળની પરિચારિકાનું ચિત્ર ધરાવે છે.

(શ્રી હરિલાલ બૅન્કરના સંગ્રહમાંથી)

[1]સિં	[2]ગા	પુ	[3]ર	■	[4]વા	ક્ય	વ્યૂ	[5]હ
■	ધાં	■	[6]મ		ર	■	■	રી
[7]	ડું	■	ન	■	[8]દે	[9]હા	[10]ઘ	ક
ડા	■	[11]	■	[12]	■	[13]ને	મ	ત
[14]ઇ	[15]ને	ન	■	[16]ન	ું	■		■
■		■	[17]	વી	■	[18]ગા	ત	■
[19]આ	ણ	સ	■	[20]દ	ય	લ	■	■
ન	■	[21]કા		લ	■	પ	[22]આ	
[23]તા		ળી	■	[24]		ક્ષ		■

[illegible]

સહી ________________

ઠેકાણું ________________

ગામ ________________

(મુંબાઇના ચેકઠેકે અન્દર કરેલી)

મ. ઓ. રસીદ — રોકડ પાવતી — પોસ્ટલ ઓર્ડર

નં — નં — નં.

મેં મારી પ્રવેશ ફી થી મોકલી છે

ચાવીઓ ઊભી

૨ સાધારણ ' ... કોઇ લક્ષમાં લેતુ નથી.

૩ ... તરફના અતિશય મમત્વને લીધે કેટલાક જુવાનો પોતાની શક્તિઓનો સાચો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

૪ ગાંધીજીએ તાજેતરમાં કહ્યું છે કે 'જવાહર મારા કાયદેસર . . . છે'

૫ પોતાની . ... રજુ કર્યા વિના સામો પક્ષ પોતાની મુશ્કેલી સમજે એવી આશા રાખવી નકામી છે

૭ અતિશય . . . વાળા માણસનો સમર્થ ધણાને બહુ રુચતો નથી

૯ દુશ્મનની અસાધારણ ... . નીરખીને એકદીલ રણ-ધીરોનાં દીલ પ્રોત્સાહિત બને છે

૧૦ આશરે આવેલા . . . .ને કોણ પાછા વાળી શક્યું છે?

૧૧ આપણાં . . . .ની છાપ ખૂબ ઉંડી પડે છે

૧૨ આ 'નામુદલગીર' ગુજરાઈ જવેલ છે

૧૫ જૂના વખતની રોમાંચક કથાઓમાં એ અમરત્વનો ભાગ ભજવતી માલૂમ પડે છે.

૧૮ . . . ન મળે ત્યાં સુધી કેટલાક ગરીબો દિલથી ગાઇ શકતા નથી

૧૯ ભોગ આપ્યા વિના . ... નું કાર્ય સફળ થતુ નથી

૨૨ વડિલોની દરેક . . ... માનવામાં આજનાં યુવક યુવ-તીઓને પોતાનું વ્યક્તિત્વ કુંઠિત થતુ લાગે છે

૧૬-પ્રવેશપત્રો ભરી મોકલો અને

વસંત વ્યૂહમાં ૧૬ પ્ર. પત્રો ભરી મોકલી રૂ. ૧૦નું 'ગેરન્ટીડ' ઈનામ મેળવો

આ વ્યૂહમાં એક જ નામનાં સોળ પ્ર પત્રો એકીસાથે ભરી પ્રવેશ ફીના છ રૂપિયા રોકડેથી (મ. ઓ , પો ઓ , કે, રો. પા. થી) મોકલનાર હરીફને મળતા ઈનામની રકમ રૂ. ૧૦)થી ઓછી હશે તો વધારીને રૂ. ૧૦)ની કરી આપવામાં આવશે આ રીતે વહેંચવાની રકમ રૂ. ૬૦૦)થી વધુ હશે તો પ્રમાણસર ઘટાડાશે ને રૂ. ૩૦૦)થી ઓછી હશે તો તેટલી પુરી કરાશે.

રૂપિયા દસનું ઇનામ મેળવો

●

ચાવીઓ આડી

૧ પૂર્વની વ્યૂહરચનાનું થાણું.

૪ સામાજિક 'હરીફાઇ'નું એક વિશેષ આકર્ષણ.

૬ મહાગ્રસ્ત માતાને પણ તે 'ત્રાહિ' પોકારાવી શકે છે

૭ આવું લાકડું ઝીણી કારીગરી માટે ઉપયોગમાં લેતાં બહુ મુશ્કેલી ઉભી કરે છે

૮ મદદગાર.

૧૩ કેટલીક વખતે પતિપત્નીની વચ્ચે . નું પરિણામ ગંભીર આવે છે

૧૪ પ્રમાણિકતા

૧૬ આવો રાજ પ્રજાનો સ્નેહ લાભો સમય ટકાવી શકે કે નહિ તેનો બીજા ઘણા સંજોગો પર આધાર હોય છે.

૧૭ ચાંદીની . એ રાખીને કેટલાક પોતાનું ધનાઢ્યપણું દર્શાવે છે

૧૮ . . વગરના બાળકની સ્થિતિ સઘળું હુંફભર્યા અનાથ જેવી લાગે છે

૧૯ કોઇપણ . . . . ખરેખર ફળવાના છે કે નહિ તેનો આધાર ઘણી વખત સંજોગો ઉપર હોય છે

૨૦ . ... પ્રમાણિક હોય તો પણ કેટલીક વખત તેના પક્ષકારને લાભ થતો નથી

૨૧ આવી નારીને કોઈ પણ રીતે ધાપ આપવા જતાં ઘણાને પાછું પડવું પડે છે

૨૨ જવર્દસ્ત . ... માણસ માનવી પોતાનું જીવન ઉન્નતપથ રાખી શકે છે

૨૩ વધુ પડતી આકરી . . . સારી ન ગણાય

૨૪ . . ... સારો ન હોય તો પ્રવાસ વખતે અસુખી નીવડે છે

KUMAR Reg No B

SHIP BRAND FABRICS

SELL ON THEIR MERITS!

બર્મા, સીલોન અને દેશપરદેશમાં લોકપ્રિય



આપના વ્યક્તિત્વની છાપ પાડવા, આપનું મન પ્રફુલ્લિત રાખવા, આપના મિત્રમંડળમાં આદર મેળવવા, તેમજ ઉપરી અધિકારીની ખુશી મેળવવા 'જહાજ છાપ' કાપડ અનિવાર્ય છે.

★

કૉટનક્રેપ, લૉંગક્લૉથ, પૉપ્લીન્સ, શર્ટીંગ્ઝ, ખાકીડ્રીલ્સ, ટવીલ્સ અને પથરીક્લૉથ્સ, સફેદ ડ્રીલ્સ અને ટવીલ્સ, સાટીન ડ્રીલ્સ, બ્લ્યુ ડ્રીલ્સ, ગ્રે ડ્રીલ્સ, ડેસુટીઝ, કેસમેન્ટ ક્લૉથ્સ, શીટીંગ ક્લૉથ્સ, ટેબલ ક્લૉથ્સ, ટૉવેલ્સ, નેપકીન્સ વિ. વિ.

બાવા પ્રદ્યુમ્નસીંગ ઍન્ડ સન્સ

હેડ ઑફિસ

[illegible]

શાખાઓ

[illegible]

કુમાર

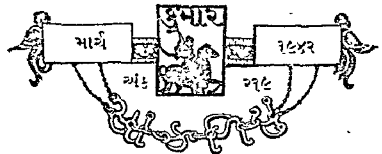
માર્ચ
૧૯૪૨ આવતી કાલનાં નાગરિકો
ઘડતું અદ્યતન માસિક
તંત્રી · રવિશંકર મ. રાવળ
સંપાદક · બચુભાઈ રાવત
વર્ષ ઓગણીસમું · અંક ૩
અખંડ અંક ૨૧૯







કલકત્તાના સ્કૂલ ઑફ આર્ટના હેડમાસ્તર અને બંગાળાના સૌમ્યસરળ કળાકાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તીની બે કૃતિઓ. ઉપર રંગીન વૂડકટ ચિત્ર-'તૈલસિંચન' બાજુએ રંગીન લીનોકટ ચિત્ર-'અર્જુન અને ચિત્રાંગદા' નાટકનો એક પ્રસંગ. કલાકારના પરિચય માટે અંદર જુઓ 'મારી નજરે'



ચિત્રો—

કવિતા—

ચરિત્ર—

નાટિકા—

લેખો—

વિભાગો—

કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક-બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ વાર્ષિક રૂા ૬, બ્રહ્મદેશના રૂા. ૬॥, પરદેશના ૧૨ શિ, છૂટક દસ આના. મુંબાઇમા કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર. આર શેઠની કં અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામા : નૂતન ફોટો સ્ટૂડિયો, રાવપુરા



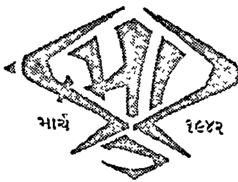
ઉનાળાની એકાન્તે ફોટો શ્રી નગીનદાસ નલાવાળા

ગયા જાન્યુઆરીના મુંબાઇ આર્ટ સોસાઇટીના પ્રદર્શનમાં ફોટોગ્રાફી વિભાગમાં રૂપાનો ચન્દ્રક મેળવનાર કૃતિ

(બ્લૉક : મુંબાઇ આર્ટ સોસાઇટીના સૌજન્યથી)



હાફિઝની કવિતા ચિત્રમાં પી. આર. રૅય —જીવન આ વર્ષના મુશાઈ આઠે સેનાચારીના પ્રકરણમાં અમની દુનિયાના ગુણદર્શ નજરો માટે કપાસો ચન્દક મળવા ૬



આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

પનઘટ*

(વસન્ત-મન્દા-સ્રગ્ધરા)



વિશ્રામ તું પરમ એક તૃષ્યા ઉરોનો,
તું તો પ્રતીક મહુ મંગળ ઊર્મિ કેરું,
હૈયાં અનેક તરસ્યાં જગમાં ભમે તે
તારે ઉરે ઘડીક આવી સુખે વિરામે

આકાશગંગાથી પનિહારી ઉષા ઝુકીને
જોઈ રહે નૂપિતનેખું તને, તહીં કો
કોડભરી રમણીઓ નયનાભિરામ
સવેદને મધુર કૈંક તને જગાડે!

તે કંકણો રણકતાં, પદનૂપુરો તે,
તે પાનીઠક ઉડતા નવરંગી ચીર,
ને તે મીઠું ધબકતું ઉરમાં છુપું કૈં,
તેનું અહીં તવ ઉરે પ્રતિબિમ્બ જોતાં
આનન્દે તે થનગન થતી
કોડીલી અંગનાને
તારા જેવું, પનઘટ, બીજું
સ્થાન કો પ્રેરણાનું?

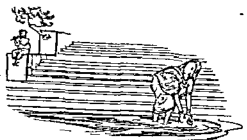


સંસારના અનલથી સળગી રહેલી,
નારી કને વિતક કે હતભાગી નારી
આવી હશે હૃદયનો ઉભરો શમાવા!
તેં તો વળી સુણી હશે કથની અનેક
વૈધવ્યની કરુણ કો અતિ મર્મભેદી!

ને ચઢ ત્યાં ગગનમાં બની ક્રુદ્ધ પેલો
જ્યારે રહે વરસી ભીષણ કાળસૂર્ય,
ને મેલી સૌ રંગુગડી બનતી દિશાઓ
રૂંધી રહે સકળ જીવનઆશ લોકે.
ત્યારે તું તો પ્રલયના ધગધગભુમાં એ
સંતાપ સૌ ઝીલીને સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવો,
તે ખેદુ ને વ્યથિત તે અબળા જનોના
અન્તરદિો સહુ શમવતો
એક આધાર થાતો,
તારા જેવો, પનઘટ, બીજો
પ્રેમનો કો ફુવારો?



આવે અહો! તવ સમીપ પ્રસન્નગાત્રી,
રાખી કટોરી કર તારકની નિશા, ને
આવે પીવા રવિ અને શશી નિત્ય તો યે
તારાં અમીઝરણ તે ન સુકાઈ જતાં!
ના માત્ર તું મનુજ કે કદી વ્યોમ કેરી
છીપાવીને ઉરતૃષા મન તોષ ધારે,
તું તો વિહંગગણ કો ઘણ વેગથી ખ્યાં
આમંત્રી રે' ખળખળે વિચિ-અંગુલીથી!
ના એટલું જ — અમૃતાત્મ, સદાય તું તો
તે દૂર ખેત વળી ભાવી પ્રતિ નિહાળી,
સીંચી પ્રફુલ્લ ઉરકુંજ અનેક હોંસે,
સોહી રહે ગહન કાળતણે પટે કો
નિત્યે ધીખ્યા પ્રખર રણમાં
લીલી નાઘેર જેવો!
સંતપ્તોનો, પનઘટ, જગે
એક વિશ્રામ તું તો!



કે ગોપબાલ અહીં બંસરી મીઠી છેડી,
બનો હશે જગવી કોમલ ભાવ કોઈ
ગોપીતણા ઉરમહીં; નીરખી તને તે
કેવું હશે જીવન સાર્થ થતું જણાતું!
તું છે રસેશ, સુકુમાર જ ઊર્મિઓ કો
કેડેસરી ગુલઝરી મૈંની ન્યકાની
ઝીલી, બને પ્રણયના મૃદુ કૈંક છૂપા
સંકેતનું વિરલ સ્થાનક કૈંક વેળા!

તારી અને દિવસરાત અનેક એવા
સ્વપ્નોતણી સદ્ગ સિદ્ધિતણી જ છાની
વાતો તને કહીકહી ન ધરાતી ઘેલી,
પાનેતરે વિમલ રાગલ ગોઠની કે
પહેલી વેળા જતી નવવધૂ
કાન્તની પાસ જ્યારે,
હૈયું તારું, પનઘટ, તદા
રોકવું રોકાય આ કે?

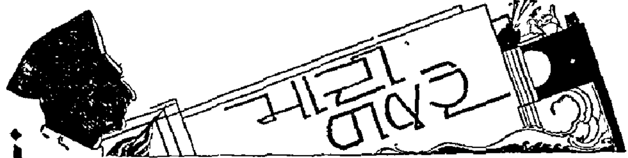


તારી સમીપ પ્રિય હું સ્મરીને સુહાગી
તારાં સ્વરૂપ સહુ પ્રેમળ, આજ આવ્યો!
મારે નથી ભરવી તારકની કટોરી,
ઐશ્વર્યની પીવી નથી મદિરા, ન પાવી!
હું મર્ત્ય, તું અમર!—એટલું જો હું પ્રીછું
મારે ઘણું ય! પણ એક જ વેણ મારું
રાખે તું જો પનઘટ, પ્રિય બન્ધુ તો હું
યાચું તને! વિમલ એક પ્રસન્ન ઊર્મિ
તું પ્રેરીને ઉર જગાડી ઋતંભરાને
ગાનો તણી ચિર વહાવ વિમુક્ત ધારા,
જે ગાળ તા રણ મહીં અનિ દૂર દૂરે,
સંતપ્ત ને વ્યથિત કો ઉરભગ્ન ભોમે,
ગ્હોરાવી કૈં
બગીચળી નવે પલ્લવે પ્રાણવેલી,
રે'શે ફરી મીઠી ને
રમભરી સરવાણી સમી નીતરેલી!

સ્નેહરશ્મિ



*તરતમાં પ્રકટનાર એ નામના સંગ્રહનું મુખકાવ્ય



ઉત્તર ભારતના કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સત્કાર-યાત્રામાં કલકત્તાનું વર્ણન આગળ ચાલુ

શાંતિનિકેતનમાં મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે શ્રી અવનીબાબુની તબિયત હમણાં બહુ શિથિલ રહે છે અને ભાગ્યે જ કોઈને મળે છે અથવા બહારની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકે છે. તેમને છાસઠમું વર્ષ બેઠું તેની અભિનંદનસભા ત્યાં થઈ તેમાં પણ જાતે જઈ શક્યા નહોતા. માત્ર તેમના પ્રધાન શિષ્યવર્ગને ઘેર આગળ થોડી મધુર વાતચીતની તક મળી હતી. તે મંડળમાં શ્રી નંદબાબુ પણ હતા. એક મિત્રે એ પ્રસંગની બહુ નોંધપાત્ર વાત કરી.

વર્ષો પહેલાં થોડી મજાકમાં શ્રી અવનીબાબુએ શ્રી નંદબાબુને કહ્યું, 'નંદ, તું મારી ગુરુદક્ષિણા તો આપ, હજુ તેં મને કંઈ નથી આપ્યું. જો તું કંઈ આપવા માગતો હોય તો કાલીઘાટ પર સવારથી જઈને ત્યાં બેસી, ચિત્ર કરી, જનતાને વેચી, એક દિવસમાં જે મળે તે મને આપ.' નંદબાબુ તો શ્રદ્ધાન્વિત ભક્ત શિષ્ય હતા, એટલે બીજે જ દિવસે એ વાતનો અમલ કર્યો. આખો દિવસ ઘાટ પર બેસી ચિત્રો કરી વેચ્યાં. તેમાંથી પાંચસાત રૂપિયાની રકમ ઊપજી તે લઈ આવ્યા અને ગુરુચરણે ધરી. એ રકમનું પડીકું વાળી અવનીબાબુએ કોઈ એક ઠેકાણે સાચવી મૂક્યું. તે ઉપરના અવસરે ઊઠીને શોધી લાવ્યા અને નંદબાબુને પાછી આપી કહ્યું, 'લે ભાઈ, તારી ગુરુદક્ષિણાનો સદુપયોગ કરવાનો આજે અવસર મળ્યો છે. આજે તારા વિદ્યાર્થીઓને આનાથી મીઠાઈ ખવડાવજે.'

અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત

અવનીબાબુના વિનોદ અને મૌલિકતાનું આ એક ઉદાહરણ છે. પ્રસંગે વ્યક્તિ કે કૃતિ પર તેમના મગજમાંથી કંઈ ને કંઈ નાવિન્ય જન્મે છે એવો તેમના પરિચયમાં આવેલા સર્વને અનુભવ થયો છે. મને ઘણાઓએ કહ્યું કે હમણાં હમણાં તેમની તબિયતના કારણે



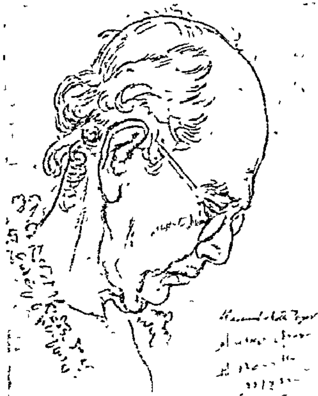
શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાત કલાસંઘના ચિત્રો અવલોકે છે. ડાબી બાજુએ: રવિશંકર રાવળ અને તેમના ચિ. નરેન્દ્ર રાવળ

ઘણીવાર મામૂલી વાત પણ પણ તે ખરી થઈ જાય છે, માટે મળવા જવા સારુ યોગ્ય સમય માગવો જ. મેં તો અગાઉથી જ પત્ર લખેલો. તેમના સ્વહસ્તે તેનો ટૂંકો પણ ભાવભર્યો પ્રત્યુત્તર મળ્યો, એટલે બીજે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે અમે દ્વારકાનાથ લેન જવાની હામ ભીડી.

શ્રી અવનીબાબુ મારે મન કલાના એક અગ્રગામી ઋષિ છે. તેમને છાસઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે મારે અભિનંદન રૂપે ગુજરાત તરફથી કંઈક ભાવ પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ એવું કર્તવ્યભાન થયું એટલે એક પુષ્પહાર લઈ અમે આડેક દૂર પહોળી દ્વારકાનાથ લેનમાં પેઠા. જૂની ઢબનું કલકત્તા હજી અહીં જીવંત છે. અંદર જરા દૂર ગયા પછી મોટો ચોક આવે છે. તેની ચારે તરફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની ઢબની થાંભલાવાળી મોટી હવેલીઓ છે. જમણે હાથે પહેલું જ મકાન શ્રી અવનીબાબુનું છે ને સામેનું મકાન ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું છે.

પહેલાં

● ૧૯૨૦માં હું પૂર્વના પ્રવાસે ગયો ત્યારે આ ગલીમાં આવેલો. એ વખતે શ્રી અવનીન્દ્રનાથ કલકત્તા કલાશાળાના અધ્યાપકપદેથી તાજા નિવૃત્ત થયા હતા, પણ તેમણે સ્થાપેલી ઓરિયેન્ટલ આર્ટ સોસાયટી આબાદીની ટોચ પર હતી. સમવાય મેન્શનના એક વિશાળ માળ પર તેના અભ્યાસખંડો, ઑફિસ ને ગ્રંથાલય જોઈ હું છક થઈ ગયો હતો. તેમના ઘરનો પણ આગળનો વૈભવ અને ભભકાની છટા ઓર હતાં. દેશદેશાવરના કલાકારો અને કલારસિકો તેમને ઘેર મહેમાન થતા યા મુલાકાતો લેતા, અને હિંદ તેમજ બહારનાં પત્રોમાં તેમના નિવાસનું તેમજ તેમની કલામય વિનોદી પ્રકૃતિનું અને તેમના બંધુ શ્રી ગગનબાબુનું રંગદર્શી વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં, દાદરના કઠેડાથી શરૂ કરી દીવાલો, ગોખ ને બારસાખો ઉપર તથા ખંડે ખંડમાં તેમણે પૌરસ્ત્ય કલાની પ્રતિમાઓ, ચિત્રો અને રચનાઓથી ઘરમાં કંઈક મુઘલાઈ, કંઈક રાજપૂત, કંઈક તિબેટન ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું સંગીત ઊભું કર્યું હતું. પાછળની વિશાળ પરસાળમાં એ બંને કલાકાર ભાઈઓની નિરંતર બેઠક રહેતી અને થોડે થોડે અંતરે આરામખુરશીઓ પર બેઠા નવાબી હુક્કાની લાંબી નળીઓ મોંમાં રાખી પોતાના ચિત્ર સર્જનો કર્યે જતા. અંદરના એક મોટા ખંડમાં વચ્ચોવચ જમીન પર નીચી બેઠકની પાટ પર મોટા ગાદીતકિયાની બેઠક હતી, અને બારીઓ તથા દીવાલો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયનાં ઊંચાં અને મોટાં માપનાં હતાં છતાં તેનું એ રૂપ ઢાંકવા અહીંતહીં મુઘલ વેલપત્તીઓ કે બારીઓમાં ગુપ્તકાળની છાટવાળી લાકડાની રચનાઓ કરી હતી. ભીંત ઉપર અને ખૂણાઓમાં શ્રી અવનીબાબુએ તેમજ તેમના જમાનાના કલાકાર અતિથિએ કરેલાં નાનામોટાં ચિત્રો ઔચિત્યપૂર્વક ગોઠવ્યાં હતાં. એકેએક ખંડ નવી દૃષ્ટિ, અભ્યાસ અને સંશોધનના પરિપાકથી સર્વાંગ પૌરસ્ત્ય સ્વરૂપ અને સુગંધ અર્પતો હતો. ઘણાનું અનુમાન હતું કે તેમણે એકઠી કરેલી એ કલાસમૃદ્ધિ બેથી અઢી લાખ ઉપર પહોંચી હતી. આખા ઘરમાં દરેક ખંડ તરેહ



આ સાથે વર્ણવેલી મુલાકાતને દિવસે દોરેલો
શ્રી અવનીબાબુનો સ્કેચ અને નીચે ૨૧ વર્ષપર
૧૯૨૦માં પહેલી મુલાકાત વખતે દોરેલો સ્કેચ.

બાજઠો ને ગુવનીઓથી ભર્યોભર્યો લાગતો હતો શ્રી અવનીબાબુની સુદૃઢ ઊંચી કાયા અને તબિયતભર્યાં સ્મિતવાળી આંખની ચમક ને હોઠની લહેર તેમને એક અનેરૂ વ્યક્તિત્વ આપે છે અનેક વિદ્વાનો, કલાકારો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના વાર્તાલાપો કલ્પનારંગ અને મૌલિકતાથી નોંધપાત્ર બન્યા છે, હિંદના સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને મોખરે રહેનાર આ ભવ્ય પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ કલાનાયકની પદવી આપવામા યુનિવર્સિટી ને સરકારે એકમતે સહકાર આપ્યો હતો

દેશપરદેશમા હિંદી કલાનો ધ્વજ ચડાવનાર અવનીબાબુ એક વખતે પાશ્ચાત્ય યુરોપી ઢબની અદાથી ચિત્રો કરતા, પણ ૪૫ વર્ષની અવધે તેમણે એ કંચળો ફગાવી દઇ માતૃભૂમિના દ્વંદ્વ કલામંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો અને આજે શિષ્યપરંપરાએ કંઈ નહિ તો ૨૦૦૦થી વધુ પૂજારીઓને એ મંદિરની દીક્ષા મળી ચૂકી હશે. મેં પણ નૂતન મૉડર્ન મ્યૂઝિયમાથી એમની કલાકૃતિઓ ને આદર્શ પાઠો માની હતી

આજ (૨૩–૯–૪૧)

● એમની ફત્તગવસ્થાએ યોગના મફળ જીવનને અભિનંદન આપવાનો ધન્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે એ વિચારથી હુ મનમા ભાવ ને પ્રસન્નતા ધારણ કરી એમના ઘરમા પ્રવેશ્યો. જે બારણા આગળ એકએ વખતે મોટરો હતી, પાંચસાત ફરવાનો હતા એ ઘરમાં આજે સુનકાર શાંતિ હતી નવ વાગ્યા હતા છતાં અમે વહેલા પહોંચ્યા કે શુ એવી શંકા થઈ. એમના પેલા જાણીતા દાદર પર ચડી ઉપલે માળે બારણા આગળ જરા અવાજ કર્યો એટલે એક નોકર આવ્યો. તેને નામની ચિઠ્ઠી આપી દરમિયાન ચોમેર નજર કરી તો સારૂ પૂર્વનું ચિત્ર બધુ અલોપ થએલુ લાગ્યું

દાદર, કોરો, ભીંત અને ખંડો, જાણે ઘર ખાલી કરી રહેનારા ચાલ્યા ગયા હોય એવા અટવાં બની ગયા હતાં. ચિત્ર, મૂર્તિ, ફર્નિચર કે કોઈ ચીજ ક્યાંયે દેખાઈ નહિ. મને ખબર મળ્યા હતા કે તેમણે પોતાનો સર્વ કલાસંગ્રહ વેચી નાખ્યો છે અને કોઈ કૌટુંબિક આપત્તિને કારણે આ ઘરનો પણ ત્યાગ કરવાના છે. પણ આ રીતે ધર્મશાળા જેવુ ખાલીખમ અને નિસ્તબ્ધ વાતાવરણ જોઈ મને બહુ ભીતિ લાગી કે તેમની તબિયતના શા હાલ હશે. નોકર થોડી વારે પાછો આવ્યો અને પાછો નીચે પાછળની મોટી પરસાળમા લઈ ગયો. ત્યા બીજે છેડે માત્ર બગીચામા હોય એવા એક પાટ ઉપર એમની પહાડી સરીખી મૂર્તિ દૃષ્ટિએ પડી અને મારી કલ્પનામા યે નહોતી એવી પરિચિત રીતે તેમની અસલ લહેજથી મને પાસે બોલાવ્યો. 'આવો આવો; પાસે બેસો. મારો એક પૌત્ર બીમાર હતો તેની સારવાર માટે રાત્રે ઉજાગરો થએલો, એટલે હુ હમણા જ ઊઠ્યો છુ હવે નિરાંતે વાત કરો. મેં પ્રથમ તો તેમને હાર પહેરાવી વંદન કર્યું એથી તેમની પ્રસન્નતા વધી. કોઈ ઓલિયા ફકીરની બેપરવાઈથી બાદશાહી ઢબે તેમણે તો વાત ઉપાડી થોડી વારે નોકર તેમના માટે ચા અને ટોસ્ટ લઈ આવ્યો અમને પૂછ્યુ 'તમે કંઈ લેશો?' પણ અમે બધુ પતાવી આવેલા તે વાત કરી એટલે આગ્રહ કરાવ્યો નહિ. મોટા પરિવાર ને સંપત્તિવાળા આ વૃદ્ધને શાંતિથી એક પ્યાલો ચા અને એક પતાવી થોડીથી એક મોટુ પાન ગાલમા ચડાવી દેતા જોયા ત્યારે લાગ્યુ કે એમને બહારના ભગીઓટની જરા યે પરવા નથી તે તો પોતાની કલ્પના અને કલાવૃત્તિની લહેરમા સદા મસ્ત છે અને રહેવાના.





શ્રી અવનીન્દ્રનાથે લાકડાના ટુકડા ને વાંસની ગાંઠ જેવી મામુલી વસ્તુઓમાંથી બનાવેલા બાળકોના નવતર રમકડાં

મેં પહેલાં તો ગુજરાત કલાસંઘના ચિત્રોની છાપો બતાવી શાંતિનિકેતનની વાત કરી ગુજરાતના જૂના ચિત્રો બતાવ્યા બધું જોઈને કહે 'આખું હિંદુસ્તાન એક જ છે હિંદની પશ્ચિમની બાજુએ ગુજરાતમાં રંગ અને રેખાનું જેવું સર્જન છે તેવું જ અમારી બંગાળની આગ કળામાં છે પણ હવે તમારા વિદ્યાર્થીઓને કહો કે આલેખનની શક્તિ વધારે અરે, હું ચિત્રો જોતાં જ મસ્ત થઈ જાઉં છું અને બાવરાંમાં સ્ફુરણા થાય છે I feel like an old war horse hearing canon I wish I were young again (તોપોનું ગર્જન સાંભળી ગર્જન ઉઠાવતા યુદ્ધના વૃદ્ધ અશ્વ જેવું મને થાય છે હું ફરીવાર તરુણ બની જાઉં તો કેવું સારું?) તમે જે કામ કરો તે ભાવિ પ્રજાને પણ કામ આવે એવું કરજો હરેક વિષયનું જ્ઞાન અને વિગતો ચિત્રમાં ઉતારજો

કલાકાર શ્રી મણીન્દ્રભૂષણ ગુપ્તાને ઘેર જમણી બાજુ-રવિશંકર રાવળની પાછળ શિવકુમાર જોષી અને મનજીલાલ ત્રિવેદી



યાન, આસન, વસન, ભૂષણ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ.(યાન એટલે બધાં વાહનો, પાત્રો વગેરે, આસન=બેઠકોના બધી જાતો; વસન=બધાં વસ્ત્રો, આભૂષણ, બધી જાતના અલંકારો અને સાધનો, સ્વર્ગ=આકાશના રંગો અને વાતાવરણ, પૃથ્વી=દૃશ્ય, વનસ્પતિ વગેરે પાતાળ=જમીનમાંથી નીકળતા પદાર્થો અને પ્રાણીઓ)

વૃદ્ધ બાળક

● આ એમની વસ્તુનિરૂપણ કરવાની લાક્ષણિક ઢબ હતી એમ વાતે વાતના રંગે ચડ્યા એટલે વખતનો પ્રશ્ન જ ન રહે એમણે કહ્યું 'મેં ગુજરાતી પણ શીખવા માંડ્યું હતું હું ચિત્રો નીચેના નામ વાંચી શકું છું આપણે એકબીજાના પ્રાંતની ભાષા જાણવી જ જોઈએ. ગુજરાતી હું ફણીન્દ્ર માસ્તર પાસે શીખતો હતો તેમની તબિયત કેવી છે?' એમની સ્મૃતિ આમ અજબ ઝબકારા મારે છે ઉત્તરમાં મેં કહ્યું, 'આપની હાલની પ્રવૃત્તિ કંઈ હોય તો બતાવશો?' એટલે હસીને કહ્યું, 'જુઓ હું હવે વૃદ્ધ થયો છું, અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બીજી બાલ્યાવસ્થા છે, એટલે મને હમણાં રમકડાં કરવામાં મન પડે છે મારા પૌત્રને ખુશ કરવા મેં રમકડાં બનાવ્યાં છે તે હું તમને બતાવું' એમ કહેતાંક ને અમને ઉપાડ્યા ખાલીખમ મોટા ઓરડા પસાર કરી અમે ઉપરની પરસાળમાં તેમની બેસવાની જગ્યા પર પહોંચ્યા. બે જૂના ટેબલો, જૂની ખુરશીઓ અને નીચે દેખાતો ઉકરડો બનાવો પણ તેમાંથે એક બાજુ ઉધારી કાચલાં, શાખલાં, પથરા અને વાંસની ગાંઠોના ઢગલામાંથી થોડીક ચીજો કાઢી બતાવી તો સર્જકશક્તિનો તદ્દન નવો જ પરિચય મળ્યો. એકાદ લાકડાના ટુકડાને અહીંતહીં જરા છોલી તે પર આંખ મૂકી અને મગરનું રૂપ કરી નાખેલું એક વાંસની ગાંઠમાંથી વાઘનું મોં ઉપસાવેલું લાકડાના ટુકડામાંથી વહાણો બનાવેલાં અને કેટલાકમાં તો દોરી અને કમાનની રચનાથી હીલચાલ થાય એવું ગોઠવેલું મામૂલી ચીજોમાંથી કલ્પના અને યોજના વડે બાળકોને અપાર આનંદ અને શિક્ષણ આપી શકાય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. વાતોમાં ને વાતોમાં ઘણો વખત વીતી ગયો

લગભગ બાર વાગવા આવ્યા હતા એટલે વાતો ટૂંકી કરી અમે એ વૃદ્ધ કલાવીરની રજા લઈ નીકળ્યા બાઇ મનજીલાલને તો તેની આ ફકીરીમાં પણ કાયમ રહેલી બાદશાહી મુદ્રા જ યાદ રહી ગઈ છે સમયનો શો પલટો? છતાં ભારતીય કલાના સમુદ્ધારના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અગ્ર પદે જ રહેશે

શ્રી મણીન્દ્રભૂષણ ગુપ્ત

● કલકત્તા કળાશાળાના કલાકાર મિત્રોના ચાપાનના નોતરાં પણ મારે મન તો તે વ્યક્તિનો પરિચય અને તેમની કળાનો વિસ્તાર સમજવાને, બહુ ઉપકારક બન્યાં હતાં, તેમાંના એક શ્રી મણિબાબુ તો અમદાવાદ બે વર્ષ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇને ત્યાં ચિત્રાચાર્ય તરીકે રહી ગયા હતા ત્યારનું અમારે ઓળખાણ હતું એ ભાઈશ્રીએ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના અનુભવ લીધા છે પહેલાં એ શાંતિનિકેતન કળાશાળામાં દીક્ષા પામ્યા વચ્ચે સીલોનની ચિત્રશાળામાં પણ જઈ આવ્યા અને છેવટે શાંતિનિકેતનમાં જઈ વિશ્રાન્તિ લીધી ત્યારબાદ કલકત્તા કળાશાળાના સ્ટાફમાં જોડાઈ હવે કાયમની પાટે બેસી ગયા છે તેમના પ્રવાસો, પરિભ્રમણો અને ઉદ્યાનની પ્રતીતિ રૂપે તેમની પાસેના સેંકડો ચિત્રો, સ્કેચ અને ડ્રોઈંગ વગેરે જોઈ ડુદિન થયો બધા કામમાં તેમની ઉદ્યોગશીલતા અને લગનીની એકસરખી છાપ હતી દરેક ચિત્રના વૃત્તાંત અનુસાર તેના સંશોધન, ગોઠવણ અને વિચારનિરૂપણમાં તેમણે કંઈ ખામી રાખી નહોતી છતાં પણ કંઈક એવું તત્ત્વ આડે આવતું કે ચિત્રમાં પ્રસાદ રહી જતો





સૌમ્ય, સ્વસ્થ અને સરળ રમેનબાબુ (ફોટો · નગેન)
બાજુએ · મુલાકાત વેળા કરેલો તેમનો સ્કેચ (ર મ રા)

મને તેમનાં રંગકામો કરતાં લીનોકટ અને ઇચિંગ ગમ્યાં સારા અધ્યાપક તરીકે તેમણે બેશક પૂર્ણ તૈયારી કરી હતી તેમણે મને એટલાં બધાં ચિત્રો બતાવ્યાં કે તેમની એકલાની જ કૃતિઓનું એક સારું પ્રદર્શન થાય. પણ આજે તો કલાકારો લોકજીવનમાં ઊતરી શક્યા નથી તેમજ લોકો કલાકારોનો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી

શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી

● બીજે દિવસે રમેનબાબુનું ઘર શોધવા ભાઇ શિવકુમાર જોષીને લઇ બારેક માઇલ જેટલો લાંબો પ્રવાસ કરવો પડ્યો માટુંગા–માહીમ જેવો નવો વસેલો એ લત્તો કંઇક મુંબઇનું સ્મરણ આપતો હતો તેના એક નવા બંધાયેલા મકાનના દાદર પર પહેલે જ માળે રમેનબાબુનું પાટિયું વાંચી બારણું ખખડાવ્યું તો તેમણે જ આવીને ઉઘાડ્યું ત્રણચાર ઓરડાવાળા એ ફ્લૅટમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ સમાવી દીધો હતો. સરળ, સંતોષપૂર્ણ હાસ્યમય તેમનું તાલવાળું મુખ જોનારને એકદમ ગમી જાય છે એ નાનકડા ખંડમાં જ બારી આગળ એક મોટી પાટ પર તેમની મુલાકાતની બેઠક હતી બંગાળમાં લગભગ બધે આ શોખ જોવામાં આવ્યો આથી ખુરશીઓની જરૂર ભાગ્યે જ પડે છે અને પાટલૂન તેમજ ધોતીવાળા બધા સગવડથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે વાચન, રમત, ચિત્રકામ સંગીત, બધું જ તેના ઉપર થઇ શકે ને સૂઇને આડે પડખે લેટવું હોય તોપણ ફાવે.

રમેનબાબુ શાંતિનિકેતનમાં મુખ્ય શ્રેણીના વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે કનુભાઇ પણ ત્યાં હતા એટલે તેમણે તેનું સ્મરણ આપ્યું. અમારા ઉભયના મિત્ર શ્રી વનવિહારી ઘોષ અમદાવાદમાં છે તેનું પણ એમણે સ્મરણ કર્યું અને તરત પરિચયનો પુલ બંધાઇ ગયો રમેનબાબુની નિખાલસતા અને સરળતા બહુ લાક્ષણિક છે શાંતિનિકેતનમાં પણ તેમણે નામ કાઢ્યું હતું 'કુમાર'ના ૯૧મા અંકમાં તેમના હાથનું, કમળ તળાવડીમાં હોડી હંકારતા બાળકોનું એક રંગ-





નીચે તથા ડાબી બાજુ:
શ્રી રમેનબાબુના લાક્ષણિક પેન્સિલ ચિત્રોના બે નમૂના. એમના રંગીન વુડકટ અને લીનોકટના નમૂના આ અંકના પૂઠા પર આપ્યા છે

ચિત્ર પ્રકટ થઈ ગયું છે. 'મૉડર્ન રિવ્યૂ'માં પણ તેમનાં ઘણાં ચિત્રો બહાર આવેલાં. કલકત્તા આર્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગ્યા ખાલી પડતાં તેની કમિટી તરફથી માગવામાં આવેલી ઉમેદવારોની પચાશેક અરજીઓમાંથી રમેનબાબુની પસંદગી થઈ એ જ તેમના સંસ્કાર અને શક્તિનું માપ બતાવે છે. કંઈક વિશાળ અનુભવ અને શિક્ષણ માટે બેચાર વર્ષ પહેલાં તે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની શાળાઓનો પરિચય પામવા તેમજ યુરોપની કળાસંપત્તિ નીરખવા ગએલા. તે વખતે ત્યાં તેમણે પોતાનાં વૂડકટ, લીનોકટ, ઇચિંગ, ઍક્વાટિન્ટ, લીથોગ્રાફ અને હિંદી શૈલીનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભરેલાં અને તેની એકેએક દેશમાં ભારોભાર પ્રશંસા થએલી.

તેમનાં ચિત્રો ગાઢ પ્રાચીન વિષયોમાં જ બંધાઈ નથી ગયાં. પણ સામાન્ય રોજિંદા પ્રસંગો અને ચિત્રોમાં પણ તે લાગણીની તીવ્રતા દર્શાવી શકે છે. એક થોકબંધ ચિત્રમાળા માત્ર પેન્સિલથી જ કરેલી તેમણે મને બતાવી ત્યારે પ્રામાણિક ને વિશુદ્ધ દૃશ્યાલેખનમાં તેમની જોડીમાં મુકાય એવો કોઈ કલાકાર મુંબાઈ કે ગુજરાતમાં નહિ હોય એમ લાગ્યું. આપણા પ્રાંતમાં ઇચિંગ, લીથોગ્રાફ કે ઍક્વાટિન્ટના હજુ રડ્યાખડ્યા નમૂના કે વાતો જ છે, ત્યારે આ તરુણ કલાકારે તેમાં યુરોપી નિષ્ણાતોની ભારે પ્રશંસા મેળવી છે. ઍન્ગ્રેવરના પ્રમાણભૂત કલાકાર સર મુરહેડ બોન જેવાને તો કહેવું પડ્યું કે આજેય કલાકારો પૈકી થોડાક જ તેમના જેટલી સૌંદર્યભાવના પકડી શક્યા છે. ઇંગ્લંડની રૉયલ ઍકેડેમીના પ્રમુખ સર વિલ્યમ લેવેલીને તેમને માનાર્ઘ્ય આપ્યો કે તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં આધુનિક જીવનની આલોચના કરી છે છતાં તે લાક્ષણિકતામાં તો હિંદી જ છે.

પણ આ બધી તો બહારની તારીફો છે. ખુદ કલકત્તાના વ્યાપારમંડળોમાં પણ તેમનું નામ આદરણીય બન્યું છે. સ્વદેશી ચિત્રશાળાના સ્ટાફમાં તે એક સવિશેષ કલગીરૂપ છે. શોક તો એ જ થાય છે કે આવા શક્તિવંત કલાકારો હિંદમાં હોવા છતાં હિંદના રાજા મહારાજાઓનાં કામો પરદેશીઓને જ સમૃદ્ધ બનાવે છે. રમેનબાબુએ હિંદી આલેખનના જેવી જ સિદ્ધિ યુરોપીય ઇચિંગ અને લીથોગ્રાફમાં બતાવી છે. આવા કલાકારોનાં પ્રવાસી પ્રદર્શનો ગામેગામ ગોઠવ્યાં હોય તો પ્રજાના સંસ્કાર અને આત્મવિશ્વાસને ખૂબ જ ઉત્તેજના આપી શકે.

એમના સમાગમમાં ત્રણ કલાક તો ચપટી વાગે એમ પૂરા થઈ ગયા. છેવટે એમણે મારો એક સ્કેચ ખેંચ્યો, અને મને પણ એ તક યાદ કરવા જેવી લાગી એટલે મારી સ્કેચબુકમાં પણ રમેનબાબુની મુદ્રા ઉતારી લીધી અને એ સુંદર યાદગીરી સાથે અમે રજા લીધી.

(ચાલુ) ર. મ. રા.

બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીનું એકાવનમું પ્રદર્શન

● ગયા જાન્યુઆરીમાં એ ભરાઈ ગયું. પ્રદર્શનની ચૂંટણીસમિતિએ ચિત્રોની ગોઠવણ માટે વિશેષ કાળજી બતાવી હતી, પણ ચિત્રોની પસંદગી કરવામાં ઘણી ગફલત થઈ જણાતી હતી. ત્રણચાર ચિત્રો તો લગભગ નકલો જ (જરા ફેરફાર સાથે) રજૂ થઈ હતી,—ખાસ કરીને હિંદી ચિત્ર વિભાગમાં. યૂરોપિયન શૈલીનાં ચિત્રોમાં સર્જનાત્મક ચિત્રો ભાગ્યે જ આવે છે. નિસર્ગદૃશ્યો કે માનવ પાત્રોના ત્વરિત આલેખોનો જ મોટો ભાગ એમાં નજરે પડે છે. ઇંગ્લંડની ઍકેડેમીનાં પ્રદર્શનોમાં જે સઘન તૈયારીવાળી મોટી ચિત્રપાટીઓ કે તસ્વીરો જોવામાં આવે છે તેનું તો અહીં હજુ સ્વપ્નું પણ નથી. આજ ૮૩ વર્ષથી અહીંની કળાશાળામાં અંગ્રેજી ઢબની કળાનું શિક્ષણ આપનારા પરદેશી ગુરુઓની તાલીમનું આ એક માપ છે.

બીજી તરફ હિંદી કળાના શિક્ષણ માટે કટ્ટર વિરોધ દર્શાવનારી એ ચિત્રશાળાએ (સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટે) બે પેઢીથી તેનું વલણ બદલી તેનો એક વિભાગ ચાલુ કર્યો છે. એ શુભ પ્રયાસને આવકાર આપવાની સાથે જણાવવું જોઈએ કે એ વિષયમાં માર્ગદર્શક બને એવા સંસ્કૃતિ અને તાલીમનો પરિચય પામેલા કલાનિષ્ણાતની યોજના હજુ એ શાળામાં થઈ નથી. એટલે વિદ્યાર્થીઓ જે પ્રયત્નો કરે છે તે મોટે ભાગે પુરોગામી કલાકારો કે કલાકૃતિઓનું પ્રકટ અનુકરણ જ થાય છે. સર્જકતા કે મૌલિક દૃષ્ટિના પ્રકાશો ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. જે નમૂનાઓ ઉપર એ શાળા પોતાનો ગૌરવધ્વજ ફરકાવે છે તેમાંની ઘણી કૃતિઓ મુઘલ કે રાજપુત કળામાંથી ઉછીની લીધેલી રચનાઓ, પાત્રો, પોષાકો ને રંગયોજનાઓ ઉપર જ પોતાના હિંદીપણાનો દાવો માંડે છે. ચિત્રસંયોજનની પાછળ જે સાક્ષાત્ પરિચય ને અનુભવની ભૂમિકા જોઈએ તેનો એમાં લગભગ અભાવ છે. આજના કળાકારો મુઘલ કે રાજપુત યુગના સંસારનો કશો જ સાચો ખ્યાલ ધરાવતા નથી, તેમજ તેને નીરખનારા પણ બહુ ઊંડું સમજતા નથી, એટલે અનેક ચિત્રોમાંથી એકઠી કરેલી, પાત્ર પ્રાણી અને પ્રદેશની ચિત્રસામગ્રીમાંથી એક ચિત્ર ઉપજાવી કાઢવાની તરકીબ આ કળાકારોને ઠીક ફાવી છે. આજના વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગો કે નજીક આગળના ઇતિહાસને મૂર્ત કરવાની તક ઉઠાવનાર કોઈ વીરલો હજુ નજરે પડ્યો નથી. આથી જેને તરી આવતી (outstanding) કૃતિ કહીએ એની તો રાહ જ જોવી પડશે.

આ બધામાં પ્રામાણિક કામગરી અને સાદી વસ્તુનું કવિત્વમય નિરૂપણ કરવામાં લખનૌના શ્રી પી. આર. રૉયનાં ચિત્રોએ વધારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને એમને ભાવ તથા ઊર્મિભરેલી કૃતિઓના સર્જક ગણી પરીક્ષકોએ રૂપાનો ચંદ્રક આપ્યો છે, અને તેમાં ઘણા રસિક પ્રેક્ષકો પણ સહમત થયા છે.

મુંબાઈના તરુણ કલાકારો શ્રી ભાનુ સ્માર્ત, શ્રી ગોકળદાસ કાપડિયા, શ્રી રેડ્ડી અને શ્રી મજીદનાં ચિત્રો કંઈક વિશેષ માર્ગદર્શન માગે છે અને કલા તેમજ ક્રિયાને લગતી ઊંડી મર્મસ્પર્શી સલાહ તથા ટીકા આપનાર યોગ્ય વ્યક્તિઓના સમાગમથી તેઓ ઘણું કરી શકે એવા છે. વળી હિંદી કળાની સર્વોચ્ચ કલાકૃતિઓ નજરે જોવાની તક, બરોબર સમજવાનું જ્ઞાન અને અભ્યાસ વગેરેનો તેમને અભાવ છે. કલકત્તા, લાહોર, જયપુર, પટણા, લખનૌ આદિ સ્થળોના ચિત્રસંગ્રહો જોવાથી તેમને ખાતરી થશે કે હિંદી કળાના પાયા કોઈ જુદા જ તત્ત્વો ઉપર મંડાયા છે. આજની આર્ટ સ્કૂલો જેવી કોઈ સંસ્થાઓ નહોતી તે કાળમાં હિંદમાં આવી બેનમૂન કૃતિઓ સરજનારામાં કોઈક મૌલિક સિદ્ધાંતો હશે જ. હશે તે શોધી સમજવાથી તેમનો માર્ગ સરળ બનશે.

તરુણ કલાકારોમાં એક બીજો વર્ગ યુરોપની અદ્યતન કળાઓના પ્રયોગમાં જોરશોરથી ઊતરી પડ્યો છે. જે કળા યુરોપમાં મૉડર્નિસ્ટિક તરીકે જાણીતી થઈ છે તેનાં અનુકરણો પણ આજની મુંબાઈની શાળામાં ખૂબ થાય છે. એ કેટલે અંશે સફળ છે એ તો યુરોપ જઈ તેના ક્ષેત્રનો વિશાળ અનુભવ જેમણે લીધો હોય તે જ કહી શકે, પણ યુરોપમાં જ તેની ઉપર મોટી પક્ષાપક્ષી થઈ ગઈ છે અને સમર્થ

સંસારદર્શન
ચિત્રાવલિ
મણકો-૬



વિધવાની વિડંબના
(બીજું દર્શન)

વિધવાની રક્ષાને બહાને સમાજે તેને માટે વિકાસનાં દ્વારો તો બંધ કર્યાં, પણ સાંકડા વાડામાં પૂરી રાખી વ્રત, જપ, નિગ્રહ અને ત્યાગ-તપમાં ચિત્ત પરોવવાનું કહી તેની આકરી બેડીઓ પગમાં નાખી, અને વધારામાં ઘરની મજૂરણ જ બનાવી રાખી, એટલું જ નહિ પણ એ બધી મર્યાદાઓના ભંગની સજા રૂપે પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓએ ધર્મ અને શાસ્ત્રના આધારે પરિત્યાગ અને બહિષ્કારનું ખુલ્લું ખડગ હમેશાં તોળી રાખ્યું. પણ બીજી બાજુ એવા પવિત્ર આચારનાં કોઈ સીમાબંધન કે બહિષ્કારની સજા પત્નિયા આવ્યે પરણનારા પ્રૌઢો કે વૃદ્ધોને માટે નિર્માણ ન કર્યાં. તેઓ તો વિધવાનાં કષ્ટોના ઉપહાસ કરતા હોય તેમ નાની કુમારિકાઓ સાથે યથેચ્છ વયે લગ્ન કરવાનો પરવાનો પામ્યા છે. શાસ્ત્ર અને ધર્મ તેને આજથી પણ અટકાવી શકતા નથી.

ગાબુગોએ તેની સામે પણ ગ્રંથ લખ્યા છે આવી પ્રયોગાત્મક, અમથી ચાલતી પરદેશી કળા હિન્દી સમાજમાં કેવી રીતે પચાવશે તે પણ પ્રશ્ન છે. છતાં દરેક સાહસ અને પ્રયોગને તક મળવી જોઈએ. પ્રજા-માનસ તે સમજવા કેળવાશે તો જ તેનો નિર્વાહ થશે. આ સ્થળે બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીના સંચાલકોને સૂચવવું જોઈએ કે પ્રદર્શનની સાથે ચિત્રોના વિવિધ પ્રકારો ઉપર સમજ અને પ્રકાશ આપનારી સચિત્ર વ્યાખ્યાનશાળાની પણ યોજના કરે.

કુદરતનાં જ પ્રકાશ અને ઉપસામગ્રીનો સહજ ઉપયોગ કરવામાં તો ફોટોકલાકારોએ તેમનું આગે કદમ સાચવ્યા જ કર્યું છે; પરંતુ તેમાંયે કેટલાંક ચિત્રો તો યુરોપમાં બહાર પડેલા ચિત્રોની સરણી પકડીને જ કરેલાં હતાં. દેશના કે વતનના સંસ્કારો અને વાતાવરણ તેમ જ લોકજીવનનો મર્મ સમજી ચિત્ર લેનારા બહુ જૂજ છે. આ દેશના ફોટોકલાકારો વધારે પડતા કાળા વર્ણનો પ્રવાહ ચિત્રમાં ભરી દે છે, એટલે બધાં જ ચિત્રોમાં એકસરખાપણાનો અણગમો થાય છે.

પ્રદર્શનના 'બ્લૅક ઍન્ડ વ્હાઈટ' વિભાગમાં પેસ્ટલ, ડ્રોઇંગ, પેન્સિલ, ક્રેયૉન, લીનોકટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પણ હજુસુધી સમગ્ર ચિત્રોના કદરદાર નમૂના જોવાની તેમાં તક આવી નથી, પેસ્ટલમાં મિ. ગુર્જર વગેરે સરસ કામ બનાવે છે

કૉમર્શિયલ આર્ટ (વ્યાપાર-સહકારી કળા) પર હમણાંહમણાં બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને મુંબાઈની શાળાએ તેના વિભાગમાં બહુ ઉત્સાહ બતાવ્યો છે, પણ પ્રદર્શનમાં કશું જ નમૂનાલાયક જોવામાં નહોતું આવ્યું. દેશમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગધંધા ખીલતા હોય તો જ આ કળાનો ખપ અને ઉપયોગ વધે.

ઑઈલ પોર્ટ્રેઈટ વિભાગમાં નવીનતા અને તાદૃશ્ય આલેખન જ મુખ્યત્વે હતું. ચીલા બહાર નીકળવાની તૈયારી થોડાની જ છે. તસ્વીરો (પોર્ટ્રેટ્સ) પણ હજી ફોટોગ્રાફિક બીબાંનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. છતાં ચપળ અને તેજસ્વી પીંછી ધરાવતા ઘણા તરુણો આગળ આવ્યા છે એવો સંતોષ લઈ શકાય. યુરોપમાં તાલીમ પામી આવેલા સિદ્ધ કલાકારો આ ક્ષેત્રમાં તેમના માથા હરીફો હોય છે એટલે તેમને મળેલી મામૂલી તાલીમ સાથે સ્વબળથી જ તેમણે ઊભા રહેવાનું રહ્યું.

શિલ્પ તો આ વખતે સાવ ફિક્કું લાગતું હતું. શિલ્પીઓ પ્રજાનો ઉત્સાહ વધે એવાં પાત્રો કે પ્રસંગરચના કરી જાણતા નથી એમ જ માનવું રહ્યું. સ્થાપત્ય કલા (આર્કિટેક્ચર) ના વિભાગમાં સરકારી ખાતાની જરૂરિયાત તેમ જ શુદ્ધ પ્રસંગની જરૂરિયાત સિવાય નવું ઉપનિર્માણ કે ઉપધર્મ સાચવતાં નાના ભવનોની સુંદર રચનાની આપણે આશા રાખીએ; પણ વેઘાની બહાર નજર કરવાની ફુરસદ શાળા કે ઑફિ-

એમને ન હોય તો એમની મહેનત કોણ પિછાને?

આજના કઠણ કાળમાં પણ ચિત્રકારોએ આ પ્રદર્શન માટે સારા સાતસો જેટલી કૃતિઓ મોકલી હતી અને તેમાંથી ચારસો જેટલી લોકનજરે મુકાઈ એ ચિત્રકારોનો અદમ્ય ઉત્સાહ બતાવે છે; ખૂબ ચિત્રો પાછળ ગાળેલા સમય અને જીવનનિર્વાહ, પ્રેમ તથા કાચના મોંઘા ભાવો, ચિત્રો મોકલવાના ખર્ચા તથા જોખમો તથા તે ઉપરાંત એન્ટ્રીની ફી અને છેવટે પ્રદર્શન ચિત્ર દીઠ બે રૂપિયા લે ને, એ બધાનો વિચાર કરીએ તો એ સાડાસાતસો ચિત્રો પાછળ કરેલો વ્યય કેટલો હશે? વિદ્યાર્થીઓ અને ગરીબ કલાકારોને માથે એઓને રાખી પ્રદર્શનનો લહાવ માણે એ ઘણી કઢંગી સ્થિતિ છે. પ્રદર્શનના ચાલકો દર વખતે નહિ વેચાયેલા ચિત્રોની ફી પાછી વાળતા હતા એ પણ આ વખતે તો પાછી વાળી નથી, એટલે કેટલાના જીવને સંતાપ થયો હશે? મોંઘવારીની ખર્ચનો ભાર શ્રીમંતો, સંસ્થા અને પ્રેક્ષકો ઉપર નાખીને જ કલાકારોને ઉત્તેજન અને પ્રચારનું મૂલ્ય આપ્યું ગણાય. ર. મ. શ

અવનીન્દ્રનાથ

ઉદ્ધારી ભારતના મૃદુ તૂલિકાએ
કોણે, પુરા-પૃથિવી જેમ મહાવરાહે?

ઉમાશંકર જોશી

[શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થવાના જયન્તી-અર્ધ્ય તરીકે એમના શરૂઆતના ચાર શિષ્યોમાંના એક અને લખનૌની સરકારી કલાશાળાના આચાર્ય શ્રી અસિતકુમાર હાલદારે રચેલા મૂળ બંગાળી વંદના-કાવ્યની શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ મૂળ છંદ (અનિયમિત પયાર—જે આપણા મનહર-ને મળતા લયમાં ઉચ્ચારી શકાય છે)માં ઉતારેલી છાયા]

કોણ પુણ્ય દિને
ધ્યાનના અંજનનેત્રે અવનીન્દ્ર, તમે
દેખી લીધો યૌવનનો હલ્લોલ ઉદ્દામ
ફૂટી રહ્યાં પ્રાચીન શિલ્પહૈયે અવિરામ?
પ્રાચીન—પણ જૂનું નહિ; પ્રાણધર્મે વડે
અમૃત સકલ-તેથી વિદેશી શિલ્પનો તમે
મોહ મૂકી, દેખી લીધું, દેખાડ્યું ને વળી
જે કંઇ ઐશ્વર્ય એનું.—કોણાર્ક પ્રતિમૂર્તિ,
અજન્તાની ચિત્રકલા, બરબુધરભિત્તિ-
ગાત્રપત્રગાથા, જે કૈં ફૂટી રહ્યું શિલ્પીઓના
પ્રતિદિન તણા આનંદઉત્સાહ કરા
ઉત્સવ સમું, પ્રતિ પથ્થરકણ
ચારુકાર્યે જાણે કથા કહે, પ્રતિ ચિત્રપટે
પ્રાચીન યુગનું મૂર્ત ઉદ્‌બોધન રટે
બહુ કાલ થયો ગત, વિશ્વકર્માકર્મે
જેનો જોગ થયો તેની કીર્તિનગો તમે
જાણી લીધો નિજ ધર્મ—મર્મે મર્મે
રાગસૂત્રે ગૂંથી લીધા પ્રાચીન નૂતન
એથી તો તમે ન, લઈ ભિક્ષાપાત્ર, ગયા
વિદેશના શિલ્પધનકુબેરને દ્વારે
રસના સન્ધાની, તમે એક ભાવે જગાડ્યા આ
ભારતના શિલ્પતણા પ્રાણ
તમારી વર્ણિકતણી બની રેખાવળું
ગાએ કોઇ મર્મસ્પર્શી રૂપરુચિરચનાનું ગાન
શિલ્પ લક્ષ્મી ભાગ્યા મન્દિરની પરે
નવ કલેવરે, જોતા અમે, પુણ્યે હસે,
આકિંચન થયું છે ગત
તમે, ભારતશિલ્પગુરુ, દેખાડ્યો છે પથ,
પૂર્યું મનોરથ
આજે સિત્તેર વર્ષ તમે
પાર કર્યાં દેખી આનંદઉત્સવે અમે
જયગાથા ગાતા. પ્રણામ અમારા,
વળી શિલ્પી ભાઇ વસ્યા વર્તમાને સારા,
વળી જે ભવિષ્યકાળે પૂંઠે આવનારા
તમારે દેખાડ્યે પથે, તે ય કરવાના
પ્રણામ તમોને, એમ ધારી સર્વ જનો
પ્રણામ કરીએ અમે, ગુરુવર્ય નમો!

કલાકારનો ધર્મ

ભારતમાં પૌરસ્ત્ય કલાના સમુદ્ધારક ને બંગીય કલાકારોના ભીષ્મ-પિતામહ સમા શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થવાના પ્રસંગે શાંતિનિકેતનમાં ઉજવાએલા જયન્તી સમારંભ વેળાએ શાંતિનિકેતન કલાભવનના આચાર્ય, તેમના પટ્ટશિષ્ય સમા શ્રી નંદલાલ બસુએ કરેલું પ્રવચન

શ્રી અવનીન્દ્રબાબુ સાથે મારે શિષ્યનો સંબંધ છે, એટલું કહેવાથી તે બરાબર સમજાશે નહિ. કલાની બાબતમાં મારી અને તેમની વચ્ચે આત્મિક સંબંધ છે, એટલે હું તેમના પુત્રના સ્થાને જ છું. તેમના તરફથી મને વારસામાં ચિરસ્થાયી સંપત્તિ મળી છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે શ્રી અવનીબાબુ પાસેથી મને શાંતિનિકેતનની સેવા માટે માગી લીધો. ગુરુદેવ તો આજે આશ્રમમાં સ્થૂલ દેહે નથી, પણ તેમની પ્રેરણા અને આદર્શ આપણે મન હંમેશા ઉજ્જ્વલ જ રહ્યા છે. એટલે આપણી સેવાનું કાર્ય અહીંથી અટકતું નથી. આપણે નવા બળથી સજ્જ થઇ આપણા આત્માને દરેક રીતે આશ્રમની સેવામાં યોજીએ.

શિલ્પગુરુને શ્રદ્ધાની યોગ્ય અંજલિ અર્પવા માટે કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો આપવી જોઇએ. 'ગુરુ' અને 'શિક્ષક' એ બન્નેના અર્થ જુદાજુદા છે. હું જ્યારે તેમને 'ગુરુ' કહું છું ત્યારે ઘણાના મનમાં શંકાને સ્થાન રહે છે, કારણકે સાધારણરીતે તેમના મનમાં ગુરુ-ચેલાના સંબંધનો જ ખ્યાલ આવે છે. જે વ્યક્તિના આદર્શથી આપણે આકર્ષાયા હોઇએ (પછી શિક્ષણ આપવામાં તે નિપુણ હોય કે નહિ તે જુદી વાત છે) તે વ્યક્તિને જ હું 'ગુરુ' કહું છું. જ્યારે આજકાલ તો, શિલ્પમાં કૌશલ્ય મેળવવું પરંતુ ગુરુના આદર્શમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી, ગુરુ સાથે આત્મિક સંબંધ ન બાંધવો એ જ આધુનિક શિક્ષણપ્રથાનો વ્યવસાય થઇ પડ્યો છે. સ્ટુડિયો કે ક્લાસમાં નિયત સમયે જઇ નિયત વ્યક્તિની પાસેથી કલાના થોડા પાઠ શીખીને ઘેર ચાલ્યા જવું, અને શિક્ષકને તે બદલ કંઈક મહેનતાણું આપવું એ હૉટેલમાં જઈ પૈસા આપી કંઈ ખાવા બરાબર છે. યોગ્ય શિક્ષણ તો ત્યારે જ મળે જ્યારે ગુરુ અને શિષ્યના વિચારો સરખા હોય, બન્ને વચ્ચે આત્મિક સંબંધ હોય.

ગુરુ જે પદ્ધતિએ પોતાનું શિલ્પ કરતા હોય તે પદ્ધતિએ શિષ્ય પણ પોતાનું શિલ્પ ભલે કરે, પણ એમ કરવાથી શિષ્યની સ્વતંત્રતા જતી રહેવી ન જોઇએ. ગુરુ પોતાનો આદર્શ અને પોતાની ચીતરવાની પદ્ધતિ બળજબરીથી શિષ્ય (અનુસંધાન આગળ પાન ૯૭મે)

ખગોળને જીવનધ્યેય બનાવી તેના જ્ઞાનનો પ્રકાશ જગતમાં રેલાવનારી–ટાઇકો બ્રાહે અને ગૅલીલિયો જેવી–પશ્ચિમની પ્રારંભિક પ્રતિભાઓમાંનો એક અને તેમનો જ સમકાલિન

જૉન કેપ્લર

જેના શોધેલા ત્રણ પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો તેના જ નામથી 'કેપ્લરના ત્રણ કાયદા' તરીકે ઓળખાય છે.



રાતોની રાતોના ઉજાગરા કરી લાંબા-લાંબા કાગળિયાં ચીતરતા જૉન કેપ્લર સામે તેની પત્નીનું નાકનું ટીચકું હમેશાં ચડેલું જ રહેતું. તેનો પહેલો પતિ ગયા પછી બીજા ત્રેડ છૂટાછેડા કરી આ ત્રીજો પતિ તેણે કર્યો હતો.

એક દિવસ તેને કંઈક ખુશમિજાજમાં જોઈને કેપ્લર બોલ્યો: 'આપણે પ્રાગ જઈએ.'

'હા, ને પૈસાને બદલે શું વટાવીશું?' તેની પત્ની બાર્બરાએ ટાણો માર્યો.

'એ તો પ્રાગમાં ટાઇકો બ્રાહે બધું સંભાળી લેશે.'

'એમ? એને પહેલાં કદી મળ્યો તો છે નહિ' તુ તદ્દન મૂર્ખ છે.'

'ના, જવું તો પડશે જ. મારે મંગળ પરનાં તેનાં ચિત્રો જોવાં છે.'

અંતે કર્કશા પત્નીએ કેપ્લરના આગ્રહને વશ થઈને પ્રાગ જવાની હા પાડી.

બહારથી ખાસ જેવો ન દેખાતો છતાં સદાયે રોગિષ્ઠ રહેલો આ કેપ્લર તે ખગોળશાસ્ત્રના જગનામી શોધકો ગૅલીલિયો અને ટાઇકો બ્રાહેનો સમકાલીન અને ખગોળના જ્ઞાનમાં અવિરોધ વૃદ્ધિ કરનાર 'ત્રણ કાયદા'નો સ્થાપક. બાળપણમાં તેના પર શીતળાનો હુમલો થએલો તેમાં તેની આંખો નબળી પડી ગઈ હતી. બીજા પણ એવા બે પ્રાણઘાતક રોગોના એક પછી એક હુમલા ને સપાટાનો આવેલો, ને તેનો બાંધો નબળો જ રહ્યો હતો.

ઈ. ૧૫૭૧ના ડિસેમ્બરની ૨૭મીએ વુર્ટેમ્બર્ગ ખાતે આવેલા વાઇલ નામના ગામડામાં તેનો જન્મ થએલો. છ વર્ષની વયે તે લિઓનબર્ગની શાળામાં ભણવા બેઠો, પણ એ ભણતર ઝાઝું ચાલ્યું નહિ; કારણ કે તેનો બાપ કોઈક મિત્રનો જામીન પડેલો ને મિત્ર નાસી જતા બધું દેવું તેને ભરપાઈ કરવું પડેલું ને પરિણામે તે આખી રાતમાં ભિખારી થઈ ગયો હતો. કેપ્લરને ભણતર છોડી દેવું પડ્યું ને સાત વર્ષની વયે એક દારૂ ગાળનારને ત્યાં નોકરીએ રહેવું પડ્યું. આખા દિવસનો શ્રમ ને ગંદામાં ગંદું કામ એના સ્વાસ્થ્યને વધુ ને વધુ બગાડતા ગયા.

એવામાં એક દિવસ અચાનક તેના બાપ હેન્રી કેપ્લરે તેને ફરીથી નિશાળમાં બેસાડવાનું કહ્યું નાના જૉનને એ સાંભળી એટલો તો આનંદ થયો કે તે પોતાના બાપને કમરકાથી વળગી પડ્યો ને તેના પગો ઝાલી તેને કીધો કરવા પ્રયત્ન કર્યો! બસ, જૉનને પિતાનું આ છેલ્લું જ સ્મરણ હતું. કેમકે તેની મા એવી ગજબની કર્કશા હતી કે ફરીથી સારો વખત આવ્યા છતા તેનું સુખ ભોગવવા પણ ન રહેતાં હેન્રી તેનાથી ત્રાસીને ઘર છોડી નાસી ગયો. ફરી કદી તેના સમાચાર સમજાયા જ નહિ.

અને જૉને પણ અંતે ઘર છોડ્યું. તેની મા એવી તો સાંકડા મનની હતી કે અનેક સન્તાનો ને પ્રેમના ઉભરાની ભરી આખુંના વર જેવા સ્વજનને પણ જૉન કશા અફસોસ સિવાય છોડી ચાલી નીકળ્યો.

ટૂબિન્જન ખાતે જઈ વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ગ્રાત્સમાં ખગોળનો પ્રોફેસર નીમાયો. તેનો ખાસ શોખ ગણિતનો હતો ને ખગોળને તો નવરાશીઓની એક છળબાજી જ તે ગણતો, એટલે તેણે એ નિમણૂક બહુ અકળાતે મને સ્વીકારી.

નિશાળમાં ગ્રાહકોના બાધ્યો કરતા જૉનનું ખગોળનું જ્ઞાન ગાઢ જરા ન હતું. કૉપરનિકસના સિદ્ધાંતનું તેને સારું જ્ઞાન હતું, પણ આકાશનું તેણે કદી નિરીક્ષણ કર્યું ન હતું. પ્રોફેસર નિમાયા બાદ જ તેણે તે કર્યું અને પછી તો દિવસેદિવસે તેને એમાં એટલો બધો રસ પડતો ગયો કે તે ખગોળમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો ને પરિણામે પોતાના નામથી ઓળખાતા 'ત્રણ કાયદા'ઓની એ વિદ્યાને ભેટ ધરી પોતાનું નામ પણ અમર કર્યું.

કેપ્લરે નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું ત્યારથી જ તેને ગ્રહોની ગતિ આકર્ષી રહી હતી. તેમને સૂર્ય સાથે સબંધ હોવાનું એને લાગ્યું પછી તો એ એની પાછળ જ મંડ્યો. દિવસ ને રાત શ્રમ કરી તેણે ગ્રહોની કક્ષાના

માર્ગ નક્કી કરતા નકશા તૈયાર કર્યા ને તેની નકલ યુરોપના ત્યારના પ્રખ્યાત ખગોળજ્ઞ ટાઇકો બ્રાહેને મોકલી.

આજે એ નકશાઓ ભલે નકામા ગણાય, પણ ચોવીસ વર્ષના યુવાન જૉન કેપ્લરનું એ કામ કેટલો ઉત્સાહ બતાવે છે! ટાઇકો બ્રાહેએ પણ એ ઉત્સાહ સામે જોયું. તેને આ તરુણમાં રસ પડ્યો ને તેને લખ્યું: 'તું મારી પાસે આવ, તને કોઈ જાતની અગવડ નહિ આવે. તારું આ આશાસ્પદ નિરીક્ષણ અહીંની વેધશાળા સંપૂર્ણ બનાવશે.'

એ કાગળ આવતા પહેલાં તે બાર્બરા ફૉનમુલેક નામની સ્ત્રી જોડે પરણી ગયો હતો. માંદા અને મુફલિસ કેપ્લરને પત્ની ઉપરાંત પોતાના સાસુસસરાનો પણ ખૂબ કંટાળો રહ્યા કરતો. પણ ટાઇકો બ્રાહેનો જ્યારે બીજો કાગળ આવ્યો ને તેમાં તેણે લખ્યું કે 'અજાણ્યા તરીકે નહિ, પણ એક મિત્ર તરીકે હું તને બોલાવું છું' ત્યારે તો તેણે પ્રાગ જવાનું ચોક્કસ જ કરી નાખ્યું ને ઘણી રકઝકને અંતે પોતાની પત્નીને પણ સમજાવી.

પોતાને મળનારી મહાન વ્યક્તિના ખ્યાલોથી જૉન એટલો તો ઉભરાઈ ગયો કે રસ્તામાં જ તે માંદો પડ્યો ને એક ધર્મશાળામાં તેને આશરો લેવો પડ્યો. અજાણી વસતિમાં દવાદારૂ કરવાના, એટલે સાથે લાવેલી રકમ તો થોડા જ દિવસોમાં ખર્ચાઈ ગઈ. ઘરથી દૂર પડેલો અકિંચન જૉન આ પારકા પરદેશમાં પોતાને આશરે પડેલાં સ્વજનોને જોઈ વધુ હેબતાતો જતો હતો. તેવામાં તો ટાઇકોને ખબર પહોંચતા તેણે મદદ મોકલી આપી. સારો થતાં કેપ્લર પ્રાગ જઈ તેને મળ્યો. બંનેને એક જ ઉત્કંઠા હતી: આકાશના ઘુમ્મટના ભેદમાં ઊતરવાની.

પ્રાગમાં કેપ્લરની નજર આગળ ટાઇકોના નિરીક્ષણોનો અમૂલ્ય ખજાનો ખુલ્લો થયો. તેનામાં તાકાત ન હતી, પણ ખંત પુષ્કળ હતી. નિષ્ફળ જવું એ તેને મન નવેસરથી શરૂ કરવાની ચેતવણી હતી. ટાઇકોએ પણ કોપનહાગનમાંથી અપમાનિત થઈ પ્રાગમાં આવી ત્યાર પછી કેપ્લરની મિત્રતામાં જ બધો આશરો જોયો હતો. તેનો ભાવ હવે પહેલાં જેવો જલદ રહ્યો ન હતો. પણ બધી મદદ અને સગવડ છતાં કેપ્લરની સ્ત્રી તો ટાઇકોને ધિક્કારતી જ, કારણ તેણે જ તેને પોતાના ઘર ને સગાંવહાલાંથી છૂટી પડાવી હતી. તે હંમેશા પોતાના ધણીના કાન ભંભેરતી જ રહી ને એક દિવસ તો કેપ્લરને પણ લાગ્યું કે પોતામાં શક્તિ હોવા છતાં ટાઇકો જાણીજોઈને પોતાને આગળ આવવા દેતો નથી.

અચાનક એક દિવસ તે ટાઇકોની રજા લઈ ચાલી નીકળ્યો, પણ ગ્રાઝ જઈને ઊલટો વધુ દુઃખી થયો. સમયના વહેણ અને નિરાશાથી ઘડાઈ ગએલો ટાઇકો તેને ખરી પ્રામાણિકતાથી ચાહતો, એટલે તેના દુઃખની ખબર પડતાં જ તેને ફરી મદદ મોકલીને તેડાવ્યો અને તેની બધી ગેરસમજૂત ટાળી નાખી. વળી તેણે ડેન્માર્કના પ્રિન્સ રુડૉલ્ફ જોડે કેપ્લરની મુલાકાત કરાવી આપી ને પરિણામે કેપ્લરને 'શાહી ગણિતશાસ્ત્રી'નો ઈલ્કાબ અને થોડો પગાર પણ ચાલુ થયો. આમ આવક વધતાં કેપ્લરની પત્ની પણ કંઈક શાંત પડી.

એક ગમગીન રાત્રે એક બિછાનાની પાંગતની ઝીણી બત્તી આગળ કેપ્લર બેઠો હતો. બિછાના પર તેનો એકનો એક મિત્ર અને સહાયક ટાઇકો બ્રાહે મરણપથારીએ પડ્યો હતો. તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તે બોલી રહ્યો હતો: 'આખી જિંદગી હું તારાઓ પાછળ મથ્યો છું. મારે એના માર્ગના ચોક્કસ કોઠા તૈયાર કરવા હતા. મેં એક હજાર તારાને માટે ધ્યેય બનાવેલું, પણ તેમાંથી સાતસો સાત જ પૂરા થયા છે. હું એ બધા યે પૂરા કરત, પણ મારા દેશ ને મારા રાજા મારી વિરુદ્ધ પડ્યા. હવે હું મારાં બધાં કાગળિયાં તને સુપ્રત કરતો જાઉં છું. અધૂરું રહેલું પૂરું કરી પ્રિન્સ રુડૉલ્ફના નામથી તું એ કોઠા પ્રસિદ્ધ કરજે.'

નીચી ઢળેલી આંસુભરી આંખે જૉને તે પ્રતિજ્ઞા કરવાનો મત આપ્યો ને ટાઇકોના પ્રાણ ઊડી ગયા.

કેપ્લરની ખ્યાતિ હવે વધવા લાગી હતી. બોહીમિયાના રાજા ને રોમના શહેનશાહે પણ તેને શાહી ગણિતિજ્ઞ નીમ્યો. પણ જેમ કીર્તિ વધતી ગઈ તેમ પૈસાની તંગી વધતી ગઈ. રુડૉલ્ફ તરફથી મળતા પૈસા પણ હવે બંધ થયા. આથી નછૂટકે કેપ્લરે જ્યોતિષશાસ્ત્રીનું કામ હાથ લીધું. જોકે એ તો માનતો હતો કે આકાશમાં મોટપણે ગેલ કરતા એ તેજપુંજોને એ પામર માણસો સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી, પણ પોતાનો તથા કુટુંબનો પેટનો ખાડો તો પૂરવો જ રહ્યો ને?

અહર્નિશ રોકકળ કરતી રહેતી ગરીબાઈને હટાવવામાં જ તેના પુરુષાર્થનો મોટો ભાગ હવે ખરચાવા લાગ્યો. એવામાં વળી 'ત્રીસ વર્ષના યુદ્ધ' તરીકે ઓળખાતી લડાઈએ મધ્ય યુરોપ સળગાવ્યું. ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા ત્યારે ખૂબ વધી ગએલી. જેસ્યુઇટોએ કેપ્લર પર પણ હલ્લો કર્યો. તેની લાયબ્રેરીને સીલ દઈ દીધા ને માત્ર રાજાના બચાવથી જ તે જેલમાં જતો જતો બચી ગયો.

દિવસો દિવસ વધુ ને વધુ ઘેરી બનતી મુફલિસીમાં પણ તે પોતાના કાર્યમાં શાંત ચિત્તે મંડ્યો રહ્યો. ભિખારી કરતા વધુ સારી તેની સ્થિતિ રહી ન હતી. એ સમયમાં તેણે 'Harmonices' નામનો ગ્રંથ પાંચ ખંડમાં બહાર પાડ્યો અને તે ઇંગ્લંડના રાજા જેમ્સ પહેલાને અર્પણ કર્યો. જેમ્સે તેને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યો, પણ તે ગયો નહિ. જોકે એ ગ્રંથમાંનો કેટલોક ભાગ વિજ્ઞાનની નજરે માહિતીઓ આપે છે, પણ ઘણોખરો તો ખાલી કલ્પનાની જ રમત લાગે છે. એ પુસ્તકમાં તેણે પૃથ્વીને જીવવાળી કલ્પી છે.'

ચાલુ માન્યતાઓને બદલે ખગોળમાં કોઈ સ્થાપિત સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવે એ એની પહેલેથી જ મનસા હતી. મંગળની કક્ષાનું તેણે જે નિરીક્ષણ આદરેલું તેના પરિણામે ખગોળવિદ્યાના બે મુખ્ય નિયમો: અંડાકાર કક્ષાઓ (elliptical orbits) ને સમાન (equal area)ના નિયમો તેણે સ્થાપિત કર્યા. પ્રકાશનો અભ્યાસ કરી તેણે પરાવર્તનના નિયમનો સ્ફોટ કર્યો. દૃષ્ટિભ્રમનો સિદ્ધાંત પણ તેણે જ ઊભો કર્યો, આકાશી દૂરબીન (astronomical telescope) બનાવવાનું પણ તેણે સૂચન કર્યું, પણ એ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ ન કર્યો. પાછળથી ઇંગ્લંડના ગૅસ્કોઈને તે પરથી જ દૂરબીન બનાવ્યું. 'મંગળની ગતિની આલોચના' નામક પોતાના ગ્રંથમાં તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો પણ સ્ફોટ કર્યો છે. પણ એ બધું એમ જ રહ્યું. પોતાના સિદ્ધાંતોને તે ચોક્કસ પાયે મૂકી શક્યો નહિ, કારણ તે મુફલિસ હતો ને એ મુફલિસી તેની પ્રતિભા પર હંમેશા રાખ વાળતી જ ગઈ.

ઈ. ૧૬૧૧માં રુડૉલ્ફના ભાઈ મૅથિયાસે મારી પગારની પાટી. સરકારી ખટપટોથી કંટાળી કેપ્લર ઑસ્ટ્રિયા ચાલ્યો. લિંઝ યુનિવર્સિટીમાં તેને જગ્યા મળી. આખરે સારુ ઠાણું આવ્યું માની તેણે શ્વાસ ખાધો. ટાઇકોને અપાએલા વચનની પૂર્તિ કરવાનો મોકો પણ હાથ આવેલો લાગ્યો. એ જ અરસામાં તેની પત્ની મૃત્યુ પામી. જિંદગીભર કદી પ્રેમનો શબ્દ ન ઓચરેલી એ પત્નીના જવા તેને ખાસ કશું ગુમાવ્યું હોય એમ ન (અનુસંધાન આગળ પાન ૯૨મે)

★ નાટિકા

તીર્થયાત્રાનું ફળ

લેખક 'પ્ર'

[રંગમંચ: મેડી પરનો એક ઓરડો. એમાં હીંડોળાખાટ છે, ખુરશીઓ છે, સોફા છે, મેજ અને પાટલીઓ છે. એક સુખવાસી મધ્યમવર્ગી ગૃહસ્થના દીવાનખાનામાં હોય છે તેવી અને તેટલી શોભા ને સગવડની બધી સામગ્રી છે. એમાંનું એક બારણું બાજુના ઓરડામાં ને બીજું દાદર ઉપર પડે છે. પાત્રો: પચ્ચીસ અને પંદર વરસ વચ્ચેની ત્રણ બહેનો. મોટી મીરાં ગંભીર, વચલી હીરા ચંચળ અને નાની ઇન્દીરા લાડઘેલી છે. નાની હીંચકે ઝૂલે છે, વચલી આરામખુરશી પર પડી પડી વાંચે છે અને મોટી સોફા પર બેસી ભરત ભરે છે. અને પડદો ઊપડે છે. બંને ઓરડા ખુલ્લા થાય છે. બીજો ઓરડો પાણીઆરું છે ને પહેલો દીવાનખાનું છે. નાટક પહેલામાં શરૂ થાય છે.]

ઇન્દીરા: (પગની ઠેસે હીંચકો થોભાવી) બ્હેન!

મીરાં: (ભરત પરથી નજર ફેરવી) હં! શું?

ઇન્દીરા: ત્યારે હવે ભાઈ નહિ આવે?

મીરાં: નહિ કેમ આવે? જરૂર આવશે.

ઇન્દીરા: આવશે આવશે કરતાં તો આ સાડાબાર થવા આવ્યા. હું તો વાટ જોઈજોઈને થાકી.

મીરાં: (મંદમંદ સ્મિત સાથે) જેટલી વધારે પ્રતીક્ષા કરીશ, ભાઈ એટલા વધારે વહાલા લાગશે.

હીરા: (ચોપડીમાં જ મુખ રાખી) તે અત્યારે જ ભાઈ ક્યાં ઓછા વહાલા છે કે પછીથી વધારે વહાલા લાગશે?

ઇન્દીરા: બ્હેન! ભાઈ ભાતભાતની ભેટો લાવશે, નહિ?

મીરાં: જરૂર. દરેક તીર્થનું એકેક સંભારણું તો લાવશે જ લાવશે.

ઇન્દીરા: મને તો થાય છે કે ક્યારે ભાઈ આવે ને ક્યારે એમના પેટી પોટલાં ફેંદી વળું.

હીરા: (વ્યંગ ભર્યા હાસ્ય સાથે) હં! હવે સમજાયું કે એબી શા કારણે ભાઈ સારૂ અધીરી અધીરી થઈ રહી છે. તું તે ભાઈની વાટ જુએ છે કે (સભાર) ભા ત ભા ત ની ભે ટ ની?

ઇન્દીરા: (સરોષ) હા, ભાઈ હા. અમે થોડા જ ભાઈના ભૂખ્યા છીએ? અમે તો ભેટના જ ભૂખ્યાં. (છણકાભેર હીંચકો ચાલુ કરે છે)

મીરાં: (મીઠા ઠપકાના સ્વરે) હીરુ! બેબીને ચીડવ્યા વિના તને યે જંપ વળતો નથી?

હીરા: જેવું હોય તેવું કહીએ, એમાં એ આટલી ચિડાય શા માટે? પૂછો એના અંતરને કે મારી વાત ખરી છે કે ખોટી?

ઇન્દીરા: (ચાલુ હીંચકે—આવેશમાં) હા, પૂછો મારા અંતરને. જાણે મારા હૈયામાં ભરાઈ બેઠી હોય ને!

હીરા: તો શું હું ખોટું કહું છું?

ઇન્દીરા: (પૂર્વવત્) ના રે, તું ખોટું કહે? હીરાબહેન તો બીજા હરિશ્ચંદ્ર! એના શ્રીમુખમાંથી અસત્ય વચન નીકળે? પરંતુ હું ય જોઉં છું કે ભાઈ ભેટ વહેંચશે ત્યારે તે લેવા એ કંઈક ના પાડે છે તે.

મીરાં: હવે મૂકો એ માથાકૂટ. ભાઈની ગાડી મોડી થઈ લાગે છે. તમે બંને જમી લો.

[ઊભાં થઈ ભરતને સામેના મેજ પર નકીબંધ ગોઠવી દે છે]

ઇન્દીરા: (હીંચકો થોભાવી) તે બ્હેન! તારે નથી જમવું?

મીરાં: હું તો ભાઈની રાહ જોઈશ.

ઇન્દીરા: તો શું અમારાં જ પેટમાં બિલાડાં બોલે છે કે અમે ભાઈની રાહ ન જોઈ શકીએ?

મીરાં: જો, આ અગિયાર તો વાગ્યા (ટકોરા પડે છે). તમે ક્યાં સુધી ભૂખ્યા રહેશો?

ઇન્દીરા: (હીંચકો ચાલુ કરી) ભલેને અગિયારના બાર અને ઉપર બે વાગતા.

હીરા: (સસ્મિત) પણ બ્હેન! પછી ટાઢો કંસાર તારે ગળે નહિ ઊતરે.

ઇન્દીરા: (ખીજભર્યા સ્વરે) નહિ ઊતરે તો નહિ ખાઈએ. ભૂખ્યા રહીશું અમે અમારે. તમને કહેવા નહિ આવીએ, કે બહેન, આ એક કોળિયો કંસાર ગળે ઉતારી આપો. જ્યારે હોય ત્યારે મારી ખણખોદ કરવા તૈયાર. પણ બહેનબાના પગ તળે પાણીના રેલા વહે છે તે ભૂલી જાય છે. ભૂલી જ જાય ને? કારણ હીરાબહેન એટલે તો (સભાર) સકલગુણસંપન્ન સદ્ગુણની અવતાર!

હીરા: (અધવચ) બસ, બેબી બસ. આ તે તારા વર્ગની વિવાદસભા નથી કે ભાષણ આપવા મંડી પડી. લોકો કહે છે કે ભૂખ્યા માણસને ક્રોધ આવે છે; પરંતુ આ તો તારું મોઢું ઊઘડ્યું, જીભ છૂટી. (હસે છે)

ઇન્દીરા: (પૂર્વવત્ છણકાભેર) મારી જીભ છૂટી ને તારી સિવાઈ ગયેલી છે, નહિ? ભલે ભાઈ ભલે. અમે હવે નહિ બોલીએ. (હીંચકા ઉપરના ઓશીકામાં મુખ છુપાવવાની આડી પડે છે. તેના ડૂસકાં સંભળાય છે)

મીરાં: (પાસે જઈ પડખે બેસી ઇન્દીરાના બરડે હાથ ફેરવતાં) છાની રહે, બેબી છાની રહે. એ હીરા તો છે જ એવી.

હીરા: આવા લાડ લડાવીલડાવી તેં એને બગાડી મૂકી છે.

મીરાં: (સૌમ્ય ઉશ્કેરાટથી) હીરા! તું ચૂપ રહે છે કે નહિ? (મોટી બહેન બેબીને બેઠી કરી બગલમાં બેસાડે છે. બંનેની આંખમાં આંસુ ચમકે છે)

[બહાર મોટરનું હોર્ન વાગે છે. ત્રણે ચમકે છે. હીરા પુસ્તક ફેંકે છે, મીરાં આંસુ લૂછે છે. ઇન્દીરા નીચે ચોગાન ઉપર પડતી બારી પાસે દોડી જાય છે]

ઇન્દીરા: (ઉમળકાભેર) આવ્યા, ભાઈ આવ્યા!

હીરા: (પાછળ આવી છે તે) ક્યાં છે ભાઈ? આ તો મગન મહારાજ એકલા જ દેખાય છે.

મીરાં: (બારીએ આવી) હા.

ઇન્દીરા: નક્કી ભાઈ ગાડી ચૂકી ગયેલા.

હીરા: માનું નહિ. ભાઈ એટલે તો જીવતી ઘડિયાળ. ઘડિયાળ તો બગડે ત્યારે ય વખત ચૂકે, પણ ભાઈની નિયમિતતા તો અટલ ને અચળ. તે ગાડી ચૂકે જ નહિ.

મીરાં: ચાલે ત્યાં લગી તો જરૂર ના ચૂકે.

ઇન્દીરા: તો ગાડી જ આવી નહિ હોય!

હીરા: અને ગજન મહારાજ વાટ જોવી મૂકી ભાગી આવ્યા હશે?

[અહીં 'મારૂં શું ભાગી જવું હતું કે હું અધીરો થઈ ભાગી આવું?' એમ બોલતા મગનમહારાજ દાદર ચડે છે. ઉપર આવતાં જ ત્રણે બહેનો તેને ઘેરી વળે છે]

ઈંદીરા: (આતુર) તો શું ભાઈ જ નથી આવ્યા?

મગન: આવ્યા છે, બહેન, આવ્યા છે આકળા ન થા

ઈંદીરા: (મહારાજનો હાથ પકડી ઉતાવળે સ્વરે) તો પછી ભાઈને ક્યાં મૂકી આવ્યા?

હીરા: તમે કહ્યું નહિ હોય કે અમે ત્રણે કાગના ડોળે રાહ જોઈએ છીએ?

મગન. હું તે કહ્યા વિના રહું?

ઈંદીરા: છેક સવારથી અમે ભૂખ્યાંતરસ્યાં બેઠાં છીએ તે પણ કહ્યું હતું?

મગન. હા, કહ્યું હતું

મીરા: છતાં ભાઈ મારતી મોટરે વેર ન આવ્યા? ગજબ!

મગન: (વેદનાભર્યા સ્વરે) હા, બહેન! થયો તો છે ગજબ જ!

ત્રણે (ચમક અને કુતૂહલભર્યા અવાજે) હેં?!!

મગન (પૂર્વવત્) ભાઈએ મોટરમાં બેસવા ના પાડી

ત્રણે. (પૂર્વવત્) એમ?

મગન (પૂર્વવત્) મેં બહુ યે આગ્રહ કર્યો પણ તે એકના બે ન થયા પછી હું રહ્યો ચાકર માણસ, એટલે બધા વચ્ચે માલિકને કહું પણ કેટલું?

ઈંદીરા: (અધીરતાથી) તો પછી ભાઈ અત્યારે છે ક્યાં?

મગન તે ચાલતા આવે છે

હીરા ભાઈ પગપાળા આવે છે? તે તમે ક્યા મોટા રાજવંશી હતા તે મોટરમાં બેસીને દોડી આવ્યા? (હીરાના સ્વરમાં અકળામણ હોય છે)

મગન બહેન! મારી શી મજાલ કે ભાઈ પગે ચાલે ને હું બેસું મોટરમાં? પણ હું લાચાર હતો મને ભાઈએ બળજબરીથી બેસાડી મોકલ્યો છે.

મીરા (સોદ્વેગ) મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી

મગન: મને પણ નથી સમજાતું, સિવાય કે—

ત્રણે બોલો બોલો

મગન. ભાઈ બદલાઈ ગયા છે

ત્રણે એમ?''

મગન. પહેલી નજરે તો મેં ઓળખ્યા પણ નહિ

મીરા તે ભાઈ શું માંદા થઈને આવ્યા છે?

ઈંદીરા તો તો ભાઈ સાવ દૂબળાપાતળા થઈ ગયા હશે

હીરા. છતાં તમે તેને પગે ચાલતા મૂકી આવ્યા? મીરાબહેન! હું મારતી મોટરે સામે જાઉં છું ને ભાઈને બેસાડી લાવું છું

મગન: બહેનો નાહક ચિંતા કરો નહિ. ભાઈ નથી દૂબળા કે નથી માંદા પડેલા ભાઈના દુશ્મન!

ઈંદીરા (દમ મૂકી) હાશ! સારું થયું બાકી મારો તો શ્વાસ ચડી ગયો હતો

મગન: ભાઈ માંદા નથી છતાં વાત છે શ્વાસ રુંધાઈ જાય એની.

હીરા: પરંતુ એ વાત શી છે તે તો કહો

મગન: ભાઈ સાવ બદલાઈ ગયા છે

હીરા: એકનું એક વાક્ય કેટલી વાર બોલશો? ગાયત્રીનું પારાયણ માંડ્યું જાણે

મગન: પણ બીજું શું કહેવું તે જ સમજાતું નથી

ઈંદીરા: તે આપણા ભાઈને થયું છે શું?

મગન: કહું? પણ મારા અભણનું કહેવું તમને હસવા જેવું લાગશે

મીરા. કહો, મહારાજ કહો. તમારે શું કહેવું છે?

મગન: ભાઈ પર કોઈએ ભૂરકી નાખી છે! જાદુ કર્યું છે!

હીરા: (ખડખડાટ હસી) શું સરસ નિદાન! મહારાજ તમે જાદુને ઓળખી કાઢ્યું તો હવે ભૂવા થઈને તેનો ઉતાર પણ કરો

મીરા હીરુ! આ હસવાનો વખત છે?

હીરા (પૂર્વવત્) તો કહો તો રડવા માંડું.

મગન. બહેન! તમે ભાઈને જોશો ત્યારે વગર કહ્યે જ રડવા માંડશો

ઈંદીરા તે મારા ભાઈને થયું છે શું? ઓ મારા ભા આ આ ઈ ..ઈ..

[રડે છે હીરા બારી તરફ ખસે છે]

મીરા રડ ના, ગાંડી વગર જોયેજાણ્યે અમંગળ જાપ ન કર

હીરા (ચિત્કાર કરી) ઓ બાપ રે!

બન્ને શું છે અલી? (બન્ને બારી પાસે દોડી જાય છે)

હીરા (રસ્તા ભણી આંગળી ચીંધી) જુઓ, જુઓ.

ઈંદીરા ઓ મા રે! આ તે ભાઈના મા હાલ!

હીરા: હાય રે! આ તે ભાઈ છે કે ભિખારી!

ઈંદીરા. ભાઈએ તે કપડાં પહેર્યાં છે કે ગુણપાટ!

મગન નથી ભાઈ ભિખારી કે નથી એનાં વસ્ત્રો ગુણપાટ બાકી એ ખાદી પહેરી છે

હીરા: એ તે ખાદી છે કે ગોદડીઆ બાવાની ગોદડી?

[એવામાં ભાઈ દાદર ચડી ઉપર આવે છે]

ભાઈ: હાશ! હું તો છેક થાકી ગયો!

મીરા થાકી જ જાવને ભાઈ! પગે ચાલવું તે આપણને ફાવે?

ભાઈ ખરું કહ્યું બહેન! છતે પગે પાંગળાને એ ક્યાંથી ફાવે?

ઈંદીરા: ભાઈ!

ભાઈ આવ બહેન! મને બેટ તો ખરી! બે મહિને મળ્યા તોપણ આઘીઆઘી કેમ રહે છે?

હીરા: ક્યાંથી ભેટે એ? આ તમારા પહેરણના રેછડા તો જાણે શાહુડીના પીંછા કાંટાની શૂળોને તે કોઈ ભેટે?

ઈંદીરા ભાઈ! તમને કોઈએ લૂંટી લીધા હતા?

ભાઈ: ના બહેન.

મીરા: તો પછી બે બૅગ ભરીને કપડાં લઈ ગયા હતા તે ક્યાં ગયાં કે આ આથરના ઝભ્ભા ઓઢી આવ્યા

ભાઈ એ તો આપ્યાં, જેને એની વધારે જરૂર હતી તેને

હીરા એટલે?

ભાઈ: હું જગન્નાથપુરીમાં હતો ત્યારે ત્યાં રેલ આવી હતી ત્યાં હજાર હજાર લોકો ટાઢે થરથરતા લાજ ઢાંકવાના વેંતના ટુકડાના અભાવે તેઓ તૂટ્યાંફૂટ્યાં ઝૂંપડાંમાં કે ધર્મશાળાના ઓસરીઓમાં લપાઈ રહેતા તડકામાં આવી હાડ પણ ફેડાવી ન શકતા એ જોયા પછી પણ હું બબ્બે બબ્બે બૅગ ભરીને કપડાં રાખું તો મારા જેવો નિષ્ઠુર કોણ હોઈ શકે?

મીરા: પણ પહેરવા જોગા એકબે જોડ તો રાખવા હતા

ભાઈ: તે તો આ મેં રાખેલાં જ છે. (પોતાની કફની ને ધોતી બતાવે છે.)

હીરા એને તે કોઈ કપડાં કહેતું હશે?

ભાઈ તો શું કહે?

હીરા ઢોરઢાંખરને ઓઢવાના ઓઢા.

ભાઈ. આ ઓઢાય મળ્યા છે તે મારા સદ્‌ભાગ્ય છે બાકી મેં તો કોટિકોટિ પ્રજાને આરપી નાગી ફરતી દીઠી છે.

હીરા. ફરતાં હશે નાગા જે ઢગના કાણા હશે તે



બાઈ: (કરુણ સ્વરે) બહેન ! એમનાં કરમને ભાગે કાણ્યાં કર્યાં તેનો વિચાર કર્યો છે ?

હીરા: એમાં તે વળી વિચાર શો કરવાનો ? કુદરતે વળી.

બાઈ: બહેન ! કુદરત તો ઈશ્વર ઈશ્વર હાથે બધાં બહાર આપે છે ને કોઈને દુઃખી નહિ રાખે.

હીરા: તો પછી તેઓ દુઃખી હશે પોતાના પંડને પાપે

બાઈ: પોતાના પંડના પાપે નહિ, પરંતુ આપણા પાપે, બહેન !

ત્રણે: આપણાં પાપે ?"

બાઈ: હા આપણાં જ પાપે. કોઈને દુઃખી કરે ત્યારે એક જણ સુખી થાય, હજારને રડાવે ત્યારે એક લખપતિ થાય. માટે જ દેશમાં દારિદ્ર છે ને દુઃખ છે. ને માટે આપણે સુખીઓ ને પૈસાદારો જ જવાબદાર છીએ.

મીરા. (હાથ પકડી) આવો બાઈ, જરા બેસો, આરામ કરો, હાથપગ ધુઓ પછી જ કહેવું હોય તે નિરાંતે કહેજો.

[બાઈ પરસાળની ફરસબંધી પર બેસે છે]

હીરા: હં હં બાઈ, નીચે ? છેક ભોંય પર ?

બાઈ: તે ભોંય શી ખોટી છે ? નથી એમાં કાંટા જેવા કાંકરા કે કાચની જેવી કપચી.

હીરા: તો શું આ ગાદીગાદલાંમાં કાંટા અને કચ્ચર ભરી હશે ?

બાઈ: ભરી તો નથી, પરંતુ હું તો હવે એ પર બેસું તો મોચું રૂ અને ગાદી પણ મને તો ખૂંચે. કેવળ શરીરમાં જ નહિ પણ અંતરમાં પણ ભોંકાય. તમે તમારે ત્યાં બેસો, હું તો નીચે જ બેસીશ.

હીરા: એ અનોખી વિદ્યા ક્યાંથી શીખી લાવ્યાં ?

ઈંદીરા: હશે, તમે ત્યાંથી શીખ્યા હશો. આપણા પ્રેમથી એ બદલી દઈશું. (લાડ કરતી કફનીનો છેડો પકડી) બાઈ ! આ ચુંગાળી જેવી કફની તમને કરડતી નથી ? ખૂંચતી નથી ?

બાઈ: ખૂંચે ય ખરી.

ઈંદીરા: તો પછી આ કાગાની માદળી કાઢી નાખોને !

મીરા: હા બાઈ, કાઢી નાખો. હું તમને રેશમી પહેરણ લાવી આપું.

હીરા: એ પગલૂછણિયા જેવી ખરબચડી ખાદી પહેરવા કરતાં તો ઉઘાડા રહેવું બહેતર !

બાઈ: ઠીક ! ભગવાન મને ઉઘાડા રહેવાનું બળ આપો.

મીરા: તે ઉઘાડાં ફરતાં શરમ નહિ લાગે ?

બાઈ: શેની શરમ લાગી ?

હીરા: શરમ તો ખરી જ વળી. તમે ઉઘાડા ફરો તો તમે જ નહિ પણ અમે બધાં ય લાજી મરીએ.

બાઈ: બહેન, આ દેશની અરધી વસ્તી અરધી કે આખી ઉઘાડી ફરે છે. તેમને પોતડી મળે તો પિછોડી મળતી નથી અને તે મળે તો પહેરણ મળતું નથી. આપણને તે દેશમાંના આપણા જેવા બધાને તેમની નગ્નતા માટે શરમ આવી છે કદી, કે આજે હું ને તમે લાજી મરીએ ?

ઈંદીરા: બાઈ ! જવા દો એ વાત. પણ કહો, મારા માટે કંઈ નવાઈની ચીજ લાવ્યા છો કે નહિ ?

બાઈ: લાવી છું, બહેન ! અને તે એવી તો નવાઈની ચીજ છે કે તેને જોઈ તારી નવાઈનો પાર નહિ રહે.

[તે પાસેની પોટલી છોડે છે. અંદર નાનું પડીકું દેખાય છે. તેમાંથી એક ઈંદીરા ઝડપે છે]

ઈંદીરા: આ મારી એકલીનું. (છોડે છે)

હીરા: લે લેતી જા. એકલીનું કહેતી હતી તે હવે મારું નાક ગમાડના

ઈંદીરા: (છોભીલી પડી) બાઈ ! તમે આ શું લાવ્યાં છો ?

બાઈ: બંગાળાના મમરા, બહેન. બંગાળામાં એને મૂડી કહે છે.

હીરા: મૂડી ! બંગાળાની મોટામાં મોટી મૂડી આ મમરા છે !

બાઈ: એની તારાથી ને મારાથી ના નહિ પડાય, બહેન ! આ મૂડી તો અરધા બંગાળાનો જીવનઆધાર છે. ત્યાંના ગરીબોને મૂડી મળે એટલે તો જાણે મેવાનો થાળ મળે છે !

ઈંદીરા: તે શું બંગાળામાં મમરા તે જ મેવામીઠાઈ ?

બાઈ: ના બહેન ! ત્યાં પણ મેવામીઠાઈ તો બીજી જ છે. પણ તે પૈસાદારો માટે, જમીનદારો માટે. રાંકડી રૈયત માટે તો મેવા કહો કે મીઠાઈ તે આ પૈસા બે પૈસાની મૂડી જ છે.

હીરા: (બીજું પડીકું છોડી) જોઉં તો ખરી આમાં એવું જ કોઈ પકવાન છે કે નહિ. (એ પડીકામાંથી દાળિયા વેરાય છે)

હીરા: (ગરડાટમાં) હું ! મારું નસીબ પણ તારા જેવું જ જોર-દાર છે. લે આ ફળીના દાણા !

બાઈ: ઠીક ! એ દાળિયા દેવની મશ્કરી ન હોય !

મીરા: (આશ્ચર્યભર્યા સ્વરે) તમારી તો એકેએક વાત અજબ છે, બાઈ ! દાળિયા તે વળી દેવ !

બાઈ: બહેન ! એ જ દાળિયાના દસ વીસ દાણા ખાઈને લોટો એક લોટા પાણી પી અમૃતનો ઓડકાર ખાતા હજારો ગરીબોને જ્યારે જોયા હતા ત્યારે હું પણ ઓછો અચંબો નહોતો પામી. બહેન ! એ અંતર્યામીએ મને પોગમોગ આંસુએ રડાવ્યાં હતાં. હાય રે દુર્ભાગી દેશ ! તારી આ અવદશા ! ભરી ભાદરી ખેતરાઈ ને લીલીછમ વનરાઈઓથી ભરેલી ભારતભૂમિ તારા સંતાનોને કેવળ દસ વીસ દાળિયા જ !

મીરા: (ત્રીજું પડીકું ખોલે છે) અરે આ તો મારીનું ચોસલું !

બાઈ: હા, એ મારી જ છે; પણ છે ચુરમાના ચોસલા બરાબર.

હીરા: ચુરમાનું ચોસલું !

બાઈ: ઠીક ! આ દેશમાં એવા પણ મુલક છે જ્યાં બાર બાર વર્ષથી દુકાળ પડે છે. ત્યાં ચુરમા માટે ઘી હોય નહિ, એટલે પડા-પડીઓની મારી માટે થાય છે કારણ એ મારીમાં રેડવાળ કર્યા બિચારા હાથ દાઝ્યા હોય છે કે પાસે પેણાની એવા જ ઉપાય હોય તે. પણ રાંકનાં કે દોરાના આવવાને ક્યાંના આવી મારી ખાધી એટલે ચુરમું જ

બાજુ કે બીજુ કંઈ?

હીરા: આ મેવામીઠાઈ ને ચુરમાથી તો બનારસ ખાવે જ ધરાઈ ગયા. પણ બાઈ અમારા માટે બીજી કંઈ ભેટ નથી લાવ્યા?

બાઈ: લાવ્યો છું, જરૂર લાવ્યો છું. તેને મેં મોટરમાં જ મોકલાવી હતી. મહારાજે હજુ નથી આપી?

હરીરા: (આતુરતાથી) ના.

હીરા: એ ભેટ તે વળી કેટલી મોટી છે કે તેને મોટરમાં બેસાડી મોકલી ને તમે ચાલતા આવ્યા?

બાઈ: એની મહત્તાની શી વાત કરું બહેન! કેવળ મોટરમાં જ નહિ બેસાડું, પણ ચાલે તો એની તો ફૂલચંદનથી પૂજા કરું.

હરીરા: (આનંદ) તો તો એ ભેટ જરૂર કોઈ અદ્ભુત ચીજ હશે.

બાઈ: જરૂર અદ્ભુત છે. એ છે સારંગી ને તંબૂરો.

હીરા–હરીરા: (સાથે) તો તો એ હું જ લેવાની.

મીરાં: મીરાં બહેન મીરા બાઈની ભેટ પચાવવી સહેલી નહિ હોય.

[મગન મહારાજ ભેટની વાત નીકળતાં જ નીચે ગયા હોય છે તે બે વસ્તુ પીંજરું ને ધનુષતકલી લાવી મૂકે છે.]

બાઈ: આ આવી તમારી સારંગી ને તંબૂરો.

હીરા-હરીરા: (સાથે) આ!!

મીરાં: મેં નહોતું કહ્યું કે ભારે પડશે?

હીરા: (પીંજણ પાસે જઈ) આ તંબૂરો! (પાસે મોટીલો છે તે લઈ) અને આ એની નખલી! જેવી એ નખલી નવી છે તેવો જ નવો હશે એ તંબૂરાનો સૂર. એ સૂર સાંભળી અધેડું શરમાઈ જશે અને નવો ગાવા માંડશે.

બાઈ: ઠીક મુગ્ધે ન શા એ સૂર ભલે નવો હશે, પણ જડ નહિ હોય. એના સૂરે સૂરે તો નવજાગૃત ભારતના આત્માના ગીત ગુંજશે. ખડખડતી ખાતરડી હારવાની અજબ એવી શક્તિ એ જ સૂરમાં છે.

હરીરા: અને આ મારી સારંગી ક્યાંની છે, લખનૌની કે લાહોરની?

બાઈ: એ સેવાગ્રામની સારંગી છે. એના સૂરે સૂરે લાજે લૂંટાતી લાખો સમી ભારતમાતાના નવસો નવ્વાણું ચીર પૂરાશે.

[બાઈની આંખમાં આંસુ ચમકે છે.]

ત્રણે: બાઈ, તમે રુઓ છો?

બાઈ: હા રોઉં છું, મેની આ! હું એકલો જ નથી રોતો, પણ રુએ છે મુલક આખાની ધરતી.

હીરા: ધરતી એટલે તો ધૂળ, પથ્થર ને રેત. એમાં તે થોડો જ જીવ છે કે તે રુએ? રુએ તો છે જેને હૃદય હોય તે.

બાઈ: બહેન! હૃદયવાળા જ્યારે હૃદયહીન બને છે ત્યારે જીવ વગરનાં પૂળડાંમાં હૃદય જન્મે છે અને તે અણુએ અણુએ રુએ છે.

હરીરા: બાઈ! ધરતીમાતા રુએ છે શા દુઃખે?

બાઈ: ધરતી રુએ છે એ દુઃખે કે એણે તો પોતાના પેટ ચીરી-ચીરીને ધાન્યભંડારો આપ્યા છતાં આખી દુનિયા ભૂખે મરે છે. એણે તો પોતાના હૈયાનું હીર નીચોવી નીચોવી નદીનાળાં વહાવ્યાં તો પણ તરસ્યા છતાં માટે તો પ્રાણવાના જળ જ રહ્યા છે.

હીરા: બાઈ! એ તો બધી કવિ કલ્પના.

બાઈ: એ કલ્પના નથી, અલંકાર નથી, પણ છે નક્કર વર્તમાન.

હીરા: તો પછી એ રુદન અમને કેમ સંભળાતું નથી?

બાઈ: નથી સંભળાતું, કારણ કે આપણે બહેરાં છીએ, બહેન! હું કે તું નહિ માનશો તેથી એ રુદન અસત્ય ઠરતું નથી. આખું ડાહ્યું ને અલૌકિક દૃશ્યો નજરે પડે છે તેમ જો કાન ઊઘડે તો એ વેદનાભર્યું રુદન સંભળાય. તીર્થ કરતાં મારા કાન ઊઘડ્યા છે અને પછી મેં માન્યું કે કેવળ ધરતી જ રોતી નથી, પણ રુએ છે નદી, ડુંગર, દરિયા, ઝાડ અને પાદર. અરે! આખી કુદરત રુએ છે અને સાથે રુએ છે તીર્થોના દેવો ને દેવોના ઉપદેશ. બહેન! દવના ભડકામાં, વરસાદનાં બુંદેબુંદ અને આકાશના મેઘમાં અશ્રુભીનાં આંસુએ રુએ છે, અમાનવતાના દાવાનળ પર રુએ છે, દાવાનળના ખપ્પર પર રુએ છે. ખપ્પરના.....

મીરાં: બસ, બાઈ બસ. (મહારાજ તરફ ફરી) મહારાજ! લ્યો એ ભેટ, આ પડીકાં ને પોટલું અંદર લઈ જાઓ; અને બાઈ તમે હાથ-પગ ધોવા ઊઠો.

[મહારાજ સોંપેલું કામ કરે છે. બાઈ પણ બાજુના ઓરડામાં જાય છે. ત્રણે બહેનો ગંભીર બની આડીઅવળી બેસે છે. ત્યાં દાદર પરથી શિષ્ટ અને સુખી જણાતી, હાથે ને કપડે સુશોભિત, ને બોલચાલે સંસ્કારી દેખાતી એક બાઈ પ્રવેશે છે.]

મીરાં: આવો રાધાભાભુ!

રાધા: તે માધવલાલ તીર્થ કરી આવ્યા?

મીરા: હા ભાભુ!

રાધા: (ચારે બાજુ જોઈ) ક્યાં ગયા?

મીરાં: બાજુના ઓરડામાં હાથપગ ધૂએ છે.

માધવ: (અંદરથી) કોણ છે એ?

રાધા: એ તો હું છું દિયરજી.

માધવ: રાધાભાભી?

રાધા: ઠીક ઓળખી કાઢી, અવાજ પરથી.

માધવ: તે તમારો અવાજ તો લાખો લોકમાં નોખો તરી આવે એવો છે તો.

રાધા: એમ? અરે! દિયરજી, તમે તો ભારે નગીનદાસ! હું તો જઈજઈ હરતી રહી નહિ ને તમે તો અડસઠ તીર્થ કરી આવ્યા. સુખરૂપ તો છો ને?

માધવ: હા, ભાભી.

રાધા: દિયરજી! મદ્રાસ-મદુરાના મંદિરોના ગોપુરો ને મૂળને જોઈને તો તમારી આંખ ઠરી ગઈ હશે.

માધવ: ખરી વાત (અંદર રહી રહી જ પ્રેક્ષકો પ્રતિ) પરંતુ એ આકાશચુંબી ગોપુરોથી થોડેક છેટે જ પાતાળમાં પેસી જતા હોય તેવા કાદવના કૂબાઓ હતા. તે હતા પંચમ જાતિના. જેવા નીચા હતા એ કૂબાઓ એવા જ નીચાં હતા એમનાં મોઢાં. કાની મૂકીને ચાલવાનો એમને અધિકાર ન હતો.

રાધા: દિયરજી! રથજાત્રા વખતે તમે જગન્નાથપુરીમાં હતા ને?

માધવ: હા, હતો.

રાધા: અહાહા! શો હશે એ રથનો ગણગાટ! મુલક આખાની લક્ષ્મીનો જાણે એ લાલજીનો ચાલતો ડુંગર હશે!

માધવ. ખરેખર જ (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) પણ એ લક્ષ્મીના ડુંગરની આસપાસ જ જગન્નાથપુરીના દેરામાં દળદરના ડુંગર છે. અને એ ડુંગરના પાયા હતા, રીબાતી રૈયતના પાતાળકૂવા જેવા પેટના ખાડામાં, અને શિખર હતાં આકાશ જેટલી ઊંડી ગરીબડી આંખમાં.

રાધા: ગંગામાઈ દેગંદેરાના બાવિશોને સ્નાન કરતા જોઈ તમે તો અવાચક થયા હશો.

માધવ: નેતાજાદાની લીલા જોઈ કોણ અવાચક ન થાય? (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) જ્યાં પુણ્યના નામે પશુઓના પાખંડ ચાલે અને સ્વર્ગના નામે શ્રાદ્ધ કરાવનારાના ગજા ચાલે ત્યાં કોણ અવાચક

નહિ થાય.

રાધાઃ દિયરજી ! શંકરાચાર્યના કેરળ દેશમાં નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણોના મુખમાંની વેદગંગામાં પણ સ્નાન કરી આવ્યા ?

માધવઃ હા ભાભી ! એ બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી સાક્ષાત સરસ્વતી વહે છે. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) અને એ સરસ્વતી કેવળ વેદઋચાઓની જ ન હતી, એ બ્રહ્મદેવોના શ્રીમુખમાંથી ત્યાંની પંચમ જાતિ માટે ગાળ અને ગુસ્સાની સરસ્વતી પણ અસ્ખલિત વહે છે.

રાધાઃ આટલા બધા તીરથ કરી આવ્યા તો કોઇ દેવની મૂર્તિ લઇ આવ્યા છો કે નહિ ?

માધવઃ લાવ્યો છું. તે વિના આવું તો તીર્થયાત્રા કરી તોય શું ને ન કરી તોય શું ! (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) હું દરિદ્રનારાયણ દેવની મૂર્તિ લઇ આવ્યો છું; મારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાપન કરીને લઈ આવ્યો છું.

રાધાઃ કોઈ સાધુસંન્યાસી પાસેથી ગુરુમંત્ર પણ લાવ્યા હશો.

માધવઃ લાવ્યો છું (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) એ મંત્ર નથી શિવ્યામનો કે નથી સીતારામનો પણ છે વંદેમાતરમનો.

રાધાઃ અને કોઇ વ્રતનીમ ?

માધવઃ વ્રત પણ લાવ્યો છું. (પ્રેક્ષકો પ્રતિ) એ વ્રત છે સાદાઇનું એ નીમ છે શ્રમનું ને સેવાનું.

રાધાઃ (બારીમાંથી બહાર જોતાંની) ઓ મા ! માધવલાલ, હવે તો પછીથી મળીશું. આ પેલો માંગ્ ફીકો તો નીકળી પડ્યા ફળિયામાં. ઘડી ની'રાં મૂકતો નથી, હરામખોરને

[જાય છે. માધવલાલ બહાર આવે છે ત્યાં બહેનો ગંભીર અને વિચારમગ્ન છે]

માધવઃ બહેનો, બહુ વિચારમાં પડ્યા કંઈ ?

મીરાઃ પ્રશ્ન જ એવો છે ને ભાઇ !

માધવઃ મારી વાત તમારા ગળે નથી ઊતરતી, ખરું ?

મીરાઃ (કરુણ સ્વરે) તમારી વાત ખોટી તો નથી, પણ વહેવારમાંથી ઊલટી છે. દુનિયા એને નહિ માને.

માધવઃ બહેન ! એ મહિના પહેલાં હું પણ એ દુનિયામાંનો જ એક હતો.

હીરાઃ (ચિંતાભર્યા સ્વરે) તો શું આજે દુનિયાથી જુદા પડી ગયા છો ?

માધવઃ એનો જવાબ હા ને ના બન્ને છે.

હીરાઃ (ગંભીર) એટલે ?

માધવઃ હું સુખવાસીઓના જગતથી જરૂર જુદો પડ્યો છું. પણ દુનિયા એટલે દશ ભાગ દુઃખી ને એક જ ભાગ સુખી. હું હવે એ દુઃખીઓની જમાતમાં ભેળાયો છું. તે હિસાબે હું જગતથી જુદો નથી પડ્યા. પરંતુ તેની વધારે નજીક ગયો છું.

હીરાઃ (પ્રેમવત્) તે ભાઈ, તમે અમને છોડી જશો ?

માધવઃ છોડી જાઉં કે રહું તે હવે સરખું છે. હું તમારી પાસે રહીશ, છતાં આપણા વચ્ચે અંતર હશે મોટું. તમે કોરમું તમે ખાશો પક્વાન તો હું ખાઇશ બટકું. તમે પહેરશો હીરાચીર તો હું પહેરીશ હાથની ખાદી. તમે ફરશો ગાડીમાં તો હું ફરીશ પગપાળો. તમે જશો ફૂલવાડીમાં તો હું જઇશ હરિજનવાડે. તમારા પગમાં હશે મખમલની મોજડી તો મારા પગમાં હશે વાટમાંના કાંટા-કાંકરા. તમે સુશો છપ્પરપલંગ પર તો હું સૂઈશ સાદી સાદડી પર.

ત્રણે. ભાઈ ! અમે તમને જુદા થવા નહિ દઇએ.

મીરાઃ જેવા તમે તેવા અમે.

હીરાઃ દેશના દુઃખે તમે ભેખ લેશો તો અમે ય બનશું ભરણું.

હીરાઃ તમને બટકું ભાવશે ને અમને ય મીઠું લાગશે.

માધવઃ મીરા ! તારી આ કોમળ કાયા પર ખરબચડી ખાદીથી ઉઝરડા પડશે.

મીરાઃ ભલે પડતા. પરંતુ તેથી કોઈ બચ્ચે દગાબાજની આંતરડી તો ઠરશે ને ?

માધવઃ હીરા ! પછી રોજ હવા ખાવા જવા નહિ મળે.

હીરાઃ ભલે નહિ મળે. ભારતમાતાનાં કોટિ કોટિ સંતાનો રોજ હવા ખાવા ક્યાં જાય છે ?

માધવઃ હીરા ! બટકું ખાવાની હોંસ કરે છે પણ રોજ અરધી ભૂખી ઊઠીશ.

હીરાઃ ભલે હું કંઈ નહિ તો અરધું પરધું તો ખાઇશ જ ખાઈશ. ભૂખ્યા જ રહેતા ને ભૂખ્યા જ સુતા લોકો કરતા તો હું લાખે સુખી હોઇશ.

ગગન : હે પ્રભુ ! આજે મારી તીર્થયાત્રા ફળી છે ! [પડદો પડે છે]

જીવી જાણનારા] ૨૦ [જે માનવજીવનનું સાચું મૂલ્ય શીખવી ગયા

કલકત્તાનો વીર પુરુષ

ભવાનીપુર નામે કલકત્તાના પરામાં નરેન્દ્રચન્દ્ર કુંડુ કરીને એક સાધારણ જુવાન રહેતો હતો. એક દિવસ તે પોતાને દફતરે જવા નિકળ્યો તો રસ્તામાં એક ગટર ખોલી હતી, અને કેટલાક મજૂર એક મુકાદમની દેખરેખ નીચે કામ કરતા હતા. ત્યાં એકાએક અંધેરાડી બોલી ગઇ, કેમ કે એક મુસલમાન મજૂર બાકા (manhole) આગળથી ચાલતાં ચાલતાં ઝેરી વાયુથી બેભાન થઇ ગટરમાં પડી ગયો. આથી બીજા મજૂરોએ રાડારાડ કરી મૂકી અને મૂંઝાયેલો મુકાદમ પણ એમને ને પછી બીજા મજૂરને કહેવા મંડ્યો, કે નીચે જાઓ, ને તમારા સાથીને બચાવો. પણ સાક્ષાત્ મૃત્યુને ભેટવા કોણ તૈયાર થાય ? કોઇ ગટરમાં ઊતર્યું નહિ. ને અંદર પડેલા મજૂરને બચવાની આશા રહી નહિ. નરેન્દ્રચન્દ્ર આવી પહોંચ્યા. શું બન્યું છે તે સમજી ગયા. પોતાનો ટકલો, ટોપી, ને જોડા ઉતાર્યા, અને ગટરમાં ઊતર્યા. એક મિનિટ તો એને કોઇએ દીઠો નહિ. મુકાદમે ચારેકોર નજર કરી તો એક માણસનું માથું એના જોવામાં આવ્યું એટલે એકમે મજૂરની મદદથી એણે દોરડું અંદર ઉતાર્યું, અને નરેન્દ્રચન્દ્રના તથા એની બાથમાં મજૂર હતો તેના શરીરને ફરતું વીંટ્યું. પછી ઝટ ઝટ બેયને બહાર ખેંચી કાઢ્યા, પણ દુર્ભાગ્યે બેમાંથી એક જીવતો નહોતો. એમ જણાતું હતું, કે નરેન્દ્રચન્દ્રે અંધારામાં મજૂરને ગોત્યો હશે, ને બાથમાંથી છોડી દૂર એને ઝાલ્યો હશે તથા એને બાથમાં લઇને ફૂટપગથીયાની મદદથી બહાર નીકળવાની આશા રાખી હશે, પણ મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં ઝેરી વાયુને વશ થયો હશે.

નરેન્દ્રચન્દ્રના અપૂર્વ આત્મભોગના સ્મારક દાખલ ભવાનીપુરમાં ખાંભી ઊભી કરી છે, તેમાં એના જન્મની (૨૨ માર્ચ, ૧૮૮૧)ને મરણની (૧૦ મે, ૧૯૦૩)તારીખ નીચે પર કાંઈ ચિહ્ન આપ્યું છે.

(દ્વિજેન્દ્રનાથ નિયોગીના અંગ્રેજી ઉપરથી) દે. વા.



રેડિયોઘર

હિંદમાં બ્રોડકાસ્ટિંગનો ઈતિહાસ

રેડિયો એ આધુનિક વિજ્ઞાનનું એક અગત્યનું ફળ છે—અંગ છે. આપણા પુરાણોમાં આકાશવાણીનો જ ઉલ્લેખ આવે છે તે આજના રેડિયોના જેવી જ કોઈ યંત્રચાલિત યોજના હોઈ શકે એમ ઘણા માને છે. બ્રહ્મણો દ્વારા કરાવવામાં આવતી શ્રાદ્ધ, તર્પણ આદિ ક્રિયાઓનું ફળ 'ઈથર' મારફતે સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પહોંચતું હોય એમ પણ કહેવાનું માનવું છે.'

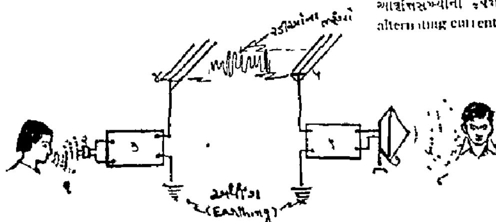
પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં રેડિયો જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ તેની આ વાત બાજુએ મૂકીએ, તોપણ રેડિયોની શોધ અદ્ભુત છે એમ તો સર્વ કોઈ સ્વીકારશે. બ્રોડકાસ્ટિંગ મથક કે રેડિયો–ઘર પરથી બોલવામાં આવતા શબ્દો આપણે તાર કે અન્ય કોઈ પણ વસ્તુના જોડાણ વિના ઘેર બેઠા રેડિયોમાં સાંભળી શકીએ છીએ એ શાથી કેમ બને છે, બ્રૉડકાસ્ટિંગ મથકની કેવી યોજના હોય છે અને કાર્યક્રમોને હવામાં કેમ વહેતા મૂકવામાં આવે છે તેની આછી રૂપરેખા નીચે આપી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ધ્વનિના મોજાં હવામાં અમુક અંતર સુધી જ પહોંચી શકે છે. કોઈ માણસ બોલતો હોય તો આપણે તેને થોડેક છેટેથી સાંભળી શકીશું. જો તે મોટેથી બોલતો હશે તો તેનો અવાજ જરા વધુ દૂર જઈ શકશે. તે બૂમ કે ચીસ પાડશે તો તેનો અવાજ તેથી યે વધારે દૂરથી સાંભળી શકાશે. પણ આખરે અમુક અંતર પછી ધ્વનિના મોજાં મરી જાય છે. બહુ દૂર સંદેશા મોકલવા માટે ધ્વનિના એ મોજાં મોજાં કારગત નીવડતાં નથી. વળી આપણી શ્રવણેંદ્રિય વિધવિધ જાતના અવાજોને જુદા પાડી પોતાને જે અવાજ સાંભળવો હોય તે જ સાંભળી શકે એવી શક્તિ ધરાવતી નથી. દરેક જાતનો કોલાહલ એકસાથે જ સાંભળી શકાય છે. તેથી દૂર સંદેશા મોકલવા માટે ધ્વનિના મોજાંનું વિદ્યુત દ્વારા કોઈ રૂપાંતર કરવું જોઈએ. બ્રોડકાસ્ટિંગ મથકમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. વળી બ્રોડકાસ્ટિંગ પદ્ધતિમાં એવી યોજના હોવી જોઈએ કે જે રેડિયો–ઘરનો કાર્યક્રમ આપણે સાંભળવો હોય તે જ સાંભળી શકીએ. મુંબઈના રેડિયો–ઘરનો કાર્યક્રમ સાંભળવો હોય તો તે જ સંભળાય, દિલ્હી કે બીજા કોઈ રેડિયો–ઘરનો અવાજ તે વખતે ન સંભળાય. વિદ્યુત અને લોહચુંબકના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાથી આ કાર્ય સરળતાથી થઈ શકે છે.

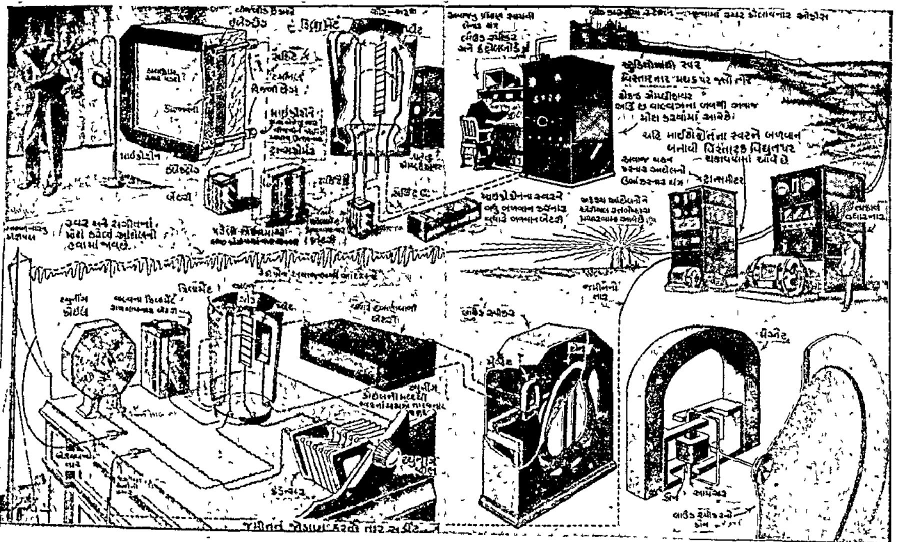
રેડિયો–ઘરનો સ્ટુડિયો મોટા ધ્વનિનિરોધક (sound proof) ઓરડાઓનો બનેલો હોય છે. દરેક ખંડમાં એકેક માઈક્રોફોન ગોઠવેલું હોય છે. દીવાલો તથા છત ધ્વનિશોષક બનાવવામાં આવી હોવાથી બહારનો ઘોંઘાટ ખંડમાં પ્રવેશી શકતો નથી અને તેથી માઈક્રોફોન અન્ય ઘોંઘાટો ગ્રહણ કરતું નથી. જમીન જાડી જાજમોથી આચ્છાદિત કરવામાં આવી હોવાથી પડઘો પડતો નથી અને પડઘા માઈક્રોફોન પર અસર નીપજાવતો નથી. સ્ટુડિયોના દરેક ખંડનું જોડાણ ટેલીફોન દ્વારા કૉન્ટ્રોલ રૂમ (control room) સાથે કરવામાં આવ્યું હોય છે. કૉન્ટ્રોલ રૂમમાં દરેક ખંડના માઈક્રોફોનનું જોડાણ કરતા તાર અને તેને લગતી ચાંપોની ગોઠવણ કરી હોય છે, એટલે નિયામક (controler) જે બેઠેલા કે જ્યાં જ્યાંના અવાજો હવામાં રેલાવવા હોય તેના ખંડના માઈક્રોફોનનું જોડાણ કાયમ રાખી અન્ય માઈક્રોફોનનું જોડાણ કાપી શકે છે. વળી જેનો કાર્યક્રમ ચાલતો હોય તેને ટેલીફોન દ્વારા યોગ્ય સૂચનાઓ પણ આપી શકે છે.

જ્યારે માઈક્રોફોનના સ્વરપટ ઉપર ધ્વનિનાં તરંગો અથડાય છે ત્યારે તેમાં તેવા જ વિદ્યુતના તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ ઉત્પન્ન થએલા વિદ્યુતના તરંગોની શક્તિ અતિ અલ્પ હોવાથી તેમને ઍમ્પ્લીફાયર (amplifier)માં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેમની શક્તિ અનેકગણી વધી જાય છે. ઍમ્પ્લીફાયર રેડિયોની જુદીજુદી જાતની વાલ્વ (valves)ની એક સાંકળીનું બનેલું હોય છે. વાલ્વમાંથી વિદ્યુતનો પ્રવાહ એક જ દિશામાં જઈ શકે છે, એટલે માઈક્રોફોનમાંથી આવતા વિદ્યુતના તરંગો પાછા માઈક્રોફોન તરફ ન જતા આગળ વધે છે. વાલ્વનો બીજો એક ગુણ એ છે કે તે વિદ્યુતની શક્તિ અનેકગણી વધારી શકે છે. એટલે ઍમ્પ્લીફાયરમાં જેમ વધારે વાલ્વ હોય તેમ વિદ્યુતના તરંગો વધુ બળવાન બને.

વિદ્યુતના બળવત્તર થએલા આ તરંગોને ત્યાર પછી મૉડ્યુલેટર (modulator)માં લઈ જવામાં આવે છે. અહીં તેમની સાથે મોટી આવૃત્તિસંખ્યાની ચલમાન વિદ્યુતના તરંગો (high frequency alternating currents) મેળવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને 'મૉડ્યુ-



૧ ધ્વનિના આંદોલનો
૨ માઈક્રોફોન
૩ ટ્રાન્સ્મિટિંગ યંત્ર
૪ રેડિયો–ઘરની એરિયલ
૫ રેડિયો રીસીવરની એરિયલ
૬ રેડિયો રીસીવર
૭ લાઉડસ્પીકર
૮ લાઉડસ્પીકરમાંથી નીકળતો ધ્વનિ



રેડિયો કેમ ચાલે છે? (ગયે વર્ષે ૧૯૪૨ના અંકમાં આપેલું આ ચિત્ર આ સાથેનો લેખ સમજવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે એ ઇરાદે ફરી પ્રકટ કરીએ છીએ 'વર્લ્ડ ઑવ વન્ડર' ઉપરથી) સ્ટુડિયોમાં વાગતા વાજિંત્રના કે બોલનારના સ્વરના તરંગો અબરખના ડાયાફ્રામ (સ્વરપડદા) સાથે અફળાઈ તેની અંદરના કાર્બનનાં છૂટા કણોને દબાવે છે જેથી બે વીજળીક છેડાઓ (ઇલેક્ટ્રોડ)માં વિદ્યુત વહેવા લાગે છે. એ પ્રવાહ સર્કિટ Aમાંથી ટ્રાન્સ્ફૉર્મરમાં થઈને સર્કિટ B દ્વારા એક ગ્રિડ (અંકુશ)માં જાય છે, જ્યાં સર્કિટ C મારફત એક હાઈ વોલ્ટેજ બૅટરીનો પ્રવાહ તેને મળીને પ્લેટ ઉપરથી પહેલા ઍમ્પ્લીફાયરમાં લઈ જઈ અવાજને વધુ બળવાન બનાવે છે ત્યાંથી કંટ્રોલ બોર્ડ પર બીજા ઍમ્પ્લીફાયરમાં આવતા અત્યંત જોરદાર બનેલા એ પ્રવાહને જોઈતા કાબૂમાં લઈ તેને પ્રમાણપુરઃસર ટ્રાન્સમિટિંગ સ્ટેશન પર એક તાર મારફત મોકલવામાં આવે છે. અહીં ફરી એક વાર ટ્રાન્સમીટર દ્વારા એ સ્વરને ખૂબ બળવાન બનાવી તેના અદૃશ્ય આંદોલનોને ઊંચાઊંચા એરિયલ સ્થંભો દ્વારા દુનિયાભરમાં વહેતા મૂકવામાં આવે છે અને અવકાશમાંના એ સ્વરતરંગોને આપણા ઘર પરના એરિયલ ઝડપી લઈને, નીચેની હારમાં બતાવ્યા મુજબ, ફરી પાછી શરૂઆતની ક્રિયાઓ પ્રમાણે ગ્રિડમાં હાઈ વોલ્ટેજ બૅટરી વડે તેને મોટા કરી ટ્યૂનિંગ કોઈલ અને સ્પીકર દ્વારા આપણા રેડીઓમાંથી બહાર પાડે છે, જે આપણા કાન પર અથડાતાં, સ્ટુડિયોમાં બોલાયા મુજબ જ આપણને સંભળાય છે

રાજપુતાના સમુદ્ર નીચે ગયા હતા. આર્ય પ્રજામાં એ વેળા વરુણ દેવની હાક વાગતી. એ દેવ સાગરનો સ્વામી હતો ને તેથી એ સાગર-ભાગ 'વરુણ સમુદ્ર' કહેવાવા લાગ્યો.

મોહેં જો ડેરોની સૈન્ધવી સંસ્કૃતિ તે આર્ય પ્રજાની હતી એમ હું માનું છું. આર્યોનો રાજ્યાય ઇતિહાસ સૂર્યવંશથી શરૂ થયો છે. એના આદિ પુરુષ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુએ સિંધુ નદી જ્યાં એ સમુદ્રને મળતી ત્યાં પોટલક નામનું પાટનગર વસાવ્યું. હાલ એ સ્થળે હૈદરાબાદ આવેલું છે. ઇક્ષ્વાકુના એક પુત્રનું નામ 'કુશ' હતું. તેના વંશધરો કુશ પ્રજા કહેવાયા. એ કુશોના સમયે વરુણ સમુદ્ર નાનો બની આનર્તસાગર બન્યો ને કુશો નૈઋત્ય કરતા પશ્ચિમાઈ વસ્યા. હાલ જ્યાં બેટ દ્વારકા છે ત્યાં આગળ તેમની પાટનગરી કુશસ્થલી હતી. આનર્તસાગરને ખિટ્ટીખિટ્ટની આ પ્રજા બેબીલોનિયાની વસતી થઈ પછી બાદ બાકી 'કુશ-પુત્રો' Cushitesના નામથી તેમનો ઉલ્લેખ વિસ્તાર્યો છે.

સૂર્યવંશમાં ઇક્ષ્વાકુ પછી નવમી પેઢીએ કુવલાશ્વ રાજા થયા. તે વેળા આસીરિયાના અસુરો સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત સારસ્વત હિસ્સામાં પેસી ચૂક્યા હતા. તેમના એક આગેવાન મધુએ ગુજરાતથી માંડી યમુનાના કાંઠા સુધીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એણે જ પહેલવહેલી મથુરા નગરી (મૂળનામ મધુપુરી) વસાવી હતી. એના પછી બેબીલોનિયા તરફથી એના જમાઈ યાદવ હર્યશ્વ આવ્યો. મધુએ તેને આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને અનૂપનું રાજ્ય આપી દીધું.

આ વખતે આનર્તસમુદ્ર (કચ્છના રણના સમુદ્ર)ને કાંઠે ઉજ્જાલક પ્રદેશમાં ઉત્તંક આદિ અનેક ઋષિઓ તપ કરતા હતા. મધુનો પુત્ર ધુંધુ તેમને બહુ ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પુરાણો કહે છે કે તે ઉજ્જાલક પ્રદેશ આગળ સમુદ્રમાં પેઠો ને એથી એ સાગરની વચ્ચે આવેલા બેટ (કચ્છ) ઉપરના પર્વતો અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા, પ્રચંડ ધરતીકંપ થવા લાગ્યા ને આનર્તસાગર સુકાવા લાગ્યો. એને ઋષિઓની વિનંતિથી સૂર્યવંશી રાજા કુવલાશ્વે સમુદ્રમાંથી ધુંધુને શોધીને માર્યો ને એથી તેને 'ધુંધુમાર'નું બિરુદ મળ્યું.

સૂર્યવંશમાં કુવલાશ્વ પછી ૪૧ની પેઢીએ અયોધ્યામાં રામનો અવતાર થયો. રામે લંકા ઉપર આક્રમણ કર્યું જતી વેળા બાણ મારી સમુદ્રને સૂકવી નાખેલો એ બનાવ ખરી રીતે તો આનર્તસાગરના સુકાવા વિષે છે. વાલ્મીકિ મુનિએ કવિત્વના પ્રવાહમાં તણાઈ રામના જીવનને પરાક્રમોથી ભરપૂર બનાવવા કચ્છનો રણસાગર સુકાયાની પૂર્વપરંપરાને રામ સાથે જોડી કાઢી લાગે છે. રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં મુનિ વાલ્મીકિ લખે છે કે એ સાગરને સિંધુ અને સરસ્વતી નદીઓ મળતી ને તેને ઉત્તર કાંઠે આભીર (હાલના આહીરો) વસતા હતા. મહાભારત તેમજ ગ્રીક પ્રવાસપોથીઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનર્ત-સાગરને ઉત્તર કાંઠે એ પ્રજા વસતી હતી.

રામાયણ અને મહાભારતના બનાવોના કાળ વચ્ચેના ગાળામાં ઉત્તર ગુજરાતમાં શ્રીમાળના પ્રદેશ પર આ આનર્તસમુદ્રના મોજાં ઘુ-કાયા હોય એમ શ્રીમાળ માહાત્મ્ય ઉપરથી જાણવા મળે છે. હજી પણ એ પ્રદેશના ખડકો ઉપર સમુદ્રના ઘસારાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ નજરે પડે છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ. પૂર્વે પંદરમા સૈકામાં થયેલું કહેવાય છે. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ભાગ લેવા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર ગયેલા તે વખતે આબુના રાજા શિશુપાલના ભાઈ સાલ્વે દ્વારકા પર આક્રમણ કરેલું અને શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી પાછા આવી કચ્છના રણ-સાગરમાં સાલ્વનો વધ કર્યો એ હકીકત મહાભારતમાં મળી આવે છે.

ઈ. પૂર્વે દસમા સૈકામાં પેલેસ્ટાઇનમાં સૉલોમન નામે એક ઘણો પ્રતાપી અને બુદ્ધિમાન રાજા થયો હતો. બાઈબલમાં લખ્યા પ્રમાણે એ રાજા હિંદની વસ્તુઓ લાવવા માટે ઓફીર નામના પૂર્વ કિનારાના કોઈ બંદરે વહાણોના કાફલાઓ મોકલ્યા કરતો. વિદ્વાનો પશ્ચિમ હિંદનું એક પ્રાચીન બંદર 'સૌવીર'ને ઓફીર (આહીર, સૌવીર-સોફીર) માને છે. બૌદ્ધ ગ્રંથ મિલિન્દ પન્હોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છના રણસાગરમાં હાલ જ્યાં પારકર દ્વીપકલ્પ છે ત્યાં આ બંદર આવેલું હતું.

ઈ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં હિંદ છોડતી વેળા ઍલેક્ઝાંડરનો સૈનિક કાફલો આપણા રણસાગરમાંથી પસાર થયેલો હોવાની નોંધ ગ્રીક પ્રવાસ-પોથીઓમાં મળી આવે છે.

ઉપરના બનાવોના સમય અને ઈ.સ.ના બીજા સૈકાની વચ્ચેના ગાળામાં થયેલા ધરતીકંપાદિ કુદરતી ઉપદ્રવોને લઈને ફરી પાછી કચ્છના રણસાગરની કાયા ફરી બની ને વળી તેની સપાટી ઊંચી ઉપસી આવી. ગ્રીક ગ્રંથ પેરિપ્લસનો કર્તા આ વખતની સ્થિતિની વિગત આપે છે. તે કહે છે કે રણસાગરના અમુક અમુક વિસ્તારોમાં વહાણો ચાલી શકતાં નહોતાં.

કચ્છના રણના હાલ બે વિભાગ છે: સિંધ અને કચ્છની વચ્ચેનો ભાગ તે મોટું રણ, અને કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત વચ્ચે આવેલો ભાગ તે નાનું રણ કહેવાય છે. બંનેના સંગમ પર માવનપુરની પશ્ચિમે બેરાળા દ્વીપકલ્પ આવેલો છે ને કચ્છ તે બંનેને જુદા પાડે છે.

પેરિપ્લસની હકીકત દ્વારા જણાય છે કે તેના સમયમાં મોટા રણ ઉપરનો જળવિસ્તાર સુકાતો જતો હતો, પણ નાના રણ ઉપર તો છેક ચાવડાઓના રાજ્યકાળ સુધી દરિયાનાં મોજાં ઊછળતાં રહ્યાં છે ને વહાણવટું ખેડાયા કર્યું છે. ઈ.સ. ૬૪૦માં ચીનો મુસાફર હ્યુએન ચ્યાંગ ગાંટીકાથી શ્રીમાળ તરફ જતા માર્ગમાં એ સાગરવિસ્તાર લંઘ્યો હતો. સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં લખાયેલા સરસ્વતીપુરાણમાં નાના રણમાં પાણી હોવાની નોંધ મળતી નથી, પણ આસપાસની નદીઓના પૂરનાં પાણીના ભરાવાને લઈને તે વહાણવટાને માટે ઉપયોગી તો છેક અકબરના રાજ્યકાળ સુધી રહ્યા છે.

કચ્છનો એ રણસાગર, ઝિંઝુવાડાના ત્રિકોણક બેટ આગળથી, સામુદ્રધુનીના આકારે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે થઈ, નળ સરોવરને પોતાના અંગમાં સમાવતો, ખંભાતના અખાતને જઈ મળતો હતો. એ તો છેક મુગલ કાળ સુધીની હકીકત છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ વચ્ચેની આ સામુદ્રધુનીને મુગલ જમાનાની નાળમાં પ્રવાસે આવેલા યુરોપિયનો સિંધુ નદીનો પ્રવાહ લેખતા. ઈ. ૧૫૦૩માં આવેલા વાર્થેમાએ અને ઈ. ૧૬૭૨માં આવેલા બાલ્ડેયસે એ હકીકત લખી છે. આ પછી એ સામુદ્રધુની માત્ર ચોમાસું ને તે પછીના થોડાક માસ સુધી વહાણવટા માટે કામ લાગવા લાગી. છેક ૧૬૯૮ સુધી વર્ષમાં છ માસ તો ઘોઘાના વહાણો પાટણવાડે આવી ત્યાંનો કપાસ ભરી લઈ જતા એમ સરકારી દફતરો ઉપરથી જણાય છે. ૧૮૧૩ની સાલમાં રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના લેખ લખતા મૅકમર્ડો જણાવે છે કે તેના સમયમાં વર્ષના છ માસ કાઠિયાવાડ ગુજરાતથી છૂટું રહે છે ને કચ્છના રણ તથા ખંભાતના અખાતના વિસ્તાર વચ્ચે એક સામુદ્રધુની અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે. ઈ.સ. ૧૮૨૦ના ધરતીકંપના પરિણામે કાઠિયાવાડ કાયમને માટે દ્વીપ મટી ગુજરાત સાથે



કચ્છના રણસાગરમાં ફરતા વહાણોને લાંગરતી વખતે જેની સાથે બાંધી રાખવામાં આવતા તે સોળકના દરવાજા પથ્થરોમાંનો એક—ત્રિકોણક બેટ, ઝિંઝુવાડા

સંધાઇ દ્વીપકલ્પ બની રહ્યો. આ બનાવ પછી જ ઇ સ ૧૮૯૨માં વીરમગામથી વઢવાણ સુધી રેલવેના પાટા નાખી શકાયા ને ત્યાર પછી ધોળકા-ધંધુકા વચ્ચે નંખાયા. હજી પણ અતિવૃષ્ટિના સમયે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ એકબીજાથી જુદા પડી જાય છે, બને બેવડે લાઇનો ડૂબી જાય છે, કચ્છના રણથી તે ખંભાતના અખાત સુધી નળકાંઠા ઉપર થઈ વિશાળ જળપ્રવાહ વહેવા લાગે છે ને તેની નીચે ભાલની ધરતી ઢંકાઈ રહે છે. સને ૧૯૨૭માં એમ જ બનેલું

કચ્છના રણસાગરના આ અવનવા ઇતિહાસને સ્મરણમાં ઘૂંટતો ઘૂંટતો હુ બે માઈલનો રણનો વિસ્તાર વટાવી ઝિલ્લાણંદ બેટના નાકે આવી પહોંચ્યો. ચાર બાજુ કારમો સુનકાર વ્યાપી ગયો હતો. માનવીનું નામનિશાન જણાતું ન હતું; અરે, પ્રાણી કે પંખી પણ દેખાતાં નહોતાં બેટ ઉપર ચોમેર જંગલ ઊગેલું હતું અને જ્યાંત્યાં થોડાક ગોંદિગે અને દહેરીઓનાં ખંડિયેર નજરે પડતાં હતાં જરા આગળ ચાલ્યો કે રસ્તાની નજીક એક મોટો બાંધેલો કૂવો દેખાયો બાંધણી તાજી હતી કોઈ પ્રાચીન કૂવાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય એમ લાગ્યું એ કૂવા આગળ બેસી મે સાથે રાખેલો નાસ્તો કર્યો ત્યાં અચાનક ક્યાંકથી એક માણસ નહાવા આવી ચડ્યો તેની પાસેથી આ સ્થળ અને પ્રદેશ વિષે કંઈક જાણવા મળશે એમ ધારી હું તેની પાસે જઈ વાતો કરવા લાગ્યો. ગામડાના માણસોના રિવાજ મુજબ તેણે પહેલાં તો મારી જ્ઞાતિ પૂછી ને પછી મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા લાગ્યો

'અગાઉના વખતમાં રણ દરિયો હતું એ વાત ખરી છે?' મેં પૂછ્યું

'હા બાપજી, (સાહેબ ને મહારાજ મટી હવે હું બાપજી બન્યો) વાત તો ખરી. ખારાઘોડામાં અગરિયા રણની સપાટીમાં ઊંડા ખાડાઓ ખોદે છે ત્યારે ઘણીવાર મગરમચ્છના હાડકાં મળી આવે છે આખા રણ ઉપર મીઠાની જાડી પોપડી બાઝેલી છે તે જ કહી આપે છે કે અગાઉ અહીં દરિયો હતો; નહિતર આ મીઠું આવે ક્યાંથી? જોતા નથી સમુદ્રફીણના ઢગલાબંધ કકડા રણની સપાટી ઉપર વેરાયલા દેખાય છે

'મગરમચ્છના હાડકાં અહીં ઝિંઝુવાડામાં નથી મળતા?'

'અહીં ક્યાં કોઇ મીઠું પકવે છે તે ખાડા ખોદે? એ તો ખાડા ખોદે તો જ મળે ને?'

'વારુ, જ્યારે અહીં દરિયો હતો ત્યારે, કહે છે કે, વહાણો ચાલતાં એ વહાણોની કાંઈ નિશાનીઓ હાલ છે ખરી?'

'જુઓ, સામે કાકે નામ (ઝિંઝુવાડા)ની આતમ દે પેલો ટીંબો દેખાય છે. ત્યાં ઝિંઝુવાડાના બંદરની ગોદી હતી વહાણો ત્યાં આવીને નાંગરતાં ને આ ઝિલ્લાણંદ બેટમાં ખારવાઓ રહેતા'

'હાલ એ ગોદી અને વહાણો નાંગરવાની ત્યાં શી નિશાનીઓ છે?'

'મોટાં કાણાંવાળા પથરા હજી ત્યાં ખોડાએલા પડ્યા છે એ કાણાઓમાં લોઢાનાં જાડાં કડાં પરોવેલાં હતાં. ખારવાઓ આ કડાઓમાં વહાણોના રાંઢવાં બાંધી તેમને અટકાવી રાખતા'

'એ ટીંબા સિવાય બીજે ક્યાંય એવા પથરા મળે છે ખરા?'

'હોવે, અહીં પણ છે, ચાલો દેખાડું.' નાહી ધોઇને એ માણસ મને નજીકમાં લઇ ગયો અને એક એવો પથરો દેખાડ્યો.

'એમાં કાણું તો છે, પણ કડું ક્યાં છે?' મેં પૂછ્યું.

'અમે નાના હતા ત્યારે એ કડાઓ જોડે રમતા. પછી તો આ ગામના દરબારોએ બધાં કડાં કઢાવી લીધાં' હવે મારા પ્રશ્નોનો અંત આવ્યો જાણી એ માણસ મને સામા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો:

'તમે ક્યાંથી આવો છો, બાપજી?'

'અમદાવાદથી.'

'અહીં કોઇ સગાં વહાલાં છે?'

'ના, મુસાફરીએ નીકળ્યો છું'

'ક્યાંની મુસાફરી?'

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું શો આપું? ઝિંઝુવાડાથી રણના કાંઠાનો પ્રવાસ મારે કરવો છે એટલું જ હું જાણતો હતો. પહેલો મુકામ ક્યાં કરવો તેની પણ મને ખબર નહોતી. વળી શા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યો છું તે તો હવે કોઇને જણાવવો જ નહોતો, કારણ કે એ કહેવાથી મને ઘણા આકરા અનુભવો થયા હતા

'આમ રણને કાંઠેકાંઠે ઓતરાદે થોડેક દૂર જવું છે'

'ત્યારે એમ કહોને કે વાછડા દાદાની માનતા ઉતારવા આવ્યા છો.'

'હા;' ચાલો ત્યારે વાછડા દાદાની માનતા જ ઉતરવા દો, એમ મેં મનમાં વિચાર્યું.

'બાપજી, વાછડા દાદાના પરતાપની શી વાત થાય? છેક વાગડ ને ઝાલાવાડથી લોકો ટોળે મળી માનતાએ આવે છે ને જુઓ, તમારા જેવા શેઠિયા છેક અમદાવાદથી ચાલ્યા આવ્યા છે વાછડો દાદો કાંઇ જેવા તેવા છે?'

'વાછડા દાદા અહીંથી કેટલા છેટા? ને ત્યાં જવા માટે કોઇ ભોમિયો મળશે ખરો?'

'બાપજી, ફતેપુર સુધી તો રણને કાંઠેકાંઠે ચાલવું પડે છે અને ત્યાંથી રણની વચ્ચે પેસી ચાર ગાઉ ચાલ્યા પછી એક બેટ ઉપર વાછડા દાદા આવે છે અહીંથી સાત ગાઉ થાય. પીવાનું પાણી સાથે રાખજો પરસાદી વહેંચવા માટે પાંચ શેર લાડુ ને એક નાળીએર બજારમાંથી લઈ લેજો ભોમિયો જોઇતો હશે તો સાથે હું આવીશ'

ભોમિયાનો પ્રશ્ન તો એની મેળે ઊકલી ગયો, પણ પાંચ શેર લાડુની પ્રસાદીનો પ્રશ્ન મને મૂંઝવવા લાગ્યો, કારણ મારે ક્યાં માનતા ઉતારવી હતી? પણ જો આમ ને આમ ત્યાં જઈશ તો લોક શકામાં પડશે ને ફરી હેરાન થવું પડશે, એટલે પાંચ શેર લાડુનો ખર્ચ કરી ત્યાં એ વહેંચી દેવામાં જ સારું છે એમ મેં વિચાર્યું

'ત્યારે, તમે સવારે ૪ા વાગ્યે ઝિંઝુવાડાને ગોંદરે આવી પહોંચજો. બરોબર પાંચ વાગ્યે આપણે નીકળી જવું છે પહેલાં તો મારે, તમે જે પેલો વહાણોની ગોદીનો ટીંબો બતાવેલો છે તે જોઈ લેવો છે ત્યાર પછી આપણે વાછડા દાદાના મારગે વળી જઈશું. જોજો, રખડાવતા નહિ!'

'એમ તે હોય બાપજી, શું બોલો છો?' કહી એ માણસ જતો રહ્યો અને હું ઝિલ્લાણંદ બેટના નિર્જન વિસ્તારોમાં પુરાતત્ત્વસંશોધન કરવા જ્યાંત્યાં ભટકવા લાગ્યો.

(ચાલુ) અમૃતલાલ વ પંડ્યા

સ્વીકાર

બાલવિનોદ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

કનૈયો, રાજહંસ, ધનિયો, દરેકના ૦-૩-૦; **ચોપગાંની દુનિયા** (ભાગ-૨): લેખક—રમણલાલ ના. શાહ, ૦-૬-૦; **ગલો ગાંધી:** લેખક—રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ, ૦-૩-૦, **બટમોગરો:** ૦-૬-૦; **હાસ્યતરંગ:** ખંડ ચોથો, ૦-૬-૦; બધાંના સંપાદક તથા પ્રકાશક—નાગરદાસ ઈ પટેલ, બાલવિનોદ કાર્યાલય, ગલાલ

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો



પ્રકરણ ૧૯મું

દિવાળી

દિવાળી પાસે આવતી જતી હતી. અંગ્રેજી આંકડે ચાર હજાર માઈલ દૂર, સાતસાગરને પેલે પાર પડેલા પ્રવાસીઓની દિવાળી ટાઢે ઘર બેઠાં થતું તો કેમ બને? એમ છતાં નાતાલમાં ડરબન જેવાં નગરોમાં અને ફીનિક્સ જેવા એકાંત જંગલમાંયે દિવાળીએ દરેક ઉભરાઈ રહેતો. આંગણે છંટકાવ થતો, રંગોળી પુરાતી, ચૂલે તાવડા ચડતા અને અઠવાડિયાઓ સુધી જાતજાતના ફટાકડાની તડાફડી બોલતી. એમને વચ્ચે મોટેરાં અને મુરબ્બીઓને પગે લાગવાની પરંપરા ચાલતી અને દિન તેમજ મોઢાં મીઠાં થતાં ને આપણા ઉત્સવો ત્યાં અમારે માટે એવી ચીજ હતી કે જે વડે હજારો માઈલ અંતર છતાં જાણે પોતાની ભારતમાતાના ખોળામાં જ ઊછરી રહ્યા હોઈએ એવું અમ બાળકોને લાગતું. માતૃભાષા અને પરંપરાના તહેવારો એ બે જ ચીજો એ પરદેશમાં અમારામાં હિંદીપણું ખાંડી ખાંડીને ભરતા હતા.

પરંતુ જ્યારે અમારાં માબાપ, સગાંસંબંધી, દોસ્ત અને સહાધ્યાયીઓ સઘળાં જ છૂટાં પડી ગયાં હતાં ત્યારે અમ બાળકોની દિવાળી કેવી વીતે? જ્યારે મગનકાકાએ કહ્યું કે 'આ દિવાળીએ, છોકરાઓ, તમે ફટાકડિયા નહિ માગો ને?' ત્યારે અમારાં મોઢાં વીલાં પડી ગયાં, અને થયું, બા નથી, કાકી નથી, બીજીઓ નથી, જે સુંદર સુંદર વાનીઓ બનાવી આપે. તેઓ જેલમાં છે તેથી ખાવાની મજા આપણે લઈએ, એ સારું પણ નહિ. પરંતુ ફટાકડા શા માટે નહિ? એ તો નાના બાળકોની વસ્તુ છે. મોટેરાઓને ફટાકડા વિના કંઈ જેલમાં વધુ દુઃખ નહિ થાય. શા સારુ મગનકાકા ફટાકડાની ના પાડતા હશે? એ મજા તો બાર મહિને એકવાર મળે છે. ફટાકડા વિનાની તે વળી દિવાળી હોય? પણ મારામાં એટલું સાહસ ન હતું કે મનની વાત મગનકાકા પાસે જઈ રજૂ કરું. નવીને તો એકેએક નાનેથી માંડી મોટા સુધી સૌ બાળકોને પટાવીને પોતાના મતના કરી લીધા. એક નવીનચંદ્રે રજા મેળવી લીધી કે 'જો મારા પિતાજી ડરબનથી ફટાકડા મોકલશે તો હું ફોડીશ, અને બબ્બે ચાર્ચાર બધાને આપીશ પણ ખરો.' નવીન રોવામાં શૂરો હતો અને દિવાળીએ રોઈ દિવાળી બગાડે નહિ એ બીકે મગનકાકાએ એને એટલી રજા આપી. આને મેં એમ મનાવ્યું કે ઠીક નહિ, ઝાઝા નહિ તો એનાએ ફટાકડિયા તો ગમશે!

ધનતેરસ આવી ને અમે લાંબી દોરી સાથે લાડવાની પાતળી પૂરી બાંધીને જમ ધુરાવ્યો. મગનકાકાએ છાપખાનાના આકરા કામમાંથી યે વખત મેળવી અમારી વચ્ચે વધુ કલાકો આપવા માંડ્યા. મન રમાડે રમતો, દોડાદોડીની શરતો અને વિનોદ આદર્યા. જેલવાસીઓ છૂટીને આવે ત્યાં સુધી અમારે સૌએ અઠવાડિયાના છ દિવસ અલૂણું પાળવાનું રહેતું એ બંધન ઢીલું કર્યું ને દિવાળીનું આખું અઠવાડિયું ભાતભાતનું ફરસાણ બનાવીબનાવીને મગનકાકાએ અમને પીરસ્યું. મગનકાકા જેમ બધી કારીગરીમાં કુશળ હતા એમ રસોડામાં પણ પૂરતા પ્રવીણ હતા. એ દિવસોમાં એમણે વણેલી પોળી ઝીણી જાળીની ફૂલવડી માટે બહુ બારીક—ટોપરાના ખમણ જેટલી ઝીણી ચાંપ વડે ગમાડી હતી એવી કારીગરી આટલાં વર્ષો વીત્યાં તો યે ત્યાર પછી દેખવાનું મને સાંભરતું નથી. હું બનતો ન હોઉં તો મગનકાકાએ પોતે એક પણ સ્વાદ કર્યો ન હતો. તેમનું અલૂણું તો ચાલુ હતું, પણ અમને બાળકોને એટલા લડાવ્યા હતા કે અમને દિવાળીમાં માબાપનો વિયોગ મુદ્દલ ખૂંચ્યો નહિ. મગનકાકાનું કડક અનુશાસન અને એમનું નીતરતું વાત્સલ્ય જે બાળકોને સાંપડ્યું હોય તે આખી જિંદગી એ ધન્ય પળોને સંભાર્યા કરે તો યે ઓછું છે.

દિવાળી આવવાની હતી ત્યારે અમારી સ્થિતિ વચ્ચે જતી હતી. અમને બીજાં બધાં દુઃખ કરતાં દિવાળીનો આનંદ નહિ માણવાનો એ કલ્પનાનું દુઃખ વિશેષ હતું. પરંતુ જ્યારે મગનકાકાએ દિવાળીનો ઉલ્લાસ ઘટવા ન દીધો અને દિવાળી વીતી ગઈ ત્યારે અમારા જીવ ઠામ પડ્યા અને ફરી જેલવાસીઓના ત્રણ માસના પૂરા થવાના અને તેમના છૂટી આવવાના દિવસો ગણવા લાગ્યા.

દિવાળી પછી કે દિવાળી પહેલાં (આજે મને બરાબર યાદ નથી) જેલમાંથી બે કાગળો આવેલા. ડરબનની જેલમાંથી રાવજીભાઈના ને મેરિત્સબર્ગની જેલમાંથી મારી બાનો. રાવજીભાઈ પટેલનો કાગળ અંગ્રેજીમાં અનેક પાનાનો હતો અને એમાં એક પાના જેટલો ભાગ જેલવાળાઓએ છેકી નાખ્યો હતો. એ છેકેલ રાવજીભાઈના સુંદર અક્ષર ઉપર ફુટપટ્ટીથી દોરેલી સીધી લીટી હોઈ નીચેનું લખાણ અમે ઉકેલી શકતા હતા. થોડી અડીખમ મરજીના આવા વેઢિયાપણા ઉપર અમે સારીપેઠે મજાક ઉડાવી. રાવજીભાઈના પત્રથી જણાયું કે તેઓ સૌ ઠીકઠીક લહેરમાં હતા.

મારી બાનો કાગળ ગાગ પર હતો ને પણ અંગ્રેજીમાં હતો. મારી બા મને ગુજરાતીમાં ન લખી શકે,—એને અંગ્રેજીમાં જ લખવું પડે એ મને ખટક્યું. મને થયું શું ગિરમિટ પોલીક આપણી જેલમાં હોય તો પોતાના દીકરા વૉલ્ડોને ગુજરાતીમાં કાગળ લખે? વૉલ્ડોને પોતાની બાનો કાગળ અંગ્રેજીમાં નહિ ને ગુજરાતીમાં મળે તો તેને કેવું ઓછું આવે? આ મુલકમાં જેલના ઉપરી ગોરાઓ છે તો શું થયું? પોતાનું કામ કાઢવાને માટે પેલા હડતાલિયાઓને આઠી ફીનિક્સથી પાછા લઈ જવાને ગોરા માજીસ્ટ્રેટો આવ્યા ત્યારે પોતાની ગરજે તો બબ્બે ઇંટરપ્રેટર (ઇન્ટરપ્રીટર)—દુભાષિયા—તેઓ પોતાની સાથે લાવ્યા હતા! જો ગોરાઓને હિંદી કેદીઓને જેલમાં રાખવા છે તો શા સારુ તેમના કાગળો તપાસી આપનાર ગુજરાતી હિંદી તામિલ દુભાષિયા નથી રાખતા? આમ મારી બાનો કાગળ આવતાં આનંદને બદલે મને ખેદ થયો.

અમે બાળકોએ તો દિવાળી માણી, પણ મગનકાકાને માથે કામના પહાડ વધતા જ જતા હતા. અમારે ત્યાંથી ગિરમીટિયા જતા ગયા હતા, નવા કેદીઓ જ આવતા હતા અને એમને ન સાંખી મૂકનાર માજીસ્ટ્રેટોનો પહેરો પણ લાગેલો જ રહ્યો હતો, એટલે અમને થોડી ફુરસદ મળી ગઈ પણ મગનકાકાનું શરીર ઘસાતું જતું હતું. એમનો પહાડી સાદ ઝીણો બન્યો જતો હતો. લાંબી માંદગીમાંથી ઊઠ્યાનો આભાસ આપે એટલા દૂબળા તેઓ થયા હતા. છતાં એમની પ્રસન્નતા ને ચહેરાનો પ્રતાપ ઘટ્યા ન હતા,—ઉલટા વધ્યા હતા. બીજી તરફ હજુ આમ ને આમ એમને કેટલા મહિના—કદાચ વરસ—ખેંચવાં પડશે તે કોઈ કહી શકે

એમને હતું. જેમ ચાર હજાર હડતાલિયાઓ સાથે બાપુજીએ નાતાલથી ટ્રાન્સવાલમાં કૂચ ચલાવી ત્યારે રોજ સવારે ને સાંજે મગનકાકા કુસ્તવાર નાખતા કે 'બાપુ પકડાય તો સારું, એ કેદ સાવ ભુકાઈ ગયો છે અને આમ ઝાઝા દિવસ નહિ નભે.' એમ હું ને દેવદાસકાકા હવે મગનકાકા વિષે પણ એ જ ચર્ચા કરવા લાગ્યા: 'મિ. વેસ્ટ પકડાયા, હવે મગનકાકા જેલ ભેગા થાય તો સારું; એમને તો નથી રવિવારની રજા કે નથી દિવાળીની મજા. હવે તો બાપુજી કે જેલ, બેમાંથી કોઈ એમને માથેથી ભાર હળવો કરી કાઢીને સોંપે તો સારું

બીજી તરફ મગનકાકાને અમારા ભણતરની ચિંતા વધતી જતી હતી. દિવાળીની રજાઓ અને ગજા વચ્ચે તેમણે એકબેવાર કહ્યું કે 'હું તો તમને સમય નથી આપી શકતો, પણ તમારે પોતાની મેળે ભણતર ચલાવવું જ જોઈએ ' અને દિવાળી પછી તો નિસાસા નાખતા બોલ્યા કે 'બીજું તો કંઈ નહિ, પણ હું પકડાઈ જાઉં તો તમને ભણવાનો સમય તો મળે આ ઉમરમાં ગણિત ને વાચનલેખન કાચા રહી જશે તો પછી એ કેમ તૈયાર થઈ શકશે? હું છું ત્યાં છાપાના ને બીજાં કામોમાં તમારે સંડોવાઈ રહેવું પડે છે હું પકડાઈ ગયો એટલે છાપું બંધ થશે ને તમને ભણવાનો વખત મળી રહેશે. બેત્રણ મહીના ન ભાગો તે ચાલે, પણ આ લડત તો ખૂબ લંબાશે. એ દરમ્યાન તમારું ભણતર મુદ્દલ રોકાઈ રહે એ ઇચ્છવા જેવું નથી ' આમ કહી તેઓ સવારે કે સાંજે મહા પરાણે અર્ધો કલાક મેળવી અમને ભણાવવા બેસતા. બે કે ત્રણ દિવસ આવો વર્ગ ચાલતો, ત્યાં કાર્યક્રમ તૂટી પડતો ને કંઈક નવું કામ આવીને ઊભું રહેતું. આમ અનેક વાર થવાથી મારો ભણવાનો ઉત્સાહ સાવ ભાંગી ગયો હતો. મને થતું કે હવે વર્ગ ચાલતા નથી ને નાહકના શા સારુ ભણવાની લપ લઈને મગનકાકા બેસે છે? બધા જેલમાંથી આવી જશે પછી નીરાંતે ભણશું ત્યાં સુધી લાંબી છુટ્ટી આપી દે તો શું ખોટું? અમે ક્યાં રઝળીએ છીએ? કામ તો કરીએ છીએ ને? પણ મગનકાકાનો ઉત્સાહ મોળો પડે એવો ન હતો. નિરાશ થવાનું તો તેઓ જાણતા જ ન હતા.

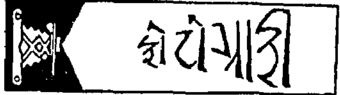
એવામાં એક પરોઢે મેં એમને હજામત કરતા જોયા. એમની દાઢી બે અઢી મહીનામાં વધીને ઘાડી થઈ ગઈ હતી દાઢી સાફ થતાં તેઓ નવા જ માણસ જણાયા નાહીને એમણે પોતાનો ચમકતો સૂટ અને મારી કાકીની ગૂંથેલી બદામી રંગની નેકટાઈ પહેર્યાં તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે એ દિવસ માટે તેઓ ડરબન જતા હતા, મિ. વેસ્ટે મળવા બોલાવ્યા હતા ફીનિક્સમાં ગાઉટજફબગ તથા બીજે હડતાલિયાઓ પર જે અત્યાચાર થયા હતા તે સબંધી ચળવળ ચલાવવામાં મિ. વેસ્ટ ડરબનમાં પોતાનો સમય આપતા હતા. મગનકાકાને શ્રી સુઝીઁદ સબંધી જાણકારી આપવાની હતી. આ બહાને ચ મહિનાઓને અંતે મગનકાકાને કામના બોજામાંથી છૂટીને એ દિવસ ટહેલી આવવાનું મળ્યું એથી અમે ગેલ થયા

ડરબન જઈ આવ્યા પછી તરત જ મગનકાકાએ જાહેર કર્યું કે 'આ નહિ ને આ પછીને સોમવારે આપણી મોટી જમાતની પહેલી ટુકડી જેલમાંથી છૂટશે.' આ પછી, એ સૌને જેલને દરવાજે લેવા કોણ જશે ને અહીં કામ કરવા કોણ રોકાશે એ ચર્ચા ચાલી. બેત્રણ દિવસ-ની સવારસાંજની લાંબી ચર્ચાને અંતે એમ ઠર્યું કે કોઈએ ડરબન ન જવું આવનારા જેલને દરવાજેથી છૂટીને પોતાની મેળે અહીં એક આંટો આવી જશે. અહીંથી થોડા છોકરાઓ જેલને દરવાજે વહેલ કરવા જાય અને થોડા અહીં કામમાં ગૂંથાઈ રહે એ સારું ન કહેવાય.

પણ અમારો ઠરાવ પડ્યો રહ્યો. ભગવાનની યોજના કંઈક બીજી જ હતી અમે ધારતા હતા કે હજી તો આ બધાં દુઃખ જાણે કેટલી યે છમાસી અને કેટલા યે વર્ષો સુધી ચાલશે; પણ ભગવાનને તો એ દુઃખને આટોપી લેવાનું નક્કી કરી દીધું હતું તેની અમને કશી કલ્પના ન હતી.

(ચાલુ)

પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી



હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: (મોકૂફ); બીજું ઇનામ 'ગરગિરી'-શ્યામલાલ પટેલ(અમદાવાદ), ત્રીજુંઇનામ 'માતા'-મઝહરમાસ્તર(પાલનપુર)

નોંધપાત્ર (૧) 'નિર્જીવ નળિયા'-હારમ સુતાર (નડિયાદ), (૨) 'વિસામો'-કંચનરાય અમીન (અમદાવાદ)

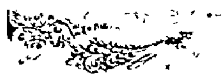
કેટલીકવાર એકનાએક ચિત્રો ફરીફરી હરીફાઈમાં મોકલવામાં આવે છે આ વખતે એક ભાઈએ જાપાનીઝ જાહેરાતના પોસ્ટકાર્ડના બે ટુકડા કરી તે ચિત્રો પોતે ઉપજાવ્યા છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એનો અર્થ એટલો જ કે હરીફો ઇનામ અગર પ્રસિદ્ધિ માટે ઝંખે છે. આ આશય નિંદ્ય છે આપણી પ્રજામાં કળા પ્રત્યે અભિરુચિ ખીલવવા અને ફોટોગ્રાફીનો અભ્યાસ વધારવા માટે આ હરીફાઈ યોજાઈ છે ભવિષ્યમાં દરેક તરુણ પોતે જાતે શોધેલું અને પકડેલું જ ચિત્ર હરીફાઈમાં મોકલે એવો અમારો આગ્રહ છે.

બીજું ઇનામ જીતનાર ભાઈ શ્યામલાલ પટેલે 'ગરગિરી' ચિત્રમાં સુપ્તાવસ્થામાં પગલાં માટની મોઈ મારવાડી યુવતીનું મુગ્ધ દર્શન આબાદ ઝડપ્યું છે. કોઈ છબી પાડે છે તેનું અચાનક ભાન થતાં સ્ત્રી-સહજ લજ્જા, વિનોદભરી સ્મિત ને આનંદ ચિત્રમાં ખૂબ ઊતર્યાં છે. પાત્રનો પહેરવેશ તથા ઘરેણાં ચહેરા પરના ભાવને અનુરૂપ હોવાથી પાત્રનું ચરિત્રનિરૂપણ બરાબર લાગે છે, ગયાજન અને ટેકનીક ઉત્તમ પ્રકારની છે

ભાઈ મઝહર માસ્તરે, બાળકને હેતુ તેડી રમતે ચાલી જતી મોઈ મજૂરણ(માતા)ની તસવીર ઉતારી છે, પરંતુ ચિત્રમાં નામ પ્રમાણે ભાવ નથી ચિત્રરચના કઢંગી છે બાળક-ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે, તેમ છતાં માતાની નજર ચિત્ર બહાર કોઈ બીજી જ વસ્તુ તરફ હોવાથી બંને પાત્રોનું ભાવદૃષ્ટિએ એકીકરણ થતું નથી માની મલ-કાતી મુખમુદ્રા બાળક તરફ ઢળેલી હોત તો ચિત્ર સારું બનત ફોટો-ગ્રાફીનો ક્રિયાભાગ સારો છે. પેન્ક્રોમેટિક ઇમલ્શનવાળી ફિલ્મ અને પીળા ફિલ્ટર (Yellow filter)ના ઉપયોગથી ભૂરા આકાશ તથા પાત્રની ઘઉંવર્ણી ચામડીના વર્ણભેદ (tones) એકરંગી (mono chrome) પ્રિન્ટમાં બરાબર આવ્યા છે

દેશી નળિયાંના ઢગલામાં છાયાપ્રકાશથી ઉપજતી રચના દર્શા-વતું ભાઈ હારમ સુતારનું 'નિર્જીવ નળિયાં' ચિત્રનો વિષય તદન મૌલિક છે. દરેક ચિત્રકારે મૌલિકતા તથા ભાવનિરૂપણ તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ રસ્તે અને પ્રેરણાત્મક કુદરત વચ્ચે લેવાયેલા 'વિસામો' ચિત્રમાં ભાઈ કંચનરાયે પાત્રો અને દૃશ્યને સાથે લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે પાત્રો કે દૃશ્ય એમાંથી એકેયનું આકર્ષણ સચવાયું નથી. પાત્રોને પણ જરૂરના પ્રમાણ નાનાં રાખી જરા દૂર જઈ દૃશ્યને તેમણે ઝડપ્યું હોત તો સરસ ચિત્ર રચી શકાત

બલવન્ત ભટ્ટ



પંચતંત્રની વાર્તાઓ

૭)



ધુરાજાએ હવે પ્રાકારકર્ણને પૂછ્યું, તો એ કારભારી કહે, 'દેવ, આ અવધ્ય છે, કારણ આની રક્ષા કરશું તો કદાચ પરસ્પર પ્રીત થાય, અને કાળ સુખેથી જાય. કહ્યું છે, કે

પરસ્પરતણાં મર્મ જે રક્ષે નહિ જન્તુઓ ।
મૃત્યુને નોતરે છે તે વલ્મીકોદરસર્પવત્ ॥

અરિમર્દન કહે, એ કેમ? પ્રાકારકર્ણ કહેઃ

કથા ૧૦ (પૂર્ણભદ્રની)

કોઈ નગરીમાં દેવશક્તિ નામે રાજા હતો. એના પુત્રના પેટમાં રહી વધેલા સર્પને કારણે એ બહુ સુકાઈ ગયો હતો. અનેક ઉપચાર ને ઔષધ કર્યાં, પણ ચિકિત્સાથી કાંઈ વળે નહિ, ને એ સ્વસ્થ થાય નહિ. એટલે રાજકુમાર ત્રાસીને પરદેશ ગયો, ને કોક મંદિરમાં ભિક્ષાટન કરી મોટા દેવળમાં દિવસ કાઢતો હતો. હવે આ નગરમાં બલિ નામે રાજા હતો, એને બે જુવાન દીકરીઓ હતી. રાજકુંવરીઓ નિત્ય ઊઠીને બાપને નમસ્કાર કરતી. ત્યાં એક બોલી, 'મહારાજનો વિજય થાઓ, જેના પ્રસાદથી સર્વ સુખ મળે છે.' પણ બીજી કહે, 'મહારાજ કરેલા કર્મોના ફળ ભોગવો.' આ સાંભળીને રાજા કોપાયમાન થયા ને બોલ્યા, 'હે મન્ત્રી, આ દુષ્ટભાષિણી કુંવરીને કોઈ વિદેશીને આપો, જેથી કરેલા કર્મનું ફળ એ પોતે ભોગવે.' એટલે મન્ત્રીએ કુંવરીને દેવળવાળા રાજપુત્ર વેરે પરણાવી દીધી. કુંવરી પણ પ્રસન્નચિત્તે પતિને દેવવત્ માની એને લઈને બીજે દેશ ગઈ. ત્યાં એક નગરને પાદરે તળાવ હતું, એના તટ ઉપર પડાવ નાખ્યો, પડાવનું રક્ષણ કરવા કુંવરને મૂક્યો, અને પોતે સીધું લેવા પરિવાર સહિત ગઈ. પાછી આવીને જુએ છે તો કુંવર રાફડા ઉપર માથું મૂકીને સૂતો હતો અને તેના મુખમાંથી નીકળીને નાગ હવા ખાતો હતો, ત્યાં એક રાફડામાંથી બીજો નાગ બહાર નીકળ્યો. પરસ્પરદર્શનથી બેઉ નાગની આંખ રાતી થઈ, અને રાફડાવાસી સર્પ બોલ્યો, 'હે દુરાત્મન, રૂપાળા કુંવરને તું શું કામ આમ પીડતો હઈશ?' ઉદરવાસી સાપ કહે, 'હે દુરાત્મન, સોનૈયાથી ભરેલા બે કળશ નાગ રાફડામાં શું રાખતો હઈશ?' આમ એકબીજાના મર્મ ઉઘાડા પડ્યા. રાફડાવાસી સર્પ ફરી કહે, 'આ તારું ઓસડ શું કોઈ જાણતું નથી, કે રાઈની કાંજી ઉકાળીને પાય તો તારો વિનાશ થાય?' ઉદરસ્થ સાપ કહે, 'તારું પણ આ ઓસડ શું કોઈ જાણતું નથી કે ઉનઉના તેલ કે પાણીથી તારો નાશ થાય?' ઝાડ પાછળ રહેલી રાજકન્યાએ આ સાંભળ્યું, કુંવરને રાઈનો ઉકાળો પાયો, અને રાફડામાં ઉકળતું પાણી રેડ્યું. પછી પોતાના પતિને સાજો નરવો કરી, તથા અપાર સમૃદ્ધિ લઈને સ્વદેશ આવી. ત્યાં પિતામાતા આદિ સ્વજને એની પૂજા કરી, તથા કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવીને એણે ખાધું પીધું ને રાજ કીધું.

એટલે હું કહું છું 'પરસ્પર તણા મર્મ' ઇતિ.

(ચાલુ) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

એકબીજાને જોઈ બંને નાગની આંખ રાતી થઈ અને રાફડાવાસી સર્પ બોલ્યો 'હે દુરાત્મન્ આ રૂપાળા કુંવરને તું શા માટે પીડે છે?'



સંસારનાં શહેરો

૩૦-બટેવિયા

જાપાને આ માસમાં જીત્યું એ જાવાનું પાટનગર બટેવિયા આખા ડચ ઈસ્ટઈંડીઝની રાજધાની હતુ જાવાનુ એ મુખ્ય ને મોટામાં મોટું બંદર, એ ટાપુના વાયવ્ય કિનારે ચિલિવૉંગ અથવા જાકત્રા નદીના મુખ પર આવેલુ છે

પાસિફિક મહાસાગરની ડચ હકૂમતોના કેન્દ્રસમ આ નગરનો ઇતિહાસ બહુ પુરાણો નથી ઈ ૧૬૧૭માં ડચ ગવર્નર જનરલ પીટર બૉથે જાકત્રામાં એક કોઠી નાખી એનુ મંગલાચરણ કર્યું, અને એની પછી આવેલા જાન પીટર્સ કોએને આજના શહેરનો પાયો નાખ્યો ઈ.૧૬૯૯માં ત્યાં ભીષણ ધરતીકંપ થયો સાલક નામનો જ્વાળામુખી ફાટ્યો અને તેની ચોમેરની નદી કાદવથી પુરાઈ ગઈ પરિણામે ત્યાંના હવાપાણી બગડી ગયા અને શહેર ઉજ્જડ થઈ જવા બેઠું ઈ.૧૭૩૦ થી ૧૭૫૨ સુધીના બાવીસ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ લાખ માણસો ત્યાં મરી ગયા. પણ પછી પરિસ્થિતિ સુધરતી ગઈ અને ૧૮૦૮માં ત્યાંના ગવર્નર માર્શલ ડેન્ડેલ્સે જૂના નગરના કિલ્લા અને પુરાણી વસાહતોનો નાશ કરી હાલના તેના નવા નગર વેલ્ટેવરેડનનો પાયો નાખ્યો ઈ ૧૮૧૧માં અંગ્રેજોએ બટેવિયા જીતી લીધેલુ. પણ ૧૮૧૪માં થએલી સંધિથી પાછુ હોલાંડને સોંપ્યું.

આજે તો તેના હવાપાણી ઠીક ગણાય છે. સામાન્ય હવામાન ત્યાં ૮૦ ડિગ્રી રહે છે ને સરેરાશ વરસાદ ૭૫ ઈંચ પડે છે, પણ ભર ચોમાસામાં ૧૩૬ સુધી પહોંચી જાય છે.

૧૯૨૫માં બટેવિયાની વસતિ લગભગ ત્રણ લાખની હતી, જેનો દસમો ભાગ યુરોપિયનો ને યુરેશિયનોનો હતો યુરોપિયનોમાં મુખ્યત્વે ડચ છે પ્રજામાં મલાયન, ચીન, આરબ વગેરે છે, પણ મોટો ભાગ ચીનાઓનો છે અને તે ઘણા જ ઉદ્યોગશીલ છે

શહેરના ત્રણ ભાગ છે. એક બંદર ટાન્જોન્ગ પ્રીઓક, જે જાવાના ટાપુના તદ્દન છેવાડાના પશ્ચિમ ખૂણા પર એક વિશાળ ઉપસાગરના મો પર આવેલુ છે, બીજુ ત્યાંથી અંતરાળમાં પુરાણું બટેવિયા શહેર, જે ચિલિવૉંગ નદીના બન્ને કાંઠે નહેરો અને ખાબોચિયાવાળી ભેજવાળ ભૂમિપર વસેલુ છે તે આ પરિસ્થિતિનો ડચ લોકોએ ઠીક ઉપયોગ કરી લીધો છે, અને પોતાના દેશ હોલાંડમાં કર્યું છે તેમ એ નહેરોનો ઉપયોગ વ્યવહારમાર્ગો તરીકે થાય તે રીતે તેની બન્ને બાજુએ મકાનો બાંધેલા છે. એ જોઈને આપણને શ્રીનગર કે વેનીસનો જ ખ્યાલ આવે આજે તો ભેજવાળ હવાપાણીને લીધે ઊજળી વસતિ ત્યાં વસતી નથી મકાનોનો નીચેનો ભાગ વખારો તરીકે અને ઉપરનો માળ મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના વસવાટ તરીકે વપરાય છે

બટેવિયાનો ત્રીજો અને ખરો ભાગ તે જરા વધુ અંતરાળમાં વેલ્ટેવરેડન નામનુ આધુનિક પદ્ધતિએ વસેલુ ગામ છતાં જૂનુ બટેવિયા પણ આખુ અવ્યવસ્થિત નથી. માત્ર ચીના વાસ સિવાય એના બધા રસ્તા સીધા અને દોરીછટ છે અને ઘણાખરા પહોળા છે ડચ લોકોએ એ વસાવ્યું તે કાળનાં હોલાંડની બાંધણીના કેટલાંક પુરાણાં સુન્દર મકાનો હજી નજરે પડે છે. કેન્દ્રીય મેદાન પર આવેલા ટાઉનહૉલ પાસે પુરાણી શિલ્પમૂર્તિઓવાળો પ્રાચીન પીનાંગ દરવાજો, પોર્ચુગીઝ દેવળ વગેરે જોવાલાયક છે. ચીના, આરબ, જાપાનીઝ, મલાઈ અને ગરીબ યુરેશિયનો એ એની મુખ્ય વસતિ છે. યુરોપિયનોની તેમજ ઉચ્ચ સ્થિતિના પૂર્વદેશીઓની મોટા ભાગની વસાહતો, હૉટેલો, ક્લબો, થીએટરો, હૉસ્પિતાલો, સરકારી ઑફિસો, બૅંકો, મોટી વેપારી પેઢીઓ વગેરે બધુ વેલ્ટેવરેડનમાં આવેલુ છે એ બધા સુન્દર મકાનો ઉપરાંત ત્યાં વૉટર્લૂ પ્લેઇન અને કૉનિંગ્સ પ્લેઇન નામના બે મેદાનો આવેલા છે, જેની વચ્ચે, પાણીની ખાઈથી વીંટાએલો પ્રિન્સ હેન્ડ્રિકનો પુરાણો કિલ્લો છે લશ્કરી અને વૈદકીય કૉલેજો તથા બીજી શાળાઓ ઉપરાંત અહીંની વિખ્યાત સંસ્કારપ્રચારક સંસ્થાઓમાં રૉયલ સોસાએટી નામની કલા ને વિજ્ઞાનની સંસ્થા, રૉયલ નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાએટી નામનુ પ્રકૃતિ મંડળ ને એક ખગોળ મંડળ પણ છે શહેરની દક્ષિણે ૩૫ માઈલ પર બીટેનઝોર્ગમાં આવેલા બોટાનિકલ ગાર્ડન દુનિયાભરમાં પ્રખ્યાત છે.

બટેવિયા અંતરાળ પ્રદેશના બધા મુખ્ય સ્થાનો સાથે અદ્યતન રેલવે સાધનોથી સંકળાએલુ છે અને ૧૮૭૭માં બંધાએલુ એનું સુંદર અને સગવડભર્યું ટાન્જૉન્ગ પ્રીઓક બંદર જગતના દરિયાઈ વ્યવહારમાર્ગોના પૂર્ણ સંપર્કમાં રહે છે તથા આ ટાપુઓની નિકાસનો સતત પ્રવાહ વહેવડાવ્યા કરે છે, જેમાં ખાંડ, ચોખા, ગીહુ, તંબાકુ, રબર, તેજાના, વેનીલા, મરી, કાચા ચામડા, નાળિયેર, કોપરા અને કોપરેલ, ગુંદર, ડામર, છોગો, રંગના કાચા કરિયાણા, બેન્ઝૉઈન, કપૂર, મીણ, મગફળી, મીસગ, ગૅમ્બીઅર, કલાઈ, તાંબુ, આયોડાઈન, મૅંગેનીઝ, ગંધક, સોનુ, રૂપુ, હીરા, પેટ્રોલ, અને કિવનાઈન મુખ્ય છે. જાવા ટાપુમાં થતી આ વિવિધ અને વિપુલ સમૃદ્ધિ જોઈ એના પર કોની દાઢ ન સળકે?



નહેરો અને ખાબોચિયાનો ઉપયોગ કરી શ્રીનગરની માફક વસેલુ પુરાણુ બટેવિયા

નવાં પુસ્તકો

કટાક્ષ કાવ્યો: લેખક અને પ્રકાશક— દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોષી, દેવભુવન, પટેલ-ચૉક, સીહોર, કાઠિયાવાડ ૨—૦—૦, નફાકારક હુન્નરો (ભાગ ત્રીજો): સંપાદક અને પ્રકાશક—મૂળજી કાનજી ચાવડા, મીતુનગર (કચ્છ) ૩—૦—૦, રઘુવંશ: અનુવાદક—ચતુરભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ, હેડમાસ્તર, મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ, શોભારામ સુરતીની પોળ ખાડિયા, અમદાવાદ ૨—૦—૦.

જૉન કેપ્લર

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૭૮થી) જણાયું. એ નિરાધાર બાળકોને તેણે સંભાળી લીધાં ને થોડા વખત બાદ એક અનાથ બાળિકા જોડે લગ્નથી જોડાઈ ગયો

હવે ફુરસદનો બધો સમય તે ટાઇકોના કોઠાઓ સુધારવા પાછળ ખર્ચવા લાગ્યો એ સમય દરમ્યાન ગ્રહો, તેમની ગતિ ને કક્ષાઓ પર એક પછી એક એમ તેણે ત્રણ સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યા, જે તેના નામથી આજે 'કેપ્લરના ત્રણ કાયદા'ને નામે ઓળખાય છે ગુરુત્વાકર્ષણનો જ્યારે સ્ફોટ પણ નહોતો થયો ત્યારે, લિંઝના એક અંધારે ખૂણે આવેલા ઘરમાં, ગંધ મારતા દીવા પાસે કલાકોના કલાકો એમ પાનાનાં પાનાં ભરનાર એ ખગોળશાસ્ત્રીને જોઈને હરકોઈના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે કે 'આ તે માણસ છે?!'

એના પરિશ્રમ ને પ્રામાણિકતાએ છેવટે નહિ અમર ફળની હોય એમ લાગ્યું ને ટાઇકોના 'રુડોલ્ફાઇન કોઠા' છાપવા માટે ડેન્માર્કના પ્રિન્સે થોડાક ફ્લૉરિન આપવાનું કહ્યું. પણ એટલા નાણે એ કોઠા બહાર પડે એ અસંભવિત હતું. કેપ્લરની અશક્તિ વધતી જતી હતી એને મિત્રધર્મ નેવે મૂકાઈ જાય એ બીકે તેણે કોઈપણ ઉપાયે કોઠા છપાવવા પૂરતાં નાણાં એકઠાં કરી લીધાં એ નાણાં તેણે ક્યાંથી મેળવ્યાં તેની કોઈને ખબર નથી, પણ ઈ. સ. ૧૬૨૭માં તેણે ટાઇકોના કોઠાઓ જગત સમક્ષ ધર્યા એ હકીકત છે

આ કોઠાઓની કીમત એટલા પરથી જ સમજી શકાશે કે ત્યાર બાદ સૈકા સુધી નાવિકો તેના આધારે જ સફર ખેડતા હતા. ટાઇકોના બધા કોઠાઓ પાછળ શ્રમ લઈ કેપ્લરે તેને ચોક્કસ ને સંપૂર્ણ બનાવ્યા હતા ટસ્કનીના ગ્રાન્ડ ડ્યૂકે આવું મહત્ત્વનું કામ કરવા બદલ સોનાનો અછોડો તેને ભેટ મોકલાવ્યો, પણ કમનસીબીનું એ ચિહ્ન સાચવી રાખવા જેવી હાલત પણ તેની રહી ન હતી ભૂખે મરતા બચી જવા માટે કેપ્લરે તો તરત તેના ખુરદા કરી નાખેલા!

ઓગણસાઠ વરસની હવે તેની વય થવા આવી હતી બધાં વર્ષો તેણે પરિશ્રમ કર્યો હતો—એવો કે જેથી તેને કશો અંગત લાભ નહોતો થયો, અને એનો બદલો? સમ્રાટો ને વિદ્યાપીઠો તેને ઇલકાબ આપી શકી હતી, તેનું માન વધારી શકી હતી, પણ રોટીની ફિકરમાંથી તેને મુક્ત કરી શકી ન હતી પળિયાં આવતાં સુધી તેણે નિરાશ શ્રમ સેવ્યો પણ પછી તો કંટાળ્યો બૅરોડાકગની છેલ્લી વિદાય લઈ તેણે લિંઝ શહેર છોડ્યું

આ વિદાય તેની આખરી વિદાય જ હતી. આખર મંજિલે તે હવે ઉપડવાનો હતો. બધી ખાનાખરાબી સહ્યા છતાં જેમ જિંદગી લંબાતી ગઈ તેમ નિરાશા વધતી જ જતી લાગી. તેની ફરીસો ફોકટ ગઈ, કાલાવાલા યે નકામા નીવડ્યા ત્યારે હવે બીજો કયો માર્ગ લઈ શકાય તેવો હતો?

વિજ્ઞાની ને ફિલસૂફ જૉન કેપ્લર જેવો કરુણ વર્તાતો કોઈ મુસાફર કદાચ લિંઝ નગરના પાદરમાંથી પસાર નહિ થયો હોય. તેના નખાએલા ચહેરામાં, તેની વિકળ આંખોમાં ટીપાએલી માનવતાનું રહસ્ય નજરે ચડતું

નવેંબર મહિનો હતો સૂમ પાંદડાં ને નાગી ડાળખીઓ વચ્ચે પવનનું પણ આશ્વાસન પામ્યા વિના કેપ્લર ચાલ્યો જતો હતો. વધુ ને વધુ આગળ ચાલ્યો તેમ વધુ ને વધુ ઠંડો પવન વાતો ગયો, ને પછી તો એથી યે વધુ ઠંડો વરસાદ તે સામે જોડાયો એ બધાનો સામનો કરવાની શક્તિ જૉનમાંથી હણાઈ ગઈ હતી. શક્તિ રહી હતી માત્ર ઘોડાના જીન પર સૂકા પાંદડા જેમ ચૂંટી બેસવાની રૅટિસ્બૉન પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તો તાવની ધીમી ચમક પણ તેની આંખોમાં આવી લાગી

લોથપોથ બની રાત ગાળવા તે રૅટિસ્બૉનની ધર્મશાળામાં ગયો. બીજે દિવસનો સૂરજ ઊગ્યા છતાં કેપ્લર પથારીમાંથી ન ઊઠી શક્યો. મોઢાની ઊની બાફ વચ્ચે અનેક શબ્દો તેના મોંમાંથી સરવા લાગ્યા હળવે હળવે તે પણ અસ્પષ્ટ બન્યા ન કહી શકાય એટલી ઝડપે તેનો અંત આવ્યો ૧૬૩૦ના નવેંબરની એ ૧૫મી તારીખ હતી.

ખગોળને જીવન ધ્યેય બનાવી જગતમાં તેના જ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાવનારી જે પ્રારંભિક પ્રતિભાઓ પશ્ચિમમાં થઈ ગઈ તેમાં કેપ્લર આગલી હરોળમાં હતો ટાઇકો બ્રાહે, ગૅલીલિયો ને ન્યૂટન પણ એવા જ હતા, પણ બ્રાહેને પ્રિન્સની ગ્રાન્ટ મળતી, ગૅલીલિયોની પીઠ તેના સહાયકર્તા ડ્યૂકથી મજબૂત હતી ને ન્યૂટનને રાજ્યનો આશ્રય હતો પણ રૅટિસ્બૉનની ધર્મશાળામાં મરેલા આ કેપ્લરને તો જિંદગીભરમાં ન કોઈ આશ્રયદાતા મળ્યો કે ન તેની રોટીની ચિંતા ટળી

કલાકારનો ધર્મ

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૬૦થી) કશું ઠોકી બેસાડી શકાય નહિ આપણે જે વ્યક્તિથી આકર્ષાયા હોઈએ તે વ્યક્તિ પાસે જઈએ અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવીએ. આમ કરવાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જતું રહેવાનો જે ભય રાખવામાં આવે છે તે તો નિર્મૂળ છે આપણે એક દીવાની જ્યોતથી બીજો દીવો પ્રગટાવીએ છીએ એ ઉપરથી કોઈ એમ ન કહી શકે કે બીજો દીવો એ પહેલાની નકલ છે બીજો દીવો દીવો તો છે જ, પણ તે સ્વયં પેટી શક્યો નથી, તેને પ્રગટાવવા માટે પહેલાની મદદ જરૂરી છે

બીજી વસ્તુ તે શ્રદ્ધા છે. કોઈપણ વ્યક્તિમાં જો આપણને શ્રદ્ધા ન હોય તો તેના ગુણો આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી, તેના દોષો જ તરત ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ અશ્રદ્ધાનું કારણ પોતાનો અહંકાર છે પ્રત્યેકની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનું તો રહે જ છે, એટલે આપણે હમેશાં ગુણગ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા થવું જોઈએ દોષ જોવાની ટેવ પાડવાથી ને ટીકાખોર થવાથી કલાના શિક્ષણમાં હમેશાં વાંધો આવે છે

જ્ઞાન મેળવવા માટે વિચારબુદ્ધિ પણ હોવી જોઈએ ગુરુ પાસેથી પ્રેરણા પણ ભિન્નભિન્ન રીતે મળી શકે. કોઈ પ્રતિભાવાન શિલ્પી પાસે રહેવાથી કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પસૃષ્ટિ જોવાથી પણ પ્રેરણા મળી શકે પણ ફક્ત 'ફૅશન' માટે, કીર્તિ મેળવવા માટે કે ધન મેળવવા માટે કોઈપણ પદ્ધતિ કે આદર્શોનું અનુકરણ કરવું ઉચિત નથી આજે શિલ્પની બાબતમાં ખોટી સમજૂતી અને મતભેદનો જે ભ્રમ ઉપસ્થિત થયો છે તેનું મૂળ કારણ તો એ છે કે શિલ્પનું યથાર્થ સ્વરૂપ કોઈ જાણતું નથી, તેના બાહ્યાડંબરથી જ બધા ભોળવાઈ જાય છે

માણસોના દરેક મંડળને પોતાની વિશિષ્ટતાઓ તો હોય જ, એટલે અમુક મંડળ સાથે આપણો મેળ ન ખાય એટલા જ કારણસર તે મંડળ ખરાબ છે એમ કહેવું ઠીક નથી કમળ સારું છે, પણ ગુલાબ આપણને ગમતાં નથી માટે તે ખરાબ છે એમ આપણે ન કહેવું જોઈએ. એના કરતાં તો આપણે ગુલાબને ન જોવું જ સારું છે. આવી તકરાર ઘણુંખરું એક જાતની રૂઢિચુસ્તતાને લીધે જ ઊભી થાય છે બીજું એક કારણ એ છે કે દરેક માણસ પોતાની જાતને બહુ અગત્ય આપે છે અને પોતે બધું જ જાણતો હોય એવો ડોળ કરે છે. કીર્તિ અને ધનની બાબતમાં પણ આટલો જ તીવ્ર મતભેદ જોવામાં આવે છે પણ કલાકાર જો પોતાની શિલ્પસમૃદ્ધિથી ઐશ્વર્યવાન

થાય તો આવા તુચ્છ કારણે ઊભો થતો મતભેદ કંઈ નહિ

ઘણાને એમ રહ્યા કરે છે કે આજ કયે માર્ગે જઈએ, ક્યા વિષય હાથમાં લઈએ? આટલા દિવસ સુધી તો અવનીબાબુની પદ્ધતિ અને વિષય ચાલ્યાં છે. અત્યારે નથી એકે વિષય નવો, ન નથી એકે પદ્ધતિ નવી, એટલે જ બજારમાં 'કલાકાર'નું નામ સહેલાઈથી મળી શકે છે આનુ કારણ એ છે કે યોગ્ય શિલ્પપ્રેરણાનો અત્યારે અભાવ છે અને કોઈપણ વ્યક્તિ તરફ ખરા હૃદયનું આકર્ષણ નથી. આનુ પરિણામ 'ફેશન' ને પ્રદર્શનમાં જ આવે છે. જે નઈ જાણતા નથી, જે આપણી સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ છે, તેમના તરફ તો ન આકર્ષાવું જ ઉચિત છે

અહંકાર, ક્રોધ, સ્વાર્થપરાયણતા અને અજ્ઞાનથી ઘણા સારા તત્ત્વો વેડફાઈ જાય છે. જેઓ ઘણા ગુણવાળા અને ઉચ્ચ શિલ્પી સ. ગયા છે તેમજ હયાત છે તેમને આજે મારી પ્રાર્થના છે કે તમામ આશીર્વાદથી અમારા મનમાં જે દીનતા છે, જે અહંકાર છે, તે દૂર થાઓ, પોતપોતાની શિલ્પસાધનામાં બધા આગળ વધો અને હૃદયાનંદને પ્રગટાવો'

મૂળ લેખક : **શ્રી નંદલાલ બસુ**

'પ્રવાસી'માંથી અનુવાદકો : શ્રીમતી સાધના ઘોષ અને શ્રી પ્રફુલ્લ ઠાકોર

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

'કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર કનુભાઈ મો. પટેલ, બાદરણ

3, Pownall Street,
Masterton (New Zealand) 4-11-41

પ્રિય કનુ,

ગયે અઠવાડિયે જ તમારા તરફથી ઇચ્છેલો પત્ર મળ્યો. તમે ફરી લખ્યું તેથી હું બહુ જ આનંદ પામી. મેં તો થોડા વખત પહેલાં તમને પત્ર લખ્યો છે, છતાં તમે લખો છો કે મળ્યો નથી, એટલે માનવું પડે છે કે હિંદુસ્તાન પહોંચતા માર્ગમાં જહાજ સાથે તે ડૂબી ગયો. જેનું ગમે તે થયું, પણ આ પત્ર તો તમને વખતસર પહોંચશે જ એવી આશા રાખું છું.

હું હાથે લખવાને બદલે ટાઇપરાઇટર પર પત્ર છાપું છું તે તમને વિચિત્ર લાગે છે; પણ હું જે રાત્રિશાળામાં જાઉં છું ત્યાં મને ટાઇપ-રાઇટર વાપરવાની રજા મળી છે, એટલે તમને પત્ર લખવાની એ એક સરસ તક ગણું છું

મેં તો હવે શાળા છોડી દીધી છે અને માસ્ટરટનના એક જાણીતા સ્ટોરમાં નોકરી કરું છું, એ સ્ટોરનું નામ હ્યૂગો ઍન્ડ શેરર છે. ત્યાં જોડાયે મને હજુ એક જ મહિનો થયો છે, પણ મજા પડે છે રોજ સવારે સાડા આઠે હું કામે ચડું છું અને બપોરે સવા બારથી સવા વાગ્યા સુધી ઘેર જમવા જાઉં છું. સાંજે પાંચ વાગ્યે કામ પતાવી દઉં છું દર અઠવાડિયે મને અરધા દિવસની રજા મળે છે, કારણ કે ન્યૂઝીલાંડમાં અઠવાડિયે અડતાલીસ કલાક કામ કરવાનું હોય છે સોમથી ગુરુ સુધી બપોરના વખતે કામ કરી શુક્રવારે રાત્રે નવ વાગ્યા સુધી હું કામ કરું છું. એટલે ત્યાં સુધીમાં મારું કામ ચાળીસ કલાકથી વધે છે

ગયે અઠવાડિયે અમારા નવા ગવર્નર અને તેમનાં બાનુ માસ્ટર-ટનની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં. પાર્કમાં તમામ બાળકો તેમનું ભાષણ સાંભળવા એકઠાં મળ્યાં હતાં, અને બપોરે બધા વેપારીઓ તથા દુકાનવાળાઓએ બે વાગ્યાથી ત્રણ વાગ્યા સુધી કામકાજ બંધ રાખ્યું હતું એટલે બધાને તેમનું ભાષણ સાંભળવાની અને તેમને જોવાની તક મળી. તેમણે બધી નિશાળોને એ દિવસની છુટ્ટી આપી એટલે તો બધાંને બહુ જ ખુશાલી થઈ

આવતું અઠવાડિયું 'લેબર વીક-ઍન્ડ' ગણાય છે. સાધારણ રીતે અમને અરધો શનિવાર અને રવિવાર છુટ્ટી મળે છે, પણ 'લેબર વીક-ઍન્ડ'માં અમને તે સાથે સોમવારની પણ રજા મળશે. ને પછી-ના અઠવાડિયામાં પણ એક વધુ છુટ્ટી કાર્ટરટનના મેળા માટે મળશે. તમામ હિંદુસ્તાનમાં આવા મેળા થાય છે ખરા? ને દિવસે અહીં તો ઘોડાં, ટટ્ટુઓ, બળદો, વછેરા અને એવાં પશુઓનો મોટો જલસો થાય છે. તે વખતે તેના સંગમાં બીજી મજાઓ પણ ગોઠવાય છે જાતજાતની ગાયનમંડળીઓ, નૃત્યમંડળો, સિનેમાઓ, ખુરશી-વિમાન (એટલે તમે એક ખુરશીમાં બેસો અને યંત્ર ચાલે તેવા જ તમે જાણે હવામાં ઝૂલતા નીકળો) અને એવું બીજું એટલું બધું હોય છે કે કહેતાં પાર ન આવે. ઘોડાની અને ટટ્ટુઓની સવારીની હરી-ફાઈઓ પણ થાય છે. આવી એક હરીફાઈમાં મને એક વાર સુંદર 'ડિનર સેટ' (ભોજનના વાસણો) ઇનામમાં મળી હતી અને એક બળદનું વજન અટકળથી કહી આપવામાં ત્રણ પાઉન્ડ મળ્યા હતા વજનના અંદાજની આ હરીફાઈ પણ દર સાલ થાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં તમને ઘણી ફિલ્મો જોવા મળે ખરી કે? આવતે અઠવાડિયે અહીં Gone with the wind નામની એક સરસ ફિલ્મ આવવાની છે. એ આખી ફિલ્મ રંગથી ભરપૂર છે અને ચાર કલાક ચાલે છે. મેં આ ફિલ્મ ન્યૂઝીલાંડના પાટનગર વેલિંગ્ટનમાં જોઈ હતી અને મને બહુ જ ગમી હતી.

હું ને મારી મિત્ર સોમ ને બુધવારે રાત્રિશાળામાં જઈએ છીએ અને શૉર્ટહૅન્ડ તથા ટાઇપિંગ શીખીએ છીએ સોમવારે સાંજે સાતથી નવ સુધી શૉર્ટહૅન્ડ અને બુધવારે તે જ સમયે ટાઇપિંગ હોય છે.

ગયા શનિવારે અહીંની 'લિટલ થીએટર સોસાઇટી' નામની સંસ્થાએ 'ધ લૉર્ડ ક્રિશ્ટૉફર—બીન' નામનું મજાનું નાટક ભજવ્યું. તે ખૂબ જ વિનોદપૂર્ણ હતું અને દરેક જણને બહુ આનંદ આવ્યો. હિંદુ-સ્તાનમાં તમને ઘણાં નાટકો જોવાનાં મળે છે?

આવતે મહિને 'ઇન્ટર-હાઉસ એસોસીએશન' નામનો એક પ્રસંગ થવાનો છે. માસ્ટરટનના દરેક ધંધા તરફથી નવ છોકરીઓની ટીમ તેમાં મોકલવામાં આવે છે અને તે દરેક એકબીજી સાથે કવાયત, કૂચ, દડાની રમતો અને બીજી ઘણી બાબતોમાં હરીફાઈ કરે છે અમારી દુકાનની ટીમને એક સુંદર રૂપેરી પ્યાલો મળ્યો છે અને ટીમની દરેક સભ્યને તેની એક ઝીણી આવૃત્તિ ભેટ મળેલી છે

વારુ, કનુભાઈ, આ પત્ર તમને મળશે ત્યારે નાતાલના દિવસો હશે, એટલે આ તકે જ તમને ખુશાલ નાતાલ અને સાલમુબારક ચાહું છું

આ પત્ર તમને સલામત પહોંચે અને આ નવા પત્રની જેમ ગુમ ન થાય એવી આશા છે.

તમારી તરફથી જેમ બને તેમ જલદી જવાબ મળવાની રાહમાં

તમારી ન્યૂઝીલાંડની પત્રમિત્ર ગ્રેન્ડા (Grenda)

એ-નું સરનામું : Miss Catherene M. Inman
3 Leon Ave. Eastwood (N. S. W. Australia)



મધુકરી

(ભાગી બહાર)

અને દિન આજ મને વિદ્યુતિહીન સિંધુ હસે,
હસે ઝરણ આંગણા રહેલ આજ જ્યાં આથડે,
વિધાય દૂર બીજથી ગગન નેત્રનું એ હસે,
વિધાઈ અપડાળને ત્યમ હસું હમેશાં જગે

—પ્રહલાદ પારેખ

સુંગ બહેનોની ત્રિપુટી

ચીનના અધિનાયક ચાંગ કાઇ-શેકના સહધર્મચારિણી શ્રીમતી મે-લિંગ, એ ત્રણ સુંગ બહેનોની ત્રિપુટીમાં સૌથી નાની બહેન છે. સૌથી મોટી બહેન શ્રીમતી આઇ-લિંગ ચીનના નાણાપ્રકરણી પ્રધાન ડૉ. એચ એચ કુંગની સ્ત્રી છે, અને વચેટ શ્રીમતી ચિંગ-લિંગ આધુનિક ચીનના સર્જક ડૉ. સન યાટ સેનની પત્ની થાય. આ ત્રિપુટીએ નૂતન ચીનને બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં માનવંતુ સ્થાન અપાવવા અગ્રભાગ લીધો છે.

એમના પિતાએ અમેરિકામાં શિક્ષણ લીધું. ગ્રેજ્યુએટ થઈને વતન આવી એમણે એક સુંદર શિક્ષિત સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. પતિ-પત્ની બંને ક્રિશ્ચિયન હતાં ને એમનો ગૃહસંસાર બહુ સુખરૂપ હતો.

આ સુંગ દંપતી એકમેકના પૂરક હતાં. શ્રી સુંગ હતા આવેશમય, ઉત્સાહી અને ભાવનાશીલ. શ્રીમતી સુંગ હતાં સ્વસ્થ, ઠરેલ અને વ્યવહારકુશળ. વળી શ્રીમતી સુંગ વિશદ વિચારક હતાં અને જે કામ હાથ ઉપર લેતાં તેને મુશ્કેલીઓ પાર કરીને પણ પૂરું કરવાની આવડત રહેતી. એમનાં સંતાન માતાને ચાહતાં અને પિતાને પૂજ્ય માનતાં. આ બહેન-ત્રિપુટીને વળી એક ભાઈ-ત્રિપુટી પણ હતી. બાળકોને શિક્ષણ આપવા સુંગ દંપતી અમેરિકા જઈ રહ્યું અને એક ભાઈ તથા ત્રણ બહેનોને ભણવા રાખી પાછું ચીન આવ્યું.

સૌથી મોટી બહેન પોતાની માતા પેઠે સ્વસ્થ, વહેવારુ અને મોભો જાળવનારી છે, સ્વભાવે આકરા હોવા છતાં આકર્ષક અને મનોહર છે. કુટુંબમાં એ મુરબ્બી અને મોવડી છે.

સ્વ. ડૉ. સન યાટ સેન વખતોવખત સુંગકુટુંબને ઘેર આવતાજતા. તે વખતે ડૉ. સેન ચીનના નેતા હતા. મોટી બહેન આઇ-લિંગ મંત્રી તરીકે એમની સાથે જાપાન ગઈ. ત્યાં એણે ડૉ. એચ એચ કુંગ સાથે લગ્ન કર્યું. એમનો પુત્ર ડેવિડ આજે બૅંક ઑફ ચાઇનાનો ડાયરેક્ટર છે. શ્રીમતી કુંગ શાંઘાઇમાં એમના વેપારધંધાને ખૂબ આગળ વધારી રહ્યાં છે અને પોતાના રાજ્યપ્રકરણી જ્ઞાનને લઈને એ પોતે નામચીન બન્યાં છે.

વચેટ ચિંગ-લિંગ બાલ્યાવસ્થામાં શાન્ત અને નમ્ર હતી. વળી એ કલ્પનાભરી ને હીરની કેશ જેવી દેખાતી હતી. પરંતુ જ્યારે એની આદર્શભાવના કેળવાઈ ત્યારે એ ખડક જેવી નિશ્ચલ બની ગઈ. પોતાને ઘેર ઘણીવાર એ ડૉ. સન યાટ સેનની વાતો ધ્યાન આપીને સાંભળતી. ત્યારથી એના મનમાં દૃઢ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે ચીનને સ્વતંત્ર કરવાનો ક્રાન્તિ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અભ્યાસ પૂરો કરીને અમેરિકાથી એ ચીન પાછી વળી ત્યારે રસ્તામાં પોતાની નાની બહેન મે-લિંગને અને ડૉ. સન યાટ સેનને મળવા એ જાપાન ઊતરી. ત્યાં એ પણ ડૉ. સેનની મંત્રી બની, એટલું જ નહિ પણ ક્રમેક્રમે ડૉ. સેનની ગાઢ મિત્ર, સલાહકાર અને પત્ની પણ બની. ડૉ. સેન એના કરતાં સત્તાવીસ વરસે મોટા હતા, પરંતુ એમનું દાંપત્ય ખૂબ ચેતનવંતુ ને વહાલસોયું હતું. લાગલાગટ નવ વર્ષ સુધી તેઓ બંને ચીનને બંધનમુક્ત કરવાને મથ્યાં. શ્રીમતી સેન ગૃહિણી તરીકે જ રહેતી અને જાહેર જીવનમાં ન આવતી, પરંતુ પતિના અવસાન બાદ એણે અધૂરું પતિકાર્ય ઉપાડી લીધું છે. એ છૂટથી ભાષણો આપે છે અને નવરચનાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે.

ડૉ. સન યાટ સેન રશિયન સમાજવાદના પક્ષપાતી હતા અને એ દિશામાં કામ કરીને તેણે પોતાની જિંદગી ખર્ચી નાખી હતી, પણ એમના મૃત્યુ બાદ સેમના સાળા ટી. વી. સુંગ તથા ચાંગ કાઇ-શેકને લાગ્યું કે ચીનનું કલ્યાણ સાધવું હોય તો યાંકીઓના સલાહકારોથી ચીનને ઉગારવું રહ્યું, તેમણે આ વાત જ્યારે શ્રીમતી સેનના જાણવામાં આવી ત્યારે એને લાગ્યું કે પોતાના પતિનું જીવનકાર્ય


સુંગ બહેનોની ત્રિપુટી: આઈ-લિંગ, ચિંગ-લિંગ અને મે-લિંગ

ખૂબવાળી થઈ જશે. તેથી એ પોતાના કુટુંબને નષ્ટ કરી મૅન્ચેસ્ટર જતી રહી. પરંતુ જ્યારે જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તરત જ એ પુનઃ કુટુંબમાં ભળી ગઈ. ચીન દેશના મહાસમર્થ રાષ્ટ્રનેતાના વિધવા પત્ની તરીકે ચીનની આમજનતામાં એમનું ભારે સન્માન છે અને તેનો લાભ લઈ શ્રીમતી સૅન સ્વર્ગસ્થ પતિના આદર્શોને પહોંચી વળવા અથાગ જહેમત ઉઠાવે છે. પિતાની પેઠે શ્રીમતી સૅન સ્વપ્નશીલ અને ભાવનાવાદી છે. માતા તરફથી એને સરસ પ્રેરક બળ મળ્યું છે. ઉપરાંત પોતે ઘણી સુંદર રમણી છે.

શ્રીમતી ચાન્ગ કાઈ-શેક એના જેવા સુંદર નથી પણ એની પ્રતિભા અને એનો દનદનાટ લોકોને ખેંચી રાખે છે. કૉલેજમાં એના અભ્યાસના વિષય ઘણા જ મુશ્કેલ હતા, પણ ભણવામાં એ એટલી દક્ષ હતી કે બારેમાં બારે માસ અકરામ જીતી જતી. ગ્રૅજ્યુએટ થઈ ત્યારે એની ઉંમર ઓગણીસ વરસની હતી. જ્યારે એ પોતાને વતન ચીન ગઈ ત્યારે એના પિતાએ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટું ગણાય એવા 'કૉમર્શિયલ પ્રેસ'ની જમાવટ કરી હતી. મે લિંગ ચીન જતાંવેંત સામાજિક જીવનમાં કામે લાગી ગઈ. રફતે રફતે રાજકીય જીવનમાં પણ પડ્યા. સરદાર ચાંગ કાઈ-શેક એના ભાઈના મિત્ર થતા એટલે તેની જોડે સ્વાભાવિક રીતે ઓળખાણ થઈ. જ્યારે ચાંગ કાઈ-શેકે એને પોતાની પત્ની થવા કહ્યું ત્યારે પ્રથમ તો મે-લિંગે ના પાડી—એ કારણે કે ચાન્ગ કાઈ-શેક ક્રિશ્ચિયન ન હતા. સરદારે કહ્યું કે હું પહેલાં એ ધર્મનો અભ્યાસ કરું અને મને યોગ્ય લાગે તો પાછળથી એ સ્વીકારું. આટલી કબૂલતથી મે-લિંગ લગ્નમાં સંમત થયા. સરદારે ત્રણ વર્ષ બાદ ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સંગીન અભ્યાસ પછી એ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો.

લગ્ન થયું ત્યારથી મેડમ ચાંગ કાઈ-શેક એના પતિના આધારરૂપ સુકાની થઈ રહ્યા છે. પતિની મનકલ્પનાઓને તે મૂર્ત રૂપ આપે છે. પતિને પશ્ચિમનું જીવન સમજાવે છે અને પશ્ચિમને ચીનની ભાવનાઓ સમજાવે છે. સને ૧૯૩૬માં જ્યારે સરદાર કાઈ-શેક પોતાના તાબેદાર નાયકના હાથમાં નજરકેદી બની ગયા ત્યારે મેડમ ચાંગ કાઈ-શેકે અજબ કુનેહ, ધૈર્ય અને હિંમત વાપરીને પતિના પ્રાણ બચાવ્યા. એ વખતે બીજું કોઈ હોત તો આજે ચાંગ કાઈ-શેક જીવતા હોત કે નહિ એ પણ શંકાભર્યું છે.

જાપાન જોડેની લડતમાં મેડમ ચાંગ કાઈ-શેકના ઉત્તમ ગુણો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. એનામાં અજબ વ્યવસ્થાશક્તિ, ઉપયોગીપણાની તીક્ષ્ણ નજર તેમજ માણસને પારખવાની ચતુરાઈ છે. નૂતન ચીનમાં સ્ત્રીજાતિને ઉચિત સ્થાન અપાવવા એ પોતાથી બનતું બધું કરી રહ્યાં છે. એ કહે છે કે ચીનને આગળ લાવવું હોય તો ભૂતકાળને ભૂલી જાઓ; ભવિષ્ય ઉપર એકાગ્રચિત્ત બનો અને વર્તમાનને કેળવો.

એમની સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિએ આજસુધીમાં ૬૩૦ બહેનોને જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાલાયક સંપૂર્ણ તાલીમ આપીને કેળવી છે. સ્ત્રીઓની આવડત અને તાકાતને વધારવા એક બીજી સંસ્થામાં ૧૨૦ સ્ત્રી ઉમેદવાર છે. આ ઉમેદવારો આખા ચીનમાં ફરે છે અને ખેડૂતબાઈઓને મરઘાંઉછેર, વણાટ, ભરત વગેરે શીખવે છે.

આજે જ્યારે જાપાનનું આક્રમણ વધ્યું છે અને લડાઈ જોરથી ચાલી રહી છે ત્યારે નવજુવાન શિક્ષિત વર્ગનાં યુવકયુવતીઓ મોટી સંખ્યામાં સ્વતંત્ર ચીન એટલે કે પશ્ચિમ ચીનમાં એકઠાં થઈ રહ્યાં છે. મેડમ ચાંગ કાઈ-શેક એમને અભ્યાસ વધારવાનું તથા યુદ્ધસમાપ્તિ થાય ત્યારે ચીન પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવાનું કહી રહ્યાં છે.

છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં ચાળીસ લાખ જેટલાં નાગરિકોનાં બાળ-ઓને વાચની કરવામાં આવી છે અને પચીસ હજાર બહેનોને એની-કામમાં તેમજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના કામમાં જોડી છે. આમ જ પાંચ હજાર સ્ત્રીઓ રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ અને સૂતર કાંતવાનું શીખે છે.

મેડમ ચાંગ કન્યાઓને લશ્કરી તાલીમ પણ અપાવે છે. એની દૃષ્ટિ દીર્ઘ અને બુદ્ધિ ઘણી કુશાગ્ર છે અને નજીવી વાત પણ એના ધ્યાન બહાર જતી નથી. વાસણ કેમ બનાવવાં માટલાં એ પણ તે જાતે શીખવે છે, વીસ હજાર જેટલાં અનાથ બાળકોને ઉછેરાવે છે અને સ્વદેશને ખાતર જીવતાં શીખવે છે.

ચીની લોકોની સહનશીલતા અજબ જેવી છે. સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જવાની એમનામાં કરામત છે, હસીને દુઃખ જીરવી લેવાની કળા છે, અને તેથી જ હાર કબૂલ કર્યા વગર અપાર સંકટોનો સામનો કરીને તેઓ લડી રહ્યા છે. અવ્યવસ્થાની વચ્ચે તેઓ ઉજ્જ્વળ ભાવિનો પાયો નાખી રહ્યા છે.

પ્રજાના ઘડતરની આ યોજનામાં ખાસ આગળ પડતું લક્ષણ તો છે સ્ત્રીજાતિને મળતું ઊંચું પદ. પુરુષવર્ગની સાધના ને સિદ્ધિમાં તેઓ સરખે ભાગે હકદાર બને છે. અને ઇતિહાસ એક દિવસ પુરવાર કરશે કે આ પરિસ્થિતિ મુખ્યત્વે કરીને સૂન-કુટુંબની એ ભગિની-ત્રિપુટીના અસાધારણ પ્રયાસ ને પરિશ્રમને આભારી છે.
([illegible]) દે. પ.

ગુજરાતમાં આદિમાનવ સંસ્કૃતિનું સંશોધન

હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વખાતા અને ગુજરાત સંશોધન મંડળના સંયુક્ત પ્રયાસથી આ શિયાળામાં ગુજરાતમાં કેટલુંક મહત્ત્વપૂર્ણ પુરાતન શોધખોળનું કાર્ય થયું છે. માનવજાતની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિનો કાળ પાષાણયુગ કહેવાય છે એટલે કે તે વખતના લોકોને ધાતુઓ વાપરવાની સમજ ન હતી ને એકમાત્ર પથ્થરની જ વસ્તુઓ વાપરતા. એ પાષાણયુગના પ્રારંભકાળનો માનવ ને આપણા કરતાં આકારે જરા જુદો પડતો. તે વાંદરાને મળતું મોઢું અને શરીરે વાળ ધરાવતો, એટલે તેને નરવાનર ape-manનું નામ અપાયું છે. આપણા વડવા એ નરવાનરો શિકાર અને માછલાં ઉપર ગુજરાન ચલાવતા અને મુખ્યત્વે નદીઓના કાંઠે એ ખોરાક સુલભ હોવાથી ત્યાં વસવાટ કરતા. ચામડાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતા અને સહકુટુંબ રહેતા. શિકાર, સ્વરક્ષણ ને ઘર વપરાશ વગેરે માટે એ લોકો જાડા પથ્થર અને લાકડાનાં જાતજાતનાં હથિયારો હાથે ઘડીને વાપરતા. આપણા પૂર્વજ આદિમાનવની સંસ્કૃતિ કંઈક આવી હતી.

પાષાણયુગની આ પ્રારંભિક માનવ સંસ્કૃતિઓની શોધખોળ ઉપલી સંસ્થાઓ દ્વારા હમણાં ગુજરાતમાં કરાવવામાં આવી છે, અને તેના માટે યુરોપમાં આ વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી આવેલા પુરાવિદોને રોકવામાં આવ્યા હતા.

આ શોધખોળ દ્વારા જણાયું છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં, મુખ્યત્વે સાબરમતીની ઉપત્યકામાં, આજથી લગભગ પચાસથી પંચોતેર હજાર વર્ષ પૂર્વે આદિમાનવોએ વસવાટો માંડેલા હતા. એ યુગમાં સાબરમતીનો પ્રવાહ હાલ કરતાં ઘણો વિશાળ હતો અને તેના તટપ્રદેશે ગીચ વનો છવાયેલાં હતાં. એ વનોમાં આ લોકો શિકાર કરતા ને ધાર્મિક ઉત્સવો ઉજવવા વિચરતાં કરતા. કેટલાયે હજાર વર્ષો સુધી એ પ્રજાનો વસવાટ સાબરની બાજુમાં ચાલુ રહ્યો. પછી ઉત્તર હિંદ ઉપર એક મહાન કુદરતી આફત આવી. હિમનદીઓના પ્રવાહો એ પ્રદેશ ઉપર છવાઈ રહ્યા અને બરફના સેંકડો ફૂટ જાડા થરો જમીન પર પથરાઈ ગયા. એ કાળ હિમયુગ કહેવાય છે. ૪ લાખ વર્ષ ઉપર 'યેલ-કેમ્બ્રિજ એક્સ્પીડીશન' નામનું, અમેરિકન અને અંગ્રેજ બન્નેનું-

શાસ્ત્રીઓ તથા પુરાન્વેષકોનું એક મંડળ આ હિમયુગોને લગતી શોધખોળ હિંદમાં કરી ગયું છે. એ હિમયુગના પ્રભાવથી હિંદમાં આમલી હદીનો માળ બેઠો અને ઉત્તર હિંદની સામે જ આવેલા ગુજરાત વગેરે પ્રદેશો એ હદીને લઈ વસવાટ કરવા યોગ્ય રહ્યા નહિ. કુદરતના આ કોપના કારણે ઉત્તર ગુજરાતમાં વસી રહેલો આદિમાનવસમાજ કાં તો નાશ પામ્યો ને કાં તો એ પ્રદેશ છોડીને બીજે ક્યાંક જતો રહ્યો. ઇ. સ્માં આદિમાનવ સંસ્કૃતિનો આદી અંત આવ્યો.

પછી તો પચાસેક હજાર વર્ષો સુધી એક પછી એક કેટલા એ હિમયુગોના ઉપદ્રવો ઉત્તર હિંદમાં ચાલુ રહ્યા ને તેના પરિણામે ગુજરાતની વસ્તી જીવનવિહોણી પડી રહી. એ સમય દરમ્યાન, ખાસ ઉત્તર ગુજરાત જે લોએસ (Loess) નામની અત્યંત ઝીણી ગોરાડુ માટીથી ઢંકાએલું છે તેના લગભગ સોઢસો ફૂટ જાડા થરો એ પ્રદેશ પર પવનની ક્રિયાથી બંધાયા કર્યા. એ થરોમાં ક્યાંય કોઈ પણ પ્રકારના જીવની નિશાનીઓ જણાતી નથી. આ માટીની ઉત્પત્તિ પણ ઘણી રહસ્યમય માલૂમ પડી છે. ક્યા સ્થાનમાંથી અને કેવી રીતે એ માટી ઊડીઊડીને ઉત્તર ગુજરાત ઉપર પથરાઈ છે એ કોયડો હજી હવે ઉકેલવાનો છે.

ઉત્તર હિંદ પરના હિમયુગોનો અંત આવતાં ગુજરાતમાં એ ગોરાડુ માટી (લોએસ)ના થરો બંધાવાની ક્રિયા પૂરી થઈ અને તેની સાથે જ વાતાવરણ પણ વસવાટ યોગ્ય બન્યું. આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન વિકાસક્રમને વઈ આદિમાનવ હાથના જેવો મનુષ્ય બની ચૂક્યો હતો અને તેની પાષાણ સંસ્કૃતિ ઘણી જ પ્રગતિ સાધી ચૂકી હતી. પાષાણ સંસ્કૃતિનો એ વેળા છેલ્લો તબક્કો હતો. એ સંસ્કૃતિ સાથે કોઈક અજાણ્યા પ્રદેશથી એક મોટો માનવ સમુદાય ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યો અને આ લોએસના બંધાએલા ટેકરાઓની હારમાળાઓ ઉપર પોતાના વસવાટો માંડી દીધા. આ લોકો મોટાં હથિયારોને બદલે નાનાં તેમજ કળાપૂર્ણ હથિયારો અને તીક્ષ્ણ ચાકાં વાપરતા, માટીનાં વાસણો ચાકડા ઉપર ઉતારી પકવીને ઉપયોગમાં લેતા અને ઝૂંપડીઓ બાંધીને રહેતા. પાષાણયુગના છેલ્લા તબક્કાની સંસ્કૃતિ ધરાવનારા એ નવા લોકો માનવકુળના ક્યા વર્ગના હતા, કેવી રીતે તેમની સંસ્કૃતિનો અંત આવ્યો અને તેમની એ સંસ્કૃતિ પછી ક્યારે ગુજરાતમાં ધાતુયુગની સંસ્કૃતિનું આગમન થયું ઇત્યાદિ કોયડાઓ હજી હવે ઉકેલવાના છે.

આ સંશોધન આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનું થયેલું કહેવાય અને તેની ઝીણીઝીણી વિગતો, બાકી રહેલા સંશોધન પછી, અહેવાલ બહાર પડશે ત્યારે આપણને જાણવા મળશે.

(શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યાએ મુંબઈના ગુજરાત સંશોધન મંડળ આગળ ગઈ તા. ૨૧-૨-૪૨ના રોજ આપેલા ભાષણનો સાર)

પતંગિયાની પાંખના ઑટોફોટોનો કોયડો

પતંગિયાની પાંખનો 'ઑટોફોટો' લેવાની રીત આ પ્રમાણે છે. એ માટે કૅમેરા કે અજવાળાની જરૂર પડતી નથી. જે પાંખનો ફોટો લેવાનો હોય તેને ડાર્કરૂમમાં જઈ ફોટોગ્રાફિક પ્લેટની ફિલ્મ બાજુ પર બરાબર દબાવીને મૂક્યા બાદ, પ્લેટને અપારદર્શક કાગળમાં વીંટાળી પેટીમાં અમુક સમય હાલે નહિ એમ મૂકી રાખવી, ત્યાર પછી બીજી પ્લેટોની જેમ એ પ્લેટને ધોવાથી પેલી પાંખનો પૂરેપૂરી વિગત વાળો, નસો અને ટપકાં તથા બીજાં ચિહ્નોથી બરાબર અંકિત થએલો ફોટોગ્રાફ મળી રહે છે. આમ મેળવેલો ફોટોગ્રાફ સામાન્ય રીતે પૉઝિટિવ હોય છે, પરન્તુ કોઈ વખત નેગેટિવ પણ આવે છે. આવા ઑટોફોટો માટે કંઈ ખાસ બનાવટની પ્લેટની જરૂર પડતી નથી. પ્લેટ અને પાંખનો સંયોગ ઓછામાં ઓછા બે દિવસ અને વધારેમાં વધારે ત્રીસ દિવસ રાખવો પડે છે. ઉપરાંત પકડાએલા પતંગિયાની, એટલે ત્રીસ દિવસ જૂની પાંખોનો પણ ફોટો લઈ શકાય છે.

આમ આવો ફોટો પડવો એ એક કોયડો ગણાય. એ વિષે વિવિધ અનુમાન કરવામાં આવે છે. એક અનુમાન એવું છે કે પતંગિયાની પાંખમાંનું કોઈ અજ્ઞાત તેજકિરણ પ્લેટ પર અસર કરવાથી છબી પડે. આવું કિરણ એક વખત સૂર્યતેજમાં રહેલા પતંગિયાની પાંખમાંથી તો આવતું નથી ને? એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા અંધારામાં જ ઉછેરેલાં અને કદી યે સૂર્યપ્રકાશ નહિ પામેલા પતંગિયાની પાંખનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને છતાં ઑટોફોટો લઈ શકાયો હતો.

બીજું અનુમાન એવું છે કે કોઈ રાસાયણિક તત્ત્વની હાજરી પાંખની રૂવાંટીમાં રહેલી હોવાને લીધે, પાંખ અને પ્લેટનો સંયોગ થતાં ફોટોને આવશ્યક એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરીને છબી ઉપજાવે છે. પરન્તુ સર્વમાન્ય થઈ પડે એવું કારણ જડ્યું નથી.

ન્યૂયોર્ક ખાતે ઍન્ટોમૉલૉજિકલ સોસાઇટીની સભામાં શ્રી ગ્રીએ આ પ્રમાણે લેવાએલા ફોટો રજૂ કર્યા હતા.

ધંધાદારી તેમ ફોટોગ્રાફીમાં રસ લેતા સજ્જનો આ હકીકત પર વધુ પ્રકાશ નાખે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. —ગ. હ. દેસાઈ

પંચમહાલના ભીલોને લગતી શોધખોળ

મુંબઈના ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી ગુજરાતની મૂળ પ્રજાઓને લગતી જે શોધખોળો થવાની છે તેનો પ્રારંભ આ શિયાળામાં પંચમહાલ જિલ્લાના ભીલો સબંધી સંશોધનથી કરવામાં આવ્યો છે. લખનૌ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ડી. એન. મજમુદાર, મુંબઈની શેઠ ગોરધનદાસ મેડિકલ કૉલેજના પ્રો. ડૉ. જી. એમ. ફુકલકર અને શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહે, ભીલસેવામંડળના સહકારથી આ કાર્ય કર્યું હતું અને હવે થોડા સમયમાં જ તેનો અહેવાલ બહાર પડશે.

'બાલશક્તિ ગ્રંથાવલિ'નાં પુસ્તકો

ઉંદરમામા: લેખક—મસ્ત ફકીર, ૦-૫-૦; **પોપટની મુસાફરી:** લેખક—ધીરતન લટકારી, ૦-૫-૦, **ચાંદામામા:** લેખક—નાગરદાસ ઈ. પટેલ, ૦-૬-૦, ત્રણેના સંપાદકો ઇન્દુલાલ હ. મહારી અને ધીરતન લટકારી, પ્રકાશક, બાલશક્તિ કાર્યાલય, મોડાસા (એ. પી. રેલવે)

નવજીવન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

રચનાત્મક કાર્યક્રમ. લેખક—ગાંધીજી, ૦-૨-૦, તેયાર્તી કન્યાને શ્રી નરહરિ પરીખના ગુજરાતી પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ કરનાર—કાશીનાથ ત્રિવેદી, ૦-૮-૦, **દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન:** લેખક—ગાંધીજી, ૧-૮-૦, **લોકમાતા:** લેખક—કાકાસાહેબ કાલેલકર, ૦-૬-૦, **ટૉલ્સ્ટૉય અને શિક્ષણ** અનુવાદક પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે, ૦-૮-૦, **રચનાત્મક કાર્યક્રમ**—કેટલીક સૂચનાઓ રાજેન્દ્રબાબુના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ, ૦-૩-૦, **સર્વોદય** રસ્કિનના અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે લખનાર—ગાંધીજી, ૦-૩-૦, સૌનેના પ્રકાશક—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, સદ્વોધજ્ઞાનકમ્ (અર્થ હરિના ત્રણે શતકોમાંથી શ્લોકોની ચૂંટણી) સંપાદક કાકાસાહેબ કાલેલકર, ૦-૧૨-૦, **મારું ગામડું** લેખક બબલભાઈ પ્રા. મહેતા, ૦-૧૦-૦ બંનેના પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

આ મહિનો (માર્ચ) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિના જીવનચરિત્રો અને તેમાં યે મહારાણી વિક્ટોરિયાના ચરિત્ર વડે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નામ કાઢનાર અંગ્રેજ લેખક લિટન સ્ટ્રાચીનો જન્મ, ઈ. ૧૮૮૦. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક જાણીતા સેવક સર રિચર્ડ સ્ટ્રાચીના એ પુત્ર અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આગળપડતું સ્થાન ધરાવે છે.

તા. ૬ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વિચારપૂર્ણ એટલી જ રંગદર્શી કવિતા લખનાર વિખ્યાત કવયિત્રી અને જાણીતા અંગ્રેજ કવિ રૉબર્ટ બ્રાઉનિંગની પત્ની ઇલીઝાબેથ બૅરેટ બ્રાઉનિંગનો જન્મ, ઇ. ૧૮૦૬. એની અનેક કૃતિઓમાં 'સૉનેટ્સ ફ્રૉમ ધ પોર્ટુગીઝ' નામનો સૉનેટોનો ગુચ્છ (જે કવિ બ્રાઉનિંગ સાથેના સ્નેહને પ્રેરાએલા) શ્રેષ્ઠ ગણાય છે

તા. ૯ મહાત્મા ગાંધીજીએ અમદાવાદની યોજના સૌપહેલા જાહેર કરી, ઇ. ૧૯૨૦

તા. ૧૨ નાઝીઓએ રાજરમતથી ઑસ્ટ્રિયા કબજે કર્યું, ઇ. ૧૯૩૮.

તા. ૨૦ અમદાવાદના મીલમજૂરોએ માલિકો સામેની હડતાળમાં વિજય મેળવી ૩૫ ટકાનો વધારો મેળવ્યો અને ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા ઇ. ૧૯૧૮.

તા. ૨૧ 'કાળા કાયદા'ને નામે હિંદભરમાં હડધૂત થએલું 'રૉલેટ બિલ' ૩૫ વિ૦ ૨૨ મતે પસાર થયું, ઇ. ૧૯૧૯.

તા. ૨૪ હિંદ પરના અંગ્રેજ વર્ચસ્વ વિષેના પોતાના તલસ્પર્શી ગ્રંથો તેમજ અનેકમુખી લેખન પ્રવૃત્તિઓથી જાણીતા થએલા સમર્થ વિદ્વાન વામનદાસ વસુ (મેજર બી. ડી. બસુ) નો જન્મ, ઈ ૧૮૬૭

તા. ૨૭ નાશિકની 'ભોંસલે મિલિટરી સ્કૂલ' નામની જાણીતી લશ્કરી શાળા ગ્વાલિયરના મહારાજાને હાથે ખુલ્લી મુકાઈ ઇ. ૧૯૩૮.

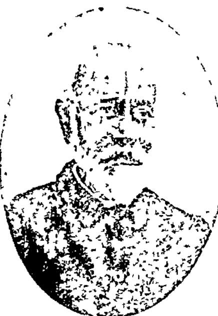
તા. ૩૦ રૉલેટ બિલના કાળા કાયદા સામે દિલ્હીમાં હડતાળ અને તેને પરિણામે નિર્દોષો પર ગોળીબાર, ઇ. ૧૯૧૯.

તા. ૩૧ ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ અને ગણિતી રેને ડેકાર્ટિસનો જન્મ, ઇ. ૧૫૯૬ 'પ્રિન્સિપીઆ ફિલૉસૉફી' અને 'મેડિટેશન્સ ડ પ્રીમા ફિલોસોફિયા'માં તેના પરિપક્વ વિચારો મુકાયા છે. ઇ. ૧૬૫૦ના ફેબ્રુઆરીમાં સ્ટૉકહોમ મુકામે તેનું અવસાન થયું

આ મહિનાની વ્યક્તિવિશેષ

વામનદાસ વસુ (મેજર બી.ડી. બસુ)

વીસમી સદીના પ્રભાતે પોતાની વિવિધ પ્રતિભા ને પ્રવૃત્તિથી અમાનૂભૂમિ બંગાળને નરપુંગવોની જે હારમાળાએ ઉજ્જવળ ગૌરવવંતી બનાવી છે તેમાં કુશલ અને નિરાળું



વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મહાસમર્થ વિદ્વાન શ્રી વામનદાસ વસુનો જન્મ ઇ ૧૮૬૭ની ૨૪મી માર્ચે લાહોરમાં પંજાબ સરકારી કેળવણી ખાતાના સુશિક્ષિત કાર્યકર બાબુ શ્યામચરણ વસુને ત્યાં એમના છેલ્લા સંતાન તરીકે થયો. પાંચ માસના બાળ વામનને મૂકી પિતા સ્વર્ગવાસી થયા બાદ મંગલસ્વરૂપ માતા ભુવનેશ્વરીદેવીએ અત્યંત તંગી અને કારમું દારિદ્ર્ય વેઠી બે પુત્રો અને બે પુત્રીના ઉછેર તથા શિક્ષણનો બોજ ઉપાડી લીધો. શીલવતી અને બુદ્ધિમતી માતાના સુસંસ્કાર બાળકોના ઊછરતા માનસ પર ચિરઅંકિત થયા.

ઇ. ૧૮૮૨માં મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરીને વામનદાસ લાહોરની મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થયા, પરંતુ પ્રસૂતિવિદ્યામાં નાપાસ થયા ત્યારે એમના મોટા ભાઈ શ્રીશચંદ્રના અને બહેન જગતમોહિનીના પતિ તારાચંદ દાસના પ્રોત્સાહનથી ૧૮૮૮માં વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ ગયા ને ત્યાં એલ. એમ. એ., એમ આર સી એસ ને આઇ.સી એસ.ની પરીક્ષાઓ પસાર કરી અંદર હરિફાઇની લશ્કરી તાલીમ લઇ 'કિંગ્ઝ કમિશન' મેળવ્યું.

સન ૧૮૯૧માં એ સ્વદેશ પાછા ફર્યા ને સાથે જ મુંબાઇ ઈલાકાના મેડિકલ ખાતામાં એમની નિમણુક થઈ એમની સોળ વર્ષની નોકરીનો મોટો ભાગ સુદાનની લડાઈના રણક્ષેત્રોમાં વ્યતીત થયો અને એ દરમિયાન લેવાએલા અતિશ્રમને કારણે એમનું આરોગ્ય લથડ્યું ઇ. ૧૯૦૭માં નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી પેન્શન લઇ નબળી તબિયતે ને સહકુટુંબ સ્વવતન અલ્લાહાબાદ આવી રહ્યા

પરંતુ એમનો નિવૃત્તિકાળ તો ખરેખરો પ્રવૃત્તિકાળ બની રહ્યો ધનસંચય કે સુખવૈભવ એ આ સાધુચરિત પુણ્યપુરુષનું જીવનધ્યેય ન હતું. એમનું એકમાત્ર ધ્યેય હતું ભારતભાગ્યને ઘડનારા નવાંનવાં બળોની જનની સમી સાહિત્યસેવાનું, જેની સિદ્ધિના શ્રી વસુ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી પુરુષાર્થી સાધક રહ્યા

જીવનભર એમણે વિદ્યાની અખંડ ઉપાસના કરી અને અસંખ્ય ગ્રંથો તથા લેખો લખ્યા એમના ઐતિહાસિક પ્રકાશનોની સામગ્રી તો ખરેખર એમની પ્રતિષ્ઠા બની ગઇ અલ્લાહાબાદમાં પાણિની ઑફિસ નામ સંસ્થા કાઢી સંસ્કૃત વ્યાકરણ, 'સિદ્ધાન્ત કૌમુદી'નું ભાષાન્તર વગેરે ઉત્તમ કોટિની પ્રકાશનમાળા પ્રગટ કરી 'અપુષ્પ વનસ્પતિ'ની તથા 'હિંદના વૈદ્યકીય રોગો'ની પોણા બસો રૂપિયાની કીમતની ગ્રંથમાળા પ્રસિદ્ધ કરી ' જેનાથી એ ભારતવાસીઓમાં ઘેરઘેર જાણીતા થયા ને 'હિંદમાં ખ્રિસ્તી સત્તાનો ઉદય'ના પાંચ ગ્રંથ, અને 'હિંદમાં ખ્રિસ્તી સત્તાની જમાવટ', સાથે બીજા ઘણા ગ્રંથો એમણે લખ્યા છે

હિંદી હાથવણાટના સાતસો નમૂનાના ટુકડાઓનો મોટો સંગ્રહ કુલ અઢાર ગ્રંથોમાં એમણે સંઘર્યો છે આવી અપૂર્વ ને વિવિધ સાહિત્યસામગ્રી પ્રગટ કરીને માત્ર એ બેસી રહ્યા નથી; પરંતુ એ બધીને એઓ કોઇ ને કોઇ ચાલુ સંસ્થામાં કે નવી સંસ્થાઓ સ્થાપીને ચિરસ્થાયી બનાવી ગયા છે

માતૃભાષા બંગાળી ઉપરાંત અરબી, ફારસી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ, સિંધી, પંજાબી, કાશ્મીરી, પુશ્તુ, નેપાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓ એ જાણતા સ્વભાવે નીડર, સ્પષ્ટવક્તા અને જેટલા સ્વમાની તેટલા જ સ્વદેશાભિમાની હતા. જલિયાંવાલા બાગની કતલના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે અનેક રાતો સુધી એ ઊંઘી નહિ શકેલા

અજ્ઞાન ને પરતંત્ર માનસનું તમસ જ્યારે ચોપાસ ફેલી રહ્યું હતું ત્યારે ઉજ્જવળ ભાવિની ઝાંખી કરી નવયુગના પ્રબળ તેજકિરણો પ્રગટાવવા જિંદગીભર વસમી તપશ્ચર્યાવાળો અખંડ પુરુષાર્થ સાધનાર અને ઇતિહાસ, વૈદ્યક, વનસ્પતિવિદ્યા, આરોગ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય, કળા—એવા જ્ઞાન ને સાહિત્યજીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અખંડ વિદ્યોપાસના કરી એ બહોળા વાચન અને મર્મગ્રહી અભ્યાસના ફળરૂપ વિદ્યાની અવિરત માગ જેવા લખાણો અને ગ્રંથો વહેંચતા ગયા જનાર એ સમર્થ વિદ્વાનનું ઈ ૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અવસાન થયું

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે આખા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ખૂબ મહેનતુ વિદ્યાર્થી હતા; પણ નાનપણમાં ઘણા જ હઠી ને એકમાર્ગી હતા, અને એટલા નિર્ભય કે ઘરે ઘેર આવીને પાસ થયાની ખબર ગરબીપેઠે ન આપે. માતાપિતાએ બાબત ઠપકો આપે ત્યારે સરળતાથી કહે "એમાં શું કહેવાનું હતું? નંબર નિશાળે નહિ એટલે પાસ નો થઈએ જ ને?"

કહેવતનો અર્થ "ગાંઠના મૂળગા ગયા." બહુ લોભ કરવા જતાં મામમ ગાંઠનો ગરથ પણ ખોઈ બેસે છે એ દર્શાવતી આ કહેવત પાછળ વાત છે કે મારવાડના ગામડા ગામમાં ગાડાવાળાને ૨૦૦ રૂપિયાની મૂડી એકઠી કરેલી. આવડી મોટી રકમ એકઠી થઈ તેની ફુલાવામાં એને વેપારમાં મોટી લાખો કમાવાનો એને લોભ થયો અને એ બાબત સલાહ લેવા નીકળતા કોઈ ઠગે કહ્યું કે 'રાજાનું લશ્કર થોડા દસ દિવસમાં આવવાનું છે એ વખત બાજરાનો ભાવ વધી જશે, માટે બાજરી ખરીદીને સંઘરી લે.' ગાડાએ પોતાની બધી મૂડીથી બાજરીની વખારો ભરી લીધી, પણ લશ્કરનું લશ્કર કાંઈ આવ્યું નહિ ને બાજરી સડી ગઈ ને નાખી દેવી પડી, અને ગાંઠના મુળગા (ગાંઠના ગણ પૈસા) પણ ગયા'

આ ગરીનાનું નામ માર્ચ, તે યુરોપીય પુરાણકથાઓમાં વર્ણવેલા યુદ્ધદેવતા માર્સ (મંગળ) દેવના નામ પરથી પડેલું છે



દેશદેશના શિરપેચ બનાવ્યા છે ને ચીનના ચતનીનો છે

અશુદ્ધ લેખનથી થતા અનર્થ

સુરત=કામદીઠ . . સુરત=મુખાકૃતિ
તુર્ય=ચોથો ભાગ . . તૂર્ય=એક જાતનું વાદ્ય
દિન=દિવસ . . . દીન=ગરીબ
નિકર=સમૂહ . . . નીકર=નહિ તો
પલિત=પળિયાવાળુ . પલીત=ભૂતપ્રેત
બિનસ્વીકૃત (ફારસી) . . બીન=વીણા
શકુ=નાળિયેર . . શકૂ=જાણવાનું માપ
ગમિ=ડગલો . રાશી=ખરાબ
વિનુ=વિના . . વીનુ=પ્રસવની પીડા
વધુ=વધારે . . વધૂ=વહુ
પુકાર=ચગ . . પુકાર=તિરસ્કારનો ધ્વનિ
રવિ=સૂર્ય રવી=શિયાળુ પાક

—રાજુ રમણલાલ શાહ

ગણિત નવમાંથી કોઈ પણ નવમાં મારો. તેનો ગોળ (એટલે કે તેના બધા અંકોનો સરવાળો) કરી મૂળ રકમમાંથી બાદ કરશો તો બાકી રહેલી રકમના અંકનો સરવાળો હંમેશ (નવ) જ આવશે



તમે સીધા ચાલો છો? ઘણા માણસો કહેશે કે હા પણ આ ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ કરવાનું કોઈને પણ કહેશો એટલે ચાર પડી જશે!

બાલ છેડાવાળો

એક લાકડી તેના હાથમાં પકડાવી માથું હાથને ટેકવીને, આંખો કાઢીને રાખી ઝડપથી લાકડીને ચાર ફેરા કરવાનું એને કહેવું પછી આથી ફેરા પૂરા થાય કે તરત જ એના હાથમાંથી લાકડી આંચકી લઈ કહેવું કે બે જણને બારણે હાથ અડાડી આવ! એ તમે નેટલો પ્રયત્ન કરશે પણ સીધો બારણે નહિ જાય, પણ આમતેમ ડાફોળિયાં મારશે!

૧૯૩૮માં ન્યુ મેક્સિકોની યુનિવર્સિટીના અઢાર વર્ષના વિદ્યાર્થીના વિલિયમ લોયડ જેકબ્સ નામના એક આંધળા ભાઈ નવા વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયા હતા એ વિલિયમ લૉડબ્સ એનો બાપ હતો. ને તે એનો દીકરો હતો!

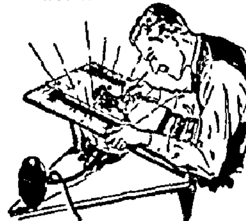
દુનિયામાં લાખોમાં એક છાપખાનાનો માલિક હોવાનો દાવો નૈરાનવ શાપોએ યુનિયને દશમું સન્ચ, કારણ કે એ ૧૪ ફૂટ લાંબા અને ૧ ફૂટ ૩॥ ઇંચ પહોળા એક જ કાગળ પર છપાયા છે!



'OUR INDIA' by M. MASANI

નવેમ્બરમાં જેણે ત્રીજું ગો મરણ જોયું નહોતું એવો એક માધુ માઇકલ એરોન્સ આખરે ૧૯૩૮માં મરણ પામ્યો હતો. એના જન્મ પછી તરત જ એની માતા મરણ પામી હતી, ને ત્યાં કોઈનો પરાણે ગ્રહ્યો પડ્યો નહીં એટલે ગાડામાં એને ફેરવવામાં આવ્યો હતો

આપણા શરીરમાં લોહી નિયમિતપણે ફરી રહ્યું છે તે ડૉ. વિલિયમ હાર્વે નામના શાસ્ત્રીએ શોધ્યું હતું.



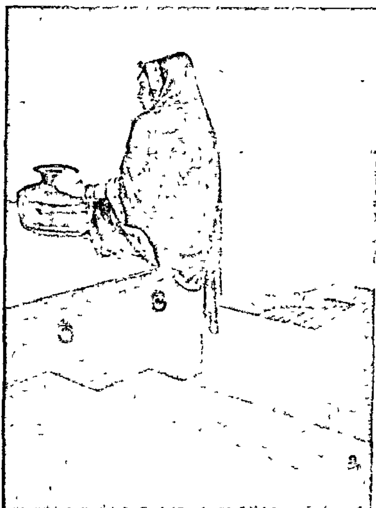
બહાર માનવ ઉપર ડ્રોઇંગ ફ્લાસ્ક હોય તો એનાક આક પાડવું, જમણેથી જોતાં દેખાય તેમ કાગળ ઉપર દોરી કાઢી, ને પર આલ્બમ કે કાર્ડબોર્ડ જેવામાં લગાડી બારણાં ઉપર બેસાડીને બાર પરથી ફેરવો, અને પછી એમાં ટેબલ પર તેને ફેરવીને દેખો તો ચિત્રની રેખાની જાડાઈ તેને દોષ નો એ કાક અરીસામાં જોઈ રાખો ને પર ભરાવો તરફ કે પ્રમાણ મળ્યે આ બાજુથી બહાર ઉપર પણ ચિત્રની આકૃતિ એવી મળશે અને એમ ચિત્ર દોરી શકાશે



ગામડાની ઉત્તરાયણ — ચિત્રકાર એચ. પી. પરેશ

આ તરુણ ચિત્રકારે ચિત્રમાં પ્રસંગોચિત વાતાવરણ બહુ સારું જમાવ્યું છે, માત્ર વેષભૂષાઓને એણે જરૂર કરતાં વિશેષ અલંકારી બનાવી છે

મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના જાન્યુઆરી માસમાં ભરાએલા પ્રદર્શનમાં રજુ થએલાં ચિત્રો



નદીકિનારે
ચિત્રકાર પી આર રૉય

આ વર્ષના પ્રદર્શનમાં ચિત્રકળાના આલેખનકૌશલ્ય અને પ્રસંગાનુસારી ચિત્રસંયોજનવાળી ઉત્તમ કૃતિઓ રજૂ કરનાર તરીકે આ કલાકારે રૂપાનો ચન્દ્રક મેળવ્યો છે આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપેલું રંગચિત્ર પણ એમની જ કૃતિ છે. શાન્ત, સ્વચ્છ આલેખન અને રમણીય તથા કાવ્યમય રીતે રજૂ કરેલાં પાત્રો સાથે ઊઠતી મધુર વિચારની લહરીઓ, એ એમનાં ચિત્રોનાં અનેરાં આકર્ષણો હતાં.

(ફોટો: મુંબાઈ આર્ટ સોસાયટીના સૌજન્યથી)





ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

(વિવરણ માટે જુઓ પૃ. ૯૭)

ડાબી બાજુથી 'ગરીબી'—શ્યામલાલ પરીખ (અમદાવાદ) બીજું ઇનામ, વચ્ચે 'માતા'—મગનલાલ માસ્તર (પાલનપુર) ત્રીજું ઇનામ, છેલ્લે 'નિર્જીવ નળિયાં' હાસમ સુતાર (નડિયાદ), નોંધપાત્ર



કેટલીક જયંતી-ટિકિટો

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકાએ જુદાજુદા રાજ્યોની શતાબ્દીઓ તથા વિવિધ પ્રસંગોની જયંતીઓને સ્મરણાંકિત કરવા કાઢેલી ૩ સેન્ટની ટિકિટો—અનુક્રમે વર્મોન્ટ પ્રાંતની સ્થાપનાની ૧૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી તેની રાજસભાના મકાનવાળી ટિકિટ, અમેરિકાના મધ્ય પ્રદેશને સૌ પ્રથમ વીંધીને એની જીતને સરળ બનાવનાર બહાદુર સ્પૅનિશ સાહસસફરી કોરોનાડોની ચોથી શતાબ્દી ૧૯૪૦માં ઉજવાઈ તે પ્રસંગની એ સફરીની છબીવાળી ટિકિટ, અમેરિકન રાજબંધારણમાં હબસી ગુલામોની મુક્તિ વિષે ૧૩મી કલમ સુધારાયાના પ્રસંગની ૭૫મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી, હબસી પર આશીષ વર્ષાવતા લિંકનની છબિવાળી ટિકિટ, ૧૯૪૦માં વ્યોમિંગ પરગણાની ઉજવાએલી ૫૦મી જયંતી વેળા કાઢેલી ટિકિટ, જેમાં વચ્ચે સમાન હક્ક પ્રબોધતી સ્વતંત્ર્યદેવી, અને બંને બાજુએ એ પ્રાંતના બે મુખ્ય ઉદ્યોગો (ઢોર ઉછેર અને જંગલ)ના પ્રતીક સમા તેના બે ધંધાદારીઓની છબિ છે, ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાએ સંયુક્ત થઈને કાઢેલા 'પાન અમેરિકન યુનિયન'ની ૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી એ ત્રણે દેશની દેવીઓનો રાસ આલેખતી ટિકિટ, ૧૯૪૦માં ઉજવાએલી ઈડાહો પરગણાની ૫૦મી જયંતીના સ્મરણમાં કાઢેલી, એ પરગણાની રાજસભાના મકાનવાળી ટિકિટ, ૧૯૪૦માં પૉની એક્સપ્રેસ (ઘોડા પર ટપાલ લઈ જવાની પદ્ધતિ)ની ૮૦મી જયંતી ઉજવાઈ તેના સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટ, એમાં વચ્ચે મારંમાર ઘોડે દોડતા ટપાલીનું ચિત્ર છે, અને ઉપલી બાજુ ડાબે ખૂણે ઘોડાના મોઢાના હાડપીંજરનું (૧૮૬૦ની સાલ સાથે) તથા જમણે ખૂણે વાઢેલા કણસલાના ઢગલાનું (૧૯૪૦ની સાલ સાથે) એવાં બે પ્રતીક છે તે એમ દર્શાવે છે કે ૧૮૬૦માં જે મુલક અનેક ઘોડાઓના પ્રાણ હરનારો ભયંકર વેરાન હતો તે આજે ફળદ્રુપ બની ગયો છે

(શ્રી હરિલાલ ઍંકરના સંગ્રહમાંથી)

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અજાયબ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે.

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન

ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદૂર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બળ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.



કીમત
પા રતલના પૉટનો રૂ. ૧ાા
અરધા રતલના પૉટના રૂ. ૨ાા
એક રતલના પૉટના રૂ. ૫)

કારખાનું: મથાનીરોડ મુંબાઈ—૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

દુકાન: જૂની મહાજનવાડી મુંબાઈ—૨

અમદાવાદના એજન્ટ ભોગીલાલ બ્રધર્સ · ગાંધીરોડ

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેરખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો



ઘણા લાંબા વખતથી જે અત્યંત કાળજીપૂર્વક તૈયાર થઈ રહ્યો હતો તે

અભિનવ ચિત્રસંગ્રહ બહાર પડી ગયો છે.

રંગ ને રેખામાં કુમાશભર્યું

કવિત્વ વહાવનાર કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં

આમાં સંગ્રહાએલા ૨૧ પૂર્ણરંગી અને ૩૪ સાદા ચિત્રો પછી ભાગ્યે જ એમનું કોઈ સંગ્રહયોગ્ય ચિત્ર રહી જવા પામ્યું હશે એવી રીતે પસંદગીથી આ સંગ્રહને સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ને ઉપરાંત કલાકારે ઉત્તરોત્તર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની ચરિત્રરેખા છે.

ઑઇલ અને વૉટર કલર, પેન્સિલ અને પેન-ઍન્ડ-ઇંક સ્કેચ, સ્ટેપલ વર્ક, વૂડકટ, સૉફ્ટ બ્રશસ્કેચ આદિ. એમની કલમ ને પીંછીનો કસબ દર્શાવતા બધા પ્રકારના નમૂના એમાં છે.

ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ તથા કલાશોખીનોના સંગ્રહ માટે એ અમૂલ્ય ચીજ છે.

જન્મજયંતી, લગ્નોત્સવ આદિ શુભ પ્રસંગે તેમજ વારતહેવારે આપી શકાય તેવી મોંઘી ભેટ ઊંચા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલું અને રૂપેરી રંગની ઝલક સાથે ત્રણ રંગમાં છાપેલા ભભકભર્યા પૂંઠા સાથેનું પાકી બાંધણીનું, કુમારના કદનાં મનોહર રૂપરંગ ધરાવતું પુસ્તક છતાં

કિંમત ત્રણ જ રૂપિયા (રજિ. પોસ્ટેજ ૦–૬–૦) કુમાર કાર્યાલય · રાયપુર · અમદાવાદ

સર્વ માન્ય !!

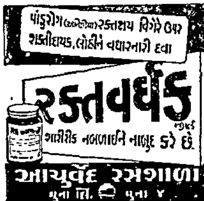
આજકાલ સૌ કોઈ શિયાળામાં શક્તિસંગ્રહ માટે

રક્ત વર્ધક

વાપરે છે તદુપરાંત

અષ્ટવર્ગચ્યવનપ્રાશ સુવર્ણમાલિનીવસંત,

મકરધ્વજગુટી વગેરે શક્તિદાયક ઔષધો મગાવો



રંગલહરી

મધુરી લહરે જીવનને રંગમય કરતાં આઠ રંગચિત્રો

અને

નૃત્યરેખા

પ્રસન્નતા ને ઉદ્રેકભર્યા જીવનભાવોને રંગભરી રેખાવલિમાં મૂર્ત કરતાં આઠ ચિત્રો

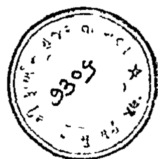


બંનેની
નવી આવૃત્તિઓ
બહાર પડી છે

કીંમત દરેકની રૂપિયો દોઢ · પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય અને જાણીતા વિક્રેતાઓ





મા

કલાકાર · શ્રી યામિની રાય

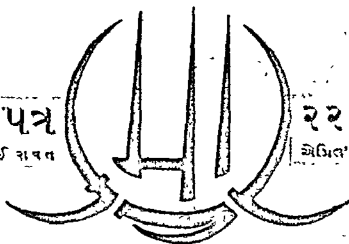
એમના પરિચય માટે જુઓ 'આપણા કલાકાર' નામે વિભાગ

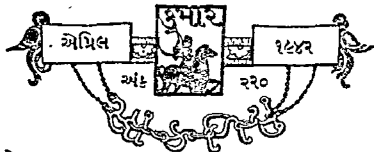
આવતી કાલનાં નાગરિકોનું પત્ર

શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવળ ✱ સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

૨૨

એપ્રિલ'





કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક બચુભાઇ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂ ૬, બ્રહ્મદેશના રૂ ૬ા, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના મુંબાઇમાં. કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, ... અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં : નૂતન કો...

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો ...



ફોટો • આબીદમિયા સૈયદ]
'પૉપ્યુલર ફોટોગ્રાફી'ની હરીફાઈમાં શ્રી આબીદમિયા સૈયદે ૩૬,૦૦૦ હરીફોમાંથી આ ચિત્ર ઉપર ૧૦મું ઇનામ જીત્યું હતું.

ભૂતકાળની ભભક



[ફોટો • અખ્તર કે. સૈયદ
કૅમેરા: રોલાઇકોર્ડ II; લેન્સ ૩.૫ ટ્રાયોટાર, એક્સપોઝર: ૧/૩૦ સેકંડ f ૧૧; ફિલ્ટર: લાઇટ યલો; ફિલ્મ: કોડાક સુપર એક્સ; તડકામાં લીધેલું.



શુક્રવારની ગુજરી

ચિત્રકાર : રત્નપ્રભા મોદિયા

વર્ષ ૧૯ કુમાર અંક ૪

એપ્રિલ • ૧૯૪૨

સીમન સીરાનિયન*

• રથોદ્ધતા •

મેદની ઉલટતી સમુદ્ર શી
ઘૂઘવી તરણીને ડુબાડવા
ઇશુના જીવનની અનેકમાં
કોઇ કંપિત હૃદે વિચારતાં:
'શી વિધે અમિતકાય ભાર આ
કૂસનો વહી શકે ?'
પડે ઇશૂ
ઠોકરાઇ. તહીં મેદની મહીં
જોઇને તરુણ કોઇ, એ વદે:
'તાત, ભાર હળવો કરીશ તું?
શ્રેયભાજન જરૂર તું થશે.'
સીમને ક્રુસ લીધો. ઇશૂ ખભે
હાથ મૂકી પથ એ પૂરો કરે.
ધન્ય એમ સહપાન્થ જીવને
કોઇના થઇ વહાવવો પડે
ભાર એ ન; જીવિતવ્ય સાધના.

હરિશ્ચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ

*ઇશુને સજા કરાવી વધસ્તંભ તરફ લઈ જવા ઊપડેલી ક્રૂર માનવમેદનીમાં જે થોડા લાગણીવાળા હતા તેમાંનો એક એ જુવાન હતો. વધનો સ્તંભ આરોપી પાસે ઉપડાવવાના રિવાજ મુજબ ક્રૂસ ઉપાડીને ચાલતો ઇશુ ભાર અને થાકથી ઠોકરાઈ પડ્યો તે વેળા સીમન તરફ જોઈ તેણે પોતાનો ભાર હળવો કરવા માગણી કરી. સીમને ક્રૂસ ઉપાડી લીધો અને ઇશુએ એને ખભે હાથ મૂકી પંથ પૂરો કર્યો. બાઈબલના આ હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગને સૉનેટની છેલ્લી લીટીઓમાંનું જીવનસ્પર્શી વિધાન વધુ અસરકારક બનાવે છે કે 'એમ કોઈના જીવનમાં સહપાન્થ થઈને વહેવો પડે એ 'ભાર' નથી પણ જીવિતવ્યની સાધના છે' ગઈ એપ્રિલે ઇશુનું ક્રૂસારોહણ થયું હતું એ આ કાવ્યની આ અંક માટેની પ્રસંગોચિતતા ('અવતારના સાથી' એ નામના ઇશુજીવન વિશેનાં બાર કાવ્યોના હવે પ્રકટનાર ગુચ્છમાંથી)

આકળ

આકળ વિષેની એક નવી સુન્દર કલ્પના

• શિખરિણી •

જુવાનીને જોમે ઝળઝળ જળાવી જગતને
ઉનાળે આખા યે અવનિઉરને આકુળ કર્યું.
પછી પશ્ચાત્તાપે સદય હૃદયે વિશ્વભરને
નહવાડયું ને ઠાર્યું જળજળ કરી; દૈયું ન ઠર્યું.
શિયાળે રૂપેરી હિમઝનિ છવાઈ ડુંગરની,
ઠરે હૈડે હૈડે ખટક ખટકે જોબન તણી.
ફરી એના તાપે ગકળ મૃદુ અંગે બળતરા
હવે અંગેઅંગે, વિમળ થઇ;—તે આકળ ઝરે

પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

બન્ધો !

એક નવા જ શિરાફરની કાવ્યગમ્નિઓની
પિછાન કરાવતુ પહેલુ કાવ્ય

• મિશ્રજાતિ •

યુગોજૂના બધન સ્નેહના એ,
બધુત્વના સુંદર ગીતનાં?
રાચી રહ્યા માતની ગોદમાં ને
સગે લીધા ધાવણ સમાનતાનાં
પવિત્ર ઉચ્ચાર કુરાનના ને
રાગે વહ્યા શ્લોક ગીતાતણા યે,
સુષુપ્ત હૈયા મહીંને જગાડી
બન્યાં હતાં દર્પિત ડંખનાથી
સ્નેહાર્દ્રબાવો વળી બંધુહૈયે
ભીંજવતા માતની આંખ હર્ષે.
બન્ધો! વિસ્યા કાળની આ કથા જ ?
અને વહ્યાં શોણિતહેજ આજ
વધારતાં અંતર આતશોનું?
સહી શકે આ નવ માતૃહૈયુ
ને આજ ઊઠી તવ બંધુહારે
પ્રજાળશો ના તવ ધામ? માને
હશે હવે હર્ષ ડરે વહેતાં
સંતાનનાં શોણિત? શોકઘેર્યાં
એના નહિ લોચન શું નિહાળે?
બુઝાવશો આમૃત ઝેર માટે?

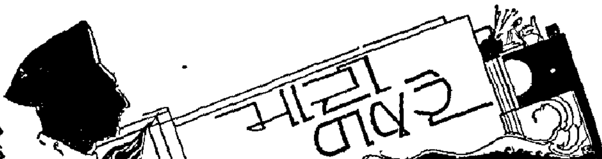
હૈદરઅલી હુસેન જીવાણી

સિંધુ ને સિંધુડો

સિંધુ ઉલ્લાસતો ભરતી એમાં ચડી
રેણ ને કાંગરા બાંધે એ
મોતીના બિંદુડાં જલફુવારા રચી
વેરતો ત્યાં ન લેખાં ગણાં યે
ગેહ કે કાંગરા રાચતા ત્યાં નથી
દીપને તેમને ત્યાંય તો એ.
સિંધુડો આત્મસાગરતણો સ્ફેરનો
જીવન છો જ્યહથી બાંધતું રહે
જીવન કે ગેહ છો વિશ્વના ગેહનાં
સિંધુ ને સિંધુડો સ્ફેરમાં રહે.

'લ'

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું અદ્યતન માસિક



ઉત્તર ભારતના કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રામાં કલકત્તાનું વર્ણન આગળ ચાલુ

હિંદી કળાના આગેવાન વિવેચકોને જો પૂછો કે આજે હિંદી કળાની પ્રગતિના મોખરે નવીનતા કોણ સર્જી રહ્યું છે, તો મોટે ભાગે શ્રી યામિનીકુમાર રાયનું નામ દેવાશે. ગ્રામજનતાના કલાસ્વરૂપો અને પ્રકારોને અપનાવી તેના વ્યાકરણ પર સાદા રંગ અને રૂપના ભેદકણો યોજનાર આ કળાકારનું નામ હમણાં જ કલાચર્ચામાં દેખાવા લાગ્યું છે, પણ એની વીસ વર્ષની એકાંત તપશ્ચર્યાના પરિણામે એને જ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિના અધિકાર મળવા જોઈએ તેથી તે વંચિત જ રહ્યા છે એમ કહી શકાય. એમનું સરનામું મને શ્રી નાગુશીબાબુએ આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ મારા વિષે તેમણે પાછળથી એક પરિચયપત્ર પણ પોસ્ટ કરી દીધો હતો.

કલાકાર જમનબાબુ

બાગબજારના ઉત્તરે નદીઘાટ આગળથી અમૃતબજાર પત્રિકાની ઑફિસ પાસે અમે પહોંચ્યા ત્યાં જૂનું બંગાળી જીવન જોવા મળ્યું. કેથી રસ્તાઓ સુધી કાલિમાતાની પૂજનો સમારંભ ગોઠવાઈ ગયો હતો. ભજેલા તેમજ ધંધાર્થી બંગાળી નરનારીઓ ઘાટ પર કરી ગોરોના પૂજાવિધિના કડકાણામાં ઉમેરો કરતા જનઆવ કરી રહ્યા હતા. તેમને કોઈને પૂછતા કલાકાર યામિનીબાબુના ઘરનો પત્તો મળ્યો નહિ. એવામાં ખાખી લૂગડાવાળો એક પોસ્ટમૅન મળ્યો. તેને પૂછતા ઉમંગથી તેણે કહ્યું 'હા હા, ચલો મેરી સાથ, મૈં આપકો જમનબાબુકા ઘર પર લે જાઉં.'



ભારતના કોઠામાંથી ઉત્પન્ન થએલા રંગ અને લાવણ્યરેખાઓમાં નવા જ છંદ અને નવા જ લય સાધતી યામિની બાબુની કલાકૃતિનો નમૂનો

તેની કારગીરીમાં સંગ આપતા અમે એકમે વચ્ચેથી ગલીઓ વટાવી પાછળના ગૃહસ્થ લત્તામાં પહોંચ્યા ત્યાં તેણે એક વડીલ નાનું ઘર બતાવ્યું ને કહ્યું 'વો ખિડકી ખોલ દેના, જમનબાબુ વહાં બૈઠે હી હોંગે.'

બારણે આગળ જઈ અવાજ કર્યો, એટલે તેમણે પોતે જ આવીને બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર નાના ચોકમાં આગળ પ્રવેશ કરાવ્યો. બંગાળી સગાયથી બંગાળી ઘરોમાં સ્ત્રીઓનો પાકો પડદો જળવાય છે, એટલે મુલાકાતે આવનારને ઘરના સ્ત્રીવર્ગનું દર્શન દુર્લભ રહે એવી આ તરફના ઘરોની રચના હોય છે. તોપણ જમનબાબુની કલાદૃષ્ટિએ એ ઘરને પણ નવીન રચનાથી એક સુંદર નાનું ચિત્રાલય બનાવી દીધું હતું. પ્રવેશના બારણા પર જ તેમના અનોખા પ્રકારના ચિત્રો ઉચિત રીતે ગોઠવેલા હતાં તેની સચોટ છાપ પડી. પછી અંદર નદી જેવી ચાલમાં થઈ પોતાની બેઠકમાં તે અમને લઈ ગયા ત્યાં ચુરી બને બાજુની ભીંતો અનેક કૃતિઓથી ભરપૂર કરી મૂકી હતી. તેમના ૧૮'×૯'ના નાનકડા દીવાનખાનામાં બંગાળી રીત મુજબ પાટ અને તકિયાની રચના હતી. ભીંતો ચિત્રોથી ખીચોખીચ ભરી હતી, પણ ગોઠવણીની ખૂબીથી તે દીપતી હતી. અજંતાની કોઈ નાની ઓરડી હોય એમ જ માની લ્યો! માત્ર કલાના સ્વરૂપનો ભેદ એ હતો કે પેલી કોઈ સુવર્ણયુગની સંસ્કારભરી ચમત્કારભરી ચિત્રભાષા છે તો અહીં ગ્રામવાસીઓને પસંદ પડતા ઘેરા રંગો અને જાડી રેખાઓના જુદાજુદા રંગપટોમાં વિવિધ વિષયો રચેલા હતા. બીન અને સારંગીની રાગરાગણીઓની સૂક્ષ્મતા અને વનરાઈમાંના વાંસળીના સૂર પૂરતી વાંસળી કે ગોપના ગીત-સુગવટમાં ભેદ છે, છતાં બંને કળાના જ પ્રકારો છે એવો જ અનુભવ શ્રી યામિની રાયની કળામાં થયો.

બાવન વર્ષની ઉંમરના એ પીઢ પુરુષના સ્મિત હાસ્યે અમને અંતરનો આવકાર આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે 'પ્રથમ તો હું યુરોપી શૈલીનો જ ઉપાસક હતો. જે વખતે અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરની મંડળીની બોલબાલા હતી તે વખતે હું શ્રી પર્સી બ્રાઉનના હાથ નીચે પશ્ચિમી ઢબના પોર્ટ્રેટ (તસ્વીરો) અને લૅન્ડસ્કેપ (દૃશ્યચિત્રો) કરી રહ્યો હતો. પણ આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં મને લાગ્યું કે આપણા પ્રાંતમાં અને ગામડાંમાં લોકો જે કળાથી પોતાની રસવૃત્તિનું પોષણ મેળવે છે તે હાથ ન કરી શકાય તો આપણી આ નવી કળાના ગ્રાહકો કે પ્રશંસક નકલી શિક્ષિતો સિવાય કોઈ નહિ હોય. ભારતના કોઠામાંથી જે રંગ અને લાવણ્યરેખાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તેની ઊર્મિ અને ક્રિયા પ્રગટ કરાય તો આજે જે ભેદ નવીન શિક્ષિતો અને ગ્રામજનતાના વચ્ચે પડ્યો છે તે દૂર થાય અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ સમર્થ બને. પણ આ કળાને કોણ અપનાવે? યુનિવર્સિટીઓ અને કળાશાળાઓના વિરાટ અને બેપરવાઈની હદ નથી. કલકત્તાના વર્તમાનપત્રોમાં મારા માટે સ્થાન નથી. કોઈ સ્વાભાવિક કલાવિવેચકે કે વિદ્વાન યુરોપિય



શ્રી યામિનીબાબુ અને તેમનો કલાકાર પુત્ર—ચિત્રોથી
બરચક ભીંતોવાળા તેમના નાના સુંદર દીવાનખાનામાં

પ્રવાસીઓ હિંદની મૌલિક કળા શોધતા આ ગલીમાં આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ ચિત્રનું વેચાણ થાય છે એ આવકની મર્યાદામાં હું મારું જીવન ટકાવી રહ્યો છું. હું ખાત્રીથી કહું છું કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય કલાપ્રકારો સહજ શીખી શકે છે' તેમણે પોતાના ૧૯ વર્ષના પુત્રનો અમને પરિચય કરાવ્યો. પોતે તેને આર્ટ સ્કૂલમાં મોકલવા સાથે પોતાનો વારસો પણ સોંપ્યો છે.

યામિની દત્તનાં તેમનાં ચિત્રો એકીસાથે જોયા પછી લાગે કે તેમણે તેમાં નવા છંદો અને લય આણ્યા છે. તેની મૂળ આદિવાસી શક્તિનાં ચિત્રો, રમકડાં અને જૂનાં ઓળિયા (પટ) કે બંગાળી ગામોમાંથી તેમણે એકઠી કરી છે. એક તરફ ટાગોર કુટુંબની વિદ્યા અને સંસ્કારસમૃદ્ધિએ પાંગરેલી, અજંતા રજપૂત મુઘલ અને ચીન-જપાનના અપાર વાગ્ભંડારમાંથી રૂપવતી નૂતન હિંદી ચિત્રશૈલી છે, તો બીજી તરફ આ એકલા સ્વાતંત્ર્યે પણ જીવની ગ્રામકળામાંથી સાદી છતાં જોરદાર ચમત્કાર ચિત્રપીઠ જમાવી પરાક્રમ કર્યું છે એમાં શક નથી. હવે તો તેની પેઢી કેમ વિસ્તરે એ નવા અભ્યાસીઓ અને ઉપાસકોનું જ કર્તવ્ય રહે છે.

યુરોપની સાદી ને સરળ રંગીન ચિત્રશૈલીઓને અપનાવનાર અને તેની પાછળ ઘેલા થનાર ઘણા શોખીનો મળે છે, તો આપણા જ દેશની ગ્રામજનતામાં સહજ જન્મ પામેલી ચિત્રશૈલીને વ્યાપક રૂપ કાં ન મળે? આ સાથે સાપેક્ષ તમનાથી કોઈ ન સમજતા કે એમની આ નવી કળા કોઈ શક્તિના અભાવે જન્મી છે. તેમણે એક નાના ખંડમાં સંઘરેલાં પોતાના પૂર્વકાળનાં રંગચિત્રો અને તસ્વીરો બતાવ્યાં તે તેમને આધુનિક પ્રયોગોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવા નમૂના હતા. ઓઈલ પેઈન્ટિંગ અને વૉટર કલરનાં તેમનાં ચિત્રસંયોજનો અનેકવિધ છે. પણ આજે તો રોજિંદાં કુલડીઓમાં સુંદર સાથે સાદી રંગની બાબીઓ ચિતરાતી તેમાંથી સિક્કા રાખી તેમણે કોરી સુંદરતા માટે કળાપ્રકાર મુજબ અને સરળ ભાવ એવો નાદ કાઢ્યો છે.

એમનાં વચનોમાં નિશ્ચય અને શ્રદ્ધા ખૂબ ભર્યાં હતાં; પણ એમના જીવનમાં જ્યારે એ સમજશે કે નહિ તેની ગ્લાનિ અને નિરાશા પણ હતા.

મારી સાથેનાં નજરથી ગુજરાતી કળાનાં ચિત્રો જોવા એમણે ઇચ્છા બતાવી તેથી બીજે દિવસે મેં તે જોવા મોકલ્યા ત્યારે તેમણે ખૂબ હર્ષ બતાવ્યો અને જણાવ્યું કે ભાષા અને મુલકભેદ હોવા છતાં, અંતરના સંસ્કારોમાં તો આખું હિંદુસ્તાન એકનું એક જ છે. ભારતની કળાનો કદ્દાર એક જ પ્રકારના રંગો ને હૃદયમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે.

એમના ચિત્રસમૂહનું પ્રદર્શન હિંદનાં વિવિધ નગરોમાં થાય તો તરુણ પેઢીમાં નવી પ્રેરણા અને સંસ્કાર જાગૃત થયા વિના રહેશે નહિ. જૈમન બાબુનાં ત્યાગ અને સિદ્ધિ અમર છે.

ભવાનીપુર ગુજરાતી સંમેલની

● શ્રી ચાંપશીભાઈએ અગાઉ પચ્ચીસ મીલન માટે ગુજરાતી સાહિત્યસભાનો સમારંભ યોજ્યો તે વખતે કેટલાક ભવાનીપુરવાસી ગુજરાતી સજ્જનો પણ ત્યાં હાજર હતા. તેઓ વેપારધંધામાં આગળ પડતા અને તો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઊંચા હોદ્દાઓ પર હતા. તેઓમાંના ઘણા કલકત્તાના એ દૂરના પરામાં રહે છે. તેમને શહેરના આ ભાગમાં કુટુંબ સહિત અવારનવાર આવવાજવાની મુશ્કેલી લાગવાથી તેમણે ભવાનીપુરમાં જ 'ગુજરાતી સંમેલની'ની એક જુદી સંસ્થા જમાવી છે ને ત્યાં વખતોવખત મુલાકાતો તથા સમારંભો યોજવામાં આવે છે. તેમનામાંના શ્રી દિવાનજી તથા શ્રી ધોળકિયાએ ઠરાવ્યું કે ત્યાંની ય મુલાકાતનો લાભ મારે લેવો તે મુજબ ત્યાં પણ એક સાંજે ગયો. તેમાં જમેલી બહેનો તથા ભાઈઓ અને તરુણોની સારી હાજરીથી પરોણા માટેના તેમના સદ્ભાવ ને આદર દેખાઈ આવતાં હતા. હું તો કલાયાત્રાએ નીકળેલો, એટલે અહીં મળેલાં ગુજરાતી ભાઈબહેનોને શું કહું તેની મોટી વિમાસણમાં પડ્યો. શ્રી ગગનવિહારી મહેતા અને શ્રી સૌદામિનીબહેન જેવાં સંસ્કારી અગ્રણીઓ જે મંડળમાં હોય ત્યાં મારી વાત ફિક્કી જ પડી જાય તેની મને ખાતરી હતી; છતાં ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિ વિષે થોડુંક મેં કહ્યું અને તેમાંથી રસપ્રદ પ્રશ્નાવલિ ઊભી થઈ તેથી વધુ રસ જામ્યો ને



ગ્રામ જનતાનાં કલાસ્વરૂપો અપનાવીને નવા વ્યાપક રૂપે રંગ રેખા અને નવી રેખાઓમાં સાદા રૂપરંગનાં ચિત્રો દોરનાર યામિનીબાબુની કળાનો નમૂનો

ઠીક વખત લીધો. સંમેલન તરફથી દર વરસે નાટ્યપ્રયોગો ગરબા વગેરેના ઉત્સવો પ્રસંગોપાત થાય છે, તેમા સ્ત્રીઓ પુરુષો ને બાળકો સરખો જ ભાગ લે છે. થોડા વખત પહેલા સાહિત્યસભા અને સંમેલનીના સભ્યો વચ્ચે ક્રિકેટ મૅચ યોજાઈ હતી અને શ્રી ચાપશીભાઈ જેવા પણ મેદાને પડયા હતા એ સિવાય આવા મંડળો ગુજરાતના પરોણાઓને સૌનો પરિચય કરાવી આપવાની સુંદર સેવા બજાવે છે અને પ્રાંતિક અસ્મિતાને પોષી જાગ્રત રાખે છે

પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય

● ભવાનીપુરમા મારા ઘણા અંગત સ્નેહીઓ પણ હતા, શ્રી લક્ષ્મીશંકરભાઈ જોષી, શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્ય, શ્રી મોહનભાઈ પુરોહિત વગેરે કલકત્તાના જૂના જોગી સમા છે, અને શ્રી ચાપશીભાઈના ભાઈ શ્રી દ્વારકાદાસ પણ ત્યા જ વસે છે આ બધાની સહાય ન હોત તો કલકત્તામા જુદાજુદા સ્થળો શોધી કાઢવાં ને વખતસર શરીરયંત્રને પોષણ આપવુ મુશ્કેલ પડે એમ હતુ ખાસ કરી કલાકાર પ્રમોદબાબુનુ ઘર શોધતા મને ખરેખરી ચીની શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્યના સુપુત્ર હરિભાઈ જે ફિલ્મ ડિરેક્ટર અંબુભાઈ આચાર્યના નાના ભાઈ થાય તે સાથે હતા તેમને પણ, કલકત્તાના પોતે જાણીતા છતા, ખૂબ પૂછપરછ કરવી પડી. કોઈ દૂરના અસલ બંગાળી પરામા રેલવેનો દાદર ઓળગી અમે તેમનુ ઘર શોધી કાઢ્યું નાગરિક કળાઓમા ગુજરાતે ઘણો વિકાસ કર્યો છે એમ એ લત્તો જોતા મને લાગ્યુ શ્રી પ્રમોદબાબુ વડોદરા કલાભવનમા બે વર્ષ ચિત્રવિદ્યાના આચાર્ય તરીકે કામ કરી ગયા છે. ભાઈ સોમાલાલ શાહ ને કૃષ્ણલાલ ભટ્ટને તેમના પરિચયમા મૂકવાનુ પુણ્ય પણ મારે ભાગે જમા થયુ છે, અને તેમણે પણ એ બન્ને ઉપર સારુ ધ્યાન આપી તેમના વિકાસમા સહાય કરી છે; એટલે તે સ્મરી તેમને મળવુ મને આવશ્યક લાગ્યુ પણ કલકત્તામા એવા મોટા કલાકારો કેટલા યે ખૂણે ખૂણે ગર્ક થઈ ગયા છે કુટુંબની જંજાળો, જ્ઞાતિના રિવાજો ને સમાજની બેપરવાઈએ પ્રમોદબાબુની કળાને રૂંધી મારી છે પ્રમોદબાબુએ અમને બારીમાથી હજામત કરતાકરતા જોઈ લીધા કે તરત નીચે આવ્યા એમણે નીચેનો રૂમ એ લત્તાની એક શાળાને ભાડે આપેલો ત્યા અમે થોડી વાર બેઠા એટલે તેમણે કપડા પહેરી લીધા અને કહ્યુ, ‘ચાલો મારા સ્ટુડિયોમા.’ સ્ટુડિયો નજીકમા જ હશે એમ અમે ધારેલુ, પણ એ તો બીજા એટલા જ અંતરે એક ત્રીજે ખૂણે નીકળ્યો ' ટ્રામની લાબી મુસાફરી કરી ત્યા પહોચ્યા લત્તેલત્તે દુર્ગાપૂજાનો સમારભ જામ્યો હતો માતાજીની મોટીમોટી કલાત્મક મૂર્તિઓ મંડપમા પધરાવી તેની શોભા અને પૂજામા ગરીબો તેમજ શ્રીમંતો એકસરખા ગુલતાન હતા એવા એક લત્તાને છેડે તેગાજ્ઞે એક મકાનમા અમને પ્રવેશ કરાવ્યો ચાવીથી બારણા ઉઘાડ્યા તો ચૂનાના પ્લાસ્ટર રહેલુ, વરસાદના ચૂવા થયેલુ, ફાટો પડેલી ભીંતોવાળુ એવુ એક મકાન જણાયુ કળાકારને કોઈ વિચિત્ર ઇજનેર મળેલો તેણે ઉપર બને એટલા લાખડના પાટા ચડાવેલા પરસાળમા કાચની બારીઓ જડેલી તેના કાચ પણ ફૂટી ગયેલા પણ વધુ ખરાબ દશા તો અંદરના ચિત્રોની હતી ભેજ અને ફૂગ ચારે તરફ તેની પાથમી તો કલાગનુ કામ કરી રહ્યા હતા હિમાલયનો પ્રવાસ કરી આવેલા આ અવધૂત કલાકારને તે ઉપર પણ બેપરવાઈથી હસતા જોઈ નવાઈ લાગી તેમના ઘણા સારા ચિત્રો હજુ પ્રકટ થયા નથી પોતાના સમકાલી આમતેમ પડેલા તેમાંથી એમણે સ્વ ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને ભેટ આપેલા છ ક્યૂબિસ્ટ ચિત્રો (અનેકબાજી દશા) બતાવ્યા ત્યારે અમારો આટો સફળ થયેલો લાગ્યો આ ચિત્રો શ્રી ગગનબાબુને દુનિયાના ઉસ્તાદોની હારમાં મૂકે એવા પ્રબળ ગુણવાળા હતા. આનંદ અને શોક મિશ્રિત લાગણીઓ વચ્ચે અમારે જલદી આ અનાદરભર્યા વાતાવરણમાથી ઊઠવુ પડ્યું પોતાના કરતા પોતાના શિષ્યો વધુ આરોગ્યસપન્ન અને સ્વસ્થ છે એટલુ અમારી પાસેથી જાણી પ્રમોદબાબુએ સંતોષ માન્યો

ફાઈન આર્ટ સેન્ટર

● કલકત્તાની પ્રવૃત્તિઓનો બધો વિસ્તાર નીરખવાનુ તો લગભગ અશક્ય હતુ યુરોપી ઢબે ચિત્રકળા કરી રહેલા સમર્થ ચિત્રકારો ત્યા છે કલકત્તાના નિવૃત્ત થયેલા પ્રિન્સિપાલ શ્રી પર્સી બ્રાઉન વિક્ટોરિયા આલ્બર્ટ મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર છે તેમના જ વખતના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ શ્રી જામિનીપ્રસાદ ગાંગુલી પણ નિવૃત્ત થવા છતા હિમાલય અને ગંગાના દશ્યો ચીતર્યા જ કરે છે તેમનું શિલ્પવૃંદ પણ મોટુ છે એમાંના કેટલાકે ‘ફાઇન આર્ટ સેન્ટર’ કરીને એક મંડળ સ્થાપ્યુ છે તેમા કલાકારોનો સંપર્ક, ચિત્રાલય, સ્કેચિંગ ક્લબ, શિક્ષણવર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની યોજના છે મેં આ કેન્દ્રની મુલાકાત લીધી તે વખતે કમનસીબે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હાજર ન હતી, પણ કલાકાર દિલીપ દાસગુપ્તાએ ત્યા મલાયાના પ્રવાસનાં પોતાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભર્યું હતુ તે જોવા મળ્યુ ચૌરંગી જેવા આલીશાન લત્તામા આ સંસ્થા બેત્રણ સારા વિશાળ ખંડ રોકે છે તે પરથી તેની વગનો ખ્યાલ આવશે વિશેષ સમયના અભાવે કલકત્તા કૉર્પોરેશન મારફત ચિત્રપરિચય દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ રચનાર શ્રી અમલ હોમને પણ હું ન મળી શક્યો. પૂજાના તહેવારે અનેક જણને વિશ્રાન્તિ કે વિહાર માટે તેમના સ્થાન બહાર મોકલી દીધા હતા

‘મૉડર્ન રિવ્યુ’ અને ‘વિશાલ ભારત’

● છતા પત્રકારોને ભાગ્યે જ તહેવારો હોય છે ટેલીફોન પર ખબર કાઢતા ‘વિશાલ ભારત’ના તંત્રી શ્રી શ્રીરામ શર્માનો હતુકાભર્યો આવકાર મળ્યો એટલે ત્યા સવારી ઊપડી ! કલકત્તાના લાબા અંતરો પર મુલાકાત બહુ આકરી તો પડે, પણ કોઈકોઈવાર ત્યા વાહનોની સગવડ સારી મળે છે. ત્યાંની ટ્રામ કદમા નાની છતા પંખા ને ગાદીઓની સગવડવાળી હોઈ ગમે તેટલા અંતરનો કંટાળો મટાડી દે એવી છે પણ ‘વિશાલ ભારત’ જતી વેળા ભાઈ નવીન ગાંધી બિરલા શેઠની મોટર ઍથી લાવેલા તેનો લાભ મળ્યો પેટ્રોલની કટકાઈએ મારા ઘણા યજમાનોને દુ ખી કર્યા હશે; પણ આજે તો ભારતના કુબેરરાજને ઘેર પધારો પહોંચવાનો હતો ‘વિશાલ ભારત’ની ઑફિસે આસાનીથી પહોચી ગયા અને ત્યાં અસલ બૈયા સ્વરૂપ, બેડી બાધણીના સફાચટ મસ્તક છતાં સીનાદાર મો અને વજદાર મૂછોવાળા શ્રીરામ શર્માના દર્શન થયા

શ્રીરામ શર્માજી

● એમની સાથે પત્રપરિચય તો બહુ લાબા વખતનો હતો, પણ આજે તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા ત્યારે એ કેવા સરળ, સાફસાફ બોલનારા ઉત્સાહી નરવીર છે તેનો ખ્યાલ મળ્યો એક મોટા ડાઇનિંગ ટેબલની ચારેપાસ તેઓ અને તેમનું મદદનીશ મંડળ એકજ ખંડમા સાથે કામ કરે છે તે બધાની તેમણે પિછાન કરાવી જુસ્સાભરી તીખી હિંદી પર તે પ્રભુત્વ ધરાવે છે કોઈપણ પ્રસંગે યુદ્ધતત્પર લાગે છે મૂળ તો તે અવ્વલ નંબરના શિકારી છે શિકારની તેમની જાતઅનુભવની વાતો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને ‘કુમાર’ને પણ તેની ખૂબ પ્રસાદી મળી છે બ્રાહ્મણ શરીર છતા શિકારની કામગરીમા તેમને અનહદ રસ છે. ચુસ્ત ખાદીધારી, નિયમિત કાંતનાર, પૂ. બાપુજીના અનન્ય ભક્ત, કદી જીભથી આમિષ સ્વાદ નહિ લીધેલો એવા છતા, કહેતા હતા કે ‘હાથમાં બંદૂક પકડતા હુ બાદશાહ બની જઉં છુ ’ એમની



ડાબી બાજુથી શ્રી રવિશંકર રાવળ, 'વિશાલ ભારત'ના સંપાદક શ્રી શ્રીરામ શર્મા, 'મૉડર્ન રિવ્યૂ'ના સંચાલક શ્રી રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાયના બીજા પુત્ર શ્રી કેદારનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય

વાતોનો પાર જ ન આવે. દલીલો પર દલીલો કરી તેમનો મત ચલાવ્યે રાખે મારા પ્રવાસનો હેતુ તેમને સમજાવ્યો એટલે બહુ ઉત્સાહિત થઈ ગયા અને યુ. પી. મા મને બધે ઊતરવાની સગવડ છે યા નહિ તે પૂછી લીધું. બધે સગવડ હતી. અલાહાબાદમા પિછાન નહોતી, એટલે તેમણે કહ્યું કે હું ત્યાંની ગોઠવણ કરી આપીશ અને મને પાછળથી તેમની ચિઠ્ઠીએ સરસ સગવડ કરી આપી શ્રીરામ શર્માજી પંદર દિવસ જ કલકત્તામાં રહે છે. પંદર દિવસ તેમની આગ્રા સુધીની રખડપટ્ટી જ હોય છે આગ્રામા તેમનું ઘર છે, પણ હિંદી ભાષાની સેવા ખાતર જ 'વિશાલ ભારત'નુ તંત્રીપદ સંભાળે છે. તેમનુ મિત્રમંડળ બહુ વિશાળ છે ગામેગામ તેમના થાણાં છે રાજદ્વારી વિષયમા તેમનો જુસ્સો જુદો જ છે યુ. પી. મા કૉંગ્રેસ કારભાર હતો ત્યારે તેઓ ગ્રામોદ્ધાર વિભાગમા અધિકારપદે હતા, પણ જરા સિદ્ધાન્તને પ્રતિકૂળ કંઈ લાગ્યુ કે છૂટા થઈ ગયા તેમનુ વાચન વિશાળ છે. શોખમા શિકાર, મલ્લવિદ્યા, પશુસંગોપન, ગ્રામસુધારણા વગેરે છે હમણા જ તેમણે પશુધન ઉપર બહુ વિગતપૂર્ણ લેખો 'વિશાલ ભારત'મા લખ્યા છે પૂ બાપુજીની નિકટમા રહી તેમના દિનચર્યા ને સિદ્ધાન્તો ઉપર માર્મિક વિવેચન કર્યું છે. શ્રી અમૃતલાલ વ પઢ્યાનો 'સોમનાથના મંદિર' ઉપરનો એક લેખ 'મૉડર્ન રિવ્યુ'મા પ્રકટ કરવાની ઈચ્છાથી હુ લઈ ગએલો તેની મેં તેમને વાત કરી, એટલે કહે 'ચાલોને, તમે જ કેદારબાબુને રૂબરૂ મળી વાત કરો બાજુના જ ખંડમા તેઓ બેઠે છે

કેદારબાબુ

● કેદારબાબુ શ્રી રામાનંદ ચૅટરજીના બીજા સુપુત્ર શાય બંગાળની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમા તે અગ્રનાયક છે, છતા 'મૉડર્ન રિવ્યુ'નુ સંચાલન સંભાળી રહ્યા છે. તેમને મળ્યા એટલે પ્રથમ તો મને કોઈ સામાજિક કે રાજદ્વારી પ્રતિનિધિ સમજી બંગાળના ગામડાના ધંધા કેમ તૂટી ગયા તેના પર મને ગરમ આલોચના સંભળાવી. મેં ધીરજ રાખી સાંભળ્યા પછી કહ્યું કે હુ તો કલાનો એક સામાન્ય સેવક છુ અને મારું પર્યટન જુદા આશય પર છે. સંપર્ક, સદ્ભાવ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવો એ જ મારું ધ્યેય હતુ અને તે દ્વારા કેવી રીતે દેશના ખૂણાઓ સુધી કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારી શકાય તેની મેં એક ટૂંકી રૂપરેખા તેમની આગળ રજૂ કરી ત્યારે તેમનુ વલણ બદલાઈ ગયુ અને સ્મિતપૂર્વક વાર્તાલાપ થવા દીધો. પછી મેં ભાઈશ્રી પઢ્યાનો લેખ સોંપ્યો એ ઘણા આદર અને ચિન્તાપૂર્વક તેમણે ગયા જાન્યુઆરીમા જ પ્રકટ કરી પોતાની સહૃદયતાની ખાત્રી કરી આપી છે. એમની સાથે ટૂંકે પતાવી અમે બહાર નીકળ્યા ત્યા બારણા પાસે જ ચિત્રકાર નગેન્દ્રે અમારી ચાર્જની ઝપી લીધી. તે જોઈ શર્માજી કહે 'અરે તમારી

બેની વચ્ચે હું તો ભજિયું (sandwitched) થઈ ગયો છુ"

શર્માજીના રૂમમા પાછા આવ્યા ત્યા તેમના શાગિર્દોએ અમારા માટે ફળાહારની રકાબીઓ તૈયાર રાખેલી. અરે ભગવાન! મહેમાનોને ડાગોડાર રસગુલ્લા ધરવામા આવે એવી ગોઠવણ તો તે કરી, પણ સાથે ક્ષુધા અને પાચનની બક્ષિસ જરા ય ન કરી સારું હતું કે ભાઈ વ્રજલાલ ત્રિવેદી સાથે હતા તે વખતોવખત અમારી આબરૂ સાચવતા તેમજ યજમાનોને નિરાશ થવા ન દેતા ' શર્માજી જરા બીમાર હતા છતા એ બેત્રણ કલાકની ઉષ્માભરી વાતચીત અને ઉમળકો ન ભુલાય એવા બન્યા.

ડૉ. અનંત પંડ્યા

● અમે કલકત્તા ગયા તેના બીજા દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતુ એવે દિવસે દરિયામા અચાનકભરતી ઉત્પન્ન થઈ એક મોટા વમળ સાથે પાણીના ઊંચા મોજા હુગલી નદીમા વેગે છે ને એ દૃશ્ય કુદરતનો એક અજબ ચમત્કાર લાગે છે અમને તે બતાવવાના લોભે શ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય કોઈ મિત્ર પાસેથી પેટ્રોલની પૂરી ગોઠવણ કરી મોટર લાવેલા બરોબર નવ વાગ્યે સામે પાર બોટૅનિકલ ગાર્ડનના અમુક ઘાટ આગળ પહોંચવા માટે રોકાયા વિના ધસ્યા તે દિવસે નદીસ્નાન કરવા ચાલી નીકળેલો માનવસમુદાય પણ મને ઓછો ચમત્કારિક ન લાગ્યો હાવરાનો પૂલ બે જ મિનિટમા પાર થઈ ગયે ત્યા અરેરા કલાક લાગ્યો સીબપુરના એ ભાગમા પ્રવેશતા જ એન્જીનીઅરિંગ કૉલેજનુ પાટિયુ વાચ્યુ, અને તેના પ્રિન્સિપાલ આપણા ડૉ અનંતુભાઈ પંડ્યા છે એની સ્મૃતિ થઈ આવી પણ અમને તો પૂરના ઘોડા જોવાની તમન્ના હતી, એટલે રોકાયા વિના ઘાટ પર પહોંચ્યા ઘણા લોકો એ દૃશ્ય જોવા ટાંપી બેઠા હતા 'હમણા જોજોને, દરિયા તરફથી ઊંચા ઊંચા દીવાલ જેવડા મોજા ગરજી જશેઆવશે, હોડીઓ ને સ્ટીમરો કિનારા પાસે ભરાઈ ગઈ બસ, ટાઈમ ભરાઈ ગયો છે ' પણ બેચાર હિલોળા મારી પાણી કેટલાક પગથિયા ચડી આવ્યુ ને સિવાય કશું બન્યુ નહિ અને અમે એક કલાકની હવા ખાઈ નિરાશ મને પાછા વળ્યા, તેમજ ડૉ. પંડ્યા સાથે એકાદ કલાક વધુ મળત તે પણ ગુમાવ્યો છતા તે સ્વજન જેવા હતા એટલે તેમના બંગલા પર ગયા. મારું વિઝિટિંગકાર્ડ ગયુ કે તરત તે દોડી લેવા આવ્યા અને ચિરપરિચિત સાદે 'રવિભાઈ, આવો આવો' કરી સૌને મળ્યા ડૉ પંડ્યા ગુજરાતનુ એક તેજસ્વી રત્ન છે. અને 'કુમાર' તો તેને ન જ વીસરી શકે. પોતાના બાલ્યકાળમા 'કુમાર'ને હસ્તલિખિત માસિકનુ રૂપ આપનાર ગુજરાતી કુમાર તે જ હતા, ને પછી પણ કેટલાક લેખો તથા વાર્તાઓનો અને અમેરિકાથી લખેલા પત્રોના મોંઘા ફાળો પણ તેમણે આપ્યો છે

હિંદમા મળતી નવી કેળવણીપદ્ધતિનો તે પૂરો લાભ પામ્યા છે અને ભાવનગરને તેના જન્મસ્થાન તરીકે કીર્તિ અપાવી છે બંગાળની કેટલી યે એન્જીનીયરિંગ કૉલેજોના તે અધિષ્ઠાતા છે અને ગવર્નરથી લગભગ બીજા નંબરનો જ અધિકાર તે ભોગવે છે. તેના પદની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વ એટલું બધુ છે - એ જગ્યાની લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિ હિંદમા ન મળતા લંડનની એક પેઢીમા શ્રી અનંતુભાઈ હતા



ડૉ. અનંત પંડ્યા

ચિત્રપ્રથામાં લાક્ષણિક હિંદી પ્રકારો આવી માળામાં યે લેવામાં નથી આવ્યા એ આશ્ચર્ય છે. સરળ રીત માટે કેટલાક જાપાની પ્રકારો અને અંગ્રેજી પ્રકારોનો પરિચય આપ્યો છે. નૈસર્ગિક ચિત્રણના નિયમો ઉપર વિશેષ રચનાઓ બનાવવી ઘટે છે વળી પદાર્થો, સ્થાપત્યો અને પુષ્પોના નામો તથા પરિચય મૂકવાથી ચિત્રકળાને શિક્ષણ-સહાયક બનાવી શકાય એ વાત પણ ભૂલવી ન જોઈએ. પટણાનો ધાન્યભંડાર અને અશોકનો સ્તંભ એક જ પાના ઉપર છે, પણ તેના નામ અને સ્થાન બતાવ્યા સિવાય ચિત્ર તરફ આકર્ષણ કે રસ ન ઉપજાવી શકાય. લેખકે યથાદર્શન (પરસ્પેક્ટિવ)ના પાઠો યોજવામાં વધુ વ્યવહારુ શૈલી બતાવવી જોઈતી હતી. એકબે ઠેકાણે નિયમ દર્શાવતા eye level (ક્ષિતિજરેખા) બતાવવામાં ભૂલ કરેલી છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

મહારથીજી એક ઉત્સાહી અને ભાવુક કલાકાર છે, એટલે ભારતીય અલંકારો આકૃતિઓ અને ચિત્રશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ અને સંશોધન કરી તે ચિત્રશિક્ષણના કાર્યને વધુ વેગ આપી શકે એવી અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. હવે પછીની આવૃત્તિઓમાં પદાર્થોના પરિચય આપવાની વાત સ્વીકારશે તો જરૂર આ પુસ્તિકાઓ વિશેષ શિક્ષણ-સહાયક બનશે. જરૂર લાગે ત્યાં ગ્રંથો અને સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એકંદર હાલ છે તે જ રૂપમાં પણ વિદ્યાર્થી પાસે આ પુસ્તિકાઓ પડી હશે તો તેના હાથ અને આંખને ચિત્રપ્રયોગો કરવાની તક આપોઆપ મળી રહેશે.

આધુનિક ગુજરાતના બ્રહ્મર્ષિ
સ્વ. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ

● ગઈ તા. ૯મી (એપ્રિલ)ના રોજ એમનો પરલોકવાસ થતાં ગુજરાતને વિદ્વત્તા, સંસ્કારિતા અને ગૌરવનું એક મહાપદ ગુમાવ્યા જેટલી ખોટ પડી છે અને એ પુરાશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વિદ્યા અને સૌજન્યના સાક્ષાત અવતાર સમા ધ્રુવસાહેબની દીક્ષા પામેલા અનેક વિદ્વાનો અને સ્નાતકોથી હિંદુસ્તાનભરમાં તેમનું ઋણ પથરાઈ રહ્યું છે. અમદાવાદ કે મુંબાઈમાં જેમની સાચી કદર કરવાની શક્તિ નહોતી એવા ધ્રુવસાહેબને ગાંધીજીએ નિમિષમાત્રમાં અપનાવ્યા અને



(બ્લૉક : ગુજરાત સમાચારના સૌજન્યથી)

મહામના માલવીયજીને હાથે ગુજરાતના એ મહામૂલા રત્નને યોગ્ય બનારસ હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયના આચાર્ય અને કુલનાયક (પ્રો વાઈસ ચાન્સેલર) પદે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે જ એની તેજસ્વિતાની વિશ્વના વિદ્યાજગતને જાણ થઈ. એમના વિદ્યાર્થીપ્રેમ, સ્વધર્મનિષ્ઠા, દેશભક્તિ ને સંસ્કૃતિ-પરાયણતાના અનેક દૃષ્ટાંતો ને અનુભવો એમનો પરિચય પામનારાઓને મળ્યાં છે. વ્યાપક વાત્સલ્ય અને ધ્યેયનિષ્ઠ અભ્યાસપરાયણતાનો એવો યોગ વિરલ વ્યક્તિઓમાં હશે. એ તો બ્રહ્મવિદ્યાના સાચા ઉપાસક અને જ્ઞાતા હતા, એટલે પરમ પદમાં જ સ્થિર થયા, પણ ગુજરાતને એમની ખોટ વિસારે નહિ પડે.

મોતીભાઈ અમીન-સ્મારક ગ્રંથ

● સેવા, જનહિત ને જ્ઞાનપ્રચારની પરબો બાંધી જનાર, નવ ગુજરાતના આદ્ય ઘડવૈયા મોતીભાઈ અમીનના જીવન અને કાર્ય વિષે, (એ જ નામનો) એક અતિ બોધપ્રદ, પ્રેરક અને રસભર્યો ગ્રંથ શ્રી મોતીભાઈ અમીન સ્મારક સમિતિ—આણંદ તરફથી સાડા ત્રણ રૂપિયાની કિંમતે બહાર પડ્યો છે. એના સંપાદક શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ શાહે એ જીવનવૃત્તાંત દ્વારા એમના જીવનની અનેક બાબતો ખરેખર રૂપમાં છતાં દર્દ અને ભાવના જગાડતી રીતે મૂકી છે. એકેએક સંસ્થા તથા પુસ્તકાલય આ ગ્રંથ વસાવી તેના વાચનનો લાભ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી અને ગૃહસ્થને પહોંચાડે એવી અમારી ભલામણ છે. ર. મ. રા.

રાષ્ટ્રઘડતરની એક આવશ્યક પ્રવૃત્તિ

ગ્રીષ્મ વ્યાયામવર્ગ

ઉનાળાની, સામાન્ય રીતે નિરર્થક જતી રજાનો સદુપયોગ કરી યુવાનોના જીવનને યોગ્ય માર્ગે વાળવા તથા તેમના શરીરધનને સરક્ષવા ને પોષવાના ઉદ્દેશથી, દર ઉનાળામાં ચલાવવામાં આવતા ગ્રીષ્મ વ્યાયામ વર્ગો આ વર્ષે પણ જુદાજુદા સ્થળે ચાલવાના છે. એની ટૂંકી માહિતી આ નીચે આપી છે. વિશેષ વિગતો તે તે સ્થળે મંત્રીને લખીને તેની વિસ્તારી માહિતી આપતી પત્રિકાઓ મંગાવી લેવી.

(૧) સરદાર શ્રી પૃથ્વીસિંહની દોરવણી નીચે મથાડના અખિલ વ્યાયામવર્ગની એક શાખા તરીકે ચાલનારો બારડોલીનો ગ્રીષ્મ વ્યાયામવર્ગ જેમાં ગ્રીષ્મ વ્યાયામવર્ગના ચાલુ અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત નાગરિક સ્વયંસેવક દળની તાલીમ, હાઈજીન, રાષ્ટ્રભાષા, બૅન્ડ, કાંતણકામ વગેરે વિષયો પણ રહેશે. સ્થળ—સ્વરાજ આશ્રમ બારડોલી (સુરત), સમય—તા. ૧લીથી ૩૦મી મે ૧૯૪૨, ખર્ચ—ભોજન તથા વ્યવસ્થાખર્ચના જાણુ ફી રૂ. ૧૮; તા. ૨૦-૪-૪૨ પહેલા ૩ રૂપિયા અનામત સાથે અરજી કરવી.

(૨) કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફનો ભાવનગરનો ગ્રીષ્મ વ્યાયામવર્ગ જેમાં વ્યાયામની શાસ્ત્રીય તાલીમ ઉપરાંત શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, અકસ્માત સમયે પ્રાથમિક મદદ, ગરીગ્સરક્ષણના દાવ, લાઠીય કવાયત વગેરે વિષયો પણ રહેશે. સ્થળ—ભાવનગર, સમય—તા. ૧લીથી ૩૧મી મે ૧૯૪૨, ખર્ચ ખોરાક તથા વ્યવસ્થા ખર્ચ માટે જાણુ ફી રૂ. ૧૭, તા. ૨૦-૪-૪૨ સુધીમાં બે રૂપિયા અનામત સાથે અરજી કરવી.

(૩) વસંત આશ્રમ—અમામા (સુરત)નો ગ્રીષ્મ વ્યાયામવર્ગ. કાઠિયાવાડ વ્યા. પ્ર. મંડળના અભ્યાસક્રમ મુજબ જ. સ્થળ—વસંત આશ્રમ અમામા, વાયા વેડછા સ્ટેશન, જિલ્લો સુરત, સમય—તા. ૧લીથી ૩૦મી મે ૧૯૪૨, ખર્ચ—ભોજન તથા વ્યવસ્થાના જાણુ ફી રૂા. ૧૭ રૂા. ૩ અનામત સાથે અરજી કરવી. આશ્રમથી થોડે જ દૂર અખિલ ભારત મહિલા પરિષદ તરફથી બહેનો માટેનો તાલીમ વર્ગ પણ ચાલવાનો છે.

(૪) શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, અમરાવતી (વરાડ)નો વર્ગ. તેના દર વર્ષના વિસ્તૃત અભ્યાસક્રમ સાથે. સ્થળ અમરાવતી (વરાડ), સમય—૧લીથી ૩૧મી મે ૧૯૪૨, વિગતવાર માહિતી મંત્રીને લખીને મંગાવી લેવી. અરજી તા. ૧૫-૪-૪૨ સુધીમાં કરવી.

આધુનિક હિંદી શરાફીના પિતા

સર સોરાબજી પોચખાનાવાલા



રાષ્ટ્રજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હિંદને જે નામાંકિત પ્રતિભાઓ મળી છે, તેમાંની એક ૧૯૩૭ના જુલાઈની ૪થીએ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૮૧ના ઑગસ્ટની ૯મીએ 'ગજનાગ હૉટેલ'ના માલિક પારસી પિતાને ત્યાં જન્મેલી એ પ્રતિભા તે સર સોરાબજી પોચખાનાવાલા. હિંદીઓ સ્વતંત્ર બૅંકો ચલાવી જ ન શકે એવી વિરોધી ધારણાઓના મૂળ વચ્ચે આગળ જ માર્ગ કરી, પોતાના પુરુષાર્થે ને હિંદના પ્રાણના પ્રતીકસમી એમણે સ્થાપેલી સેન્ટ્રલ બૅંક ઑફ ઇન્ડિયા એમની યાદ કરાવી રહી છે.

ચાર ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનોવાળા કુટુંબમાં સોરાબજી સૌથી નાના હતા. ૭ જ વર્ષની વયે એમના પિતા નસરવાનજીનું અવસાન થયું. સૌથી મોટા ભાઈ હીરજીભાઈ હવે કુટુંબના શિરછત્ર થયા. તેમણે પોતાના ભાઈઓને કેળવણી આપવા પાછળ કશી કમી ન રાખી. પોતાના બધા ભાઈબહેનોનો બોજ ઉપાડ્યો અને એમણે પોતાના ભાઈ-બહેનોના હિત ખાતર પોતાની જાતની મુદ્દલ દરકાર નહોતી કરી. આખી જિંદગી તે અવિવાહિત રહેલા. સર સોરાબજીના અવસાન અગાઉ માત્ર થોડા જ વખત પર પોતાના ભાઈઓ પ્રત્યેની ફરજ પૂરી પ્રામાણિકપણે બજાવ્યાના સંતોષ સાથે એ અવસાન પામ્યા. પોતાની કોશિશો અને આત્મભોગના ફળ સર સોરાબજીની ઉન્નતિમાં જોવા તેઓ જીવ્યા તેને જ એમણે એ જીવનનો સંતોષ માનેલો.

સોરાબજીએ સોળ વરસની ઉંમરે મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરી. પછી ગ્રેજ્યુએટ બનવાની નેમથી મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં જોડાયા, પણ પ્રીવિયસની પરીક્ષામાં જ નાપાસ થયા. તેમને વધુ વાંચી આવ્યું. અભ્યાસ છોડી દીધું. એમના મનને પણ ખાત્રી થઈ કે પોતે ખોટી લાઈન પસંદ કરી હતી. નોકરી માટે શોધ ચલાવી, પણ છ મહિના સુધી ક્યાંયે તે મળી નહિ. આખરે હીરજીભાઈએ પોતે જે 'ચાર્ટર્ડ બૅંક ઑફ ઇન્ડિયા, ઑસ્ટ્રેલિયા ને ચાઈના'માં કામ કરતા હતા તેમાં જ માસિક રૂ. ૩૦)ના માનદ પગારથી તેમને રખાવી લીધા.

અને આ ધંધામાં પડતાં જ સોરાબજીને ખાત્રી થઈ કે પોતાને માટે લાયક ક્ષેત્ર આ ક્ષેત્રમાં જ ગોઠવાઈ રહ્યું છે. તેમણે બૅંકના હિસાબ ખાતાના કામકાજ પર ધ્યાન આપવા માંડ્યું ને પોતાના ચાલુ ખંત ને ઉત્સાહથી તેમાં એ વરસમાં તો એટલી પ્રગતિ કરી કે મોટા ભાઈ બીમાર પડ્યા ત્યારે તેમનું બધું કામકાજ પોતે બાહોશીથી પાર ઉતાર્યું.

આમ દિવસે દિવસે બૅંકની સંપૂર્ણ પદ્ધતિથી માહિતગાર થવા પછી શાસ્ત્રીય અભ્યાસની ભૂખ સોરાબજીમાં જાગી, અને તેર એટલે લંડન ચેંબર ઑફ કૉમર્સની અને એવી બીજી સંસ્થાની પરીક્ષાઓ પસાર કરી. એની સાથોસાથ જ, પોતાની બૅંકમાંની નોકરી માટે વધુ લાયકાત મેળવવા માટે નાણાંનો અભ્યાસ પણ કરવા માંડ્યો.

એવામાં એક દિવસે ચાર્ટર્ડ બૅંકના એક અમલદારે લંડનની ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઑફ બૅંકર્સના ઓપાનિયાની એક નકલ સોરાબજીને બતાવી, ને સોરાબજીએ તરત એ સંસ્થાની પરીક્ષા પસાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિ સાથે વનના ખર્ચનું પણ કરવું જોઈએ ને? એ માટે એમણે વેપારી પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર થતા છોકરાઓને નામું શીખવવાનો વર્ગ ખોલ્યો અને ગઈમ રાવબહાદુર વસનજી ખીમજીના છોકરાઓનું ટ્યૂશન મેળવ્યું. એ અરસાનો સોરાબજીનો નિત્યક્રમ આ પ્રમાણેનો હતો: સવારના છ પહેલાં ઊઠી, સાડા સાત વાગ્યા સુધીમાં ઘરનું બધું કામકાજ પતાવી, નાનાના વર્ગમાં હાજરી આપતી દસ સુધીમાં ત્યાં રોકાઈ, ઈરાનીની દુકાનમાં નાસ્તો લઈ, સાડા દસે બૅંકમાં પહોંચવું. બૅંકમાં મોડે સુધી—ઘણી વખત રાતના આઠ વાગ્યા સુધી—તેમને રોકાવું પડતું. બૅંકમાંથી આવી, ભોજન લઈ, થોડીવાર તે હાર્મોનિયમ કે વાયોલીન વગાડતા ને દસ વાગ્યે સૂઈ જઈ મધરાતના મોડે સુધી પોતાનો અભ્યાસ કરતા. ગરમ મહેલ તો એ બાગે જ સૂતા. આ મુજબનો અઢાર અઢાર કલાકનો શ્રમ ગમે તેવા જુવાનને પણ થકવી નાખે, પરંતુ સોરાબજી અજબ ઉત્સાહથી એ સહે જતા.

અને એમનો એ શ્રમ સફળ પણ થયો. પરીક્ષાનો પહેલો ભાગ એમણે પસાર કર્યો. પસાર થનારાઓને ૫ અને ૧૦ પૌંડના ઈનામ આપવાનો એ સંસ્થાનો ધારો હતો, પરંતુ સોરાબજીને તેમાંનું કશું મળ્યું નહિ. તેમણે પત્ર લખ્યો, તેનો ઉત્તર જ ન મળ્યો. છેવટે જ્યારે પોતાની બૅંક મારફત પૂછાવી જોયું ત્યારે જવાબ મળ્યો કે એ ખાસ ઈનામો હિંદની શાખાઓને આપવાનાં નહોતાં!

સોરાબજીને આ ભેદબુદ્ધિથી જબરો આઘાત લાગ્યો, છતાં નાસીપાસ ન થતાં, કેવળ જ્ઞાન વધારવા ખાતર જ એ પરીક્ષાનો બીજો ભાગ પણ પસાર કર્યો. આ રીતે લંડનની બૅંકર્સ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સર્ટિફાઈડ એસોશીએટ તરીકે સોરાબજી પહેલા હિંદી હતા.

સાત વરસ ગયાં ને સોરાબજીને ડેપ્યુટી મુખ્ય કારકુનની જગ્યા આપવામાં આવી. એ જમાનામાં એ પગાર મોટો હતો, પણ સોરાબજીની મહત્ત્વાકાંક્ષા એથી યે મોટી હતી.

૧૯૦૫નો યુગ એટલે હિંદની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો પહેલો જુવાળ. 'સ્વદેશી'નું મોજું ત્યારે આખા હિંદમાં ફેલાઈ વળ્યું અને પ્રવૃત્તિઓ જેમ બૅંકમાં પણ સ્વદેશી પ્રવૃત્તિનો આવિષ્કાર થયો. એ પરદેશી હિંદના મોરચા પર તૂટ્યા અને સૌપહેલી હિંદી માલિકીની 'બૅંક ઑફ ઇન્ડિયા' ઊભી થઈ. બીજી યે બૅંકો એક પછી એક ઊભી થતી ગઈ. શ્રી સુરેશચંદ્રે સ્વામી બૅંક ને મિ. કાપડીઆએ મર્ચન્ટ્સ બૅંક સ્થાપેલી, પણ એ બંને નિષ્ફળ નીવડી હતી. આમાંની મર્ચન્ટ્સ બૅંકમાં સોરાબજીએ મૅનેજરની જગ્યાની (અનુસંધાન આગળ પાન [illegible]મે)

વશરામભાઈ



એક આંગળી પર થોડો શીખંડ લઈ તેમણે ચાખ્યો

કોઈ દિવસ, મને નથી સાંભરતું કે, વશરામભાઈ અગર તેમની પત્ની ધનકોર એ ઘડી માટે પેર આવી નિરાંતે બેઠા હોય; નહિ તો, મકાનના નીચેના ભાગમાં હું રહેતો અને ઉપરના મેડા પર તેઓ રહેતા. સાંજના વશરામભાઈ બજારમાંથી આવે ત્યારે હું બહાર ઓટલા પર ચોપડી વાંચતો બેઠો હોઉં પણ એ વશરામભાઈ મોઢેથી મને પૂછે નહિ કે કેમ છે ? આગ ત્રાંસી આંખે મારી સિકલ જોઈ લે અને ફક્ત આગળીના વેઢા પર અંગૂઠો ફેરવતા ચાલ્યા જાય. મને રહેવા આવ્યે પંદર દિવસ થયા એમાં એક જ દિવસ વશરામભાઈને મેં બોલતા તો નહિ પણ બબડતા સાંભળેલા. એમની ચંપલીના હાથમાંથી બારીએથી એક તૂટેલું રમકડું પડી ગયેલું તે લેવા વશરામભાઈ નીચે આવેલા. હું બેઠો હતો. રમકડું લઈ 'શું છોકરા એઈ કમબખત પાક્યા છે ! એક રમકડું ય સાજું રહેવા દે નહિ' એમ બબડતાબબડતા એ દાદર ચડી ગયા

પણ એક દિવસ મેં એક જબરું સાહસ કર્યું. વશરામભાઈના મેડા પર હું ગયો. દાદર પર મારો ધબકાર થતા જ વશરામભાઈ ઓરડામાંથી બહાર ધસી આવ્યા. તેમના હાથમાં પોપૈયાની ચીર હતી. મને જોતા તેમણે એ ચીર પાસેના ગોખલામાં મૂકી દીધી અમને એમ હતું કે મેં એ નથી જોઈ. ઢીંચણ સુધીનું ધોતિયું, ઉઘાડું બાંડિયું ને માથે તેલના અભાવથી બરછટ સીધા ઊભા જેવા વાળ, વશરામભાઈને એક જુદી જ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવવા બસ હતા

હું ઓરડામાં જવા કરું છું ત્યાં 'ચંપલીની બા કપડાં બદલાવે છે જરા' કહી મને તેમણે દાદર પાસે જ બેસાડ્યો. મારે કંઈ ખાસ કામકાજ હતું નહિ. હું ઊઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યાં ચંપલી હાથમાં પોપૈયાની એક મોટી ચીર લઈ બહાર આવી. વશરામભાઈની આંખ કાઢી પણ મારી તરફ જોઈ બોલ્યા: 'શું વાત કરું, ભાઈ ? એવા નઈ છોકરાં પાક્યા છે કે ન પૂછો વાત' અરે ભાઈ, હું શેઠને ત્યાં ગયો હતો. એક ચીર પોપૈયાની છોકરા માટે તેમણે મને આપી. સવારની આ ચંપલી હાથમાં લઈને ફરે છે નથી ખાતી કે નથી ભાઈને ખાવા દેતી શું છોકરી છે''

'ઠીક ત્યારે, જાઉં છું' હું ઊભો થયો.

'ક્યાં, તમે તો બેઠા ય નહિ, ભાઈ મારા ! બ ઘડી પાણી ય ના પીધું તમે'

'તમારે ત્યાં આવવાની ક્યાં નવાઈ છે?' મેં કહ્યું.

'એમ તે હોય ? ચા પીધા વિના તે તમારાથી જવાય કેમ? પણ આ તે કાંઈ સારું આવ્યું છે, તે ઘરની બૈરાંને ફૂરસદ મળે ? પાણી જવા દેવ' હેં..હેં હેં કેમ.... ખરું ને ભાઈ. ' હું દાદર ઊતરવા લાગ્યો ત્યાં સુધી એ હસ્યા

તેમણે પેલા ગોખલામાંથી ચીર લઈ લીધી. હું ઉપરથી પગથિયે જઈને ઊભો રહ્યો. વશરામભાઈ ઘરમાં જઈને ધનકોરને કહેતા હતા: 'કોઈ દિ નહિ ને આજે આપણે ઘેર એ આવ્યો કેમ ?'

'ભગવાન જાણે ! પણ કાંઈક સ્વારથ વગર આવે એવો એ'મા' ધનકોરે જવાબ આપ્યો.

'હા, સ્વારથ વિના એ આવે નહિ. કોઈ સ્વારથ વિના બીજાને ત્યાં ન જાય. અને તને ખબર છે ? એને અંદર બેસવું હતું, કંઈક લેવાની લાલચે, બીજું શું ?'

'પોપૈયા ભાળી ગયો હશે ક્યાંકથી' ધનકોરે કહ્યું.

'સાજુ, ચેતતા રહેવું પડશે, કેમ ?'

'હા'

અને પછી બને જણ આ મહાન નવી આફતના ભાર તળે જ સુનમુન થઈ ગયા

મેં નીચે આવીને મારી પત્નીને વાત કરી સાંભળીને સરોજ હસી પડી 'વહેમનું ઝાડ' બીજું શું હોઈ શકે ?' તેણે કહ્યું

બીજે દિવસે સાંજે હું ને સરોજ આવતી કાલે શાનું જમણ કરવું તે વિચારી રહ્યા હતા, કારણ સરોજની તે દિવસે જન્મતિથિ હતી દર વર્ષે હું મારા મિત્રોને તે દિવસે જમાડતો આ વર્ષે પણ તેમ કરવા વિચાર હતો.

સરોજનો વિચાર હતો કે શીખંડપૂરી કરવા, પણ મારો મત જુદો હતો. ગાઢ શિયાળામાં શીખંડનું જમણ સારું નહિ પરંતુ સરોજ કોઈ રીતે સમજે નહિ

અને સરોજને જરા મોટેથી બોલવાની ટેવ હતી. 'એમ હોય તો મારે કાલે જમાડવું જ રાખવું નથી' તે બોલી, અને એ વાક્યનું પૂર્ણવિરામ બન્યું વશરામભાઈનું 'ખખારનું' બહારથી તે આવતા હતા કમાન રૂપે કાપડનો દુરુપયોગ તે નહિ કરતા હોવાથી કોટના બને બાજુના ગજવામાં તેમણે ભાર ભર્યો હતો એક હાથમાં તૂટેલા હાથાવાળી છત્રી હતી. એક બાજુ ફાડીને બનેલે તેમનો ખૂણો ચશ્માં હતાં

એઈ દિવસ મહિને તે દિવસ એ અગાસી પાસે ઊભા રહ્યા. મેં ધાર્યું કે હમણાં કંઈક બહાનું કાઢી ઉપર જતા રહેશે, પણ એ તો એમ ન કરતા અગાસી પાસે બેઠા' કહીને એક ખૂણામાં લાંબો હાથ કરી મૂકી પગમાં પગરખાં પહેરવાનો એમને મહાવરો નથી એ એમના પગ પરથી કહી શકાય તેમ હતું

'શું સાળી ગરમી પડે છે, થોડાભાઈ ! બજાર વચ્ચે ઊભા રે'નારને લાગ્યા સમાને શું ગરમી... ! શું ઉકળાટ.. !' કહી મોઢે વળેલા પરસેવા એમણે લૂછી નાખ્યો". ''

'હે વશરામભાઈ ! ક્યાં નોકરી કરો છો, તમે ?' મેં પૂછ્યું પરંતુ તો જાણે કશું સાંભળ્યું જ ન હોય એમ બતાવવા 'હાક. થૂ' કરી તે થૂંકવા જરા બહાર ગયા. મેં બીજી વખત પૂછ્યું.

'નોકરી જ છે ને સારા ભાઈ! આ જમાનામાં શું નોકરી ને શું [illegible] ' [illegible] નવા [illegible], નોકરીમાંથી હવે [illegible] ... [illegible] .... અને ..' [illegible] ઝપાટાબંધ [illegible] કર્યો. [illegible] થોડી વાર ચાલી. [illegible] બંધ થઈ [illegible] કહ્યું: '[illegible] ને ?' [illegible] પર-[illegible], [illegible] નહિ [illegible]. [illegible] ... [illegible] છે, ભાઈ ?' કહી [illegible] દેવાનું [illegible] કહ્યું.

[illegible] નાંખે [illegible] વગરામભાઈ નો [illegible] ન [illegible] હોય [illegible] હતા. મેં [illegible] વાત કરી.

'આ, હું [illegible] તમારા [illegible].' એમણે કહ્યું.

'[illegible] ? [illegible], હવે તો [illegible] ?'

પણ [illegible] હતી: '[illegible] નથી કરવું.'

[illegible] બોલ્યા: '[illegible], [illegible] ... [illegible], [illegible] ને [illegible] કહી [illegible] ને [illegible] પછી ગીજુભાઈ-ની [illegible] હતું.

[illegible] હતી [illegible] વગરામભાઈ ને [illegible] મેં ન [illegible]

[illegible] વગરામભાઈ [illegible]

'આ અનુમાં એક [illegible] મારા મદદ, બહુ જોર નહિ મારા' [illegible] વગરામ-ભાઈએ કહ્યું.

[illegible] નાખી દીધા [illegible] કહ્યું: 'આ [illegible] એક [illegible] ન [illegible] શું છે ? બહુ જોર નહિ મારતા.'

બીજે દિવસે સવારે [illegible] [illegible] હતી. હું [illegible] [illegible] હતા. [illegible] વગરામભાઈ [illegible] 'કેમ, [illegible] ?'

મેં માથું હલાવી હા પાડી.

'કેમ, [illegible] આવી ગયા ?' એ તેમનો બીજો પ્રશ્ન હતો.

'હા' મેં કહ્યું

'ક્યાંથી લાવ્યા ?'

'[illegible] લેવાને ગયો.'

'[illegible], [illegible] ભાઈ, [illegible] નહિ, તમને [illegible] લેવા ન [illegible] કે નહિ ?'

'[illegible]' મેં કહ્યું.

'આ [illegible] છે કે શું ?' [illegible] વગરામભાઈ [illegible] [illegible] છે. [illegible] હોય [illegible] [illegible] '[illegible] તમને ? [illegible]' [illegible] છે [illegible] નહિ [illegible] નહિ"

અને [illegible]. 'આ [illegible] ?'

મેં [illegible] ને [illegible] ગયો.

'[illegible]! તમને [illegible] ન [illegible] છે ?'

'પણ [illegible] હું [illegible] ?'

'હા, [illegible]!'

પણ તેમની નજરમાં [illegible]

'ના ... ના .. ના ન [illegible] ..' [illegible] ગયો.

'[illegible] ન [illegible] ... [illegible] ... [illegible]', હું [illegible] મદદ કરે.'

વગરામભાઈએ [illegible] 'જા, [illegible] મદદ તો [illegible] ?"

પણ વગરામભાઈના [illegible] [illegible] 'હિ [illegible], આવે' કહી [illegible]

હું ને વગરામભાઈ [illegible] 'હું [illegible]' [illegible] કે [illegible] [illegible] ... કેમ, [illegible] ?'

મેં હા પાડી તેમની નાની ચંપા વારેવારે મારા હાથમાંની છરી લઈ લેવા ધમી આવતી. કાન્તિને વશરામભાઈએ શાક સમારવા બેસાડ્યો હતો. ચંપાને હું વારે વારે રોકતો. વશરામભાઈએ તે જોયું

'બને બેઠા કનુ, ઉપર જઈને કસ્તુરીને કહેને કે આ ચંપલીને તેડી આવીને રમાડે. હેં ધીરુભાઈ, એ શું, ? છોકરું જેટલું છોકરી પાસે રમે એટલું છોકરા પાસે ન રમે? કસ્તુરી તો ચંપલીને આમ હુલાવી-હુલાવીને રમાડે છે' વશરામભાઈએ હાથના ચાળા કરતાકરતા કહ્યું

કસ્તુરી ચંપલીને હુલાવી હુલાવીને રમાડવા લાગી. ઘડીકમાં રસોડામાંથી પૂરી લઈ ચંપલીને ખુશ કરે તો ઘડીકમાં શીખંડવાળી આંગળી ચટાડી તેને રાજી કરે. આમ જોતજોતામાં દસ વાગ્યા કાન્તિને નિશાળે જવાનો વખત થયો.

'બાપા, નિશાળનો વખત થયો ને?'

'તે હું શું કરું? જા કે' તારી માને, ઉપર જઈને ખાવા આપે''

ત્યાં રસોડામાંથી ધનકોરનો અવાજ સંભળાયો: 'તે રોયા, પહેલેથી ભસવું'તું ને, કે આજ તારે નિશાળ બળી છે? તો કંઈક રાંધી આપત! હવે જજે મોડો, એટલે માસ્તર જગ ઠોકે' કસ્તુરીને કીધું કે બે રોટલી કરીને રમકે, પણ કોણ સાંભળે, મારી બા? એ તો "બા તારા વિના ઢગલુંય નહિ દેવાય" એમાના છે' હું મરીશ ત્યારે ખબર પડશે! શું સરોજબેન, વાત કરું? આ આવડો છોકરો, પણ મોમાંથી ફાટતો નથી કે મારે નિશાળ છે શું રાંધ્યું છે''

ધનકોરે વળી ચલાવ્યું: 'થોડી વાર ખમ હમણાં ઉપર આવીને બે ઢેબરાં બનાવી દઉં એ ખાઈને નિશાળે જજે.'

'કાન્તિ ભલેને અહીં જમે'' સરોજે કહ્યું

'અરે, એને તો જમે ત્યાં ખાવાની ટેવ પડી છે, રોયાને''

ધનકોરે કાન્તિને જમવા બેસાડ્યો. કાન્તિની સાથે ચંપલી પણ જમવા બેઠી

'સામું જોઈને ગળચી લેને 'લ્યા કાન્તિડા! ભજિયાં નહિ ખા તો શું ડૂબકો પડી જવાનો છે?' વશરામભાઈએ કાન્તિને જરા ઠપકો કર્યો. સરોજની નજર એ ઠપકો સાંભળી કાન્તિની થાળીમાં પડી થાળીમાં ભજિયાં નહોતાં તેણે ભજિયાં પીરસ્યાં.

જમવા જમી રહ્યા હું અને વશરામભાઈ, ને ઘરમાં સરોજ તથા ધનકોર, એટલાં બાકી હતાં

વશરામભાઈ ઊભા થયા 'ઠીક લ્યો, ધીરુભાઈ, છે કંઈ કામકાજ હવે? હું જાઉં છું, હો ભાઈ!'

'પણ જમીને જ જાવને!'

'ના ભાઈ ના, કંઈ રુચિ નથી. ના ધીરુભાઈ, એવો આગ્રહ ન કરતા. મારા સમ જો બોલો તો.' પગમાં કંઈ કાંટો વાગ્યો કે શું તે તપાસતાં તે બોલ્યા.

'જે ભાવે તે.'

'તમે ય ધીરુભાઈ, હદ કરો છો, હો'' હાથ ધોઈ તે જમવા બેઠા.

'અરે કસ્તુરી... તારી માને કે' કે અહીં ખાવા ન બેસે; ઘેર જઈને જમે.'

પણ કસ્તુરીને કહેવા જેવું રહ્યું જ નહોતું છેક રસોડામાં તેમનો અવાજ પહોંચી ગયો હતો. 'એ તો અહીં જમશે.' સરોજે કહ્યું

'ના બેન, ના; એવું તે હોય, બાઈસા'બ?'

'ખાવાનું શું ખૂટી જવાનું છે?' મેં કહ્યું.

'એમ નહિ ધીરુભાઈ, પણ....' કહી શીખંડનો પહેલો વાટકો તેમણે પૂરો કર્યો,

બે વાટકા તેમણે પૂરા કર્યા ત્યારે મારા મિત્ર મધુસૂદન તેમને પીરસવા આવ્યા. 'અરે અરે ભાઈસા'બ' મને તે મારી નાખવો છે' હવે તો પેટ તણાય છે, હો?'

ત્રીજો વાટકો પૂરો થયો એટલે બે વાટકામાં જ તેમણે કઢીભાત ખાધા.

એક તપેલી ભરીને શીખંડ વધ્યો તેનો હું વિચાર કરતો હતો મોસંબી ગોપારીના ચૂરાનો ડબ્બો ભરેલો હોવાથી વશરામભાઈને બોલતા બરાબર ફાવ્યું નહિ ઝટપટથી ચૂરો હેઠળ ઉતારી તેમણે કહ્યું: 'કાલે સવારે ખાધો, શીખંડ' એ ક્યાં બગડી જવાનો છે?' પણ કંઈક યાદ આવતાં તેમણે કહ્યું 'શીખંડ આ ઋતુમાં બગડી પણ જાય, હો ધીરુભાઈ!'

તેમના કહેવા પ્રમાણે સાંજે છોકરાઓને થોડો થોડો મેં આપી દીધો કાન્તિ, ચંપલી, કસ્તુરી, અને કનુએ શીખંડની મોજ ઉડાવી

તોય એક વાટકી શીખંડ પડ્યો રહ્યો ચંપલીને તેડવા માટે વશરામભાઈ નીચે આવ્યા 'લે ચાલ ચંપલી, બાળાગોળી નથી પીવી?' કહી શીખંડની વાટકી તરફ એક નજર નાખી તે ચાલ્યા ગયા.

ચંપલી ખૂબ રડવા લાગી. હું ઉપર ગયો ને રડવાનું કારણ પૂછ્યું

'કંઈ નહિ ભાઈ, ખોટી ટેવ! છોકરાને તો ટેવ પાડીએ તેવી પડે.'

'પણ છે શું?'

'અરે, બાળાગોળી પાવા પછી અમે આને નક્કી દૂધ આપીએ છીએ. આજે ભાઈ જમનાર હતું નહિ એટલે દૂધ લીધું નથી ચંપલી કહે છે કે "બા...સીખંડ..." હવે ક્યાંથી લાવવો એ અત્યારે?'

મેં શીખંડની વાટકી એમને ત્યાં મોકલાવી કસ્તુરી વાટકી માંજીને પાછી આપી ગઈ.

મને તો સત્યનારાયણની કથા પર ખાસ શ્રદ્ધા નહોતી, પણ સરોજના આગ્રહથી મેં તે દિવસે રાતના કથા રાખેલી. ઓરડામાં પાથરવા માટે એક શેતરંજીની જરૂર હતી વશરામભાઈના ઓરડામાં રોજ પથરાતી શેતરંજી મને યાદ આવી મેં કનુને લેવા મોકલ્યો

કનુ લીધા સિવાય પાછો આવ્યો. તેણે વશરામભાઈના ચાળા પાડતાં કહ્યું: 'શેતરંજી લો, બઈયા, અત્યારે આ ચંપલીએ બગાડી કરી બગાડી મૂકી. ના પાડી એની બાને, કે શીખંડ વધારે નહિ આપ, પણ તેણે ખવડાવ્યે જ રાખ્યો. લે જો હવે, ચંપલીની દશા''

હું હળવે પગે દાદર ચડવા લાગ્યો. અંદર ઓરડામાં વશરામભાઈનું આખું કુટુંબ કંઈક ગંભીર મસલતમાં પડ્યું હતું હું દાદરમાં જ ઊભો રહ્યો

'હું તો'તો કે'તો કે એ આપણે ત્યાં કાંઈક અવસરને લીધે તો કિ' આવ્યો'તો? શેતરંજીની લાલચે આ આવેલો.' વશરામભાઈએ કહ્યું

જવાબમાં ધનકોરનો એક ઊંડો નિશ્વાસ સંભળાયો.

'વાણિયાનું પેટ એ તો' ગળથૂથીમાં જ સવારથ ભરેલો'' વશરામભાઈનું બોલવું હું સાંભળી રહ્યો

'પણ ધીરુભાઈ શેતરંજી લેવા જાતે આવશે તો?'

'તો શું વળી?'

'બગડેલી તો નથી!'

'હવે બગાડવી એમાં વાર શી? જા રસોડામાંથી પાણીનો ઘડો લઈ આવ.' ધનકોર પાણી લેવા ઊઠી એટલે હું તરત જ નીચે ઊતરી ગયો.

થોડી વારે મેં ઓરડે આવીને જોયું તો વશરામભાઈની બારીમાં એક શેતરંજી સુકાતી હતી અને તેમાંથી ટપક ટપક પાણીનાં ટીપાં ઓટલા પર પડતાં હતાં. 'સત્યમ્'

અંતરીક્ષમાં ઉડ્ડયન

પૃથ્વીતળથી છેક પંદર માઈલ ઊંચાઈ સુધીના અંતરીક્ષ વિષેની અજબ વૈજ્ઞાનિક હકીકતોનું શાસ્ત્રશુદ્ધ અને સત્ય જ્ઞાન આપતો

એક સ્વપ્નવિહાર



ઈ. ૧૭૮૩ના નવેમ્બરની ૨૧મી તારીખે ગરમ વાયુભર્યા બલૂનમાં બેસીને પિલાત્રે પહેલવહેલો ૫૦૦ ફૂટ ઊંચે ઊડ્યો, અને એમ જ દિવસ બાદ બીજી ડિસેમ્બરે એ ચાર્લ્સે ને રોબર્ટે ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ચડ્યા ત્યારથી માંડીને તે છેક હમણાં ૧૯૩૫ની ૧૧મી નવેમ્બરે સ્ટીવન્સ ઍન્ડરસન ૭૨,૩૯૫ ફૂટ ઊંચે ચડ્યા ત્યાં સુધીના બધા આકાશ અન્વેષક સાહસ-સફરીઓનાં ઉડ્ડયનની ઊંચાઈ અને તારીખ દર્શાવતા આ આલેખમાં ડાબી બાજુએ કેટલા માઈલની ઊંચાઈએ આપણાં ક્યાં પર્વતશિખરો આવેલાં છે ને તેમ વાતાવરણના રંગ એ ઊંચાઈએ કેવા બદલાતા જાય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે

રાતના બે વાગ્યે મનન જ્યારે મુંબાઈના [illegible] 'ને[illegible]ન' સીનેમામાંથી વર્ષોનું ચિત્ર જોઈને પાછો ફરતો હતો ત્યારે ફિલ્મની સાથે બતાવેલા પ્રો. પિકાર્ડના છેલ્લા આકાશઉડ્ડયનના ટોપિકલ (પ્રસંગચિત્ર)માં જ તેને વિચાર આવતા હતા. વિચારમાં ને વિચારમાં પોતે ક્યારે પોતાની ઓરડી પર પહોંચી ગયો તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ.

ઉનાળાની રાત હતી. દરિયા પરથી ધીમો પવન આવતો હતો, છતાં પુષ્કળ ધામ લાગતો હતો. પોતે ખૂબ જ થાકી ગયો હતો એટલે [illegible] વિના તેણે આરામખુરશી પર ઝુકાવ્યું.

આકાશમાં તરતા વાદળાંઓ અને તેમાં ઝગતી વીજળી વચ્ચે શું હશે? બલૂન ક્યાં જતું હશે? નક્ષત્રો અને વીજળીના પ્રકાશથી પર આકાશમાં શું શું હશે? મહાસૌંદર્યવાન મેઘધનુષ્યની પણ રચના કેમ થતી હશે? આવા આવા અનેક વિચારો તેના મનમાં ઊઠતા હતા અને મૂંઝવણો ઉપજાવતા હતા,—જાણે આ માટે પાણી [illegible] માંડ્યું.

દિવસ આખાના શ્રમથી અને વિચારોના આ ઘમસાણને લીધે ધીમેધીમે તેનું મન તંદ્રામાં સરવા માંડ્યું અને જ્યારે આમાં ખુલ્લામાં પડેલો પાણીનો ગોળો ધીમેધીમે મોટો થવા લાગ્યો ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર જ રહ્યો નહિ. બાજુમાં જ પડેલો પાણી પીવાનો પ્યાલો બલૂનની નીચેના ગોન્ડોલા (બેઠક-ટોપલી)ની જેમ તેને દેખાઈ ગયો, અને સવારના [illegible] ચા પીવાના રકાબી-પ્યાલામાંથી જાતજાતના વૈજ્ઞાનિક સાધનો (ફુલાવમાપક યંત્ર, દબાણમાપક યંત્ર વગેરે) [illegible] ઊભા થઈ ગયા. એવામાં [illegible] મહાત્માજીની છબિમાંથી [illegible] અવાજ આવ્યો અને તેનો ચહેરો જોતા જ મનને ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ જઈ આવનાર વ્યક્તિને પૂછ્યું 'હલ્લો, પ્રો. પિકાર્ડ, તમે અહીં? તમારા ઉડ્ડયનનું ટોપિકલ તો આજે જ જોયું. હવે ક્યારે ય ફરી જવું છે કે નહિ?'

'કેમ નહિ? હું તમને તેડવા જ આવ્યો છું, ચાલો.'

પ્રો. પિકાર્ડ તથા મનન ગભરાઈ [illegible] એક બલૂન પાસે આવી પહોંચ્યા અને એન્જિનીયરની પાછળપાછળ, સર્વ પ્રકારની આધુનિક સગવડોથી સુસજ્જ એવા એ ગોળાકાર ગોન્ડોલામાં દાખલ થયા. નાની કેબીન જેવડા એ ગોન્ડોલામાં જાતજાતના યંત્રો ગોઠવ્યા હતા અને ત્રણચાર જણ આરામથી બેસી શકે તેવી સગવડ હતી.

એકાએક આખું ગોન્ડોલા ડોલવા માંડ્યું અને મનન એકદમ ખુરશીમાંથી ઊભો થઈ ગયો. પ્રોફેસરે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પાછો બેસાડી દીધો ને કહ્યું 'હવે આપણે ઊપડી ન જઈએ?'

મનને બારી બહાર જોયું તો જે દોરડાથી બલૂનને જમીન સાથે બાંધી રાખ્યું હતું તેને લોકો તોડતા હતા. ઈજનેરે પોતાની જગ્યા સંભાળી, છેલ્લું દોરડું તૂટ્યું અને બલૂન બધાને લઈને [illegible] વાતાવરણમાં ઊડ્યા. [illegible] ધરતીના [illegible] ગુમ પણ થઈ ગયા.

પહેલી વાર દરિયાની મુસાફરી કરનાર જેમ આખો યે દિવસ અમુક પર આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહે, તેમ મનન હવાના સાગર પર જોઈ રહ્યો હતો. નીચે મુંબાઈના ઝાંખાઝાંખા મકાનો [illegible] દેખાતા હતા એ તે જોતો હતો, ત્યાં અચાનક તેની નજર સૂર્યપ્રકાશમાં વાદળાંમાં ચમકતા મોતીના મહાસાગર પર પડી. એવી નજરે એ તે તરફ જોતો હતો અને મનમાં વિચારતો હતો કે આ સાગર શાનો બન્યો હશે? ત્યાં તેની બાજુમાં પ્રોફેસરનું મોં દેખાયું. પ્રોફેસરે કહ્યું 'એ મોતીનો મહાસાગર નથી, [illegible] નહિ કે વર્ષાના આગમનની ચાતક અને મયૂર આતુરતાથી રાહ જુએ છે અને જે ધરતી પર મનુષ્યના સર્વ પોષણનો આખરે સઘળો આધાર છે તે વર્ષાના [illegible] એ નાના જલબિંદુઓ છે. પાણીની વરાળ ઠરી જવાને લીધે પાણીનાં ટીપાં બને છે અને એ ટીપાં અમુક કદથી મોટાં થાય એટલે વાદળાં તેમને ઝાલી શકતાં નથી અને પરિણામે તે વરસાદ રૂપે નીચે પડે છે એ તો તને ખબર જ હશે. મોટા ભાગના વરસાદના વાદળાં જમીનથી એકાદ બે માઈલની ઊંચાઈની અંદર જ હોય છે.'

પ્રોફેસર બોલતું પૂરું કરે તે પહેલાં જ સનતે પૂછ્યું. 'આકાશમાં ખેંચાતું મેઘધનુષ્ય પણ આ જલબિંદુઓને જ આભારી હોય છે ને?'

'હા, જેમ ત્રિપાર્શ્વકાચ (prism પ્રિઝમ)માંથી પસાર થતા સૂર્યકિરણના સાત રંગો જુદા પડી જાય છે, તેવી જ રીતે આ જલબિંદુઓ પણ સૂર્યકિરણના સાત રંગો જુદા પાડી નાખે છે અને આપણને મેઘધનુષ્ય દેખાય છે. જો, આપણું બલૂન હવે ધીમેધીમે એવી જગ્યાએ આવતું જાય છે કે જ્યાંથી જલબિંદુઓ વડે પરાવર્તિત થતાં સૂર્યનાં કિરણો આપણે જોઈ શકીએ. અહીં નીચેને બદલે આપણને ઉપરથી મેઘધનુષ્ય જોવાનું મળશે, અને તે પણ સંપૂર્ણ ગોળાકાર. પૃથ્વી પરથી તો માત્ર ક્ષિતિજ સુધીનું અર્ધવર્તુળ જ જોવા મળે છે, પરંતુ અહીંથી ઊંચેથી તો આખું વર્તુળ જોઈ શકાય છે, અને ઘણાયે સાહસિક વિમાનીઓએ એ સ્વર્ગીય દૃશ્યનો આનંદ લૂંટ્યો છે.'

સનતે નીચે દૃષ્ટિ કરી તો તેને પણ આખું મેઘવર્તુળ જણાયું. મુંબાદના દ્વિપને ઘેરીને પડેલા એ મેઘધનુષ્યના સ્વર્ગીય દૃશ્યનો આનંદ તે લઈ રહ્યો હતો ત્યાં તેને એક બહુ જ ભયજનક વિચાર આવ્યો. તે નિશાળમાં ભણ્યો હતો કે બલૂનમાં ભરેલો આર્દ્રવાયુ (હાઈડ્રોજન) ઘણી વખત સળગી ઊઠે છે અને પરિણામે બલૂનના મુસાફરોનો નાશ થાય છે. કદાચ પોતાની તો એ વલે નહિ થાય એ ડરે એ તરત પ્રોફેસર પાસે ગયો. ત્યાં તો પ્રોફેસરે જ શરૂ કર્યું 'માણસને જીવવા માટે જો કોઈ વસ્તુની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તો તે પ્રાણવાયુની છે. વાતાવરણમાં આપણે જેમજેમ ઊંચે જતા જઈએ તેમતેમ હવા પાતળી થતી જાય છે. પરિણામે શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પૃથ્વીની સપાટી પર જેટલો પ્રાણવાયુ મળે તેટલો અહીં મળતો નથી તેથી હૃદયને ખૂબ ઝડપથી લોહી શરીરમાં ફેરવવું પડે છે અને હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે. વળી શરીરના દરેકે દરેક અવયવને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડનાર રાતા રક્તબિંદુઓ (red blood-corpuscles) લગભગ સવા ગણા મોટા થઈ જાય છે. આપણા શરીરની અંદરની શિરાઓમાં લોહીનું દબાણ એનું એ રહે છે, જ્યારે વાતાવરણમાં ઊંચે જવાથી હવાનું દબાણ ઘટતું જાય છે. આને અંગે નાક, કાન, આંખ, મો વગેરે ભાગોમાંથી લોહી ટપકવા માંડે છે, અને મગજને પૂરું લોહી મળતું ન હોવાને કારણે મગજના કાર્યમાં ભૂલ પડવા માંડે છે તથા તે પોતાની સમતોલતા જાળવી શકતું નથી. આવી સ્થિતિ ઘણી વાર બહુ ઊંચે ચઢી ગયેલા વિમાનીઓ કે જગતનાં ઊંચાં શિખરો સર કરવા જતા પાર્વતિકોને સહન કરવી પડે છે. એ વખતે તેઓ સારાસારનું ભાન ભૂલી જાય છે અને સામેથી મોટું તોફાન આવતું હોય તોપણ તેમાંથી બચવાનું તેમને સૂઝતું નથી. આપણી એવી સ્થિતિ ન થાય એટલા માટે આ યંત્ર છે. એ એકલો વાયુ જ પૂરો નથી પાડતું, પરંતુ રૉકેટમાંની હવાને પૃથ્વી પરની હવા જેવી જ રાખે છે. ઉપરાંત રૉકેટની અંદરના ઉષ્ણતામાન અને હવાના દબાણનું પણ એ નિયમન કરે છે.'

'રૉકેટની અંદરના ઉષ્ણતામાનનું નિયમન કરવાની શી જરૂર? ઉપર જતાં ખૂબ ઠંડી પડે છે?' સનતે પૂછ્યું.

'ઠંડી પડે છે પણ ખરી, અને નથી પણ પડતી. થોડાં વર્ષો પહેલાં એમ માનવામાં આવતું હતું કે આપણે જેમજેમ ઉપર જતા જઈએ તેમતેમ ઠંડી વધતી જાય છે; પરંતુ છેલ્લી શોધખોળો મુજબ લાગે છે કે એ તદ્દન ખરું નથી. અલબત્ત, ઊંચે જવાથી ઉષ્ણતામાન ઘટતું જાય છે, પણ તે માત્ર આઠ માઈલ સુધી જ. આઠ માઈલની ઊંચાઈએ ઉષ્ણતામાન શૂન્યની નીચે ૫૬ અંશ જેટલું હોય છે. આઠથી ચાળીસ માઈલ સુધી વળી ઉષ્ણતામાન વધવું શરૂ થાય છે ને ૬૦ માઈલની ઊંચાઈએ તો પાણી ઊકળવા માંડે એટલી ગરમી થઈ જાય છે. ૬૦ માઈલથી ૮૦ માઈલ સુધી વળી પાછું તે ઊતરે છે અને ફરી પણ ઋણ પર આવી જાય છે. પછી એંશી માઈલની ઉપર તે વધતું જ જાય છે અને અત્યારે વૈજ્ઞાનિક મંડળો માને છે કે ઠીક ઠીક ઊંચાઈએ તો એ બેપાંચ હજાર અંશ પહોંચી જતું હોય તો નવાઈ નહિ.'

'ઉષ્ણતામાનની આ ચડતીપડતીનું શું કારણ?'

'એનું કોઈ નક્કી કારણ તો આપી શકાતું નથી, પરંતુ અત્યારે એમ માનવામાં આવે છે કે ખરતા તારાઓ અને ઑઝોન નામના વાયુને અંગે તેમ થતું હશે.'

'પરંતુ પ્રોફેસર, મને તો પ્રાણવાયુની ખોટ અત્યારે જણાતી નથી.' સનતે એકબે ઊંડા શ્વાસ લઈ કહ્યું.

પ્રોફેસર તેનો હાથ પકડીને બીજા એક યંત્ર પાસે લઈ ગયા. એ યંત્ર તેઓ કેટલી ઊંચાઈએ પહોંચ્યા એ દર્શાવતું હતું. એ તરફ આંગળી ચીંધી પ્રોફેસરે કહ્યું 'આપણે હજુ ત્રણ જ માઈલ ઊંચે પહોંચ્યા છીએ. વાતાવરણમાં એક ઘન દચમાં રહેલી હવાનું પ્રમાણ લગભગ ચાર માઈલ સુધી સરખું રહે છે. એટલે ચાર માઈલ સુધી માણસને શ્વાસ લેવામાં ખાસ મુશ્કેલી આવતી નથી. અને માણસ જો ધીમે ધીમે ઊંચે ચડે તો લગભગ છ માઈલ સુધી તે જઈ શકે છે, કારણ કે હવાના પ્રમાણમાં ખાસ ફેર પડતો ન હોવાને કારણે માણસ તેને ટેવાઈ જાય છે. પરંતુ છ માઈલથી ઊંચે જતાં હવામાં ખૂબ જ ફેર પડી જાય છે. વાતાવરણની લગભગ ૮૦ ટકા હવા આ છ માઈલમાં આવી જાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી આગળની હવામાં પાણીની વરાળનું પ્રમાણ પણ તદ્દન નહિ જેવું જ થઈ જાય છે. આને અંગે આ છ માઈલ અંદરના પ્રદેશને વર્ષા, વાયુ અને વીજળીનો પ્રદેશ કહે છે. આપણે જેમજેમ ઊંચા જઈશું તેમતેમ પ્રાણવાયુની ખોટ અને ઓછું દબાણ એ બેની અસર વધતી જશે. પરંતુ લગભગ પાંચેક માઈલની ઊંચાઈએથી આપણે પેલું યંત્ર ચાલુ કરી દઈશું, એટલે આપણને કોઈ જાતની મુશ્કેલી નહિ નડે.'

'ઓછા દબાણને અંગે આંખ વગેરે અંગોમાંથી લોહી વહેવા માંડે એ સિવાય આપણા પર બીજી કોઈ અસર થાય ખરી?' સનતે પૂછ્યું.

'બીજી સીધી તો કોઈ અસર આપણા પર થતી નથી; પરંતુ ઓછું દબાણ જેને આભારી છે તે હવાનું કદ (volume) ઓછું થવાથી એક બીજી ઘટના ઊભી થાય છે. હવાનું કદ ઓછું થવાથી હવા અનુક્રમ પાતળી થઈ જાય છે. હવે અવાજને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માટે અમુક ઘનતાવાળી હવાની જરૂર પડે છે. એટલે જેમજેમ હવાની ઘનતા ઘટતી જાય ને હવા પાતળી થતી જાય તેમતેમ અવાજનું પ્રસરણ (transmission) ઓછું થાય અને અવાજ ક્ષીણ થતો જાય. અને જો હવાની ઘનતા ઠીકઠીક ઓછી થઈ જાય તો એકના બોલેલા શબ્દો બીજો સાંભળી પણ ન શકે.

પણ હવાની ઘનતા વિષે બીજી પણ એક હકીકત જાણવા જેવી છે. જેમ અવાજ-પ્રસરણ માટે અમુક ઘનતાની હવાની જરૂર છે, તેમ પક્ષીઓને પણ આકાશમાં ઊડવા માટે અમુક ઘનતાવાળી હવાની જરૂર પડે છે. જ્યાં હવાની ઘનતા આ જરૂરી ઘનતાથી ઓછી હોય ત્યાં ગમે તેટલી પાંખ ફફડાવવા છતાં એ ઊડી ન શકે,—માત્ર પથ્થરની જેમ પડે; અને જ્યારે યોગ્ય ઘન હવા શરૂ થાય ત્યારે જ તેની પાંખો તેને ઉપયોગી થાય. એટલે જો આપણે અત્યારે રૉકેટમાંથી એકાદ કબૂતર નીચે નાખીએ તો એને યોગ્ય હવા આવે ત્યારે જ તે ઊડી શકે—ત્યાં પહોંચે ત્યાં સુધી તો એ પડે જ!'

હવે સનતને પોતાની વાત યાદ આવી, એટલે એણે પૂછ્યું:

'પરન્તુ તેમ કહેવાય છે, કે બલૂનમાં આકાશ ખાલી કરાય છે ?'

પ્રોફેસર ખડખડાટ હસી પડયા ને બોલ્યા: 'આજની ઉડાનનો અનુભવ જ હજુ બાકી છે? તેમ છતાં મેં પહેલાં બલૂનમાં આકાશ ... વાયુ (હાઇડ્રોજન) ભર્યો હતો, પરન્તુ આ વખતે મેં શુદ્ધ વાયુ (હિલિયમ) નો ઉપયોગ કર્યો છે. તે વાયુ સળગી ઊઠે તેવો નથી, માત્ર ... વધારે હળવો હોવાથી વાતાવરણનું નિરીક્ષણ થયું.'

સતત પોતાની ... આવીને જોતો અને ઉડી પ્રતિમાના ... ઉડવાનો સમય પાકી ગયો. ... પ્રોફેસરે પણ ... તેના નેણ ... હતા. એટલે તેને ... કે તેમના ... હજારો માઇલની ઊંચાઇએ પહોંચવા ... ઉપરથી પાછી આવવી ઊંચાઇએ કેટલા વખતમાં પહોંચવા ... પોતાની ... વખતે ... તે પોતાની ... જ ... નહિ. ... પ્રતિમાના આવવાની તૈયારી ... ?'

આ પ્રોફેસર પાસે ... નજર ... હતા ... અને આકાશી ... વખતે ... જ ... પહેલેથી ... પોતાની ... આસપાસ ... વાતાવરણનું ... વાતાવરણ ... પૃથ્વીની ... અને તે પોતાની ... વધવાનું ... પ્રતિકાર ... ઊંચાઇએ ... નિરીક્ષણ ... વાતાવરણ ... પૃથ્વીથી ... તાપમાન ... કરતાં ... આકાશ ... ઊંચે ... સૂર્યનો ... અને ... ઉપર ... પૃથ્વીની ઊંચાઇએ ... આકાશમાં ... સુધી પહોંચી ... સૂર્યનાં ... અને ... કલાક ... સુધી ...'

હ, એ તો ઠીક, પણ તમે હવે પૃથ્વીના ભાગ કેવા આકારમાં ... જ્યારે ... નીચે ... હતા. ... એમ કહીને એક ઇંજિનને ચાલુ કર્યો અને પૃથ્વીનો ... (Infra-red) ફોટા લેવાનું ... ફોટા ... પૃથ્વીના ભાગોના ... દેખાતા હતા. ... મુશ્કેલીથી જોઇ શક્યા.

પૃથ્વીના ભાગ જોતાં જોતાં અને પ્રતિમાના આવવાનો સૂર્ય ... અદ્ભુત ... જોઇ ... અનંતને ... જ રહ્યું નહિ. એ ... વિચાર કરતો હતો કે કેટલા વખત સુધી આમ ને આમ ... સૂર્યને જોઇ શકાશે ? અને ... સૂર્યની સામે ... એવી તેને ... આવ્યો. સૂર્ય ... પ્રતિમાના ... હતો અને ... તેના ... પણ ... નહોતા; એટલે આ ... સુધી ... પ્રકાશ તેમ ... જોઇ ... વસ્તુ તરફ તેનું ધ્યાન ... ને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. સૂર્ય આથમવાની તૈયારી હતી (આવતાં તો મુંબાઇની ... પર તો આજની પણ ... હતો) ... આકાશમાં જે મનોહર ... જોવા ... છે અને ... તેની ... જે આવા ... છે એ

...થી કેમ જણાતાં નથી ? આજુબાજુના આકાશ પર તેની નજર પડી તો તેણે જોયું કે પૃથ્વી પરથી જે નિર્મળ નીલું આકાશ દેખાય છે તેવું આકાશ ત્યાં નહોતું. પરન્તુ તે એકદમ ઘેરું ... હતું ... આ ... જાણીને એ પ્રોફેસરને પૂછવા જતો હતો ત્યાં પ્રોફેસરને તેણે ઉષ્ણતામાપક યંત્ર પાસે ઉભેલા જોયા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેના હોઠ પર આવી ગયું 'કેમ, અહીં ઉષ્ણતા છે?'

પ્રોફેસર તેના તરફ વળ્યા અને બોલ્યા 'ઓગણીસસો ચોત્રીસમાં રશિયન લોકો આકાશમાં ઉડતા હતા ત્યારે તેમણે આકાશમાં આટલું જ ઉષ્ણતામાન નોંધ્યું છે. તેઓ આપણે પહોંચી ગયા ... હવામાં રહેલા પ્રાણવાયુનું પણ પ્રવાહી થઇ જાય એટલી આ ઠંડી છે.'

'આપણે અત્યારે કેટલી ઊંચાઇએ પહોંચ્યા હોઇશું ?'

'ફક્ત બાર માઇલની ઊંચાઇએ. સોળ માઇલની ઊંચાઇથી આગળ હજુ સુધી કોઇ માણસ પહોંચ્યો નથી. જો કે વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે બલૂનની મદદથી સત્તર માઇલની ઊંચાઇ સુધી માણસો પહોંચી શકશે. પરન્તુ ગૅસ-બલૂનના પ્રયોગો ને રૉકેટના પ્રયોગો કરનારા વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે રૉકેટની મદદથી ફક્ત એક સો માઇલની ઊંચાઇ સુધી મનુષ્યો જઇ શકશે. હવામાં ઊંચે જતાં વાતાવરણનું દબાણ ઓછું થતું જાય છે, જ્યારે બલૂનની અંદર જે વાયુ ભર્યો હોય છે તેનું દબાણ તો એટલું જ રહે છે. પરિણામે બલૂન મોટું થતું જાય છે અને અમુક ઊંચાઇએ તે ફાટે છે. વળી ઊંચાઇએ તે ફાટશે એ નક્કી કહી શકાતું નથી, એટલે ખૂબ ઊંચાઇએ જવા માટે બલૂન સલામત વાહન નથી. બલૂન પ્રમાણમાં નીચે ન ફાટે એટલા માટે પ્રથમથી જ બલૂન અમુક અંતરમાં આવે છે અને તેની અંદરના વાયુના પ્રમાણનું નિયમન કરી શકાય છે.

બલૂન ખૂબ ઊંચે જઇ શકતું ન હોવાથી જ આપણે સાથે રૉકેટ પણ લીધું છે. આ સાધનથી ઊંચે જતાં તરત હવા ઘણું જ પાતળી થઇ જાય છે, એટલે રૉકેટને જરા પણ અવરોધ થતો નથી અને તે ખૂબ જ ઝડપથી જઇ શકે છે. આપણે ફક્ત બાર માઇલની ઊંચાઇ સુધી આ બલૂનની મદદથી જઇશું. પછી ત્યાંથી બલૂનને રજા આપીશું અને રૉકેટનો ઉપયોગ કરીશું. હજુ સુધી કોઇ મનુષ્ય બાર માઇલ સુધી ગયો નથી. તેને મનુષ્ય યંત્રના સ્વનિયંત્રિત (automatic) યંત્રો વડે ગઇ ... આવનો અમેરિકામાં ફક્ત ૨૨ માઇલની ઊંચાઇ સુધી મોકલવામાં આવ્યા છે.'

આ પ્રમાણે પ્રોફેસર વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ફક્તત વેગ બદલ થઇ ... આકાશ તરફ તેમની નજર પડી, એટલે એમણે વધારે ... શરૂ કર્યું 'પૃથ્વી પરથી આપણે આકાશમાં સવારે અને સાંજે જે સોનેરી ... રંગો ... અને સાથે આકાશમાં દિવસ દરમ્યાન જે પ્રકાશિત જણાય છે તેનું મૂળ કારણ આપણા વાતાવરણમાં રહેલાં રજકણો છે. આકાશનો નીલો રંગ, સવાર-સાંજની રંગપ્રભૂતિ અને આકાશની તેજસ્વિતા એ બધાં, નરી આંખે દેખાય પણ ન શકાય એવી અતિ સૂક્ષ્મ રજકણો પર આધાર રાખે છે. જેમ જેમ આપણે આકાશમાં ઉંચે ચઢતા જઇએ તેમ તેમ હવામાં આ રજકણોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, અને તેને અંગે આકાશનો રંગ ઘેરો થતો જાય છે. વાતાવરણની બહાર જઇને જો કોઇ માણસ અવકાશમાં નજર નાખે તો પોતાની આસપાસ તેને એકદમ અંધકાર લાગે, પોળે દિવસે પણ તારાઓ દેખાય, અને તેઓ ટમકે નહિ પણ સ્થિર લાગે (કારણ કે તારાઓના ટમકવાનું કારણ પણ આપણું

વાતાવરણ જ છે), અને સૂર્ય ફરફર બળતા કોઈ તાપણા જેવો લાગે. અરે ' પચાસેક માઈલની ઊંચાઈએ પણ આકાશમાં એટલો અંધકાર છવાઈ જાય છે કે ત્યાંથી પણ આપણે દિવસે તારા જોઈ શકીએ.'

'આકાશનો રંગ કેટલી ઊંચાઈએ એકદમ કાળો થઈ જાય છે?'

'આકાશના રંગમાં એવો ઝટપટ ફેરફાર થતો જ નથી, પરંતુ તે ધીમેધીમે બદલે છે. પણ જે જે લોકો આકાશમાં ઊંચે સુધી ઊડી આવ્યા છે તેમના અને આકાશમાં મોકલેલા સ્વનિયંત્રિત બલૂન વગેરેના અનુભવો પરથી વૈજ્ઞાનિકો નક્કી કરી શક્યા છે કે લગભગ ગૌરીશિખર (એવરેસ્ટ)ની ઊંચાઈ સુધી આકાશનો રંગ નીલો દેખાય છે. પછી જેમજેમ ઉપર જતા જઈએ તેમતેમ એ ઘેરો થતો જાય છે, અને પોણા સાત માઈલની ઊંચાઈએ ઘેરો આસમાની થઈ જાય છે. આઠ માઈલે એ રંગ જાંબલી લાગે છે અને ચૌદ માઈલની ઊંચાઈએ કાળો બની જાય છે. અત્યારે આકાશનો રંગ લગભગ એવો જ લાગે છે, એટલે આપણી ઊંચાઈ લગભગ ચૌદ માઈલની હોવી જોઈએ.' એમ કહીને એ ઊંચાઈ માપવાના યંત્ર તરફ વળ્યા અને જોયું તો લગભગ તેઓ પંદર માઈલની ઊંચાઈએ પહોંચવા આવ્યા હતા. પ્રોફેસર ફરી તાળી પાડી બોલ્યા. 'હજી પણ માલૂમ નથી પડતું કે એટલી ઊંચાઈએ આપણે પહોંચી ગયા છીએ.''

(ચાલુ)

ગુલાબરાય શ્રી. પારેખ
અને એમ. એન. પારેખ

શ્રી વસન્ત જોષીનો નિબંધ

નટના ખેલ

આ આમ કેમ થતું હશે એ જ મને સમજાતું નથી. આ લેખની જ વાત કરો ને ! સવારનો વિચાર કરું છું કે હમણાં લખી નાખું. પણ અત્યાર સુધી લખવાની શરૂઆત જ નથી કરી શક્યો. સવારમાં લખવા માટે ટેબલ પાસે ગયો ત્યાં સામેના અરીસામાં મોં દેખાયું અને માથાના વાળ બહુ જ વધી ગયા છે એમ જણાયું. એ તે કંઈ ચાલે? વાળ તો કપાવવા જ જોઈએ. તરત ચંપલ પહેર્યાં અને બહાર ઊપડ્યો. વાળ કપાવીને સ્નાન કરીને [illegible] પાછો ઘેર આવ્યો. હવે લખવાનું શરૂ કરવામાં વાંધો ન હતો.

એટલામાં એક બે મિત્રો આવ્યા. 'તું ખાસ કામમાં હોય તો અમે આ ચાલ્યા પાછા. ગપ્પાંસપ્પાં કરી જાશું કોઈ બીજે દિવસે. અમે કંઈ ખાસ કામ માટે નહોતા આવ્યા.' એમણે કહ્યું.

'હવે ભાઈ, બેસો તો ખરા જરાક. મારે જોકે થોડુંક લખવાનું તો છે. પણ એ તો ઠીક; પછી કાઢીશ તમારા ગયા પછી.' એમ કહી મેં એમને બેસાડ્યા. સૌજન્યના બધા ય નિયમો મને એ વખતે યાદ આવ્યા ! ખરું પૂછો તો મેં એમને જવાનું કહ્યું હોત તો એમને જરા યે માઠું ન લાગત. પણ ઘેર આવેલા મિત્રોને કેમ કાઢી મુકાય, એવો વિચાર કરીને, બબડાટ કરવાને ટેવાયેલા મારા મનને મેં સમજાવી લીધું. મિત્રો ગયા ત્યારે અગિયારેકનો સુમાર હતો.

હવે તો નહાઈશું, જમી લઈશું અને પછી નિરાંતે લખવા બેસીશું એવો વિચાર મેં કર્યો અને સ્નાનભોજનમાં પડ્યો. જમ્યો ત્યાં જરાક આરામ કરવાનું મન થયું. અત્યારે ખાધે પેટે બહુ ખાસ નહિ લખાય એમ વિચારી જરાક સૂઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો. આંખો ક્યારે ઘેરાઈ ગઈ અને જાગ્યો ત્યારે બરાબર ત્રણ થઈ ગયા હતા.

બપોરનો એક વાગ્યો હતો. હવે લખ્યા વગર ચાલે એમ જ ન હતું. કાગળ, પેન્સિલો, શાહી અને બધું આદિવ ટેબલ પર એકઠું કર્યું. એટલામાં મનમાં થયું કે, બપોરનો વખત થયો છે એટલે ચા પીને પછી જ લખવા બેસું એના જેવું એકે નહિ. એથી લખવાની પણ ગરમ સ્ફૂર્તિ આવશે, અને લખાણ આપોઆપ આ માટે ઊડવાની વાર નહિ લાગે. બરોબર, આ વિચાર મારા મનને એવો તો ગમી ગયો ! તરત જ ચા સાથે નાસ્તો અને પછી આ બનાવ. એક બે કપ ગરમાગરમ ચા પીધી. હવે તો લખ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો. હું પાકું કે મેં ખૂબ માથું પણ ખંજવાળી લીધું. પણ હવે લખવાનું શું? આખરે મનમાં નિશ્ચય કરી પેન્સિલ હાથમાં લીધી અને લખવાની શરૂઆત કરી.

કોઈકોઈ વાર મારું મન એમ પ્રશ્ન કરે છે કે આ શા માટે આ આપણી જાતની વેઠ? આપણું મન સાથે આ ઝઘડો શા માટે? 'ધન, યશ ને લાભ જ' એવો સૂત્રના માર્ગ પર ચાલે એવો જરા નથી. અગર લખું તો પૈસા મળવાના છે કે કીર્તિ કાંઈ પ્રાપ્ત થવાના છે એવું પણ નથી. તો આ કડાકૂટ શા માટે?

એ ગમે તેમ હોય, પણ એવું હોય કે એવું તો કોઈ એક પ્રકૃતિ મનને કહેતી હોય કે 'બેસી જા છાનોમાનો, આરામ કર. આ લખવાની ધમાલ શા માટે?' બીજી પ્રકૃતિ બીજી તરફ ખેંચે છે અને કહે છે. 'ચાલ, લખવા બેસ; કામ કર, નહિ તો કશું નહિ બને.'

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની આ ખેંચાતાણમાં મન હેરાન થઈ જાય છે અને ઘણીક વાર છૂંદ કેટલાયે જાય છે.

પણ આ અવસાદની ખેંચાતાણમાં પોતાના મનને જરાયે ડગમગવા ન દેતા તેમને દૃઢતાથી રાખવામાં જ,-તાર ઉપરના આ નટમાં પોતાનું સમતોલપણું ટકાવવાથી આનંદ આવવામાં જ જીવનનો ક્રમ અગર જિંદગીની મજા છે એમ હું માનું છું. સમતોલપણું નવું એટલે થઈ રહ્યું. કોઈ જીવતા અનુભવની કોઈ પણ વાત હો. પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓના આવા ઝઘડામાંથી આપણે કદી નિવૃત્ત થવાના નથી. શું કહેશો તો ચરબી વધશે અને તમે જાડા થશો ! ઉજાગરા કરશો તો તમારું શરીર બગડી જશે ને દવાખાને જ રહેશો.' કશું કામ કર્યા વગર નિરાંતે સૂઈ જશો-આરામ કરશો તો એ આરામ બહુ કંટાળાભરેલો લાગશે-જીવ બેચેન થશે. 'બહુ થયો આ આરામ' એમ કહી કામ કરવા માંડશો અને કામ પછી ફરી આરામ લેશો તો એ આરામ જરા આનંદદાયક જણાશે. પરંતુ એ જ આરામ પણ સતત ચાલુ રાખશો તો ફરીથી બધું કંટાળાભરેલું લાગશે, અને જીવને હેરાન કરી મૂકશે !

આ જીવનશાળ સર્વશાળ શાળામાં જ કરવાનો. તાર ઉપરના આ નાચ આમ જ અવિરત ચાલુ રહેવાનો ! આ જ જીવન. એ ન ગમતું હોય તો 'મરી જાઓ' એ જ વિકલ્પ છે. જે આ નાચ પર સમતોલ રહી શકે.

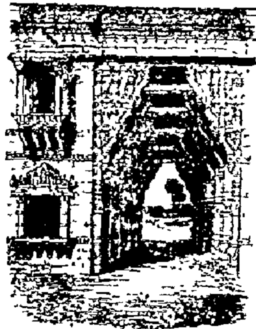
પણ આ તાર કેવો? એ ક્યાંથી આવ્યો ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં એ કોઈ જાણતું નથી. કોઈ આપણને આ તાર પર અચાનક જ ઊભા કરી દે છે. અમુક હોશિયારીથી સમતોલપણું સાચવતા આપણે આગળ વધીએ છીએ, અને પછી એમ આગળ નિરંતર નાચ કરતાં-નીચે ક્યારેક ગબડી પડીએ છીએ ! કેવા સુંદર નટના ખેલ આ !

વસન્ત જોષી

ભૂતકાળની શોધમાં

કચ્છના રણપ્રદેશ પર જ્યાં એક કાળે આનર્તરાષ્ટ્રનો સાગર ઘૂઘવતો તેના અવશિષ્ટ બેટો ને ખંડિયેર થએલાં બંદરોની ભાળ કાઢવા માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

૨-ઝિંઝુવાડા



ઝિંઝુવાડા કિલ્લાના દ્વારનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપતું એક જૂનું રેખાંકન. આજે તો આમાનું કશું યે હયાત રહ્યું નથી

ઝિલ્લાબુંદ બેટ ઉપર હવે હું પર્યટન કરવા લાગ્યો. નીચે જંગલમાં ઝાડો અને પક્ષીઓ સિવાય બીજું કશું દેખાતું નહોતું. માનવી રહેઠાણના ચિહ્નો ક્યાંય નજરે પડતાં ન હતાં. કઈ કેડી ક્યાં જાય છે તેની કાંઈ જાણ મને હતી નહિ. પણ, એટલું જાણતો હતો કે બેટની લંબાઈ ચાર માઈલ અને પહોળાઈ બે માઈલ છે, એટલે ગમે તે બાજુએ જઈશ તોપણ થોડીક વારમાં રણને નાકે ક્યાંક ને ક્યાંક તો જઈ જ પહોંચીશ, ને પછી ત્યાંથી ઝિંઝુવાડાનો રસ્તો ખોળતાં વાર નહિ લાગે. એવા અનુમાનમાં હું મન ફાવે તે બાજુએ, કોઈ પણ જાતના ધ્યેય વગર, ગમે તેમ ચાલવા લાગ્યો. ક્યાંક રસ્તો અર્ધો ઢંકાયેલી મોટી ઝાડીમાંથી જમીન ઉપર સૂઈને આગળ જવું પડતું, તો ક્યાંક, આખા બેટમાં ચોમાસાના જળપ્રવાહે પાડેલી ખીણોમાં કૂદકા મારી પણ કાપવો પડતો. અને બે કલાકની રખડપટ્ટી પછી એક મકાન આવ્યું અને તેના ઓટલા ઉપર એક માણસ બેઠેલો મળ્યો. પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે એ જંગલખાતાની ચોકી હતી અને બેટ-પ્રસિદ્ધ કુંડો નજીકમાં જ હતા, એટલે હું તુર્ત ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

આખા બેટના વહેળાઓ જે સ્થળે એકબીજાને મળી એક મોટા પટનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યાં આગળ એક નાનુંસરખું મેદાન બની ગયું છે. આ મેદાનમાં પાકા બાંધેલા ચાર કુંડો આવેલા છે. એનું જ નામ બેટવાનીર્થ. અહીં જ મહાદેવે તપ કર્યું (જુઓ અંક માની આ લેખમાળા) કહેવાય છે. વળી પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે સરસ્વતી નદી એ જ સ્થળે પ્રથમ વાર સમુદ્રને મળીને પછી પ્રભાસ પાટણ તરફ પશ્ચિમ મહાસાગરને મળવા આગળ જતી હતી. કુંડોમાં પાણી ઓછું હતું ને તેમની બાંધણીમાં પુરાતનપણાની નિશાનીઓ જણાતી ન-હોતી. વારંવાર થએલા જીર્ણોદ્ધારને લઈને પણ આમ થવા પામ્યું હોય.

ઝિલ્લાબુંદ બેટ ઉપર ઓલાબુનીરની યાત્રા પૂરી કરી હું ઝિંઝુવાડા પહોંચી જવા રણ તરફ વળ્યો. જોકે મારી આ યાત્રા અધૂરી રહી કહેવાય, કારણ કે પાછળથી મને લોકોએ જણાવ્યું કે એ બેટની પશ્ચિમે આર્યાવર્ત નામનો એક મોટો કોટ છે અને ત્યાં પુરાતન બંદરની પણ નિશાનીઓ છે. કમભાગ્યે એની અગાઉથી મને ખબર પડી નહિ.

બેટ અને ઝિંઝુવાડા શહેર વચ્ચે ખારા રણનો બે માઈલનો પટ પથરાએલો પડ્યો હતો. બપોરના બાર વાગ્યા હતા એટલે આ વખતે ત્યાં ચાલનાર ગાંડો જ ગણાય. મીઠાની ચળકતી પોપડી આંખો આંજી નાખતી હતી અને ઉપર સૂર્યનો તાપ મગજ ફાડી નાખે તેવો હતો; એટલું જ નહિ પણ સૂર્યના તાપને લઈ રણની સપાટી પરના ક્ષારોએ ભીના થઈ કાદવનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ ખારા કાદવમાં ટૅનિક ઍસિડનો અંશ હોવાથી પગની ચામડી માટે તે જોખમકારક થઈ પડે છે, એટલે બૂટની વાધરીઓ સારી પેઠે બાંધી કરી મહામુશ્કેલીએ ચાલતો ચાલતો પાંચ વાગ્યે હું ઝિંઝુવાડા પાસે તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો કે જ્યાં સવારે કૂવામાં નહાતાં માણસે મને પ્રાચીન બંદરના અવશેષો હોવાની વાત કરી હતી. મને એ અવશેષો ક્યાંય દેખાયા નહિ એટલે નજીકમાં દેખાતા ઝિંઝુવાડાના ગઢ તરફ મેં ચાલવા માંડ્યું.

ગુજરાતમાં જ નહિ પણ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં ઝિંઝુવાડાનો આ કિલ્લો અનેક રીતે અગત્યનો લેખાય છે. 'કુમાર'ના કાર્તિક ૧૯૮૫ના (૬૭મા) અંકમાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યનો લખેલો ઝિંઝુવાડાને લગતો એક માહિતીપૂર્ણ સચિત્ર લેખ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે, એટલે એ લેખ ઉપરાંતની જ ઝિંઝુવાડા સંબંધી માહિતી હું અહીં આપીશ. રાસમાળામાં કિન્લૉક ફૉર્બ્સે તેની જે વિગત આપી છે તે અહીં રસપ્રદ થઈ પડે તેવી છે:

'સોલંકી કાળના પ્રાચીન અવશેષોમાં અતિ મનોરંજક તો ડભોઈ અને ઝિંઝુવાડાના એકસરખા કિલ્લા છે. એ બન્નેની બાંધણી અને શિલ્પ સરખાં છે. એમાં ઝિંઝુવાડાનો કિલ્લો વિશેષ વ્યવસ્થિત રીતે બચાવેલો છે. અતિ એકાન્ત સ્થળે આવેલો હોવાથી તે પરદેશી આક્રમણકારોના વિનાશથી બચી જવા પામ્યો છે . . .

ઝિંઝુવાડાના કિલ્લાનો આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે. તેની એકેકી બાજુની લંબાઈ આશરે આઠસો વાર છે. એની ભીંતો નક્કર ચણતરની છે અને પાયામાં તે પચાસ ફૂટ છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર જે મંડપ છે તે, બન્ને બાજુની ગોળાકાર થાંભલીઓ જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારે છે, તેઓને આધારે રહેલા છે. કિલ્લાના ચારે ખૂણાઓ ઉપર બુરજ છે. તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે, પણ હિંદુ શિલ્પીઓને ખાંચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલ છે. વચલા દરવાજા અને ખૂણાના દરેક બુરજની વચ્ચે ચાર સમચોરસ બાહ્યબુરજો છે. કિલ્લાની ભીંત પર થોડે થોડે અંતરે મગર-નાગના આકારના નહોરાના સુશોભનો છે. ઉપલી બાજુએ અર્ધગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે. દરવાજાઓ કોતરકામથી ઘણા સમૃદ્ધ છે.

કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ દરવાજાની સામે જ એક ગોળાકાર તળાવ છે. તેનો વ્યાસ ત્રણસો વારનો છે. આ તળાવની નજીકમાં એક વાવ છે. કિલ્લાના ચારે દરવાજા ખંડિયેર રૂપે હજી પણ હયાત છે. કિલ્લાની અંદરની અમલના વખતની જૂની ઇમારતો નાશ પામી છે અને હાલ ત્યાં જંગલ છે. બાકીના ભાગમાં હાલનું ગામ છે અને તે કોળી ઠાકોરના તાબામાં છે. આ કિલ્લાની દીવાલો ઉપર ઠેકઠેકાણે મહં શ્રી ઉદલ આ વાક્ય લખેલું છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન-

મંત્રીના ઉપરી પણા નીચે આ કિલ્લો બંધાયો હશે . . . .

ડભોઈનો કિલ્લો આકાર ને વિસ્તારમાં ઝિંઝુવાડાને મળતો છે તેનો ઘાટ ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા કરતા ઓછો વ્યવસ્થિત છે ને વળી તે નીચો પણ છે. શિલ્પમાં તેના ત્રણ દરવાજા તો ઝિંઝુવાડાના દરવાજા જેવા સુંદર નથી, માત્ર હીરા ભાગોળ નામનો ચોથો દરવાજો વિશેષ સુંદર છે.' (રાસમાળા–ભા ૧, પૃ ૩૫૦–૩૫૧)

આ ગામનુ નામ ઝિંઝુવાડા શા ઉપરથી પડ્યુ તે વિષે કેટલા યે મતો પ્રચલિત છે. અહીં એક દંતકથા એવી પણ પ્રચલિત છે કે ઝિંઝુવાડાના દક્ષિણ દરવાજા આગળ એક રાજબાઈ માતાની દહેરી છે તે સ્થળે જ્યારે ઝિંઝુવાડા વસ્યુ નહોતુ ત્યારે ઝુંઝા નામના ભરવાડનો નેસ હતો. તે વખતે પાટણની રાજરાણી મીનળદેવીને બબ્બે વર્ષ થયા છતાં પ્રસુતિ થતી નહોતી, એટલે ચિંતાથી કંટાળી રાણી દ્વારકાની જાત્રાએ જવા નીકળ્યા અને રસ્તામા જ્યા ઝુંઝા ભરવાડનો નેસ હતો તેની નજીક મુકામ નાખ્યો. ઝુંઝાને રાણીના દુઃખની ખબર પડી તે રાણીની પાસે જઈને બોલ્યો કે તમારી શોક્યોએ કામણ કરી એક માટલીમા પાણી ભરી તેમા એક દેડકો નાખી, પછી એ માટલીને જમીનમા દાટી દીધી છે આ દેડકો જ્યા સુધી નીકળે નહિ ત્યાં સુધી તમને પ્રસુતિ થાય નહિ ભરવાડે રાણીને સલાહ આપી કે તમે એવી ખોટી વાત ફેલાવો કે કુંવર અવતર્યો છે, એટલે તમારી શોક્યો એ માટલીને, તેનુ કામણ કેમ ચાલ્યુ નહિ એ તપાસવા બહાર કાઢશે, અને તેમાથી દેડકો નીકળશે રાણીએ આ પ્રમાણે કર્યુ અને તેની શોક્યોએ ધારણા મુજબ માટલી કાઢી, તેમાથી દેડકો નીકળ્યો કે તે જ ઘડીએ ઝુંઝાના નેસ આગળ રાણીને કુંવર અવતર્યો આ કુંવર તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઝુંઝાના આ ઉપકારના બદલામા રાણીએ તેના નામ પરથી ઝિંઝુવાડા નામનુ શહેર વસાવ્યું અને સિદ્ધરાજે ગાદીએ આવતા તેણે ત્યા કોટ બંધાવ્યો. આવી જ દંતકથા ડભોઈના કિલ્લા વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

ઝિંઝુવાડાનુ પ્રાચીન નામ ઝાંઝનગર પણ મળી આવે છે વઢવાણ પાસે રામપુરામા ઇ. ૧૪૮૨નો એક શિલાલેખ છે તેમા આ પ્રમાણે ઝાંઝનગર નામના શહેરનો ઉલ્લેખ છે: सवत् १५३८ वर्षे शाके १४०३ प्रवर्त्तमाने माघ मासे शुक्लपक्षे १३ शुक्रे पादशा श्री महिमूदराज श्री श्री विजयराज्ये अहिम्मदपुरे झांझनगर वास्तव्य मान श्री अलूखान राज्ये मंत्रि श्री..

આ ઝાંઝનગર તે ઝિંઝુવાડા એમ શ્રી તળવળકરનું માનવું છે.

ખરૂ જોતા, ઝિંઝુવાડા ક્યારે અને કોણે વસાવ્યુ તે સંબંધે હજુ કાંઈ પણ પ્રામાણિક માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. એના કિલ્લાના શિલ્પ ઉપરથી જણાય છે કે એ અને ડભોઈનો કિલ્લો સમકાલીન છે ઈ એક જ રાજાએ બંધાવેલા હોવા જોઈએ. બને કિલ્લાઓ સિદ્ધરાજે (ઈ ૧૦૯૪-૧૧૪૩) પોતાના રાજ્યની પૂર્વ ને પશ્ચિમ સરહદોની રક્ષા માટે બનાવ્યા હતા એમ વિદ્વાનો માને છે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષોમા ઉદયન નામનો વણિક (પાછળથી કુમારપાળનો મહામંત્રી થયો હતો તે) ખંભાતનો સૂબો હતો એટલે ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા પર લખેલુ ઉદલ નામ તે ઉદયનનું ટૂંકુ રૂપ હોય એ બનવાજોગ છે

આટલુ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવવા ઉપરાંત ઝિંઝુવાડાનો નગરકોટ હિંદના પુરાતત્ત્વમા પણ એક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક શ્રી આનંદકુમારસ્વામી તેના વિષે લખે છે: 'ગમે તે કાળના કોઈ પણ હિંદી નગરના કોટના અવશેષો સૌથી વધુ સુરક્ષિત રહ્યા હોય તો તે વડોદરાની પાસે ડભોઈ અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડના નાકે આવેલા ઝિંઝુવાડાના છે આ બંને નગર-ગઢો ઈ ૧૧૦૦ની લગભગ ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓએ બંધાવ્યા હતા.

(હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ઍન્ડ ઇન્ડોનેશિયન આર્ટ પૃ. ૧૧૩)

ઝિંઝુવાડાના ગઢના દરવાજાઓ પણ હિંદી સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વ ભોગવે છે. ફરગ્યુસન જણાવે છે કે એ દરવાજાઓની કમાનો શુદ્ધ દ્રવિડ શૈલીની છે ડભોઈના દરવાજાઓ પણ એ જ શૈલીના રચાયા હતા આ બે સિવાયના એ શૈલીના બીજા દરવાજાઓ કાઠિયાવાડમા ઘુમલી, ઉત્તર હિંદમા ગ્વાલીઅર પાસે તેરહી અને દક્ષિણ હિંદમાં વિજયનગરના મળી આવે છે.

ઝિંઝુવાડાના ગઢની લગોલગ હુ ઠેઠ ઉત્તર દિશાએથી સાવનો ચાલતો તેને દક્ષિણ દરવાજેથી બહાર નીકળી પાસેના તળાવને કાંઠે પહોચ્યો. તળાવ ઘણું વિશાળ હોઈ પોણા માઈલનો ઘેરાવો ધરાવે છે આકાર અમદાવાદના કાંકરીઆના જેવો ખૂણાદાર ગોળ છે. પાણીને બદલે તેમા અત્યારે કાદવ હતો, જ્યા ભેંસો માંદી પડી હતી ગામના લોકો કહે છે કે પાટણના રાજા સધરા જેસંગે એક વખત અહીં છાવણી નાખેલી, પણ શહેરમા પાણી મળે નહિ એટલે તેણે બાબરા ભૂતને તળાવ ખોદવા હુકમ કર્યો. બાબરાની ભૂતાવળે એક રાતમા ગઢ અને તળાવ બાંધીને તૈયાર કરી આપ્યા' લગભગ ઈ ૧૧૨૦મા સિદ્ધરાજે પાટણથી જુનાગઢ ઉપર આક્રમણ કર્યું તે વખતે માર્ગમા વાઘેલ, મુંજપુર વગેરે સ્થળે સરોવરો બંધાવેલા તે જ વખતે કદાચ આ તળાવ પણ બંધાવ્યુ હોય એ શક્ય છે.

હવે સાંજ પડી હતી. તળાવ પરથી હુ બજારમા ગયો આવતી કાલે વગર માનતાએ જ વાછડાદાદા ની માનતા કરનાર હું હતો, એટલે તેના માટે લાડુની પ્રસાદી નાળિયેર વગેરે લીધા, હોટલમા જમ્યો અને પછી ઉતર્યો હતો તે મંદિરે આવીને સુઈ રહ્યો.

પરોઢીએ બરાબર ચાર વાગ્યે હુ ઉઠીને બેઠો થઈ ગયો. બહાર ચંદ્રમાનો ધવલ પ્રકાશ ફેલાયેલો હતો અને મંદિરની અંદરના ગાઢ અંધકારમા મારી પથારી પડેલી હતી મીણબત્તીઓ ખૂટી હતી એટલે અંધારામા કાંઈ ભારી ભાગી વસ્તુઓ સંકેલીને થેલીઓમા ભરી ને પછી મજૂરની રાહ જોતો બેઠો પાંચ વાગ્યે મજૂર આવ્યો તેને થેલીઓ સોંપી નિત્યકર્મોથી પરવાર્યો અને મંદિરને છેલ્લા નમસ્કાર કરી આનર્ત રાષ્ટ્રના વિનાશ પામેલા સાગરો–કચ્છના રણકાંઠાના પ્રવાસનો આરંભ કર્યો. આગળ મજૂર ને પાછળ હુ, એમ અમે ઝિંઝુવાડાના કિલ્લાની ઉત્તરે નીકળ્યા થોડેક ચાલતાં એક પ્રાચીન ટેકરો આવ્યો. મજૂરે કહ્યુ કે અહીં જૂના વખતમા ઝિંઝુવાડાનુ બંદર હતુ. નજીકમા જ તે વખતના તળાવના અવશેષો છે. હજી અંધારુ જ હતુ એટલે કાંઈ તપાસ કરી શક્યો નહિ વળી ઝિંઝુવાડામા તો એટલુ બધુ જોવાનું બાકી હતુ કે ફરી બીજી વાર કોઈક વખતે આવવું પડશે અને તે વખતે જ આ પ્રાચીન નગરનું સંપૂર્ણ સંશોધન કરીશ એમ વિચારી મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું.

ડાબી બાજુએ કચ્છનું સપાટ રણ વિસ્તરેલું હતું અને જમણે હાથે ખારા પાટનો પ્રદેશ પડ્યો હતો ને તેની પૂર્વે પ્રગટેલી લાલી ઉગમ ક્ષિતિજ તરફથી સૂર્યનાં કિરણો અમારા ઉપર ફેંકાતા રણ ઉપર પથરાવા લાગ્યાં હતા. જેમજેમ પ્રભાતનો ઉઘાડ થતો હતો તેમતેમ રણપ્રદેશમા અવનવા દૃશ્યો નજરે પડતાં હતાં પ્રભાતમા દેખાતુ રણનું સૌંદર્ય તો વર્ણવી શકાય તેવું નથી રાતે આ વિસ્તારમા થોડાક છાંટા પડેલા, એટલે રણની સપાટી મખમલમય થઈ પડી હતી સાત વાગ્યે અમે ફતેપુર નામે પહોંચ્યા ત્યાં ચપુઆર

જાડા ઊભેલા હતા તે વઢિયાર તરફથી આવેલા વાછડા દાદાના જાત્રાળુઓના હતા. રણમાં કાદવને લઈને ચાલી શકાય તેમ ન હોવાથી તે રણમાંથી પાછા વળ્યા હતા અને આજનો દિવસ ઝિંઝુવાડા રોકાઈ કાલ સુધીમાં રણનો કાદવ સુકાઈ જતાં આવતી કાલે વાછડા દાદા જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે રણમાં થએલો કાદવ તે માટીનો નહિ પણ તેની સપાટીમાં રહેલા મીઠા ને બીજા ક્ષારોનો હતો. મજૂરે મને જણાવ્યું કે પાંચ ગાઉ રણનો પટ વટાવી વાછડા દાદા પહોંચાય છે, એટલે પગે ચાલવું બહુ અઘરું થઈ પડશે. હું એમ ધારતો હતો કે જેવી રીતે ઝિંઝુવાડાની નજીકમાં જ રણમાં ઝિલાનંદ બેટ છે તેવી જ રીતે વાછડાદાદાનો બેટ પણ કાંઠાની નજીકમાં જ હશે. પણ રણના પાંચ ગાઉ એટલે તો ખારોપાટ અને કચ્છની વચ્ચોવચનો વિસ્તાર કહેવાય એ જાણીને હું રાજી જ થયો. મારી ઈચ્છા રણમાંનો કોઈ એવો બેટ જોવાની હતી કે જ્યાંથી ચારે બાજુ જોતાં કયાંય પણ જમીનનો કાંઠો ન દેખાય. વાછડાદાદાનો બેટ એ ઈચ્છા પૂરી કરશે એમ લાગ્યું. વળી ખારા કાદવમાં પાંચ પાંચ ગાઉ સુધી ચાલવાનો લહાવો કયે દહાડે મળવાનો હતો? મજૂર આજે કાદવમાં કરવામાં આવનારી મુસાફરીની અસહ્ય હાડમારીઓનું વર્ણન કરી મને પાછો ઝિંઝુવાડા લઈ જવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો પણ મારામાં તો આજની એ મુશ્કેલીઓએ સાહસ ખેડવાની તમન્ના જાગ્રત કરી હતી. નાનપણમાં રૉબિન્સન ક્રૂઝોના સાહસકાર્યો વાંચી, આજે કરી રહ્યો છું તેવા પર્યટનો કરવાનો શોખ પહેલવહેલો મારામાં જાગૃત થયો હતો. ત્યાર પછી તો 'કુમાર'માં વારંવાર આવતા ધ્રુવપ્રદેશના સાહસિક પ્રવાસો વાંચીવાંચી એ શોખ વધુ ને વધુ જાગ્રત બન્યો ને હું યુરોપિયન પ્રવાસીઓના સાગર સાહસોના સાહિત્યનો રસિયો બન્યો ને જીવનમાં સાહસિક પ્રવાસો ખેડવાના તલસાટ મારામાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

ફતેપુરથી રણમાં પગ મૂકયો. કાંઠાની નજીક તો વધારે કાદવ હતો નહિ એટલે સરળતાપૂર્વક ચાલી શકાતું, પણ જેમજેમ કાંઠા અને અમારી વચ્ચેનું છેટું વધતું જતું હતું તેમતેમ રણના કાદવની ભયંકરતા વધતી જતી હતી. દોઢેક કલાક પછી કાંઠો અલોપ થયો. ચારે બાજુએ વર્તુળાકાર ક્ષિતિજપ્રદેશમાં એકમાત્ર રણની સપાટી આકાશને મળતી દેખાતી હતી. અનંત રણના પુરાતન સાગરની એ સપાટી, જાણે કે તેના ઉપરથી હમણાં જ વેળ ઉતરી ગઈ હોય તેવી તાજી દેખાતી હતી. રખેને કાંઇક દિશામાંથી દરિયાના મોજાં હમણાં જ આવી ચડે અને અમને આવરી લે એવો ભય લાગતો હતો. હું કાદવમાં એક કલાકમાં માંડ પોણો માઈલ અમે ચાલી શકતા હોઈશું. ચાલતાં ચાલતાં કાદવ ઊડતો હતો અને તેનાથી મારાં બધાં કપડાં બગડી ગયાં હતાં. જ્યાં કાદવ ઊંડો હોય તે વિસ્તારને મૂકી જરાક ફેર ખાઈને આગળ વધતા હતા. એમ કરતાંકરતાં સૂરજ માથે આવ્યો. એવામાં એક સ્થળે ચાર માટલાં મૂકેલાં નજરે પડ્યાં. મજૂરને મેં તે વિષે પૂછ્યું તો તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ફતેપુર અને વાછડાદાદાના બેટની અધવચ્ચે જાત્રાળુઓને પીવા માટે અહીં પાણી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં આવતું દરેક માણસ પાણીના માટલાં માથે ઉપાડીને ચાલે છે અને થોડુંઘણું પાણી આ માટલાંઓમાં રેડતું જાય છે. ભૂખ્યા તો ય હજી તો અરધો જ રસ્તો ખૂટ્યો હતો, એટલે અમે ત્યાં જ નાસ્તો કરવા બેસી ગયા. માટલામાંથી લઈ પાણી પીધું અને આગળ ચાલવા માંડ્યું. બે વાગ્યાની લગભગ ત્રણ નાના બેટ દેખાયા. મજૂરે કહ્યું કે એમાંનો પહેલો તે વાછડાદાદાનો બેટ, પણ તે ય હજી કલાકેક ચાલ્યા પછી આવશે! હવે હું ખરેખર બેહાલ બન્યો હતો. પગથી માથા સુધી કાદવના થર મારા પર બાઝી ગયા હતા. ભૂખ કકડીને લાગી હતી અને તરસનો તો પાર ન હતો. રણના પ્રવાસનો આ પહેલો જ દિવસ હતો.

માંડમાંડ કરી અમે બેટની નજીકમાં પહોંચવા આવ્યા, ત્યાં મજૂર બોલ્યો: 'બાપજી, આ નાસ્તાપોટલા હવે તમારે ઊંચકવા પડશે.'

'કેમ વળી?'

'બાપજી, હું કોળી છું. વાછડાદાદાની દહેરીએ ગામેગામની ઠઠ જામેલી છે. એમાંના કેટલા ય મને ઓળખતા હશે. એ જોશે કે હું તમારા પોટલા ઊંચકીને લાવ્યો છું તો તમને ય ત્યાં પેસવા નહિ દે. એટલે તમે ઊંચકી લો. અને ત્યાં એટલું જ કહેજો કે આ તો રસ્તો દેખાડવા મારી સગાથે આવ્યો છે.'

'હા થઈ રે! એક તો હવે મારા જ પગ માંડમાંડ ઊપડે છે તેથી ડગલાં ગણતોગણતો આગળ ચાલું છું. તેમાં વળી આ આફત આવી.' વાછડાદાદાએ કસોટી કરી લાગે છે.''

(ચાલુ) અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

ઈશ્વરી ઈન્સાફ

હઝરત મૂસાએ ખુદાને અરજી કરી કે 'આ સર્વશક્તિમાન પ્રભુ' મને તારા ઈન્સાફનો એકાદ નમૂનો તો બતાવ.' ખુદાએ કહ્યું, 'મારો ન્યાય જો તારે જોવો જ હોય તો કલાણા ઝરા પાસે જઈને સંતાઈ જા.' હઝરત મૂસા ત્યાં જઈને એક ઝાડને ઓથે સંતાઈને બેસી ગયા.

થોડી વારે એક ઘોડેસવાર ત્યાં આગળ આવી ચડ્યો. તરસથી વ્યાકૂળ થએલા તે સવારે કપડાં ઉતારી હાથમોં ધોયાં અને ઝરાના નિર્મળ જળનું પાન કરી પોતાની તરફ ફરી પાછો રસ્તે પડ્યો. પરંતુ તેણે કપડાં ઉતાર્યાં ને વખતે તેમાંથી પૈસાની એક કોથળી નીચે સરી પડી હતી તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ.

થોડો સમય વીત્યા બાદ એક કિશોર રમતો અને ગેલ કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની નજર પેલી પૈસાની થેલી ઉપર પડતા, તે ઉપાડીને નાસી ગયો. એટલામાં એક આંધળો લાકડીને ટેકે ત્યાં આવ્યો અને હાથમોં ધોઈ નમાઝ ગુજારવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં પેલો સવાર માર્ગને ઘોડે પાછો ફર્યો અને પેલા અંધને ઉદ્દેશીને ત્રાડ પાડી. 'હું મારી થેલી અહીં ભૂલી ગયો છું. આ જગ્યાએ બીજું કોઈ આવેલ નથી, મારી થેલી તેં જ લીધી હોવી જોઈએ. માટે ચાલ, જલદી પાછી આપી દે.' અંધે કરગરીને કહ્યું: 'બાપ હું તો આંખે દેખી શકતો નથી, તારી થેલીની મને ખબર પણ નથી. શા માટે મને નાહક ધમકાવે છે?' ક્રોધાવેશમાં આવેલો ઘોડેસવાર પેલા નિર્દોષ અંધને પોતાની સમશેરથી ઠાર કરીને ચાલતો થયો.

હઝરત મૂસાએ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી 'પરવરદિગાર! મને આમાં કંઈ સમજ પડી નહિ.' ત્યારે ફિરિશ્તા જબ્રઈલ ત્યાં પ્રગટ થઈને બોલ્યા 'જે છોકરો પૈસાની થેલી ઉપાડી ગયો તેનો બાપ પેલા ઘોડેસવારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો. નોકરી દરમ્યાન તેનું મૃત્યુ થતાં તેની લેણી નોકરીની પગારની રકમ ઘોડેસવાર હજમ કરી ગયો. તે રકમ તેણે થેલીમાં રાખી મૂકી હતી, જે આખરે તેના ખરા હકદારના હાથમાં ગઈ. પેલો અંધ જ્યારે દેખતી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે તેણે પેલા સવારના બાપનું ખૂન કરેલું, આજે ઘોડેસવારે તે અંધનો વધ કરી પોતાના પિતાનું વેર લીધું.'

(ફારસી ઉપરથી) હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી



સુરાષ્ટ્રની ફટકડી

લેખક : શ્રી રામસિંહજી કા. રાઠોડ બી. ટી. આર

કચ્છમાં ભુજની વાયવ્ય બાજુ, ભુજથી પચ માઈલ દૂર 'માતાનો મઢ' નામે ગામ છે. એક નાના વહેળાને બન્ને કાંઠે એ વસેલું છે અને એની આસપાસ ટેકરીઓ છે. એ ગામ તેના સુગાયથી ફટકડીના ઉત્પાદન માટે પ્રસિદ્ધ છે. 'માતાના મઢ' સિવાય હિંદમાં ફટકડીની ઉત્પત્તિ બિહાર અને પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં થાય છે. બ્રહ્મદેશના ઉપરના ભાગમાં પણ એ મળી શકે તેમ છે.

ફટકડીથી અજ્ઞાત કોણ હોય? પણ કદાચ એ શું છે અને કેમ તથા ક્યાં બને છે તેની જાણ ઘણાને નહિ હોય.

ફટકડી સંયુક્ત લવણ અને રંગ વગરનો સ્ફટિક પદાર્થ છે. એનો મધુર સ્વાદ, તેજાબ અને તુરાશ હોય છે. ગંધકનો તેજાબ, એલ્યુમિનિયમનું પ્રાણિલ, એક ક્ષાર અને પાણી એ ચાર અંગોની તે બનેલી છે. બહુ જૂના વખતથી પ્રખર રાસાયનિકોએ ઘણાઘણા અખતરાઓ ફટકડીનાં અંગો જાણવા માટે કરેલા, પણ સને ૧૭૯૭ સુધી તેઓ તે વિષે પૂરતી માહિતી મેળવી શક્યા ન હતા. બહુ ધીર અને ધીમી ગતિએ એના અંગોનું સંશોધન આગળ વધ્યું છે.

ફટકડીની મુખ્ય ત્રણ જાતો છે. પોટાશ ફટકડી, સોડા ફટકડી અને નવસાર ફટકડી. આ સિવાય પણ એની એક જાત છે એ કેલિફોર્નિયાના ઉપયોગકોના ધ્યાન બહાર નહિ હોય. એ ક્રોમ ફટકડીના નામે ઓળખાય છે. ફટકડીનું આ ભિન્નત્વ તેના એક અંગ ક્ષાર પર અવલંબે છે. ફટકડીની રચનામાં જે પ્રકારનો ક્ષાર વપરાય છે તે પ્રમાણની ફટકડી બને છે.

આપણે ક્યારથી ફટકડી વાપરતા થયા અથવા ફટકડી પરદેશથી ક્યારે, ક્યાંથી અને કેમ મળી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અતિ પ્રાચીન કાળથી આપણે ફટકડી વાપરતા આવ્યા છીએ. ફટકડીનો ઉલ્લેખ આપણા પુરાણા વૈદક ગ્રંથોમાં પણ છે. ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ પણ ફટકડીના ઉપાયો જાણતા હતા છે. તેમની પહેલાં પણ હિંદમાં ફટકડીનો ઉપયોગ થતો હશે એટલે ખાત્રી તેનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ ફટકડી વપરાતી તો લાંબા કાળથી આવે છે, પરંતુ ત્યાં એનો ઉદ્યોગ પાંચસો કે છસો વર્ષથી જૂનો નહિ હોય. એ પહેલાં ત્યાંના લોકો પૂર્વમાંથી ફટકડી આયાત કરતા. તે વખતે તેઓનું ફટકડી વિષેનું જ્ઞાન બહુ અલ્પ હતું. તેની રચનાનું ભાન પણ તેમને ન હતું. પણ ક્રમેક્રમે તે વિષે તેઓ પોતાનું જ્ઞાન વધારતા ગયા અને આજે પોતાના જ દેશમાં તેઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફટકડી નિપજાવે છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૦ સુધી સોડા ફટકડીથી લોકો તદ્દન અજ્ઞાત હતા. દક્ષિણ અમેરિકાના સેંટ હેલન પરગણામાં મેન્ડોઝાની ઉત્તરે તેની ખાણમાં ડૉ. ગિબ્રિગે સોડા ફટકડી શોધી. ત્યાં એ જથ્થાબંધ ભૂગર્ભ સ્વરૂપે મળી આવે છે. આપણે ચાલુ વાપરીએ છીએ એ તો પોટાશ ફટકડી. સોડા ફટકડીને તપાવવાથી એ સારી ફટકડીનું કામ આપે.

હિંદમાં એક સમયે ચીનમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફટકડી આયાત થતી અને વળી આજે પણ અમુક જાતની ફટકડી જાપાન સાથે પણ ફટકડીના વેપારનો સંબંધ હિંદને જૂનો છે. સિંધુ કાંઠે મલાબાર અને સોનગીરના મુખ પાસે મેક્સિકોમાં દર વર્ષે ૪૦૦ ટન ફટકડી ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદનું સંયુક્ત ફટકડીનું ઉત્પન્ન દર વર્ષે ૧૦૦૦ ટનથી વધુ નહિ હોય, અને તે પણ અનિશ્ચિત છે. હિંદી ફટકડી વપરાશમાં બહુ સારી તેમજ ગુણકારી નથી. એ વાંક તેની રચનામાં ભળી જતા મેલ અને બીજા કચરાના અશુદ્ધપણાને લીધે છે, અને બેદરકારીનું જ એ પરિણામ છે. પ્રયત્નથી એ ફટકડીને જેવી જોઈએ તેવી શુભ્ર અને શુદ્ધ બનાવી શકાય.

ફટકડીની રચનાની ચાર જુદીજુદી રીતો પ્રચલિત છે. ફટકડીમાં વપરાતા તેના અંગોના ગુણ અને પ્રકાર પ્રમાણે તેમનો વિધિ કરી ફટકડી તૈયાર કરાય છે. યુરોપમાં શિલાજીત, એલ્યુમ-સ્ટોન કે એલ્યુમ-સ્લેટ ફટકડીની બનાવટમાં વપરાય છે. એલ્યુમ-સ્ટોન કે એલ્યુમ-સ્લેટને વારંવાર હવામાં તપાવવાથી કે પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી તેમાંથી ફટકડી મેળવાય છે.

ફટકડીની રચનામાં વપરાતા પદાર્થોનું ગરમ મિશ્રણ કરી તેને ધીમેધીમે ઠંડું થવા દેતા એ મિશ્રણમાંથી ફટકડીના આઠ બાજુવાળા 'રવાસ' (crystals) છૂટા પડતા જાય છે. ફટકડીમાં જેમ લોહતત્વનું પ્રમાણ ઓછું રહે તેમ ફટકડી વધુ શુદ્ધ બને છે. એની તદ્દન શુદ્ધ ફટકડી માટે રોમ પાસેની ખાણો પ્રસિદ્ધ છે.

ફટકડીના ઘણા ઘરગથ્થુ ઉપયોગો છે. રદ્દી બનાવવાના નાના કાર્યથી માંડી ઘણી દવાઓ તરીકે આપણે ફટકડી વાપરીએ છીએ. ફટકડીને ૯૨ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ગરમી આપતા ઓગળે છે. વધારે તપાવતા એ ફૂલે છે. ૨૦૦ અંશ સેન્ટીગ્રેડ સુધીની ગરમીએ પહોંચતા તેમાંનું પાણી ઊડી જાય છે અને સફેદ સચ્છિદ્ર ગઠ્ઠો રહે છે. તેને આપણે ફુલાવેલી ફટકડીના નામે ઓળખીએ છીએ. દવાના કામમાં હંમેશા ફુલાવેલી ફટકડી વપરાય છે. લોહીને બંધ કરવું અને જામેલા લોહીને તોડવું એ એના મુખ્ય ગુણ છે. શરીરના કોઈપણ ભાગમાંથી જખમ કે કારણે લોહી બહાર જતું હોય તો તેના અટકાવ માટે ફટકડીવાળા પાણીનું પીવું બહુ લાભકારક છે. મોઢું આવવું, ચાંદા પડવા, સોજાનું આવવું, પરુનું નીતરવું વગેરે મોંમા થતા અનેક દર્દો એક આઉંસ પાણીમાં દસ ગ્રેન ફટકડી નાખી તેના કોગળા કરવાથી મટી જાય છે. આંખો દુખતી હોય તો ફટકડી ને અફીણ સાથે પીસી આંખની આસપાસ લગાડતા એ દુખાવો મટે છે. એક આઉંસ પાણીમાં બે ગ્રેન ફટકડી નાખીને તેના ટીપા પણ આંખમાં નખાય છે. અતિસાર, પ્રદર અને પ્રમેહ જેવા દર્દોમાં પણ ફટકડીનો પિચકારી વગેરેમાં ઉપયોગ થાય છે. ટાઢિયા તાવમાં પાણી ૧૦ ગ્રેન ફટકડી ખાંડ સાથે આપવાથી એ તાવ અટકે છે. ૨ ડ્રામ ફટકડી, ૧ ડ્રામ તજ અને ૨ ડ્રામ સાકરના મિશ્રણનું ચૂરણ એક રૂપે ૨૦ ગ્રેન જેટલું આપતાં ઝાડા તથા રક્તસ્રાવમાં રાહત કરે છે. ફટકડીને વૈદકમાં સ્તંભી, રક્તસ્તંભ અને જ્વરઘ્ન કહી છે.

કેલિફોર્નિયામાં પોટાશ ફટકડી (સર્વસાધારણ સામાન્ય ફટકડી) અને ક્રોમ ફટકડી ઉપયોગમાં આવે છે. સાધારણ ફટકડી નેશનલ કે પ્રિન્સની ખિલ્ટરેશન ક્રિયાને માટે અને દૃઢ કરવામાં તથા કેનાલમાં ફિલિંગ (filling)ના વિભાગમાં એને વપરાય છે. હાઈડ્રોલિક ખાણમાં મોટે પાયે ટન ફટકડીનું મિશ્રણ આશરે ૩૦ આઉંસ પાણી અને

એક આઉંસ ક્રોમ ફટકડીની ચાનુ જરૂર રહે છે ડેવેલપમેન્ટ પૂરું થતા પ્રિન્ટને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપવા અને સ્વચ્છ કરવા ૨૦ આઉંસ પાણી અને એક આઉંસ ફટકડીના મિશ્રણથી ધોવામા આવે છે ૨૦ આઉંસ પાણી, ૧ આઉંસ સાઇટ્રિક ઍસિડ અને ૨ આઉંસ સાદી ફટકડી અથવા ૧ આઉંસ ક્રોમ ફટકડીનુ મિશ્રણ નેગેટિવ પરથી ડાઘ કાઢવા વપરાય છે ડ્રાય પ્લેટની રચનાના એક અગ તરીકે પણ ક્રોમ ફટકડીનો ઉપયોગ થાય છે.

ફટકડીના ઉદ્યોગ સાથે બીજા પણ ઘણાઘણા ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળે છે ઘણી વસ્તુઓના ઉદ્યોગની રચનામા એનો ઉપયોગ થાય છે ચામડુ ધોળુ કરવા માટે ચામડુ કમાવવા, કાગળો પર ચળકાટ લાવવા અને તેમને લીસા બનાવવા તથા અદાહ્ય (fireproof) વસ્તુઓની ઉત્પત્તિમા ફટકડી ઉપયોગી છે સરકાની શુદ્ધિ અર્થે અને અશુદ્ધ પ્રવાહીઓને નિર્મળ કરવા પણ ફટકડી બહુ કામની છે ફટકડી પાણીમા દ્રાવ્ય છે અને ગરમ પાણીમા એની એ શક્તિ વધે છે જેમ ફટકડીની દ્રાવ્યશક્તિ વધારે તેમ રગારા અને છીંટ બનાવનારાઓને એ હિતાવહ અને ઓછી ખર્ચાળ થાય ફટકડીની બનાવટની મુશ્કેલીઓ જેમ દૂર થાય અને ફટકડી શુદ્ધ બને તેમ રગાટકામ માટે સસ્તી અને વધુ સુલભ બને રગાટકામમા જ મુખ્યત્વે ફટકડીનો વધુ ઉપયોગ થાય છે પાકા રગ ચડાવવામા અને કિરમજી રગની બનાવટમા ફટકડીનો વપરાશ અનિવાર્ય છે આજ પણ કચ્છમા 'માતાના મઢ'ની બાજુના રગારાઓએ તૈયાર કરેલી અજરખ, લાલ અને ભૂરા રગ રગેલી ચાદર બહુ વખણાય છે

'માતાના મઢ'મા તૈયાર થતી ફટકડી એક પચ્ચીશી પહેલા મુલકમશહૂર હતી હાલ એ ઉદ્યોગ ત્યા મૃતપ્રાય દશામા હોઈ એના પુનર્વિધાનની જરૂર છે એ ફટકડી દેશી ને જૂની ઢબે તૈયાર થતી હોવાથી શુભ્ર અને શુદ્ધ બનતી આપણા એ વિષયમા રસ લેતા તેના નિષ્ણાતોએ એ તરફ દૃષ્ટિ દોડાવી સ્વદેશીના અભ્યુદય અને ગૌરવ અર્થે એ ઉદ્યોગને હાથ કરવો જોઇએ આપણા રસાયનિકો તેમ કરશે તો તે ઉદ્યોગ આપણી સ્વદેશીની પવિત્ર ભાવનાનો પોષક બની આપણને શુદ્ધ દેશી ફટકડી વાપરવા મળશે

'માતાના મઢ'મા તૈયાર થતી ફટકડીમા ત્યાના તૂરી નામે ખનીજ અને સુરોખારનો ઉપયોગ થાય છે એ બે દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ વિષે નીચે ઉલ્લેખ કરી ફટકડીની સીધી અને સાદી રચના વર્ણવી છે

ગામની ઉત્તરે અને પૂર્વે વહેળા કાઠે ખાડાઓ અને કોલસાની ખાણો છે આ જમીન 'ચરીઆ' નામે ઓળખાય છે આહીથી તૂરા સ્વાદવાળી કાળા રગની માટી ખોદી કાઢવામા આવે છે એ માટી 'કાચી તૂરી' કહેવાય છે કાચી તૂરીને ખોદાણ થયા પછી જમીન પર પાથરી સૂકવે છે પછી ત્રણ ત્રણ દિવસના અતરે એના પર ત્રણ વખત પાણી છાટે છે પરિણામે તેમાથી શ્વેત રગનુ સત્વ ઉપર ઊપડી આવે છે અને ત્યા જ ચોટી રહે છે ત્યાથી એને સભાળપૂર્વક લઈ લેઈ સૂકવવામા આવે છે. આ પદાર્થને તૂરી કહે છે. આ ઉપરાત વહેળાની રેતીનો ઉપલો થર ખસેડી નીચેની ભેજવાળી જમીનમા કયારા કરી તૂરી બનાવાય છે જમીનમાથી એ શ્વેત સત્વ સૂર્યપ્રકાશથી ઉપર ખેંચાઈ આવે છે એ 'રિજડી તૂરી'ના નામે ઓળખાય છે અને વધુ કીમતી ગણાય છે

હવે સુરોખારની વાત એક ગોળ ખાડો ખોદી તેની પાસેથી ચાલીસ ફૂટ લાબી અને ત્રણ ફૂટ ઊંડી એક નહેર જમીન પર બનાવવામા આવે છે એમાંથી જમીનમા પાણી ન ચુસાઈ જાય તે માટે એ બન્નેને સીમેન્ટ લગાડવામા આવે છે આ નહેરની ભીંતો પર, અંદર પોલાણ રહે તેમ, લાકડા રાખી તે ઉપર ઘાસ અને 'લઈ' નામે છોડવાની ડાખળીઓ નાખી તેને આવરી લે છે પછી તે પર માટીની કિનાર કરી કયારા બનાવે છે આ કયારામા છાણનુ, પોદળાનુ અને બળી શકે એવા ખાતરનુ પ્રાણિજ (ભસ્મ) ભરે છે તેને ખૂબ દબાવી ઉપર પાણી ભરી રાખે છે ભસ્મમાથી ક્ષારવાળુ સત્વ, જે પાણીમા દ્રાવ્ય છે તે સાથે એ પાણી નીચે નહેરમા ટપકે છે આ પાણી કથાઈ રગનુ હોય છે તે નહેર રસ્તે પેલા ગોળ ખાડામા એકઠુ થાય છે આ પ્રવાહીને ઉકાળી કાઢવ જેવુ ઘટ બને એટલે એને સૂર્યપ્રકાશમા રાખે છે આ પદાર્થ એ જ સુરોખાર.

'માતાના મઢ'ની ઉત્તરે બે માઈલ દૂર 'જાગીર' નામે ટેકરી છે તેમાથી પાણીનો એક પ્રવાહ નીચે ૨૦ ફૂટ સમચોરસ ખાબોચિયામા સોપાનશ્રેણીથી પડે છે તે પડથી વીસ ફૂટ ઊંડુ છે એ પાણીમા ગધકનું લવણ છે આ પાણી પણ ફટકડીની રચનામા વપરાય છે

ફટકડીની બનાવટમા ⅔ ભાગ તૂરી અને ⅓ ભાગ સુરોખારનુ પ્રમાણ લેવામા આવે છે પદરેક મણ ફટકડીનો પાક એકીસાથે ઉતરી શકે એવડુ લોખડનુ વાસણ ખુરા (મોટા મજબૂત ચૂલા) પર મૂકેલુ હોય છે તેમા પ્રમાણસર પાણીમા તૂરી નાખી ઉકાળવામા આવે છે તૂરી બરાબર ઓગળી જાય એટલે તેમા સુરોખાર નખાય છે એ બન્નુ એકરસ થઈ જતા એ મિશ્રણ પર ખાટની ચાસણી જેવો મેલ તરી આવે છે તેને કાઢી લેવામા આવે છે આ રીતે સ્વચ્છ કરી તેને માટીનાં છીછરા વાસણોમા ઠારે છે આમ ધીમેધીમે ઠરતા તેના કેલાસ (કણીઓ) બધાય છે આ કેલાસને ફરીફરી ત્રણ વખત એમ માટીના વાસણમા ધોવામા આવે છે એ ધોએલ શુદ્ધ કણીઓને ફરીથી ઉકાળવામા આવે છે. ફરી એ પ્રવાહીને, પ્રત્યેકમા પાચેક મણ પાણી સમાઈ શકે તેવડા જમીનમા દાટેલા માટલાઓમા ભરે છે પાચ દિવસ સુધી ત્યા રહી ઠડો થઈ એ પ્રવાહી ઘન સ્વરૂપ પકડે છે છઠ્ઠે દિવસે આ માટલાઓને જમીન બહાર કાઢી ફોડે છે એટલે ફટકડીનો ઘન ગઠ્ઠો હાથ આવે છે આ ફટકડી એ જ શુભ્ર અને શુદ્ધ આપણી કચ્છી ફટકડી એના ગાગડા કરતા એના મદિરાકારે પહેલદાર પાસાઓ પડે છે એના આ આકારના કેલાસ એ આ ફટકડીનુ મુખ્ય ચિહ્ન છે ત્યાની દેવી આશાપુરાના ચમત્કારને લઈને આ ફટકડીના ટુકડાઓમાં મંદિરાકાર માલુમ પડે છે એમ ત્યાના લોકોની માન્યતા છે

પદ્ધતિસર કામ નહિ લેવાના ફટકડીના ઉદ્યોગના આહીં બેહાલ થયા છે ઈ સ ૧૮૭૦ પહેલા લાખો મણ ફટકડી કચ્છમાથી પરદેશ નિકાસ થતી ઈ ૧૮૯૦ સુધી ૫૦,૦૦૦ મણ ફટકડી દર વર્ષે 'માતાના મઢ'મા તૈયાર થતી હાલ વીસેક વર્ષથી જ એ ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે એ ગામ જોકે ધર્માદા જાગીરનુ છે છતા ત્યાની ખનીજ પેદાશ કચ્છના મહારાવની થાય છે અને જાગીરને અમુક ભાગ મળે છે કચ્છ દરબાર તરફથી ત્યા કૉન્ટ્રૅક્ટ અપાતો અને ફટકડી તૈયાર થતી રાજ અને પ્રજા ઉભયને આ ઉદ્યોગમા ફાયદો હતો સજોગવશાત્ કઈ કારણોથી તે કૉન્ટ્રૅક્ટરો તૂટ્યા હવે કોઈ કૉન્ટ્રૅક્ટ લેવાની હામ ભીડતુ નથી એટલે ઉદ્યોગ ભાગ્યો છે. એ ઉદ્યોગમા મજૂર વર્ગ સિવાયના પદરસો માણસોની રોટલી હતો અને બીજી કારીગરીને ઉત્તેજન મળતુ તે નફામાં. હજુ પણ સ્વતત્રરીતે એની ખીલવણી થાય તો પુનઃ એ એના અનેક લાભ આપતુ થાય

આપણે ક્યા ઊભા છીએ તે જોયા કરવા કરતા હવે ક્યા જવુ તેનો નિર્ણય કરવો એમા વધુ ડહાપણ છે

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો



પ્રકરણ ૨જું

છૂટ્યા!

આપણે ત્યાં મોસમની વાત બતાવવા માટે ઉત્તર અને દક્ષિણનું અંતર ગણાય છે. પણ એ શબ્દથી આપણને પૂરેપૂરું સૂચન નથી મળતું. આપણે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં છીએ ને દક્ષિણ આફ્રિકા દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં છે. એની દિશા સામસામી છે એટલું જ નહિ, ઋતુઓ પણ સામસામી છે. વૈશાખ-જેઠમાં જ્યારે અહીં બળબળતા બપોર હોય ત્યારે ત્યાં સખત ટાઢ પડતી હોય છે. આપણે ત્યાં ડિસેંબરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ હોય, ત્યારે ડરબન અને ફીનિક્સમાં ક્રિસ્ટમસના દિવસો લાંબામાં લાંબા ને રાત ટૂંકામાં ટૂંકી હોય. એ ઉપરાંત એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીના શિયાળાના ચાર માસ છોડીને બાકીના આઠ મહિના ત્યાં ચોમાસું ચાલતું જ રહે. ક્યારે વાદળ ચડી આવશે ને વરસાદ તૂટી પડશે એ કહેવાય જ નહિ. ફીનિક્સનું એકાંત ખીણ અને ચોમેરની નાનકડી ટેકરીઓ પર બેસીને અને ઉપાનો નિત્ય નવો રાસ રચાતો એ સાથે દિવસ આખો આકાશમાં વાદળાંનો નાચ ચાલતો એ ભાગ્યે જ ભૂલાય. ફીનિક્સની અનેક સ્મૃતિઓમાં મને ત્યાંનાં વાદળાંની સ્મૃતિ તાજી રહી ગઈ છે. મારા બાળપણના ગોઠિયાઓમાં હું વાદળાંને પણ ગણાવી શકું. કલાકોના કલાક એ વાદળાંઓ ભેગો હું વિહરતો.

વાદળાં અનેક જાતનાં હોય છે. કેટલાંક વરસાદી, કેટલાંક દેખાવડાં. કેટલાંક થાકેલાં ને ચિંતામાં ડૂબેલા ડોસા જેવાં, તો કેટલાંક નિશાળમાંથી છૂટેલાં તોફાની બાળકો જેવાં. હિલોળે ચડેલી ચાંદી વાદળીઓનાં પગલાં મનને વિનોદ ઉપજાવે, તો સફેદ ઊની કામળની ચાદરની જેમ આકાશના ચંદરવાને આવરી લેનારું વાદળ મનને ઉદાસ કરી મૂકે. ઘૂમરડાં વાદળ અને રૂપેરી કિનારવાળાં કાળાં વાદળ કાળજુથી લચી રહેલા બગીચાની શોભાને યે ભુલાવી દે, તો ક્ષિતિજ ઉપર હાથી, ઘોડા, ઊંટ અને જાતજાતનાં જનાવરોનાં સરઘસનો દેખાવ ઉપજાવનારાં વાદળાં વળી પોતાની પાસે દોડી આવવા નોતરતાં જણાય. આ બધાં વાદળ ઉપરાંત કેટલીક વાર એવાં વાદળો આવે છે જે ન વરસે, ન ખસે. બસ એકસરખાં પથારો કરીને ઊભાં રહે. પોતાના કૂંડમાં સૂર્યનો પણ ભાત પડવા ન દે. આવી જાતનાં વાદળો મનને નાઈ ભાગે નવાજૂનીના ખબરો સાંભળવાને પહેલેથી તૈયાર કરી રાખે. કોઈ આવી પડનાર પ્રસંગની આગમચેતી આપનારા પેગામી વાદળ કહી શકાય.

આપણી વાત હવે ઈ. ૧૯૧૩ના ડિસેમ્બર સુધી આવી પહોંચી છે. તારીખ તો યાદ નથી, પણ એ દિવસોની એક સવારે નિત્ય-નિયમનાં કામો કરતાં મારી નજર આકાશમાં ઘુંઘટ ઘેરો કરીને જામેલાં વાદળાં પર પડી. આવાં વાદળો અમુક અમુક ખાસ પ્રસંગે જ એલાં તેની આછી નોંધ મારા મનમાં હતી. બાપુજીએ પહેલ વહેલા સાત દિવસના ઉપવાસની જાહેરાત કરી ત્યાર પહેલાં એકેક દિવસ આવું વાદળ રહ્યું હતું. બાપુજી સાથીદાર હજાર હડતાલિયાઓ સાથે કૂચકદમ કરતા ઊપડ્યા અને પકડાયા ત્યારે યે આવું વાદળ હતું. ફીનિક્સમાંની ચિંતાજનક માંદગીની સાથેસાથે યે આવું વાદળ આવી પહોંચતું. આજે પણ કંઈક નવાજૂની થવાના સંકેત મને આ પેગામી વાદળોએ આપ્યો. અને સાંજ પહેલાં અમુક અમુક શુભ ખુશખબર અમને મળ્યા.

સાંજના પાંચના ભોજનથી પરવારી અમે બાળકોએ બાપુજી-ના મોટા ઓરડામાં રમત માંડી હતી. અમારી વચ્ચે, મણિલાલકાકાના ઓરડાના બારણાની એક પર, મગનકાકા બેઠા હતા. એવામાં દરવાજા-માં મિસ સ્લેશિન દાખલ થયાં. પોતાના માથાની ઝીણી ખાંપ વચ્ચે તેમણે મહાપરાણે ઉમંગનો મલકાટ દબાવી રાખ્યો હતો. તેઓ સીધાં મગનકાકા પાસે જઈ ઊભાં અને પૂછ્યું: 'બોલો, હું શા ખબર લાવી છું?' મિસ સ્લેશિન બાપુજી વિનોદી રહ્યાં, એટલે અમે બાળકો-એ પણ અમારી રમત થોભાવી અને કાન માંડ્યા. મગનકાકાએ વિનોદમાં ને વિનોદમાં જવાબ વાળ્યો: 'બાપુજીના છૂટ્યાના!' મિસ સ્લેશિનનું અત્યાર સુધી દબાવી રાખેલું હાસ્ય ફૂટી આવ્યું અને તેમણે પૂછ્યું, 'તમે કેમ જાણ્યું?' મગનકાકાએ ઉત્તર વાળ્યો. 'શું મારી અટકળ સાચી છે? મેં તો કેવળ તમારા ચહેરાનો ભાવ જોઈને અટકળ જ કરી. શું સાચે જ બાપુ છૂટ્યા છે?' મિસ સ્લેશિને મગનકાકાની અટકળને સાચી ઠરાવી.

અમે બાળકો હાથહાથભર કૂદીને ખુશીની તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. મેં દેવદાસકાકાને કહ્યું 'આજે કંઈ ખાસ ખબર આવશે એમ હું સવારથી નહોતો કહેતો? આજનું વાદળ જ એવું હતું.'

અમ બાળકોનો આનંદ શમાવ્યો શમતો ન હતો. અમે વિનોદ-માં પરસ્પર કહેતા થાકતા જ ન હતા કે 'આ તે કેવો જાદુ? સરકારે તો બાપુજીને બાર મહિનાની સજા કરી હતી અને આ તો તેઓ એક મહિનો પૂરો થયા પહેલાં છૂટી ગયા.' બાપુજીની કેદને સરકાર જીરવી ન શકી. એમને આખું વરસ પૂરી રાખવાનો દમ જ એનામાં ક્યાં છે? કેવી મજા! ત્રણસો પાંસઠ દિવસનું વરસ સરકારને ત્યાં ચાળીસ દિવસમાં પૂરું થઈ ગયું!' આપણા ત્રણ માસની કેદવાળા સૌ હજી જેલમાં છે અને આ આખા વરસની કેદ પામેલા બાપુજી છૂટી આવ્યા!' હરખ પ્રગટ કરવાની અમારી પાસે વાણી ન હતી.

બાપુજી પ્રીટોરિયા-ની જેલમાં હતા ત્યાંથી છૂટ્યા પછી એકેક દિ-વસની અંદર તેઓ ડર-બન આવી પહોંચ્યા અને કામ માટે ત્યાં રો-કાયા-તેઓ હવે ફીનિ-ક્સ ક્યારે આવી પહોં-ચશે એ જ જાણવાની અધીરાઈ અમને તો થઈ



શ્રી થંબી નાયડુ

પછી દેવદાસકાકાએ ફીનિક્સ સ્ટેશને જઈ બાપુજી સાથે ટેલીફોનમાં વાત કરવાનું ઠરાવ્યું અમે બાળકો પણ તેમની સાથે સ્ટેશને ઊપડ્યાં બાપુજીના જેલ ગયા પછી અમને બધાને સાથે સ્ટેશને જવાની આ પહેલી જ તક હતી ઘાટાં જંગલમાંથી પસાર થતો અઢી માઈલનો એ લાંબો રસ્તો કંટાળાભરેલો લાગતો, પણ એ દિવસે અમે વાતવાતમાં સ્ટેશને પહોંચી ગયાં

પાટા ઓળંગીને સ્ટેશન પર જવાય એમ હતું, પણ અમારી ટોળી પાટા પાસે જ અટકી પડી. અમારા મારગની આડે પાટા ઉપર એક સોલ્જર ઝગઝગતા સંગીનવાળી બંદૂક ખભે ચડાવી પહેરો દેતો ઊભો હતો ત્યાંથી થોડે દૂર સ્ટેશનની બજાર હતી ત્યાં પણ એવો જ બીજો સોલ્જર અમે જોયો વળી દૂર નજર કરી તો સ્ટેશનની હદ પૂરી થતી હતી ત્યાં ત્રીજાને જોયો બે પાટા મળી એક થતા હતા ત્યાં ચોથાને, સ્ટેશનમાસ્તરના ઘરપાસે પાંચમાને, ને ડરબનની દિશામાં ભેગા થતા સાંધા ઉપર પણ એક છઠ્ઠો ખડો સોલ્જર અમે જોયો વળી એથીયે આગળ દૂરના સિગ્નલની રક્ષા કરતો સોલ્જર પણ દેખાયો એકેક ક્ષણ આ બધું કૌતુક અમે જોઈ રહ્યાં ને વિચારમાં પડ્યાં કે આ બધું છે શું? મિ વેસ્ટના પકડાયા પહેલાં અમે સ્ટેશન ઉપર કે ફીનિક્સમાં ક્યાંયે કદી ગોરા સોલ્જરોને જોએલા નહિ ને આ બધા આકદસ સોલ્જરની ટુકડી ક્યાંથી આવી ખડી થઈ? જે સોલ્જર પાસે પહોંચી અમે અટક્યાં હતાં એને અમે ઘેરી વળ્યાં દેવદાસકાકાએ એને પૂછ્યું 'કેમ, તમે શાની ચોકી કરવા ભા છો?' સોલ્જરે જવાબ આપ્યો 'હવે થોડાક વારમાં ગાડી વવાની છે તે સુરક્ષિત ચાલી જાય એટલા માટે અમારે પાટાની ચોકી કરવાની છે રખે સ્ટ્રાઈકરો (હડતાલિયાઓ) તોફાન કરી ટ્રેન ઊંધી વાળી નાખે' એ લોકો એટલા વિફર્યા છે કે સરકારને માર્શલ લૉ જાહેર કરવો પડ્યો છે'

'માર્શલ લૉ એટલે?' અમે સવાલ કર્યો

'એટલે લશ્કરી અમલ એમાં અમને ફાવે એ પગલાં અમે લઈએ નજરે પડે તેના ઉપર ગોળીબાર કરવાની પણ અમને છૂટ પરવાના વિના કોઈ ઘર બહાર નીકળી જ ન શકે. અમે જ પહેરે ફરતા હોઈએ જે કોઈ સામો થાય કે લપછપ કરે તે મૂઓ રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી કોઈ ઘર બહાર નીકળે તો દેખતાની સાથે જ અમે તેને વાઢીએ'

'અમને પણ તમે ગોળી મારો?'

'ના, ના, તમે કંઈ રેલવેના હડતાલિયા નથી પણ અંધારે જો અમે તમને ન ઓળખીએ તો કદાચ મારી પણ બેસીએ'

'એટલે અમારે રાત્રે સ્ટેશને આવવું હોય તો ન અવાય?'

'ના'

'અમને અહીં મોડું થઈ જાય તો?'

'અંધારું થતાં પહેલાં મોટું નાળું વટાવી જજો માર્શલ લૉની હદ ત્યાં સુધી છે એથી પેલી પાર કંઈ જોખમ નથી'

'અત્યારે સ્ટેશનમાં જવાય ને?'

'હા, ખુશીથી જાઓ.'

આમ થોડી વાતચીત ઉપરથી અમે કળી ગયાં કે હડતાલિયાઓને લઈ જવા આવેલી લશ્કરી ટુકડી જેટલી વિવેકી, નમ્ર અને દયાળુ લાગતી હતી એવી આ નથી જો કે એ સોલ્જરે અમને બધા જવાબ કંઈ પણ કડકાઈ દેખાડ્યા વિના આપ્યા, અને અમારી સાથે હસીરમીને વાત કરી, છતાં અમારા આશ્રમમાં મહિનો માસ પહેરો ભરી ગએલા સોલ્જરો જેવા શાંત સ્વભાવનો એ ન લાગ્યો એની નજર કરડી હતી અને 'માર્શલ લૉ'નું કે 'રેલવે સ્ટ્રાઈકર્સ'નું નામ લેતાં એની આંખ અને મોઢું એવાં લાલ થઈ જતાં કે જાણે હમણાં એ એમાંના કોઈ પણ માણસને જોશે તો મારી નાખશે;

છતાં એ જનાબ અમારી આડે આવે એવા નથી, પણ અમારા દોસ્ત જેવા બની ગયા છે એ અમે જોઈ લીધું, એટલે અમે એને મૂકી પડતો ને સ્ટેશનમાં ગયાં. આખું સ્ટેશન અમારી સાથે હસતું હોય એવું લાગ્યું. ત્રણ મહિના પહેલાં પહેલી ટુકડીને અમે વળાવી હતી ત્યાર પછી આ પહેલી જ વાર અમે બધાં એકસાથે સ્ટેશને આવ્યાં હતાં. એ વખતે સ્ટેશનમાસ્તર, સ્ટેશનનું મકાન તથા બીજા બધા માણસો અમારી જેમ ગંભીર બની ગએલા આજે બાપુજીના છૂટવાના ખબર આવેલા એટલે જાણે એ બધું આનંદી લાગતું હતું સ્ટેશનમાસ્તર તો રોજ ભારે મોઢું રાખીને જ કામમાં ગૂંથાયા હોય, પણ આજે તો એ પણ હસતાહસતા બધી વાત કરતા હતા દેવદાસકાકાએ પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો એટલે એમણે ટેલીફોન કરવાની બધી સગવડ કરી આપી અમે ટેલીફોનની આસપાસ ટોળે વળીને ઊભાં. દેવદાસકાકાએ રુસ્તમજી શેઠને ત્યાં ટેલીફોન જોડાવ્યો અને બાપુજીને વાત કરવા બોલાવ્યા બાપુજીને ટેલીફોન પર આવતાં લગભગ અર્ધો કલાક વીત્યો એ દરમિયાન વળી અમે એ લશ્કરી સોલ્જર પાસે ગયાં ને ધરાયાં ત્યાં સુધી પ્રશ્નો પૂછપૂછ કર્યા પણ એ બધી રેલવે હડતાલિયાઓની વાત જુદા પ્રકરણમાં આપવી ઠીક પડશે

રાહ જોઈજોઈને થાક્યાં ત્યારે ટેલીફોનની ઘંટડી થઈ અને રુસ્તમજી શેઠને ત્યાંથી બાપુજી બોલ્યા ભૂંગળું તો દેવદાસકાકાને કાને હતું એટલે અમને બાપુજીના વેણ સાંભળવા ક્યાંથી મળે? વાત પૂરી થઈ એટલું જણાવ્યું કે 'આજ રાતે દસની ગાડીમાં બાપુજી ફીનિક્સ આવશે અને પરોઢિયે ચાર વાગ્યે પાછા ચાલ્યા જશે એમની સાથે કેટલાક મહેમાનો પણ આવશે'

બાપુજી આજે જ અહીં આવશે એ વધામણી ગગનમનાને દેવા અમે વહેલાવહેલા સ્ટેશનેથી આશ્રમે જવા ઊપડ્યાં, અને ત્યાં પહોંચી આ ખુશખબર આપી, ઉતાવળે ખાણુંપાણી આટોપી ફરી પાછાં સ્ટેશને જવા ઊપડ્યાં કોઈ નાનું છોકરું સરખું યે ઘેર ન રહ્યું ચાલતાં કરતાં કોઈ બાળક થાકી જાય તો એને લાંબી લાંબી ડાંગ ઉપર ઝુલા કરીને લઈ આવવાનું ઠરાવ્યું ને એ ડાંગો સાથે લીધી ઊંઘનાર બાળકને ડાંગ ઉપર કેવી રીતે ઝુલાવાય એનો અખતરો અમે કરતાં ગયાં વાદળાં સાથે સાતાકૂકડી રમતી ચાંદનીનો આસ્વાદ લેતાંલેતાં અમને સ્ટેશને પહોંચતાં વાર ન લાગી એકલા જતાં જે રસ્તો ભેંકાર લાગતો તે એ રાતે બગીચાની સહેલગાહ સમો થઈ પડ્યો

સ્ટેશને પહોંચી થોડું રમ્યાં ત્યાં ડરબનની ટ્રેન આવી પહોંચી બાપુજી, શ્રી થમ્બી નાયડુ ને બીજા એકબે મહેમાનો ઊતર્યાં અમે એકેક બાપુજીને પગે લાગ્યાં અને તેમણે માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યા. અને પછી આખું સરઘસ શાંત ગંભીર અને નીરવ વાતાવરણમાં ચાંદનીમાં નહાતું આશ્રમ તરફ ચાલ્યું મારી ટેવ પ્રમાણે ટોળામાંના બીજાને પાછળ મૂકી હું બાપુજીની પાસે જ પહોંચીને તેમની પૂંઠે પૂંઠે ચાલવા લાગ્યો. એમને પડખે શ્રી નાયડુ, મગનકાકા અને મિસ શ્લેશિન ચાલતાં હતાં સૌ એવા ગંભીર હતા કે અમ બાળકોને ક્ષણભરનો સમય પણ બાપુજી આપી ન શક્યા. સાધારણ સમય હોત તો આટલે દિવસે આવીને બાપુજીએ દેવદાસકાકાને, મને, કેશુ ફૂપ અને છોટમ ભૈયાને, રાધાબેન અને રૂખીબેનને કંઈક ને કંઈક પૂછ્યું હોત અને આનંદ કરાવ્યો હોત, પણ આજે તો અમારે માથે હાથ મૂક્યા એટલું જ તે પછી તેઓ ઘેર પહોંચતા સુધી ગંભીર ચર્ચા અને નિર્ણયોમાં જ ગૂંથાએલા રહ્યા.

; તેમને તથા મહેમાનોને જોતો તથા સાંભળતો રહ્યા.

જેલમાંથી બાપુજીના સમાચાર મળેલા તે મુજબ ચાળીસ દિવસની અંદર એમણે પોતાના શરીરને ઠીકઠીક સુધારી લીધું હતું. ઉપવાસના દિવસનાં થાક અને ક્ષીણતા દૂર થયા હતાં; અને છતાં એ ગઢી માસ પર બાપુજીએ ફીનિક્સ છોડ્યું ત્યારના કરતાં આજે તેમનું શરીર જાણે ચોથા ભાગનું રહ્યું હતું. સાવ લાકડી જેવા દૂબળા દેખાતા હતા. એમનો ઊંચા ઘાટનો દેખાવ લાંબો લાંબો દેખાઇ રહ્યો હતો. એમનો સાદ પણ બહુ ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. આટલે દૂબળે શરીરે બાપુજી આટલું બધું ચાલતા શું કામ હશે? પરોઢિયે જ પાછા જવું હતું તો અત્યારે અરધી રાતે ફીનિક્સ ન આવ્યા હોત તો શું બગડી જાત? પણ બાપુજીને જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પણ આરામ કેવો? તેઓ અતિશય દૂબળા છતા ગમગીન ન હતા, ઉત્સાહભર્યા હતા.

મને ખબર ન હતી કે કોટપાટલૂન પહેરેલા બાપુજીનું આ આખરી દર્શન છે. પણ ઘેર પહોંચતા વેંત મગનકાકાને બાપુજીએ જે અનેક નિર્ણયો સંભળાવ્યા તેમાંનો એક પોતાના સૂટ ને કોટપાટલૂન નેકટાઇ આદિને તિલાંજલિ દેવાનો પણ હતો.

બાપુજી કરતાં પણ મારૂ ધ્યાન વધુ તો શ્રી થંબી નાયડુ તરફ ખેંચાયું. તેઓની કીર્તિ ખૂબ સાંભળેલી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સૌ સત્યાગ્રહીઓમાં સૌથી ચઢિયાતું કોણ એ વિષે અમારે ત્યા ચર્ચા ચાલતી ત્યારે ઘણા પહેલું નામ શ્રી થંબી નાયડુનું આપતા. એમને જોવાની તક મને એ જ રાતે પહેલી વાર મળી. શરીરે તેઓ બાપુજીથી ઊંચા અને જાડા હતા. વાને કાળા હતા ને નાક સારી પેઠે લાંબું ને પોપટની ચાંચ જેવું ઘાટીલું હતું. ચાંદનીના આછા અજવાળામાં તેઓ નાનાસરખા હાથી જેવા લાગતા હતા. એમનો અવાજ કોરો અને લૂખો હતો. મેં એમની જે તેજસ્વી અને ભાવભરી મૂર્તિ કલ્પી હતી એવા એ ન હતા. મારા કલ્પિત થંબી નાયડુ કરતા મેં જે પ્રત્યક્ષ જોયા એ ઊતરતી પંક્તિના લાગ્યા. પણ એમની બહાદુરી અને નિર્ભયતા બાબત મને શક ન રહ્યો. બાપુજી સાથે વાત કરતી વખતનો એમનો ધ્વનિ, એમના હાવભાવ, એમની અક્કડ ચાલ અને સૌથી વિશેષ તો એમની વિશાળ છાતી, સઘળેથી એમની બહાદુરી નીતરતી હતી.

ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે રાતના અગિયારથી વધુ સમય થયો હતો, છતાં અમારી ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. બાપુજીને તથા મહેમાનોને જોવા-સાંભળવાની સાથે સાથે બાપુજીના ફળના ટોપલાની વિગત જાણીને ઘે ઊંઘ ઊડી ગઇ. એમાં સ્ટ્રૉબેરી, એવોકાડા પેર વગેરે અમારા ફીનિક્સમાં એ વેળાએ ન થનારાં ફળો હતાં. બાપુજીએ કહ્યું: 'એમાં એક તરબૂચ છે એ તુરત પતાવજો. એ ઠેઠ કેપટાઉનથી આવ્યું છે.' એ સાંભળીને તો મારી લાળ ટપકવા લાગી. રાજકોટના આકરા ઉનાળામાં તરબૂચની ચીરીઓ ખાધેલી તે યાદ રહી ગયેલી! ફીનિક્સમાં તરબૂચ એ તો જાણે સ્વર્ગનું ફળ! કેપટાઉનના તરબૂચના વખાણ સાંભળેલાં, એટલે એને માટે મન લલચાયું. પણ એટલામાં મગનકાકાએ નિર્ણય આપ્યો કે અત્યારે તો મોડી રાત થઇ છે, આવતી કાલે સવારે વાત. મને ખાત્રી હતી કે સવાર પહેલાં આ ગરમીમાં એ બગડી જશે. અને ખરે જ બીજે દિવસે એ સાવ ઊતરેલું નીકળ્યું. હાથ આવેલું અમૃતફળ આમ વેડફાયું એથી મને બહુ ગુસ્સો આવ્યો, પણ મોટા પાસે નાનાનું શું ચાલે?

રાત્રે સૂતા પહેલાં બાપુજીએ સવારે કોટપાટલૂનને બદલે પહેરવાનાં કપડાંનો નિર્ણય કરી લીધો. પણ એ વિષે આવતા પ્રકરણમાં.

(ચાલુ) પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

('કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર: H R Desai, Box 6, MAZABUKA, (North Rhodesia)

DETROIT, Michigan (U.S.A.) Octo 6 1941

પ્રિય હરિભાઈ,

તમારો પત્ર વેલ્સ્ટન (ઓહાયો) ખાતે મારે ઘેર હમણાં જ પહોંચ્યો અને મારા બાએ તે અહીં ડેટ્રૉઈટ મોકલી આપ્યો. ડેટ્રૉઈટ એ દુનિયાની મોટરનગરી— u o city of the world ગણાય છે. હું અહીં એક વર્ષથી ક્રાઇસ્લર ઑટોમોબાઇલ કંપનીમાં રહ્યો છું. પણ હમણાં યુદ્ધરક્ષણસામગ્રી બનતી હોવાથી ચાલુ કામને અરધું કરી નાખવામાં આવ્યું છે એટલે રક્ષણસામગ્રીના કારખાનામાં જવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી મારે અહીં થોડો વખત બેકાર રહેવું પડશે.

આવતા જાન્યુઆરીની ૨૫મીએ મને ૨૦ વર્ષ પૂરાં થશે. મારા વાળ સોનેરી ને ગૂંચળાંવાળા છે અને આંખો ભૂરી છે. ઊંચાઈ ૫ ફૂટ ૧૧ ઇંચ અને વજન ૧૭૦ રતલ છે. ગેય નાટકો અને શિષ્ટ સંગીત એ મારા શોખ છે. સ્કૉટલૅંડની બૅગપાઇપ (મશકવાદ્ય) અને હિંદુસ્તાની નાગ-મોરલી જે ખૂબ વખણાય છે તે પણ મને ગમે છે. તમારી ઢબ ઉપર જ હું ટિકિટોનો સંગ્રહ કરૂં છું, પણ અહીં ડેટ્રૉઇટ આવ્યા પછી એ નાદમાં જરા ઢીલો થઇ ગયો છું. હમણાં મને ખરી શાંત પ્રવાસમાં પડે છે તો યે ટિકિટોનો રસ તો એવો ને એવો જ છે.

આ વરસે હું અને તેવાનો (દરિયાઇ) એક ખલાસી નાયગરાનો ધોધ અને ટૉરંટો (કૅનેડા)નું પ્રદર્શન જોવા ઊપડ્યા હતા. એ રખડપટ્ટીમાં બહુ જ મજા પડી હતી. ફરી પાછા ગયે અઠવાડિયે હું અને એ ખલાસી મિત્ર અહીંથી ૩૦૦ માઇલ દૂરના પેન્સિલ્વાનિયા પ્રાન્તના પાટનગર પિટ્સબર્ગ ગયા હતા. વેલ્સ્ટનથી ૧૫૦ માઇલ દૂર આવેલું ઓહાયો પરગણાનું કોલંબસ નગર પણ મેં જોયું છે. અમેરિકન ઍર લાઈનરની P. C. A લાઈમાં પહેલી જ વાર વિમાનસફર પણ કરી છે.

દૂર દેશના પત્રમાં મારૂ સરનામું છપાયાને બે વર્ષ જેટલો લાંબો વખત થયા બાદ મને પહેલી જ વાર આ એક જ અઠવાડિયામાં બે પત્રો મળ્યા તેનો મને બહુ જ આનંદ થાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સ્ટેલીક ટિકિટો મેં આ સાથે મોકલી છે તે વડે તમારો સંગ્રહ સમૃદ્ધ કરશો. તમારા બીજા પત્ર જોડે તમારી છબિ મોકલજો. તેના બદલામાં હું પણ મારી છબિ મોકલીશ. કોણ જાણે છે આપણને મળવાનો સુયોગ પણ કોઇ વાર બને. તમારો ફોટો આવશે તો હું તમને એક વધારે ભેટ પણ મોકલીશ.

મારા બા તથા બાપુને તમે પ્રણામ લખ્યા તેથી તેઓ બહુ ખુશ થયા છે. તેમણે પણ તમને ખૂબ શુભેચ્છાઓ પાઠવી છે. તમારાં માતપિતાને જો તેઓ હયાત હોય તો મારા ભાવપૂર્વક નમન કહેજો. તમે 'તમારો વફાદાર મિત્ર' એવી સહી કરી છે તેનો અર્થ બહુ થાય છે. તમે એ વચન પાળજો તો હું મારા ભાગે આવતી ફરજ જરૂર અદા કરીશ.

તમારો વફાદાર મિત્ર

(Mr.) Tom Browman

303 West 'C' Street WELSTON, Ohio (U.S.A.)

(પત્રો મોકલનારા પોતે જ 'કુમાર'ની ઢબે તરજુમા કરી મોકલશે તો અમને રાહત મળશે, અને તે માટે અમે આભારી બનીશું —તંત્રી)



પંચતંત્રની વાર્તાઓ



ધુંડ રાજાને આગ ઉપરી શાખામાંનુ માળાની જોઇને રક્તાક્ષ કહે, 'કષ્ટ, કષ્ટ, તમારી અનીતિથી આ રાજાનો પ્રાણ નીકળ્યો એ કહ્યું છે, કે

અપૂજ્યોની કરે પૂજા પૂજ્યોની જ્યાં 'વિમાનના ।
ત્રણે ત્યાં તો પ્રવર્તે છે દુર્ભિક્ષ મરણું ભય. ॥

બધું એનો અનાદર કરી ચિરંજીવીને ઉપાડીને ઘુવડો લઇ ગયા ત્યાં ચિરંજીવી કહે, 'ઘુવડરાજ, મને સંઘરીને તમે શું કરશો? આ અવસ્થામાં મારે જીવીને શું કરવું છે? મને અગ્નિ દિયો એટલે હું બળી મરું.' રક્તાક્ષ કહે, 'આગમાં પડીને તારે શું સાધવું છે?' ચિરંજીવી બોલ્યો, 'શરીરના હોમ કરીને મારે ઘુવડયોનિમાં જન્મ લેવો છે, એટલે પછી મારી આગ હંમેશા કરનારા કાગડા ઉપર વેર વાળીશ.' રક્તાક્ષ કહે, 'દુષ્ટ, કૌશિકજાતિ તને દુર્લભ છે, કારણ

સૂર્ય ભર્તાર છોડીને મેઘ મારુત ને ગિરિ ।
સ્વજાતિ મૂષિકા પામી સ્વજાતિ દુરતિક્રમ ॥

ને બોલ્યા, એ કેમ? રક્તાક્ષ કહે"

કથા ૧૧

શાલંકાયન નામે મુનિ ગંગાતીરે સૂર્યોપસ્થાન કરતો હતો ત્યાં બાજના મુખમાંથી પડેલી ઉંદરડી એના હાથમાં આવી પડી એને તપોબળથી કન્યા બનાવીને ઋષિ આશ્રમે લઇ ગયા અને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, 'ભદ્રે, લે આ તારે દિકરી અવતરી. જતનથી એને મોટી કર.' કન્યા વિવાહયોગ્ય થઇ, એટલે ઋષિએ સૂર્યને બોલાવીને કહ્યું 'ભગવન, તું બળવાન છે એટલે મારી દિકરી તને વરે તો તું તેને પરણ.' ઋષિ દિકરીને કહે, 'આ ભુવનદીપક ભાનુદેવ તને ગમે છે?' કન્યા કહે, 'એનો તાપ બહુ છે, એટલે બીજો સારો વર લાવો.'

સર્વવૃત્તાન્તદર્શી સૂર્ય કહે, 'મારા કરતાં મેઘરાજ અધિક છે, હું ઊગ્યો હોઉં છતાં તે મને અદૃશ્ય કરે છે.' એટલે ઋષિએ મેઘ બોલાવ્યો ને કન્યાને પૂછ્યું તો તે બોલી, 'આ તો કાળો ને જડ છે.' મેઘ કહે, 'મારા કરતાં વાયુ અધિક છે, જે મને વિખેરી નાખે છે.' એટલે ઋષિએ વાયુને બોલાવ્યા, પણ કન્યાને એ અસ્થિર લાગ્યા. તેથી વાયુ કહે 'મારાથી પર્વત ચડે, જે મને અટકાવે છે અને જેને હું ચલિત કરી શકતો નથી.' એટલે ઋષિએ શૈલેન્દ્રને બોલાવ્યા તો કન્યા કહે, 'આ કઠણ છે.' ગિરિરાજ કહે, 'મારાથી ઉંદર અધિક છે, તે મારા શરીરમાં છિદ્ર પાડે છે.' એટલે ઋષિએ ઉંદરને બોલાવ્યો તે કન્યાને ગમ્યો, એટલે ઋષિએ એને પાછી ઉંદરડી કરીને ઉંદર વેરે પરણાવી એટલે કહું છું.

'સૂર્ય ભર્તાર છોડીને' ઇતિ

ઋષિએ ઉંદરને બોલાવ્યો તે કન્યાને ગમ્યો, એટલે ઋષિએ એને પાછી ઉંદરડી કરી ઉંદર વેરે પરણાવી

ચિરજીવીએ વિચાર કર્યો,

'કહ્યું વધ કરો આનો
સ્વામીકેરા હિતેચ્છુએ।
મંત્રીમાં એકલો એ છે
નીતિશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વવિત્॥

એનું કહ્યું આ કરત તો એને કાંઇ અનર્થ ન થાત ને મારી આશા ફળત નહિ '

ધૂડદુર્ગનું દ્વાર આવ્યું એટલે અરિમર્દન કહે, 'આપણા હિતૈષી આ ચિરજીવીને એને ગમે એવું સ્થાન આપો.' એ સાંભળીને ચિરજીવીએ વિચાર્યું, કે 'મારે તો આના વધનો ઉપાય કરવો છે, તે મધ્યમાં રહ્યે તો ન સધાય, કારણ કે મારી ચેષ્ટા જોઈને કદાચ સાવધાન થઈ જાય. એટલે ગઢને બારણે જ રહું ' એમ કરીને તે બોલ્યો, 'નૈઋિકરાજ, સ્વામીએ કહ્યું તે યોગ્ય છે, પણ હું નીતિજ્ઞ છું તથા તારો શત્રુ છું તારા ઉપર ભલે મને અનુરાગ છે, તો હું ચોક્કો છું, તો પણ ગઢ વચ્ચે વાસ કરવો મારે ન ઘટે એટલે હું તો દુર્ગદ્વારે રહ્યો રહ્યો તારી સેવા કરીશ' રાજા કહે ઠીક.

(ચાલુ) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી



સંસારનાં શહેરો

૩૧-કોલંબો

આ વખતની વેળા જ્યાં જાપાનના બૉમ્બ વરસી રહ્યા છે એ કોલંબો, ભારતમાતાને ચરણે ધરાએલી ખીલેલી પદ્મકળી શા ટાપુ સીલોનનું પાટનગર ને મુખ્ય બંદર છે ૬૪૩ એકરમાં વિસ્તરેલી એની બંદરવાડ કુદરતી નહિ પણ માનવીની હાથબાંધણીની છે, ને દુનિયાભરની એવી જબ્બી બંદરગાહોમાં એનો નંબર ૧૧મો ગણાય છે, તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ૫મો ગણાય છે સાત સાગરોનાં સફરી વહાણોને ખોરાક ખાવાનું ને કોલસા ભરવાનું એ અગત્યનું મથક (જંક્શન) છે.

લંકાદ્વીપને પશ્ચિમકિનારે, કલ્યાણી નદીના મુખ પર આવેલા આ શહેરનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો નથી ઇ ૧૫૧૭થી ૧૬૫૬ સુધી એ પોર્ટુગીઝોને કબજે હતું પછી ડચને હાથ ગયું અને ૧૭૦૬માં તે બ્રિટિશ હકુમતમાં આવ્યું. ઇ.૧૮૭૫માં તેની આજની બંદરગાહ બંધાવા માંડી તે પહેલાં ૮૦ માઇલ દક્ષિણે આવેલું ગૉલ સીલોનનું મુખ્ય બંદર ગણાતું

શહેરની દક્ષિણે આવેલો 'ફૉર્ટ' નામથી ઓળખાતો લત્તાઓનો ભાગ એ તેનું મુખ્ય વ્યાપારકેન્દ્ર છે, ને ત્યાંજ 'ક્વીન્સ હાઉસ'માં ત્યાંના ગવર્નર તથા સરકારી ઓફિસોનો વાસ છે. ડચ લોકોના સમયમાં જ્યાં યુરોપિયનોનો વસવાટી લત્તો હતો તે હલ્ટ્સડોર્ફ નામના પરામાં કોર્ટો આવેલી છે પેટ્ટા નામે ઓળખાતી એશિયાઈ બજારનો નીચ લત્તો સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ હવે સુધરતો આવે છે ઇ. ૧૯૧૨માં અહીં વ્યાપેલી પ્લેગની મહામારી પછી તેના જંતુઓ પ્રસારતા ઉંદરો પેસી ન શકે તેવા ચોખાના ગોડાઉનો બાંધવામાં આવ્યા છે ને એ ગોડાઉનના કેલાવા પર સડક પગથા વડે કાબૂ જમાવાયો છે. પેટ્ટા અને સી સ્ટ્રીટ (દરિયા શેરી) એ બે લત્તામાં કોલંબોની તળપદી વસ્તી વસે છે અને ત્યાં અદ્ભુત કોતરણીવાળા બે હિંદુ મંદિરો છે સી સ્ટ્રીટમાં ૩ અને ચોખાના મોટા તામિલ વેપારીઓ રહે છે.

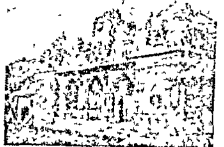
બંદરથી ૫ માઇલ દૂર આવેલું કોટા નામનું પરૂ એ સિંહાલી રાજાઓનું આ પ્રદેશમાનું મુખ્ય શહેર હતું કલ્યાણી નદી પર આવેલા વિક્ટોરિયા બ્રિજ નામના મોટા પુલ પરથી ઉત્તરે નેગોમ્બો તથા ચિલૉ અને ઈશાને કૅન્ડી તરફ જવાના માર્ગ ફૂટે છે અને પુલને બીજે છેડેથી દક્ષિણ તરફના શહેરોનો માર્ગ શરૂ થાય છે ફૉર્ટની ઈશાને આવેલા કોલંબો સરોવરમાંથી સમુદ્ર સાથે જોડનારી નહેર કાઢેલી છે, જેથી મરજી મુજબ પાણી ઠલવી તથા ખાલી કરી શકાય છે કોલંબો સીલોનની વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય ધામ છે, અને યુનિવર્સિટી કૉલેજ તથા રૉયલ કૉલેજ ઉપરાંત બુદ્ધિસ્ટોની આનંદ કૉલેજ તેમજ ખ્રિસ્તી ચર્ચોની બીજી ત્રણ મળી કુલ છ કૉલેજો ત્યાં છે.

સીલોનના ટાપુનું માત્ર રાજધાનીનું જ શહેર એ નથી, પણ આખા દ્વીપની વ્યાપારી, બૌદ્ધિક તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું પણ એ કેન્દ્ર છે સીલોનની ચા અને રબરની ખૂબ નિકાસ એ બંદર કરે છે

દરિયાની નજીક નીચાણના પ્રદેશમાં વસેલું હોવા છતાં કોલંબો મૅલેરિયાથી મુક્ત છે ને તેનું હવામાન બિનારોગ્ય નથા નરમ હોવા છતાં તંદુરસ્ત છે વરસે લગભગ ૮૫ ઇંચ વરસાદ ત્યાં પડે છે. ૧૯૩૧માં તેની વસ્તી ૨,૮૧,૧૫૫ની હતી, જે આજે તો વધી હશે.



Chatham Street, Colombo



Hindu temple Colombo



ઉપર કોલંબોના વ્યાપારી લત્તાનો એક રાજમાર્ગ ચૅથામ સ્ટ્રીટ; વચ્ચે તામિલોનું હિંદુ મંદિર, નીચે 'બંદરવાડ પાસેનો લત્તો.

નવાં પુસ્તકો

'The Faith of the Artist' *by James H Cousins* (Essays and Lectures on Art. 224 pp), Published by Kala Kshetra, Adyar, Madras, Rs 3 Postage 0 6-0

रुबाईयात उमर खय्याम (સચિત્ર) અનુવાદક-મૈથિલીશરણ ગુપ્ત, પ્રકાશક-વૈદ્ય શિવનારાયણ મિશ્ર, પ્રકાશ પુસ્તકાલય, કાનપુર, ૩-૦-૦, रेणुका લેખક દિનકર, ૨-૮-૦, दुनियाकी सेर લેખક-શ્રી યોગેન્દ્રનાથસિંહ, ૧-૮-૦, બન્નેના પ્રકાશક શ્રી રામલોચનશરણ, પુસ્તકભંડાર, લહેરિયાસરાય (બિહાર) **રાજસંન્યાસી** લેખક-'ધૂમકેતુ, પ્રકાશક ગૌરીશંકર ગો જોશી, ખાનપુર અમદાવાદ; મૌલ એજન્ટ-ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ અમદાવાદ, ૩-૦-૦, **શરદવંદના:** સંપાદક અને અનુવાદક-રમણલાલ સોની, પ્રકાશક-એન એમ. ઠક્કરની કં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ-૨, ૨-૮-૦

સર સોરાબજી પોચખાનાવાળા

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૧૦૪થી) ઉમેદવારી કરી જોઈ, પણ માત્ર ૨૮ જ વર્ષનું તેમનું વય હોવાને કારણે તેમની પસંદગી ન થઈ.

'સ્વદેશી'ના આ ઊભરા સાથે સોરાબજીની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પણ જુવાળ આવ્યો. ચાર્ટર્ડ બૅંક કરતાં નવી ઇન્ડિયા બૅંકનું ભાવિ તેમણે ઉજ્જ્વળ જોયું અને પગારની કશી ફરિયાદ કર્યા વગર તેઓ જોડાઈ ગયા. કુટુંબના આગેવાનોએ આ નવા દેશી સાહસમાં ઝંપલાવવા સામે સોરાબજીને ઠપકો આપ્યો, પણ તેમણે પોતાનો મત ન ફેરવ્યો.

અને એ મત ન ફેરવે એ સ્વાભાવિક હતું. સર સાસૂન ડેવિડ, સર કાવસજી જહાંગીર, સર શાપુરજી ભરૂચા, મિ. આર. ડી. તાતા, શ્રી ચુનીલાલ સરૈયા ને શ્રી ગોવર્ધનદાસ ખટાઉ જેવી સધ્ધર ને દક્ષ વ્યક્તિઓનું સાહસ પાછું પડે એ માની જ કેમ શકાય? સોરાબજીએ એમાં જ પોતાની ભાવિ સફળતા જોઈ, ને બૅંકને કોઈ મૅનેજર ન મળ્યો ત્યાં સુધી બધું કામકાજ ભારે કુશળતાપૂર્વક તેઓ બજાવતા રહ્યા.

પાછળથી મિ. ફ્રિંગફેલો નામના કોઈ યુરોપિયનને માસિક ૧૭૦૦ રૂપિયાના પગારે મૅનેજર તરીકે રાખવામાં આવ્યો. સોરાબજીએ તેના હાથ નીચે કામ કરીને તેનો ભારે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો, પણ પછીથી, સોરાબજીની જ દરેક બાબતમાં મુખ્યપણે ઉપરથી જોઈ તેની ગોરી ચામડી એકદમ સળગી ઊઠી ને તેણે હુકમ કર્યો કે સોરાબજીને હાથે કોઈ પણ ચેક કે વાઉચર પસાર ન થાય.

સોરાબજી આ કડવો ઘૂંટડો ગળી ગયા. થોડો વખત રહી એક બીજો યુરોપિયન સબ-ઍકાઉન્ટન્ટ આવ્યો. સોરાબજીએ જોયું કે તેની સહીના વાઉચર જેમનાં તેમ પસાર થાય છે. હવે તેમનાથી ન રહેવાયું ને તેમણે સીધા મિ. ફ્રિંગફેલો પાસે જઈ સવાલ કર્યો: 'ત્યારે હિંદીને એવો હક ન આપવાનું કારણ શું?' મિ. ફ્રિંગફેલોએ પોતાની એકલાની નહિ, પણ આખી ગોરી દુનિયાદારીની હિંદી પ્રત્યેની વલણનો પડઘો પાડ્યો: 'આટલો વિશ્વાસ હિંદીઓ પર મૂકીએ છીએ તે પણ ઘણું છે.'

હવે સોરાબજી કકળી ઊઠ્યા. બૅંક જેવા ખાતામાં પણ આવો ભેદભાવ? અને એથીયે વધુ કકળાટ તો એમને એ ખાતામાં હિંદીઓના માત્ર કારકુનો તરીકે જ થતા ઉપયોગથી થયો. શું હિંદીઓમાં આગળ વધવાની તાકાત - તમન્ના જ ન હતી? દાખલો નજર સામે મોજૂદ હતો. મિ. ફ્રિંગફેલોનો ૧૭૦૦નો પગાર એનું બધુંયે કામ પતાવી દેવાની પોતામાં શક્તિ હતી, છતાં મેળ માત્ર ૧૫૦નો!'

પરિસ્થિતિના આ કોયડા પર નિરંતર વિચારતા રહેતા સોરાબજીએ ચોક્કસ કર્યું કે હિંદમાં હિંદીની જ બૅંક હોવી જોઈએ. બધા ધંધામાં હિંદીઓ સફળ થાય છે તો બૅંકિંગની તાલીમ મળ્યે તેમાં પણ કેમ યશસ્વી ન થાય? પરંતુ વિદેશીઓને હિંદીઓની એ વિષયની કુશળતાની ખાતરી જેમ ન હતી, તેમ ખુદ હિંદીઓને પણ ન હતી. અને એનું કારણ-પ્રજાના માનસ પર ઊંડી ઠસેલી વિદેશી અસર હતી. સોરાબજીને લાગ્યું કે સ્વાશ્રયના જબ્બર પ્રયોગ સિવાય એ ગ્રંથિ કોઈ રીતે મટે એમ નથી.

અને એવી પ્રતીતિ થતાં સોરાબજીએ એ 'જબ્બર પ્રયોગ' કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતાના બૅંકના વ્યવસાય દરમિયાન ઘણી ઘણી સધ્ધર આસામીઓ જોડે એમણે ઓળખાણ બાંધી લીધી હતી. પોતાના આ આદર્શને એ લોકો વધાવી લેશે એમ ધારી બધા પાસે તેઓ પોતાની યોજના રજૂ કરવા લાગ્યા, પણ કોઈને આ તરુણમાં વિશ્વાસ ન બેઠો. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ, સર દિનશા પીટીટ, સર મનમોહનદાસ રામજી, શ્રી કાનજીભાઈ ચિનાઈ વગેરે કોઈએ તેમના વિચારને ટેકો ન આપ્યો.

સોરાબજી નિરાશ થવાની અણી ઉપર હતા, પરંતુ એ જ અરસામાં એમના અને હિંદના સદ્‌ભાગ્યે એમના વિચારનો પુરસ્કર્તા મળી આવ્યો અને તે રૂના શાહસોદાગર કલ્યાણજી વર્ધમાન જેતસી. હિંદીઓની શક્તિનો થતો ઉપહાસ, શેઠને એમણે દર્દભર્યે દિલે કહી સંભળાવ્યો, ને પોતાને ઇન્ડિયા બૅંકમાંથી જોઈતી સગવડ ન મળી હોવાથી અને આ રીતે એક હિંદી સાહસમાં પોતે પણ નિમિત્તરૂપ બને છે એ જોઈ શેઠે સોરાબજીને પૂરો સાથ આપવાનું વચન આપ્યું અને સોરાબજીએ ડાયરેક્ટરોની શોધ ચલાવવા માંડી.

નવી હિંદી બૅંકની વાતો બજારમાં ફેલાવા લાગી. આગળ ભાંગેલી હિંદી બૅંકોની નિષ્ફળ કારકીર્દિથી નવી હિંદી બૅંકની બાતમી જ લોકો ભડકતા હતા, પણ સોરાબજીએ એ માટે એવી તો યોજના ઘડી કાઢી કે જે સફળ થવા જ નિર્માઈ હતી.

સોરાબજી નવી બૅંક કાઢવાની પેરવીમાં પડ્યા હોવાની વાત મિ. ફ્રિંગફેલોને કાને પહોંચતાં વેંત તેમણે સોરાબજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા ને હિંદીઓ બૅંક ચલાવી શકે એ વાત જ હસી કાઢી સોરાબજીને પોતાની ધૂન છોડી દેવા સમજાવ્યા. સોરાબજીએ સાફ દિલે પોતાની આખી યોજના રજૂ કરી. ગોરો મૅનેજર ચમકી ઊઠ્યો ને ૨૪ કલાકમાં નવી બૅંકની વાત પડતી મૂકવા અગર તો નોકરીનું રાજીનામું આપવા સોરાબજીને ફરમાન કર્યું.

કેટલીક પળ શાંત ઊભા રહી સોરાબજીએ જવાબ આપ્યો, 'સાહેબ, મેં નિર્ણય કરી લીધો. હું રાજીનામું આપું છું.'

ગોરો વધુ ચમક્યો. એણે પટાવવા માંડ્યું, 'જુઓ, ૨૪ કલાકની મહેતલ આપી છે. શાંત ચિત્તે વિચાર કરો, ઉતાવળા ન થાઓ.'

'મારો નિર્ણય અફર છે.' સોરાબજીએ જવાબ આપ્યો ને તરત નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું.

પોણા ત્રણસો રૂપિયાની નોકરી છોડી અવકાશપૂર્ણ ભવિષ્યમાં ઝંપલાવવાના સોરાબજીના આ પગલાનો કુટુંબે વિરોધ કર્યો, પણ એમને તો હિંદમાં હિંદની જ બૅંક ઊભી થાય, એ વડે હિંદી વેપાર-ઉદ્યોગો ઊભા થાય અને હિંદની રાજ્યતંત્ર-સ્થિતિ ટળે એવા પોતાના સ્વપ્નને મૂર્ત કરી બતાવવા હતા. ને એ અનુસાર એમણે ને કલ્યાણજી શેઠે બીજે જ દિવસે મુંબઈના મેશાસ બિલ્ડિંગમાં માસિક ૬૦૦ રૂપિયાના ભાડાથી બૅંકનું મકાન ભાડે રાખી, બે ટેબલ, બે ખુરશી ને જૂજવાજ ફર્નિચરથી 'સેન્ટ્રલ બૅંક'ની શરૂઆત કરી દીધી.

આ નવી બૅંકમાં શેઠ અને સોરાબજી સાથે ઇસ્ટર્ન બૅંકનો કૅશિયર વીકાજી ભળ્યો. લોકોએ એને ગાંડો જ ગણી કાઢ્યો. ત્રણે જણે મળી ડાયરેક્ટરો અગ્રગણ્ય સરખી સોરાબજીને બૅંકના સ્થાપક તરીકે નિમણૂક કરાવી, શેઠ કલ્યાણજી ઉપરાંત શ્રી મંચેરશા ખાન, શ્રી જે. વર્ધમાન, શ્રી અરદેશર દુભાશ, શ્રી જમશેદજી ચોખિયા, શ્રી રાધાકૃષ્ણ લક્ષ્મીચંદ અને એચ. કાઉદડીઆન.

હવે? કંપનીનો પ્રમુખ ક્યાંથી શોધવો? એ અરસામાં વર્ષો બૅંક ઑફ બર્મા તૂટી પડી હતી. લોકોની ગભરાટ અને વિષમ પરિસ્થિતિથી મુશ્કેલીઓનો પાર ન હતો. છતાં ૧૯૧૧ના ડિસેંબરની ૨૧મીએ સેન્ટ્રલ બૅંક ઑવ ઇન્ડિયા રજિસ્ટર કરાવવામાં આવી. સોરાબજીને થયું કે હવે પ્રમુખ તરીકે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ મળી જાય તો બૅંકનું કામ સરળ બની જાય.

બરાબર એ જ અરસામાં મુંબઈના સિંહ સર ફિરોજશાહ મહેતા વિલાયતનો પ્રવાસ આટોપી પાછા મુંબઈ આવી ગયા. ત્રણે જુવાનિયા એમની પાસે પહોંચી ગયા. પોતાની આખી યોજના રજૂ કરી આજ સુધીની નિષ્ફળ ગયેલી હિંદી બૅંકોના કારણો બતાવ્યા. ફિરોજશાહ પ્રેમથી બધું સાંભળી રહ્યા. આ જુવાનિયાઓની બુદ્ધિ

ઉપર ને આફરીન થયા. પોતે સૂચવ્યા મુજબના સુધારા એ યોજનામાં કરવાનું વચન લઈ, બૅંકના પ્રમુખ થવાનું તેમણે વચન આપ્યું. એમના નામે બૅંકને એટલી તો પ્રતિષ્ઠા મળી કે ત્રણ જ મહિનામાં બૅંકના વીસ લાખ રૂપિયાના શેરો ભરાઈ ગયા. સોરાબજી ૮૦૦ના પગારથી એ બૅંકના મૅનેજર નીમાયા ને ત્યારથી તે મરણની ઘડી સુધી તે જ પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિમાં ઓતપ્રોત બની રહ્યા. તે દિવસ પછીથી સોરાબજી અને સેન્ટ્રલ બૅંકનો ઇતિહાસ જુદો નથી રહ્યો.

૧૯૧૩ની સાલ આવી ને હિંદના આર્થિક વાતાવરણમાં જબરૂ વાવાઝોડું ગાજ્યું. એના ઝોકમાં મુંબાઇની સ્પીસી બૅંક ને પંજાબની પીપલ્સ બૅંક જેવી સમૃદ્ધ બૅંકો પણ ડૂબી પડી, ત્યાં નાની બૅંકોનું તો શું ગજું? અને સેંટ્રલ બૅંક તો હજુ બે વરસનું બાળક જ હતી. શાખ જવાનું ટાણું આવ્યું ત્યાં તો ફિરોઝશાહે પોતાની તમામ મિલકત તેની પાછળ રોકી દીધી. એની નૈતિક અસર બીજા ડીરેક્ટરો પર પણ થઇ ને તેમણે પણ પોતાની મિલકત બૅંકની જતી શાખ બચાવવામાં રોકી દીધી. પ્રજામાં એ અનુમાનથી વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો કે 'બૅંકની સ્થિતિ સદ્ધર ન હોય તો ડીરેક્ટરો પોતાની મિલકતનું જોખમ ખેડે જ શાને?' અને એ રીતે ફિરોઝશાહ તથા ડીરેક્ટરોના ત્યાગ ને સાહસ તથા સોરાબજીની કાર્યકુશળતાથી સેન્ટ્રલ બૅંક એ વાવાઝોડામાંથી ઊગરી ગઈ.

આ કપરા અનુભવ પછી સોરાબજીએ બૅંકના સંચાલનમાં એવા તો મૂળભૂત ફેરફારો કરી નાખ્યા કે ગમે તેવા વિપત્કાળમાં પણ તેને આંચ ન આવે. અને આ પછી બૅંકની પ્રતિષ્ઠા પણ ખૂબ વધી ગઇ. ૧૯૨૧માં સરકારે તેને માન્ય કરી ને મ્યુનિસિપાલિટીઓની મોટી-મોટી રકમો તેમાં જમા રહેવા લાગી.

સેન્ટ્રલ બૅંકનો આ ઉત્કર્ષ કેટલાકથી સહન ન થયો. તેની માનહાનિ કરવાના અનેક પ્રયાસો થયા. કલકત્તા ક્લીઅરિંગ હાઉસે તેનો બહિષ્કાર કર્યો. વળી તેના ચોપડા સારૂ કમિશન બેસાડવાના પ્રયત્નો યે થયા. પણ એ બધું ફોગટ જ નીવડ્યું. મુંબાઇ મ્યુનિસિપાલિટીએ એમાં પોતાનાં નાણાં રાખ્યાં ત્યારે તેના એક કૉર્પોરેટરે ગપ ચલાવી કે બૅંકે તો ઝવેરાત પર મોટી રકમ કરજે ઉપાડી છે. સોરાબજીએ આ વિધાન સામે જાહેર તપાસ ચલાવડાવી અને તેની માફી મગાવી, એટલું જ નહિ પણ તેની પોતાની રકમ બૅંકમાં ડીપોઝીટ રખાવી બૅંકની વિશ્વસનીયતા કબૂલ કરાવી. બૅંક પરનો કશો આક્ષેપ સોરાબજી સહન ન કરી શકતા અને તેની ઇજ્જત સાચવવા હમેશાં તત્પર રહેતા.

આમ હિંદી તંત્ર નીચે ઊભી થએલી 'સેન્ટ્રલ બૅંક' પગભર અને પ્રતિષ્ઠિત બની. આજે તો એનો દરજ્જો એટલો વધ્યો છે કે મોટીમોટી યુરોપિયન બૅંકોએ પણ તેના ધોરણ ઉપરથી જ પોતાના ચાલુ અને સેવિંગ્ઝ ખાતાંના વ્યાજનો દર ઠરાવવા માંડ્યો છે.

બૅંક જેમ જેમ જામતી ગઇ તેમ તેમ તેના પાયા સોરાબજીએ વધુ ને વધુ ઊંડા ઉતારવા માંડ્યા ને એ સાથે જ એની શાખાઓ પણ હિંદભરમાં ફેલાવા માંડી. આજ પર્યંત એની ૫૦ શાખાઓ સ્થપાઈ છે. હિંદમાં જૉઇન્ટ સ્ટૉક બૅંકોની સંખ્યા ૮૪ની છે અને કુલ અનામત ૭૫ કરોડ રૂપિયાની છે, તેમાંથી ૨૫ કરોડ તો એકલી સેન્ટ્રલ બૅંકમાં છે.

કોઈ પણ સ્વદેશી ઉદ્યોગ બૅંકના પીઠબળ વગર ન ટકી શકે એ સત્ય સોરાબજીએ પ્રમાણ્યું હતું ને એને અનુલક્ષી, બૅંકની સ્થિતિ સદ્ધર થતાં દેશના નાનામોટા કેટલા યે ઉદ્યોગોને મદદ આપવા માંડી હતી ને કેટલાયને ડૂબતા બચાવ્યા હતા.

તાતા ઑઇલ મિલ્સવાળાઓની યોજના જ્યારે નિષ્ફળ ગઇ હતી ને દેવાળું કાઢવા વખત આવ્યો હતો ત્યારે આગગાડીમાં એ. એક તેના મૅનેજર નવરોજજી સકલાતવાળાનો સોરાબજી સાથે ભેટો થઈ ગયો. દેવાળું કાઢી લોકોની રકમ ડુબાવવી તેના કરતાં કંપનીની પુનર્ઘટના કરી, તેનું બોજ કમી કરવાની સોરાબજીએ આખી નવી યોજના રચી આપી માર્ગદોરી આપી. એ યોજના અનુસાર આજ પણ એ કંપની સુસ્થિત રહી કામ કરી રહી છે.

એ જ મુજબ માદન થીએટર્સ લિ., તાતા આયર્ન ઍન્ડ સ્ટીલ કંપની, તાતા હાઇડ્રૉલિક કંપની, આંધ્ર વૅલી કંપની, સ્વદેશી મિલ્સ, બૉમ્બે સ્ટીમ નૅવીગેશન કંપની વગેરેને આપત્તિને વખતે મદદ કરી, હિંદના વેપારઉદ્યોગમાં સેન્ટ્રલ બૅંકે પોતાનો યશસ્વી ફાળો નોંધાવ્યો છે.

દેશના ઉદ્યોગો સિવાય નાની નાની બૅંકોને પણ મદદ કરીને સોરાબજીએ બચાવી લીધી હતી. અનેક બૅંકો ઊભી થાય ને ડૂબે તે કરતાં થોડી પણ સદ્ધર બૅંકો હોય એ દેશને વધુ હિતાવહ છે એવી દ્રષ્ટિએ જ એમણે તાતા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ બૅંક અને યુનિયન બૅંક ઑવ ઇન્ડિયાનો એમના આપત્કાળે સેન્ટ્રલ બૅંકમાં સમાવેશ કરી લીધો હતો.

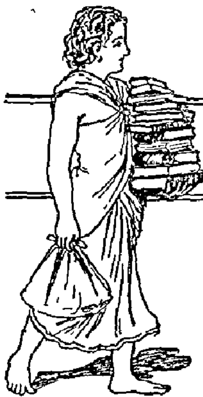
સોરાબજીના વિશાળ અનુભવ અને તીવ્ર બુદ્ધિનો લાભ હિંદી પ્રજા જેટલો જ સરકારે પણ લીધો હતો. સરકારી જામીનગીરીઓમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ બેસે તેના ઉપાયો સૂચવવા ઇ. ૧૯૨૬માં નિમાએલી સમિતિમાં સરકારે તેમને નીમ્યા હતા. ખેડૂતો પરના કરજનો બોજો કમી કરવા લૅન્ડ મૉર્ટગેજ બૅંકની યોજના પણ એમણે ઘડી આપી હતી અને સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારની વિનંતિથી ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ફિનૅન્સ કમિટીમાં પણ તેમણે કામ કર્યું હતું. સરકારે તેમની આ સેવાનો બદલો ઇ. ૧૯૩૫માં સરનો ઈલકાબ તેમને આપીને વાળ્યો હતો. પાછળથી એ જ સાલમાં સરકારે તેમને સ્ટૉક એક્સચેન્જ તપાસસમિતિના સભ્ય નીમ્યા હતા. સીલોન સરકાર તેમ જ હિંદના દેશી રજવાડાંએ પણ એમના અનુભવનો લાભ ઓછો નથી લીધો.

સર સોરાબજીના જ્ઞાન, દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને સાહસિક વૃત્તિનો ઉત્તમ નમૂનો તો એ છે કે જે કામ કરવાની કોઇ પણ સ્વદેશી બૅંક હામ ન ભીડતી તે પરદેશી હૂંડીઓનું કામકાજ કરવાની હામ તેમણે ભીડેલી. થોડા જ સમય પર ઇંગ્લંડમાં સેન્ટ્રલ એક્સચેન્જ બૅંક ઑવ ઇન્ડિયા નામની હુંડીઆમણનો વ્યવહાર કરનારી બૅંક એમણે ખોલવાથી પરદેશો સાથે કામ કરનારી હિંદી બૅંકોની સગવડ ઘણી વધી ગઇ છે.

દુનિયાની નજરે આટલા મહાન ને સમર્થ છતાં ખાનગી જીવનમાં તો સર સોરાબજી તદ્દન સાદા અને આડંબરરહિત રહ્યા હતા. જાહેરાતથી એ દૂર રહેતા. ખાનગી કે જાહેર મેળાવડાઓમાં પણ તે ભાગ્યે જ દેખાતા. બારે કલાકો અને કામકાજમાંથી જ્યારે પણ થોડીક ફુરસદ મળે ત્યારે એ ફુરસદનો વખત પોતાની પત્ની અને બાળકોની સોબતમાં જ ગાળવાનું પસંદ કરતા.

સેન્ટ્રલ બૅંકની પચીસ વર્ષોની સેવા દરમિયાન એમણે એક જ લાંબી રજા લીધેલી અને તે પણ યુરોપ જઇને બૅંકોનો જાતઅનુભવ લેવા માટે જ. હિંદી શરાફીના એ તપસ્વી હતા ને એ તપશ્ચર્યા એમના જીવન દરમિયાન એકે પળ અટકી નહોતી. બૅંકિંગ, નાણાપ્રકરણ અને અર્થશાસ્ત્ર એમનું પ્રિય વાચન હતું ને એ જ એમના ચિંતનનું લક્ષ્યબિંદુ હતું. એમનું જીવન રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરપૂર હતું, પણ રાજકારણમાં માથું મારી પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ ચૂકવાનું એમણે કદી પસંદ નહોતું કર્યું.

હિંદી શરાફીના પિતા, ભારતના સર્વોત્તમ બૅંકર અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોના પુરસ્કર્તા આ મહાપુરુષ આજે આપણી વચ્ચે નથી; પણ ૧૯૧૧માં ૨૫ લાખની રકમથી ખુલી અત્યારે ૨૫ કરોડની અનામત ધરાવતી સેન્ટ્રલ બૅંક એમના ચિરસ્મરણીય સ્મારકરૂપે ખડી છે. સોરાબજીના જીવનની એ યશકલગી છે, હિંદી પુરુષાર્થનું એ પ્રતીક છે.



માધુકરી

ધર્યે જ જશે સદા

(હરિણી)

જીવનવનમાં પુષ્પો કેરી સુમિષ્ટ સુવાસ જ્યાં
મઘમઘતી કો' સ્થાને, કાશ સુતીક્ષ્ણ ત્યહીં-ત્યહીં,
પરિમલ ધરી હૈયામાંહી રહે રજ, ને પછી
પરિમલથકી પ્રેરાઈને, ન શું ગણકારતા
અગણ્ય ક્ષણુ એ કાશ કેરા, ધર્યે જ જશે સદા
વન ઉપવનોમાં, શ્રદ્ધા ને ઉમંગથી ફરફરી

—જયાનંદ દવે

શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

'કુમાર'ના વાચકોને તો એ તરુણ ગુજરાતી કવિનું નામ સુપરિચિત છે. એમણે કવિતા લખવી શરૂ કરી ત્યારથી (એમનું પહેલું કાવ્ય 'કુમાર'ના ૮૨મા અંકમાં પ્રકટ થયું ત્યારથી) તે ઈ. ૧૯૩૪ના મે માસમાં તે અમેરિકા ગયા તે વેળા ૧૨૪મા અંકમાં છપાયેલા 'દ્વિધા' નામના એમના છેલ્લા કાવ્ય સુધીની એમની કાવ્યમાળાના ઉત્તમોત્તમ મૌક્તિકોના ભોક્તા 'કુમાર'ના વાચકો બન્યા છે. એ 'દ્વિધા' કાવ્યમાં એમણે સાગરપાર જઈને ત્યાંની સિદ્ધિઓ વરી લાવવાના જે મહત્ત્વાકાંક્ષી ઊર્મિઉછાળા ઉતાર્યા છે તેને ખરા પાડતા આવતા એમના



વિજેતા સમાચારો અવારનવાર અમેરિકન છાપાંઓમાં ચમકતા રહ્યા છે. ગયે વર્ષે મહાગુજરાતના 'મનોહર' માસિકે એમનો ફોટો પરિચય આપી અમેરિકામાં હિંદના હિત વિષયક પ્રશ્નોને ન્યાય આપવા મથનારા પ્રગતિવાદી હિંદી પરિવ્રાજક તરીકે એમની પ્રવૃત્તિની નોંધ લીધી હતી, તેનો ઉતારો 'ગુજરાતી પંચ' સાપ્તાહિકે કરેલો. એ સિવાય એમની પ્રવૃત્તિની નોંધ હજી ક્યાંય આવી નથી.

એમનો ફોટો પરિચય તો 'કુમાર'ના ૧૦૦મા અંકમાં આવી ગયો છે. ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર-પોષક સંસ્થામાં શિક્ષણ પામી વિનીત થઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા ત્યાં દાંડીકૂચ થતાં તેમાં ભાગ લઈ જેલ ગયા, મુક્ત થતાં શાંતિનિકેતન જઈ અભ્યાસ કરી ત્યાંના સ્નાતક થયા, અને પત્રકારત્વ તથા સામાજિક અર્થશાસ્ત્રના વિશેષ અભ્યાસ માટે ૧૯૩૪ના મેની ૧૨મી તારીખે અમેરિકા જવા ઊપડ્યા. ને પહેલાં એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો અહીં આમ પ્રકાશ પાથરી દીધો હતો.

અમેરિકા ગયા પછી પણ પોતાની એ લેખનપ્રવૃત્તિ તો એમણે ચાલુ જ રાખી છે. શરૂઆત એમણે 'કરન્ટ હિસ્ટરી' નામના માસિકથી કરી અને ત્યાર પછી તો 'ધ ન્યૂ રીપબ્લિક' 'એશિયા' 'અમેરેશિયા' વગેરે સાપ્તાહિકો અને માસિકો એમના લખાણો ઉમંગથી લેવા લાગ્યાં. પોતાની શૈલી એમણે અમેરિકનોને ગમે એવી નર્મ વિનોદ યુક્ત અને ચમત્કાર બનાવી છે, સાથેસાથે વિગતોની ચોકસાઈ પણ એવી હોય છે કે 'ન્યૂયૉર્ક ટાઈમ્સ' જેવા પત્રો પણ તેમના લેખો આવકારે છે.

દાંડીકૂચ વેળા લીધેલા સત્યાગ્રહ લડતના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપર એમણે હિંદની અહિંસક લડત વિષે લખેલો પોતાનો મહાનિબંધ 'વૉર વિધાઉટ વાયોલન્સ' (વગર હિંસાનું યુદ્ધ) નામથી ત્યાં ગયે વર્ષે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કર્યો છે અને એ દ્વારા જગતભરમાં નવો જ પ્રકાશ પાડી એ ગાંધી તત્ત્વજ્ઞાન અમેરિકાની પ્રજાને સમજાવવાનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે ને પછી હિંદી રાજકારણને તેના સાચા રૂપમાં સમજાવી તેની યોગ્ય વિવેચના રજૂ કરનાર લેખક તથા વ્યાખ્યાતા તરીકે અમેરિકામાં એ સન્માન પામ્યા છે.

હિંદી પ્રશ્નો ઉપર વ્યાખ્યાનો પણ એ ખૂબ આપે છે. ત્યાં ગમે

રિકાની પદ્ધતિએ વ્યાખ્યાન-પ્રવાસો પણ યોજે છે. 'મનોહર'મા આવેલા પરિચયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'એવા એક પ્રવાસમા સોળ દિવસમા એમણે છત્રીસ વ્યાખ્યાનો આપેલા. કૅનેડા જેવા કટ્ટર સામ્રાજ્યવાદી સંસ્થાનમા પણ એમણે એક પ્રવાસ કરી ત્યાના વતનીઓને હિંદીઓ વિષેનો સાચો અહેવાલ આપી કૅનેડાવાસીઓમા હિંદીઓ પ્રત્યેની લાગણી જાગૃત કરી. એમના ત્યાંના મિત્રોના જણાવ્યા પ્રમાણે, અમેરિકાવાસી હિંદીઓની છેલ્લા દસકાની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિનું જો સિંહાવલોકન કરવામા આવે તો ધનગોપાલ મુકરજી પછી લેખનકળામા, અને વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પછી વ્યાખ્યાનપ્રવાસ ખેડવામા એમનુ સ્થાન બીજું જ આવે.'

તાજેતરમા જ એમનુ એક નવું પુસ્તક બહાર પડ્યુ છે: 'માઇ ઇન્ડિયા, માઈ અમેરિકા' એમા એમણે એ બન્ને દેશોના વસવાટ દરમ્યાનના પોતાના દર્શનો આલેખ્યા છે 'સૅટરડે રિવ્યૂ ઑફ લિટરેચર' નામના અમેરિકાના અગ્રણી સાહિત્ય-સાપ્તાહિકે પોતાની કચેરીમાં એનું અવલોકન છાપી પોતાના પૃષ્ઠ પર આ સાથેનો ફોટોગ્રાફ પ્રગટ કર્યો છે. શ્રી કૃષ્ણલાલ એમા અવારનવાર લેખો પણ લખે છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથના અવસાન સમયે એમને વિષેનો એક વિસ્તૃત પ્રશસ્તિલેખ એમણે એ પત્રમા લખેલો. હેનરી સીડલ કૅન્બી જેવા અમેરિકાના મોવડી સાહિત્યવિવેચકના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા એ સાપ્તાહિક (સૅટરડે રિવ્યૂ ઑફ લિટરેચર)મા લખાણ આવવા તથા તેના વિવેચકના હાથે વિવેચના પામવી એ અમેરિકામાં બહુમાન ગણાય છે.

ગુજરાતના એક સુપુત્રની વિદેશમાની આવી યશસ્વી અને માનભરી કારકીર્દિ એ ગુજરાતને ગૌરવનો વિષય છે.

માદાગાસ્કર: પૂર્વ આફ્રિકાનું સિંહદ્વાર

પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાથી ૨૫૦ માઈલ દૂર આવેલો માદાગાસ્કર દુનિયાનો સૌથી મોટો ચોથો દ્વીપ છે. માત્ર ગ્રીનલૅન્ડ, ન્યૂ ગીની અને બોર્નિયો, એ ત્રણ દ્વીપો જ માદાગાસ્કર કરતા મોટા છે દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઑસ્ટ્રેલિયા, હિંદ અને રાતા સમુદ્ર તરફ કટાતા દરિયાઇ માર્ગો પર વ્યૂહની દૃષ્ટિએ માદાગાસ્કરનુ મહત્વ ખૂબ ભારે છે. તાજેતરમા જે ફ્રેન્ચ કાફલાને દક્ષિણ આફ્રિકા પાસે રોકવામા આવ્યો હતો તે માદાગાસ્કરથી નીકળ્યો હતો હિંદી મહાસાગરમા હુમલા કરવા ઘૂમનારા જહાજોને માદાગાસ્કરમા સતાઇ રહેવાના સ્થળો મળી શકે તેમ છે એ હકીકત બ્રિટિશ નૌકાદળ સમજે છે. આ દ્વીપનું ક્ષેત્રફળ અઢી લાખ ચોરસ માઈલ છે. દ્વીપની ભૂમિ અતિશય મુગ્ધકર છે પરતુ બહારની દુનિયા તેનાથી ભાગ્યે જ પરિચિત છે તેનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ૧૮૯૫ની સાલથી શરૂ થાય છે ફ્રેન્ચોના ૬૦૦૦ શ્વેત સૈનિકો ત્યાં મૅલેરિયાથી મરણ પામ્યા બાદ ફ્રેન્ચોએ તેને છીની લઈ ફ્રેન્ચ વસાહત બનાવી હતી. ફ્રેન્ચોએ માદાગાસ્કરના ડીએગો સૌરેઝ નામક સરસ પ્રાકૃતિક બંદરને વિકસાવેલું તેમા મુખ્ય આશય તેઓ જેને બ્રિટિશ લાલસા માનતા હતા તેની સામે સાવચેતી રાખવાનો હતો હાલ ત્યા ટૉર્પિડો ફેંકનારાં જહાજોનુ એક મથક છે જ્યા સબમરીનો અને નાના યુદ્ધજહાજો સઘળી ઋતુઓમા સલામતીથી રહી શકે છે. પોર્ટ નીએવરે નામના બંદરમાં ફ્રેન્ચોએ જહાજોના સમારકામ માટે એક સૂકી ગોદી બાંધી છે ત્યા ૮૦૦૦ ટન સુધીનાં યુદ્ધજહાજો જઈ શકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદ વચ્ચે મરામતની આ એક જ ગોદી હોઈ તેની ખાસ મહત્તા છે.

માદાગાસ્કરમાં ફ્રેન્ચોની જનસંખ્યા લગભગ ૨૬,૦૦૦ છે અને હમણા સુધી એ વિશી સરકારના વર્ચસ્વ હેઠળ હતુ, પરંતુ આજે તેની સ્થિતિ મુશ્કેલ બની છે. પહેલા વિમાની સર્વિસ હતી તેથી એક અઠવાડિયામા પારીસ આવાગમન થતુ, પરતુ હાલ એ સગવડ નાબૂદ થઇ છે આ દ્વીપને ફ્રાન્સ સાથે સાંકળનારો દરિયાઇ કેબલવ્યવહાર બ્રિટિશ સ્ટેશનોમાથી પસાર થાય છે. અત્યારે દરિયામાર્ગે ઓછામા ઓછા એક માસ લેતા જહાજો દ્વારા અને શૉર્ટવેવ વાયરલેસ સ્ટેશન દ્વારા વ્યવહાર નિભાવવામા આવે છે આ દ્વીપ પરના જકાતના ભારે દરોને લીધે બીજા દેશો તેની સાથે યુદ્ધ પહેલા પણ વેપાર કરી શકતા નહોતા. એટલે માદાગાસ્કરમા તેલ, કાપડ, સુતર, ધાતુઓ, સીમેન્ટ અને બીજો ઘણો આવશ્યક માલ, જે સઘળો પહેલાં ફ્રાન્સથી આયાત થતો હતો, તેની ભારે તંગી પડતી હોવી જોઇએ.

માદાગાસ્કર દ્વીપે ભૂતકાળમા કેટકેટલા તડકાછાંયડા જોયા છે નેપોલિયનના યુદ્ધો દરમિયાન ફ્રેન્ચ વસાહતોનો કબજો બ્રિટિશોએ લીધો હતો અને પારીસની સંધિથી એ બ્રિટિશોને સુપ્રત થઈ હતી. તે સમયે ત્યાના ચાળીસ લાખ વતનીઓ પર તેમનો રાજા પહેલો રાદમ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેણે પોતાના સૈન્યને તાલીમ આપવા અંગ્રેજ માણસો રાખેલા અને પ્રજામા અંગ્રેજી શિક્ષણ તથા રીતરસમો દાખલ કરેલી, પરતુ તેની રાણી જ્યારે ગાદી પર આવી ત્યારે તેણે યુરોપિયનોને હાંકી કાઢેલા અને ખ્રિસ્તી થયેલા દેશીઓની કત્લ કરેલી એ પછી બીજા રાજાઓ અને રાણીઓ પણ રાજ્ય કરી ગયેલા પાછળથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સના સબધો બગડતા માદાગાસ્કરમા બે યુદ્ધો થયા, વતનીઓએ બળવો જગાવ્યો અને ફ્રેન્ચોએ આખરે આખોય દ્વીપ કબજે કરી લીધો ૧૯૧૬મા સ્વરાજ માટે બળવો થતા રહી ગયેલો; જોકે તે પછી પરિસ્થિતિમા સુધારો થતો રહ્યો છે તાજેતરમા શિક્ષણ, વેપાર આદિ ક્ષેત્રોમા પ્રગતિ થઇ છે, પણ ત્યાના આદિવાસીઓને સ્વરાજ તો નથી જ આપવામા આવ્યુ ફ્રેન્ચ ચેમ્બરમા પણ તેમનુ પ્રતિનિધિત્વ નથી.

માદાગાસ્કરમા હાલ ૫૦૦ માઈલ જેટલી રેલવે છે અને મુખ્ય બંદર તામાતાવે તથા મધ્યપ્રદેશની ઊંચી ભૂમિમા આવેલુ પાટનગર આન્તાનનારીવો રેલવે માર્ગે જોડાએલા છે ૧૫૦૦ માઈલ જેટલા સારા રસ્તા છે સફર અને ખેતીવાડી માટે નહેરો ખોદવામા આવી છે પૂર્વ કિનારાનો પ્રદેશ તંદુરસ્ત નથી જોકે તબીબી સહાયથી, પરિસ્થિતિ સુધારવામા આવી છે મધ્યપ્રદેશની ઉચ્ચભૂમિ સ્વાસ્થ્ય માટે સરખામણીમાં સારી છે અને ઘણાખરા યુરોપિયનો ત્યા રહે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયાની જેમ માદાગાસ્કર પણ એક વાર એશિયા સાથે સંકળાએલુ હતુ વિશી સરકાર માદાગાસ્કરને ધરીરાજ્યોને સોંપી દેશે કે કેમ એ પ્રશ્ન આજે સર્વત્ર ચર્ચાઈ રહ્યો છે. (પ્રજાબંધુ)

યુદ્ધ અને કાગળ

છેલ્લી શોધોએ સાબિત કર્યુ છે કે બૉમ્બ અને દારૂગોળાની બનાવટમા ગુતરાઉ ચીંથરાં કરતા કાગળનો માવો વધુ વિનાશકારક નીવડે છે. અમેરિકામા હવે દર સાલે દસહજાર ટન કાગળનો માવો દારૂગોળાની બનાવટ માટે વપરાશે.

ઇ.૧૯૪૧ના છેલ્લા છ માસમાં અમેરિકાએ ૯૯,૦૦૦ ટન કાગળનો માવો બ્રિટનને દારૂગોળાની બનાવટ માટે મોકલ્યો.

એક 'યુદ્ધ જહાજ'ની બનાવટના માત્ર નકશા જ (તેના નાના મોટા અનેકવિધ વિભાગોના) દોરવા માટે ત્રીસ ટન 'બ્લુ-પ્રિન્ટ' કાગળ જોઇએ છે, યુદ્ધવિમાનના નકશા માટે ૫૦,૦૦૦ ટન બ્લુ પ્રિન્ટ પેપર, ટૅંક(બખ્તરિયા ગાડી) માટે ૨૫૦૦, માઈન્સ બૉમ્બ માટે ૨૫૦ અને ઑટોમૅટિક ગન માટે ૪૦ ટન જોઇએ છે

સંભાજીના પુત્ર શાહુને ગાદીએ બેસવા દેવા સામે ગરાદા સરદારોએ વાંધો ઉઠાવી સાતારા કબજે કર્યું હતુ અને શાહુ તેમની સામે લડતો હતો, પણ એની લડાઇની પદ્ધતિ ઠેકાણા વગરની હતી એક વાર શાહુ શિકારે નીકળેલો ને અંધારૂ થતા બાણાવાડી ગામે પટેલને ત્યા આશ્રય લીધો ગરમાગરમ ભાત આવ્યા તે ભૂખ્યોડાંસ થએલો શાહુ ઉતાવળે ઉતાવળે ખાવા જતા દાઝી ગયો. આ જોઇ પટેલની આધેડ ઉમરની સ્ત્રીએ તેને ઓળખ્યા વિના જ મર્મ કર્યો ‘તુ પણ શાહુની પેઠે કરે છે એ આજુબાજુનો મુલક કબજે કર્યા વિના પરબારો રાજધાની સાતારા ઉપર જ હુમલા કર્યા કરવામા પોતાની શક્તિ વેડફ્યા કરે છે એમ તુ પણ થાળીમા કોરે પડેલો ઠરેલ ભાત ન લેતા વચ્ચેથી જ મોટો કોળિયો ભરે છે, તો પછી દાઝે જ ને?’

કહેવાની જરૂર નથી કે શાહુને એ પટેલની સ્ત્રીની શિખામણ ખૂબ કારગત લાગી

કહેવતોના અર્થ ‘બોલે તે બે ખાય’—પ્રસંગ સમજીને સંયમપૂર્વકનુ વલણ રાખનારને ફાયદો થાય છે અને ખોટી ઉતાવળ કરી અવશ બનનાર નુકસાન વહોરી લે છે એમ દર્શાવતી આ કહેવત માટે ટુચકો છે કે બે બ્રાહ્મણો બાચ લાડુની રસોઈ કરી ‘બોલે તે બે ખાય અને ન બોલે તે ત્રણ ખાય’ એવો ઠરાવ કરી સૂઈ ગયા તેમાંનો એક મજબૂત મનવાળો મૂંગોમૂંગો પડ્યો રહ્યો, પણ બીજો અધીરો હતો તે ‘આ તો બોલશે નહિ, ને રસોઈ બગડી જશે તો ભૂખે મરીશું’ એમ વિચારી બોલી ઊઠ્યો ‘ઠીક ભાઇ, ત્રણ તારા ને બે મારા” આમ અધીરા બનનારને નુકસાન અને ધીરજ ધરનારને લાભ થયા. એવાજ ભાવાર્થની બીજી કહેવતો ‘ન બોલ્યામાં નવ ગુણ’, ‘સબરને બડી ચૂપ’ વગેરે

ગણિતગમ્મત

પાસેપાસેની ત્રણ સંખ્યાના ગુણાકારને (જેમાં એ વચલી સંખ્યા ૩નો ભાજ્ય ન હોય તો) તેજ ત્રણ સંખ્યાના સરવાળાવડે નિ શેષ ભાગી શકાય છે દાખલા તરીકે ૧૦, ૧૧ ને ૧૨ (તેમા ૧૧ એ ૩નો ભાજ્ય નથી) લો, તેનો ગુણાકાર ૧૦×૧૧×૧૨=૧૩૨૦ થયો, ને સરવાળો ૧૦+૧૧+૧૨=૩૩

હવે ૧૩૨૦–૩૩=૪૦. (નિ શેષ)

—ભાનુપ્રસાદ વાઘારામ ઉપાધ્યાય

નુંગાત્રામાં કોફી માટે બુંદદાણા ઉગાડવાને બદલે તેના પાન ઉકાળવાનો ચાલ છે.



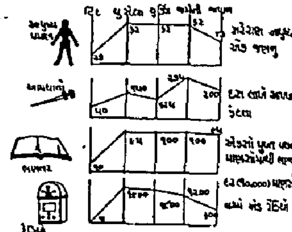
સ્પેનની રમણીનો શિરવેષ

અશુદ્ધ જોડણીના અનર્થ

આલુ=ખોટો આરોપ . . . આલુ=એક મેવો
આહુત=હોમેલુ . આહૂત=બોલાવેલુ
અગુરૂ=નથી ચામડી;રેશ અગુર=લીલી દ્રાક્ષ
ઇતિ=સમાપ્તિ ઈતિ=ધાન્ય વગેરેને નુકસાન પહોચાડનાર ઉપદ્રવ
ઉરુ=વિશાળ, ઉદાર ઊરુ=જાંઘ
કુલ=એકંદર . કૂલ=કિનારો
દ્વિપ=હાથી દ્વીપ=બેટ
દારુ=દેવદારનુ ઝાડ દારૂ=મદિરા, બંદૂક ફોડવામા વપરાતુ રસાયણ
પિક=કોયલનો નર પીક=પાક, મોલ
પુંજ=ઢગલો પૂંજ=મીંડુ, અનુસ્વાર
મિલન=મુલાકાત . . મીલન=બંધ કરવું
(રમણ જમાલાલ શાહ)

મેસિના (ઇટલી)મા બાંધેલા એક ઘડિયાળની બે નવાઇ છે તે ઘડિયાળ નજીક બાર ફૂટનો ધાતુનો એક સિંહ બેવખત ગર્જના કરે છે, અને છ ફૂટનો એક કાગડો રોજ સવારે અને સાંજે ‘કૉ કૉ’ અવાજ કરે છે!

મેંદીના પાન અને લીલાં આમળાં સાથે વાટી પગને તળિયે તેની થેપલી મૂકવાથી ત્યાની તળતરમરી મટી જશે



બીજા દેશો જોડે આપણી સરખામણી કરતો આલેખ

વકીલ—તમે તો કહો છો કે તમે ભણેલા નથી, અને મારા બધા સવાલના જવાબ તો બહુ ચબરાકપણે આપ્યા.

સાક્ષી—હાજી; કેમકે મૂર્ખાઇભર્યા સવાલના ઉત્તર દેવામા ભણતરની જરૂર નથી પડતી

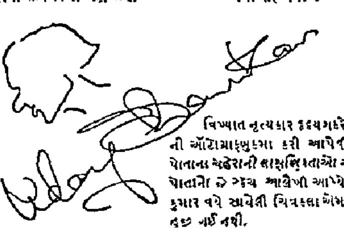
ઑસ્ટ્રેલિયામા Nephurus Amur નામની બકરની ગરોળી થાય છે જેના ભમવાનો અવાજ ખારી જેવો હોય છે

આ મહિનાનુ નામ–એપ્રિલ, તે પશ્ચિમ દેશોમા આ અરસામા બેસતી વસન્ત ઋતુમા પત્રપુષ્પની કળીઓ તથા કૂંપળો ખીલવા માંડે તે ક્રિયાને દર્શાવતા લૅટિન શબ્દ ‘એપેરિયો’ (એટલે ઊઘડવું) ઉપરથી પડ્યુ છે

ગયા વરસના ભયંકર હવાઇ હુમલાઓ છતા લંડનના પ્રકાશકોએ આખા વર્ષ દરમ્યાન ૧૧,૦૦૦ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં હતા, જે એના આગલા વરસ કરતાં માત્ર ૨૩ ટકાનો જ ઘટાડો બતાવે છે

યુદ્ધને કારણે અમેરિકામાં ભેગવામાં આવેલા દેશભરના જુદાજુદા કૅમ્પોમા સિપાહીઓને વાંચવા માટે ૨૧૬ નવાં વર્તમાનપત્રો શરૂ થયાં છે

સામાન્યત માણસના વાળ ની લંબાઇ દયના ૪૫૦મા અંશ જેટલી હોય છે



વિખ્યાત નૃત્યકાર ઉદયશંકરે ભાઈ અશોક દેસાઇની ઑટોગ્રાફબુકમા કરી આપેલી સહી સાથે એમણે પોતાના ચહેરાની લાક્ષણિકતાઓ આબાદ રીતે ઉતારતા પોતાનો જે સ્કેચ આલેખી આપ્યો છે તે બતાવે છે કે કુમાર વયે આવેલી ચિત્રકલા એમની આંગળીઓમાંથી હજી ગઈ નથી.



ઘોડા — ચિત્રકાર • એ. એ. ગજ્દર

ચિની કલાપ્રકારોના કેટલાક સફળ અખતરાબાજોમાં મિ. ગજ્દરને ગણાવી શકાય. ચિની ચિત્રોની મુશ્કેલી એ હોય છે કે બ્લૉકની આ એકરંગી છાપમાં એની ખૂબીઓ બતાવી શકાતી નથી; બાકી ચિની ચિત્રકળામાં રંગની ભાત ગોઠવવાની જે કૂચી રહેલી હોય છે તેનો અભ્યાસ આ કલાકારને હાથે સારો ચડેલો જણાય છે.



મુંબાઈ આર્ટ સોસાઍટીના પ્રદર્શનમાં આ વર્ષે રજૂ થએલી કલાકૃતિઓ

ભાઈંદરની બજાર — ચિત્રકાર • ડી. ડી'સિલ્વા

નજર આગળના ચાલુ દૃશ્યમાંથી માનવીના વ્યવહારનું જીવતું ચિત્ર થોડામાં થોડી રેખાઓ અને રંગોના ચોક્કસ આકારના ચપકા મૂકીને ત્વરાથી કામ પાર ઉતારી જાણતો હોય એવો આ ચિત્રકાર પ્રદર્શનમાં અજોડ રહ્યો છે

(બ્લૉક્સ મુંબાઈ આર્ટ સોસાઍટીના સૌજન્યથી)



ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

(વિવરણ માટે જુઓ પૃ ૧૮૯)

ડાબી બાજુથી 'હોળી'–હીરાલાલ ભટ્ટ (અમદાવાદ), વચ્ચે 'ચગડોળ'–આર એમ મિસ્ત્રી (નડિયાદ), છેલ્લે 'પથ્થર ઘડનાર'–બાબુભાઈ(... ત્રણે ચિત્રો નોંધપાત્ર.



સ્પેનના મશહૂર કલાકાર ગોયા(ના) સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટો

ફ્રાન્સિસ્કો જેમ્સ ગોયા, સ્પેન દેશના દરબારમાં મહીમા થઈ ગયેલો મશહૂર ચિત્રકાર અને એચર (ત્રાંબાની પ્લેટો ... નીકળ સાધન વડે પરખાયાં ... રેવા ચિત્રો કરનાર) હતો. એનાં લેખનો કરતાં પણ મહાચિત્રો તરીકે આળેખેલાં ... ચિત્રોએ જ એને યુરોપભરમાં ... બનાવ્યો છે, જેમાં નેપોલિયનને ... કરેલા આક્રમણવખતના ... ખૂબ ખ્યાત છે એના સ્મરણમાં ટિકિટોમાંની થોડી જે આ સાથે ... છે તે બધી પર એના વિખ્યાત ... ગોયાના ફોટા આપ્યાં છે બીજી ... ની ટિકિટ અર્જન્ટ (તાકીદના ... માટેની છે અને ત્રીજા નંબરની ટિકિટ પર એનું La Maja નામનું વિખ્યાત ચિત્ર આપેલું છે (શ્રી હરિલાલ શંકર-વડનગરા ... ના સંગ્રહમાં...

હરીફ આલમની "વરણી"



આપ જાણો છો?

'જન્મભૂમિ' શબ્દરચના હરીફાઈ
ગુજરાતી ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ હરીફાઈ છે.

ચોક્કસ-અચોક્કસ સમયસંજોગોથી પર રહીને નિયમિતપણે છેલ્લાં પાંચ વર્ષ કરતાં વધારે સમયથી તે બહાર પડે છે.

રૂા. ૧,૭૦,૦૦૦

નાં ઇનામો આજ સુધીમાં તેણે વહેંચ્યાં છે.

૨૫,૦૦૦ (પચ્ચીસ હજાર) કરતાં વધારે હરીફ ભાઈઓ તેનાં ઈનામ જીતી ગયા છે.

દરેક વ્યૂહને અંતે જાહેર કરેલાં હજારોનાં ઈનામો અમારા ખર્ચે અચૂક મોકલી આપવામાં આવે છે.

સમસ્ત હરીફ આલમનો અપ્રતિમ ચાહ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે.

તો પછી

વ્યૂહ ૫૯માં માત્ર નવ આનામાં હજારોનાં ઇનામ મેળવવાની સુવર્ણ સંધિનો લાભ જરૂર લેશો.

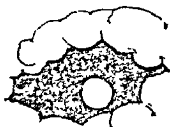
પ્ર૦ પત્રો માટે બે આનાની ટપાલની ટિકિટ બીડનારને છૂટક બાર પ્ર૦ પત્રો અમારા ખર્ચે મોકલી આપવામાં આવશે. વધુ વિગતો માટે જુઓ સાપ્તાહિક 'હરીફાઈ'. ત્રિરંગી મુખપૃષ્ઠ, વીસ પાનાં, છૂટક નકલ ૧॥ આનો. દર રવિવારે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાન, ગમ્મત અને અર્થલાભનો ત્રિવેણી સંગમ

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

અજવાળી રાત

કિંમત ૨-૦-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૮-૦



પંદર અજવાળી તિથિઓ જેવી પંદર રમણીય ચૂંટી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, અજવાળી રાતની મધુર ચાંદનીની પેઠે, નાનાં-મોટાં, ગરીબ-તવંગર, શહેરી ગ્રામજન, સૌને એકસરખો રસ આપે એવો સર્વગ્રાહી છે. ઘરના સ્ત્રીજન કે ઓછું ભણેલા ગ્રામજન પણ સમજી શકે એવી સરળ સુબોધ, અને સૌ વિનોદ પામે એવી ચૈતન્યકારક પંદર વાર્તાઓ, વિવિધરંગી ચિત્રો અને મનોહર રૂપ-રંગની સજાવટ સાથે બેરંગી મજબૂત પૂંઠાવાળા સુંદર પુસ્તકમાં.

અજંતાના કલામંડપો

કિંમત ૧-૮-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૫-૦



હિંદભરના સાહિત્યમાં આ વિષયનું આટલું ચિત્રમય ને છતાં આટલું સસ્તું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. શ્રી રવિશંકર રાવળે લખેલો અજંતાની કલાની વિસ્તૃત સમાલોચનાનો લેખ, અને પાનાને શોભાયમાન કરતાં ૬ તિરંગી ચિત્રો તથા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં ૧૬ પાનાં ભરીને આલેખનો અને ફોટોગ્રાફો, તેમજ પાને પાને અજંતાનાં શોભનનાં રેખાંકનો,—આ બધું ધરાવતા આ અપૂર્વ કલાગ્રંથની ગુજરાતી તથા હિંદી બન્ને આવૃત્તિઓ મળે છે

ગુજરાત કલા-કલાપ

કિંમત ૧-૦-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૬-૦



કલાત્મકતા અને સસ્તાપણામાં અનન્ય એવો ચિત્રસંગ્રહ વિશુદ્ધ કલાને અત્યંત સસ્તા દરે ઘરઘર પહોંચતી કરવાનો હેતુ આ પ્રકાશન પાછળ છે. પાંચ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારો-ના છ પૂર્ણરંગી ચૂનંદા ચિત્રોનો આ સંપુટ, ૧૧×૧૪ના માપનાં આર્ટકાર્ડ પર ફ્રેમ માટે તૈયાર રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે. એક રૂપિયામાં આવાં રંગીન ચિત્રો આટલાં સસ્તાં કોઈએ હજી આપ્યાં નથી અને તેથી જ તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ. એવો જ બીજા છ ચિત્રોનો નવો સંપુટ (કલાકલાપ બીજો) પણ તૈયાર થાય છે.

કુમારના ખાસ અંકો ૧૦૦ અને ૨૦૦

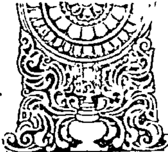
દરેકના ૨-૦-૦
બન્ને સાથે ૩-૮-૦
રજી. પોસ્ટેજ
દરેકના ૦-૪-૦



'કુમાર'ના આ બન્ને ખાસ અંકો ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં અનોખા યુગવર્તી પ્રકાશનો મનાયા છે. લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિત્રકારો, કવિઓ અને લેખકોની ચૂંટેલી કૃતિઓથી આકર્ષક બનેલા, બીન-હરીફ કલાત્મક રૂપરંગ ધરાવતા અનુક્રમે ૧૬૦ અને ૧૨૫ પાનાના, પૂર્ણરંગી તથા વિવિધરંગી ૨૦-૨૨ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, નકશા, આલેખો, વાર્તાઓ, નાટકો, લેખો, કાવ્યો, ટુચકા વગેરે શિષ્ટ, સુંદર અને વિપુલ જ્ઞાનસામગ્રીથી સહિત આ અદ્વિતીય અંકો ઘરઘર કાયમી શોભાક સાહિત્ય તરીકે સંઘરવા યોગ્ય છે

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ

કાચું ૧-૦-૦
પાકું ૧-૪-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૫-૦



અમદાવાદના બાવન નામચીન સ્થાનોના ફોટોગ્રાફોનું આલ્બમ, કે જે જગતના સ્થાપત્યમાં અદ્ભુત કારીગરી તરીકે સ્થાન પામ્યાં છે, જેણે પશ્ચિમના નામચીન કલામીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે, તેની પ્રશસ્તિ સાંભળી જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવે છે, એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નમૂના સમાં અમદાવાદના મકાનોનું આ આલ્બમ દરેક ગુજરાતીના ઘરમાં હોવું જોઈએ. દરેક ચિત્ર નીચે ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય માહિતી આપતી નોંધ તથા શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જેવા વિદ્વાને લખેલા, અમદાવાદની ચડતી પડતી ને વિકાસ વર્ણવતા વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધ સાથે

ગોવાલણી અને બીજી વાતો

કિંમત ૨-૦-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૬-૦



ગુજરાતના શરૂઆતના નવલિકા-લેખકોમાં જે મોખરામાં પ્રથમ રહ્યા તે 'મલયાનિલ'ની રસનીતરતી બાવીસ વાર્તાઓ—જેમાં દસ મર્માળા હાસ્યની અને બાર મન પ્રણયની છે. 'ગોળમટોળ શર્મા'ના નામથી હાસ્યકથાઓમાં અને 'ગોવાલણી'ની વાર્તાથી પ્રણયકથાઓમાં નામના મેળવનાર અને પોતાના મૃત્યુ પછીથી વધુ મશહૂર બનનાર એ લેખકનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના જાણીતા કલાકારોના બેરંગી ચિત્રોથી વધુ સુંદર બન્યો છે.

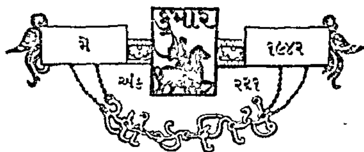
કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ · તથા બધા જાણીતા બુકસેલરો

કુમાર

કાશ્મીરની હોડી ફોટો-પ્રાણલાલ પટેલ

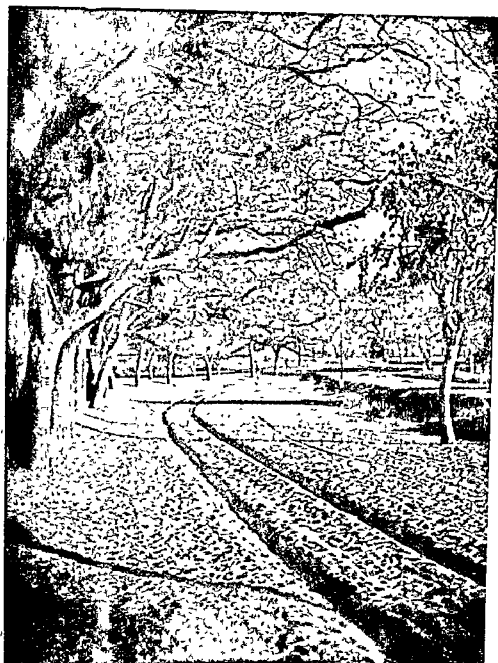
વર્ષ ઓગણીસમું · અંક પાંચમો · મે · ઓગણીસસો બેતાલીસ ૨૨૧
તંત્રી · રવિશંકર મહાશંકર રાવળ : સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

આવતી કાલનાં નાગરિકો ઘડતું આજનાં ઘરોનું માનીતું માસિક



કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક બચુભાઇ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા. ૬, પરદેશના રૂા ૭॥, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના મુંબાઇમાં: કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર આર શેઠની કું અથવા રાજા પ્રપર્ટી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા



ગાડારસ્તો

ફોટો · આબીદમિયાં સૈયદ · પાલનપુર

(એક્સપોઝર ½ સેકંડ F·8 ફિલ્ટર-લાઈટ યલો ફિલ્મ પૅનક્રોમૅટિક)



ચિત્રકાર ભીખુભાઈ આચાર્ય (ગુજરાત કલામય ચિત્રમાળા)

રમકડાંના રંગ

વર્ષ ૧૯  અંક ૫

મે · ૧૯૪૨

ચપટી રાખ

· પૃથ્વી ·

હતા મનુજ તેય ને મનુજ હું ય છુંઃ કિન્તુ ના
જરીક પણ સામ્ય છે જીવનના પ્રવાહો મહીં!
પડ્યા સુગત-કર્ણ બોલ જનશૂન્ય રાત્રિ મહીં,
સુતપ્ત રણવાલુકામહીં સુણ્યા ફરી ઈશુએ;
અને વતનથી ય દૂર, પશુતાભર્યા વર્તને
(મનુષ્ય પ્રતિ માત્ર માનવી જ જે શકે દાખવી)
મનુષ્યરચિયા કઠોર જડ વર્ણભેદો મહીં
સુણ્યાં જ વળી ગાંધીએ વચન તે ફરી કારમાં!

મને ન પથચિહ્ન! ના નયનનો ઇશારો જરી!
મને ન શિર પે ઝગન્ત નભતારકો કહે કદી!
અનેક મહીં એક હું ય વણજાર આ વિશ્વની
મહીં ભળી જઉં વિના જીવનધ્યેય કો;–કિન્તુ શું
શકીશ થઈ હું ન રાખ ચપટી ય?—જે કોઈ દી
ઉડી દુરિત કોકની તણખ કારમી ઠારશે?

સ્નેહરશ્મિ

—

જનશૂન્ય રાત્રિમાં બુદ્ધને, પૅલેસ્ટાઈનના ધીકતા રણોમાં ઈશુને કે વતનથી દૂર પારકા પરદેશમાં કઠોર રંગભેદોનો પશુતાભર્યો અનુભવ કરતાં ગાંધીને કાને પડ્યા હતા એવા, જનપશુજગનો કલ્યાણયજ્ઞ રચવાનો આદેશ આપતા અદૃષ્ટના પ્રેરણાબોલ કાને પડવા જેવું મારું સુભાગ્ય નથી, હું ય તેમના જેવો માનવ છતાં અમારા જીવનમાં કશું જ સામ્ય જણાતું નથી, તો શું, આ જગતના અન્ય મનુષ્યોની જેમ કશા જ જીવનધ્યેય વિના મારે પણ વિશ્વની વણઝારમાં વિલીન થવાનું જ રહેશે?—એમ વિમાસતું કવિનું અંતર ઝંખે છે કે હું એક ચપટી રાખ પણ નહિ બની શકું, કે જેથી ક્યાંક, કદિક, કોઈક દુરિતના તણખાને ઠારવાની યે જનસેવા કરી શકું?

કડવી બદામ

· મિશ્ર ·

'એકાદશી બીજી ભલે તું ના કરે,
પરન્તુ આજે નહિ એવું ચાલશે;
એકાદશી દેવપ્રબોધિની આ
કર્યાતણું પુણ્ય ઘણું ગણાય છે.'
દાદાતણા સાંભળી બોલ આવા,
મારે ન ઇચ્છા કરવાતણી છતાં
એકાદશી આ કગને કરી હતી.
ત્યાં બાર વાગ્યા, પડી પેટ ફાળ,
ભૂખેથી મારો જીવ તો મુંઝાય!
ફરાળનું મોઢું થશે હું જાણી,
ફફોસતો સર્વે ડબા કબાટ
ઘણી ઘણી શોધ પછી પરિશ્રમે,
ત્યાં હાથ લાગે જ ડબો બદામનો;
ફબો ફબો આકૃતિ આપનો હું
બદામની, મૂઠીથી મુખકુહરમાં.
અચિની ત્યાં તો કડવી બદામ જે
ચવાઈ મારાથી ગઈ અજાણમાં
'થૂ' 'થૂ' કરી હું થૂકો નાખવા મથ્યો,
બદામ ચાવેલી બધી મુખથી.
મીઠી બદામો પછી આંખીચાખી
આપી ઘણી, તોય પરંતુ પેલી
બદામ એની કડવાશ ના ખમી;
પરંતુ એથી ઊલટું મને તો
મીઠી બદામો કડવી જ લાગતી
મેં તે સમે કારણ એનું શોધવા
કર્યાં હતા શક્ય પ્રયત્ન વ્યર્થ,
પરન્તુ આજે જ જવાબ એ જડે
કે માનવી જિંદગી આખી એવી છે.

અંબાશંકર જોષી

યાચના

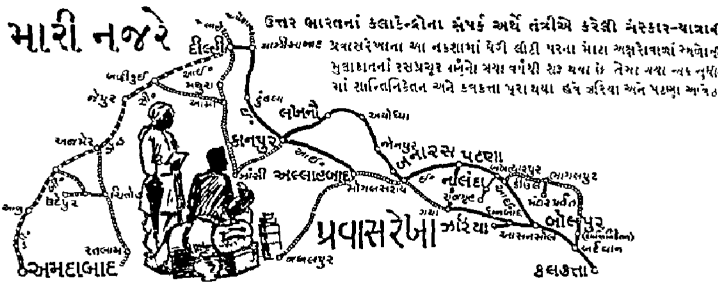
તારા શુભ્ર ચરણ હું નવ રાજ્ય યાચું,
યા સ્વપ્ન શા તુજ મનોહર સ્વર્ગ વાચું,
મારે પીડિત તુજ વિશ્વતણા જનોના
આંસુતણા વિલયની જ ફરે તમન્ના
એ એક-એક ક્ષણ ઓ જગદીશ આપ.
બંધુત્વભાવ સહુ માનવજાતનાનો
ને ભાઈના હૃદયમાં નિજ ભાઈ માટે
વાત્સલ્યનાં ઝરણ ત્યાગની ભાવનાની
ઝાંખી કરે મનુજઅંતર, તે ક્ષણે તો
તારે ય આ વિલયનૃત્યની ના અગત્ય
આ અલ્પ આશા કરશે મુજ પૂર્ણ, દેવ?
ને અર્ધ્ય દગ્ધ કરતા લઈ તું મહાગ?

હૈદરઅલી હુસેન જીવાણી

આ પૃથ્વીના ગોળ સમાન સત્ય
સમગ્ર દેખાય ન એકદમ.

ર. સો.

મારી નજરે



ઝરિયા

● કલકત્તે જતા આવતા પ્રવાસીઓને ભાગ્યે જ રાનીગંજ ને ઝરિયાની મુલાકાત લેવાનો ખ્યાલ આવે છે. પણ મારા પ્રવાસની જાહેરાત થતાં જ મારા ચિરકાળના સ્નેહી શ્રી પ્રાણજીવન પટ્ટણીનો પત્ર આવ્યો કે તમે પ્રવાસમાં અહીં મુકામ કરવાનું ભૂલતા નહિ. ધનબાદ સ્ટેશન રસ્તામાં જ આવે છે અને ઝરિયા ત્યાંથી માત્ર પાંચ જ માઈલ છે.

બપોરે ત્રણ વાગ્યે કલકત્તાથી ઉપડતા તુફાન મેઈલમાં જગ્યા મેળવવા બે કલાક વહેલા હાજર થવું પડેલું, પણ તુફાન મેઈલના નામની સાર્થકતા તો સાંજે આઠ વાગ્યે અમે ધનબાદ સ્ટેશને ઉતારુઓનો ધસારો જોયો ત્યારે જ સમજાઈ. એકેએક બારીમાંથી માણસો ને સામાનનું ઠલવાવાનું ચાલુ થયું. તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ નહિ. સાથીઓને સામાન એકઠો કરી સાચવતા ઊભા એટલે મેં ભાઈશ્રી પટ્ટણી માટે નજર દોડાવવા માંડી. એમનું નાનપણનું હુલામણું નામ 'નાનાસાહેબ', અને મારી જીભે તો એ જ ગુંજતું હતું. એમના પિતાશ્રી સ્વ. હરગોવિંદરામ પટ્ટણી (મોટાભાઈ) દક્ષિણામૂર્તિના એક આદ્ય સ્થાપક અને સંચાલક તેમજ અમારા બાલ્યકાળના સંસ્કારપ્રવર્તક પુરુષ હતા. કુટુંબ જેવો ગાઢ સંબંધ અને સ્નેહ એમના પુત્રો સાથે આજ સુધી ચાલુ હોવાથી હું તો તેમના પરિવારના મેળાપની આતુરતાથી જ ધનબાદ ઊતર્યો હતો. પણ જોઉં છું તો આકાશ સાથે બાથ ભીડતી ગુજરાતીઓનું કુતૂહલ સાથેનું મંડળ ઘેરતા નાનાસાહેબ ડબ્બાઓ તપાસતા ચાલ્યા આવતા હતા. શાળા અને રમતના દિવસોમાંથી આજ હિંદના એક અગ્રણી ઉદ્યોગના એક કેન્દ્ર પર પ્રતિષ્ઠિત એન્જિનીઅર અને એજન્ટ તરીકે દીપી રહેલા એ મિત્રને એમના કાર્યક્ષેત્રમાં જ મળતાં હૃદયનો પરમ સંતોષ અનુભવ્યો.

એ ઉપરાંત ગુજરાત આજે જે નવી રાષ્ટ્રભાવનાએ ધબકી રહ્યું છે તેનો પણ ત્યાં પરિચય થયો. ઝરિયા ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ શ્રી રા. બ. ઠક્કર સમાજ તરફથી સ્વાગત કરવા સ્ટેશન સુધી પધાર્યા હતા એ પ્રસંગ મને સૂચક લાગ્યો. ઝરિયાના 'ગ્રીન' ખાણ માલિકોમાં મારા વડીલ સંબંધી શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર કનુભાઈ પણ એ મંડળમાં હતા. ઝરિયામાં પેટ્રોલબંધી નરમ લાગી. બહાર એમના મોટરમાં મંડળી ગોઠવાઈ ગઈ અને ધનબાદ વચ્ચે થઈ ઝરિયા ઇન્ડસ્ટ્રી કોલીઅરીના એજન્ટના, નાની ઢાળ પડતી ટેકરી પર આવેલા વિશાળ બંગલામાં પહોંચી ગયા. ત્યાં નાનું બાળ મંડળ ઉત્સાહભેર જાણે રાહ જોતું બેઠું હતું. કુટુંબ અને ઘરના વાતાવરણમાં પ્રવાસનો થાક છેક ભાગી ગયો એમ લાગ્યું. ચાંદની રાતને લીધે ચારે તરફની ટેકરીઓના વિસ્તારમાં ક્યાંક બંગલાઓ અને એન્જિનહાઉસોના તથા મજૂરોના છાપરાં દેખાતાં હતાં, બાકી આખા હિંદુસ્તાનના કારખાના,



ઝરિયામાં પાંચ કોલીઅરીનું મૅનેજમેન્ટ સંભાળતા અને ખાણમાલિકોના મંડળમાં સારી પ્રતિષ્ઠા અને નૈતિક અસર જમાવનાર બાહોશ એન્જિનીઅર તેમજ એજન્ટ—મારા બાળપણના મિત્ર શ્રી પ્રાણજીવન પટ્ટણી

★

સ્ટીમરો અને રેલ કંપનીઓનાં રાક્ષસી એંજિન જેમનાથી ચાલે છે તે કોલસાનો ભંડાર અમારી નીચે ભૂગર્ભમાં કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં છુપાયો હશે તેનો ખ્યાલ એ દૃશ્ય ઉપરથી તો જરાયે ન આવે. અમે જે બંગલામાં હતા તેની જ નીચે ગાળા કરીને તળિયે કોલસાના મોટામોટા ખડકો ને ગાળાં પડી ગએલાં છે તે જાણ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય થયું. પણ નજરે જોવાથી વધારે સમજાશે, કહી યજમાને રાત એ વાત ટૂંકી કરી (દિવસ માટે જુઓ આ અંકની માધુરી) અને નવમી ચાલતી હતી, એટલે જ મેં ઝરિયાની કચ્છ કાઠિયાવાડની જનતાએ નામમાં વસ્તી ભારી હતી ત્યાં જવાનું કર્યું

સળગતી ખાણ

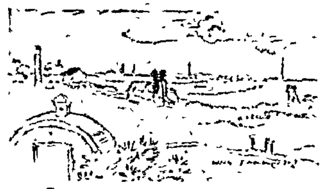
● ઝરિયા વસાવવાનું માન કચ્છી કૉન્ટ્રૅક્ટરો અને કાઠિયાવાડના સાહસિક વેપારીઓને જાય છે ખાણોનો મોટા ભાગનો કબજો યુરોપિયનોના હાથમાં છે, પણ કુનેહ અને મિલનસારા કચ્છ-કાઠિયાવાડના સાહસિકોએ નવ ટકા જેટલો મધ્યો હાથ કર્યો છે ને લગભગ તેમનાં બધાંજ ત્યાં મારી એમણે જમાવી છે ઝરિયામાં ગુજરાતી શાળા, મંદિર વગેરે સ્થાપ્યા છે અને સૌ એમાં એકદિલીથી સારો ભાગ લે છે કે કેમ ઝરિયાને ગુજરાતનું એક સંસ્થાન કહી શકાય એવું વાતાવરણ લાગ્યું.

ગિરાલયમાં જતાં રસ્તામાં એક મોટા વિસ્તાર પર અમે આગના બળતી જોઈ. તેનો ખુલાસો એ મળ્યો કે બે વરસ પહેલાં એક કચ્છના કૉન્ટ્રૅક્ટરની ખાણમાંના ટેકા ઉપરના ભારથી તૂટી પડતાં તે બેસી ગઈ અને અંદરના ગૅસ સળગી ઊઠ્યા. આજ લગી હજુ પણ તે અંદર સળગે છે ને તેની જ્વાળાઓ ચિરાડોમાંથી નીકળ્યા કરે છે એ જમીન પરનાં મકાનો બધાં તારાજ થયાં, પરંતુ એક પણ જાનની હાનિ થઈ નથી એટલી બીનાથી એ ત્રાસજનક પ્રસંગ હળવો બન્યો. ખાણ તો ગઈ. એને ઓલવવી કે ફરી ચલાવવી અશક્ય જ છે રાતના અંધકારમાં એ સળગતી જ્વાળાઓ દોજખની કલ્પના મૂર્ત કરતી લાગતી હતી. ઉદ્યોગોની આબાદી અને વૈભવ પાછળ કેવા કરુણ પ્રસંગો બન્યા કરે છે તેની કલ્પના કરતા લોકોને ગળવી મુશ્કેલ છે વર્તમાન પત્રના એકાદ ફકરામાં એ બનાવ વાંચી મનને કંઈ જ થતું નથી, પણ નજરે જોએલું આ દૃશ્ય જીવનમાં ન ભુલાય.

અમે તરત પાછા મંદિરમાં આવ્યા ત્યાં ઉત્સાહી શ્રીમંતો અને ખાણોના વહીવટી ખાતાના યુવાનો ગરબીઓ જમાવી રહ્યા હતા આ સંસ્થાનવાસીઓને ધંધાનો સારો અનુભવ અને તાકાત મળી ગયા હતા એટલે કોઈએ ખાલી ડિગ્રીઓ પાછળ મહેનત લીધી નહોતી અને તેથી જ આવા નહેવાનેનો ઉત્સવ ભાવપૂર્વક ઊજવી રહ્યા હતા. ત્યાં બેઠેલા લખપતિ ખાણમાલિકોની સાદાઈ અને વિવેકમાં નમ્રતાનું ગાંભીર્ય હતું ગરબી બરોબર જામતી નહોતી એ જોઈ અમારા સાથી ભાઈ મજલાલથી ન રહેવાયું, એટલે ઊભા થઈને ગરબીઓ ઉપાડ્યા ને સૌને પડકારો દીધો, તાલ ઠરાવ્યો અને એકમે ગરબીઓ લલકારી. પણ અમારે તો થોડી રાતમાં ત્રણ વેગ કરવાના હતા, એટલે રોકાવું પાલવે એમ નહોતું. બીજા દિવસની આશા આપી મજલાલને છૂટા પાડ્યા અને આરામ ખાતર મુકામ ભેગા થઈ ગયા.

વિદ્યાર્થીઓમાં

● ઝરિયામાં એક જ દિવસ રોકાવાનું ધાર્યું, પણ ત્રણ દિવસ ગઈ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં બહારનું જ્ઞાન મેળવવાની જરા યે તમન્ના દેખાતી નથી; નહિ તો હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઝરિયાની ખાણો જેવો કુદરતી અજાયબીનો પ્રદેશ જોયા વિના ન રહ્યા હોત, શાળાઓ અને કૉલેજોએ તેના વિષે ખૂબ પ્રચારકાર્ય કર્યું હોત, ખાણોના પ્રદેશોના ચિત્રો અને ખાણોની રચનાનાં નાના દૃશ્ય મૉડેલો મ્યુઝિયમોમાં જોવા મળત, અને શ્રીમંતો જે આજે માત્ર પોતાના દ્રવ્યલાભથી જ સંતોષ માની બેઠા છે, તેઓ ભવિષ્યના સાહસિકો અને નિષ્ણાતો તૈયાર કરવાને પણ એ કાર્યમાં મદદકાર આપત. હિંદુસ્તાનના ઉદરમાંથી નીકળતા આ ઉદ્યોગવૈભવ પર યુરોપિયનોએ પહેલી તરાપ મારી ને જ્ઞાનના બળે જ તેનો મોટો હિસ્સો હાથ કર્યો છે ને હિંદી જનો પોતાની જ બગીચા અજ્ઞાનના કારણે દારિદ્ર્ય ભોગવે છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રની શક્તિઓનો પરિચય તથા તેના વ્યાવહારિક પાઠો આપના શિક્ષણમાં કે જીવનમાં ઉતારવાનો સાચો પ્રયત્ન હજી જ થયો નથી. જૂના ચોખ-ખિયા શાળાઓ આખા દેશ પર અસંતોષ જ બેઠાં પધારી રહી છે



ઝરિયાના ખાણપ્રદેશનું દૃશ્ય (સ્કેચ : ર મ ર)

કોલસાની ખાણોના પ્રદેશમાં

● રાણીગંજ અને ઝરિયાની ખાણો સાવ અસ્તિત્વને જ હાથ ધરી હતી ઇસ્ટઇન્ડિયા રેલવે નાખવાની સડક ખોદાતી હતી ત્યારે ત્યાંની રેતીમાં નાપતા કોલસાના થર નજરે પડ્યા તરત યુરોપિયન કંપનીઓએ ઉપરાડની ખાણોના નિષ્ણાતો બોલાવી તપાસ કરાવી અને હિંદીઓને તેની જાણ પણ થાય તે પહેલાં સારામાં સારી ખાણોવાળા ક્ષેત્રોના સરકાર પાસે તાબડતોબ પટ્ટા કરાવી લીધા. બિહાર અને બંગાળના લોકોએ તો મજૂરી જ કરી. તે પછી, ભણતરનો અક્ષરે ન જાણનારા પણ ગણતર પાકું સમજેલા કચ્છના સાહસિક કૉન્ટ્રૅક્ટરોએ જ્યારે આ ધંધામાં હાથ નાખ્યો ત્યારથી યુરોપિયનોને તે નડી જવા લાગ્યા હશે. પણ આજે તેમનું અવહેલન થઈ ગયું છે શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ જેવા એક મિલક વૃદ્ધગૃહે વર્ષો પહેલાં તેમાં જોડાઈ પોતાના કુટુંબનો ઉત્કર્ષ કર્યો એટલું જ નહિ પણ ભાઈશ્રી નાનાસાહેબ જેવા તરુણોને ત્યાં એવી જાતે ધંધામાં પોતાના નિષ્ણાતો તૈયાર કર્યા. એક વખત યુરોપિયનો સિવાય ખાસનું મૅનેજમેન્ટ કોઈ કરી શકે નહિ એવું મનાતું અને શ્રી પટ્યા (નાનાસાહેબ)ને શિબપુરની માઈનિંગ એન્જિનીયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ થવાની પણ મુશ્કેલી પડેલી. આજ તો ધાણી માઈનિંગ કૉલેજો થઈ ગઈ છે અને એ બધીના સર્વશ્રેષ્ઠ અધિકારી એવા જ શ્રી નાનાસાહેબના બનેવી ડૉ. અનંત પટ્યા છે. જેમનો પરિચય નવા હપતામાં આપીને કરી ગયા. સગવડ અને અનુકૂળતા હોય તો ભારતીય તરુણો જગતની કોઈ પણ જવાબદારી સંભાળવા શક્તિવાન છે એ પુરવાર થતું જ જાય છે આજે શ્રી નાનાસાહેબ પાંચ ખાણોનું મૅનેજમેન્ટ સંભાળે છે, એટલું જ નહિ પણ ખાણમાલિકોના સંગઠનમાં પણ તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા અને નૈતિક અસર મેળવી છે ખાણમાલિકો સત્કાર અને મહેમાનગીરીમાં પ્રકૃતિ સાથના ખૂબ જ ઉદાર જણાય છે શાળાનું સુંદર મકાન, સાગ શિખરો, સારું પુસ્તકાલય વગેરે સંસ્થા ઊભાં કરતા જાય છે. મારા પરિચયાર્થે શાળામાં અને બીજી એક અનાજગીમાં ગાદેર મકાનના આગેવાન વેપારીઓ, વકીલો, ડૉક્ટરો અને અધિકારીઓના સમાગમમાં બે પ્રસંગો યોજયા, તેમાં મારા પ્રવાસનો આશય, કળાનું જીવનમાં સ્થાન તથા તેની અસર વગેરે વિષયો પર મેં ભાગીતૂટી હિંદીમાં જ વાર્તાલાપ ચલાવ્યા હતા, પણ એ ભાવિક શ્રોતામંડળે જે ઉત્સાહ અને ગણતરથી તે વધાવી લીધાં, તેની ખબર તો, તેનો લાંબો રિપોર્ટ બિહારના 'સર્ચલાઈટ' પત્રમાં આવ્યો ત્યારે મને પડી.

ઝરિયા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો તેમજ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે બીજે એક મેળાપ પ્રસંગ પણ યોજ્યો હતો. મેં ઈચ્છા કે ગુજરાતી ઢબમાં તળપદી સંસ્કૃતિના સ્વરૂપો અને સાહિત્ય વસાવવા વિનંતી કરી હતી, જેથી આજના વતનના મૂળ બધી ન જાય.

ગુજરાતના વિદ્વાનો અને પ્રવાસીઓને મારી ભલામણ છે કે ફરવા-જતા આવતાં ઝરિયાનો સંપર્ક જરૂર મેળવે.

પટણા

● પટણા બિહાર પ્રાંતનું પાટનગર હોવાથી ઝરિયાના વકીલો અને વેપારીઓની સગવડ માટે રાતની ગાડીમાં ઇન્ટર ક્લાસનો એક ડબ્બો ખાસ જોડવામાં આવે છે તેમાં અમે બિછાના લગાવ્યા પછી રાત્રે ક્યાં ક્યાં ગાડી બદલાઇ તેની ખબર પડી નહિ સવારે દસ વાગ્યે પટણા જંક્શન પહોંચી ગયા. પટણામાં પરિચિત વ્યક્તિ તરીકે મારા લીંબડીવાળા મિત્ર ભાઈ વિજયશંકર જાનીના પુત્ર ગુણવંત જાનીએ ફોટોગ્રાફિક સ્ટુડિયો નાખેલો છે તેને ખબર આપેલા એટલે તે ભાઇ સ્ટેશને હાજર રહેલા. આજીવિકા અને ધંધા માટે આવેલા આ પિતાપુત્રે બિહારમાં ઠીક લોકપ્રિયતા મેળવી છે સ્વાનુભવ અને સ્વાશ્રયના પાઠો કોઈને માર્ગદર્શન કરવાની આવડત આપી રહે છે ને એમના દાખલામાં મેં સ્પષ્ટ જોયું ગુજરાતના સંસ્કારી તરુણો અને ગૃહસ્થો પરપ્રાંતોમાં સહજે સારી છાપ અને આદર મેળવી શકે છે, કારણકે ચીવટ, ધગશની ચાખ ને મુલાયમ પ્રકૃતિમાં ગુજરાત બીજા પ્રાંતો કરતા કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે ભાઈ ગુણવંતે પટણાના સરકારી થાણા, કોઈને નૈસર્ગિકવાળા સ્થાનમાં Shadow નામનો સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે. બાજુમા આવેલી કો-ઑપરેટિવ બૅંકના મૅનેજર તરીકે શ્રી ચીનુભાઈ ઠાકર સત્તર અઢાર વર્ષથી બિહાર પ્રાંતના નિવાસી બની ગયા છે તેમની મુલાકાત કરી પણ પટણામાં શું જોવું ને કોને મળવું તે તરત નક્કી થઈ શક્યું નહોતું શ્રી રાજેન્દ્રબાબુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉપર ચિઠ્ઠી હતી તેને બીજા દિવસે સવારે મળ્યા ત્યારે તેઓ બહારગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા, પણ પોતે સાબરમતી આશ્રમમાં આવી રહી ગયેલા ત્યારથી મારા નામથી પરિચિત બન્યા હતા, એટલે તેમણે પટણાના એક બીજા જમીનદાર રાય મથુરાપ્રસાદજી પર ચિઠ્ઠી લખી તથા પટણા આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ ઉપર ભલામણ આપી આ ઉપરાંત એક ચિઠ્ઠી હતી રાય બહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલાન ઉપર ક્યાં કોની પાસે જવું અને શું જોવું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હતું, પણ પટણાનું વિખ્યાત મ્યુઝિયમ તો પહેલું જોઈ લેવું એ નક્કી કર્યું

પટણા મ્યુઝિયમ

● પટણા નદીકાંઠે પાધરીપને બાર માઇલ લાંબુ પથરાએલું છે' મોટરબસનું સાધન હોવા છતાં બીજે છેડે પહોંચવા અમારે એક કલાકનો હિસાબ ગણવો પડતો સાધારણ અંતર કાપવા માટે તો સાઇકલ-રિક્શાઓ અને ટાંગાઓ બહુ સસ્તા પડે છે

પટણાનું મ્યુઝિયમ બહુ સારીરીતે રચાએલું તથા ગોઠવાએલું છે અને આપણા પ્રાચીન અવશેષોના ઉત્તમોત્તમ નમૂના ત્યાં ક્રમસર જોવા મળે છે. નાલંદાના બધા જ સારા નમૂના ત્યાં લાવીને રાખવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન ઘણાંખરાં જ તિબેટમાંથી લામાઓના પોષાક, ચિતારાઓના રંગો, કેટલાક ચિત્રપટો વગેરે લાવ્યા છે, તે પણ જોવા મળ્યા હજુ પણ કસબકામ, રંગકામ વગેરે માટે આ દેશ કેટલી સરસ તળપદી ચીજો ઉપજાવી શકે છે તે જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ અને અજબ દેશમાં જાણીબૂજીને આ ધંધાઓ પર દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ થયું વસ્ત્રો, ચિત્રો અને મકાનો રંગવા માટેના રંગોની વપરાશનો મોટો વેપાર દેશમાં ચાલતો હોવા છતાં તેની બનાવટોની કોઈ શક્યતા પર આપણી ત્યાં સરકાર, વેપારીઓ કે કેળવણી ખાતાઓ આજની પણ ધ્યાન આપતા નથી પટણા મ્યુઝિયમમાં બુદ્ધ સમયની જે મૂર્તિઓ જોઈ તેના સુંદર ફોટોગ્રાફ કે પ્લાસ્ટરની પ્રતિકૃતિઓ આજના કલાભ્યાસમાં રજૂ કરવામાં આવે તો યુરોપના વિદ્યાનુરાગીઓને દાંત વસવા પડે. પણ એ તો મ્યુઝિયમના કબાટો ભરવાની જ સામગ્રી બની છે દેશની યુનિવર્સિટીઓ ને શાળાઓમાં એના સંસ્કારગ્રાહી શીક્ષણ કોઈ નવરું દેખાતું નથી બિહાર, યુ.પી. (અવધના સંયુક્તપ્રાંતો) અને સી. પી. (મધ્યપ્રાંતો) મા ચાર ચાર યુનિવર્સિટીઓ નજીક નજીક છે, બધા પ્રાંતોની સામાન્ય ભાષા હિંદી છે, પટણા, અલ્હાબાદ, લખનૌ અને બનારસમાં વિદ્યાપીઠોનાં કેન્દ્રો છે, પ્રાચીન કળાના ભંડારો ભરેલા છે, ઉત્તમ ઇતિહાસકારો અને પ્રાચ્ય વિદ્યા વિશારદો પણ એ પ્રાંતોમાં ઓછા નથી, છતા આ તરફના તરુણોમાં કલાપરીક્ષણ અને કલાભિરુચિની ગંધમાત્ર પણ જણાતી નથી. કોઈ સાહસિક પુરુષ સારા પ્રકાશનો માટે પણ પ્રયાસ કરતા નથી, અને લોકોમાં પ્રચલિત થતા ચિત્રો તથા કદરૂપાં ધાર્મિક ચાંદાં અને ચિત્રશૂન્ય નિશાળો, શાળાઓ ને કૉલેજો કળાબુદ્ધિની વિફળતાની સાક્ષી પૂરે છે

પટણા આર્ટ સ્કૂલ

● તેના પ્રિન્સિપાલ રાધેમોહનબાબુ મૂળ તો પટણાની હાઇકોર્ટના વકીલ હતા, પણ પટણામાં કળાભિરુચિનો અભાવ જોઈ તેમણે આ આર્ટ સ્કૂલ પોતાના જાતપ્રયાસથી સ્થાપી. ઘણી લાગવગ ચલાવી એક મોટું જૂનું સરકારી મકાન હાથ કર્યું છે પોતે વારંવાર લેખો લખી ભાષણો કરી તેનું પ્રચારકાર્ય કર્યું છે પણ શાળામાં કોઈ આદર્શો હજુ સ્થિર થયા નથી કલકત્તા, મુંબાઈ, લખનૌ, બનારસ, લાહોર વગેરે સ્થળે શું શું કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેનો સંસ્પર્શ પણ નથી પરંતુ તેમનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો તેમણે બહુ પ્રેમથી મારું સ્વાગત કર્યું એક મોટી હાઈસ્કૂલ થઈ શકે એવડું મોટું મકાન તેમના કબજામાં આવ્યું છે, એટલે ખૂણેખાંચરે વિદ્યાર્થીઓના નમૂના ભરી રાખ્યા છે મેં થોડીક પ્રાથમિક સુધારણાની સૂચનાઓ કરી બિહારમાં ઉત્થાનકાર્ય સભા થઈ તે વખતે શ્રી રાજેન્દ્રબાબુની સૂચનાથી બિહાર પ્રાંતના પ્રાચીન ઇતિહાસના કેટલાક ચિત્રો મુંબાઇના કલાકાર ભાઈ નાગરદાસ કાપડિયા તથા બિહારના તરુણ કલાકાર શ્રી ઉપેન્દ્ર મહારથીએ કરેલાં તે એ શાળાને સોંપાએલા છે એ ચિત્રો ખરેખર પ્રશંસનીય કૃતિઓ છે ભાઈ કાપડિયાએ સિરાજુદ્દૌલાની તસ્વીર અને તેનું ભડકતું સરખાનું તેમજ બુદ્ધ સમયનાં એકબે ચિત્રોમાં બહુ સારી સંયોજનાશક્તિ બતાવી છે ચિત્રો અતિશય ઝાંખી રેખાઓમાં હોવાથી તેના પ્રકાશનોમાં તે બહુ સારા ઊઠ્યાં નથી શ્રી મહારથીએ 'મિથિલામાં સીતાસ્વયંવર' ચિત્ર સારું બનાવ્યું હતું એ ચિત્રો કોઈ જનોપયોગી મહાલયમાં ખરેખરા માનવ માપે ચીતરવા જેવાં છે

ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરી

● પટણાની નામચીન ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરી જોવાનો મનસૂબો હું ઘણાં વર્ષોથી સેવી રહ્યો હતો આર્ટ સ્કૂલની બાજુમાં જ તે આવેલી છે. ઘણા અભ્યાસીઓએ આ ગ્રંથાલયનું નામ ઇતિહાસ-પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં વાંચ્યું હશે, પણ તેની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ તો જોનારને જ આવે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં સરદાર ખુદાબક્ષ પટણાના એક જાગીરદાર હતા ને મુઘલ સમયના ગ્રંથો એકઠા કરી રહ્યા હતા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક બીજા અમલદારે પણ એવો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો એને ખબર પડી કે સરદાર ખુદાબક્ષ પાસે બાદશાહ જહાંગીરના કેટલાક સચિત્ર ગ્રંથો આવ્યા છે, એટલે તે જોવાને બહાને તેણે તે મંગાવ્યા અને પછી ઘણો વખત રાખી રાખ્યા અને સરદાર ખુદાબક્ષ તરફથી ઉઘરાણી થઈ ત્યારે જણાવ્યું કે 'આવી ચીજો હાથમાં આવેલી કોઇ પાછી જવા દેતું હશે?' એ ઑફિસરની સત્તા આગળ કંઈ ઉપજે એવું નહોતું એટલે સરદારે મૌન ગ્રહ્યું. પણ પોતાનો શોખ બનતા

ખુશીથી તેમની નોકરીમાં દાખલ કરી લીધો. તેણે સાહેબનું મન એટલું તો વશ કરી લીધું કે સાહેબને ઇંગ્લંડ જવાનું થયું ત્યારે સામાન-ની બધી વ્યવસ્થા સાહેબે તેને જ સોંપી. અમુક સામાન હરરાજ કરી દેવો અને અમુક સામાન વહાણમાં ચડાવવો એમ હતું. હતું પેલાં પુસ્તકો, અલબત્ત, વહાણમાં જ ચડવાનાં હતાં પણ પેલા જમાદારે સિફત-થી એ પુસ્તકો હરરાજના સામાનમાં ભેળવી દીધા અને તરતમાંથી સરદાર ખુદાબક્ષને ઘેર પહોંચતાં કરી દીધાં. સાહેબને તો ઇંગ્લંડ ગયા બાદ 'ચોરની મા કોઠીમાં મોં ઘાલીને રુએ' તેવું થયું હશે; પણ આ પુસ્તકોનું આમ અપહરણ થતું બચાવીને તથા તેનું જતન અને સંરક્ષણ કરીને મરહુમ સરદાર ખુદાબક્ષે હિંદની કળા અને સંસ્કૃતિની અમૂલી સેવા કરી નામ અમર કર્યું છે.

આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ ગાંગુલીબાબુની મદદથી જ સાંજે આ લાયબ્રેરી જોવાની ચિઠ્ઠી હતી. આ અજુમાન ગ્રંથભંડાર એક ટ્રસ્ટી-મંડળ સંભાળે છે. તેમાં સરકારી અફસર પણ હોય છે. સાહિત્ય અને તવારીખના ગ્રંથો ઉપરાંત જહાંગીરના સમયની મુગલ ચિત્ર-કળાના આર્ટના મોટા પુસ્તકો તો લોખંડની તીજોરીમાં જ રાખવામાં આવે છે અને વગદાર સજ્જનો કે પ્રવાસીઓ માટે જ તે ખોલવા-માં આવે છે. ગ્રંથપાળને હજુર, જનાબ વગેરે વાનોથી ગાંગુલીબાબુએ રીઝવી એ કળા ખોલાવી, અને મુગલ કલમની સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓ પાને પાને ઉઘાડી ઉકેલી જોવા માંડી. બે કલાકમાં અમે માત્ર ત્રણ ગ્રંથો જ જોયા. ખરૂં પૂછો તો એમાંનું કોઈ પણ એક જ ચિત્ર જોવાને બે કલાકની જરૂર હતી. હિંદી ચિત્રકળા વિષે કંઈ પણ સાચું ભાન નહિ પ્રસારવાથી જ આપણા મુસ્લિમોનો મોટો ભાગ તે પ્રતિ બેદરકાર છે. જેઓ આ ચિત્રો જોઈ શક્યા હોય તેઓ પારીસ, જર્મની કે ઈટાલીની કળાની પ્રશંસા કરતા જરૂર અટકશે. બદલે મુગલ કળાના ચિતારાઓમાં જનતાના સામાન્ય જીવનનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, પદાર્થો અને દૃશ્યોની ઝીણવટ, વનસ્પતિઓનું સચોટ સાચું નિરૂપણ, વિવિધ સમૂહો અને ક્રિયા તેમજ ગતિની તાદૃશતા અવર્ણનીય છે. એમના ચિત્રનિર્માણના કાનૂનો તથા રંગ અને રેખાની સ્વચ્છતા પ્રત્યેક કૃતિમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યાં લાગે છે. ગ્રંથોમાંના અક્ષરાલેખન અને વેલ-બુટ્ટીઓની બારીકી તથા હાંસિયાની કળા તો આજના મુદ્રણકારોને પાઠ આપે એવી છે. યુરોપ અમેરિકા પોતાની શિષ્ટ કૃતિઓને જે ચીવટ અને ઉત્સાહથી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી રહ્યા છે તેવું આ કૃતિઓ માટે થઈ શકે તો દુનિયાના કળાવિશારદો ઉપરાંત હિંદની જનતાને પણ નવીન રસપ્રસાદનો લાભ થાય.

રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલાન

● એમનું નામ અને પરિચયપત્ર મને બાઈ નલીન નાગીએ શાંતિ-નિકેતનમાંથી આપેલાં. એ પહેલાં મને એમના વિષે કંઈ જ માહિતી નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં કળાપ્રેમીઓ કયાં ક્યાં વસે છે, તેમના સંગ્રહોમાં કેવી વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિઓ છે, એ જણાવનારૂં સાહિત્ય કોઈ પણ માસિક કે પત્રિકામાં યથોચિત રૂપમાં આવતું નથી. સ્વ.કલાના 'રૂપમ' પત્રે એ કામ થોડું આગે કર્યું; પણ તેનું પ્રકાશન ખર્ચાળ અને સાધારણ સ્થિતિને પોસાય નહિ એવું હોવાથી હિંદી કળા પુરાવિદ પ્રશંસકોની છાયામાં વિસારે જ પડી ગઈ છે.

રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલાન એક મોટા સમૃદ્ધિવાન જમીનદાર અને વેપારી છે. 'તેમની પાસે કળાકારીગરીની અમૂલ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. દેશપરદેશના નામચીન કલાવિશારદો, મોટા પ્રવાસીઓ, ગવર્નરો અને વાઇસરૉયો તેમની મુલાકાત લઈ જાય છે; પણ અમને હજુ તે જોવાની તક મળી નથી' એટલી જ સામાન્ય માહિતી તમે

રાયબહાદુર શ્રી રાધાકૃષ્ણ જલાન (સ્કેચ : ર.મ.રા.)

પટણાના વકીલો કે બેંકો પાસેથી મેળવી શકો. મને પણ કંઈક આ-શંકાઓ હતી અને તેમાં યે હું એક સામાન્ય પ્રવાસી તરીકે તેમને ત્યાં જઈશ ત્યારે મારા માટે ભાગ્યે જ તક ઊઘડશે તે વિષે હું સાશંક હતો. પરંતુ તેમના વિષેનો મારો અનુભવ મારી કલ્પનાથી પર નીવડ્યો.

'કૈદા' (Shadow) કૃતિઓથી લગભગ સમાપ્ત મોટરબસમાં જતા પડી ગયાને સાઠે આવતો એમણે બંધાવેલો સુંદર મહાલય એમની કલાભિરુચિનો એક નમૂનો છે. વિશાળ પટવાળી ગંગા નદીને કાંઠે બેઠેલા પટણાવાસીઓને હવાની લહેર અને અનેક આંબાઓના બાગ તથા કિનારા પર નાનીમોટી હોડીઓનાં દૃશ્યો કુદરતી બક્ષિસ છે. ઋતુઋતુના આકાશના રંગો અને ગંગાના પાણીમાં પડતી તેની છાયાઓ તથા અમૃતઝરતી ચાંદનીની મોહનીભરી લીલા એમને સહજ છે. પ્રાચીન પાટલીપુત્રના વૈભવો અને ઉત્સવોની વાતો એ પ્રદેશ જોયા પછી જરાયે ખોટી ન લાગે. પણ આજે તો હિંદનું ગરીબપણું બધા પ્રાંતો પર સરખી અસર કરી રહ્યું છે. પટણાની બજાર વીંધીને અમે નીકળી ગયા પણ ક્યાંયે માણસોના મોં પર રોનક દેખાય નહિ. દુકાનોમાં માખીઓના બણબણાટ, મજૂરો અને રિક્ષા-વાળાઓ ધરાકની રાહ જોતા જ ઊભેલા, મોટરવાળા કે ટાંગાવાળા બગાસાં ને માટે પાંચ કલાકની મુસાફરી માટે પણ ભાડું ન મળે એવી માત્ર કોઈક જ દેખાય એવી સ્થિતિ - જમીનદારોના ધંધામાં આરામ ને સુખશાન્તિમય મહાલયો જ્યાંની મુંબઈ કલકત્તા કે દિલ્હી જેવાં શહેરો બાદ કરો તો હિંદનાં બીજાં બધાં શહેરોમાં આવું જ છે.

જલાનબાબુનો દીવાનખાનો એકદમ નવો જ બંધાયો છે તેનું સ્થાપત્ય કંઈ હિંદી નથી, પણ નદીતટની શોભામાં ભળી જાય એવી દૃષ્ટિવિચાર ધારી પર કોઈ એન્જિનિયરે નિપુણતાથી તેનું વિધાન કર્યું છે. અને આંગણાનાં તેના દરવાજામાં પેઠા કે તરત અમારી પાછળથી એક ભાગીદાર માણસ આવીને આગળ જઈ ગાંગેમાં પહોંચી તેમાંથી એક પત્ર લઈ

કે સાઠ વર્ષના મોટમાદ્વન અને શુભ્રી ઢબની ગોળ ટોપીમાં માત્ર ચૂડગુ ઊતરીને ઘરમાં દાખલ થયા. એ જ રાયબહાદુર જલાનબાબુ હશે એમ તરત કલ્પી શકાયુ. અમે પણ વાગોવાસ પ્રવેશદ્વાર આગળ પહોંચ્યા, અને જેવું મારું કાર્ડ મોકલ્યુ તેવા જ તેઓ કપડાં ઉતારતા ઉતારતા બહાર આવ્યા અને 'પધારિયે મહારાજ' કહી બહુ ભાવ ને સત્કારથી અમને આદર લઈને બાજુના એક નાના ખંડમાં જાજીતકિયાની જમીન-બેઠક ઉપર બેસાડી પોતે કપડા બદલવા અંદર ગયા એ તકિયાઓની ચારે પાસ જૂની કાંસાની મૂર્તિઓ, કલા વિષે તેમના ચાલુ વાચનના પુસ્તકો, ટેલીફોન વગેરે પડ્યું હતુ તે પરથી લાગ્યુ કે તેમનો કળાનો રસ ઉપલકિયો નહિ, પણ વિશાળ વાચન અને અનુભવ તથા પ્રવાસોના આધારે જમેલો હતો પોતે લખપતિ હોવા છતા કલાકારો અને વિદ્વાનોનો સત્કાર કરતા જે વિનય અને નમ્રતા દાખવે છે તે આદર્શ અને દૃષ્ટાંત રૂપ છે.

કળાનું આશ્રયસ્થાન

● થોડીવારે તેઓ ધોતિયુ અને પહેરણ પહેરી આવ્યા અને નોકર પાસેથી કૂંચીઓ મગાવી દ્વારપ્રવેશની વચલી ગૅલેરીમાંના કબાટોમાં બહુ જતનથી ગોઠવેલી પોતાની અમૂલ્ય કલાકૃતિઓ જાતે જ બતાવવા લાગ્યા થોડીવાર તેમણે અમારી પરીક્ષા પણ કરી કે આગંતુકો બતાવેલી વસ્તુઓમાં કેટલો રસ લઈ શકે એવા છે એમની કલાભિરુચિએ માત્ર હિંદની જ નહિ પણ ચીન, જાપાન, ઇટલી, ફ્રાન્સ, હોલૅન્ડ વગેરે દેશોની પણ અપ્રતિમ અને અમૂલ્ય ચીજોનો આદર કર્યો

[illegible] દુનિયાના કોઈ કોઈ ખૂણેથી હાથીદાંત, અકીક, જેડ, હીરા, પન્ના, [illegible] લેન, લાખ આદિની બનાવટો, ચિત્રકૃતિઓ અને સામગ્રીઓ [illegible] કરાવે એવા ગુણોવાળી એમણે મેળવી છે અને તે દરેકની બારીકી [illegible] પૂરી પિછાની છે હિંદનુ હાથીદાંતકામ બતાવી તે સાથે જાપા[illegible] પણ એક અજબ દાંતકૃતિ બતાવી ત્યારે લાગ્યુ કે કુશળ આંગળીઓ [illegible] કેટલાંક સર્જનોની હરીફાઈ કરી શકે છે લાલ માણેકમાં કરેલી [illegible]મૂર્તિ, ચીનાઈ જેડના આકારો, એ પથ્થરમાં કુદરતે ઉતારેલા [illegible]ના રેસાનો માનવ કળાએ કરેલો સાર્થ ઉપયોગ વગેરે મને નવા જ પ્રમાણ જોવાના મળ્યા ફ્રાન્સના રાજા સોળમા લૂઈની ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાણી મેરી આન્તાનેત જે જબરી કલારસિક હતી તેના મહેલની પાંચ ખુરશીઓ તેમને ત્યાં જોવાની મળી ત્યારે કથાલેખકોના વર્ણન પાછા પડતા લાગ્યા જાપાનમાં મેં સાત્સુમા સમયના વાસણોની પ્રશંસા સાંભળી હતી તેનુ એક પણ પાત્ર બજારમાં ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એ કેવા હશે તે જાણવાનુ મન રહી ગયેલુ. જલાનબાબુએ એક કબાટ ખોલી સાત્સુમા સમયનો એક મોટો કૂંજો બતાવ્યો ત્યારે મેં આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. તેની ઉપર હાથ ફેરવ્યો, તેની મોહક ઝીણી ચળકી ઉપર નજર ઠરાવી અને અસંખ્ય ચીનાઈ પ્યાલારકાબી કરતા તેની કિંમત કેમ વધી છે તે અનુભવ્યુ

ઘરનો એકેએક ખંડ અનેરી વસ્તુઓથી શણગારીને ગોઠવેલો હતો. બે કલાક થયા આવ્યા છતા ઘણું જલદી પતાવતા યે તેમના ચિત્રો અને ગ્રંથોનો ખંડ તો બાકી જ રહ્યો. તેમની વાતોમાં રસ, પ્રેમ અને આદર હતા, સાથે વાર્ધક્યનુ વાત્સલ્ય પણ વરસતુ હતું બહાર બીજા મહેમાનો આવી પહોંચ્યા હતા છતા અમને વિદાય આપવાની જરા યે ઉતાવળ તેમણે ન કરી. જળ અને ફળાહાર મગાવ્યા અને ગંગાને કિનારે ગુંબજની અગાસીમાંથી પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રૂપ રેલાવી રહ્યો હતો ત્યાં એમના એ આતિથ્યે અમને આભાર અને આશ્ચર્યની સીમા ભુલાવી દીધી વાતવાતમાં તેમણે મારી પાસેના ચિત્રો જોવા ઈચ્છા બતાવી અને તે નિમિત્તે બીજા દિવસ માટે અમને સર્વેને



જલાનબાબુએ કબાટ ખોલીને જાપાનના સાત્સુમા સમયનો અમૂલ્ય કૂંજો કાઢીને મને બતાવ્યો.

જમવા નોતર્યા અલ્પ પરિચયે એ આમંત્રણ સ્વીકારવુ કે નહિ તેનો ક્ષોભ હું અનુભવી રહ્યો હતો ત્યાં એમણે કહ્યુ કે 'આપ જરૂર પધારિયે, આપકા જૂઠા (એઠ) મેરા ઘરકો પાવન કરેગા' વિનયશીલતાની હદ થઈ ગઈ અને અગાઉથી એ આમંત્રણનો અસ્વીકાર ન થયો

વિશેષ પરિચય

● બીજે દિવસે સાંજે અમે મમયમગ ગયા ત્યારે એમણે કેટલાક ગ્રંથો કાઢી રાખ્યા હતા, ઉપરાંત મુઘલ સમયના વસ્ત્રો, છીંટો, રૂમાલો આદિ જોયા ત્યારે અમારી ખાત્રી થઈ કે એ સમયના ચિત્રોમાં કે ચિતારાઓએ ચિત્રોનાં પાત્રો પર જ્યાં યે ખોટું ગોઠવું કે કલ્પના દેખાડ્યા નથી એ જમાનાના તંબુની કનાતનો એક જ ટુકડો જોયો તો તે આખો સોનેરી ભરત પર ગુલાબના ગુચ્છાથી ભરેલો હતો એવા તંબુની એક આખી છત તેમના એક ખંડમાં છતની જગ્યાએ જડાવેલી હતી, અને સાથે જ ભીંત પર એક ચિત્ર હતુ તેમાં એ જ રંગ અને ભાતવાળી છત બતાવેલી હતી આમ એમણે દરેક મળેલા પદાર્થો અને કૃતિઓને તેમના મૂળ પ્રસંગો ને સ્થાન સમેત સમજવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે અઢળક ધનસાધન વગર અશક્ય જ બને એક ખંડમાં શ્રી અવનીબાબુએ પોતાના પૂર્વ કાળમાં [illegible] કરેલુ એક ઑઇલ પેઇન્ટિંગ પણ જોયુ

તેમણે મારી પાસેના ગુજરાતના ચિત્રપટો (ઓળિયા) જોયા એટલે પોતાના સંગ્રહમાંથી નેપાળનો એક સુંદર ચિત્રપટ બતાવ્યો, જેમાં કોઈ રાજકુમારનો જીવનવૃત્તાંત આલેખેલો હતો

જમવાના ખંડમાં એમણે બધી બાજુએ આરસની કરાવેલી હતી ત્યાં કેટલાંક શસ્ત્રો પણ જોયા એક દ્વાર ઉપર હૉલૅન્ડમાં બહુ વિરલ ગણાતા ચીની ચારસા બહુ ઉચિતરીતે જડાએલા હતા પોતે સાથે બેસી પોતાના અનેક અનુભવો કહ્યા, જેમા પોતે યુરોપ આખો ઘૂમી આવ્યાની વાત કરી પણ ત્યાં હૉટેલમાંથી પાણીનો લોટો યે લીધો નથી એ હકીકત કહી આવા સંસ્કારયુક્ત પણ મહા શ્રીમંત કલાભક્તનો પરિચય અને મેળાપ મને જીવનની ધન્ય પળ લાગી રાતના દસ વાગ્યે વિદાય લેતાં લેતાં તેમના ભાવનો છેલ્લો શબ્દ એ હતો કે 'મહારાજ, પુન: [illegible] આવેંગે તો મેરે હી મકાન પર ઠહરના પડેગા'

ર. મ. રા



વૅકેશનોમાં શું કરશો? ખાસ કરીને આજે ૧૯૪૨માં

લગભગ બધી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અત્યારે લાંબી રજાઓ પડી છે. આવી રજાઓ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ભાવિ અભ્યાસના અને ભાવિ કારકિર્દીના વિચારો આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને, સામાન્ય રીતે શાળાન્ત પરીક્ષા સુધી, ભવિષ્યમાં કયા ધંધામાં પડવું અને ભવિષ્યનો અભ્યાસ કઈ તરફ વાળવો તેનો વિચાર નથી આવતો. તેઓ લાંબી રજાઓ દરમ્યાન પોતાને મોસાળ જઈ પોતાની જૂની ઓળખાણો તાજી કરે છે, ગોઠિયાઓ એકઠા મળી પોતાની શિક્ષણ-સંસ્થાની વાતો કરે છે, વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચે છે ને મિત્રો એકઠા મળી રમતગમતની મોજ કરાવે છે.



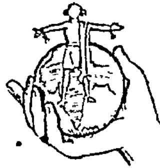
આવા વિદ્યાર્થીઓ હાલની તકે, એટલે કે ૧૯૪૨ની સાલમાં જે વાતાવરણ આપણા દેશ ઉપર જામી રહ્યું છે તેને સમયે દેશને— એટલે કે દરેક પોતપોતાના ગામને—બહુ ઉપયોગી સેવા આપી શકે. અત્યારના વિશ્વયુદ્ધ પછી દુનિયાની જે નૂતન રચના થશે તેનાથી આ દેશ મુક્ત નહિ રહે. આ નૂતન રચના એટલે આખી પ્રજા અને સમાજનું નૂતન ઘડતર. એ ઘડતરમાં સૌ કોઈએ સાથ આપવો જોઈએ.

અત્યારે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધની ચિનગારીઓ આપણી સરહદને સળગાવવા લાગી છે ત્યારે દેશ સમસ્ત કે દેશની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ યુદ્ધમાં સક્રિય સાથ આપે કે ન આપે, તેમ છતાં દરેક પ્રજાજનની ફરજ છે કે યુદ્ધને કારણે આંતરિક અશાંતિ ન ફેલાય તે સામે તત્પર રહેવું અને યોગ્ય વ્યવસ્થા ઉપાડી લેવી. આ કાર્યમાં રજાઓ દરમ્યાન નાનામોટા તમામ વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લઈ શકે. ગામમાં ચોકીપહેરાનું કામ થતું હોય તેમાં નાનામોટા બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સાથ આપી શકે. ચોકીપહેરાનું આ કામ પ્રજાઘડતરમાં મોટો ફાળો આપશે; ભાવિ સમાજબાંધણીમાં પણ મહત્ત્વનો ભાગ લેશે.



હાઈસ્કૂલમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ—સામાન્ય રીતે ૧૩થી ૧૬ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓએ મનમાંથી ખોટી બીકને દૂર કરવી જોઈએ. ગમે તેવી અફવાઓથી ગભરાવું ન જોઈએ. બીજાઓમાં ગભરાટ ફેલાવાનો હોય તો સાચી વાત જાણવા પ્રયત્ન કરી તે ગભરાટ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે ગામડામાં એવી અફવા ફેલાય કે મુંબઈ ઉપર, અમદાવાદ ઉપર કે નડિયાદ ઉપર બૉંબ પડ્યા, અગર તો દેશના કોઈ આગેવાનને સરકારે અગર તો દુશ્મને નિરંકુશ કર્યા, તો તેવે વખતે સૌ પ્રથમ તો તેણે સ્થાનિક વાચનાલયમાં આવતાં છાપાંઓ વાંચીને તે ખબરનું સાચાખોટાપણું નક્કી કરવું. કેટલીકવાર બહારગામથી આવતા લોકો સાચીખોટી વાતો લઈ આવે છે, પરંતુ એ વાત જો સાચી હોય તો છાપાંઓમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. આથી આવી અફવાઓથી ગભરાટ ફેલાતો હોય તો લોકોને શાંતિ જાળવવા અને છાપાના સમાચાર સાંભળે ત્યાં સુધી શાંત રહેવા કહેવું જોઈએ; તેમજ સ્થાનિક આગેવાન જવાબદાર અધિકારી મારફત અગર તો નજીકના શહેરની કોઈ પ્રજાકીય સંસ્થા કે આગેવાન મારફત સાચી હકીકત જાણી લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવાં કામમાં—એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે દોડી જવામાં, સંદેશા લાવવા લઈ જવામાં તથા ગામમાં જાહેરાત કરવામાં ઊગતા કુમારો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. આ કાર્યમાં હાઈસ્કૂલ વટાવી ગયેલા મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ સેવા આપી શકે. તેઓ વધુ ભણેલા હોઈને વધુ સમજણપૂર્વક તે કરી શકે.





ચોકીપહેરા ઉપરાંત મોટા વિદ્યાર્થીઓ બીજી રીતે પણ પ્રજાની સેવા કરી શકે. જો ગામો કે શહેરો સાથેનો ગામનો વહેવાર તૂટી જાય તો ગામને શી શી મુશ્કેલી પડે તેમ છે તેનો અગાઉથી તેઓ વિચાર કરી રાખે. ગામને જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખાસ કરીને અન્ન અને વસ્ત્રોનો દુષ્કાળ ન પડે તે માટે શું કરવું તેનો વિચાર કરવો. ઉનાળા દરમ્યાન ખેડૂતો જ્યાં જ્યાં કૂવાઓ હોય ત્યાં ત્યાં વાડીઓ કરી શાકભાજી ઉગાડતા હોય તેમને સમજાવી કૂવાના પાણીથી ઉગાડી શકાય તેવાં અનાજ ઉગાડવા ખેડૂતોને સમજાવવા. એવા પાક તાત્કાલિક થઈ શકે તેની સ્થિતિ ન હોય તો ખેડૂતોને એમ સમજાવવા કે તેમનાં કપાસના વેચાણના પૈસામાંથી બીનજરૂરી ખર્ચો ન કરતાં અનાજ ખરીદી લેવું અને એ રીતે નવું અનાજ આવે ત્યાં સુધી ચાલે એટલું અનાજ દરેક ખેડૂતના ઘરમાં સંઘરાય તેમ કરવું.



આ પછી જેઓ રોજેરોજની કમાણી ઉપર જીવતા હોય તેમનો વિચાર પણ દરેક સમજદાર અને પ્રજાસેવાની ભાવનાવાળાએ કરવો જોઈએ. આફતથી જ સલામતી નથી જળવાતી. બેકારી વધતાં પણ પ્રજાની સલામતી જોખમમાં આવી પડે છે. આથી બેકાર માણસોને પોતાના ગામે તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ કે જે કંઈક સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઊભા થઈ શકે તેવા હોય તે પગભર કરવાનો વિચાર કરવો. આવા આવા ઉદ્યોગમાં ખાસ કરીને જીવનની જરૂરિયાતને પહોંચી વળે તેવા ઉદ્યોગો સૌથી પહેલાં વિચારવા. હાથ વણવાના ધંધા અને તેલના ઘાણા વધી પડતા પડીને અને ઘાણીને દેશવટો મળ્યો છે. પરંતુ આ યંત્રો ચલાવવા જોઈતાં સાધનો—વીજળી, મશીન, ઑઈલ, પેટ્રોલ વગેરે—નહિ મળે ત્યારે જ આપણને ખ્યાલ આવશે કે એ યંત્રોએ આપણને કેટલા પરાધીન બનાવી મૂક્યા છે. ગામડાંમાં તો ઘેરઘેર ઘંટી હોવી જોઈએ. તેમ છતાં ગામમાં એકાદ મોટી અને બળદના ઉપયોગથી ચાલી શકે કે તેની ઘંટી હોય તો તે ચાલી શકે તેની મારફત પણ અમુક માણસોને રોજી મળી શકે. એમાં સાર્વજનિક ખરચમાં સંખ્યાબંધ ઘંટીઓ રાખી બેકાર માણસોને રોજી મળે તેવો પ્રબંધ પણ થઈ શકે. સંચાના ઉપયોગથી ખોરાકનું સત્ત્વ ચુસાઈ જાય છે એ વાતને જાણ્યા છતાં તોપણ અત્યારના સંજોગોમાં આ સંચાઓ આપણને જ્યારે નિરુપયોગી થઈ પડે ત્યારે આપણે મુશ્કેલીમાં ન

મુદ્દાએ તેનો વિચાર કરીને અત્યારથી જ આપણે એની વસ્તુ જોઈએ જેમ અનાજનું તેમ વસ્ત્રોનું કાપડ શહેરોમાં—ખાસ કરીને મુંબઈ, અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં—તૈયાર થાય છે. મીલોમાં કાપડ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય તો પણ જો રેલવે કે મોટરનું સાધન ન હોય તો દૂરદૂરનાં ગામડાંઓમાં તે પહોંચાડવાની મુશ્કેલી તો રહે જ. પરંતુ મીલોને કોલસાનો દુકાળ ક્યારે પડશે એની કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે કોલસાની ખાણો પર આક્રમણ પડે અગર રેલવેના વેગનોની તંગી પડે તો મીલો કોલસાને અભાવે અટકી પડે આમ બને ત્યારે કાપડનો દુકાળ પડે પરંતુ જો પહેલાં જ ગામેગામ ખપ પૂરતી ખાદી ઉત્પન્ન થાય તેવી યોજના અમલમાં મુકાય તો કાપડનો દુકાળ કોઈને નડે નહિ



આજ સુધી એકબીજા દેશો પરસ્પર માલની ખરીદી બાબત કરારો કરતા પરંતુ હવે દેશદેશો વચ્ચે અવરજવરના સાધનો બંધ પડતાં નજીકના ગામો વચ્ચે આવી જાતના કરારો થવા જોઈએ એક તાલુકામાં ઘઉં પાકતા હોય અને બીજા તાલુકામાં જુવાર પાકતી હોય તો બંને એકબીજાની પેદાશનો વિનિમય કરી શકે એ જ પ્રમાણે કપાસ અને અનાજનો વિનિમય થઈ શકે

અન્ન અને વસ્ત્ર ઉપરાંત લોકોને રહેવા માટે મકાનો તેમજ ખેતી અને ખાદી માટેના ઓજારો તૈયાર કરવા માટે સુતાર, લુહાર, કડિયા, કુંભાર, દરજી, મોચી વગેરેની જરૂર પડે આ બધા વર્ગો દરેક ગામમાં નથી હોતા બહારના ગામથી શહેરોમાંથી—આવતા લોકોમાંથી આ કામ ઉપયોગી થાય તેઓને રોજી આપી શકાય બહારથી આવતા લોકોની શક્તિ અને આવડત જોઈને તેમનો ઉપયોગ થઈ ગામડાંઓના નાના ઉદ્યોગો બધાને એકબીજાની ઔદ્યોગિક કેળવણીના વિનિમય થઈ શકે

આ બધું થયા પછી માનવજીવનને લાભકર્તા એવા બીજા ઉદ્યોગધંધાઓનો પણ વિચાર થઈ શકે. દા. ત. મકાન તૈયાર થયા પછી રાતને વખતે તેને પ્રકાશિત કરવા માટે દીવો જોઈએ ઘાસલેટ ન મળે તો દીવેલના કોડિયા વાપરવા પડે આ કોડિયાને બદલે કોઈ શોધકવૃત્તિનો વિદ્યાર્થી વધુ સારો પ્રકાશ કઈ રીતે મળે તેનો વિચાર કરી તેવું તેલ અથવા તેને માટે અનુકૂળ દીવાની રચના શોધી કાઢે જમીનની સંપત્તિનો ઉપયોગ કઈ રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરવો ઘટે



આ બધા વિચારો કરતી વખતે યંત્રો આપણા દુશ્મન છે એ માન્યતા રાખી યંત્રોનું નામનિશાન નાબૂદ કરવાની વૃત્તિ રાખવાને બદલે જો કોઈ યંત્ર હોય તો જરૂરી સુધારી શકાય તેવું, અને માણસને યંત્રના અભાવે પરાધીન ન બનવું પડે તેવો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ

મોટા શહેરોમાં કારખાનાઓ ખડકાયા છે તેને બદલે નાના પાયા ઉપર નાનાંનાનાં કારખાનાં બેકાર માણસોને રોજી મળે તે માટે મોટા ગામડાંઓમાં ઊભાં કરી શકાય પરંતુ એ કારખાનામાં વપરાતી કોઈપણ વસ્તુ એવી ન હોય કે જેના વગર કારખાનું અટકી પડે વળી એ કારખાનાઓ બેકાર માણસોને કામ આપવા માટે છે એ ખ્યાલ મુખ્યપણે રાખવો જોઈએ, અને ઘણા માણસને બેકાર બનાવીને થોડા માણસને રોજી આપવા માટે અને એથીયે થોડા માણસોના હાથમાં સંપત્તિ એકઠી કરવા માટે કારખાના છે એ ખ્યાલ કાઢવો જોઈએ.

આ બધો વિચાર કૉલેજના મોટા વિદ્યાર્થીઓ અને નિષ્ણાતો કરી શકે. એ માટે જરૂરી અભ્યાસ કરવા પુસ્તકો વાંચી તેની યોજના તૈયાર કરવી અને અમલમાં મૂકવી જોઈએ

કટોકટીના આપત્તિના કાળમાંથી પસાર થવા માટે કેવી યોજનાઓ અને યોજનાઓનો જ વિચાર કરવો જોઈએ એમ રખે કોઈ માની લે. ગામેગામના પ્રશ્નો થોડેઘણે અંશે વિવિધતાવાળા હોય જ છે. નાનાં ગામડાં અને મોટા કસ્બાની ગામોના પ્રશ્ન નિરાળા હોઈ શકે પોતે જ્યાં રહેતા હોય ત્યાં આગળ ભેગા થઈ ગામને આફતમાંથી સલામત રીતે પાર ઉતારી શકીએ તેનો વિચાર કરીએ અને તેને માટે જે કોઈ યોજનાઓ અમલમાં આવતી હોય તેમાં પૂરેપૂરો સાથ આપીએ. આવી યોજનાઓ સાથે કોઈ મતભેદ હોય તો તેવા મતભેદોને આગળ કરી યોજનાને સાથ આપવામાંથી ખસી ન જઈએ તેમજ બીજાના મનમાં મતભેદો ઊભા ન કરીએ યોજનાનો અમલ કરનારાઓના તેવા વિચારકો સાથે યોજનાને વધુ સંગીન બનાવવાના મુદ્દાઓ ચર્ચી શકાય

શાળાંત પરીક્ષા આપીને જેઓ બહાર પડવા વતનમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભાવિ અભ્યાસની અને ભાવિ કારકિર્દીનો વિચાર કરે છે તેમની નજર સમક્ષ અભ્યાસની દાક્તરી, ઈજનેરી, અને બીજી ઔદ્યોગિક શાખાઓ આવીને ઊભી રહે છે આ બધી શાખાઓનો આજે છે તે સ્વરૂપમાં ભવિષ્યમાં કેટલી ઉપયોગી થઈ શકશે એ પણ એક વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. વિદ્યાની આ શાખાઓના અભ્યાસમાં ઘણું મોટું પરિવર્તન કરવું પડશે, હાલની કેળવણીની પ્રથામાં પણ મુળભૂત ફેરફારો કરવા પડશે. સરકારી તંત્ર ચલાવવા કારકુનો તૈયાર કરનારી અને વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારોની પરાધીનતા લાવનારી આજની કેળવણી ભવિષ્યમાં સ્વાધીન ભારતમાં નકામી થઈ પડશે. વર્ધાયોજના કે એવી કોઈ કેળવણીની યોજના ભવિષ્યમાં અમલમાં આવશે એની સાથ હાલની દાક્તરી ઈજનેરી કે બીજી શાખાઓ બંધ બેસતી નહિ આવે

કોઈ વિદ્યાર્થી કહેશે કે એ બધા મૂળગત ફેરફારો થતાં થશે ત્યારે થશે, પણ અમારે આવતા જૂન માસમાં વર્ગો શરૂ થાય ત્યારે શું કરવું?

આવા વિદ્યાર્થીઓએ એટલું સમજી લેવું જરૂરી છે કે હાલની યુનિવર્સિટી જે કેળવણી આપે છે તે વગર કે યુનિવર્સિટીની છાપ વગર આ દુનિયામાં જીવવું મુશ્કેલ છે એ જાતની વિચારસરણી નકામી છે

જ્યાં અન્ન અને વસ્ત્રની વાત પહેલી જરૂરની હોય ત્યાં દરેક યુવાને દેશને અન્ન અને વસ્ત્ર પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તે ખાતર અન્નવિદ્યા ને વસ્ત્રવિદ્યા સૌ પહેલાં શીખી લેવા જોઈએ આ માટે જ્યાં જ્યાં કૃષિવિદ્યાલયો કે ખાદી વિદ્યાલયો હોય ત્યાં ત્યાંથી અભ્યાસક્રમ મંગાવી પોતાને અનુકૂળ હોય ત્યાં અભ્યાસમાં જોડાઈ જવું જોઈએ

હાલ જે કટોકટીના સમયમાંથી આખો દેશ પસાર થઈ રહ્યો છે તેવો સમય કદાચ હજારો વર્ષોથી નહિ આવ્યો હોય સમગ્ર દેશ ઉપર આપત્તિ આવી પડી હોય ત્યારે તે આપત્તિમાંથી આ દેશ કેમ પાર ઊતરાય તેનો દરેક વિદ્યાર્થીએ પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ તેઓ જો આજે ફરજ ચૂકશે તો તેઓ પોતાની જાતને જ નહિ, પણ ભવિષ્યની પ્રજાને અને દેશને નુકસાન કરી બેસશે

આજે શું કરવું તેનો વિચાર કરી અમલ કરવા લાગી જશું તો આવતી કાલ આપોઆપ સુધરી જશે આવતી કાલના દીવાસ્વપ્નો રચવામાં આજનો સમય વેડફી નાખીશું તો તેથી નથી આજ લાભ થવાનો કે નથી ભવિષ્યમાં લાભ થવાનો આજની મુશ્કેલીનો નીકાલ કાઢશું એટલે તેમાંથી પ્રજાને સાચી તાલીમ મળશે; સ્વરાજની ભાવના ઊભી થશે, મુશ્કેલી દરમ્યાન ગભરાટ વગર હિંમતથી કામ લેવાની તાકાત આવશે, તેમાંથી જ આપોઆપ પ્રજાનું સાચું ઘડતર થશે ને આવતી કાલની નવી સમાજરચના પણ તેમાંથી જ વિકાસ પામશે

વેણીલાલ બૂચ



દીવાળીના દિવસોમાં ભીંજવેલું ગોદડું શરીરે વીંટી હાથમાં દારૂની મેરીઓ લઈ સામા પક્ષને મોરચાથી દૂર ભગાડતો

ગવર્નર

—સરકારનો નીમેલો નહિ, પણ એની મર્દાનગી જોઈ ગામલોકે બિરદાવેલો

દસ વરસ શહેરમાં રહ્યા પછી આજે ગામ પાછો ફર્યો હતો. ગામના લોકો માનતા કે હું શહેરમાંથી કંઈ લઈને આવ્યો છું. પણ હું જ જાણતો કે શહેરે મને શું આપ્યું હતું. કિશોર વયના તોફાનો, તનમનાટ, નિખાલસ દિલ અને જુવાનીની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, જોમ, જોવન, હમદર્દી અને બીજાઓ માટે કંઈ કરવાની ધગશ, બધુંય લઈ લીધું હતું અને તેના બદલામાં આપ્યું હતું—ખોટું ડહાપણ, વાણીની ચાલાકી, કપડાંની ટાપટીપ, અને શક્તિ ખોઈ બેઠેલું નિર્બળ માનસ.

ફરીથી મારા એક મિત્રને આવતો જોયો. એનામાં ન હતા સંસ્કાર, ન હતું ભણતર કે ન હતી સામાન્ય શહેરી સભ્યતા. છતાં એ ગવર્નર હતો. અને બધાય એને ગવર્નર કહેતા. સાહુડીના શિંગોળિયા જેવા માથા ઉપર વાળ, તેમાં અડધા કાળા ને અડધા ધોળા. દરજીમાંથી ખરીદેલો ગળાથી પગ સુધી પહોંચતો લાંબો કોટ, અને મોની બંને બાજુએ બે સળગતી બીડીઓ. આ એનું વ્યક્તિત્વ.

'સાહેબજી, માધુભાઈ' કેમ, ક્યારે આવ્યા? બઈસાબ બહુ વર્ષે પધાર્યા. હવે તો મોટા માણસ થઈ ગયા નહિ? અમારા સામું પણ શાના જુઓ?'

'મોટા થયા, ગવર્નર? તને બહુ? બીજા બધાય પણ તું—'

'બઈ, તમેય ગવર્નર કહો છો? આખા ગામના લોક તો ગાંડા છે—જેમ તેમ બોલે. પણ તમે બોલો ત્યારે તો જરૂર દુઃખ થાય.'

'અરે ગાંડા, એવું તે કંઈ હોય? ચાલ, ચહા પીએ' મેં તેનો વાંસો થાબડતા કહ્યું.

'ના ભઈ, આજે તો હું પીવડાવું' એમ કહી મને તે હોટેલમાં લઈ ગયો.

હોટેલના માલિક જગુકાકાએ અમને આવકાર આપ્યો અને ખાંડ સાફ કરી ચહા બનાવતાં બોલ્યા, 'કેમ ભાઈ મઝામાં તો છો ને? હવે અમને પણ ત્યાં નોકરી દે ને. આ કોલસા ફોડી ફોડીને તો જિંદગી પૂરી થવા આવી.'

મારા જૂના સ્મરણો તાજા થયા. આ હોટેલ, આ જગુકાકા. મૂળ તો મુંબઈની શેર બજારના સારા વેપારી, પણ ભાગ્ય ફરતાં બધું ગુમાવ્યું ને ત્યાંથી ભાગી, અહીં આવી આ હોટેલ માંડી. ગામના નોકરી અને રખડેલ ગણાતા છોકરાઓ ત્યાં જ ચહા પીતા, અને હજુ પીએ છે. પૈસા હોય તો પૈસા આપીને, અને નહિ તો કોટડીમાંથી નીતારીને ચહા પીતા અને સંતોષ માનતા. દરેકને ત્યાં આશ્વાસન મળતું. કાકા પોતાના જીવનના અનુભવો સંભળાવતા અને શિખામણ દેતા. પણ 'કોઈની શિખામણ કાને સુધી' ગણી અમે ચહા પી ઊઠતા. એક કાને સાંભળેલું બીજે કાને નીકળી જતું. હું અને ગવર્નર કાકાના કાયમના ઘરાક.

'કાકા, દૂધ જરા વધારે નાખજો હો.' ગવર્નર બોલ્યો ને કાકા સ્વભાવ પ્રમાણે ધુરક્યા, 'બેસ, હવે ડાહ્યલા. અહીં બેસી બેસીને તો આવડો મોટો થયો ને હવે મને શિખામણ દેવા આવ્યો છે? જાણે કાકાને કંઈ ખબર જ નહિ હોય.'

ત્રણેએ સાથે ચહા પીધી. ગવર્નરે રકમ નક્કી પૈસા મૂક્યા. કાકાએ સાડલી હાથમાં લીધી ને ફગાવી: 'ઉડાવ નહિ તો—પૈસા આપવા આવ્યો છે' એમ કહી ગલ્લામાંથી પૈસો ફેંક્યો. 'લે જા, પાન લઈ આવ' તેણે પૂછ્યું, 'ભાઈ, પેલા છગનને ત્યાંથી લાવું ને? તમાકુ પણ નખાવું ને?' ત્યાં તો કાકાએ બીજો પૈસો ફેંક્યો, 'હું પણ ખાતો આવજે. જો, મારે માટે બીડી બૂલીશ મા.'

તે ગયો અને કાકાએ શરૂઆત કરી. 'મધુ, આ ગામના ડફારને હવે ક્યાંક ઠેકાણે પાડ. ગામ આખું થાકે છે. તારી તો દોસ્ત છે. તને ખબર છે ને કે હવે એનું કોણ રહ્યું છે? બિચારી ડોશી હતી તે પણ સાગરગમાં દેહ મૂકી ગઈ. કંઈ કામે નહિ લાગી જાય તો દુઃખથી મરશે. માટે જરી વધી લેજો. જરૂર તારી લેજે.'

'ખરું કહો છો, કાકા. પણ જાણો છો ને કે જ્યાં ગામના શાન્ત વાતાવરણમાંયે એનો મેળ નથી ખાતો ત્યાં શહેરના ચંચળ વાતાવરણમાં ક્યાંથી ખાશે? છતાં સુરેશભાઈને જોઈશ.'

'જાણે, પેલા મોટર ઍક્સીડન્ટવાળાને?' કાકા પૂર્વકથા યાદ કરી બોલ્યા, 'ગમે તેવો પણ ગવર્નર છે ખરો મરદ, હોં. એની મરદાનગીએ તો રંગ રાખેલો. અને યાદ તો કર પેલો જલપ્રલય. બહાદુર છે, એમાં તો ના નહિ પડાય. લે, એની વાત નીકળી, ત્યાં જો આવ્યો આવે છે!'

'લો કાકા, આ એકને બદલે ચાર બીડી. આખો મરચંડો ફવાળ કરતો'તો. મેં કહ્યું, બળી ગયા સાલા, આગ લાગી'તી તે?'

અમે બન્ને હસ્યા.

'ભાઈ, હવે હું જાઉં. સાંજે મળીશું ને?' ને તે ગયો.

આમારી દોસ્તી પ્રથમ અખાડામાં થયેલી. અખાડામાં એ સૌથી સારી કુસ્તી લડતો. લાઠી ફેરવવામાં પણ તેને કોઈ પહોંચતું નહિ. નવા દાખલ થનારને તે ખૂબ માયાથી શીખવતો. અખાડામાં સૌ તેને ચાહતા અને તે બધાને ચાહતો. પણ ગામના સંસ્કારી ગણાતા વર્ગમાં તેનું સ્થાન નીચું હતું. ગામમાં તેની ખ્યાતિ તોફાની તરીકેની હતી. ભાગ્યે જ કોઈ તોફાન તેની આગેવાની સિવાયનું હોય. ગામમાં આવેલી નાટક કંપનીમાં તે વગર પૈસે ઘુસી જતો—એ ચારને સાથે પણ લેતો જતો. બોરવાળીના બોર ઉડાવી ખાતો ખાતો આગળ વધતો ને પાછળથી ગાળોનો વરસાદ વરસતા માત્ર હસતો. હુતાશનીના દિવસોમાં કોઈનું ગાડું, કોઈનું બારણું તો કોઈએ ત્રીજે માળે ગોઠવેલી લાકડાની થપ્પી પાછલી બારીએથી ચડી હોળીમાં સ્વાહા કરતો. દિવાળી પર દારૂખાનાની લડાઈમાં તે અગ્રેસર હોય જ. ભીંજવેલું ગોદડું શરીરે વીંટી હાથમાં દારૂની મેરીઓ લઈ સામા પક્ષને મોરચાથી દૂર ભગાડી દેતો. ગામમાં કંઈ તોફાન સંભ-

જાય કે ગામલોક એક જ પ્રશ્ન પૂછતાં 'પેલો ગવર્નર ઠીક છે?' અને સાચે જ, મોટે ભાગે તેની હાજરી પણ ત્યાં હોય જ,—કેટલીક વેળાએ તોફાન બંધ કરવા ને કેટલીક વેળાએ તોફાન ઊભું કરવા. મારા બાપુજી પણ મને ઘણી વાર સલાહ આપતા: 'જો ભાઈ, એની સાથે ન ફરીએ. એ તો રખડુ, આપણી આબરૂને હાનિ પહોંચે.' છતાં મને ગવર્નર ગમતો ને ઘણોખરો વખત હું તેની જ સાથે ફરતો. તેની જોડે મને ફરતો જોઈ પટલાયને ઓળખતા માણસો કે 'મોહન પટલાયનો દિવસ ઊઠ્યો જણાય છે' એ પણ મારી ખબર રાખતો. બાપુજીની બીકથી તેમની હાજરીમાં ઘેર આવતો નહિ, પણ હું ન મળ્યો હોઉં તે દિવસે બા બહેનને મારા સમાચાર પૂછી લેતો.

એક દિવસની વાત છે. અચાનક જ અખાડામાં ખબર મળ્યા કે ગામથી પાંચ માઈલ દૂર અમદાવાદ જતી મોટરને અકસ્માત થયો છે અને લગભગ દસ માણસો જાનથી ગયા છે.

'ચાલ મધુ, જોઈએ તો ખરા કે શા હાલહવાલ છે' અને અમે બંને એકએક લાકડી લઈ ચાલી નીકળ્યા. પણ અમે મોડા પડ્યા.

ખબર પણ મોડી પહોંચી અને રસ્તો પણ લાંબો હતો. જઈને જોયું તો બધું શાંત. બેચાર લોહીના ખાબોચિયાં ને લોહીથી ખરડાએલી ટોપી દૂર પડેલી દેખાઈ. એક રાહદારીને પૂછતાં જણાયું કે ઘવાએલાઓને પાસેના સરકારી દવાખાનામાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. ગામ દૂર હતું અને રાતના નવ વાગી ગયા હતા. પણ ઘવાએલાને જોવાની પ્રબળ ઈચ્છા હોવાથી અમે ખેતરમાં થઈને જતો ટૂંકો રસ્તો પકડ્યો. થોડુંક જ ચાલ્યા હોઈશું ત્યાં તો એક દર્દભરી ચીસ સંભળાઈ. દિવાસળી સળગાવી જોયું તો ખેતરમાં લોહીલોહાણ થઈ રહેલો એક માણસ નજરે પડ્યો. તેને બહાર કાઢ્યો. તેનું માથું ફાટી ગયું હતું અને શરીર લોહીથી ખરડાએલું હતું. આ જોઈ હું તો બેભાન જ બની ગયો. પણ ગવર્નરે હિંમત હારી નહિ. તેણે તેને પીઠ ઉપર ચડાવ્યો ને મને ટેકો દેવા કહ્યું. અને આમ અમે આગળ વધ્યા.

રસ્તામાં એક પુરાણું શિવમંદિર આવ્યું. ત્યાં એ જીવને નીચે મૂકી અમે વિસામો ખાવા બેઠા. ગવર્નર ઊભો થયો ને મંદિર સામે ઘૂંટણીએ પડી હાથ જોડી બોલ્યો, 'હે પ્રભુદાતા, આને જીવતો રાખજે, નહિ તો વળી પાછી બદનામી થશે.'

અમે ધારેલા ગામમાં પહોંચ્યા. રાતના અગિયાર વાગી ગયા હતા. દવાખાનાના ડૉક્ટર મારફતથી નીકળ્યા. તરત જ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. ઘા ધોઈ પાટા બાંધી એક ખાટલામાં ઘાયલ જીવને સુવાડ્યો ને અમને પાસે બોલાવી કહ્યું, 'જુઓ ભાઈ, આનો જીવ તમારા હાથમાં છે. આખી રાત સતત આ દવાનો શેક કરશો તો પ્રભુકૃપાથી બચી જશે.'

ગવર્નરે મારી સામે જોયું ને મેં ઊંઘ હોવાની સંમતિ સૂચવી.

'ચાલ ત્યારે તું સૂઈ જા, હું બેઠો છું. જરૂર હશે તો ઉઠાડીશ' એમ કહી બળજબરીએ એણે મને સુવાડી દીધો. સવારે ઊઠીને જોયું તો એનો શેક ચાલુ જ હતો. કેટલા થાકથી, કેટલી કાળજીપૂર્વક! હું ત્યારે ઊઠ્યો ને ઊભો થયો તેનું પણ તેને ધ્યાન ન હતું. પેલો માણસ જીવી જાય એ જ એકમાત્ર તેનું ધ્યાન. એ જ ધ્યાનમાં એના હાથ જખમી અને સગડી વચ્ચે એકસરખા ચાલી રહ્યા હતા. એની સુરુચ આંખોમાં ત્યારે મેં માતાની વત્સલતા જોઈ. મને તેને માટે અનહદ માન ઉપજ્યું: 'વાહ ગવર્નર, ધન્ય છે તને' અને મધ્યાહ્ને જ્યારે દરદીએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર આરામ દેખાયો. પણ તેનું ધ્યાન તો ત્યાં જ હતું. તેના હાથ હજુયે એકસરખા પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. દરદીની દૃષ્ટિ આભાર દર્શાવતી જણાઈ. તેણે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બોલાયું નહિ. લખવાનું સાધન આપવા ઈશારો કર્યો. સરનામું લખી આપી તાર કરવા સૂચવ્યું. તાર કરી ગવર્નર માટે ખાવાનું લઈ હું પાછો દવાખાને આવ્યો. બરાબર બાર વાગ્યા હતા. તેનો શેક તો ચાલુ જ હતો. તે જગ્યાએ તેની જગ્યા મને સોંપી આરામ કરવા જરા આડે પડખે થયો. તે ઊઠ્યો ત્યારે સાંજના છ વાગવાની તૈયારીમાં હતા. દરદીની સ્થિતિ પણ સુધરતી હતી. એટલામાં એકાએક મોટરો દવાખાનાના દરવાજા આગળ આવી ઊભી. તેમાંથી બે મોટા ડૉક્ટરો, બે સ્ત્રીઓ ને અનેક ગર્ભશ્રીમંત જણાતા પુરુષો ઊતર્યા ને અમારી તરફ આવતા જણાયા. પ્રથમથી જ શ્રીમંતોની છાયામાં ઊભા રહેતા ડર લાગતો એટલે ઓરડાના એક ખૂણામાં અમે જઈ ઊભા. ડૉક્ટરોએ તપાસ કરી ખાસ ભયનું કંઈ કારણ ન હોવાનું જણાવ્યું અને ગામના ડૉક્ટરને તાત્કાલિક મલમ સારવાર માટે ધન્યવાદ આપ્યો. પણ ડૉક્ટર પ્રામાણિક હતા. તેમણે આંગળી ચીંધી કહ્યું, 'ધન્યવાદ મને નહિ પણ પેલા ખૂણામાં ઊભેલા બે છોકરાઓને.' દરદીએ પણ આંખના ઈશારાથી સંમતિ આપી. બન્ને ડૉક્ટરોએ અમારા હાથ પકડી હલાવ્યા અને પીઠ થાબડી બોલ્યા, 'Good Boys' (ગુડ બૉય્ઝ). અમારાં હૃદય આનંદથી ફુલાવા લાગ્યાં. ગવર્નરને માટે આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારનાર આ પહેલા જ નીકળ્યા હતા. બાકી તો તેના બાહ્ય તોફાનને લઈ ગામ તેને માટે શું બોલતું તે તો હું જ જાણતો. અમને દરદીની ઓળખાણ આપવામાં આવી. તેઓ અમદાવાદની જાણીતી મિલના એન્જીનીઅર હતા. લગભગ અઠવાડિયામાં તો સાધારણ આરામ થઈ ગયો. એક દિવસ તકિયાને ટેકે તેઓ બેઠા હતા અને અમે બન્ને તેમની નજીક હતા. ગવર્નરને વધુ નજીક બોલાવી તેમણે કહ્યું, 'હું તમારે માટે શું કરી શકું?' ગવર્નર હસ્યો: 'તમે સાજા તો થઈ જાઓ, પછી વાત.' આ અમારો એમને મળ્યાનો છેલ્લો દિવસ, ત્યાર પછી તો અમે ગયા જ નહિ. અખાડાના સેક્રેટરી પાસેથી સાંભળવામાં આવેલું કે જતી વખતે રૂા. ૧૦૦)ની ભેટ અખાડાને એ આપતા ગએલા.

'મધુભાઈ, સલામ.' મારું ધ્યાન તે તરફ ગયું. 'ઓહ મહમદ! આઓ, બેઠો. બોલો કૈસે હો? ખેરિયત તો હૈ ન?'

'હાં બાઈ, ખુદાતાલાકી મહેરબાની હૈ. બહોત રોજ બાદ આયે? હો તો મઝેમેં ન? વો અપના ગવર્નર તુમ્હેં બહોત યાદ કરતા થા. મિલા થા નહિ અબ તક?'

'હાં, અભી યહાંસે ગયા.'

'બડા નેક ઈન્સાન, ઔર જવાંમર્દ. મગર ઈસ ગાંવકે લોગોંને ઉસે આવારા પગલા બના દિયા હૈ. અબકી બાર તો સાથમેં લે જાયેંગે.'

ત્યાં તો શબ્દો સંભળાયા 'રામરામ, બાપુ રામરામ.' સામે જોઉં છું તો પરશો ગોર.

'કેમ પરશા મઝામાં છે ને?' મેં પૂછ્યું.

'હા ભાઈસાબ, રણછોડરાયની દયાથી લહેર કરીએ છીએ. બાપુ રાજ, અમને એક કાગળ તો લખજો'તો. ત્યાં તો અવકાશનો ચાંદીથો ઊડતો હશે, રાજ શાના નવરા થાવ?' મેં હસવું રોક્યું ને તેણે આગળ ચલાવ્યું. 'સાંભળ્યું છે કે ભાઈ મુંબઈ જેવા તો ત્રણ એ શહેરમાં સમાઈ જાય. ને માણસો ઝાડી જેવા હશે, ચાલો, એ પૈસા પેદા કરતો થયો ને? બોલ, ક્યાં તો શહેરમાં ને રાજ! અમારે તો એટલું જોઈએ. લે રાજ, આ રણછોડજીનો પ્રસાદ, તારે જયજયકાર'' એમ કહી કાનમાંથી અત્તરનું પૂમડું કાઢી હાથમાં મૂકતા બોલ્યો. 'અરે, પેલો ગવર્નર તને ખૂબ યાદ કરે છે, મળ્યો કે નહિ?'

'હમણા જ અહીંથી ગયો.' મેં જણાવ્યું.

'કાકા, ''બાપુ''ની સવારી હજુ કેમ નથી આવી ?

'કોણ, રામજી ? આવતો હશે. એને છાપામાં જોયા પછી જ ખાવું સૂઝે છે. તે પહેલાં આવ્યો ધબ્બ ! જો, પેલો આવે.'

'નમસ્તે, બંગાળી બાબુ, નમસ્તે કાકા, જોયો આ તમારો મધુ ? રહ્યો છે પહેલા જેવો ? હું તો દૂરથી ઓળખી યે શક્યો નહિ. આનંદમાં છે ને ?'

'રામજી, શું ખૂલ્યું આજે ? દૂરી કે પંજો ?'

'હજુ ય એવો ને એવો જ રહ્યો કે ? મેં તો ધાર્યું હતું કે સુધરી ગયો હોઈશ. અરે યાર, આજે તો તાલ પડી ગઈ તાલ, પેલો બાબુ મારો સવારમાં છની દૂરી બોલી ગયો ને ઢગબગ ખૂલી પણ દૂરી જ. કાકા, બનાવો દોઢ કપ ચા. મધુ પીશે ને ? આજ તો બારે થઈ.' એમ કહી મારી પીઠ ઠોકતો એ બોલ્યો. 'પેલા તારા ગવર્નરની પાવની આજ હજમ થઈ ગઈ. મળ્યો કે નહિ ? ખૂબ યાદ કરે છે.'

એટલામાં નાનુ દેખાયો 'મોટાભાઈ, ચાલો બા જમવા બોલાવે છે.'

'જા, જા, જમી આવ. રહીમને રાહિનો માસ ? પછી મળીશું' બધા સાથે બોલી ઊઠ્યા.

રસ્તામાં દાજીને દૂરથી આવતા જોયા. તેમને જોઈને નાનપણ યાદ આવ્યું, ને મેં તેમણે ઓઢેલી ચાદરનો છેડો ખેંચી બૂમ મારી 'દાજી ગીલોડી' દાજીકાકા ધડૂસ.''

'કોણ મુઓ છે એ ?' એમ કહી દાજીએ મારા તરફ લાકડી ઉગામી. તેમની પીઠ પાછળ થઈને હું સામે આવ્યો ને લાકડી તેમના હાથમાં મૂકી. દાજીએ આશીર્વાદ આપ્યા: 'સો વરસનો થજે બેટા.'

'દાજી, મને ઓળખ્યો નહિ ? હું મધુ.' મેં જણાવ્યું.

'મધુ, દીકરા, આવડો મોટો થઈ ગયો ? હવે તો ઓળખાતો યે નથી.' દાજીએ મારે મોંએ હાથ ફેરવ્યો ને પડખામાં લઈ પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં બોલ્યા: 'પેલા તારા ભાઈબંધને મળ્યો ? મારો બેટો ખરો ગવર્નર હો.'' ને દાજીના ચહેરા ઉપર હાસ્ય દેખાયું.

ધીમે ધીમે સૂર્ય ડૂબતો હતો. પ્રકૃતિ રમણીય લાગતી હતી. આછો અંધકાર છવાતો જતો હતો. પૂલ ઉપર નીરવ શાંતિ હતી. નદીના શાન્ત વહેતાં જળને અને પશ્ચિમના આકાશને નિહાળતા હું અને ગવર્નર બેઠા હતા. 'મધુ, જોઈ પેલી ગોસાઈની હવેલી ? યાદ છે, ત્યારે સો લગભગ પાણી ડૂબી ગએલી ને જોયો પેલો લીમડો ? પાણી તો ત્યાં સુધી પહોંચી ગએલું.' ગવર્નરે મારી સામે ભૂતકાળ ખડો કર્યો ને મને ૧૯૨૭ની સાલ યાદ આવી.

ત્યારે ગુજરાત ઉપર ભયંકર આફત ઊતરી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી જ પાણી. નદી, નાળા, તળાવ બધા ય પાણીથી ઊભરાઈ ગયા હતા. સૂર્ય ભગવાનનાં દર્શન તો દુર્લભ થઈ પડેલા. અમારૂં ગામ નદીની બંને બાજુએ વસેલું. ઊજળો વર્ણ ઉત્તર તરફ અને મજૂરો તથા ગરીબ વર્ગ દક્ષિણ તરફ. નદીમાં પાણી વધતું જતું હતું. કિનારાની આસપાસનાં મકાનો ડૂબી ગયા હતા, પણ દક્ષિણ તરફનો ભાગ ઊંચાણમાં હોવાથી સહીસલામત બચી જવા પામ્યો હતો. નદી ઉપર એક જૂનોપુરાણો પૂલ હતો. સાધારણ તો ખખડી ગયો હતો, પણ હજુ તેના ઉપરથી વાહનવ્યવહાર ચાલતો. પૂલ ઉપર લગભગ અર્ધો ફૂટ પાણી ચડી ગયું હતું. તાણ સખત હતું, પાણી વધતું જતું હતું. આજથી રેલસંકટના ગણેશ મંડાયા હતા. ઊજળો વર્ગ જોખમમાં હતો. જીવ બચાવવા લોકો તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. પૂલની મદદથી લોકો ધીમેધીમે સામે કિનારે જઈ રહ્યા હતા અને મજૂર તથા હલકા વર્ણના લોકોના ઝૂંપડામાં આશરો લેતા હતા. હજી યે કલ્પનામાં નથી આવતું, પણ આખર, એ સાચું જ હતું. સગી આંખોએ જોએલું. વર્ણનો ભેદ અદૃશ્ય થયો હતો. તેમની સંસ્કારિતા ત્યારે પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલી ગઈ હતી. જેમને જોઈને તેમના નસ્કોરાં ફૂલતા તેમનાં ઘરમાં વસવાટ કરતા તેમને શરમ આવતી નહોતી. તેમની સાથે બેસતા અને જમતા તેમની સ્વચ્છતા લજવાતી નહોતી. ત્યારે તેમની કડવી વાણીમાં માધુર્ય આવી ગયું હતું. ભગલાને ભગાકાકા ને ભગાભાઈ કહીને બોલાવતા થયા હતા. અમારા ઘરના બધાએ પણ દક્ષિણ બાજુ ગવર્નરને ઘેર જઈ વિસામો લીધો હતો. આજે મારા બાપુજીને પણ ગવર્નરની મહેમાનગીરી મીઠી લાગી ને ઊલટા તેના વખાણ કરવા લાગ્યા. 'મરદ છે મરદ' હોય, ગુજરાપચ્ચીસી છે.'

વરસાદ ચાલુ રહ્યો. વરોળિયો તોફાને ચડ્યો. કડાકા ધડાકા જીવને કંપાવવા લાગ્યા. વીજળી જમીનમાં પેસી જઈ એને ચીરી નાખશે એવી બીક લાગતી. વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડી રહ્યા હતાં. મહાદેવના મંદિરનું શિખર તો ક્યાં યે ઊડી ગએલું. કોઈનાં છાપરાં તૂટતાં તો કોઈનાં નળિયાં ઊડી જવાથી ઘરમાં પાણીની રેલ ચાલી હતી. દૃશ્ય ખૂબ જ ભયંકર હતું. એવો દિવસ મેં મારી જિંદગીમાં ફરી જોયો નથી. નદી પણ પૂર જોરામાં વહી રહી હતી, અને વરસાદ તો કંઈ થોડો જ અટકે ? ધડાધડ, કડાકા ધડાકા ચાલુ જ હતા. જાણે શંકરે પ્રલયનો નાદ ન કર્યો હોય એમ લાગતું. હું આ બધો કુદરતનો કોપ નિહાળી રહ્યો હતો. ત્યાં એણે કહ્યું, 'ચાલ મધુ, જરા નદીએ જઈ આવીએ, જોવાની મઝા પડશે.'

મોતિયા મરી જાય એવી એ સ્થિતિ હતી, પણ એ તો એ જ બેપરવાઈથી બોલ્યો હતો. મેં એનામાં ઘણી હિંમત જોઈ હતી, પણ આવા પ્રસંગે તો ગમે તે પણ આનાકાની જ કરે. ત્યાં તો તેનો આ નવો ધડાકો થયો ' 'ગાંડો થયો, ક્યાંક દબાઈ ગયા તો જીવથી જઈશું.'

'તું તો છે જ ડરપોક' ચાલ ચાલ, હવે; બાયલો નહિ તો'' હું શું બોલું ? પાછળ ચાલ્યે જ છૂટકો.

અમે પૂલ નજીક પહોંચ્યા. પૂલ ઉપર હવે પાણી કેડ સુધી આવી ગએલું અને માણસો પોતાના જીવ બચાવવા છાપરા ઉપર ચડી ગએલા. ત્યાં તો અમને એક માણસ હાથમાં થેલી લઈને આવતો



અમે પૂલ નજીક આવ્યા

જાણ્યો શું મૂર્ખ લેખમાં બેઠું ' ગવર્નરે કહ્યું, 'તેવો પેલો નાખુ-વડી? મરવાનો થયો લાગે છે' અરેખર ન તે લાગ્યો ને હવામા ગુમ અવાજ' 'બચાવો, બચાવો'

એ બૂમ સાંભળીને એક બાબુ મિનિટ ગુમાવ્યા વગર ગવર્નરે ચાબુકિયા ફટકાવ્યું તેની પાછળ જઈ બાવડાથી પકડ્યો અને પૂન પકડી રાખવા કહ્યું પણ નાખુવડી વાળિયો હતો તેને પોતાના જીવ કરતા થેલીની વધારે પડેલી. એક હાથે તેણે ગાબડો પકડ્યો ને બીજા હાથે થેલી. આમ ઠીક રહેવું મુશ્કેલ હતું કરીથી તે તણાયો ગવર્નરે તેના હાથમાંથી થેલી ઝૂટવી લીધી ને પોતાનુ પહેરણ કાઢી બાંધવા માથે બાંધી દીધી પછી નાખુવડીના બને હાથ ગળિયા ઉપર રખાવ્યા, હાથના ટેકા કરી એ નાખુવડીને કિનારે લાવ્યા ' ત્યા તો નાખુવડીએ પોક મૂકી 'મારી થેલી ' હાય હાય, શું થયું?' ગવર્નર મૂંઝા મનો પાછો ગયો, અને થેલી લઈ કિનારે પહોંચે ને પહેલા પવનો આગળનો ભાગ ન્હડદ કરતો નીચે બેસી ગયા ' મારો જીવ તાળવે બંધાનો હતો, કારણ કે તે બેઠાગા બચાનો હતો હું પણ હતી કઈ શક્તિની એ પ્રેરણા હતી એ તો હજુ આજે ય હું સમજી શકતો નથી કેટલીકની મદદથી અમે બને કિનારે પહોચ્યા નાખુ-વડી થેલી લઈ ચાલતો થયો આજ ય અહીંથી એ જગ્યા જોઉં છું પેલા નાના છોડ ઊગ્યા છે એ જ એ જગ્યા

ને અમે આગગ લેતા કિનારે પરે એ જળપ્રવાહને નિહાળતા બેઠા હતા, ત્યા અચાનક તે વેગ અવાજ બોલ્યા 'બધુ, સાબુ પુરુ-જ છે હજુ પાણી ઘણું ઊંચે ચઢશે ને પેલી ગોગાહની અગાસીમા ઊભેલા બધા હતા ન હતા થઈ જશે '

'બધુ હવે શુ થાય? પૂલ તો બાગી ગયો છે ' મેં જણાવ્યુ પણ એનુ ધ્યાન બીજે હતુ એ વિચારમા તલ્લીન હતા અચાનક તેમણે મારો હાથ પકડ્યો ને અમે ચાલ્યા પહોંચ્યા કાનાની દુકાને

દુકાન બરાબર હતી મહમદ, પગલો રાવત, રામજી બાપુ, બાબુ માકડો ને છગન ગોર પત્તે રમતા હતા કાનો હાથમા ત્રાજુસી પકડી ચા બનાવતા હતા

આવો આવો, તમારી જ ખોટ હતી —' કાનાએ આવનાર આવ્યો 'મહુગાફ, ચલોગે કામ્ત? બહોત જરૂરી કામ હૈ '

'હા હા, ચલો '

'ઊભો છે' હવે, ચડેલે પોટ આવ્યો છે તે રહ્યા તો પીનો બન " કાનાએ સમજાવ્યો

'કાના, આ પીવાનો વખત નથી બીજા જીવ લેખમાગા છે પૂલ ઉપર પાણી વધતુ જાય છે અને પેલી નાગાહની અગાસીમાંથી 'બચાવો, બચાવો'ની બૂમ સમજાય છે

નાકાએ તપેલી ઉતારી ધડાધડ દુકાનના પાટિયા બંધ કર્યા 'ચાલ, અહીં બાબુ, પગલા, બોસિયા ચાલો બધા.'

સૌ પૂલ નજીક આવ્યા. બધે જળબંબાકાર હતુ આજુબાજુના બધા મકાનો પાણી નીચે ડૂબ્યા હતા —માત્ર તરતી દેખાતી એક ઊંચી અગાસી ને તે પગના બચબાત ગાલની સિવાય

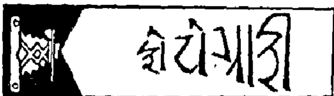
આ દેખાવ જોઈ સૌ હેબતાઈ ગયા. ઝ્તા તે હિંમત હાર્યો નહિ. ત્યાંથી વાસ, દોરડા વગેરે બેના કરી કેમેનમ બે તરાપા તૈયાર કર્યા અને મને તથા મહગાફને સાથે લઈ એણે ઝંપલાવ્યુ બાબુ, કાના વગેરેને દોરડા બાંધી દેવાની સૂચના આપી અમે સામે પાર ઊતર્યાં તેણે બધાને કહ્યુ, 'બાઈઓ, પૂર વધે છે જેને જાન બચાવવા હોય તે ચાલો, પ્રભુ દેશે તો હમે તો સહીસલામત ઉતારી જશું બધાએ ચારવાર ની બધાયને સામે પાર ઉતાર્યા દ છગાકા પણ એગાના

એ-હતા. તેમને જોઈ અમને ચીડવવાની ઇચ્છા થઈ ને અમે બોલ્યા, 'કાકા ગાજી ગિનોરી" 'બેટા, એકવાર નહિ સો વાર ગિરે શી " એમ બોલતા તેઅગારી નજીક આવ્યા અને આશીર્વાદ દીધો 'મા ભીડમાં જોજે તો આવા જ જાજે.'

ત્યાર પછી તો નવો પૂલ બંધાયો ગવર્નર આવી તે પૂલ ખુલ્લો મૂક્યો અને એનુ નામ 'લૉર્ડ વિલ્સન ગવર્નર્સ બ્રિજ' પડ્યુ અને પણ અમારા ગોહિલીઓની એક મિટિંગ તે જ દિવસે ગોઠવી ને નારણના સાહસ તથા શૌર્યની પ્રશંસા કરી—એને પ્રમુખ પદના ભાષણમાં સૂચના કરેલી કે તે દિવસથી નારણનું નામ પણ બદલી જ નાખવું અને ત્યારથી એ ગવર્નર તરીકે ઓળખાયો હવે નારણ નામે તો ભાઈ ભાગ્યે જ તેને ઓળખે છે

'ભઈ, ચાલોને, ક્યા સુધી બેસી રહેશો? ઠંડ વાની ગયા' નારણે -છૂ હું તકામાંથી જાગ્યા ને અમે ઝાંપે ય ઘર તરફ વળ્યા જતા-જતા તારોના ટમટમતા પ્રકાશમા પૂલની વચ્ચે ચોંટેલી એક આરસ-ની તખ્તી જોઈ એમા લખેલુ હતુ 'લૉર્ડ વિલ્સન ગવર્નર્સ બ્રિજ'

નજર ફેરવી મેં નારણના મો સામું જોયુ અત્યારે શું આ પૂલના માલિક ગવર્નર શ્રી "નારણ" કે "વિલ્સન"? અણુભાઈ ઉપાધ્યાય



હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલુ તથા ત્રીજું ઇનામ મોકૂફ, બીજુ ઇનામ 'બાળપણના સાથી'-ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ), નોંધપાત્ર (૧) 'ઘરભણી' મહેરજી માસ્તર (પાલનપુર), (૨) 'મધ્યા'-હીરાલાલ જોશી (અમદાવાદ)

હરીફાઈના ચિત્રો ઘણાખરા ગુણ વિનાના આવતાં હોવાથી અમારે અનિચ્છાએ ઇનામો મોકૂફ રાખવા પડે છે. આ વખતે પણ એક જ ચિત્ર ઇનામને પાત્ર જણાયુ છે બીજુ ઇનામ જીતનાર ભાઈ ચન્દ્રકાન્તના 'બાળપણના સાથીદારો' ચિત્રમા બે બાળક નંદીના બચ્ચા સાથે રમતા નજરે પડે છે ઝ્યી પટાવવા માટે જ તે ઓળખાને રગારતા હોય તેવું એક પાત્રથી જણાઈ તો આવે છે છતા ચિત્રમા બાળકોનુ સંયોજન કુદરતી બનાવાયુ છે ને તેમના હાવભાવમાં પણ સ્વાભાવિકતા ઝળકાઈ છે પ્રકાશના કિરણો કૅમેરાના દ બાજુ ખૂણેથી પાછળથી આવતા હોવાથી જનાવરની મુલાયમ રૂંવાટી પ્રિન્ટમા ખૂબ ઊતરી છે ચિત્રરચના અને ટેકનીક સારા છે પ્રિન્ટને એન્લાર્જ કરવાને નીચેથી થોડુ વેરો કરવો જોઈએ.

આગળની બાબાળો, અત્યાર સુગંધ ઘર જૂની યાદ કરતા સારા બાઈ ગઢવરના ફોટો-ચિત્રનો વિષય સારો છે, પરતુ તેમની ટેકનીક આ ચિત્રમાં ઊતરી નથી. ફોકસિંગ બરાબર છે એક્સ્પોઝર અને પ્રિન્ટિંગ પણ બરાબર નથી તે જ રંગોથી અનુકૂળ વાતાવરણમાં બીજીવાર ચિત્ર લેવાવું જોઈએ.

આથમતા સૂર્યના ગને રતાન્ડેલી counterlight (?)નાખાફની પીછ ચર્ચ આકાશના બાઈ નાદવના ચિત્રમાં આકર્ષક સ્થાન છે, પરતુ તેનો સપૂર્ણ ઉપયોગ કરાયો નથી આગેવાર ફાળ વાદળીના આકારોનો અભ્યાસ કરી, મનગમતી રચના મળતાં ગગનને એક્સ્પોઝર કર્યું હોત તો કદાચ સુંદર ચિત્ર ઉપજાવી શકાત. પ્રિન્ટને જમણી બાજુથી ઘણાક પોણાભાગ ટ્રિમ કરવાથી સંયોજન સારૂ બનીને સુધર્યું છે

બલવન્ત ભટ્ટ

કીટકવંશનો આદિકવિ

ઝયાં હાંરી ફાબ્ર

Jean Henry Fabre

'તમે હૅલિફરીને ઓળખો છો?'

આપણાં ઘરની ભીંતે કે મોભિયા પર, કબાટનાં ખાનાં કે ઓરી-માં, ક્વચિત્ ખીંટીએ લટકતા કોટકોટીમાં માટીના ઘર બાંધતી ભમરીઓ; જાળના જાળાંથી ઘરના ખૂણાખોચરા ભરી દેતા કરોળિયા, ઓરડાના લીંપણની સાંધોમાંથી વખતે-ક્વખતે ઉભરાતા નઘરામાંના કીડીમકોડા : આ બધું જન્મ્યા ત્યારથી જોતા આવ્યા છીએ. સહાય-ની આંખો મીંચાશે ત્યાં લગી જોયા કરીશું. અગવડે-સગવડે આ બધું નભાવીએ છીએ, અનેક વખત એ ભાંગીતોડી નાખીએ છીએ છતાં એકે વખત આપણે વિચાર કર્યો છે કે આવી ભાંગતોડથી એ નિર્જીવ પદાર્થોના સર્જક જંતુની મનોદશામાં શો ફેરફાર થતા હશે? ઘર ભાંગતાં ભમરી ત્યાંને ત્યાં જ ફરીફરી ઘર બાંધતી નજરે પડે છે. ઓરડાની સાંધોમાંથી ઊભરાતા મકોડાનો ચોથ ખાળવા સીમેન્ટથી એના પત્થરની સાંધો ભરી દેવા છતાં માંડ પડતા પહેલાં તો સાંધામાંનો સીમેન્ટ ભાંગી કાઢી મકોડાની લંગર ચાલી જ છે ને! ઝાડ ઝાડીઝાડી ઝાપટો પણ કરોળિયાના આતાન-વિતાન દોરથી છાપરાં-છાજલીના ખૂણા છવાયા જ જાય છે. જંતુની આવી બધી ક્રિયાઓ પાછળ કયું બળ કામ કરી રહ્યું છે? આ બધો અંધ પ્રેરણા-શક્તિ કે ટેવનો પ્રતાપ છે, કે આપણી પેઠે 'આ સારું, આ ખોટું; આથી બગડ્યું તો એને આ રીતે સુધારી લેવાય' આવી કોઈ વિવેક-બુદ્ધિનું પરિણામ છે? આ જાણવાની આપણને પડી નથી.

એ વિચારવાનું પ્રથમ સૂઝ્યું ઝયાં હાંરી ફાબ્રને. ફ્રાન્સના એ પ્રતિભાસપન્ન કીટકકવિએ આવો વિચાર કરવાની પ્રણાલિકા શરૂ કરી અને ચાળીસ વર્ષ પર્યંત એકધારા અભ્યાસ અને અવલોકન દ્વારા એણે કીટકસૃષ્ટિના માનસ વ્યાપારની સમસ્યા ઉકેલવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યાં. માનવીના વર્તનમાં દેખાતી વિચિત્રતાઓ પાછળ જઈ, એના મનોવ્યવહારનો ઉકેલ કરનાર વિલિયમ જેમ્સ, હેવલૉક એલિસ અને સિગમંડ ફ્રોઈડ બાળમાનસની ચિત્રલેખા મૉન્ટેસોરી જેવાની હારમાં વિરાજતા આ મહાન કીટકકવિની અસાધારણ પ્રતિભા આગળ મૅટરલિંક અને ડાર્વિન જેવાએ પણ ઋણભારથી શિર નમાવ્યું છે. જંતુઓનાં ચમત્કાર માત્રના કેવળ ઉપરછલ્લા રસ ચાખ્યો નથી. એણે તો, એની જીવનક્રિયામાં અસાધારણ વિ-લક્ષણતા, ગર્ભવાસ અને અવનવી ક્રિયાપરંપરા દેખાઈ એવા જ કીટકો (પછી ભલેને તે ક્ષુદ્ર રહ્યાં) ને અવલોકનપાત્ર ગણ્યા છે. એ અવલોકન-માં રસ લેવા પ્રેરતો, કીટકસૃષ્ટિનો આ વાલ્મીકિ આપણને પૂછે છે, 'તમે હૅલિફરી Halicti*ને ઓળખો છો?' કદાચ નહિ ઓળખતા હો. જીવનમાં આનંદની બે ઘડી ચાર ક્ષણો ગાળો એમાં, Halictiને ન ઓળખવાથી કશી ઊણપ આવવાની નથી. છતાં થોડી ખંતથી એ ક્ષુદ્ર જંતુઓને પૂછશું તો એમના જીવનની કેટલી ય અવનવી વાતો તે આપણને કહેશે. અને એવાની ઓળખાણ કરવામાં નાનમ પણ નથી. એમના સંબંધથી આ ચિત્રવિચિત્ર ગંધવનમાં જનતા વિષેની આ-પણી સંકુચિત મનોવૃત્તિ જરૂર બદલાઈ જશે. આજ નગર નગર

* બીની રેતીમાં દર કરી રહેતી મધમાખી બારનવાંમાં પદ ... છે



માનવીના મનોવ્યાપારનો ઉકેલ કરનાર વિલિયમ જેમ્સ, હેવલૉક એલિસ ને સિગમંડ ફ્રોઈડ, તથા બાલમાનસની ચિત્રલેખા મૉન્ટેસોરી જેવાંની હારમાં વિરાજતા ફ્રાન્સના આ મહાન કીટકકવિની અસાધારણ પ્રતિભા આગળ મૅટરલિંક ને ડાર્વિન જેવાએ પણ ઋણભારથી શિર નમાવ્યું છે



લેખક · શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

કે ના થાશો, આપણે એમનો પરિચય કરીએ. આપણી મહેનત નકામી નહિ જાય એની ખાતરી રાખજો.'

નાના ઉંદરને હલાવનો પટાવનો દોષ એમ કામ, કાન્તદર્શી કવિની વાણી, તત્ત્વજ્ઞાની પ્રજ્ઞા અને પ્રકૃતિપ્રેમીની સહૃદયતાથી આપણને પગ નીચે કચરાતા Halicti જેવાં સામાન્ય પ્રાણીઓની ઓળખાણ આ રીતે કરાવે છે પ્રાણિમાત્રમાં એને રસ હતો;—વિશેષ કીટકસૃષ્ટિમાં. એમના જીવનવ્યાપારની વિચિત્રતા અને વિવિધતા એને આકર્ષતી હતી. વાડવેલા અને વાડીઓ તેમ અનેક ખેતર બગીચા એને મન પરીઓનો પ્રદેશ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૩માં ફ્રાન્સમાં રૂદોન નદીના કાંઠા પ્રદેશમાં ગરીબ માબાપને ઘેર એનો જન્મ થયો હતો. 'મારા દાદા-દાદી કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવા હતાં.' વારસામાં ગરીબાઈ મળેલી અને ભરવાડનું જીવન જીવતા એ વાતાવરણમાં પણ નાનપણથી જ મારામાં અવલોકનનો રસ ઉત્પન્ન થયો હતો. પાંચ છ વરસની ઉંમરે જ હું ઢોર ચારતો, વાછડાં અને મરઘાંબતકાંની વચ્ચે રહી વિચાર કરતા શીખ્યો. આસપાસ છવાયેલા અજ્ઞાનના ગાઢ અંધકાર વચ્ચે પણ મારામાં બુદ્ધિની ચીનગારી પડી. એની ચિરંજીવ જ્યોત હજુ પણ મારા અંતરમાં પ્રજ્વલિત રહી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ, નીડ નમરાંનાં

સંગીત રૂપ અને પતંગિયાની વર્ણમાળા—આ બધાંનાં, સમજતા, વિચારતા હું અવલોકનકાર બન્યો!'

સાતમે વરસે એ નિશાળે બેઠો. 'અમારી નિશાળ એટલે નિશાળ શાળા, શયનગૃહ, ભોજનાલય અને કદીકદી તો મરઘાંબતકાં કે ભૂંડને પૂરવાની કોઢ.' અંધારી ગુફા જેવા એ ઓરડામાં પ્રકાશ અને પવન આવવા માટે એક જ નાની બારી હતી અને તેની આગળ જ અમારા ગુરુજી બેસતા. ભણવામાં બા બૂ બા જેવી બાળપોથીથી ભણાવવા કરતા ય ગુરુજીનું મહત્ત્વનું કામ તો અમારી લેખણો ઘડવાનું હતું. અમારી નાની પોથીઓમાં મથાળે સુન્દર મરોડદાર અક્ષરે એ સારાં સારાં વાક્યો લખી આપતા અને એને અનુસરી અમે અમારો હાથ બેસાડવા પ્રયત્ન કરતા. એ ઉપરાંત થોડું ફ્રેન્ચ, બાઈબલની વાતો અને લૅટિનના બેચાર પાઠ, ગણિતમાં સરવાળા બાદબાકી. ભૂગોળ અને ઇતિહાસના નામે મીંડું. પૃથ્વી ગોળ હોય કે ચપટી એને ને અમારે શી લેવાદેવા? અમારા ગુરુજી વિચક્ષણ પુરુષ હતા. અનેક મિલકતોનો એ વહીવટ કરતા. હજામની દુકાન પણ ચલાવતા. દેવળમાં પ્રાર્થના વખતે ઘંટ વગાડતા. ભજનમંડળી જમાવતા. ઘડિયાળી હતા. મરઘાં પાળતા. જરૂર પડે ખેતરમાં નીંદવા લણવા પણ અમને લઈ જતા અને આ બધામાંથી નવરા પડે ત્યારે અમને ભણાવતા!'

દસ વરસનો થયો એટલે એણે ગામ છોડ્યું અને રોડેઝની ધાર્મિક શાળામાં એ દાખલ થયો. ભણવા સાથે શાળામાં નોકરી પણ કરવી પડતી. છતાં એનો અવલોકનનો શોખ અટક્યો નહિ. રજાના દિવસોમાં આસપાસના ખેતર કે નદીતળાવના વાસીઓનો પરિચય કરવા નીકળી પડતો. પણ આ શોખ ઝાઝો વખત ચાલ્યો નહિ. ઘરની ખરાબ દશાને લીધે એને અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો અને સંસ્થાની મા વગિ= શાળામાં તે વિદ્યાર્થી શિક્ષક બન્યો. ત્યાંના અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી, અઢાર વરસની કાચી ઉંમરે કારપાત્રાની પાઠશાળામાં 'સને ૧૮૪૩માં મેં શિક્ષકજીવનની શરૂઆત કરી. કહેવાય પાઠશાળા, પણ અભ્યાસક્રમ તો પ્રાથમિક શાળા જેટલો જ હતો.' છાત્રસંખ્યા માત્ર ૫૦! એમાંથી કોઈ મારી ઉંમરના ને કોઈ કોઈ તો મારાથી ય મોટા. ધોરણ કે વર્ગવ્યવસ્થા જેવું કાંઈ ન મળે. એટલે બેસવાની આવડતના આધારે મેં ત્રણ વિભાગ પાડી દીધા. સૌથી નાનાને કેવળ વાંચતા શીખવતો. વચલી શ્રેણીનો હાથ લખવામાં કેમ બેસે એ ઉપર ધ્યાન આપતો અને ઉચ્ચ વર્ગને ગણિત તથા ભૂમિતિની અદ્ભુત દુનિયાની ઝાંખી કરાવતો. આ જ્ઞાનયજ્ઞની દીપશિખા સદોદિત રાખવાના માર્ગમાં એ જ સાધન હતા: ઉજમ અને ખડીના કકડા!'

એના અદમ્ય ઉત્સાહ ને શિષ્યસમુદાય સાથે ભળી જવાની ટેવથી ખેંચાઈને ભણનારા વધવા લાગ્યા. એક વર્ષના બે વર્ષ થયા. મદદગાર ઉપશિક્ષક પણ મળ્યો ને એની પ્રતિષ્ઠા પણ વધવા લાગી. આ પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખવા, ચાલુ અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત 'મને થયું કે ચાલને રસાયનશાસ્ત્ર શીખવું. હું જાતે તો એ ભણ્યો ન હતો, પણ મારી ખાતરી હતી કે એના થોડા જ્ઞાનથી વિદ્યાર્થીઓને નુકસાન નહિ થાય.'

અને એ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને એને આપણે રસાયનશાસ્ત્ર શીખવતો જોઈએ છીએ, બીજગણિતનું શિક્ષણ લેવા આવનાર વિદ્યાર્થી આગળ અજ્ઞાન દેખાડતા શરમ આવવાથી, એને બીજે દિવસે આવવાનું કહી, શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી બીજગણિતનું પુસ્તક છાનામાના ઉઠાવી લાવી, આખી રાત એ વાંચીને તૈયાર થઈ, બીજા દિવસથી બીજગણિત સરળતાથી શીખવતો જોઈએ છીએ. અહીંનો ઓછો પગાર ને મૂંઝવણોની નામે એવું નીરસ જીવન તથા ગરીબાઈ ને અભ્યાસની તમન્ના. એ બેની વચ્ચે એના નાજુક હૃદયને ખૂબ આઘાત પહોંચતો છતાં શિક્ષણના કામમાં એ કદી પણ નીરસતા દેખાડતો નહિ. એ ગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વિષયો સરળતાથી શીખવતો. સાથેસાથે પોતાનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો. એણે ગણિતશાસ્ત્રવિશારદની પદવી મેળવી. એ જ અરસામાં કોર્સિકાની પાઠશાળામાં ભૌતિક અને રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે એની નિમણૂક થઈ ને કારપાત્રાના કારાગૃહમાંથી એ છૂટ્યો.

પ્રકૃતિએ જ્યાં છૂટે હાથે સુંદરતા વેરી છે, એવા કોર્સિકાના પ્રદેશમાં જતાં જ એને પ્રકૃતિના અવલોકનનું વિશાળ ક્ષેત્ર મળી ગયું. 'મારે તો દ્રવ્ય અને જ્ઞાની જરૂર ન હત તો હું પ્રત્યક્ષ સમય અવલોકનમાં ગાળત. આ જ અરસામાં રેકૂવીઍં નામના આવીન્યોંનો પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિવિદ્ અહીં આવી ચડ્યો. બગલમાં વનસ્પતિના નમૂના દબાવવાની પેટી સાથે એને આખો દિવસ પહાડપથ્થરમાં રખડતો જોઈ મને કુતૂહલ થયું. ધીમેધીમે મેં એની ઓળખાણ કરી અને થોડા દિવસમાં તો અમારો મેળ જામી ગયો. પછી તો વનસ્પતિઓ ભેગી કરવા હું પણ એની જોડે આથડવા લાગ્યો. એમ ત્યાંથી એકાદ તરણું, લીલ કે ઝાડની ડાળખી ઉપાડી એની આગળ ધરું કે તરત જ એનું નામ એ કહી આપે. એના આવા જ્ઞાનથી હું દિંગમૂઢ થઈ જતો. વનસ્પતિના અભ્યાસનો નાદ મને એણે જ લગાડ્યો. એ જો જીવ્યો હત તો હું એની ઉદારતાથી બીજું ઘણું ય શીખ્યો હત.

એની જ જમાતમાંથી મને તુલુઝના વિખ્યાત અધ્યાપક મોકવા તાઁનો પરિચય થયો. એણે મારી આંખો ઉઘાડી. અને ગણિતશાસ્ત્રના નીરસ વિવેચન ને શુષ્ક સિદ્ધાન્તોને તિલાંજલિ આપી, હવેથી વનસ્પતિસૃષ્ટિના અભ્યાસમાં જીવનસમર્પણ કરવા પ્રેર્યો.'

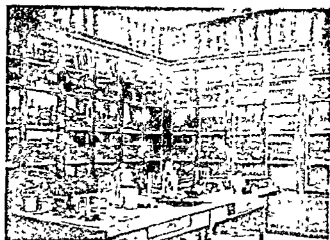
સને ૧૮૫૨માં આવીન્યોંની પાઠશાળામાં રસાયન અને ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે એની નિમણૂક થઈ. એ વખતે એની ઉંમર ભાગ્યે જ સત્તાવીસ વરસની હશે. છતાં એની જુવાની, અદમ્ય ઉત્સાહ, અવ્યાહત પરિશ્રમ કરવાની ટેવ, નર્મવૃત્તિ, સાદું જીવન અને વિશાળ જ્ઞાનસામગ્રી તથા એથી યે વિશાળ ભાવના અને વિચારશક્તિથી એણે અહીં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું અને આ જ સ્થળે એણે વીસ વરસ સુધી એકધારું શિક્ષણકાર્ય કર્યું. શરૂઆતમાં ગરીબાઈ એને મૂંઝવતી, છતાં વાચન ને વિચારમાં એનું દુઃખ એ ભૂલી જતો.

આ અરસામાં એના જીવનમાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેનાથી એની સમગ્ર જીવનદશા પલટાઈ ગઈ. 'શિયાળાની રાત હતી. ઘરે ઈંધણ હતું. આખી રાત બળતણ બાળવાની શક્તિ ન હતી, એટલે હોલવાઈ ગયેલા અંગારાની ગરમ રાખની હૂંફે હું એક પુસ્તક વાંચતો હતો. સારા ઘરના ઘોડાવાળાને મળે એનાથી ઓછો પગાર કમાનાર મારા જેવા કમનસીબ અધ્યાપકને વ્યવહારનાં દુઃખ ને ચિંતાને ભૂલી જવાનો માત્ર આ એક જ માર્ગ હોવાથી હું પુસ્તક વાંચવામાં તદાકાર હતો. એ હતું લેઓં દુફુર નામના પ્રાણિશાસ્ત્રીનો લખેલો કીટક વિશેનો એક નિબંધસંગ્રહ. આ પહેલાં પણ અન્ય પ્રાણીઓનો અભ્યાસ કરતાં મેં કીટકોનો પરિચય કર્યો હતો, પરંતુ આ પુસ્તકે મને નવી જ દૃષ્ટિ આપી. તે રાતથી હું કીટસૃષ્ટિનો પૂજારી બન્યો.'

એ દિવસના પરિવર્તન પછી ફાબ્રે કીટકસૃષ્ટિના પોતાના અવલોકન છૂટાછવાયા પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા. જન્તુઓના નામકરણની નમાલી અને નીરસ અનુચિત દૃષ્ટિ છોડી દઈ, એમના વર્તન અને જીવનવ્યાપારના પ્રત્યક્ષ અવલોકન દ્વારા એ જીવનવ્યાપાર પાછળ રહેલી સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાના એના પ્રયત્ન અને પરિણામોથી મુગ્ધ બની વિદ્વદ્વર્ગ એના તરફ ખેંચાવા લાગ્યો.

'એક દિવસ અચાનક પાસ્તરે મારા બારણાં ખખડાવ્યાં એ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિને મારા આંગણામાં જોતાં જ ઘડીભર તો હું ગભરાઇ ગયો. ધ્રૂજતે સાદે મેં એને આવકાર આપ્યો. પણ એણે તો મને સમોવડિયો ગણીને મારો ક્ષોભ દૂર કરી દીધો. ઘરમાં પેસતાં જ સીધા એણે મારી પાસે રેશમના કીડાના કોશેટા લેવા માગ્યા. મારો ઘરધણી રેશમ ઉત્પન્ન કરનાર હતો. એટલે કોશેટા લાવી આપતા વાર ન થઇ. પાસ્તરે એ હાથમાં લીધા, આંગળીઓ ફેરવી તપાસ્યા, કાન આગળ લઈ જઈ ખખડાવ્યા અને નવાઇ પામી બોલી ઊઠ્યા કે "અરે આમાં તો કાંઈક ખખડે છે ને!" મેં કહ્યું "હા" એણે પૂછ્યું "શું" મેં કહ્યું "સુષુપ્તિ ભોગવતું પતંગિયું." "પણ દરેક કોશેટામાં આવું હોય છે?" મારી હા સાંભળી એ વિચારમાં પડ્યાં. છેવટે મૂકી કોશેટા ખિસ્સામાં ભેરવી દીધા અને સાહેબજી સલામ કરી એ રસ્તે પડ્યા.' રેશમનો કીડો શું છે, એનું પ્રાથમિક જ્ઞાન પણ ન હતું છતાં કોઇ અકળ રોગથી નાશ પામતા રેશમના કીડાના ઉદ્યોગને બચાવી લેવાની જવાબદારી લેનાર આ પ્રતિભાસંપન્ન વૈજ્ઞાનિકની આ આત્મશ્રદ્ધા જોઇ હું તો ડઘાઈ જ ગયો. અખાડામાં ઊતરનાર પ્રાચીન મલ્લો દિગંબર બનીને કુસ્તી કરતા. રેશમના કીડાનો તારણહાર બનવા ઇચ્છતો આ અદ્ભુત વિચારક પણ નાગા—કંઈ પણ જાતના પૂર્વાભ્યાસ જનિત પૂર્વગ્રહ કે કીડો કયું જંતુ છે એના પણ ભાન સિવાયના સાધનો—સ્થિતિએ આ યુદ્ધ ખેલવા તૈયાર થયો હતો. હું તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો.' આગ ઓલવવા જવાનું છે, પણ આગ શું અને આગ ઓલવવાનો બંબો અને સૂંઢ શું, એનું ભાને ય ન હોય એના જેવો આ ઘાટ હતો. છતાં એની જવાબદારી તો પાસ્તર જેવા જ ઉપાડી શકે. 'આની મારા ઉપર ખૂબ અસર થઈ એનો દાખલો લઈ મેં પણ નિશ્ચય કર્યો કે જંતુઓની બુદ્ધિ સંપ્રજ્ઞાના પર્યેષણ માટે પૂર્વાભ્યાસ વિના જ હાથ ધરવાં. એટલે હું ભાગ્યે જ આ વિષયનું કાઇ પુસ્તક વાંચું છું ચોપડીના પાનાં ઉથલાવતો નથી કોઇને પૂછતો પણ નથી પણ મારા જંતુઓને સામી છાતીએ ભેટું છું, એમના જવાબ મળે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખું છું આજે આ દિશામાં, તો કાલે બીજી દિશામાં, એમ જંતુઓનાં જીવન મને નવાનવા ભેદો શીખવે છે અને ઘણી વખત ઉકેલ પણ જાતે જ દેખાડે છે કવચિત્ ચોપડીઓ ફેંદવી પડે છે તોપણ એનાથી સારું આખું મગજ ભરી દેતો નથી એમાં થોડી જગ્યા તો કોરી રાખું છું જ.'

રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપન સાથે જંતુઓના અવલોકનની પરંપરા પણ આમ એકધારી વહેતી રહી. એમાં એ રાચતો, પણ વ્યાવહારિક મૂંઝવણો એને મન વળી એક તો ગરીબાઈ. એમાં વધતો જતો પરિવાર. આથી મુંઝાઇને એને વધારે કમાણી કરવાના રસ્તા શોધવા પડતા. શરૂઆતમાં એણે પાઠ્ય પુસ્તકો લખવા માંડ્યા સાદી સરળ ભાષામાં જુદાજુદા વિષયના એણે સો ઉપરાંત પુસ્તકો લખી મઢ્યા. એમાંથી થોડી આવક થઈ. એ સાથે એણે મજીઠનો રંગ બનાવવાની સાદી સોંઘી રીત શોધી કાઢી અને એનું કારખાનું પણ બાંધવા માંડ્યું. પણ કમનસીબે એ તૈયાર થાય ત્યાર પહેલાં જ કોલસામાંથી લાલ રંગ બનાવવાની સસ્તી રીત જડી આવી અને મજીઠના રંગનો ભાવો ઊંધે પડી ભાંગ્યો. વળી તે ક્રાંતિમતવાદી હતો, એટલે એણે સ્ત્રીશિક્ષણની ઝુંબેશ પણ ઉપાડી. પોતાની જ પાઠશાળાના અન્ય સહકારીઓની અવગણના વહોરીને એણે કન્યાઓને વ્યવસ્થિત રીતે અને એના અંગનું સાદું રસાયનવિજ્ઞાન શીખવવા માંડ્યું પરંતુ નામ- ના લોકોનો જ વિરોધ થયો, એટલે એની આ પ્રવૃત્તિ લાંબી ચાલી નહિ સમુન્નતાના વિષયોનું શિક્ષણ. મનપસંદ વિષયો શીખવવાની



સેરીન્યાંમાં ફાબ્રની પ્રયોગશાળાનો ઓરડો

અવકાશનો અભાવ, સંકુચિત વાતાવરણ, આર્થિક સંકડામણ, ભાંગી પડતા મનોરથ' આમ અનેક દિશાએથી એના સુકોમળ હૃદયને આઘાત પહોંચાડનાર વાતાવરણ વચ્ચે એણે ત્રીસ વરસ ગાળ્યાં અને જર્જરિત દેહ તથા હૃદયે સુડતાળીસ વરસની ઉંમરે આ દીનતાનો ત્યાગ કરી એણે જગતની જંજાળથી દૂર, સેરીન્યાંના શાંત ગામડામાં નિવૃત્ત જીવનનો આરંભ કર્યો ને પોતાનું શેષ આયુ ત્યાં જ ગાળ્યું.

સેરીન્યાંના હવાપાણી અને શાંત વાતાવરણ એને બરાબર ગમી ગયાં. એણે લખ્યું છે 'ચાળીસ વરસની તપશ્ચર્યાનું આ ફળ. અને હું પરમ આનંદનું ધામ, મારું નંદનવન પામ્યો છું—જેની ઝંખનામાં મારી આરથી ઉંમર ગઇ.' સેરીન્યાંના સંતનું આ નંદનવન તે હાવ ગામથી ગાઉ નાનકડું ઘર, થોડાં ફળઝાડ અને બાકી ખરાબાનું ખાલી ખેતર. 'ચાળીસ ચાળીસ વરસની કઠોર તપશ્ચર્યાથી મેં ગરીબાઈ અને નડતરોનો સામનો કર્યો તે આ ફળ સારુ. જમીનનો એકાદ ટુકડો મળી જાય, એકાદ નાનુંસરખું ઘર હોય, તો એમાં હું મારી પ્રયોગશાળા જમાવી દઉં આજે મારી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ સફળ થઈ. મારાં પ્રિય જંતુઓ! ખૂબ મોડું થયું, હો. દાંત પડ્યા ત્યારે સોપારી ખાવા મળી ' ઊગતી જવાનીના નિરંતર કલ્પનાક્ષેત્ર આજે સંકડાઈ જતાં દેખાય છે. હોય વીતી એનો શોક શો? હવે તો મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ નથી રહી માત્ર એક જ વિચાર આવે છે કે આ બધું મળી લીધું એનું ફળ શું? આવું જીવન જીવવાનો કાંઈ અર્થ હશે?' અવગણનામાં મગ્ન એનું બળતું હૃદય આશ્વાસન લેતું 'જમીનદોસ્ત થએલાં આ સ્વપ્નમંદિરના ખંડિયેરમાંથી માત્ર એક જ ભીંત અખંડ ઊભી છે સત્યની શોધનો સાચો અદમ્ય ઉત્સાહ. એની મદદથી હું અધૂરાં રહેલાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ કરીશ. જૂના પડેલાં મારાં પ્રિય જંતુઓ, હવે નીરાંતે તમારા જીવન ઉકેલીશ. કોઈ તમને પૂછે તો કહેજો કે મારો ઝાઝો વાંક નથી જ્યાં વખત જ વેરી નીવડ્યો ત્યાં મારું શું ગજું? એકલો અટૂલો, સ્વજનહીન હું પરાણે દહાડા કાઢતો. પેટમાં દાયનો ખાડો હોય ત્યાં જ્ઞાનગોષ્ઠી શી રીતે થાય? આટલું કહેજો અને એ મને માફી આપશે.'

અધ્યાપકજીવનમાં પોતાના પ્રિય વિષય—કીટ અવલોકનનાં સાધનો વસાવવાના અનેક મનોરથ એ ઘડતો. પણ એ બાજુએ જ રહેતા. 'જિંદગીમાં મને થોડીક ચીજોની હમેશાં આકાંક્ષા રહી છે. એક તો મારા આંગણામાં નાની તળાવડી હોય; માણસોની અવરજવરથી છેટે નહીં, એની સાથે રહેતા જળચરોની જીવનચર્યા હું નિરાંતે નિ-

ઘાળી ગયું પણ એવાં નસીબ ક્યાંથી? એટલે એના અભાવે મેં નાન-કડા કાચના પાંજરામાં પાણી ભરી મારી પૉંડ બનાવી લીધી છે. મરેલાં પ્રાણીઓનાં હાડમાંસ ખાઈ, પ્રકૃતિનું ભંગીકર્મ કરતી જીવ-સૃષ્ટિને વગડામાં રસ્તા વચ્ચે બેસી અવલોકતો જોઈ, જનારઆવનાર મને ચસકેલો ધારતા. આ અપવાદમાંથી છૂટવાની મારી બીજી આ-કાંક્ષા એક સ્વતંત્ર ઘરની હતી. એ ગમતા જ મેં ગાડ મનગમતું પાંજરું બનાવી આંગણામાં અધ્ધર લટકાવી દીધું કે પછી મરેલા ઉંદર, સાપ વગેરે મગાવી એમાં મૂકી દઉં છું અને એનો આહાર કરવા આવ-નારા જીવજંતુઓને નીરાંતે અવલોકું છું.' પણ આ બધું તો ચવાની લેવા પૂરતું જ. પ્રકૃતિનાં નૈસર્ગિક સાધનોની તોલે એ ન આવે, એનું એને જરૂર ભાન હતું. 'અનાવલી તળાવડાથી ભલેને આખી પ્રયોગશાળા ભરી નાખો, પણ એકાદ ગાગરથી ભરાએલા ખાબોચિયામાં ખદબદતી જીવાતની પરખે એ બીચારા તળાવડાની કોડીની ય કિંમત નથી.'

ખરાબો મળતાં જ એણે કીટકસૃષ્ટિનો એકાંતિક અભ્યાસ આ-રંભ્યો. એ એની પ્રયોગશાળા બની ગયો. એકલો ખરાબો જ નહિ, એનું આખું ઘર માખીઓ, વીંછી, પતંગિયાં, કીડા, કરોળિયા વગેરેથી ભરેલું સંગ્રહસ્થાન જ બની ગયું હતું. એમાં નવા ઉમેરાય એટલે જગ્યાના અભાવે જૂનાંને જતાં કરવાં પડે. એમને છૂટાં કરતી વખતે વિરહવેદનાને મમતાથી એ વ્યાકુળ થઈ જતો. 'મારી આંખો આગળ તમે જન્મ્યાં. મારા હાથે મેં તમને ઊછેર્યાં, ખાવાનું આપ્યું, રુવાળી રેતની પથારીમાં સુવાડ્યાં. ઇંડામાંથી ઝબકીને હું જનમનો રૂપે તમારા રૂપરંગ બદલાઈ ગયા હોય અને હું એ જોતો રહ્યો ના હોઉં. તમે તો મને ખૂબ શીખવાડ્યું પણ તમને મારી [illegible]ની કશું જ જાણવા ન મળ્યું. તમે તો વગર ગુરુ કર્યે બધું શીખ્યાં. ખેર આપણો આટલો જ ઋણાનુબંધ. જાઓ સિધાવો. સ્વચ્છંદે [illegible]ડા મન કરો. પણ જોજો પેલી ખટમાકડીના પંજામાં ન પડો. [illegible] પણ વાટ જોતો બેઠો હશે. એમના હાથમાંથી છટકી જજો. મારો વંશવેલો વધારજો, જેથી જીવનની જે થોડીઘણી આનંદની પળો તમારી પાસેથી પામ્યો છું, એવું જ સુખ તમારા વંશજો પાસેથી મારા જેવા બીજા પણ પામે.'

રાત પડે, અંધારું થાય અને એ ખરાબાનું સંગીત સાંભળવા નીકળે. 'આજે તો ગામમાં સ્વતંત્રતાદિનનું સંગીત ચાલી રહ્યું છે. હોળી રમતા છોકરા નાચી રહ્યા છે, શરણાઈઓ વાગી રહી છે, મંદિ-રના ઘંટનાદ પણ સંભળાય છે. પણ મારા કાન આ બધું સાંભળતા નથી. મને તો કેવળ મારા ખરાબાના તમરાંજીવડાંના મધુર સંગીત જ સંભળાય છે. એમાં સાહાઈ અને સુંદરતા તથા શાંતિનાં બળ ભર્યાં છે. એ સાંભળવા માટે તો લોકોત્તર શ્રવણશક્તિ જોઈએ. 'કુલક': એક ખૂણેથી સ્વર નીકળે છે. 'ક્વિલક': બીજે એમાં સૂર પુરાવે છે. 'કુલૉક': ત્રીજાની પૂર્તિ થાય છે અને પછી 'કુલક' 'ક્વિલક' 'કુલૉક', 'કુલક' 'ક્વિલક' 'કુલૉક'ની સ્વરપરંપરા ચાલી જ છે ને આદિ યે નહિ અને અંત પણ નહિ. માત્ર શ્રુતિ રૂપે એ અત્યંત આહ્લાદ આપે છે.'

અભ્યાસમાં આટલી તન્મયતા છતાં અલ્પ અને પરિમિત સાધ-નોથી ક્વચિત્ એ અકળાઈ જતો. એવે પ્રસંગે એને થઈ આવતું કે 'પૃથ્વીના ખૂણે ખૂણે ફરી વળી, અનેક મહાસાગર ખૂંદતા ઉત્તરથી દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશને પગ તળે કાઢી, અશેષ પ્રાણિજીવનના પ્રત્યેક આવિષ્કારને ફંફોસવા જેને સંપત્તિ મળી હોય, એ મનુષ્યને ધન્ય છે. રૉબિન્સન ક્રુઝોનાં પરાક્રમ વાંચી નાનપણમાં હું આવી મુસા-ફરીઓ કરવાનાં મધુર સ્વપ્નાં સેવતો. પણ હાય નસીબ બબડી દર! અને વધતા જતા પરિવારની જંજાળોમાં મારા એ મનોરાજ્યના ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા છે. ભારતવર્ષના સઘન જંગલો, આફ્રિકાના [illegible] વન, ઍન્ડીઝની ગગનચુંબી ગિરિમાળાઓ, એ બધાંને હવે તો મારા ખરાબામાં, મારા ગરીબ આંગણાની વેંત ભોંયમાં જ સમાએલાં જોવાં રહ્યાં.' પણ એથી એ હતાશ થતો નહિ. 'હોય એનો મોહ શો કરવો? જેને કેવળ જ્ઞાનોપાર્જન જ કરવું છે, એણે આવી દૂર-દૂરની યાત્રાઓ કરવી જ જોઈએ, એવું કાંઈ નથી. ધરતીનું [illegible]માંથી પણ અવલોકન કરતાં અદ્ભુત આવિષ્કારો મળી આવે છે. એટલે મારા વાડામાં જ હું આવી દૂરગામિની યાત્રાઓ કરું છું. કોઈ વાર એ-ક આગમ, ચારે ખૂણાને આવરી લેતી, લાંબામાં લાંબી, ક્વચિત્ આ ખૂણેથી પેલા ખૂણા સુધી, નાની નાની આવી આ તરણાને પણ, પણે પેલા કૂંડાના ઉત્તર ભાગ ખપતે તરત જવાબ મળે, વખતે દિવસો લાગે પણ અહીંના એકે એક વસનારને હું ઓળખું છું. ક્યાં કોણ ભરાઈ બેઠું છે, એ મારી ધ્યાન બહાર નથી હોતું.' આમ નાગર ગામના રૂંધાતા જીવનમાં ભરાઈ બેસવા છતાં પણ એની ક્રાન્તદર્શી દૃષ્ટિએ કીટકસૃષ્ટિના અત્યંત દુર્ગમ અને લોકોત્તર સત્યો શોધી કાઢ્યાં છે. કદાચ દુનિયાની યાત્રામાંથી પણ એને આવું જોવાનું તો ન જ સાંપડ્યું હોત.

એના મનથી કીટકસૃષ્ટિમાં કોઈ હલકું, તુચ્છ ન હતું. પ્રત્યેક જંતુને એ પોતાનું સગું સમજતો. એમનાં સુખદુઃખ સગાંઓ જેવાં જ. એ એમની પ્રવૃત્તિમાં રાચતો. એમની વેદના અને આનંદની લાગણીઓ સાક્ષાત્ સમજી અનુભવી શકતો. એ એમની સાથે વાતો કરે, એમને સમજાવે, એમને મદદ પણ કરે. આવી સમજશક્તિને લીધે જ એ મંકોડ-કૂદના ચમત્કારી જીવન આલેખી ગયો છે. ગુલીવરની મુસાફરી કે જુલે વર્ને અથવા કૅનીમાર કૂપરની અદ્ભુત પરાક્રમકથાઓને પણ ઝાંખી કરે એવી કીટકજીવનની જીવનવાર્તાઓ એણે માંડી છે. અંગત જ વર્ણન કરવાનું હોવાથી એના આલેખનમાં શાબ્દિક ચમત્કારો ન ભરવાની કૃત્રિમતા નથી હોતી. કલ્પના ને વાક્છટાનો આશ્રય લીધા સિવાય એ કથાઓ એણે કહી છે. એમાં તન્મય બની ક્વચિત્ એ શાસ્ત્રીયતાને પણ વીસરી જાય છે. પણ એની એને પડી નથી. 'જહન્નમમાં જાય તમારા અવનીકરણ. જંતુને છ પગ હોય કે આઠ પગ: એની જીવનક્રિયા અવલોકનારને એની સાથે શી નિસ્બત? ક્યાં એને ઝાંઝર લટકાવવાં છે?'

એના મદદકોમાં તો એનાં સંતાનો. પૉલ, મારી અને આના. 'એમની ચપળ આંખો મારી ઉતરતી અવસ્થામાં ઝીણી ગઈ નજરને તેજ આપતી.' બબ્બે સીમાની પણ હાથ લંબાવે. નોકર બાઈ પણ એમાં શામેલ હોય. પાડોશી કે ગવાળની [illegible] ગામના છોકરાની મદદ પણ એ લેતો. તેથી જુદી જુદી જાતનાં જંતુઓ પકડી લાવી એનું ઘર ભરી દેવાની ચડસાચડસી ચાલતી. 'એક દિવસ કાછીઆનો છોકરો રસ- આપવા આવ્યો. ગાડ આપીને પૈસા નાખી લીધા. પછી પોતાની બધી ગૂડી માગી આનંદમાં થૈને બોલ્યો "આવું કાંઈ આપશો?" મેં કહ્યું "જરૂર લાવ, લે આ પૈસા. બીજાં જેટલાં મળે એટલાં લાવજે. એ ખુશ થઈ ગયો." કાછીની આનંદની માત્રા પણ હજારગણી વધી ગઈ, કારણ એ હતો એક જાતના પતંગિયાનો કોશેટો, જે મેળવવા મેં પાછલાં વીસ વરસથી તલસી રહ્યો હતો.' એના આ સાથીઓ બધા યે અંગ્રેજીભણેલા ન હતા. મોટે ભાગે તો ગામડાના મજૂરવર્ગના સંતાન હતા. 'ગામના ભરવાડના છોકરાંને છાણિયા ઢગલાંના ઢગ ઉપર નજર રાખવાનું કહ્યું હતું. એક દહાડો અચાનક મારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એના હાથમાં ભમરાળું જીંડું છાણના દડા હતા. છાણિયાના ઢગમાંથી ઉપાડી લાવેલા એને માનીને

જોતા માર્ગે અમુક મકાનોનો અંત આવી જતો મેં જોયો. બીજે દહાડે વહેલી સવારે હું એની સાથે ગયો. કાબ્રિયાનું એક દર અમે શોધી કાઢ્યું. હાથેક ખોદતાં અંદર પહોળો ગોખ નીકળ્યો. એની વચ્ચોવચ કાગળનું બનાવેલું નાળિયેર પડ્યું હતું કાબ્રિયાની માદાએ. ઈંડામાંથી નીકળતાં બચ્ચાના ખોરાકની બાબત જરૂરિયાત પૂરવા આ સંગ્રહ કર્યો હતો. પીશાબીટ ખોદનારને અમારા જેટલો રસ આવ્યો જ હશે. હું હસી પડ્યો અને હમણાં જોયેલા મારા અજ્ઞાન સાથી પણ નિર્દોષ ભાવે હસી પડ્યા. એને બીચારાને ક્યાંથી ખબર હોય કે મારા હસવા પાછળ તો, ત્રીસત્રીસ વરસ સુધી જેના કેડા લાવવા હું મથી રહ્યો હતો તે મચડાનો કેડો આજે અચાનક હાથ લાગવાથી ઉપજેલો સંતોષ અને સફળતાની લાગણી કારણભૂત હતી.

આને આ અવલોકનના આવિષ્કારોનો જ્ઞાનભંડાર તે એના Souvenirs Entomologique. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એણે પ્રવેશ કર્યો, ભમરીના વંશનાં પરોપજીવી કીટ-વિશેષના જીવનવ્યાપાર વિષે નિબંધ છપાવીને. આ પ્રથમ પ્રયાસથી જ એની પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ ગઈ. ફ્રાન્સની સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્વત્પરિષદે એને વગર માગ્યે પારિતોષિક આપ્યું. આ એક જ નિબંધના પરિશીલનથી સમર્થ અંગ્રેજ પ્રાણિવર્ગવિશારદ ડાર્વિને એનું પ્રથમ પંક્તિના વૈજ્ઞાનિક રૂપે અભિનન્દન કર્યું. પછી તો એનો યશોરાશિ વિસ્તરવા લાગ્યો. કીટકના નામ તથા એમનાં ઉપરંગ અને અંતરરચનાના આધારે કરાતા વર્ગીકરણ વિષે તો અગાધ સાહિત્ય પડ્યું હતું. પરંતુ એમના સ્વભાવ વિષે એમની અહેતુક જણાતી વિચિત્ર ટેવો વિષે, કયા બળના પ્રેર્યા એ જીવનની વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે એ વિષે પ્રથમ વિચારણાપૂર્વક લખનાર તો ફાબ્ર જ. એણે કશું ય નવું શોધી કાઢ્યાનો ડોળ કર્યો નથી જે દેખાય છે તેને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે વિજ્ઞાનના અદ્ભુત આવિષ્કારોથી એણે વૈજ્ઞાનિક જગતમાં ખળભળાટ મચાવ્યા નથી કેવળ સત્યના અન્વેષણથી જ એ આટલી અમોઘ કીર્તિ પામ્યા છે. છતાં એનો એણે ગર્વ કર્યો નથી 'નદીતટની રેતીના એકાદ કણ ફેરવ્યા એથી હું શું અનંત મહાસાગરના નીરની અગાધતાનો તાગ થોડો જ પામી શકવાનો હતો? અરે, ભાઈ' જીવન તો અનભિજ્ઞ રહસ્યોથી ભરેલું છે. ક્ષુદ્ર મનાતા [illegible] જીવનવ્યાપારની સમસ્યા ઉકેલતા પહેલાં તો મનુષ્યનું નામ પણ પૃથ્વીતલ પરથી ભૂંસાઈ ગયું હશે.' એની આ નમ્રતાથી ઉતરાઈ કેટલાક જરઠ વૈજ્ઞાનિકો એને પોતાના ચોકામાં લેવાની ના પાડે છે. પણ પ્રયોગશાળામાં પુરાઈ રહેતા આવા વૈજ્ઞાનિકો એના અવલોકનોથી સંતોષાય ન સંતોષાય એની ફાબ્રને ચિંતા નથી. એને તો આખા જગતની આંખો ઉઘાડવી છે અજ્ઞાન હોય કે તવંગર, અંગ્રેજ હોય કે અભણ. બધાયને આ ક્ષુદ્ર ગણાતી કીટકસૃષ્ટિની અદ્ભુતતાઓ જોતા, એથી અહોભાવ કરતા કરવા છે. એથી જ એણે, પોતાના અવલોકનોને પાંડિત્યનો ડોળ કરી શાસ્ત્રીય પરિભાષાના દુર્ભેદ્ય [illegible] બનાવ્યા નથી. ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ, રજ પણ અતિશયોક્તિ વિના સત્ય વસ્તુને સાદી સરળ ભાષામાં કહેવાની ટેવ, આ એના લખાણના મુખ્ય ગુણો છે. ક્વચિત્ કવિત્વના ચમકારા દેખાય છે ખરા, પણ તે કેવળ કલ્પનામૂલક નહિ પણ વસ્તુસ્થિતિને રોચક બનાવવા પૂરતા. આ ગુણોને લીધે એનાં પુસ્તકોએ સામાન્ય જનતા તેમ શિક્ષિતવર્ગ ઉભયને આકર્ષ્યા છે. એની આ સરળતાનાં દૃષ્ટાન્ત ઉપાલંભ પણ મળે છે એ જુઓ :

'કોઈને મારી શૈલી નથી ગમતી. ન જ ગમે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓના જડબાતોડ શબ્દોના ખડકલા કરતા મને આવડતું નથી. એમના મનથી તો, જે સરળતાથી વંચાય સમજાય એ તે વળી વૈજ્ઞાનિક સત્ય કહેવાતું હશે? પણ એમને મારી અરજ છે કે મુરબ્બીઓ, આપ તો જંતુને ચીરી ચૂંથી એનું રહસ્ય જાણવા મથો છો; હું એમને જીવતા અવલોકું છું. આપના હાથમાં એમની મથામણના ફડકા થઈ ભયંકર દેખાય છે, મારા હાથે એમના ઉપર રમ્ય રંગો ને એવા અખંડિત મનોહર રહે છે. આપ શવચ્છેદના ઓરડામાં ગોંધાઈ રહો છો; હું ખુલ્લામાં આકાશ અને આંબો ઠારતા વનવગડામાં એમની ઓળખ શોધું છું. આપને રસ અને રસાયણના ગમાગમિક સ્વરૂપ શોધવાં છે, મારે એમની વિચારશક્તિ અને સંવેદનના અદ્ભુત આવિષ્કારોના રહસ્ય જોવાં છે. આપ મૃત્યુમાં રાચો છો; હું જીવનની સમસ્યા ઉકેલવામાં હરખાઉં છું.' જીવનનું રહસ્ય તો જીવતા પ્રાણી પાસેથી જ જડવાનું, એમ એ માનતા; એટલે જંતુઓના સ્વભાવ જાણવા માટે એમને કામ કરતા જ અવલોકવા જોઈએ, એ પર એ ખૂબ ભાર મૂકતા. એના હાડમાંસ ચૂંથતા રહેવા કરતાં એથી સજીવ જંતુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, અર્થાત્ જંતુની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા, એનું વર્તન, એની સ્વયંપ્રેરણાજનિત વિવિધ ટેવો, પ્રેમ અને ક્રોધ જેવી રાગદ્વેષની લાગણીઓ, આદિ એની જીવનક્રિયા તથા ચિત્તની વૃત્તિઓના આવિષ્કારો એ જ Souvenirsના લેખનનું પ્રધાન વસ્તુ હતું.

પ્રાણીઓના વર્ગીકરણ કરી, જંતુના નામ પાડી, ગણતરીથી તેમને ભગાડી દેવામાં એણે કૃતકૃત્યતા માની ન હતી. વિભાગ કરનારાને એ સત્કારતો, પણ એમાં જ અભ્યાસની પર્યાપ્તિ ન માની લેવાય એવું એ માનતો. જંતુઓની અહેતુક દેખાતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય શોધવાનો પ્રયત્ન એ કરતો. દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહ બાંધી સ્થાપિત સિદ્ધાન્તની ભ્રામકતાના વિચારથી ન અટક્તા, જંતુજીવનના પ્રત્યેક આવિષ્કારને ઉકેલવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન એ કરતો. (એથી જ એણે પુસ્તકોનું અન્ય નામ 'Studies in Instincts and Habits of Insects' રાખ્યું છે.) આ અલ્પમાત્ર પ્રાણીઓની પ્રત્યેક સ્વાભાવિક ક્રિયા પાછળ કંઈ પ્રયોજન હેતુ કે યોજના, નીતિ કે વ્યવસ્થા રહી છે કે કેમ, એ ક્રિયાનો બાધ કરી કોઈ પ્રતિક્રિયા કે વિક્રિયા થાય તો એ પ્રસંગે જંતુ કેવું વર્તન દાખવે છે. વિક્રિયાને વિફળ કરવા એ જાતને વર્તન બદલે છે કે કોઈ પ્રતિબંધક નથી જ ક્રિયા કરે તે અગાઉના સ્વભાવાનુસાર જૂની ક્રિયા કર્યે જાય છે કે પછી હતબુદ્ધિ થઈ નિષ્ક્રિય બને છે, એનું આ બધું વર્તન એના અનેક પૂર્વજન્મના સંસ્કારનો જડ અનુવાદ છે કે એના નાના માથામાં રહેલી કોઈ સૂક્ષ્મ, સદસદ્વિવેકશક્તિપ્રેરિત બુદ્ધિવ્યાપાર છે,—આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવા એણે પ્રયત્ન કર્યો. અનેક નવીન યુક્તિઓ રચી જંતુઓને જરાય આઘાત કર્યાના માર્ગ શોધી કાઢ્યા. એ માટે ન તો એણે કોઈની મદદ લીધી કે ન એ પુસ્તકોના [illegible]. એના સાથી અને એની મૂકપણે એ જીવડા પોતે જ. 'એને પૂછો ને ખરા. પહેલું હાથમાં આવ્યું એને નાહક પણ પેલી ભમરીના મનોવૃત્તિ એ ખરેખર શાસ્ત્રોક્ત પારખવા શું છે? પણ આ શું, અગાધ વિવેકશક્તિનો અર્થ શો? તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપશે; પણ આપણને એવા આડંબર ગમે ન પાલવે. જંતુઓ પૂરતી એની વ્યાખ્યા કરતાં સદસદ્વિવેકશક્તિ એટલે જે ગુણ સર્વમાંથી સારાની મર્યાદા બાંધે, [illegible] સ્વરૂપ વિચારે, અકસ્માત પ્રતિકૂળતા આવતા એનો ઉપાય શોધે. આવું કંઈ પ્રાણીઓમાં જણાય છે? [illegible] આ એ નમ્ર [illegible] જે એનાં વર્તનમાં એની કંઈ અસર જણાય છે?

ઉપસ્થિત થતા એની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓમાં પ્રસંગાનુરૂપ પરિવર્તન દેખાય છે?'

ચાળીસ વર્ષના સતત પરિચય, અવલોકન અને અનુભવથી એ ના કે 'આ નિષ્ણાત ગણિતજ્ઞો, અદ્ભુત શરીરશાસ્ત્રીઓ કદી જ તા નથી હોતા એમનો શિકાર શા હેતુથી છે, એની પણ એમને મ નથી હોતી મનુષ્યની બુદ્ધિને ચકિત કરી નાખતી, એમની ન સ્વયં પ્રેરણાશક્તિમાં બુદ્ધિ કે વિચારનો છાંટો ય દેખાતો નથી એમનામાં ભાવિપ્રબંધના વિચારનો અણુયે પ્રત્યેક પ્રસંગે તામાં વિચાર અને વિવેકશક્તિનો અત્યંત અભાવ જ નજરે પડે છે' આવી નિરાશાજનક શોધ કરવા છતાં કીટકો પ્રત્યેનો એનો આદર શાતા એવા જ ગાઢ રહેતા જોઈએ છીએ કારણ ક્રિયાઓ ભલે રભાવે હો, પણ એના પરિણામોની ચમત્કૃતિ કે મહત્ત્વ એથી પણ ઓછાં નથી થતાં આ અંધકારમાં જ્ઞાનનું એકાદ કિરણ પણ જોયું હતું તો એને પરમ સંતોષ થાત પણ અનેક પ્રયત્નને અંતે ય ના વ્યાપારમાં એણે ત્યાગ 'ટેવ'નું જ બળ પ્રવર્તતું જોયું છે

પણ આટલા ખુલાસાથી એનો અંતરાત્મા સંતોષાતો નથી આ થૈ કિંકર્તવ્ય તત્ત્વાનુલક્ષી વિચારકની જિજ્ઞાસાથી આ 'ટેવ'નું ય શોધવા મથે છે કીટસૃષ્ટિના આ બધા પ્રત્યક્ષ વ્યાપાર પાછળ નડ, અજ્ઞેય કે અગમ્ય શક્તિ સંચાર કરી રહે છે? કે પછી આ બધું ળા વડે, અંધકારમાંથી, કોઈ જાતના પૂર્વાપર સબંધ સિવાય જ ન થાય છે? 'જંતુની પ્રતીભુતા, વંશપરંપરાગત અનુભવ અને ળાના ગોળીબાર સમી ક્રિયાઓનો જ પરિણામ છે? અંધકાર, જડતામાંથી આવી નિયમબદ્ધ ક્રિયાશક્તિ, પ્રત્યવાયના ઉપાય અગમચેતી, મૂર્ખતા સમી દેખાવા છતાં સાચી બુદ્ધિમત્તા જન્મી ખરી? હું જેમજેમ વિચાર કરું છું તેમતેમ મને તો આ બધા મુત વ્યાપાર પાછળ એક અગમ્ય યોજના જ નજરે પડે છે' એ જનાની ઉત્પાદક બુદ્ધિશક્તિને ઈશ્વર કહો, વિશ્વનું આદિકારણ કહો મહા અગમ્ય અજ્ઞેય તત્ત્વ કહો અને અજાણુ હોવાથી એ શક્તિને ક 'ઈશ્વર' નામે સંબોધે છે, પણ નાગની સાથે એને મારામારી સ્થિતિ માત્ર જગતની વિવિધતાનું સ્થાપક બળ તો મોઈ, બધા કારણોનું આદિકારણ, બુદ્ધિઓનું કેન્દ્રસ્થાન, એક અદ્ભુત સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી, સર્વાધાર બુદ્ધિવાળું તત્ત્વ છે, એટલું તો અને મને આક્રમ ક્રમન, સર્વાધાર બુદ્ધિવાળું તત્ત્વ છે, એટલું તો અને મન આક્રમ કારક કરી 'બુદ્ધ' રચનાના પરિશીલનમાંથી એણે સત્યનું આવું કર્યું ને Souvenirs Entomologiquesદ્વારા જગતને કરાવ્યું

આ 'સુવેનીર' એક સળંગ ગ્રંથ નથી પણ છુટા છુટા નિબંધોનો સંગ્રહ માત્ર છે મધમાખી, તીડ, તમરાં, વંદા, છાણિયા, ભમરી, ઓ ને કરોળિયા જેવા પરસ્પરવિરોધી સ્વભાવવાળા અનેકવિધ જંતુઓના જીવનનો આ દયા-અતિશય સુંદર સુંદર પાનાના રૂપમાં વર્ણવ્યાં છે એમાંથી વીણીવીણી ભેગા કરેલા મહત્ત્વના ઉત્તમ લેખોના સેર રૂપે અંગ્રેજી ભાષામાં અવતાર પામ્યા છે

ફ્રાંસ ફ્રાન્સનો વતની હતો ફ્રાન્સ-એનું નામ પણ-છોડીને એ ક્યાંય કદી ય ગયો ન હતો, એટલે એના બધા અવલોકનો ફ્રાન્સમાં થતી આવતા જંતુઓ વિષે જ છે છતાં એમાંના ઘણાખરા જંતુઓ મનાર એમના નિકટના મળતાવાળાં પૃથ્વીના મોટાભાગના દેશોમાં મળી આવતા હોવાથી, એના અવલોકનો દરેક વાચનારને પૂરેપૂરું માર્ગદર્શન કરાવે છે વળી ફાબ્રના પગલે ચાલી, જગતના પ્રત્યેક દેશના વિજ્ઞાનીઓ આજે પોતાના દેશની કીટસૃષ્ટિની જીવનસમસ્યાઓ ઉકેલવા મથી રહ્યા છે ભારતવર્ષના પણ અતિસામાન્ય બગીચી કરોળિયા જેવા વિષે અવલોકન કરનાર એક પુરુષાર્થી નીકળ્યો છે એનું નામ આર ટબક્યુ જી હિંગ્સ્ટન. હિમાલય અને ઉત્તર ભારતના પ્રદેશોમાં અઠ્ઠાવીસ વર્ષ પર્યંત એકચિત્તે અવલોકન કરી, આ નિપુણ અંગ્રેજ ડોક્ટરે એના પરિણામો ત્રણ ગ્રંથ રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે 1 Naturalist in Hindusthan, A Naturalist in the Himalayas અને Problems of Instinct and Intelligence. ફેબ્રે જીવનમાં ઝાઝી સગવડો મળતી નથી, ઉદરપોષણ અર્થે, આનંદ કે શાંતિની માત્રા સિવાય, જેની આખી જિંદગી જીવનસંગ્રામમાં વ્યય છે, છતાં સુંદરતા, સત્ય અને જ્ઞાન માટે જે તલસે છે, એવા ગરીબમાં ગરીબ અભ્યાસીને પણ ઘર આગળે ઘણું જોવાનું શોધવાનું, વિચારવાનું મળે તેમ છે અને એ બધું ય ખર્ચાળ સાધનો વિના એની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન (ફાબ્ર અને) હિંગ્સ્ટનના અવલોકનોમાંથી મળી આવે છે વળી ભૌતિક જીવનની પર જઈ, વિશ્વની સારાસારતાનો કે આદિકારણ અને અવ્યવસ્થાનો વિચાર કરનાર આ યાત્રાવાદીની જિજ્ઞાસા પણ આ અવલોકનો દ્વારા કંઈક અંશે સંતોષાય છે

આખી જિંદગી ઉપેક્ષા અને ઉપહાસના અંધકારમાં ડૂબી રહેવા છતાં અચાનક એક દિવસ કીર્તિ એના દ્વાર ઠોકતી આવી ઊભી અને ૧૯૧૦માં તેનું વરસની ઉમરે આવી ત્યારે એની જયંતિ નિમિત્તે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ પોતે એને અભિનંદન આપવા સ્વયં આવી ગયો આવ્યા દેશભરના વિદ્વાનો ને રાજપુરુષો આવ્યા વિશ્વની અનેક વિદ્વત્પરિષદોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા માનપત્રોનો એના પર વરસાદ વરસ્યો પચાસ વરસથી બંધ પડેલું એનું પેન્શન ચાલુ આપવામાં આવ્યું એના પ્રયત્નોને આખરે મળેલા આ બહુમાનથી એને ખૂબ લાગી આવ્યું ઉપકારભારથી નમ્ર વદને એ સન્માર સમિતિનો આભાર માનવા લથડતે પગે ઊભો થયો, પણ બે બોલ બોલતા તો એનું કોમળ હૃદય ભરાઈ આવ્યું નાના બાળક પેઠે એ મુક્ત કંઠે ભર સભામાં રડી પડ્યો આખી સભા પણ એની સાથે રડવા લાગી

ઝાંખી થતી આંખો અને વધતા શરીરે એની જિંદગીનો અવશેષ ભાગ પૂરો કરતા સને ૧૯૧૫ની સાલ આવી પહોંચી વિશ્વયુદ્ધની નોબતો ગડગડતી હતી પણ ભીષણ સંગ્રામમાં જંગલીઓના હાથે રહેંસાતા ભાઈભાંડુઓના રક્તથી એની પ્રિય ભૂમિને રંગાતી જુએ ત્યાર પહેલાં જ, તા ૧૧મી ઑક્ટોબરના રોજ સાંજના ૭ વાગે ફાબ્રે આ લોકનો ત્યાગ કર્યો બહુના વિચારને દબાતા એના અન્વેષણોથી, જીવતા તો એ નાસ્તિક ગણાયા હતો, પરંતુ એના અવસાન બાદ એની મહત્તા સમજનાર ધર્મગુરુઓએ એના મૃત દેહને ખ્રિસ્તી વિધિથી પ્રાર્થનાગૃહની પવિત્ર ભૂમિમાં માન અને ભક્તિપૂર્વક સ્થાપ્યો

નવાં પુસ્તકો

ઐતિહાસિક વાતો (ભાગ બીજો) લેખિકા-દિવાળીબાઈ ઝીણાભાઈ શાહ, પ્રકાશક-કેશવ બિહારી ઠક્કર શ્રી સંગઠ્ઠન, બનામ હોલ લેન, ગિરગામ, મુંબાઈ ૦-૪-૦, **શ્રી જાગનાથ મહાદેવ આખ્યાન** લેખક પ્રકાશક ડુંગરશંકર જી ઠાકર, ધારીકળિયુ, આબૂદ, અમૂલ્ય, **સંગીત પ્રવેશપોથી** ભાગ પહેલો લેખક-રતિલાલ રા અધ્વર્યુ પ્રકાશક-ઉપેન્દ્ર આર અધ્વર્યુ શ્રી જગદ્ગુરુ આશ્રમ, પોરબંદર, (બીમનાથ) શ્રી એમ ઠક્કર (કાઠિયાવાડ) ૦-૮-૦, **કુમારા** (હાસ્ય રમની ટૂંકી વાર્તાઓ) લેખક-'મધુમાન', પ્રકાશક-ભાવકૃષ્ણ પ્રભાકર પુરોહિત, વિરોરિયા જ્યુબિલી હાઈસ્કૂલ પાછળ, રાજપીપળા (રેવાકાંઠા), ૦-૧૨-૦.

ભૂતકાળની શોધમાં

કચ્છના રણપ્રદેશ પર જ્યાં એક કાળે સાગર ઘૂઘવતો તેના અવશિષ્ટ બેટો ને ખંડિયેર બંદરોની ભાળ કાઢવા માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

૩ વાછડાદાદા

વાછડાદાદાની દહેરીને ફરતા દરબાર ગાદલા બિછાવેલા હતાં ને ત્રીસપાંત્રીસ માણસોની ત્યાં ઠઠ જામેલી હતી. બધા મારી સામે જોઈ રહ્યા કે શહેરનો માનવી વળી અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યા. પાટલૂન પહેરેલી હોવાથી ઘણાખરાએ મને મુસલમાન ધારી લીધેલો, પણ મારા ભોમિયા ઠેરે બધાને જાણ કરી કે હું 'મુસલમાન નથી પણ મહારાજ' છું. મોટા શહેરનાં લોકો આવા જ કપડાં પહેરે છે ને હું છેક અમદાવાદ જેટલેથી વાછડાદાદાની માનતાએ આવ્યો છું. અમદાવાદ જેવા મોટા અને દૂરના લોકો પણ વાછડાદાદાની માનતાએ આવવા લાગ્યા છે એ જાણી બધા દાદાના મહિમાને વખાણવા લાગ્યા. દહેરીની બાજુના ઝાડ નીચે મારા ગાંસડાપોટલા મૂકી દહેરીમાં જઈ દાદાને પગે લાગ્યો, નાળિયેર વધેર્યું અને લાડુનું નૈવેદ્ય ધરાવી પછી બધાને એ પાંચ શેર વજનની પરસાદી વહેંચી દીધી. આ પછી ત્યાંના બનો કે જે એક રબારી હતો તેણે એક વાડકામાં રાંધેલી ખીચડી ભરી લાવીને મારી સામે ધરી દીધી. લોકોએ મને કહ્યું કે મહારાજ આ ખીચડી લેવાની ના પાડતા નહિ. તમે શહેરના માણસ છો એટલે તમે અજાણ્યા છો. દાદાના દરબારમાં હિંદુ-મુસલમાનનો ભેદ નથી. અહીં આ સમૂહમાં કેટલાય મુસલમાનો પણ માનતાએ આવેલા છે. આભડછેટ રાખ્યા વગર બધાને આ ખીચડી ખાવી પડે છે એ દાદાની પરસાદી છે. જો કોઈ ના પાડે તો દાદાનો કોપ વહોરવો પડે. ધર્મ કે નાતજાતના ભેદભાવ વગરની વાછડાદાદાની એ ખીચડી મેં આનંદથી આરોગી ને પછી ઝાડને છાંયડે ધાબળો પાથરીને પડ્યો અને હવે અહીંથી આગળ ક્યાં જવું તેના વિચારમાં ગરકાવ બન્યો.

'મહારાજ, કઈ ચોપડી ભણ્યા છો?' મારી સાથેની થોડીક ચોપડીઓ ને ઉંમરનો વિચાર કરી બાજુમાં પડી રહેલા એક માણસે પ્રશ્ન કર્યો.

'હજુ તો ઘણું ભણવાનું બાકી છે.' મેં ગોળગોળ જવાબ આપ્યો.

'શાની માનતાએ આટલે આઘેથી દાદાના દરબારમાં આવ્યા છો?'

માનતા બાનતા તો મારે કશાની હતી જ નહિ, એ તો કસાઈ બેઠેલો એટલે વગર માનતાએ માનતા ઉતારવી પડેલી તો પણ પ્રશ્નકર્તાને સંતોષવા મેં ઉત્તર આપ્યો: 'ભાઈ, એ વાત તો દાદા જાણે કે હું જાણું. બીજા કોઈને કહેવા જેવી નથી.'

હવે વાત આગળ ચાલી. શહેરના માણસની આ વાતો સાંભળવા લોકોનું ટોળું જામી ગયું. 'મહારાજ' ગાંધી મહાત્મા હમણાં ક્યાં છે?' ટોળામાંના એકે પૂછ્યું.

'થોડાક દહાડા ઉપર તો રાજકોટમાં હતા, પછીની હાલ ખબર નથી.'

મેં વાત ફેરવીને ધાર્મિક પ્રસંગો ઉપાડ્યા કે શહેરના લોકો ધર્મ ખોઈ બેઠા છે ને ધર્મ તો ગામડાંઓમાં જ સચવાઈ રહ્યો છે. શાસ્ત્રની વાતો, ભક્તિનાં ઉદાહરણો અને પૌરાણિક પ્રસંગો વગેરેની ચર્ચા ચલાવી અને તેથી બધા લોકો મારા પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષાયા. હવે સાડા ત્રણ વાગ્યા અને કેટલાયે લોકો ગાડાં જોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, પણ મારે હવે શું કરવું તેની ખૂબ ચિંતા થવા લાગી. રણમાં કાદવ હોવાથી પાછા ઝિંઝુવાડે જવાય તેમ નહોતું. અરે, સામે કાંઠે ફતેહપુર સુધી પણ પહોંચાય તેમ નહોતું. વળી રાત્રે વાછડાદાદાનો બેટ સૂનો પડ્યો હોય છે. માણસો આવ્યા જતા રહે છે એટલે ત્યાં રાત ગાળવાય તેમ પણ નહોતું.

'મહારાજ, તમે તો ભારે ભગત છો; ખૂબ સાસ્તર ભણેલા છો' એક ડોશી એમ બોલતાં મારી પાસે આવીને ઊભાં રહ્યાં.

'જો મારે ગામ ચાલોને, ત્યાં મહાદેવ છે, ભારે પરચો આપે છે, એમના દરશન કરજો બે'ક દિવસ રોકાજો ને આદરિયાણું ત્યાંથી ટૂંકડું છે, જતાઆવતા કોઈક ગાડામાં તમને બેસાડી દેશું. આદરિયાણે મોટર મળે છે ને સીધા અમદાવાદ ચાલ્યા જજો.'

વાછડાદાદાએ જાણે કે પરચો બતાવ્યો હોય તેવું સહેજ વારમાં બની ગયું. મારી ચિંતા ટળી. મારે તો ગમે તેમ નિર્જન રણની વચ્ચોવચ આવેલ એ બિહામણો બેટ મૂકવો હતો, એટલે ડોશીનું ગામ ક્યું તે પણ મેં ન પૂછ્યું ને હા પાડી દીધી. ડોશીનું ગાડું જોડાવાને કલાકની વાર હતી. હવે મારી ચિંતા ટળી, એટલે બેટ ઉપર સંશોધન કરવા નીકળી પડ્યો.

કાઠિયાવાડના બરડા બારાડી પ્રદેશમાં વાછડાદાદા ગામે ગામે પૂજાય છે. એનું થાનક આવે કે દરેક ઘોડેસવાર ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને થોડેક સુધી ચાલે એટલું બધું એમને ત્યાં માન છે. ઢોરઢાંખરમાં ફરતો રોગ ફરે એટલે લોકો વાછડાદાદાની માનતાએ આવે. જેમ અહીં વાછડાદાદાને હિંદુ અને મુસલમાન બધા માને છે, તેવી જ રીતે બરડા બારાડીમાં પણ માને છે ફેર એટલો છે કે ત્યાં મુસલમાનોએ વાછડા પીર તરીકે તેમની જુદી સ્થાપના કરી છે.

ગુર્જરભૂમિમાં અણહિલવાડ પાટણના સોલંકી રાજ્યવંશનો દીપક હોલવાયો અને તેનું સ્થાન દિલ્હીની ઇજારામાં શહેનશાહને લીધું. સોલંકીઓ વેરણછેરણ થયા, અનેક શાખાઓમાં વહેંચાયા અને નાના રાજવીઓ કે ઠાકોરો તરીકે જ્યાંત્યાં નાનાનાના પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. મેવાડમાં રૂપનગરના અભેદ્ય કિલ્લામાં તેમની એક શાખા સ્થપાઈ, મહીકાંઠે વીરપુરમાં એક સ્થપાઈ, લુણાવાડા અને ગોધરા વગેરે કેટલા યે નાનામોટા રાજ્યો મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજના વંશજોએ સ્થાપ્યા. એવી જ એક સોલંકી વંશની શાખા બેચરાજીની નજદીક કાલરીમાં સ્થાપિત થઈ. આ શાખામાં મુસ્લિમ મધ્ય કાળના કોઈ સમયે વત્સરાજ સોલંકી નામના રાજવી સોળ વર્ષની ઉંમરે કાલરીની ગાદીએ આવ્યા.

સિદ્ધપુર અને અણહિલવાડ પાટણને પાવન કરનારી પ્રાચી સરસ્વતી ઉર્ફે કુવારકા નદી પુરાતન કાળમાં જે સ્થળે કચ્છના રણસાગરને મળતી ત્યાં એના સંગમમુખે એક મોટું બંદર આવેલું હતું. કોલ્લાપુર પાટણ તેનું નામ હતું એવું પુરાતત્ત્વ સંશોધન હવે પછીના હપ્તામાં આવશે. રણસાગર સુકાતાં કોલ્લાપુર પાટણ પડી ભાંગ્યું અને તેણે કુંવર નામ ધારણ કર્યું. કુવારકા નદી જ સ્થળે આવીને સાગરને મળી એ સ્થળને લોકસમાજે કુંવર નામ આપ્યું. કુવારકાના આ કુંવર નગરને આગળે મુસ્લિમ મધ્ય યુગમાં એક રાજપૂતી સત્તા તપતી હતી. એ કઈ સત્તા ને કયો વંશ તેની ભાળ મને હજુ મળી નથી. એ ગમે તે હો. પણ કુંવરના રાજવીની કુંવરીનું સગપણ કાલરીના નવજુવાન રાજવી વત્સરાજ સોલંકી સાથે થયેલું અને પછી લગ્નનો પ્રસંગ આવ્યો. મોટી ધામધૂમથી કાલરીથી વત્સરાજની જાન જોડાઈને કુંવર આવી ચોરીમાં પરણવા બેઠા. ત્રણ ફેરા પૂરા થયા ત્યાં તો કુંવર નામ ઉપર કચ્છના આયરો તૂટી પડ્યા ને ગામનું

ઘણું પાણી જના લાગ્યા ચોરીએ માદ મનાયો.

ગોપટ પારવા લાગી રાણા રમતુ મેલ્ય.
ઘણું આવ્યું વચ્છિમર, વેગડ નાની વાડગ *

આમ કેરા ગાભો ગાળો ગોળ વધેનો મીંઢળબંધો વત્સરાજ આવેલાની વહારે ધાયો ને આયરોની પૂઠ પકડી. આયરોએ રણના માર્ગે કચ્છ તરફ હોડ મૂકી. કુંવરથી ચાર પાંચ ગાઉ આગે રણમાં આવેલા એક નાના બેટ પાસે વત્સરાજે આયરોને પકડી પાડ્યા. ખૂબ ધીંગાણું જામ્યું અને કમનસીબે મીંઢળબંધો વત્સરાજ સોલંકી ત્યાં મરાયો. ત્યારથી અને કુંવરના પ્રદેશોમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. વત્સરાજ (વછરાજ–વાછરો) સોલંકીની એ બેટમાં લોકોએ દફન-ક્રિયા કરી પાળીઆ રોપ્યા. તેની સાથે તેનો વફાદાર કૂતરો પણ મરાયો હતો એટલે તેને પણ માણસની પેઠે ચિતાપર બાળી તેનો પણ પાળીઓ રોપ્યો. હાલ પણ એ ગામે એ બન્ને પાળીઆ મોજૂદ છે. લોકસમાજે વછરાજને પૂજવા માંડ્યા ને એ વછરાજ ડૂક્કે વાછરો દાદો કહેવાયા અને તેમના નામ ઉપરથી એ બેટ પણ વછરાજબેટ કહેવાવા લાગ્યો. વત્સરાજ ગાયોનું રક્ષણ કરતા મરાયા, એટલે ચારણ અને રબારીઓ કે જેઓનું જીવન ગાયભેંસો પર નભે છે, તેમનામાં બીજી કોમો કરતા વધુ પ્રમાણમાં એમની માનતા પ્રચાર પામી. વાછડાદાદાનો ભુવો પણ હમેશ રબારી જ હોય છે. કચ્છના વાગડ પ્રદેશની દક્ષિણે રણમાં એક વેણુ નામનો બેટ છે, તેમાં પણ વાછડા-દાદાનું સ્થાનક છે અને ત્યાં તેઓ વેણુના નામથી પૂજાય છે. ગુજરાત
ના વઢિયાર, ઝાલાવાડ અને ખાગેપાટ પ્રદેશ, કાઠિયાવાડના
…ઠ અને કચ્છના વાગડ પ્રદેશમાં વાછડાદાદાની માનતા બહુ
…ત છે અને આ પ્રદેશોના લોકો તેમની માનતાએ વછરાજ
…ા આવેલા તેમના થાનકે આવે છે. ભાગ્યે જ એવો દિવસ જાય
કે આ પ્રદેશોના યાત્રાળુ ત્યાં ન આવ્યા હોય. અલ-
…, ચોમાસામાં રણમાં પાણી ભરાવાથી આ જાત્રા બંધ રહે છે.

…ઠિયાવાડના બીજા કોઈ ભાગમાં નહિ ને વાછડા-દાદાની માન-તાના વિસ્તારથી ખૂબ દૂર અને જેનજી એવા બરડા-બારાડી પ્રદેશમાં એમની માનતા ક્યારે અને શી રીતે પહોંચી તે વિષે હજી હું કાંઈ શોધી શક્યો નથી. આ પ્રદેશના લોકો માનતાએ વછરાજબેટ આવતા નથી ને તેની તેમને ખબર પણ નથી. પણ પોતાના પ્રદેશમાં ઠેક-ઠેકાણે તેમણે એમના થાનકો સ્થાપેલા છે ને ત્યાં જ માનતાએ જાય છે.

વછરાજબેટમાં વાછડાદાદાના થાનકની બાજુમાં જ તેમનો અને તેમના કૂતરાનો પાળીઆ ચોતરાએ મને બતાવ્યા. કમનસીબે રબારી-ઓએ કુહાડીઓ ઘસીઘસીને એ પાળીઆઓનો ઉપરનો ભાગ એટલે સુધી ઘસી નાખ્યો હતો કે તેની ઉપરનું લખાણ તો તદ્દન સાફ થઈ ગયું હતું. એ મચવાયું હોત તો વાછડાદાદાના સમય તથા તેમના જન્મપ્રસંગ વિષે કેટલુંક જાણવાનું મળત.

વાછડાદાદાની દેરીની બાજુમાં પાણીનો એક કૂવો હતો. તે બંધાયેલો નથી, પણ જમીનમાં ખાડો કર્યો છે તેમાં ખારું અને ડહોળું પાણી ભરેલું રહે છે પણ લોકો ભક્તિપૂર્વક તેનું પાન કરે છે.

જે ડોશીમા મને સાથે લઈ જવાના હતા તેમનું નાડું હવે એટલું નાડાવાળો મુસલમાન હતો અને તે પણ વાછડાદાદાની માનતાએ આવેલો હતો. ગાડીઓમાં ડોશીમા, તેમની દીકરી અને હું એમ ત્રણ જણા હતા. નાડું ઊપડ્યું પણ ક્યે જાન જવા ઊપડ્યું તેની મને કાંઈ ખબર નહોતી. પૂછવાની પણ મારે કાંઈ જરૂર નહોતી, નહિતર મારે તો આજે વછરાજબેટ મૂકી દેવો હતો, અને જહાજપરથી જવાનું થાય તો પણ મને મંજૂર હતું. હું સવારે આવેલો તેની સામેની દિશાએ નાડું ચાલ્યું જતું હતું. આ બાજુ જરાપણ સાદર નહોતો, કારણ આ વિસ્તારમાં હાલે વરસાદ પડ્યો નહોતો. એક ગાઉ ચાલ્યા પછી રણમાં અમારા નાડાની જમણી બાજુએ બે તદ્દન નાના પણ ઝાડપાનથી ભરપૂર એવા બેટો પસાર થયા. ડોશીમા અને તેમની દીકરી વાતો કરવા લાગી કે અહીંથી સામે મોઢે રૂપેણ નદી (પચાસરવાળી) રણને મળે છે અને ચોમાસામાં તેના પૂરનું મીઠું પાણી આ બેટો સુધી આવી પહોંચે છે.

સાંજ પડવા લાગી. આશરે પાંચ થયા હશે. અમારું ગાડું રણના નાકાની નજીક આવ્યું. રણના આ તટપ્રદેશની પાસે ઊગેલા ઝાડોના ઝૂંડોની લાંબી હાર દેખાવા લાગી. દેખાવ દરિયામાંના બેટો જેવો જ હતો અને એવો ભાસ થતો હતો કે જાણે હું હોડીમાં બેઠો છું, નાડા-માં નહિ. હવે કાંઠો આવ્યો, નાડાને કાચી જમીન ઉપર ચઢવું પડ્યું. ડોશીમા બોલ્યા કે હવે તારાનગર ટૂંકડું આવ્યું. સામે એક બંગલો દેખાતો હતો. ડોશીમા અને નાડાવાળો વાતો કરવા લાગ્યા કે એમાં લાઈનદોરીનો સાહેબ રહે છે.

સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ત્રાપ મારી વીરમગામની લાઈનદોરી ખંભાતના અખાતમાં ધોલેરાથી માંડી તેની બંને ગાઉ ઉત્તર આવેલા કચ્છના મોટા રણને કાંઠે નગરપારકર સુધી લંબાયેલી પડી છે. દરેક ગાઉએ એક એક થાણું છે. એ દરેક થાણેદાર પોતાના તાબાના એક માઈલ-ના વિસ્તાર ઉપર નજર રાખે છે કે રખેને કાઠિયાવાડ અને કચ્છ તરફના કોઈ વેપારીઓ જકાતી લીધા વગરનો લાઈનદોરીને ઓળંગી જાય. દર પાંચ થાણાએ બે ઘોડેસવાર અને તે માટિયા સવાર નીમાયેલા છે. એમનું કામ પાંચ માઈલના વિસ્તારમાં રાત્રે સતત ચાલ્યા કરીને ચોકી ભરવાની. દર દસ કે પંદરમે માઈલે એક નાકા ઇન્સ્પેક્ટર છે. એથી આ વીરમગામની લાઈનદોરીની વ્યવસ્થા છે. લાઈનદોરીની પોતાની સડક છે, જેના ઉપર રાતદિવસ ઇન્સ્પેક્ટરો કે બીજા અમલદારોની મોટરો ફર્યા કરે છે. આવો કરડો પહેરો છતાં કચ્છના રણમાં થઈ આ તરફ ઝિંઝુવાડાના લાઈનદોરીવાળાઓની આ આંખ બચાવી પસાર થઈ હારીજ, રાધનપુર ને પાટણની બજારો-માં પોતાનો માલ ઠાલવ્યા કરે છે એની વાતો મારા સાંભળવામાં આવી.

તારાનગર આવ્યું. નામ ઉપરથી મને લાગ્યું હતું કે એ કોઈ મોટું ગામ હશે, તેમાં બજાર વગેરે હશે. પણ ત્યાં તો આઠ દસ ઝૂંપડાં જ નજરે પડેલાં. ત્યાં પાણી પી ફરી આગળ હાંક્યા. હવે રાત પડી ગઈ હતી. મને ગાડામાં બેઠાં બેઠાં જરા ઝોકું આવી ગયેલું એટલે રસ્તામાં શું બન્યું તેની ખબર નથી. રાત્રે આઠ વાગ્યે નાડાવાળાએ મને ઉઠાડીને કહ્યું કે 'ઊઠો, મહારાજ! કુંવર આવી ગયું. આવો તમારા ઉતારાની સગવડ કરી આપું.' કુંવર આવ્યું? એ તો વાછડાદાદાનું જ ગામ! મને નવાઈ લાગી. ઠેઠ આટલામાંથી ઊતરતી વખતે જ મને ખબર પડી કે મારે આજે કુંવર આવવાનું હતું.'

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

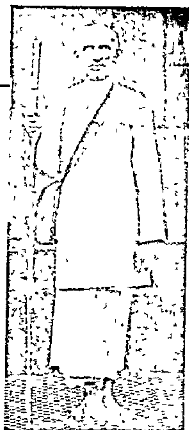
(ચાલુ)

---

* આ દુહો બરડા–બારાડી તરફ પ્રચલિત છે તે છે. વાછડાદાદાના મૂળપ્રદેશ વઢિયારમાં તેમના ચરિત્ર વિષે આવા દુહા કે રાસ પ્રચલિત છે કે કેમ તેની તપાસ હું કરી શક્યો નથી. તેનું કારણ મારી મુસાફરીમાં ડગલે ને પગલે આવતી મુશ્કેલીઓ હતી. બરડા–બારાડીમાં મુસલમાનોએ એમને પીર માન્યા છે ને આ પ્રસંગ વિષે તેમનામાં જુદો જ કરાયેલ દુહો પ્રચલિત છે.

વાય ઉડાણું વાછડા, મક્કે મદીના,
દેનરો અલ્લી સેનજી, શાહ હુસેન લે પીરા

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો



પ્રકરણ ૩જું

વીંધાએલું હૈયું

બાપુજી આગુધાર્યાં છૂટી આવ્યા તેથી અમે બાળમેં હરખ-ઘેલા થઈ ગયાં. અમારું રોજનું કામ બધી દોડાદોડ કરવા લાગ્યા અને બાપુજીનાં દર્શન આડે લડતને ને જેલવાસીઓને ઘડીભર વિસારી ગયા. પરન્તુ બાપુજી તો પોતે જેલમાંથી છૂટ્યા એ ક્ષણભરનો યે વિલંબ કર્યા વિના લડતના કામમાં ગૂંથાઈ ગયા. શરીર, સુકાએલું એમનું શરીર ખૂબ જ વિસામો માગતું હતું. હડતાલિયાઓની સાથે જ્યારે તેઓએ ત્યાગ ર્યો ત્યારે એમની નબળાઈ તો જેમ ધાગા-નિથી જાણે જર્જરું થઈ રહી હતી. શરીરના હાડમાંસ એક થઈ ગયા હતા. જેલમાં જઈ બેઠા ત્યારે મહિનો સવા મહિનો આરામ મળ્યો, પણ તેમાં જળમેવા કંઈ માગ્યા મળે? સુકાએલું શરીર તો ખૂબ પોષણ માગે, જ્યારે જેલમાં મુઠ્ઠીભર મુગમેવો, એ સીધું ચારટમેટા એમ ગણ્યું-તોળ્યું ખાવાનું મળતું. તેમાંયે તેમનું અન્નદાણું ગાળતું એમા શરીર કેટલુંક વળે? લોકો કહેતા કે 'બાપુજીએ જેલમાં શરીર ઠીક સુધારી લીધું', પણ મને તો એ સુધરેલું શરીર પણ ડરામણું કેવાતું હતું. તેઓ રાત્રે આવ્યા ત્યારે તો કેવળ એમના પાતળા સાડી જેવા દેહ અને ક્ષીણ અવાજથી જ એમની નબળાઈની અટકળ કરી શકાઈ, પણ પછી જ્યારે દિવસને અજવાળે એમના દર્શન થયાં ત્યારે મહાન દૃશ્ય દરમ્યાન એ દેહયષ્ટિ કેટલી વધુ સુકાઈ ગઈ હશે એની અટકળ બાંધવી પણ અશક્ય થઈ પડી. કાનથી માંડીને નાક સુધીના જડબાની ઉપરના હાડકાં બન્ને બાજુ ઉપસી આવ્યા હતાં. ગોળ ચહેરો લાંબો લાંબો થઈ ગયો હતો. હાથપગ એટલા પાતળા કે જાણે એ બાપુજીના જ ન હોય અને છતાં જેલમાંથી છૂટીને તરત એમણે રાત દિવસ એક કરી નાખ્યા! શરીર નહિ, અંદરનો આત્મા-પ્રાણ જ જાણે પ્રજ્વળી રહ્યાં હતો.

સત્યાગ્રહીઓ અને હડતાલિયાઓનો ઊછળતો માનવસાગર બહાર છોડી જેલમાં જઈ બેઠા કે તરત ભગવાનની લીલા ભગવાનને સોંપી પોતે તામિલ ભાષાના અભ્યાસમાં ડૂબી ગયા. જે હજારો ગરીબ હિંદી બાનુઓનો આશ્રિત હતા તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ તામિલ બોલનારો હતો. એમની સાથે દિલ ખોલી વાતો ન કરી શકાય, પોતાના હૈયાની હૂંફ એમને આપી ન શકાય એ બાપુજીને ખટકતું રહેતું, એટલે જેલમાં તામિલ ગ્રંથોનું પાન કરી જનતાની સાથે તદ્રૂપ થવાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ બાપુજીએ ચલાવ્યો. એક આદર્શ વિદ્યાર્થીની જેમ પોતાના ભણતર સિવાય બહારની રાજ-નૈતિક ઉથલપાથલને તેમણે કોરે મૂકી દીધી. પણ એ જ બાપુ આગુધાર્યાં છૂટ્યા કે તરત એમણે જનતાના દુઃખશોકનાં પૂર ખાળવા માટે પાછી કમર કસીને આખી લડતના સેનાનીનું કામ સંભાળી લીધું.

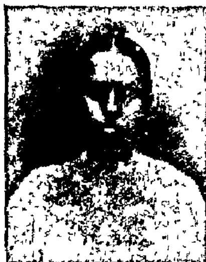
પોતાની ગેરહાજરીમાં લોકોએ કેવા કેવા બલિદાન આપ્યાં, સર-કારે કેવો કેવો ભોગ લીધો એ જેમ જેમ તેઓ સાંભળતા ગયા, જેમ-જેમ જોતા ગયા, તેમ તેમ એમને અંગે અંગે હ્રાય લાગી. પણ કોપ-ભાગ કોના પર કરાય? બધી આફત પોતાની જ નોતરેલી હતી. પોતે અનંત દુઃખ વેઠવા તત્પર હતા. પોતાના કીર્તિસ્તંભ સાથીઓ પ્રાણ પણ માથા પડતાં ને મરતા સુધી પાછા ન ખસવાના સોગન લેવડાવ્યા હતા. પણ આવડા તો અકલ્પિત બલિદાનો હતા!

● લડતમાં જે નિર્દોષ જીવો મરાયા તેમનાં બલિદાન સાથે તેમજ પાછળ રહેલાઓનાં ઘવાએલાં હૈયાં સાથે તદાકાર થવા માટે બાપુજીએ પોતાની તપશ્ચર્યા અને ત્યાગમાં વધારો કરવા, જેલમાંથી છૂટી આવીને બીજે જ દિવસે એ ગરીબ મદ્રાસી ગિરમિટિયાઓનાં લુંગી ને પહેરણ (ને ઉઘાડા પગ)નો લિબાસ ધારણ કરવાનું વ્રત લીધું

હરબતસિંહ પોણોસો વરસનો બુઢ્ઢો જેલમાં મરણ શરણ થએલો અને બહાર સેલ્વની મુત્તુનો બાપ તથા બીજા હડતાલિયાઓ ગોળીએ વીંધાઈ મરણ શરણ થએલા. ગોળીથી ઘવાએલો સેલ્વની મુત્તુ, એનો નાનો ભાઈ અને દુઃખી ભગ્ની તેની વિધવા મા ફીનિક્સ આવેલા ત્યારે તેમનું દુઃખ જોયું નહોતું જતું. સુઆંઈનો કિસ્સો પણ સાધારણ એટલે નકન હતો. આ ઉપરાંત બાપુજીના જેલમાંથી છૂટી આવ્યા પછી ત્રીજે જ દિવસે જોહાનિસબર્ગમાં કુમારી વાલિયામાનું જેલમાંથી છૂટતાની સાથે મરણ નીપજ્યું. એ બધાની એકસામટી અસર બાપુજીના કુમળા હૃદય પર અજર ભોંકાવાથી યે વધુ થઈ. કૃષ-ણી સમી, જે હજુ ઘરની શીળી છાયામાં લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકે એવી હતી તે કુ. વાલિયામાનું બલિદાન સ્વેચ્છાનું હતું. એની મા અને સખીઓને આ ઘા કારમો હતો. બાપુજી એમના શોકમાં શો ભાગ લે?

ઊકળતા તેલના ચોખામાં કૂદી પડનાર ભક્ત સુધન્વા બાપુજીની અનેક ધ્યાનમૂર્તિઓમાંની એક રહેલી છે. અસહ્ય વેદનામાંયે શીતળ-તાનો અનુભવ માણવાનો કીમિયો એ સત્યાગ્રહની ખરી કસોટી બાપુ-જીએ માની છે. એટલે પોતાનું કે પારકાનું દુઃખ ગમે એટલું અસહ્ય હોય તો યે બાપુજી પાસે જીવનને બરબાદ કરનારી ગ્લાનિ, ક્લાન્તિ કે લાચારી જેવી વસ્તુ ફરકી જ શકતી નથી. જેનારા એના પોતે પણ આગ સાગરા લાગે તો ક્રાન્તિ-ત્યાગ તપશ્ચર્યા અને બલિદાનનું પાણી ઊતરી જાય. અને બીજી તરફ સેનાનીની દોરવણીને ધાતકી-પણાની છાયામાંથી ઉગારી લેવી હોય ત્યારે ઘવાએલા હૈયાં સાથે તદાકાર થયા વિના પણ કેમ ચાલે?

આ બધાનો ફક્ત હતો કેવળ પોતાની તપશ્ચર્યા અને ત્યાગમાં વધારો કરવો. પણ બાપુજીએ એ તો જેલ જતાં પહેલાં જ છેલ્લી કોટિ પહોંચાડી દીધેલા અણગાર જેવા-ની ટોપ અને અલ્પ ફળ પર એ ગુજરાન ચલાવતા હતા. શરીરની બાકી રહેલી આહુતિ આપ્યા પછી દુઃખી લોકો સાથે સમવેદના માટે વધુ શું થઈ શકે? બાપુજીની અમોઘ


ડાબી બાજુથી: જેલમાં મરણશરણ થયેલો ૭૫ વરસનો બુઢ્ઢો હરબતસિંહ, ૨જું–જેલમાંથી આવીને તરત મરણ પામેલી કુ. વાલિયામા; છેલ્લે–જેનો બાપ ગોળીથી વીંધાઈ મરણ પામેલો અને પોતે ગોળીથી ઘવાયેલો તે ઍન્થની મુનુ, તેનો નાનો ભાઈ તથા વિધવા માતા

ટોપીએ આનો પણ તોડ કાઢ્યો અને જે ગરીબડા મરાયા એમનો શોક લેબાસ ધારણ કરવાનું વ્રત લીધું એટલે છૂટીને ફીનિક્સ આવ્યા એ વખતે બાપુજીએ મનનકાકાને જે વાત કરી એનો સાર આ હતો.

'મારે હવે બોલ્યા, નિરક્ષર હબસીઓએ પોતાની આહુતિ આપી. એ કેવળ મારી પાછળની શ્રદ્ધાને બળે લડાઈના દાવાનળમાં કૂદી પડ્યાં. દેવનું ન જાય એટલું દુઃખ તેમણે વેઠ્યું છે એમનાથી જુદો કેમ રહું? હવે મારે એમનામાંના જ એક બનીને રહેવું જોઈએ. ભલે વસ્ત્ર જવું પડે કે સજાવાની જવું પડે, જ્યાં સુધી વ્યથામદની આ લડતનો અંત નહિ આવે ત્યાં સુધી કોટપાટલૂન હું નહિ પહેરું. ઉઘાડા માથાનો માથા વિનાનો દેખાઉં તો તેની દરકાર નહિ. એ નાના સમાજમાંના એક બની રહેવાની જરૂર નથી. મારે તો આ હતભાગી દુખિયા ગિરમિટિયામાંના એક બનીને રહેવું જોઈએ. લડતને વાંકે થયેલી વિધવાઓનાં આંસુ લૂછવાને માટે આટલું તો કરવું જ જોઈએ. આવતી કાલથી એક લૂંગી ને એક સાદું પહેરણ એટલો જ મારો વેશ રહેશે. ચાકુ, પેન્સિલ, ટાંકણિયાં, કમાલ વગેરે ચીજો રાખવા માટે ડરબનમાં આવતી મળે એક બગલથેલો સીવડાવી લઈશ. લૂંગી પહેરણ આજે જ તૈયાર કરી આપો.'

મનનકાકાએ દલીલ કરતાં કહ્યું, 'લૂંગી કરતાં ધોતિયું પહેરો તો કેમ? હરવા ફરવામાં પણ એ ફાવશે અને એ આપણો અસલી પહેરવેશ પણ રહ્યો.'

બાપુજીએ કહ્યું, 'વાત સાચી, મને ધોતિયું ગમે પણ ખરું, પરંતુ અત્યારે સવાલ ગિરમિટિયાઓનો છે. એમાંનો મોટો ભાગ મદ્રાસી, એટલે એમના સમોવડિયા થવા માટે મારે મદ્રાસી લૂંગી જ પહેરવી જોઈએ. વળી લૂંગી ઓઢવેશ નહિ હોય એટલો ફેર. તેઓ ખુલ્લા માથે તો કંઈક ને કંઈક બાંધે છે, પણ આપણે માથે પહેરવાનું પહેલેથી જ છોડ્યું છે, એટલે એ ફરી શરૂ કરવાની જરૂર નથી. પગમાં સૅન્ડલ્સ (ચંપલની એક વિશિષ્ટ બનાવટ) પણ હું નથી રાખવાનો. અસંખ્ય ગિરમિટિયાઓને પગમાં ક્યાં કંઈ પહેરવાનું મળે છે?'

'પણ આપના પગ એટલા કસાયેલા નથી. ખાણીમાં કાંકરા પીડશે. અને ચાલવાનું તો આખો દિવસ રહેવાનું.'

'ઠીક ખરું: મારા પગનાં તળિયાં તમારા બધા કરતાં વધુ આકરાં છે, પાની તરડાયેલી રહે છે; પણ લોકોને દુઃખ ભોગવવું પડે ત્યારે મારે પણ કંઈક તો દુઃખ ભોગવવું જોઈએ ના? બહુ પીડા થશે તો થોડા દિવસ ચલાવી એટલું જ ને?'

આમ ફીનિક્સના એકાંત ખૂણામાં ગાંધીજીએ મનનકાકા અને બીજાઓની સાક્ષીમાં એક વિનમ્ર વજનદાર વ્રત બાપુએ લીધું. આજે તો તેઓ લંગોટીબાબા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે અને કચ્છ ધારણ કર્યાં એ પહેલાં તેઓ મહાત્માની પદવી પામી ચૂક્યા હતા. એટલે અહીં હિંદુસ્તાનમાં બાપુજીના વસ્ત્રત્યાગનો મહિમા કલ્પનામાં આવી શકે એમ નથી. પણ ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યાં કોટપાટલૂન, કૉલર-નેકટાઈ અને મોજાં પહેર્યા વિના ગમે ત્યાં રસ્તા પર કે રેલ અને ટ્રામ પર જવું અસભ્યતાનું લક્ષણ ગણાય ત્યાં બાપુજીનો વસ્ત્રત્યાગ એમના લાંબા ઉપવાસ અને એકટાણાંની કોટિથી યે અમુક માત્રામાં વિશેષ હતો. ઉપવાસ–એકટાણાં લોકોની નજરે પડે એવી ચીજ ન હતી, પણ બૅરિસ્ટરના જમાનાથી સતત પહેરેલો યુરોપી પહેરવેશ છોડી તે કફની ને લૂંગી પહેરે એ રસ્તે જનાર દરેક પર સારીમાઠી અસર કર્યા વિના ન જ રહે. ગોરાઓની વચ્ચે આવો ફેરફાર તો એક બાપુજીની જ હિંમત ની ગઈ.

હું નથી કહી શકતો કે દક્ષિણ આફ્રિકાની જનતા પર બાપુજીના આ વેશપલટાની શી અસર થઈ. એ વેશપલટો ઉપરથી લાદેલો ન હતો, પણ અંદરથી વીંધાયેલા હૈયાનું પ્રતિબિંબ હતું, એટલે લોકોએ વધાવ્યો નહિ તો યે એણે ધારી અસર કરી. લોકોમાં નમ્રતા અને હિંદમાતાનું નાક ન કપાવા દેવાની દૃઢતા વધી. મને પોતાને ફરી એકવાર કોટપાટલૂનમાં બાપુજીને જોવાની ઇચ્છા વારંવાર થતી, પણ તે કદી પૂરી ન થઈ. લડતનું સમાધાન થયા પછી પણ બાપુએ વિલાયત માટે ઊપડતાં સુધી પોતાનો એ જ વેશ રાખ્યો. જોહાનિસબર્ગમાં છેલ્લે દિવસે ફરી કોટપાટલૂન પહેર્યાનું સાંભળ્યું, પણ એનો તો ફોટો જ જોવા મળ્યો.

બીજે દિવસે બાપુજી ડરબન ચાલ્યા ગયા અને ફીનિક્સના વાતાવરણમાં નવા જ રંગ ભળ્યા. "જનરલ સ્મટ્સે મિ. ગાંધીને પણ એ બધા ગોરાઓ છે અને પ્લૅન્ટરોના ને ખાણવાળાના મળતિયા છે. બાપુજીએ મને મિ. પોલાક સાહેબને લખ્યું છે કે એમાં ઓછામાં ઓછો એક અમે કહીએ તે માણસ હોવો જોઈએ જે અમારો

માણસ ન હોય તો ફિકર કેમ જુવાની નહિ આવે જુવાની ન આવવાના સોગન નહિ લે એ દેશદ્રોહી ગણાશે."

'આવા દેશદ્રોહી તે કોણ થશે ભલા? મ્યુટમ સાહેબની ઠીક ફજેતી થવાની" ઇત્યાદિ ચર્ચા અમ બાળકો સુધી પહોંચી ગઈ અને આનંદની નવી વાત એ મળી કે બાપુજી ચાર્લ્સટાઉનની કૂચ કરતા પે એક મોટી કૂચ કરી પાછા ડરબનથી કરશે. ફરી પાછા જેલ જશે, મ્યુટમ સાહેબના કાવાદાવામાં બાપુજી નહિ ફસાય

અને અમે નાતાલની (ક્રિસ્ટમસની) છુટ્ટીઓના દિવસ પૂરા થઈ અંગ્રેજી નવું વરસ આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વચ્ચે દસ દિવસ પણ પૂરા ન હતા. અમને સૌથી વધુ આનંદ એ વાતનો હતો કે અમારી ફીનિક્સની આજ જાનુની પહેલી ટુકડી એટલું દિવસ પછી ફરીને આવશે એ પાંચ છ દિવસ ફીનિક્સમાં રહી શકશે અને તરત જ જેલ નહિ જવું પડે અને પાંચસાત દિવસ ખૂબ લહેર કરીશું.

(ચાલુ)

પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

શ્રી અનંત કાણેકરનો નિબંધ

જ્યોત અને જ્વાળા

થોડાક દિવસ પર મેં એક ઘણી જ રસભરી વાર્તા વાંચી પોતાને લોકોમાં કંઈક અદ્વિતીય સ્થાન મળે,—દુનિયા પોતાને કંઈ બહુ મોટા માણસ તરીકે ઓળખે, એવી તીવ્ર ઇચ્છા એક મહત્ત્વાકાંક્ષી માણસને થઈ. ઘણા જ પ્રયાસ કરી એણે સેતાનને પ્રસન્ન કરી લીધો અને એની પાસેથી એવું વરદાન માગી લીધું કે બીજા બધા લોકોને હોય છે એવી છાયા એને ન રહે' સેતાને ઘણી જ ખુશીથી એવું વરદાન એને આપ્યું. પેલા માણસને થયું કે છાયા વગરનો એકનો એક માણસ હું, એટલે આખી દુનિયા મને માન આપશે પણ પરિણામ તો ધાર્યા કરતાં ઊલટું જ આવ્યું. એ કોઈ ભૂતપિશાચ છે એમ ધારી લોકો એનાથી ભાગતા ફરવા લાગ્યા એના બૈરીછોકરાં સુદ્ધાં એને નજીક ઊભો પણ ન રહેવા દે. લોકોએ તો આખરે એને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. છેવટે આ બધું અસહ્ય થવાથી એને બિચારાને આપઘાત કરવો પડ્યો.

જાણીતા અંગ્રેજ લેખક એચ. જી. વેલ્સની પણ એવી જ એક નવલકથા છે આખી દુનિયા પોતાને શરણે આવે એવું કાંઈક કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને એક માણસ અદૃશ્ય થવાની શક્તિ મેળવે છે. પણ આખરે ટોળામાંથી નીકળી ગયેલા પક્ષીને જેમ તેની જાતના બધા પંખી ચાંચ મારીમારીને ખલાસ કરી નાખે છે તેમ, બધા લોકો ભેગા મળી પેલા અલોપ થઈ શકતા માણસને હેરાન કરે છે અને આખરે એને મારી નાખે છે.

નાના છોકરાનું મનોરંજન કરે એવી લાગતી આ ટચૂકડી વાતો પાછળ મને તો એક ભવ્ય સત્ય સતાયું છે એમ લાગે છે પોતાને માટે શ્રેષ્ઠતા મેળવવાનો અથવા દુનિયા પર એકહથ્થુ અધિકાર જમાવવાનો કે એવો જ સ્વાર્થ તમે સાધવા માગતા હો, તોપણ કેવળ તમારું વ્યક્તિગત મહત્ત્વ વધારે એવું દુનિયાથી નિરાળું કંઈ સ્વરૂપ મેળવવું અથવા માત્ર તમારું એકલાનું જ વ્યક્તિગત હિત કરે એવી કોઈ અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તેમ કરવાનો રસ્તો નથી સ્વાર્થ સાધવા માટે પણ તમારે પરમાર્થ તરફ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ. નેપોલિયન અથવા સિકંદરે જગજ્જેતા થવાની સ્વાર્થી મહત્ત્વાકાંક્ષા ભલે સેવી હોય, પરંતુ તેની સાથોસાથ પોતાના રાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય વધારવાનો અથવા પોતાના દેશની કીર્તિસૌરભ જગતભરમાં ફેલાવવાનો ઉચ્ચ આદર્શ પણ એમણે સેવ્યો અને એટલે જ એમને જનતા કે સમાજ તરફથી પ્રચંડ મદદ મળી.

એમ તો દુનિયામાં નિઃસ્વાર્થી કોઈ છે જ નહિ કોઈ પણ દેશભક્તે વેઠેલી વિપત્તિઓનું અથવા એણે કરેલા સ્વાર્થત્યાગનું હું જ્યારે જ્યારે વર્ણન કરું છું, ત્યારત્યારે હમેશા ગણ્યાગાંઠ્યા મને કહે છે 'હવે બાઈ, રહેવા દેને એ વાત' જાણ્યું છે એ સ્વાર્થત્યાગ અને બીજું બધું' નેતા તરીકે વટમાં ફરી શકાય અને હજારો લોકો તરફથી જય બોલાય એટલે બધી સ્વાર્થત્યાગની વાતો"

ગણ્યાગાંઠ્યાને હું એવો જ જવાબ આપું છું કે 'એમનો હેતુ કદાચ સ્વાર્થ ભરેલો હશે તેની, આપણા વાદ માટે, કબૂલાત હું ના નથી પાડતો, છતાં યે કોઈપણ હેતુથી એ લોકો પોતાના દેશના—પોતાના બાંધવોના કલ્યાણ ખાતર જ પ્રયાસ કરતા હોય છે ને? બસ, ત્યારે.'

એટલે જ હું કહું છું કે મેં શરૂઆતમાં વર્ણવેલી બે વાર્તાઓનો અર્થ એ જ કે, દુનિયાનું કંઈ પણ કલ્યાણ કરી શકે, માનવ સમાજને કોઈ પણ રીતે કામ આવે એવી શક્તિ તમારે મેળવવી જોઈએ અથવા એવી શક્તિ તમારામાં હોય તો લોકોના કલ્યાણ ખાતર જ તમારે એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમાં જ તમારું વ્યક્તિગત સુખ ક સ્વાર્થ છે નહિ તો તમારું અદ્વિતીયપણું અથવા જનતાથી નિરાળું વ્યક્તિત્વ તમારા દુઃખ અથવા નાશનું જ કારણ થશે.

વ્યક્તિની જો કંઈ પણ કિંમત હોય તો તે સમાજના એક ઘટક તરીકે જ હોઈ શકે જે માણસને આવી સમજણ પડી નથી તે કોઈ દિવસ સુખી નહિ થઈ શકે. તમારે સુખ જોઈતું હોય તો પણ બીજાને તમારે સુખી કરવા જોઈએ, એ જ મારા માનવા પ્રમાણે અંતિમ સત્ય છે પોતાના વ્યક્તિત્વની અથવા વ્યક્તિજીવનની નાની સરખી જ્યોત મહાપ્રયત્ને વસ્ત્રના છેડા નીચે સંતાડી જગતના સુખદુઃખના વાવાઝોડાથી એને બચાવવાનો કાકલૂદીભર્યો પ્રયત્ન કરી આખું જીવન વિતાવવામાં સુખ કેવું ને માણસાઈ કેવી? પણ એ જ જ્યોતને સમાજજીવનની જ્વાળામાં ભેળવી દીધી—એકજીવ કરી દીધી પછી એને કોઈ દિવસ બુઝાઈ જવાનો ડર નહિ રહે 'માણસ' મરી જાય છે, પણ 'માનવતા' જીવે છે, એટલું જ નહિ પણ દિનપ્રતિદિન એ મોટી થાય છે, એની પ્રગતિ થાય છે આપણા વ્યક્તિજીવનની જ્યોત એ પેલી રોજરોજ અધિકાધિક તેજસ્વી અને બળવાન બની અમર જ્વાળાનો એક અભિન્ન ભાગ છે, એ વિચાર જ કેટલો આશાદાયક અને ઉત્સાહવર્ધક છે' આ જ્યોત બુઝાય તોપણ પેલી જ્વાળા તો સતત પ્રજ્વળે છે, એ અંતિમ સત્યની મનોમય જાણ એ જ અમરત્વનો અનુભવ. અમરત્વ, અમરત્વ એ વળી બીજું તે શું હોતું હશે?

(મરાઠી પરથી)

વસન્ત જોષી

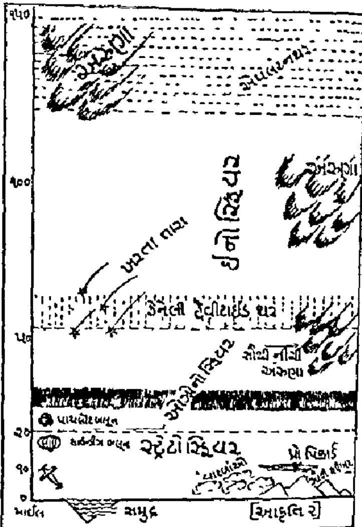
માણસે પોતાની જાતને હમેશા બે જ સવાલો પૂછવાના હોય છે: મેં મારા પોતા માટે શું કર્યું. ને મેં મારા દેશ માટે શું કર્યું પણ આપણામાંના ઘણાખરા પહેલો જ સવાલ પૂછીને અટકી જાય છે.

અંતરીક્ષમાં ઉડ્ડયન

ગયા અંકને અનુસંધાને હવે પૃથ્વી પરથી સો માઈલ ઊંચાઈ સુધીના અંતરીક્ષનું અજાયબીભર્યું ને શાસ્ત્રશુદ્ધ જ્ઞાન આપતો સંપૂર્ણ ભાગ

બંને જણા આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા ત્યાં તેમનો ઇજનેર બે જોડી વિચિત્ર, નાક, કાન વગેરે સહિત આખું શરીર ઢંકાઈ જાય તેવા, બુરખા જેવા કપડાં લાવ્યો. એણે પોતે તો એ બુરખો ઓઢી જ લીધો હતો. પ્રોફેસરે એક સનતને આપ્યો અને પોતે પહેરવા માંડ્યા. આવા કપડા શા માટે પહેરવા જોઈએ એ તો સનત સમજ્યો નહિ. પરંતુ એક બાબતમાં શંકા ઊભી થાય તોપણ પહેલાં તો પ્રોફેસર કહે એ પ્રમાણે કરવું અને પછી જ શંકાનું નિરાકરણ તેમની પાસે માગવું એમ તેણે મનથી નક્કી કર્યું હતું, એટલે તેણે એ બુરખો લઈ લીધો અને પહેરવા માંડ્યો. અને તેને પૂછવાની જરૂર પડી નહિ. પ્રોફેસરે પોતે જ ખુલાસો શરૂ કર્યો: "તેં કદાચ જાંબુવાતીત (Ultra-violet) અને વિશ્વ (Cosmic) કિરણોના નામ તો સાંભળ્યા હશે. જાંબુલાતીત પ્રકાશકિરણો તો અસ્તિત્વમાં છે, જ્યારે વિશ્વકિરણો વિષે હજુ કંઈ નક્કી કરી શકાતું નથી. ઉપરાંત, તેઓ પૃથ્વી પર ક્યાંથી આવે છે એ પણ વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનમાં હજુ સુધી માલમ પડતું નથી. એ સંશોધન અર્થે જ આજની આપણી સફર ખેડાઈ છે, અને એ કિરણોની અસર આપણા રૉકેટની અંદર ... સ્વનિયંત્રિત યંત્રો નોંધતા જાય છે. આ કિરણોની અનહદ (energy) જોઈને અમુક વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે અવકાશમાં ... આવેલી નિહારિકાઓમાં પદાર્થનો નાશ થઈ તેમાંથી આ કિરણો ઉદ્ભવતા હશે. આ કિરણોનો ઘણો મોટો ભાગ પૃથ્વીની લોહચુંબકતાને અંગે ધ્રુવો તરફ ખેંચાઈ જાય છે. ઉપરાંત વાતાવરણમાં થોડોઘણો અંશ તો તે શોષાઈ પણ જાય છે. તેમ છતાં જે થોડોઘણો ભાગ પૃથ્વીની સપાટી સુધી પહોંચે છે તેની આપણા જીવન પર શી અસર થાય છે એ અત્યારે કહી શકાતું નથી. પૃથ્વીની સપાટીથી આપણે જેમ જેમ ઊંચા જઈએ તેમ તેમ આ કિરણોની અસર વધતી જાય છે અને ખાસ કરીને જે વસ્તુઓ વિદ્યુતની મદદથી ચાલતી હોય છે તેમના પર ખૂબ અસર થાય છે. આ કિરણો વિષે એક ખૂબ જ રસિક વાત જાણવા જેવી છે. પૃથ્વી પર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ એ એક મહાન પ્રશ્ન છે અને એના માટે કેટકેટલાયે ઉકેલ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં કોઈ એક વૈજ્ઞાનિકે વાંદરામાંથી માણસનો વિકાસ કઈ રીતે થયો હશે એ સમજાવવા કહ્યું હતું કે કોઈ એક વાંદરાના જીવકણ (germ plasm) પર આ વિશ્વકિરણોના આઘાતથી તેમાં મૂળભૂત ફેરફાર થયો હશે—જે સાધારણ સંયોગોમાં શક્ય નથી—અને તે પછી તેના સંતાનો માણસ જેવા થતા ગયા હશે. આપણે જાણીએ છીએ કે હંમેશાં પિતાપુત્રમાં ઘણું જ સામ્ય હોય છે. આ સામ્ય માટે વૈજ્ઞાનિકો જીવકણને જવાબદાર ગણે છે. જો આ જીવકણમાં ફેરફાર થાય તો જ સંતાનોમાં મૂળભૂત ફેર પડે, એ સિવાય પિતામાં થતા કોઈ પણ ફેરફારો સંતાનોને અસર કરતા નથી. શું જાણે છે કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેના આ મતમાં આજે કોઈને શ્રદ્ધા નથી.

વિશ્વકિરણોના ઉદ્ભવસ્થાનની કોઈને ખબર નથી, પરંતુ જાંબુલાતીત કિરણો તો સૂર્યમાંથી પૃથ્વી પર આવે છે એ વિષે કોઈને



પૃથ્વીપરથી ૧૫૦ માઈલ ઊંચાઈ સુધીના અંતરીક્ષનું શાસ્ત્રશુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપતો આલેખ

શંકા નથી. આ કિરણો આપણા શરીરને ખૂબ જ નુકશાનકારક છે અને એટલા માટે જ આજે આ બુરખા ચડાવવાની જરૂર પડી છે. જો ભૂલેચૂકે આપણા શરીર થોડા વખત સુધી પણ આ કિરણોની આગળ ધરવામાં આવે તો આપણું મૃત્યુ જ નીપજે. આ નાશમાંથી સમગ્ર પ્રાણિસૃષ્ટિને બચાવવા માટે કુદરતે એક કરામત કરી છે.

સાધારણ રીતે પ્રાણવાયુના અણુ (molecule) માં બે પરમાણુ (atom) હોય છે, પણ જ્યારે પ્રાણવાયુના ત્રણ પરમાણુનો એક અણુ બને છે ત્યારે ઑઝોન નામનો એક વાયુ બને છે, જે, આપણે આગળ જોયું તેમ, વાતાવરણમાં રહેવા છતાં ઉષ્ણતામાન માટે જવાબદાર છે. આ વાયુમાં સૂર્યમાંથી આવતાં લગભગ બધા જાંબુલાતીત કિરણોને અટકાવવાની શક્તિ છે. આ વાયુનું પ્રમાણ તો ઘણું ઓછું છે—હવાના પાયરોમાં ભાગ જેટલા જાડા તથા પૃથ્વીને વીંટળાઈ વળે તેટલા કાગળનું વજન થાય તેટલું તેનું વજન છે. પણ એટલો વાયુ આપણને સર્વનાશમાંથી ઉગારવા પૂરતો છે. આ વાયુનું પડ પૃથ્વીથી ઊંચે લગભગ અઢાર અને ચાળીસ માઈલ વચ્ચેના વિસ્તારમાં આવેલું છે.

ઑઝોન વાયુનું પડ લગભગ બધા જાંબુલાતીત કિરણો ગળી જાય છે ને છતાં થોડાંક ગળાઈને પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે. પણ તે પ્રમાણમાં થોડાં હોવાને અને નુકશાનકારક થવાને બદલે મનુષ્યને લાભકારક બને છે. આપણી ચામડીમાં એક એવો પદાર્થ છે કે જેના પર આ કિરણો પડે તો જીવનતત્ત્વ ઘ (Vitamin D—વિટામિન 'ડી') તૈયાર થાય છે. આ જીવનતત્ત્વના અભાવથી હાડકાં પૂરેપૂરા મજબૂત થતા

નથી અને વધારે વજન ઉપાડવાનું આવે ત્યારે વળી જાય છે. ઉપરાંત, આપણા દાંત પણ ખામીભર્યા રહે છે. આટલા માટે જ ઑઝોન વાયુ બધા કિરણોને અટકાવતો નથી, પરંતુ થોડા ભાગને જવા દે છે. જો ઘરના બારીબારણાં સાધારણ કાચના હોય તો આ થોડો ભાગ પણ આપણા ઘરમાં પ્રવેશ પામી શકતો નથી, કારણ કે કાચ આ કિરણોને અટકાવી દે છે.

આ કિરણો આપણા અસ્તિત્વ અને નાશ માટે કેવો ભાગ ભજવી શકે છે એ તો તને સમજાયું હશે, પરંતુ જ્યારે એમ ખબર પડશે કે એકલી મનુષ્યજાત જ નહિ, પરંતુ દરેક જાતના પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષોની પૃથ્વી પરની અત્યારની હસ્તી માટે ઘણા વૈજ્ઞાનિકો આ કિરણોને જવાબદાર ગણે છે, ત્યારે જ તેમની ખરી કિંમત આંકી શકાશે. પૃથ્વી ઉપર એક કાળમાં વાતાવરણમાં ઑઝોન વાયુનું પડ તો નહોતું જ, પરંતુ પ્રાણવાયુ પણ નહોતો. વૃક્ષોએ હવામાં રહેલા અંગારવાયુ (Carbon dioxide કાર્બન ડાયોક્સાઈડ)માંથી પ્રાણવાયુ છૂટો કર્યો અને એ પ્રાણવાયુમાંથી જ ધીમેધીમે આ જાંબુવાતીત કિરણોની અસરને અંગે ઑઝોન વાયુ ઉત્પન્ન થયો.

હ, ત્યારે એ જૂના જમાનામાં પ્રાણવાયુ ઑઝોનવાયુ નહોતા સાથેસાથે પાંદડાઓના લીલા રંગ જેને આભારી છે એ વસ્તુ હરિત્-રંજિકા (Chlorophyl—ક્લોરોફિલ), પણ એ જમાનામાં નહોતી. સૂર્યના દૃશ્ય અને અદૃશ્ય કિરણોમાંથી શક્તિ (energy) લઈને ખોરાક બનાવવાનું કામ આખી સૃષ્ટિમાં આ એક હરિત્-રંજિકા જ કરી જાણે છે. કેરીનો રસ, કેળાંનો ગર્ભ કે નારિયેળનું કોપરૂં, આ બધી જ ચીજોનો સર્જનહાર આ હરિત્-રંજિકા છે. પરંતુ જે વખતમાં હરિત્-રંજિકા નહોતી ત્યારે પણ વનસ્પતિ તો હતી જ. તો પછી ત્યારે તેનું કાર્ય કોણ ચલાવતું હશે એ પ્રશ્ન સહેજે થાય છે. આ માટે ઘણા વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે ત્યારે જમીન અને હવાના સાદા પદાર્થોમાંથી વૃક્ષોના જીવન માટે જરૂરી એવા સંકિલષ્ટ (complex) પદાર્થો સર્જવામાં સૂર્યના આ અનર્ગળ શક્તિવાળા કિરણોનો જ ઉપયોગ થતો હતો. પણ આ તો જીવનશાસ્ત્રીઓ અને રસાયણશાસ્ત્રીઓના પ્રદેશમાં આપણે વગર રજાએ પહોંચી ગયા; એટલે કોઈ આફત ઊતરે એ પહેલાં જ બંધ કરીએ એ સારૂં છે. ઉપરાંત તારૂં પણ કાંઈ ધ્યાન હોય એમ લાગતું નથી.'

અને ખરેખર તેમ જ હતું. જેમજેમ રાત જામતી જતી હતી તેમતેમ સનતને વધારે ને વધારે બગાસાં આવતાં જતાં હતાં અને વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરવા છતાં યે આંખ બંધ થઈ જતી હતી. સનત વિચાર કરતો હતો કે અત્યારે એકાદ પ્યાલો ચાનો મળે તો સ્વર્ગના દેવોને અમૃત મળવાથી થતા આનંદ કરતાં પણ તેને વધારે આનંદ થાય. પહેલાં તો ચા બનાવવાની કશી સગવડ રાખી છે કે નહિ એ પ્રોફેસરને પૂછતાં એ શરમાયો, પરંતુ જેમજેમ નિદ્રાનું જોર વધતું ગયું તેમતેમ શરમ દબાતી ગઈ. છેવટે તેનાથી ન રહેવાયું ને તેણે પૂછી લીધું. પ્રોફેસરે હસતાહસતાં કહ્યું 'અહીં હવાનું દબાણ એકદમ ઓછું થઈ જવાથી પાણી પચીસપચીસ જ ઉકળવા માંડે અને ગરમ ન થઈ શકે; એટલે આટલી ઊંચાઈએ ચા બનાવવી શક્ય નથી. ઊંચા પર્વતો ચઢતા પાર્વતીઓને આ મુશ્કેલી ઘણી વાર આવે છે. આપણે તો ચા તૈયાર લીધી છે એટલે કોઈ જાતની મુશ્કેલી નહિ આવે. પણ હવે આપણે અઢાર માઈલની ઊંચાઈએ પહોંચી જવા આવ્યા હોઈશું, એટલે પહેલાં બલૂનને રજા આપીએ ને પછી જ ચા-નાસ્તાને ન્યાય આપીએ.'

આમ કહી બંને ઊઠ્યા અને ઇજનેર તરફ ગયા. તે ગૅસ છોડવાની તૈયારી જ કરતો હતો. પ્રોફેસર તથા સનત ગૅસને બલૂનની સાથે બાંધી રાખનાર દોરડા એક પછી એક કાપવા મંડ્યા. છેવટું દોરડું તૂટ્યું, રૉકેટ ચાલુ થયું અને બલૂન સડસડાટ કરતું આકાશની ઊંચાઈમાં ગાયબ થઈ ગયું. સનત તે તરફ જોઈ રહ્યો. ત્યાં તો ઇજનેરનો અવાજ આવ્યો 'ચા પીવા ચાલો.' એટલે બલૂનને જોવું પડતું મૂકી સનત તરત મેજ તરફ વળ્યો. તેઓ બધા એક નાના મેજની આસપાસ ગોઠવાયા. ચા પીતાપીતા પ્રોફેસરે એક નવી વાત શરૂ કરી. 'તને ખ્યાલ હશે, સનત, કે ૧૯૧૪ના વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ફ્લૅન્ડર્સમાં એક ખૂબ જ દારુણ તોપયુદ્ધ થયું હતું. આ તોપ ફૂટવાના અવાજ ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ કિનારા સુધી સંભળાયા હતા, જ્યારે વચમાં આવતા ફ્રાન્સના કિનારા પરના થોડા ભાગમાં સંભળાયા નહોતા.' આ બનાવથી વૈજ્ઞાનિકો ખૂબ જ વિચારમાં પડી ગયા હતા. એટલે દૂર સુધી એ અવાજ કઈ રીતે સંભળાય? અને તે પણ વચલા પ્રદેશમાં સંભળાતો ન હોય ત્યારે? આ વિષયમાં બીજી કોઈ રીતે તો શોધખોળ કરવી શક્ય નહોતી; પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ જ્યારે પૂરું થયું ત્યારે દરેક સરકારની સામે, લડાઈના સમય દરમ્યાન ભેગા થયેલા અનર્ગળ દારૂગોળાનું શું કરવું એ પ્રશ્ન ખડો થયો. આ વખતે થોડાક વૈજ્ઞાનિકોને એ વિચાર આવ્યો - આ દારૂગોળાનો ઉપયોગ આ વિષયમાં શોધખોળ કરવામાં કર્યો હોય તો? ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની સરકાર આ બાબતમાં સંમત થઈ. પરિણામે જે શોધખોળો થઈ એ પરથી એવું નક્કી થઈ શક્યું કે જેમ રેડિયોના મોજાં વાતાવરણના કોઈ પડમાંથી પરાવર્તિત થઈને પાછાં આવે છે તેમ અવાજનાં મોજાં પણ વાતાવરણના લગભગ ૩૦ માઈલ ઊંચા એક પડમાંથી પરાવર્તિત થઈને પાછાં આવે છે, અને અવાજો દૂર સુધી સંભળાય છે. જે વચલા થોડા પ્રદેશમાં આ પરાવર્તિત મોજાં પહોંચી શક્તાં નથી ત્યાં કશા અવાજો સંભળાતા નથી.'

પ્રોફેસરે પૂરું કર્યું એટલે સનતે પૂછ્યું 'શું રેડિયોના મોજાં પણ ચાળીસ માઈલની ઊંચાઈએથી પરાવર્તિત થાય છે?'

'ના, રેડિયોના મોજાંને પરાવર્તિત કરનારા પડો ૬૦ અને ૨૦૦ માઈલની વચ્ચે આવેલા છે. જ્યારે રેડિયોની શરૂઆત થઈ ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે હિંદમાંથી મોકલવામાં આવતું સંગીત અમેરિકામાં સંભળાય એ શક્ય નથી, કારણ કે રેડિયોના મોજાં સીધી લીટીમાં મુસાફરી કરે છે, અને પૃથ્વી ગોળ છે. પરંતુ પ્રયોગો કરતાં કરતાં જ્યારે યુરોપના કાર્યક્રમો અમેરિકાના દેશોમાં સંભળાવા લાગ્યા ત્યારે તે સમજાવવાનો એક જ રસ્તો હતો અને તે એ કે આ મોજાંને પરાવર્તિત કરનારૂં કોઈ પડ વાતાવરણમાં હોવું જોઈએ. અનેક પ્રયોગો પછી આવા ચાર મુખ્ય પડો વાતાવરણમાં છે એમ સાબિત થયું છે. આમાનું ચોથું પડ તો દિવસ દરમ્યાન સૂર્યના જાંબુવાતીત કિરણોની અસરથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રે પાછું અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ચાર પડો જુદીજુદી જાતની તરંગ-લંબાઈ (wave-length)ના મોજાંને પરાવર્તે છે. આ ચાર પડો વિદ્યુતમય છે.'

'અવાજનું પરાવર્તક પડ પણ વિદ્યુતમય છે?' સનતે પૂછ્યું.

'ના, અવાજના પરિવર્તન માટે વિદ્યુતમય પડની જરૂર પડતી નથી. અવાજ જે માધ્યમ (medium)માંથી પસાર થતો હોય તેના ઘનત્વ કે ઉષ્ણતામાનમાં જો ફેર પડે તો અવાજ ત્યાંથી પરાવર્તિત થાય છે. ત્રીસ માઈલની ઊંચાઈએ હવાનું ઉષ્ણતામાન વધે છે. અને પરિણામે ત્યાંથી અવાજના મોજાંનું પરાવર્તન થાય છે.'

હજુ તો આમ વાતો ચાલે છે ત્યાં સનતને આકાશમાંથી અસ્ત્રાસ્ત્ર ઊતરતું હોય એવું લાગ્યું. અમારા રૉકેટ સાથે એ અસ્ત્રાસ્ત્ર અટકાશે તો? અને અમારૂં રૉકેટ સળગી ઊઠશે તો? તે બંને મિનિટ તો બોલી પણ ન શક્યો. પરંતુ તેણે જોયું કે તેમાંથી રૉકેટને બચા-

જવા માટે ઇજનેર ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. અચાનક તેની આંખ અંજાઈ ગઈ અને તેણે આંખો બંધ કરી દીધી—ગનગનાટ કરતી આગ ચાલી ગઈ અને તેઓ બચી ગયા!

ઇજનેરે કપાળેથી પરસેવો લૂછ્યો. પ્રોફેસર એ શાંત થતી આગ તરફ જોઈ રહ્યા ને પછી બોલ્યા 'જેના ડરને અંગે ચંદ્રમા પર જનારા માણસોને અહીંથી અનેક તૈયારીઓ કરવી પડે છે તેવો એ ખરતો તારો છે. તેં આકાશમાં ઘણી વાર ખરતા તારાના પ્રકાશિત લીસોટા જોયા હશે, પણ કદી ખ્યાલ આવ્યો છે ખરો કે એ આટલા ભયંકર હશે? ખરતા તારાની ઝડપ એટલી હોય છે (બંદૂકની ગોળી કરતાં લગભગ સો ગણી) કે હવાના ઘર્ષણને અંગે જે ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી એ સળગી ઊઠે છે, જેમ આપણે વાંચીએ છીએ કે કોઈ તોફાનમાં ઝાડની બે ડાળીઓ વચ્ચેના ઘર્ષણને અંગે પ્રકટતા અગ્નિથી આખાં ને આખાં જંગલો સળગી ઊઠે છે. આ ઉલ્કાઓની ઝડપ સેકંડના કમથી આઠ માઈલની હોય છે. જેમ વાતાવરણ આપણને જાંબુપારીત કિરણોની ખરાબ અસરથી બચાવે છે, તેમ આ ઉલ્કા (meteor) અને ખરતા તારા (shooting stars)થી પણ તે આપણને બચાવે છે; કારણકે જો વાતાવરણ ના હોત અને ઉપર ને ઉપર સળગી ઊઠ્યા વગર આ ખરતા તારાઓ જો નીચે આવી શકતા હોત તો બંદૂકની ગોળી જેવડા નાનાનાના તેના ટુકડા પણ માણસનું માથું ભાંગી નાખે એટલા વેગથી આવતા હોત. ચંદ્ર ઉપર વાતાવરણ નથી, એટલે ત્યાં ખરતા તારાઓ બધા માથા પર જ આવે. એટલે જ આગળ કહ્યું તેમ ચંદ્રપ્રવાસીઓને ચંદ્રમાં બહુ મજા આવે તેવું નથી. વાતાવરણને અંગે દર અબજમાંથી એક જ ખરતો તારો પૃથ્વીની સપાટી પર પહોંચી શકે છે, અને તે પણ ઘસાઈઘસાઈને એકદમ નાનો થઈને. આ ખરતા તારા પૃથ્વી પરથી લગભગ સો માઈલની ઊંચાઈએ નરી આંખે દેખાતા શરૂ થાય છે અને સળગી ઊઠતા શરૂ થાય છે ત્યાંથી તે લગભગ વીસ માઈલની આસપાસ તેમની ગતિ મંદ પડી જાય ત્યાં સુધી દેખાય છે. આ ખરતા તારાનું ઉષ્ણતામાન લોઢું ગાળવાની ભઠ્ઠીની અંદરના ઉષ્ણતામાન કરતાં પણ ક્યાંય વધારે હોય છે.

પણ 'ખરતા તારા'ના નામ પરથી તું રખે એમ માની લેતો કે ગયે રાત્રે દેખાતા તારાઓમાંથી કોઈ ખરી ગયા હશે. જે અનેક ધૂમકેતુઓ સૂર્યની પરિક્રમા કરે છે તેમાંના કોઈ ધૂમકેતુ ગુરુ કે એવા બીજા કોઈ મોટા ગ્રહોની નજીક આવી જાય છે ત્યારે તેના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે. આ ટુકડાઓ અવકાશમાં જૂના ધૂમકેતુની કક્ષામાં આડા-અવળા રખડતા હોય છે. તેમના રસ્તામાં જ્યારે ફરતા ફરતા પૃથ્વીનું વાતાવરણ આવી જાય છે ત્યારે આપણને તે ખરતા તારાઓ જણાય છે.'

આ પ્રમાણે તેઓ બંને વાતચીત કરી રહ્યા હતા તે દરમ્યાન તેમના ઇજનેરે રૉકેટનું સુકાન ઉત્તર બાજુ ફેરવ્યું હતું અને તેઓ ધીમેધીમે ઉપર જવાની સાથેસાથે ઉત્તર ધ્રુવ બાજુ જતા હતા. ઉત્તર ધ્રુવ હજુ દૂર હતો, ત્યાં અનંતની નજરે જે દૃશ્ય પડ્યું તે જોઈને તેના આનંદાશ્ચર્યનો પાર જ ન રહ્યો. એ દૃશ્ય એટલું તો સુંદર હતું, એમાં એટલું તો રંગવૈચિત્ર્ય ભર્યું હતું કે એક વખત તો અનંતને થયું કે જગતની જે સુંદરતમ ચીજ છે એને મેં નિહાળી લીધી છે,—હવે પ્રાણ જાય તો તેની પણ પરવા નહિ. પ્રોફેસર પણ તેની પાસે આવીને નિસર્ગદેવીનું આ મનોહર સર્જન નિહાળી રહ્યા હતા. થોડી વાર સુધી આશ્ચર્યપાન કર્યા પછી પ્રોફેસરે કહ્યું

'આ અરુણા (Aurora ઑરોરા) છે. પૃથ્વી પરથી પણ એ ઉત્તર અક્ષાંશ પરથી જોઈ શકાય છે. જો તેં કોઈ ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોની મુસાફરીનું વર્ણન વાંચ્યું હશે તો તેમાં આવી અરુણાની પ્રશસ્તિ તેં તેમાં જરૂર વાંચી હશે. વિશ્વકિરણો તથા સૂર્યમાંથી પૃથ્વીમાં આવતા કેટલાક વિદ્યુતમય કણો પૃથ્વીના લોહચુંબકત્વને લીધે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ ખેંચાઈ જાય છે અને તે મારફત અરુણાની આ મનોહર આકૃતિ ઊભી થઈ છે. અરુણા એ જુદીજુદી ઊંચાઈએ થાય છે. ૫૦થી ૨૦૦ માઈલ અને ઉપરથી ૬૦૦ માઈલ. ખૂબ જ ઊંચે થતી અરુણાને સૂર્ય-પ્રકાશિત (Sun lit) અરુણા કહે છે, કારણકે એટલી ઊંચાઈએ તો રાત્રે પણ સૂર્યપ્રકાશ ત્યાં પહોંચી શકે છે. એ પ્રકાશ અને વિદ્યુત-કિરણોના સંગમમાંથી અરુણા ઉત્પન્ન થાય છે.'

એટલામાં ઇજનેરે આવીને કહ્યું 'અત્યારે આપણે લગભગ સોએક માઈલની ઊંચાઈએ છીએ. હવે આગળ જવું હિતાવહ નથી, કારણકે લગભગ સોએક માઈલની ઊંચાઈએ વાતાવરણનું ઉષ્ણતામાન ઘણું વધારે જલદી થઈ જાય છે અને ઉપર જતાં વધતું જ જાય છે, એટલે હવે આપણે નીચે ઊતરીએ તો સારું.'

પ્રોફેસરે કહ્યું 'બરાબર, હવે આપણે નીચે ઊતરવું જ જોઈએ. ચાલો, બધાને વિમાનની છત્રી ગોઠવી દો. અનંત, રશિયન લોકો કેટલાક માઈલ કરતાં પણ વધારે ઊંચાઈએથી પડ્યા હતા, આપણે ફક્ત સો માઈલથી પડવાનું છે.'

અનંતને તો હા-ના કશું કહેવાનું જ નહોતું. ધ્રુજતે હાથે તેણે વિમાની છત્રી લીધી. ઇજનેરે રૉકેટનું યંત્ર બંધ કર્યું અને રૉકેટ નીચે પડવું શરૂ થયું. શરૂઆતમાં ધીમેધીમે. પણ પછી તો ઝડપ વધતી જ ગઈ. પ્રોફેસર ઊંચાઈમાપક યંત્ર પાસે, અમુક ઊંચાઈ આવે ત્યારે બધાને trap doorsમાંથી કૂદી પડવાનો આદેશ આપવા લાગ્યા. વિમાની છત્રી લઈને ઊભા હતા. મગજ બહેર મારી જાય એટલી ઝડપે તેઓ ઊતરતા હતા. આકાશનો રંગ બદલાતો હતો. સૂર્ય એકદમ ઝડપથી ક્ષિતિજ તરફ ધસ્યો જતો હતો—અરે, પણ આ બધું વિચારવા જેટલો વખત જ ક્યાં હતો? હમણાં પ્રોફેસરનો આદેશ આવશે ને જો એક સેકંડની પણ કૂદી પડતાં ઢીલ થઈ તો પૃથ્વી પરથી આખું આખું જેવડા ટુકડા શોધવા પણ મુશ્કેલ પડશે. રશિયનોની એ જ દશા ૧૯૩૪માં થઈ હતી ને? કદાચ આપણું પણ એવું....

'કૂદો!'

હો! પ્રોફેસરનો આદેશ! અનંત, રૉકેટની બહાર કૂદ્યો અને કૂદતાં જ તેણે વિમાની છત્રી ઉઘાડી. ધીમેધીમે તે આસમાનીથી એ નીચે ઊતરવા માંડ્યો. ક્યાં ગઈ એ ઝડપ? ક્યાં ગઈ એ અસ્થિરતા? ક્યાં ગયાં એ માનસિક નબળાઈ અને ડર? આ નીચે મુંબાઈનો દરિયો પણ દેખાય, હમણાં પગ અડશે, હવે તો માંડ પાંચ દસ વારની જ ઊંચાઈ હશે, એ પગ અડ્યા—આ બીજું શું.... ..

આગગાડીની ખુરશીમાં સૂતેલા અનંતની આંખ ઊઘડી ગઈ. નાના પાને બેઠેલો પાણીનો પ્યાલો ઢોળાઈ ગયો હતો અને એ ટાઢા પથરાયેલા પાણીમાં તેનો પગ અડેલો હતો. બારી બહાર ઝૂકેલાં સોહતાં હતાં, પૂર્વમાં રક્તકિરણો અને ઉષા ખીલી રહી હતી એ તે સમયે ગાર્ડ અને પ્રાઈમસ નજીક થઈ ચા બનાવવા માટે સ્પિરિટનો ડબ્બો શોધતા તેણે જોયું આખું

ગુલાબરાય સી. પારેખ
અને એમ. એન. પારેખ

પોતાની નિષ્ફળતાની કબૂલાત ઘણી વાર સફળતાનું પહેલું પગથિયું બની રહે છે.
દાન એ માણસનું મનુષ્યત્વ બગાડવાનો સાદો ને સરળ રસ્તો છે

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્ર

'કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર નૂભાઈ મો. પટેલ બારડોલી

137 Heward Avenue TORONTO (Ontario, Canada)
Dec. 31, 1940

પ્રિય નૂ,

તમારા છેલ્લા પત્રનો આ જવાબ લખું છું. આજે ક્રિસ્મસ પૂરી થાય છે, છતાં બરફ બહુ થોડો પડ્યો છે. ક્રિસ્મસમાં પણ ઓછો દેખાય છે. બરફનું નામ નથી. તમારે ત્યાં વરસના કોઈ ભાગમાં બરફ પડે ખરો? હિંદુસ્તાનનાં છોકરાછોકરીઓએ કદી સાન્ટા ક્લૉઝનું નામ સાંભળ્યું નહિ હોય. એ એક લોકકલ્પિત પાત્ર છે અને તે યુરોપમાં થઈ ગયા. તેનું કામ લોકોને સુખી બનાવવાનું હતું. હજુ પણ બાળકો તેને યાદ કરે છે, કારણ કે ક્રિસ્મસમાં તેમને માટે તે રમકડાં લાવે છે. હિંદમાં તેને મળતું કોઈ પાત્ર છે કે?

તમારા પત્રમાં તમે અહીંની કૅનેડિયન ગવર્નમેન્ટ વિષે લખવા કહ્યું છે, પણ હું જ તે વિષે બહુ જાણતો નથી; છતાં જાણું છું તેટલું લખીશ. અમારે ત્યાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અથવા હિંદુસ્તાન બેમાંથી એકને મળતું બંધારણ નથી. કંઈક બ્રિટનને મળતું ખરું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રતિનિધિત્વવાળું બંધારણ છે, જ્યારે અમારે ત્યાં જવાબદાર ગવર્નમેન્ટ છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એક પક્ષ પાંચ વર્ષની પૂરી મુદત સુધી હોદ્દા પર રહી શકે છે; પછી ભલેને તેમનું કોઈ બિલ આખું ખોટું થયું હોય. આ જ કારણથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કેટલાયે પ્રમુખોનાં નામ ગાળોએ વીંધાયાં છે. લોકોની બહુમતિ તેમનાથી અકળાય તોપણ પાંચ વર્ષ સુધી તો તેઓ હોદ્દા પરથી દૂર થાય જ નહિ. તમે જાણતા જ હશો કે હાલના પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ ત્રીજી વારના ચૂંટાયા છે.

પણ અમારે અહીં કૅનેડામાં તો એકાદ ધારો પસાર ન થઈ શક્યો તો આખું પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપી દે અને જે પક્ષ મજબૂત હોય તે નવું પ્રધાનમંડળ રચે. વડા પ્રધાન જ પોતાના પક્ષમાંથી ચૂંટણી કરે છે. કોઈ આવો ધારો પાછો પડે ત્યારે પ્રધાનમંડળમાં માત્ર ખાતાના ફેરફારો થાય,—ન્યાય, કેળવણી, વેપાર, નાણું, અર્થખાતું વગેરેમાં. અમારી પાર્લમેન્ટમાં બેસનારા બધા પક્ષો ને સભ્યોની ચૂંટણી પ્રજાજનો જ કરે છે. હાલ અહીં સત્તા પર આવેલ લિબરલ પક્ષના નેતા વિલિયમ લીઑન મૅકેન્ઝી કિંગ છે, તેથી તે કિંગ ગવર્નમેન્ટ કહેવાય છે. સામે જે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષ છે તેના નેતા મિ. હૅનસન છે. આ મૅકેન્ઝી કિંગનો દાદો ટૉરોન્ટોનો મેયર ને એક બળવાખોર હતો. તેણે ઈ. ૧૮૩૭માં ટૉરોન્ટો કબજે કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને જવાબદાર રાજતંત્ર લાવવામાં તેનો બહુ ફાળો હતો.

મેં તમને જે ફાઉન્ટન પેન મોકલી છે તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં બનેલી છે. કૅનેડામાં ફાઉન્ટન પેન બહુ નથી બનતી, કારણ કે યુ. સ્ટે.માંથી ખૂબ સસ્તે ભાવે તે આયાત થાય છે. આ પેનમાં નવી કરામત એ છે કે તેમાં માત્ર પાણી ભરવાથી લખી શકાય છે. અંદર જે રસાયણ છે તેને લીધે શાહી આપમેળે બની જાય છે. હું પોતે ફાઉન્ટન પેન વાપરતો નથી; ટાંક કલમથી વધારે સારું લખી શકાય છે.

કેટલીયે ચીજો અહીં એવી મળે છે કે જે કૅનેડામાં બને છે કે યુ. સ્ટે.માં તે વિષે અમે કંઈ જાણતા નથી, કારણ કે એક જ જાતની ચીજો બંને મુલકમાં બની શકે છે. યુ. સ્ટે.નાં પણ કૅનેડામાં કેટલાંયે કારખાનાં છે અને તેથી સરહદ પસાર કરતાં આપવાની જકાત બચે છે. આ જકાતખાતાને લઈને ઘણો ફાયદો કૅનેડામાં થાય છે અને પરદેશી માલ દૂર રાખી શકાય છે.

તમે મને હિંદુસ્તાનના ચિત્રોવાળા થોડાં પોસ્ટકાર્ડ મોકલશો? હું તમને થોડાં માસિક હવે પછી મોકલીશ. આ વખતે એક વિનોદી માસિક મોકલું છું. તેમાં વચલાં પાનાંઓ પર પત્રમિત્રોનાં ઉમેદવાર છોકરાછોકરીઓનાં સરનામાં છે. તમારે તેમને લખવું હોય તો થોડાને પોસ્ટ કાર્ડ લખજો.

તમે કૃપા કરી બીજાને મારું નામ પત્રમિત્ર તરીકે ન આપતા, કારણ કે મને હમણાં બહુ મળી ગયા છે.

તમે મને થોડો ઇતિહાસ લખી મોકલવા કહ્યું છે, પણ તમે સ્પષ્ટ નથી કર્યું કે તમે મારો ઇતિહાસ માગો છો - મારા દેશનો? ઉનાળાની રજાઓમાં (જુલાઈ–ઑગસ્ટમાં) મારા પિતા અને ભાઈઓની સૅન્ડ ઍન્ડ ગ્રાવલ કંપની સાથે હું ગયો હતો. એ કંપની ટ્રાન્સ-કૅનેડા હાઈવે બાંધી રહી છે. આખા કૅનેડાની આરપાર જતો મોટર રોડ હજુ પૂરો થયો નથી. કુલ ૩૮૦૦ માઈલ ઉપર અત્યારે જ્યાં નામ છે ત્યાં સુધી અમારે રસ્તો પહોંચાડવાનો છે. ત્યાં વસ્તી માત્ર ૮૦૦ જણની છે.

દર અઠવાડિયે અમે નવ માઈલ દૂર બીજા શહેરમાં સિનેમા જોવા જતા હતા. નાનકડા પેલા ગામમાં તો કોઈ થીએટર નથી. પણ આ બીજું શહેર દસહજાર ૨૦૦૦ની વસ્તીવાળું છે. તમે નકશામાં જોશો તો લાઈન ઉપર તે જોઈ શકશો. હું કામ કરતો હતો ત્યાં અનેક પ્રજાઓના માણસો હતા. તેમાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ કૅનેડિયન, જરમન, આયરીશ, સ્કૉચ, સ્કૅન્ડિનેવિયન, ચેક, ડચ વગેરે.

મારા પિતા એક દુકાન ચલાવે છે. મારા ભાઈ નિવૃત્ત થયા છે ને તે ભાગીદાર બની કરવામાં મદદ કરે છે. વર્ષ પહેલાં કામ કરતાં એક અકસ્માતમાં તેણે એક આંખ ગુમાવી. મારે એક બેન છે તે ઘણી નાની છે અને હજુ નિશાળે જાય છે. તમારા બારડોલી વિષે કંઈક લખશો? મને નકશા ઉપર તે નામ નથી જડ્યું. બારડોલી મળ્યું ખરું.

કૅનેડામાં ૧૧ મિલિયન લોકો છે તેમાંની ૯૦% વસ્તી યુ. સ્ટે.ની હદ પરના ૨૦૦ માઈલ પર વસેલી છે. ૩ મિલિયન ફ્રેંચ બોલનારા છે. ૫ મિલિયન ઍંગ્લોસૅક્સન (અંગ્રેજ, આઇરિશ ને સ્કૉચ મળીને); બાકીના યુરોપિયનો છે જે કૅનેડામાં વસવા આવ્યા છે.

કૅનેડામાં પહેલાં વસવા આવનાર ફ્રેંચ લોકો હતા. ક્વિબેક શહેર ફ્રેંચ છે અને ૧૬૦૮માં સ્થપાયેલું કૅનેડાનું સૌથી જૂનું નગર છે.

કૅનેડાનું બીજા નંબરે મોટું શહેર ટૉરોન્ટો માત્ર ૧૦૬ વર્ષનું છે. મોન્ટ્રીયલ દુનિયામાં ફ્રેંચ બોલનારી પ્રજાનું ત્રીજા નંબરે આવતું અને કૅનેડાનું સૌથી મોટું શહેર ૧૬૪૨માં સ્થપાયું હતું.

તમે મને પોસ્ટકાર્ડો મોકલવાનું ભૂલતા નહિ. હું તેનો સંગ્રહ કરું છું. અફઘાનિસ્તાન, નેપાલ, ભૂતાન ને બર્મામાં ટિકિટો ચાલે છે ખરી? તમારી પાસે કોઈ આની છે?

આવતી કાલે ટૉરોન્ટોમાં દરેક જણ મેયરની ચૂંટણી માટે મત આપશે, કારણ કે દરેક નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે એ કામ થાય છે.

સારો, સલામ અને શુભ ઇચ્છા.

તમારો દોસ્ત [illegible]

તા.ક. તમારે વય કેટલું છે? આ પત્ર ટૂંક લખ્યો છે, નહિ? તમે ટિકિટ મોકલો તો હિંદુસ્તાનની અને નજીકના દેશોની જ મોકલજો. આભાર સાથે. નવું વર્ષ સુખરૂપ હો.

જવા માટે એન્જિનેર ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. અચાનક તેની આંખ ઉઘડી ગઈ અને તેણે આંખો બંધ કરી દીધી—સનસનાટ કરતી ગાન ચાલી ગઈ અને તેઓ બચી ગયા.'

એન્જિનેરે કપાળેથી પરસેવો લૂછ્યો. પ્રોફેસર એ અનંતની આંખ તરફ જોઈ રહ્યા ને પછી બોલ્યા 'જેના ડરને અંગે ચંદ્રમા પર જનારા માણસોને અહીંથી અનેક તૈયારીઓ કરવી પડે છે તેવો એ ખરતો તારો છે. તેં આકાશમાં ઘણી વાર ખરતા તારાના પ્રકાશિત લીસોટા જોયા હશે, પણ કદી ખ્યાલ આવ્યો છે ખરો કે એ આટલા ભયંકર હશે? ખરતા તારાની ઝડપ એટલી હોય છે (બંદૂકની ગોળી કરતા લગભગ સો ગણી) કે હવાના ઘર્ષણને અંગે જ ગરમી ઉત્પન્ન થાય કે તેનાથી એ સળગી ઊઠે છે, જેમ આપણે વાંચીએ છીએ કે કોઈ તોફાનમાં ઝાડની બે ડાળીઓ વચ્ચે થતા ઘર્ષણને અંગે પ્રકટતા અગ્નિથી આખાં ને આખાં જંગલો સળગી ઊઠે છે. આ ટુકડાઓની ઝડપ સેકંડના દસથી સાઠ માઈલની હોય છે. જેમ વાતાવરણ આપણને [illegible] કિરણોની ખરાબ અસરથી બચાવે છે, તેમ આ ઉલ્કા (meteor) અને ખરતા તારા (shooting stars)થી પણ તે આપણને બચાવે છે, કારણ કે જો વાતાવરણ ના હોત અને ઉપર ને ઉપર સળગી ઊઠ્યા વગર આ ખરતા તારાઓ જો નીચે આવી પડતા હોત તો બકરીની લીંડી જેવડા નાનાનાના તેના ટુકડા પણ માણસનું માથું ભાંગી નાંખે એટલા વેગથી આવતા હોત. ચંદ્ર ઉપર વાતાવરણ નથી, એટલે ત્યાં ખરતા તારાઓ બધા માથા પર જ આવે. એટલે જ આગળ કહ્યું તેમ ચંદ્રપ્રિયોને ચંદ્રમાં બહુ મજા આવે તેવું નથી. વાતાવરણને અંગે દર ૨૦ ખર્વમાંથી એક જ ખરતો તારો પૃથ્વીની સપાટી પર પહોંચી શકે છે, અને તે પણ ઘસાઈઘસાઈને એકદમ નાનો થઈને. આ ખરતા તારાઓ પૃથ્વી પરથી લગભગ સો માઈલની ઊંચાઈએ નજરે આવવા શરૂ થાય છે અને સળગી ઊઠવા શરૂ થાય છે ત્યાંથી તે લગભગ પચાસ માઈલની આસપાસ તેમની રાખ થઈ જાય ત્યાં સુધી દેખાય છે. આ ખરતા તારાનું ઉષ્ણતામાન લોઢું ગાળવાની ભઠ્ઠીની અંદરના ઉષ્ણતામાન કરતા પણ ક્યાંય વધારે હોય છે.

પણ 'ખરતા તારા'ના નામ પરથી તું રખે એમ માની લેતો કે રાત્રે ઊંચે દેખાતા તારાઓમાંથી આ ખરી પડી ગયા હશે. જે અનેક ધૂમકેતુઓ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેમાંનો કોઈ ધૂમકેતુ તૂટે કે એવા બીજા કોઈ મોટા ગ્રહોની નજીક આવી જાય છે ત્યારે તેના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે. આ ટુકડાઓ અવકાશમાં મૂળ ધૂમકેતુની કક્ષામાં આંટા-ફેરા રખડતા હોય છે. તેમના રસ્તામાં જ્યારે ફરતા ફરતા પૃથ્વીનું વાતાવરણ આવી જાય છે ત્યારે આપણને તે ખરતા તારાઓ જણાય છે.'

આ પ્રમાણે તેઓ બંને વાતચિત કરી રહ્યા હતા તે દરમ્યાન તેમના એન્જિનેરે રૉકેટનું સુકાન ઉત્તર બાજુ ફેરવ્યું હતું અને તેઓ ધીમેધીમે ઉપર જવાની સાથેસાથે ઉત્તર ધ્રુવ બાજુ જતા હતા. ઉત્તર ધ્રુવ હવે દૂર હતો. ત્યાં અનંતની નજરે જે દૃશ્ય પડ્યું તે જોઈને તેના આનંદાશ્ચર્યનો પાર જ ન રહ્યો. એ દૃશ્ય એટલું તો સુંદર હતું, એમાં એટલું તો ભવ્યલાલિત્ય ભર્યું હતું કે એક વખત તો અનંતને લાગ્યું કે જગતની જે સુંદરતમ ચીજ છે એને મેં નિહાળી લીધી છે,—હવે પ્રાણ જાય તો તેની પણ પરવા નહિ. પ્રોફેસર પણ તેની પાછળ આવીને નિસર્ગદેવીનું આ મનોહર સર્જન નિહાળી રહ્યા હતા. ક્યાંય સુધી અવલોકન કર્યા પછી પ્રોફેસરે કહ્યું.

'એ અરુણા (Aurora બૉરિયાલિ) છે. પૃથ્વી પરથી પણ એ ઉત્તર આકાશ પરથી જોઈ શકાય છે. તેં તે કોઈ ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોની નજીકનું વર્ણન વાંચ્યું હશે તો તેમાં આવી અરુણાની પ્રશસ્તિ તેં તેમાં જ વાંચી હશે. વિદ્યુત્કિરણો તથા સૂર્યમાંથી પૃથ્વીમાં આવતા કેટલાક વિદ્યુતભાર [illegible] પૃથ્વીના લોહચુંબકત્વને લીધે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ ખેંચાઈ જાય છે અને તે કારણે અરુણાની આ મનોહર આકૃતિ ઊભી થઈ છે. અરુણા એ જુદીજુદી ઊંચાઈએ થાય છે. પચાસ ૬૦ માઈલે અને ઉપરથી ૬૦૦ માઈલ ખૂબ જ ઊંચે થતી અરુણાને સૂર્ય-પ્રકાશિત (Sun lit) અરુણા કહે છે, કારણ કે એટલી ઊંચાઈએ તો રાત્રે પણ સૂર્યપ્રકાશ ત્યાં પહોંચી શકે છે. એ પ્રકાશ અને વિદ્યુત કિરણોના સંગમમાંથી અરુણા ઉત્પન્ન થાય છે.'

એટલામાં એન્જિનેરે આવીને કહ્યું 'અત્યારે આપણે લગભગ એંશી માઈલની ઊંચાઈએ છીએ. હવે આગળ જવું હિતાવહ નથી, કારણ કે લગભગ એંશી માઈલની ઊંચાઈએ વાતાવરણનું ઉષ્ણતામાન ૯૦૦ અંશ જેટલું થઈ જાય છે અને ઉપર જતા વધતું જ જાય છે, એટલે હવે આપણે નીચે ઊતરીએ તો સારું.'

પ્રોફેસરે કહ્યું 'બરાબર, હવે આપણે નીચે ઊતરવું જ જોઈએ. ચાલો, બધાને વિમાનની છત્રી આપી દો. અનંત, રશિયન લોકો [illegible] દસ માઈલ કરતા પણ વધારે ઊંચાઈએથી પડ્યા હતા, આપણે ફક્ત સો માઈલથી પડવાનું છે.''

અનંતને તો હા—ના કશું કહેવાનું જ નહોતું. યંત્રને હાથે તેણે વિમાની છત્રી લીધી. એન્જિનેરે રૉકેટનું યંત્ર બંધ કર્યું અને રૉકેટ નીચે પડવું શરૂ થયું શરૂઆતમાં ધીમેધીમે, પણ પછી તો ઝડપ વધતી જ ગઈ. પ્રોફેસર ઊંચાઈમાપક યંત્ર પાસે, અમુક ઊંચાઈ આવે ત્યારે બધાને trap doorsમાંથી કૂદી પડવાનો આદેશ આપવા હાથમાં વિમાની છત્રી લઈને ઊભા હતા. સમય જાણે ભારે થઈ જાય એટલી ઝડપે તેઓ ઊતરતા હતા. આકાશનો રંગ બદલાતો હતો. સૂર્ય એટલી ઝડપથી ક્ષિતિજ તરફ ધસ્યો જતો હતો—અરે, પણ આ બધું વિચારવા જોવાનો વખત જ ક્યાં હતો? હમણાં પ્રોફેસરનો આદેશ આવશે ને જો એક સેકંડની પણ કૂદી પડતા ઢીલ થઈ તો પૃથ્વી પરથી આખું આખું જેવડા ટુકડા શોધવા પણ મુશ્કેલ પડશે. રશિયનોની એ જ દશા ૧૯૩૪માં થઈ હતી ને? કદાચ આમારું પણ એવું. .

'કૂદો''

લો 'પ્રોફેસરનો આદેશ' અનંત, રૉકેટની બહાર કૂદ્યો અને ફટાફટ વિમાની છત્રી ઉઘાડી ધીમેધીમે ને આસાનીથી એ નીચે ઊતરવા માંડ્યો. ક્યાં ગઈ એ ઝડપ? ક્યાં ગઈ એ અસ્થિરતા? ક્યાં ગયા એ માનસિક નબળાઈ અને ડર? આ નીચે મુંબાઈના દરિયાનું પાણી દેખાય, હમણાં પગ અડશે, હવે તો માંડ પાંચ દસ વારની જ ઊંચાઈ હશે, એ પગ અડ્યો—આ બીજું લાગ્યું.......

આરામખુરશીમાં સૂતેલા અનંતની આંખ ઊઘડી ગઈ. નાકા પાસે ભરેલો પાણીનો પ્યાલો ઢોળાઈ ગયો હતો અને ઓરડામાં પથરાયેલા પાણીમાં તેનો પગ આળોટતો હતો. બારી બહાર કબૂતરો બોલતા હતા, જે એમાં રજકણોને અને કૃપા ગોઠી રહી હતી એ તે સમજી ગયો અને પ્રાઈમસ નજીક લઈ ચા બનાવવા માટે સ્પિરિટનો શીશો શોધતાશોધતા તેણે બગાસું ખાધું.

ગુલાબરાય સી. પારેખ
અને એમ. એન. પારેખ

પોતાની નિષ્ફળતાની કબૂલાત ઘણી વાર સફળતાનું પહેલું પગથિયું બની રહે છે.

દાન એ માણસનું મનુષ્યત્વ બતાવવાનો સાદો ને સરળ રસ્તો છે.

અભ્યાસ પૂરો કર્યાં પછી શ્રી વાડીઆએ ભૂસ્તરવિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકેની પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત જમ્મુ (કાશ્મીર)માં કરી હતી ત્યાં ઈ. ૧૯૦૭થી ૧૯૨૦ સુધીના ચૌદ વર્ષો સુધી અધ્યાપક તરીકે કામ કરી ૧૯૨૧માં ભરાએલી વિજ્ઞાન પરિષદના ભૂસ્તર વિભાગના તેઓ પ્રમુખ બન્યા હતા તે પછી એ જ વર્ષે હિંદી સરકારના ખાસ આમંત્રણથી જમ્મુની કૉલેજની નોકરી છોડી, કલકત્તામાં આવેલા હિંદી ભૂસ્તર સંશોધનખાતા (Geological Survey of India)માં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે જોડાયા અને છેક ૧૯૩૮માં નિવૃત્ત થતા સુધી એ હોદ્દા ઉપર તેઓ રહ્યા. એ મુદત દરમ્યાન તેમણે નૉર્થ વેસ્ટ પંજાબ, હઝારા, કાશ્મીર, ગીલજીત પ્રદેશ (હિમાલય) અને વઝીરીસ્તાનના કેટલાક ભાગોના ભૂસ્તરનું અન્વેષણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૪ સુધી અવશેષવિશારદ (Palaeontologist) તરીકે પણ એમણે કામ કર્યું છે એમના કામથી મુગ્ધ બનીને ઈ. ૧૯૩૪માં લંડનની ધ રૉયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાઈટીએ એમને 'ધી બેક ઍવોર્ડ' અર્પણ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૩૭મા મૉસ્કોમાં યોજેલી આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂસ્તર પરિષદમાં લેનિનગ્રાડની કારોબારી સમિતિના આમંત્રણથી, કાશ્મીરી હિમાલયની ભૂસ્તરીય રચના ઉપર ખાસ વ્યાખ્યાન આપવા માટે તે ગયા હતા ૧૯૩૬થી ૧૯૩૮ સુધી 'જ્યૉલૉજિકલ, માઇનિંગ ઍન્ડ મેટલર્જિકલ સોસાયટી ઑવ્ ઇન્ડિયા'ના એ પ્રમુખ હતા ૧૯૩૬થી ૧૯૩૭ સુધી 'માઇનિંગ ઍન્ડ જ્યૉલૉજિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઑવ્ ઇન્ડિયા'ના ઉપપ્રમુખ હતા. ઈ. ૧૯૩૮માં ભરાએલી હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદમા બીજી વાર ભૂસ્તર વિભાગમાં તે પ્રમુખ બન્યા હતા.

૧૯૩૮માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી એ જ વર્ષે એમની સીલોન સરકારના ખનીજ વિષયક સલાહકાર (Mineral Adviser) તરીકે સીલોનમા નિમણૂક થઈ. તેઓ હજુ ત્યાં જ છે અને છેલ્લાં ૨-૩ વર્ષમા સીલોનના ભૂસ્તરવિષયક શોધખોળ કરી છે.
(પ્રકૃતિ) —રતિલાલ ખરાદી

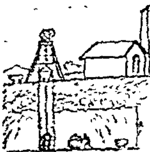
કોલસાની ખાણો

પૃથ્વીના પેટાળમાં હજારો ફૂટ ઊંડે વિવિધ અનેક પ્રકારના ખનીજ દ્રવ્યો મેળવવાની માનવીની અનુપમ આકાંક્ષાઓ અને તે માટેના સાહસથી આપણે સુપરિચિત છીએ. લાખો વર્ષથી કાળના ખપ્પરમાં દટાતી વનશ્રી ને પૃથ્વીની વિવિધ પ્રકારની રાસાયનિક અસરોથી માનુષને નાનાવિધ ધાતુઓ અને ખનીજો સાંપડ્યા છે. પોતાના આધુનિક ઉદ્યોગમા કોલસો અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પોતાના દેશના તળ નીચે રહેલી આ સંપત્તિ મેળવવા જગતના સર્વ દેશના માનવીઓએ અથાગ પ્રયત્ન કર્યા છે ભારતવર્ષમા પણ કોલસા માટે રાણીગંજ ને ઝરિયાની ખાણો વિખ્યાત છે. પરંતુ પ્રાથમિક ભૂગોળનાં પાનાંમાંથી જાણેલી એટલી હકીકત ઉપરથી બહુ ઓછા માણસોને આ ખાણો, તેના વિસ્તાર અને તેને અંગેની વિવિધ માહિતીની જાણ હોય છે સૃષ્ટિના નિર્માતાની અને માનવીની મહેનતના અનેક નમુનાઓ જોઈ જેમ આપણે નવાઈ પામીએ છીએ, તેમ આ ખાણોની સૃષ્ટિ પણ માનવનાં અદ્ભુત સાહસ, હિંમત અને મહેનત વડે મેળવાની કુદરત માતાની પ્રસાદી છે. અર્વાચીન યુગના અનેક કારખાનાંઓ ને રેલવેને કોલસા જોઈએ જ. ઉપરાંત તેમજ કોલસામાંથી અનેક પ્રકારના રંગો, રસાયણો, વાયુઓ અને હીરા જેવી અમોલી વસ્તુઓ મળે છે અને તેનો ઉપયોગ માનવીઓ વિવિધ રીતે કરી રહ્યા છે. મોટી સરકારો, વ્યાપારીઓ અને કેટલા માનવોનાં સાહસ, મહેનત અને મજૂરીનો જ આ પરિપાક છે

આ ખનિજ પૃથ્વીના પેટાળમાં સો, બસો, પાંચસો, હજાર કે હજારો ફીટ નીચે જુદાંજુદાં અસ્તરો (seams)માં વિભક્ત છે. આધુનિક ઇજનેરો આ અસ્તરો પારખી શકે છે. મોટાંમોટાં કુવાઓ દ્વારા જમીનના પેટાળમા ઉતરી અંદર ખોદકામનું એક જબરૂ નગર વિધાન જ થાય છે આ કુવાઓ ખાણના વિસ્તાર પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે પણ બે કુવાઓ તો ખાસ આવશ્યક જ હોય છે. તેમા અંદર કામ કરતા મજૂરોને જવા માટે વીજળીક લિફ્ટ મશીન એન્જીનથી અંદર જતી ડોળી, ધાતુ જ મજબૂત લોખંડના વાયરોનાં દોરડાંથી ઉતારવા અને ઉપર લાવવામાં વપરાય છે આ ઉપરાંત અંદરનું હવામાન સાચવવા માટે મેલી હવા ઉપર ખેંચી શુદ્ધ હવા દાખલ કરવાની યોજના પણ હોય છે. અને તેને પાણીની નહેરોના માફક ખાણના એકથી બીજા વિભાગમા મોકલી હવામાન સાચવી રખાય છે. ખાણમા કામ કરનારાઓ પોતાની સાથે ઓઇલનું સાધન (લોખંડના ચોકઠામાં) એક બત્તી (Davis Safley Lamp) લઈ જાય છે તે ધાતુ ધીમો પ્રકાશ આપે છે, તે ઉપરાંત તેમાં એવી કરામત હોય છે કે ખાણમા કોઈવાર ઝેરી ગૅસ ઉત્પન્ન થાય તો તે તેની હાજરીથી આ દીવો ઓલવાઈ જાય છે. તેથી માણસ એની જગે ત્યાંથી ખસી જાય છે

ઘણા અનુભવો ખાણોમા માણસના ઝપાટેથી ઇજનેરો. દસ, વીસ કે તેથી વધુ ફીટની નાની ગલીઓ કે નળીઓ એકસરખી ઉપરાંત જાય છે ઉપરોક્ત ડોળીમા ખાણમાંથી ખોદેલો જથ્થો માલ ઉપર લઈ આવવા માટે એક નાની લોખંડની ગાડી લઈ મજૂરો નીચે લોડ કરે છે. અંદર જતા જ ડોળીના પગથીઆમા જ આવેલા કામનારી જેવા નાના પાટાઓ પર આ ટબનારી ધકેલીને એકઠી જુદીજુદી ચાલીઓમા ફેરવી ગાડામાં છે ખાણના અધિકારીઓને કોલસો ખોદનાર, તેને ડોળી સુધી લઈ જનાર અને ઉપર આવ્યા પછી બહાર (ટીપો) સુધી લાવનાર મજૂરોની વ્યવસ્થા કરી હોય છે તેમના હેતો પણ કામ મુજબ હોય છે.

કોલસાના અસ્તરો સામાન્યરીતે જુદાજુદા માળખાઓમાં ફૂટની રીતે જ બંધાએલાં જણાયા છે. આવા અસ્તરોને આધુનિક ઇજનેરો પોતાની કુનેહથી તોડે છે અને દરેક માળખામાંથી કોલસો ઉપાયા કરે છે. ઘણીવાર આવા બે માળખાની વચ્ચે કોલસો ફૂટનું જ પડ રહે છે ખાણોઆવાને દાખલો સામટાના ખાંભ પડેલો કોલસો મળી ડેચાની કરેજ પડે છે. વર્તમાનમા ઘણીવાર પાણી





ડાબી બાજુએ: કોલસાની ખાણમા ઉતરવાની ડોળી સમેત જમીન પરનો તથા ભૂપૃષ્ઠની અંદરનો દેખાવ બતાવે છે. જમણી બાજુએ: ખાણની અંદર ચૅમ્બરોના રૂપમાં કરવામાં આવતા ખોદકામનો નમુનો. ઇજનેરો ભોંયરા વિભાગથી કોરે રાખેલા કોલસાના થાંભલા છે.

જતાં જ રહે છે. આવા પાણીને બહાર ફેંકી દેવાના પંપો પણ અંદર મૂકવામાં આવે છે, જેથી અંદરનો વ્યવહાર સુગમ બને છે. જ્યારે સુધી અંદર સતત કામ કરી શકાય તેમ કોલસા આદિ ખાણોમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે. કોલસાના થર અને ભાવ પણ તેના કદ અને ગુણ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એથી વધુ ઉચ્ચ કોટિનો કોલસો કારખાનાઓમાં વપરાય છે.

ખાણ ખોદતાં પહેલાં તે જમીનની પૂરી મોજણી કરી, અગાઉ નકશાઓ જોઈને કામ થાય તો જ વધુ સુરક્ષિતતા અને સફળતા મળે છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ તે વધુ લાભકારક છે. આવી મોજણી કરવાના ખાસ ઓજાર હોય છે, અને તેમાં નકશાવિધાનમાં ગણતરીઓ પોતાનું મહત્ત્વ રાખે છે. તેમ આવી ખાણોના ઉપરીઓ, જે સામાન્ય રીતે ખાસ રીતિના ઈજનેર હોય છે, તેઓ પણ ખૂબ બુદ્ધિ તેમ ખાણોની રૂપરેખા સમજવું ન[?]માં રહે છે, અને તે મુજબ જ કામ ચાલવા દે છે. એ ગણિતની એ ખાણોની હદ પછી 'ઑડીટ'— એટલે કે પૃથ્વીનો એક ભાગ પર આક્રમ રીતે ગાળવો પડે છે. અંદરનું ખોદાણ પણ મોટા થાનકોના ફેરફાર ગાળીને ચાલીઓ (ગેલેરી)મા કરવામાં આવે છે અને ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક કરેલા હિસાબથી અગાઉથી નામ ચાલે છે. ભાવતાની ખાણમાં ઉતરીને આ બધું દેખતો ત્યારે બનતામાં પેસીને માનવીએ એક નવી સૃષ્ટિ જ ઊભી કરી પ્રક્રિયાની કોલસાની ખાણો કંઈ આદ દેશે નખાતી હતી ત્યારે યુરોપના નિષ્ણાત ઈજનેરોને બોલાવતા હતી. તે પછી ધીમે ધીમે હિંદી અને ગુજરાતી આધુનિક વેપારીઓએ તેમાં રસ લઈ પોતાની સાહસિકતાના ભાગરૂપે ક્યાંક અને આપણે એ બનતની બનાવો પોતાની છે. —નરેન્દ્ર રાવલ

ઉનાળામાં લાગતી 'લૂખ'

ઉનાળામાં ક્વચિત્ વખત 'લૂખ' વાતી જવાથી માણસ મૂર્છિત બની જાય છે અને કદીક મૃત્યુને વશ પણ થાય છે.

પ્રચંડ તાપમાં ખેતરમાં કામ કરતા ખેડૂતોને, અતિ તાપમાં મુસાફરી કરનારને, ઉઘાડે માથે તાપમાં ફરનારાઓને, જિંદા કે ચાર ખાનાઓમાં કામ કરનારાઓને અંદરના ગરમીની વચ્ચે તથા બહાર તાપ એ બનેના વાતથી શરીરનું પ્રમાણ અસહ્ય થઈ પડે છે ત્યારે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોના સમૂહથી થતા ઓરડાના આવેશનોને લઈને, આવામાં રહેલા સ્થાનનુંઓ ઉપર અસહ્ય બોજો થવાથી મૂર્છિત થતાં તથા મૃત્યુને વશ થતા મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. તેને માટે આયુર્વેદમાં કેટલાક તાત્કાલિક ઉપાય અને સરળ ઉપાયો બતાવ્યા છે:

૧ કીગડાનાં પાનને ખૂબ કચરી એક નવા વાસણમાં ગરમ પાણીમાં નાખી રાખવાથી ખૂબ ગરમ થશે તેમાં જે ફીણ ઉત્પન્ન થાય તે ફીણ આ કપડું ભીંજી લૂખ લાગેલ માણસના મસ્તક ઉપર મૂકવા કરવું.

૨ આંબલીના ખાસને જરા કચરી ઉપર પ્રમાણે ખૂબ પાણીમાં ગાળી તેનું ફીણ માથા પર અને પગને તળિયે લગાવવું.

૩ એક લીંબુ લીંબુ, સુરોખાર અને નવસાર એકમેક પાણીમાં નાખી તે ગળી જાય ત્યારે તેમાં કપડું ભીંજી મસ્તક ઉપર મૂકવું.

૪ બકરીનું દૂધ હાથપગનાં તળિયામાં ઘસવું અને માથા ઉપર પણ તેમાં કપડું ભીંજી મૂકવું.

૫ મેંદીના પાન કચરી તેની ચટણી પગને તળિયે ઘસવી.

૬ એક કે બે ડુંગળી વાટી ધીને, ગોળ બે ત્રણ વાર ખૂબ ચોળી અને તે ઘી પગનાં તળિયામાં તથા માથા ઉપર ખૂબ ઘસવું.

૭ ગરમીમાં જવા અગર કામ કરવા જવું પડે તો ડુંગળીના ટુકડા હાથ પાસે રાખવા.

૮ ડુંગળીનો રસ માથા અને ૧૫-૨૦ કાળા દ્રાક્ષ બન્નેનો ખૂબ વાટી તેમાં સાકર તેમાં પાણી નાખી કપડેથી ગાળી ગુપચી પીવાય માણસને આપવું.

૯ નદી કે તળાવમાં સેવાળ કે લીલ થાય છે તે પણ માથા ઉપર અને પગને તળિયે ઘણી ગુણકારી છે.

૧૦ મગની ફોતરી લઈ તેને કાચુંના ટેરવામાં વાટી સારી રીતે બનાવી જરા વાર કટોરીથી તેને ઢાંકી દેવી. તેમાં ગાંડરનાં મૂળ જરા પાણી તે વધુ કાળું દેખાય તો થોડું દૂધ તથા ખાંડથી નાખી તે રોગી માણસ (ગરીબ) પીવા આપવાથી તરત શરીરની અસર ના થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે ખજૂર તે પીપરનાં પાન પણ સારી અસર કરે છે. નાળિયેરનું પાણી પણ સારું છે.

આવા ઉપચારોમાંથી જે થઈ શકે તે ઉપચાર કરવાથી લૂખ લાગેલા તરત સાજા થશે અને તેના ભયંકર મનુષ્ય મૃત્યુમાંથી બચી જશે. (નિત્યમાં જનન) —શ્રી રમણલાલ વૈદ્ય

અલ-બિરૂની

જગતપ્રસિદ્ધ પૌર્વાત્ય વિદ્વાન અલ-બિરૂનીનું હજાર વર્ષ પહેલાંનું લખાયેલ એક પુસ્તક હિંદના પુરાતત્ત્વ ખાતાને હાથ લાગ્યું છે. આ પુસ્તકમાં હિંદ તથા પર્શિયાના દેશોની ભૌગોલિક, સામાજિક તથા વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિની નોંધ કરવામાં આવી છે.

અલ-બિરૂનીને ૧૧મી સદીનો શ્રેષ્ઠતમ વિદ્વાન માનવામાં આવે છે. તેણે આખા એશિયાની મુસાફરી કરી હતી તથા તેને અનેક ભાષા પર પ્રભુત્વ હોઈ ઘણો સમય તે ખૂબ ભણી જતો. આથી હિંદ સંબંધી ભાષા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ તથા માન્યતાઓનું તેને ગહન જ્ઞાન હતું. તેણે જે જે લખ્યું તે તેણે અરબી ભાષામાં તેથી ત્રીજું તે પુસ્તકનો હિંદ સંબંધી ભાગ પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અલ-બિરૂનીના લખાણો પરથી જણાય છે કે આ પુસ્તક એ દ્વારા હિંદનો ગાળો હતો તે સિદ્ધાંત શોધી કાઢવામાં તે પહેલો હતો. અરબસ્તાનમાં આવેલા ગગનની ટેકરીઓના શિખર પરથી જબરા પ્રાણીના મળી આવેલ અસ્થિ પર રચીને, તત્કાલીન થઈ રહેલા તેના નિર્ણય પર આવ્યો હતો.

તે ખનીજશાસ્ત્રનો પણ સારો અભ્યાસી જણાય છે, કેમકે તેના પુસ્તકનું એક આખું પાનું કિંમતી જવાહીરો તેમજ સોનું, ચાંદી, તાંબુ અને લોઢા પર લખાયેલ છે.

પુરાતત્ત્વ ખાતાને આ પુસ્તક હાથ લાગ્યું તેનો ઇતિહાસ રસદાયક છે. યુરોપ અને એશિયામાં વેરવિખેર પડેલા અલ-બિરૂનીના લખાણોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો વિચાર તુર્કસ્તાનના એક વિદ્વાન ડૉ. વાલીદી તોગનને આવ્યો. વર્ષોની શોધખોળ પછી તેણે તેનો સંગ્રહ કર્યો. તે લખાણોને તેણે એક ગ્રંથમાં તૈયાર કર્યા પછી તેણે યુરોપમાં પ્રકાશક મેળવવાને નિષ્ફળ યત્ન કર્યો. આખરે તે હિંદના પુરાતત્ત્વ ખાતાના અધિકારીને મળ્યો. પુસ્તક જોઈને તરત તેણે એ ગ્રંથ પુસ્તક-પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હવે પછી બહાર પડશે. (પુસ્તકાલય)

નવાં પુસ્તકો

જનપદ (ભાગ બીજો) લેખ—પ્રકાશક—મનુભાઈ જોધાણી, વ[?] સસ્તુ કાર્યાલય, વાઘોડિયા અમદાવાદ, ૦-૧૦-૦, **અહિંસાનો પયગંબર.** સંપાદક—મોતીલાલ ર. બનવાર, પ્રકાશક—ચંદ્રકાન્ત બારડવાડકર અને શાંતિભાઈ બી. પટેલ, મોભારોડ (વડોદરા) ૦-૪-૦, **જોસેફ સ્ટેલિન** લેખક—'સુદર્શન', પ્રકાશક—શ્રી હિન્દ, શાહ, ન્યૂસ્ટિક બુકડેપો, ઓપેરા હાઉસ, મુંબાઈ, ૦ ૬-૦

ઘણી પુરાણી જૂની પણ અતિ કીમતી શાલને એક રાજવીએ દરજીને આપી તેમાંથી રાજકુટુંબ માટે બંડીઓ બનાવવાનું કહેતા દરજી તો દંગ થઈ ગયો અને કુટુંબના નાના-મોટાં માણસોએ પણ જ્યારે જૂની શાલની બંડી પહેરવા બાબત અણગમો બતાવ્યો ત્યારે એમણે પોતે જ એની બંડીઓ સીવડાવી પહેરી કુટુંબ વચ્ચે કરકસરના જીવંત આદર્શરૂપ બનનાર એ રાજવી તે કચ્છના સમૃદ્ધ મહારાવ સ્વ. ખેંગારજી.

અનેકાર્થી શબ્દ **સારવું**=વીંધ પાડવું, શ્રાદ્ધ કરવું, ઓરવવું કે ટપકાવવું, પરોવવું, આંજવું કે સમારવું, કરવું કે પાર પાડવું, પધરાવવું કે ગણગણાવવું, તારવવું, સરકાવવું

કહેવતનો કેમ પડી ? 'અક્કલ બડી કે ભેંસ?' —ભેંસ જેવા પ્રાણીની ભૌતિક=પદાર્થ કરતા પણ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-વધી જાય છે એ દર્શાવવા માટે વપરાતી આ કહેવત માટે વાત છે કે નિકાનીજોસો એક રાજા તરસ્યો થયો. તેને બન્નેના બે છોકરાએ પાણી પાયું તેથી રાજાએ ખુશ થઈ ઇનામ માગવાનું કહ્યું. મોટાએ પોતાની ભૂખી બુદ્ધિ ચલાવી તરત ભેંસ માગી, પણ નાનાએ ખૂબ વિચાર કરી અક્કલ માગી ને રાજાએ તેને બધા રાજ્યની હોશિયાર કરતા ને દરબારના મોટે હોદ્દે ચડ્યો. વખત વીત્યે એક દિવસ સવારીએ નીકળેલા રાજાએ મોટા ભાઈને લઈ ભેંસના સમાચાર પૂછતા તેણે કહ્યું કે એ તો મરી ગઈ એથી રાજાએ તેને પૂછ્યું કે 'અક્કલ બડી કે ભેંસ?'

ગણિત ગમ્મત કોઈપણ રકમ ધારો તેને બમણી કરો. જે આવે તેમાં તમારી ધારેલી રકમ પછી તરત જ આવતી રકમ ઉમેરો જે આવે તેમાંથી ધારેલી રકમ પછી તરત જ આવતી રકમનો એક અંક સુધીનો સરવાળો બાદ કરો આવે તેમાં ધારેલી રકમનો એકઆંક સુધીનો સરવાળો ઉમેરો જે આવે તેને બમણુ વડે ભાગો ભાગમાં આવે તે તમારી 'ધારેલી રકમ' —નટવરલાલ મ. જોષી

પૃથ્વી પોતાની ધરી પર એક ચક્કર પૂરું કરે છે તે સમયનો ૨૪ કલાકનો દિવસ નથી બનતો, પણ ૨૩ કલાક, ૫૬ મિનિટ અને ૪ સેકંડ જેટલો હોય છે.

આ મહિનાનું નામ મે—આ માસની પંદરમી તારીખે રોમન દેવતા મર્ક્યુરી (બુધ)ની માતા 'માઇયા'ને બલિદાન-નૈવેદ્ય ધરાતા એ પરથી પડ્યું છે



દેશદેશના શિરત્રાણ • બાજુએ છે તે જાપાનના વતનીનો

વીંછીના ડંખ ઉપર મૂળાનાં પાનનો રસ નીચોવી ટીપું પાડવાથી વીંછી ઉતરી જશે.

શબ્દોની વિચિત્રતા

તંદુલ=દાણા, છોતરા સાથેના ચોખા;
અક્ષત=છોતરા કાઢેલા—છડેલા ચોખા,
ઓદન=રાંધેલા ચોખા (ભાત)
ભાત શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત ભક્ત ઉપરથી થયો છે

'મારી સ્ત્રી બહુ મોટા કુટુંબમાંથી આવી છે'
'મારી તો એ સાથે જ સૌની આવી છે!'

યુદ્ધમાં વપરાતી પેલી બીહામણી અને જબરદસ્ત બખ્તર-ગાડીનું નામ 'ટેંક' તો ગયા મહાયુદ્ધમાં દુશ્મનોને તેની બનાવટની જાણ પડી જાય એટલા માટે એવું ભુલાવણું રાખવામાં આવેલું. પૅલેસ્ટાઈનના નગારિયા મુલકમાં સૈનિકોને પાણી પૂરું પાડવા માટેની ટાંકીઓ તરીકે તેને, તેના ઘાટ પરથી, ઓળખાવેલી.

ન્યુમોનિયા કે ક્ષયરોગ ઉપર લસણ ગુણકારી હોવાની કલ્પના શાસ્ત્રીય પ્રયોગોને અંતે ખોટી ઠરી છે

'બહુ લેખિકા છે' એમ જાણીને પત્ની મેળવવાની જાહેરખબર પહેલવહેલી ઈ. ૧૬૯૫માં લંડનમાં એક માણસે 'ક'ાની હતી.

ક્લૉરોફૉર્મ, ફેરસસલ્ફેટ અને કાર્બોલિક ઍસિડ, એ ત્રણે રસાયણો હિંદુસ્તાનમાં હવે ઘણા જ તૈયાર થવા લાગ્યા છે.

અશુદ્ધ લેખનના અનર્થ

મરીચિ=ચંદ્રપ્રતિમાનો એક, કિરણ; મરીચી=સૂર્ય
વિજન=એકાંત, વેરાન . . . . વીજન=પંખો
શક=એક જાતનું ઝાડ . . . . શાક=ખાવાનું
સાટે=ને માટે; વાસ્તે . . સાટો=ડીંક; ગુંદર
અંશ=ભાગ, વર્તુલનો ૩૬૦મો ભાગ . અંસ=ખભો
લક્ષ=લાખ, દશ લાખની સંખ્યા . . કંસ=ચાટુ, કટોરો
પશુ=પ્રાણી . . પશુ=અગ્નિ; શરીર બહારનું ઉપનગર
નશો=કેફી ચીજથી ચડતો કેફ . . નસો=નાડીઓ, રગો
સંભારવું=યાદ કરવું . . . સંભાળવું=સંભાળ રાખવી
(રમણ અંબાશંકર ભટ્ટ)

ઑસ્ટ્રેલિયાની ૭૦ લાખની આબાદીના આ પુરુષોની સંખ્યા સ્ત્રીઓ કરતા ૮૦ હજાર જેટલી વધી, પણ શહેરોની લોકસંખ્યા લીધી તેમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ૧૬૦ હજાર વધુ છે

જર્મનીએ યુદ્ધસામગ્રીના ઉપયોગમાં લેવા માટે બધા દેવળોના ઘંટોમાંના ઘંટ ઉતારી લઈ ઍલ્યુમિનિયમના ઘંટ નાખ્યા છે



વનસ્પતિ ખોરાકમાંના ફૉસ્ફેટ દ્રવ્યો ગાય દૂધ મારફત માણસને પહોંચાડે છે. મન અને તનના વિકાસ માટે માણસને ફૉસ્ફરસ જરૂરનું તત્વ છે.

ગાય ઘાસપાન ખાઈને આપણને દૂધ અને છાણ આપે છે તેમાંથી દૂધ દ્વારા આપણને વનસ્પતિના ફાયદા તો મળે છે, પણ તેના છાણમાં ખાતરના વનસ્પતિના ગુણ આપતાં એ છાણનાં છાણાં થાપી તેનું બળતણ કરીને વેડફી નાખીએ છીએ. એ છાણમાં કેટલા ઉપયોગી તત્ત્વો હોય છે તે નીચેનું ચિત્ર કહેશે (Our India by M. Masani ઉપરથી)

કીમતી ખાતરનું બળતણ,



નાઈટ્રેટ. પોટાસ ચૂનો. ક્ષારો.



શિવ-પાર્વતી શિલ્પી: શ્રીધર મહાપાત્ર





ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ



જમણી બાજુ 'બાજપાજુના સાથીદારો'-ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ) બીજુ ઇનામ, ડાબી બાજુ નપાજે 'સંધ્યા'-ટીગલાલ જદવ (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર, નીચે 'ઘરભણી પ્રયાણ'—મઝહર માસ્તર (પાલનપુર) નોંધપાત્ર

ધરતીકંપને સ્મરણાંકિત કરતી ટપાલની ટિકિટો



મધ્ય અમેરિકાના ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ જેવો એક ભયંકર ધરતીકંપ ઇ. ૧૯૩૧ના માર્ચની ૩૧મી તારીખે ત્યાંના નિકારાગુઆ પ્રાન્તમાં થયો. જેમાં અગણ્ય માનવજીવનોની અને લાખોની મિલકતની હાનિ થઈ. એ પ્રસંગને સ્મરણાંકિત કરવાના તેમજ એ આપત્તિથી પીડિતોને રાહત આપવાના કાર્યમાં સહાય કરવાના ઉદ્દેશથી ત્યાં ટપાલની ટિકિટોનો એક મોટો સેટ કાઢવામાં આવેલો, જેમાંનું એક જોડકું ઉપર આપેલું છે. એ ધરતીકંપમાં દેશના અનેક સુંદર અને ભવ્ય મકાનોનો નાશ થએલો. તેમાંના થોડાકને ચૂંટીને એ સેટ પર છાપવામાં આવ્યાં,—એવી રીતે કે જોડકાની પહેલી ટિકિટ પર એ મકાનનું અસલ દૃશ્ય અને બીજી ટિકિટ પર ધરતીકંપના પાયમાલીવાળું દૃશ્ય. એ ઉપરાંત ટિકિટો પર કિંમત પણ બે છાપેલી છે. ડાબી બાજુએ ટિકિટની પોતાની કિંમત અને જમણી બાજુને ખૂણે ધરતીકંપના ફાળામાં જવાની રકમ. ખરીદનારે એ બન્ને ભેગી ટિકિટ ખરીદવાની. ટપાલની ટિકિટોની તવારીખમાં આ એક અપૂર્વ સેટ ગણાય છે. અમુક કારણોસર એ ટિકિટો વપરાશમાં મુકાઈ નહિ, અને તેથી ટિકિટસંગ્રાહકોને માટે એ એક રસપ્રદ વિષય થઈ પડ્યાં છે.

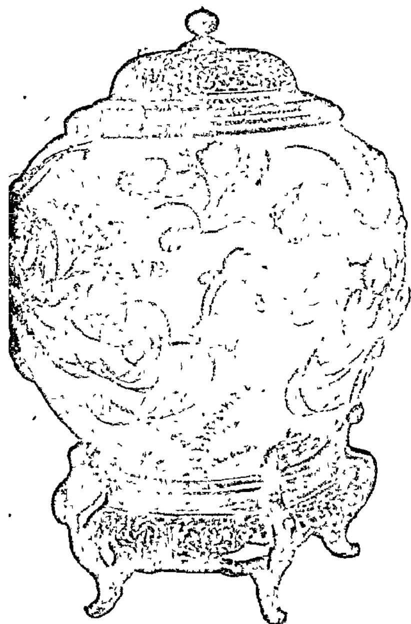
(શ્રી હરિલાલ બેંકર-વઢવાણ કૅમ્પના સંગ્રહમાંથી)

KUMAR Reg. No B. 1803

આવતી કાલનાં નાગરિકો ઘડતું આજનું માસિક

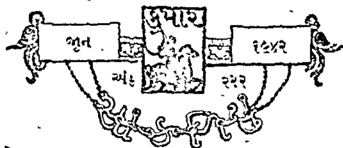
કુમાર

અંક ૨૨૨
વર્ષ ૧૯ · અંક ૬
જુન · ૧૯૪૨





[illegible]



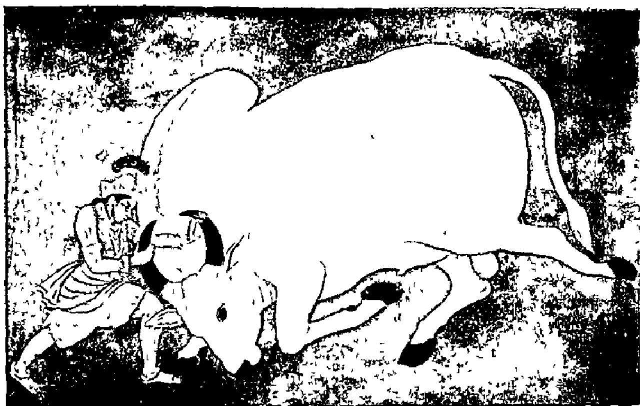
કુમાર-પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક—બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા ૬, પ્રવાસીના રૂા ૬।।, પરદેશના ૧૨ શિ, છૂટક દસ આના, મુંબઈમાં કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬-૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, આર. બ્ર ૨ મૅન્શન અથવા રાવજી પ્રધાન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં નૂતન હેમ ગૃહ સિ, રાયપુરા

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને કોઠો કૉપીરાઈટથી રક્ષિત છે



આબુના દેલવાડાના મંદિરનો થાંભલો
(Photo Johnston and Hoffmann)



અરિષ્ટાસુર વધ

અઢારમી સદીની આખરના પહાડી-કલમના ચિત્રના એક ખંડની અનુકૃતિ શ્રી એચ. ડી. વાડિયા-ના સંગ્રહમાંના મૂળ ચિત્ર ઉપરથી શ્રી કાર્લ ખંડાલાવાલાએ એમના Indian Sculpture and Painting નામના ગ્રંથમાં ઉતારેલા મુદ્રાચિત્ર ઉપરથી (અનુકૃતિ ચંદ્રશંકર ગજ્જર)

અરિષ્ટાસુર વધ વિષે શ્રીમદ્ભાગવતનો વૃત્તાંત આ રીતનો છે: 'એક વખત એક જ ઊંચી મોટી ખરીઓ વડે પૃથ્વીને ખોદતો તથા ગોથા મારતો ગોકુળમાં આવ્યો અને ચારે તરફ કેર વર્તાવવા લાગ્યો. નાસભાગમાં કેટલીયે ગાયોના તથા કેટલીયે સ્ત્રીઓના ગર્ભ સ્રવી ગયા અને ચોમેર હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ બધું જોઈ શ્રીકૃષ્ણ તરત આગળ નીકળ્યા અને તે સાંઢના માર્ગમાં શાંતિથી જઈને ઊભા રહ્યા. જેવો પેલો સાંઢ અત્યંત વેગથી દોડતો તેમની પાસે આવ્યો તેવા જ કૃષ્ણે તેના શીંગડાં પકડી, તેને અઢાર પગલાં સુધી બળપૂર્વક પાછો ધકેલી દીધો અને અને જમીન ઉપર પછાડી પાડ્યો. તેમણે તેના શીંગડાં બળપૂર્વક એવાં તો આમળ્યાં કે તેના માથામાંથી જ ઊખડી ગયાં. પછી તે શીંગડા વડે જ શ્રીકૃષ્ણે તેને ત્યાં ને ત્યાં પૂરો કર્યો. શ્રીકૃષ્ણનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ સૌ વ્રજવાસી છક થઈ ગયા અને પ્રેમભક્તિથી દ્રવિત થતા થતા તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. [૩૬/૧-૧૫]'

જિરવટ

• પૂર્વી

વિષાદ પ્રિય હે! તું ટેકણ બની નિરાલંબન,
રહી અટલ ભેરુ શો, સતત શિરાઅંતરતલે
ધરા હૃદયની સૂકી જિરવતો ઝમ્યા શું કરે!
વછોડી પયપાનથી, લઈ ખસેડીને ખોળલો,
'ગઈ જનનિ ગામ' તે નવ કહી ય પાછી ફરે;
ફૂટી પ્રથમ નિર્ઝરી નવ શકી તદા ઝીલવે.
પ્રવાહ બદલો ગયો, નિત નવીન સરૂવાળીએ
મિચાઈ ઉઘડી સુવા. વદન વેગવંતાં બન્યાં;
હજી લગણ જ્યાં હતી જલઝકોર આછિતરી,
પ્રચંડ પૂર ત્યાં હવે હૃદયભેખડો તોડતું
અખંડ ગરજ્યા કરે, કરુણ-રુદ્ર ગોરંભતં!
ઉતારી ઘૂંટ કાલકૂટ બવના, હવે કંઠની
પિયાલી છલકે નહીં, સખ ગુમાનમાં ના ડવે;
અહીં અધરપે સ્ફુરે સ્મિતકણી બધું પી જઈ

બાલમુકુન્દ દવે

દરદ નિતનું

• હરિતો •

દરદ નિતનું ઊગે મારે બરાતું ધીમે ધીમે,
ક્ષણ ક્ષણ તણી ફૂંકે થાતું ભુવનસ્તરકાય એ:
વધુ વધુ જતાં ઊંડાં મૂળો, વધુ વધુ વિસ્તરે,
જમીન ફરતી દોડી દોડી પ્રરોહ નવાં ફુટે.
દુઃખ નવ લહું એવી અજ્ઞાનીની જડતા નહીં:
દુઃખ ન જ ઉઠે એ તો ક્યાંથી અહે સ્થિતિ પ્રાજ્ઞની?
વચલી સ્થિતિમાં ઝૂરે અજ્ઞાનીની તણી જ્ઞાનીની!
મથનમહીં આ પામું પૂરી ઘડી નવ શાન્તિની!
કદિક થતું કે 'છટકી છટકી જ પામિત પામતી',
વળી કદિક તો લાગે 'એ તો સદા તપતો જતો!'
* હૃદયનભિગે સદા અન્ને પવિત્ર પ્રકાશની;
તદપિ ઉગટે શોધો કો' દિ સ્વતન્ત્ર નિરાશની!
દરદ નિતનું લેતા દેતું નથી ઘડી શાન્તિની:
તદપિ યદિ કો માગે તો ના દઉં કદી મેં જીરી!

[illegible]

મારગડા!

[illegible]

હે મારગડા પ્યારા!
મન માનવા એકલા અલબેલ્લા
મારગડા પ્યારા,
હે અંતરમાંથી મારા
મારગડા પ્યારા!

દિ' ઊગ્યની વસમી વેળા,
કાળનાં નહિ-નાળાં,
તારી હારે હિયા હાથનો માળો
નેહના બંધાણ!—મારગડા

ઉપર જડિયા આભલે તારા
વંશના વળ લેલાણ,
આંખડી જ્યારે મીંચતી ત્યારે
લળુંતો કે જનમારા!—મારગડા

સાંજ ગુજારે, સવાર જગાડે,
સૂરેલા માન-માનેલા
આભનાં છતર કેટલા સાથે
-બાપના હાથ ઝુલાતા!—મારગડા

ભાઈ મળ્યા મુંને વડલા હેઠે,
બેનું મળી નદી-કાંઠે,
પ્રીતભરી મળી રજમાં તારી
અમરતની પાલવી!—મારગડા

હારેલ માયા ઘણાએ મળ્યા કંઈ
આજ બધા એક લાગે
કોઈને કાજે કોપ મને નહિ
મમતા આ શી જાગે!—મારગડા

તું મળે, મારે પાય લે મારા
પારકી આંખિયું વાળા
ઝંખિયું જ્યાં ડિલાતનાં તારાં
રાખે હેતનવાળા!—મારગડા

વાટ મળી વાટ, માળખું છૂટી,
આસરે વાલનાં,
એકએને ધરપ માળા, છૂટા!
તોય ન એમ અધૂરાં!—મારગડા

કાંઈ અમથું નથી, કાંઈ નમથું નથી,
જેહ મળ્યું એક દીધું
મધુ મુંગાપે મેં ય હસીમળી
વીખ ને અમરત પીધું—મારગડા

હજી હસે હિયા આંખમાં મારાં
નથી થયા રે ઘરાં
એક આવું તને પાયમાં મારા,
વીજાણ માણ કપાળા!—મારગડા

[illegible]

[illegible]

મારી નજરે

ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોની તંત્રીએ કરેલી સરકારયાત્રા

આ સાથે બતાવેલા નકશાની રેખાએ રેખાએ શાન્તિનિકેતન, કલકત્તા, ઝરિયા અને પટણા પછીનો આનંદ લૂંટ્યો



નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ

પટણાની પ્રાચીન ઇતિહાસગાથા તો અપૂર્વ અને અથાગ છે તે સમજવાને અથવા તેની ઝાંખી કરવાને ઇતિહાસગ્રંથો અને સમજાએલા અદ્‌ભુત અવશેષોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ, પરંતુ પટણાની તદ્દન નજીક જ બખ્તયારપુર નામના બીજા એક સ્ટેશનથી બદલાતી નાની ગાડીમાં નાલંદા સ્ટેશને પહોંચાય છે અને તે પછીનું સ્ટેશન રાજગૃહીનું છે, જ્યાંના વનોમાં બુદ્ધ ભગવાને નિવાસ કર્યો હતો અને ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાચીનતા-પ્રેમી પ્રવાસીઓ આ બે સ્થાનોની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતાનાં વર્ણનો કરતા થાકતા નથી. એમની વાણી પર કોઈ કલ્પનાનો આરોપ મૂકી શકતા કરે તો તેનું નિવારણ કરવા માટે પણ પ્રત્યેક સરકારી ટ્રેને આ તરફના પ્રવાસમાં તેનું દર્શન કરવા નિશ્ચય કરવો જોઈએ. રાજગૃહી અને નાલંદા બન્ને એક જ દિવસે જોવાનો પ્રયત્ન ઘણા કરે છે, પણ અવલોકન અને ચિંતન માટે તો એ દોડધામ નકામી જ બની જાય. મારે વખતના અભાવે રાજગૃહીની મુલાકાત જતી કરવી પડી. ત્યાંની વનશ્રી અને પહાડી સૌંદર્ય (જુઓ અંક ૨૧૧નું મુખચિત્ર) વચ્ચે આવેલા પ્રાચીન ધામોનાં ખંડેરોવાળાં ચિત્રો જોએલાં એટલે તે જતું કરતાં બહુ વસમું લાગ્યું. પણ શિલ્પ ને સંસ્કારસામગ્રી જોવાનું નાલંદામાં વધારે હતું.

હાથમાં અટેચી બેગ ને ફળાહારનો ડબો લઈ, સવારમાં છ વાગ્યે પટણાથી નીકળી, આઠ વાગ્યે બખ્તયારપુરમાં ગાડી બદલી, દસ વાગ્યે અમે નાલંદા સ્ટેશને ઊતર્યાં. અહીં ક્યાંયે સારા ઉપાહારગૃહની ગોઠવણ નથી. વળી અહીંથી પ્રાચીન સ્થાન તો ત્રણ માઈલ દૂર છે ને ત્યાં જવાની સડક હજી હવે બાંધવા માંડી છે, એટલે મોટરબસ કે રિક્ષા જઈ શકે એમ નહોતું. અમે પગપાળા જ મુકામ કર્યું અને સપાટાબંધ ત્યાં પહોંચી ગયા. ગરમી જણાતી હતી એટલે પહેલાં પૂર સ્નાન-દર્શન કરી પાછાં આરામ લેવાનું ઠરાવ્યું. દૂરથી નાની ટેકરી જેવા દેખાતા ઢગલાઓ પાસે જતાં પંદર કે વીસ ફૂટ ઊંડા ખોદાણમાં મળી આવેલા મોટા માર્ગો, કમાનો અને નિવાસગૃહોનાં વિશાળ પાયા ભૂતકાળની એ મહાન નગરીનું સ્વપ્ન ખડું કરે છે. પણ એ નગરી અનોખી જ હતી. એમાં નહોતો ધીકતો વેપારવણજ કે નહોતી વ્યાપારી વણજારોની ગર્દી. એ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું મહાધામ હતું. એ સમયની દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી આવેલા દસેક હજાર પંડિતો પ્રતિવર્ષ ત્યાં વિદ્યાર્થી બનીને ભણી રહેતા. દરેક વિદ્વાનું ઉત્તમોત્તમ પદ ત્યાં મેળવે ત્યારે જ જીવનની સિદ્ધિ મનાતી. મહારાજાઓ અને શ્રીમંતોએ એ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાધામના નિર્વાહ માટે ગામોનાં



કાશીના સાહિત્યકલા-રસિક સજ્જન અને યુક્તપ્રાંતના અગ્રગણ્ય કલામર્મજ્ઞ રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી (જેમ ૨ ગ ગ)

★

ગામો દાન કરી દીધાં હતાં. જગતના આરોગ્યદંગમાં સહાય ભાવ એની પ્રત્યેક વિદ્યા ત્યાં શીખવાતી. ચીન, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા ને ગાંધારાના આચાર્યો ત્યાં દીક્ષા લેવા આવી જતા. આજે બનારસમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો વિદ્યાભ્યાસ સંભાળતાં કેવી કઠણ નાણાભીડ ભોગવે છે તેનો વિચાર કરીએ તો અભિવારમા એ પ સુધી જાહોજલાલીના શિખરે પહોંચેલી એ નાલંદાની વિદ્યાપીઠના સંસ્કારનું ઋણ ભારત પર કેટલું હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. એનો

ઇતિહાસ અને એના અવશેષ ચિત્રો પણ આપણા અનેક પ્રમાણને પાત્ર બને છે (એના વિસ્તૃત પરિચય માટે આ અંકમાંના શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાનો લેખ જુઓ)

અમે વિશાળ નિવાસગૃહો જોયા, અનિશ્ચિત માર્ગો જોયા, મકાનોની પીઠ પરનુ વિવિધતામય બાંધકામ જોયુ, સ્તૂપો અને બુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ અહીંના એકેએક ભાગ ઉપર સરકારી આર્કિઓલોજી (પુરાતત્વ) ખાતાની બારીક નજર છે અને બતાવનાર ભોમિયાની મદદથી ક્રમસર જોઈ શકાય છે અહીંના ખોદકામમાંથી મળેલા પદાર્થો અને મૂર્તિઓ સુરક્ષિતરીતે નજીકના મ્યૂઝિયમમા રાખવામા આવ્યાં છે અને ત્યા એક અધિકારી પણ રહે છે. કેટલીક સગ્રમ કૃતિઓ તો પટણા મ્યૂઝિયમમા છે એકાદ કલાકમા અમે નિરીક્ષણ પૂરૂ કરી મ્યૂઝિયમ તરફ ગયા આંબાની ઘટાઓ વચ્ચે મીઠા પાણીનો કૂવો અને થોડા બંગલા મુસાફરને થોડી વાર આરામ અને તાજગી આપે છે કૂવાનુ પાણી તો એટલુ મધુર હતુ કે મારા આખા પ્રવાસમા તેનો સ્વાદ યાદ રહી ગયો નાલંદાના સ્થાપકોએ સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વકની યોજના કરીને જ રચના કરી હશે. આસપાસની એની પણ બહુ સરસ અને કળામય જણાઈ

વૃક્ષછાયા નીચે બેઠક જમાવી અમે ઉપાહારનો ડબ્બો ખાલી કર્યો,—કૂવાનુ પાની બધુ જ હજમ કરી આપશે એવી ખાત્રી સાથે—અને પછી મ્યૂઝિયમ જોવા ઊપડયા મ્યૂઝિયમ એક નાના મકાનમા જ છે ત્યાના ક્યુરેટર શ્રી સેનને મારૂ કાર્ડ પહોચતા પોતાના નિવાસગૃહમાથી ખાસ મળવા આવ્યા. તે ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઈની ઘારાપુરી (એલિફન્ટા)ની ગુફાના ક્યુરેટર તરીકે અધિકાર ભોગવી ગયા હતા, એટલે મારા નાગરને તેમણે સત્કાર્યું અને સામાન્ય માણસની નજર બહાર રહેજે જાય એવી મૂર્તિઓ, સિક્કાઓ ને ધાતુપ્રતિમાઓ બતાવી આપણા સુવર્ણકારો, શિલ્પકારો અને ચિત્રકારોના પાઠ્ય સાધનો તરીકે આ વસ્તુઓ મળે તો તેઓ જરૂર અજબ પ્રતિભાનું દર્શન અને પ્રસાદ પામે.

રાત ત્યાં રહેવાય એવી કોઈ સોઈ નહોતી અને સાંજે પાછી વળતી ટ્રેન અમારે પકડવાની જ હતી, એટલે બાજુને શિકાઇનો બધો સાજ મૂકી ડાહી જવુ પડે એવી લાગણી સાથે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને સાંજે તો પાછા પટણામાં હાજર થઈ ગયા



સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ (૭)—'પાતળી પરમારો'

સુકુમાર નવપરીણિત બાળાઓના આપઘાતોના સમાચાર રોજરોજ આવે છે, પણ જ્ઞાતિઓના બુઢિયાઓ અને ડાહલા વડીલાના કાળજા જરા ય ફરકતા નથી. આનંદ મહોત્સવ કરતુ જીવન જીવવાના કાળમા જ આ નિર્દોષ પરણેલીઓનો ભોગ સાધુ હોઇ શકે કે તેનો વિચાર કોઈ કરતુ નથી. કુટુંબના આચાર જીવનારા તરુણની પત્ની સાસુ સસરા અને વડીલોની ભક્તિની તાલીમ લેતા જરાક નાનો દોષ કરે ... ન કરે તોપણ તેને મેણાટોણા અને ભયંકર આળોના ઘા પડે છે તે સહન કરવાની શક્તિ ન ખુમારી છે ત્યારે કૂવા કે તળાવમા પડી જિંદગીના ત્રાસથી છૂટે છે. એવી કેટલી યે પાતળી પરમારો ડુબાવવા ઉપર સ ... જરા યે ... નથી, ઈલાજ કરવાની કે જવાબ આપવાની તાકાદ નથી; સરખું જ્ઞાતિના ખાનદાનોને ઉપરાઉપરી લેઇએ તેટલી કન્યાઓ મળી રહે છે અને કોઇ જ્ઞાતિજનો તરુણના ક્ષણિક વૈરાગ્યને ખંખેરવા બિચારી બાળાની ચિંતા કરી પણ ન થઈ હોય ત્યા 'બીજી'નો લેન કરી નાખે છે લાચાર એવડુ જુવાન તેમને શરણે જાય છે પણ

'... ત્રાસ અને ... નિસાસા એ જ્ઞાતિઓના સંસારને બાળી રહ્યા છે'
પ્રભુનો ન્યાય એક વાર એ પૂછશે અને તરુણોની સાન ઠેકાણે લાવશે



આ ચિત્રાવલિના અમારા ચિત્રોનું પ્રદર્શન નામદાર ગામોમાં પ્રચાર અર્થે કરવું જ ધારવામાં આવ્યુ છે અને તેની અજબ લોકપ્રિયતા સાબિત થઈ છે એના મુદ્રિતપણા ને પાઠનાર્થે માટે જરૂરી આદેશી તે ખર્ચ લીધનાર કોઈ પણ સજ્જન કે વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવશે.

પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી

● પ્રવાસમાં ધાર્યા કરતાં વધુ રોકાણ થવા લાગ્યું અને બનારસ પહોંચવાની તારીખોમાં મોટો ફેર પડી ગયો. હિંદુ યુનિવર્સિટી બંધ થઈ ગઈ હશે, મિત્રો બહારગામ ચાલ્યા ગયા હશે, એ બધા ભય સામે અમારી મોટી આશા અને આશ્વાસન કાશીનું 'ભારત કલા ભવન' જોવાના હતાં. યુનિવર્સિટી તો બંધ થઈ જ ગઈ હતી, પરંતુ તેની આયુર્વેદિક કૉલેજના પ્રિન્સિપલ, આપણા જાણીતા ગુજરાતી શ્રી બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે મારી રાહ જોઈજોઈ અંતે નછૂટકે અગત્યની કામગીરીએ બનારસ છોડેલું છતાં પોતાને ઘેર અમારા આતિથ્યની પૂરી સૂચનાઓ અને વ્યવસ્થા મૂકતા ગયા હતા. માત્ર અમને એમના સૌજન્યપૂર્ણ સમાગમનો લાભ ન મળ્યો. મહામના પંડિત માલવીયજીનું દર્શન પણ ન થઈ શક્યું. બાકી રહેલા પ્રાધ્યાપકોમાં પંડિત

કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી

(ઢાળ—બાપ તારે પરકાશ જડેલ)

વાલિયો ભીલ હતો વાટપાડી ને, અઘોર કરમ આચારી જી
રામજી તો ય એના રૂદિયામાં પ્રગટ્યા, રામકથા ઓધારી જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?
રામભોળો વળી લંપટ પૂરો, વહુની વાંસે જાય જી
ભાનુની માયા પરહરી એણે પૂજ્યા રઘુવીર પાય જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?
જેસળ જગનો ચોરટો, કુડા કરમ તણો નવ અંત જી
સતી તોળલના શરણાં લીધાં, સત શું બાંધ્યા તંત જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?
બાળ નરેને ભગવાં ધારી, જગવ્યો ભારતખંડ જી
મોરબીવાળા મૂળશંકર થીયા જોગંદર પરચંડ જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?
તાત તજીને દારા સેવી, પરમાટીને પ્રાશી જી
રોઈ તપસીની કીરતિ સંતો' પૃથ્વીખંડ પરકાશી જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?
અબખ તણો એક તણખો ઊડ્યો, પડ્યો કોયલા માંય જી
પ્રાકૃત સૌ પરજળ્યાં એણે, ભવની કાળપ જાય જી
કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી?

તનસુખ ભટ્ટ

શ્રી સુખલાલજીની ટૂંકી મુલાકાતનો ક્ષણિક લાભ પામી અમે અમારું મથક કાશીમાં જ શ્રી રેવાબાઈ ધર્મશાળામાં ફેરવી નાખ્યું અને પહેલી જ તક ભારત કલા ભવનના સંસ્થાપક, હિંદી સાહિત્યના અભિજાત ઉપાસક અને સર્જક રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજીની શોધ કરી. રાત્રે તેમને ખબર મળતાં જ માણસ સાથે કહાવ્યું કે સવારમાં તેઓ પોતે જ અમારા મુકામે આવશે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી

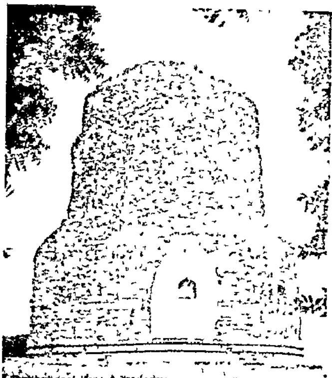
● એમનું નામ આજે હિંદી સંસ્કાર-મંડળોમાં અગ્ર શ્રેણીમાં છે. કાશીના એક પુરાણા ખાનદાનના તે વંશજ છે. તેમનું વિશાળ મકાન બરોબર ઘાટ ઉપર બંધાયેલું છે. કેટલીયે ગલીકૂંચીઓ વીંધી ત્યાં પહોંચતાં પ્રથમ તો અકળામણ જ થાય, પણ એમના ઘરના ઝરૂખા અને અગાશીમાંથી ગંગાજીના ઘાટનું જે દર્શન થાય છે તે તિલિએ નવીનતાઓની અમૂલ્ય લહાણી કરે છે. પોતે આજે ૫૭ વર્ષ ઉપરની વયે પહોંચ્યા હશે. બચપણથી જ કવિઓ, વિદ્વાનો અને કલાકારોના સહવાસમાં ઊછર્યા છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદી સાહિત્યના મર્મજ્ઞ છે. એમના ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાની સુવાસ ચારે તરફ એકસરખી પથરી રહી છે. એમનું મુખ એક અનોખી પ્રતિભા ધરાવે છે. એમનું મિત્રમંડળ વિશાળ છે. ઈ. ૧૯૧૮માં હું કલકત્તાના પ્રવાસે પ્રથમ નીકળેલો ત્યારે તેઓ 'હેસ્ટિંગ્સ હાઉસ' નામના બનારસ કૅન્ટોન્મેન્ટના એક મકાનમાં રહેતા હતા અને કલારસિક પુરુષ તરીકે એ સમયે પણ મિત્રોમાં એમની ખ્યાતિ હતી. સ્વ. મોતીભાઈ અમીન પણ એ પ્રવાસમાં હતા. તેમના સ્નેહી આસિ. કલેક્ટર શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈએ અમને તેમની મુલાકાત કરાવી હતી. તે વખતે તેમના ઘરમાં પુરાણી ચિત્રકળાનું મહાભારત જોયું હતું. એ મુલાકાત પછીના આ બધા સમય દરમિયાન તેમણે એ શોખનો એવો તો ઉત્તમ પરિપાક કર્યો છે કે તેઓ આજે યુ. પી. (યુક્ત પ્રાંતો)ના એકવા અને અગ્રગણ્ય કલામર્મજ્ઞ ગણાય છે. એમના જીવનસમસ્તના પ્રયાસથી 'નાગરી પ્રચારિણી સભા'ના આશ્રયે કાશીમાં જ તેઓ એક સરસ ચિત્રાલય અને શિલ્પસંગ્રહ જમાવી શક્યા છે. આજે પણ પોતાનો બધો સમય અને શક્તિ તેઓ માત્ર એ સંસ્થાના જ સંવર્ધનમાં ખર્ચી રહ્યા છે. અમારા ખબર મળતાં જ, પોતે એક નવા સંશોધન માટે પટણા જવાનું ધારેલું તે તેમણે બેત્રણ દિવસ આઘું ઠેલ્યું.

સવારે નવ વાગ્યે તો એમની મૃદુ હાસ્યમય સૌમ્ય મુદ્રાનું, ધર્મશાળાની ઓરડીના બારણામાં જ દર્શન થયું. વર્ષોનું અંતર વીત્યા છતાં ચિરસંબંધીની જેમ તેઓ ભેટીને મળ્યા. પોતાનું મકાન છોડી અહીં કેમ રહ્યા તે બાબત નરમ ઠપકો આપ્યો, મારા પ્રવાસનો આશય ટૂંકામાં સમજી લીધો અને સમયની કિંમત પિછાનનારા તેમણે પહેલી સૂચના એ કરી કે અમારે ગરમી વધે તે પહેલાં સારનાથનું ચક્કર લગાવી આવવું, અને પોતે ભારત કલા ભવનમાં જ અમારી રાહ જોતા આખો દિવસ રોકાશે એમ નક્કી કર્યું.

સારનાથ જવાને અમે છકડો કરી લીધો. કાશીમાં ભાડાની ગાડીના 'છકડો' અને 'ટાંગો' એવા બે પ્રકાર છે. ટાંગો મોટી પહોળી નીચી ડૉગકાર્ટ જેવો હોય છે. તેમાં ઘોડા તરફ પીઠ રાખી, પાછળ પગ રાખી બેસવાની સગવડ હોય છે. છકડો તો નાનકડી દેરી જેવો. બેસનારા એકબીજાની પીઠ અડાડી અંદર બેસે, હાથ વડે ખૂણાની દાંડીઓ પકડી રાખે અને પગ બહાર લટકાવી દેવાના! બે છકડા પાસેપાસેથી પસાર થાય ત્યારે પગનું જોખમ ખરું જ. પણ કાશીની ગલીઓમાં તો એ જ વાહન રસ્તો કરી શકે. કાશીની પ્રજા પણ એ જ પસંદ કરે. ટાંગો તો સાહેબ લોકોની સગવડ માટે નિર્મિત છે. તેનું ભાડું પણ વધારે. છકડાવાળા તો કેમ કરી નિર્વાહ કરી શકતા હશે તેનો જ વિચાર થાય. અમને સારનાથની દસથી બાર માઈલની મુસાફરી સારુ ત્રણ જણ માટે માત્ર સવા રૂપિયામાં છકડો મળ્યો. તેમાં વળતી વખત ભારતમાતાનું મંદિર પણ જોવાનો ઠરાવ હતો. છકડામાં બેસવું ફાવે તો લહેર તો આવે છે જ. જાણે આપણે જ રસ્તા પર દોડતા જતા હોઈએ એમ છૂટથી આસપાસનું જીવન નીરખવાનું મળે. સારનાથ પહોંચતા સુધીનો અમારો રસ્તો નગરના લોકજીવનના થરો જોતાંજોતાં સહેજમાં પસાર થઈ ગયો.

સારનાથ

● આ એ જ સ્થાન, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મપ્રવચન કર્યું હતું. તેના સ્મરણમાં અહીં મૂળગંધ કુટિવિહાર નામનો મઠ બંધાયો હતો, એક અતિ ઉચ્ચ કોટિનો કલામય સ્તૂપ હતો, વિહારો હતા, અ-



સારનાથનો પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપ (ફોટો પ્રભાશુભાઈ વારા, નવાનગર)

સારનાથના ખોદકામમાથી મળી આવેલી ભગવાન બુદ્ધની અપ્રતિમ શિલ્પમૂર્તિ-જે એના સૌન્દર્ય તેમજ પ્રશાન્ત, પ્રસન્ન અને સાત્વિક ભાવ માટે વિખ્યાત છે ટઙગા અંકમા એનો મોટો ચહેરો અમે આપ્યા છે

વિશાળ વન હતુ, તેમા હરણોનો પાર નહોતો તે પરથી ત્યાની બૌદ્ધ મૂર્તિને લોકો 'સારંગનાથ' કહેતા, જેનુ રૂપાન્તર આજે 'સારનાથ' થયુ છે

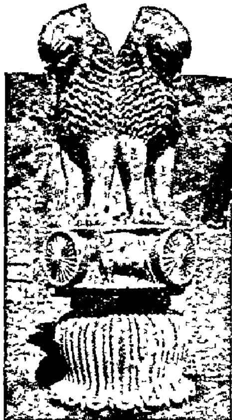
આ સ્થાનના ખોદકામમાથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું શિલ્પ અને પ્રતિમાઓ મળી આવ્યા છે તેનુ સગ્રહસ્થાન બાજુમા જ છે તેને લગતી પુસ્તિકા પણ ત્યાં મળે છે, એટલે પ્રવાસીને ઘણી સગવડતા થાય છે. આ સગ્રહ જોવાનો નિયત સમય છે. જુદાજુદા દિવસે જુદો-જુદો સમય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પામ્યા વિના કોઈ જાય તો ઘણો ખોટીપો થાય, અથવા ફેરો અફળ જાય. અમે પહોચ્યા ત્યારે એક જ કલાક ખુલ્લુ રહેવાને બાકી હતો, એટલે તેનો પૂરતો લાભ લીધા પછી જ અમે ત્યાં થએલા ખોદકામનો વિસ્તાર જોયો તેમા એક મોટા સ્તૂપનુ ખંડિયેર પહેલુ ધ્યાન ખેંચે છે એક વખત તેની ઉપરથી તે નીચે સુધી પુષ્પો, હરણ અને હાથીઓના વેલ-કહોરા ભર્યા હશે આજે તો બહુ જ થોડા ભાગમા તેની નિશાનીઓ છે જે ઉત્તમ કલા-વિધાનની પ્રતીતિ આપે છે બાજુમા વિહારો, રસ્તાઓ અને ઘરોના પાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે આ સ્થાનમાથી મળેલા જે નમૂના સગ્રહસ્થાન-મા છે તે પરથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સંસ્કૃતિનુ તે ધામ હશે એમા શંકા રહેતી નથી ભારતીય શિલ્પ માત્ર બજારુ હેતુઓપર પાગર્યુ નહોતુ જીવનને ઘાટ આપનારાં અનેક તત્ત્વોની પ્રેરણાથી ભારતની કલા પણ ભારતના વેદાન્ત કે કાવ્યસાહિત્ય જેવી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોચી હતી. નૃત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર અને સાહિત્યમાં એ કળાઓના પ્રણેતાઓએ યોગ, તપ અને અભ્યાસથી જે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો આદર સરખો કરવાની બુદ્ધિ પણ આપણામા પ્રકટી નથી એ શોચનીય છે. હિન્દમા બૌદ્ધ ધર્મના હ્રાસ પછી તેની ઉપજાવેલી સંસ્કૃતિનુ મૂલ્ય આ દેશને નહોતુ તેથી અનેકગણું ચીન, જાવા, સીલોન, તિબેટ આદિ દેશોમા સચવાયુ હતું; અને ત્યાના ઉપાસકો તથા પંડિતોએ આ ભગિનીતીર્થ સમજી ફરીવાર આજે તેના સશોધન અને સમુદ્ધારના જે પ્રયત્નો કર્યા છે એટલે હવે હિન્દી સરકાર પણ કરી શકી નથી.

સારનાથ નામ કેવી રીતે પડ્યું

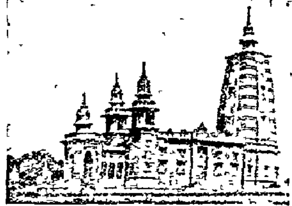
બુદ્ધ ભગવાન પૂર્વાવતારમા હરણોના એક ટોળાના રાજા જન્મ્યા હતા કાશીના રાજાને શિકારનો શોખ હતો તેથી તે અનેક હરણોનો નાશ કરવા લાગ્યો તે જોઈ હરણ બોધિસત્વે રોજ એક હરણ તેના ભોજન માટે મોકલવાનુ કરી શિકાર બધ કરાવ્યો. કાશીરાજે પણ તે વાત કબુલ રાખી. એ રીતે રોજ એક હરણ અપાતુ એકવાર એક હરણીનો વારો આવ્યો તેણે પોતા મુખી હરણ બોધિસત્વને જણાવ્યુ કે તેની સાથે તેના ગર્ભમા રહેલા હરણની પણ હત્યા થાય એ અન્યાય ગણાશે હરણરાજને દયા ઉપજી એટલે તેના બદલે પોતે વારો ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાશીરાજ પાસે જઈ ખરી વાત સમજાવી પોતાની ડોક ધરી કાશીરાજ એ સાભળી મહા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને કહ્યુ 'ખરેખર મનુષ્યરૂપે હું મૃગ છુ અને મૃગરૂપે તુ દેવ છે.' તે પછી તેણે હરણનો ઘાત સદતર બધ કર્યો ત્યારથી એ વનનુ નામ સારંગનાથ પડ્યુ. પણ તેને ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ તો ભગવાન બુદ્ધે ત્યા રહી ધર્મચક્ર નિવર્તન કર્યુ (ધર્મોપદેશ કર્યો) ત્યારથી થઈ છે એ સમયના ખાસ અવશેષો કઈ મળ્યા નથી.

એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા અર્થે સમ્રાટ અશોકે એક ઊંચો શીલા સ્તભ રસનો સ્તભ ઊભો કર્યો હતો. તેના ભાગે મળી આવેલા ખંડો શિલ્પનો એક આશ્ચર્ય પ્રકાર છે તેનો મથાળાનો ભાગ અહીંના સગ્રહસ્થાનમા છે એવો કઠણ પથ્થર ઘડીને તેના પર જે એક પ્રકારનો ઓપ લાવવામા આવ્યો છે તેની ક્રિયાની માહિતી હજુ સુધી કોઈ આપી શક્યુ નથી એવા અદ્ભુત સ્તંભો બુદ્ધના અવશેષોવાળા સ્તૂપોની જોડે અશોક મહારાજે બધાવ્યા હતા તેના પરનું સાપ્રદાયિક શિલ્પકામ મોટ વિદ્વાન બુદ્ધ આચાર્યની નજરતળે થયું હશે, કારણ કે તે પર કરાવેલા ચિહ્નો ગ્રન્થોના આધાર પ્રમાણે જ છે ગુપ્ત રાજ્યકાળમા આશ્રમધર્મ અને કળાઓનો સુગ્રંથન હતો, કળા બૌદ્ધોને કોઈ પ્રકારની હરકત નહોતી થતી

૧૧મા સૈકા સુધી સારનાથનુ ધામ જળવાઈ રહ્યુ હતુ ૧૨મા સૈકામા પરદેશી યવનોના આક્રમણોએ તેનો ધ્વંસ કરી નાખ્યો ૧૯૦૪માહિન્દના આર્કિઓલૉજી ખાતાના વડા જનરલ કનિંગહામે તેનું ઉત્ખનન (ખોદકામ) કરી તે પર પ્રકાશ પાડ્યો તે પહેલા ત્યાંના



ડાબી બાજુ' સારનાથની પ્રતિષ્ઠા અર્થે અશોકે ઊભા કરેલા પીળા આરસના ઊંચા સિંહસ્થંભનો મથાળાનો આ ભાગ એ કાળના શિલ્પકૌશલનો ઉમદા નમૂનો જણાય છે જમણી બાજુ ૧૯૩૧મા શ્રી અનાગરિક ધર્મપાલના પ્રયત્નથી સારનાથ વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને જેના પુન પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી તે 'મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર'



કેટલા યે પથ્થરો ને ચાલીસેક મૂર્તિઓ વારણા નદીનો પુલ બાંધવામા નદીમા ખડકાઇ ગયા હતા કનિંગહામ પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી સારનાથનું નામ કોઇએ લીધુ નહિ ૧૯૦૬–૭મા સરકારી ખાતાના વિદ્વાનોએ તેના લેખો, શિલ્પ ને સમારકામ ઉપર ધ્યાન આપ્યુ

મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર

● જે ભક્તિ અને ઉપાસનાએ સારનાથનો સંઘારામ ઘડ્યા હતો તે તો હવે કોણ જાણે પાછા ક્યારે જન્મશે, પણ સીલોનના બૌદ્ધ સાધુ શ્રી અનાગરિક ધર્મપાલે એ સ્થાનની પુન પ્રતિષ્ઠા માટે સંકલ્પ કરીને અમેરિકા આદિ દેશોમાં ભ્રમણ કરી, દ્રવ્ય એકઠુ કરી, અસલ સ્થાનનો નિર્ણય કરી, ત્યા એક ચૈત્ય મંદિર અને વિહાર બાંધ્યા છે એ મંદિર બંધાયુ ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયો હતો અને નવા ચૈત્યમા બુદ્ધ ભગવાનના ખરા અવશેષો, જે સરકારી ખાતાને ગાંધારના સ્તૂપોમાથી મળેલા, તે એક સુવર્ણ-મંજૂષામા મૂકી, હાથી ઉપર પધરાવી, સરકારી અમલદાર શ્રી દયારામ સહાણીએ ત્યા અર્પ્યા હતા

પણ એ સ્થાનની વિશેષતા તો એ ચૈત્ય મંદિરની અંદરની વિશાળ ભીંત પર આલેખેલા બુદ્ધ-જીવનના ચિત્રો છે અજન્તાની શૈલીનો આધાર લઇ જાપાની કલાકાર નોસુએ પૂર્ણકાય માનવપાત્રો દોરીને બુદ્ધકથા પુન' ત્યા સજીવ કરી છે. એ કલાકારે ધર્મપ્રીતિથી જ એ કામ કર્યું છે, એટલે એ ચિત્રો દ્વારા જે વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે તે પાવનકારી નિર્મળ આનંદ આપી શકે છે અને જીવાને પ્રેરનારા આદર્શો ઉચ્ચ હોય તો કેવું પરિણામ આવે તેનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. આ ચિત્રકામ જોવાને હુ ઘણાં વર્ષોથી ઇંતેજાર હતો, એટલે અમારી કઈક કમનસીબી કરવાને દૈવઘટના એવી બની કે બીજું જોવાના તાનમા વિહાર ખુલ્લો હોવાનો સમય ધ્યાનમા રહ્યો નહિ અને રખવાળ કૂંચીઓ લઈ ક્યાંક જતો રહેલો સુભાગ્યે ભાઈ મંજલાલે શાંતિનિકેતનમા આવી ગએલા એક તિબેટી બૌદ્ધ સાધુને નિવાસ-ગૃહમાથી શોધી કાઢ્યા અને એકાદ કલાકની હડકંડ કર્યા બાદ કૂંચી વાળા નોકરનો પત્તો મેળવ્યો. અહીંના વિહારના એ સાધુઓનો પરિચય પણ બહુ આહ્લાદક અને સુવાસમય બને છે કેવા તેજસ્વી, નમ્ર અને તરુણ સાધુઓ સ્મિતભર્યાં વદને એ વિહારની સેવામા અને બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રચારના કાર્યમા અવિરત પરિશ્રમ કરતા રહ્યા છે એ જોઇએ ત્યારે આપણા છીછરા સેવાભંડળો અને સદ્ભાવનાઓના માનસ પર અનુકંપા ઉપજે. આજે પણ જો એ ધર્મને આવા સેવાભાવી અને ત્યાગી માનવો મળી રહે છે, તો પછી બુદ્ધ ભગવાન તથાગતના પાવક પરિચય અને સમાગમથી સર્વાંગ જનારા દૈવી જીવોની વાત શી કરવી ? અનેક વિચારોથી ઘેરાતા અમ તે સ્થાન છોડયું ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે સવારથી અત્યાર સુધી પેટમા જરા યે ટેકો મળ્યો નથી. ર. મ રાવળ

કૂકડો અને શિયાળ

એક ભૂખ્યો શિયાળ એક ગામના પાદરમાથી પસાર થતો હતો ત્યા આગળ એક કૂકડો ચણતો હતો તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતા શિયાળે કંઈક યુક્તિથી કૂકડાને પકડવાનો વિચાર કર્યો પછી કૂકડાની નજીક જઇને શિયાળે કહ્યુ, 'કા ભાઈ' આરોગ્ય સારુ છે ? તમારા પિતાની સાથે મારે ઘણો સારો સબંધ હતો તેનો અવાજ પણ બહુ મધુર જ્યારે પણ હુ અહીંથી નીકળતો ત્યારે તેનું ગાયન સાંભળવા હુ રોકાઈ જતો. કેટલો આકર્ષક તેનો સૂર' તમારો કંઠ પણ તમારા પિતા જેવો જ મીઠો હશે !"

શિયાળના ખુશામતિયા શબ્દોથી મૂર્ખ કૂકડો ફુલાઇ જતા બોલ્યો, 'હુ પણ મારા પિતાના જેવુ જ ગાઇ શકુ છુ કંઠની મધુરતામા હુ મારા પિતા કરતા ઊતરતો નથી ' એમ બોલી કૂકડાની ટેવ મુજબ આંખો બંધ કરી, પાંખો ફફડાવી તેણે ગાવાનુ શરૂ કર્યું. આ તકનો લાભ લઇ શિયાળે કૂદકો મારી કૂકડાને મોમા પકડી નાસવા માંડ્યુ ગામના કૂતરાંને આ વાતની ખબર પડતા તેમણે શિયાળનો પીછો પકડ્યો. શિયાળ માટે હવે બચવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ, ત્યારે તક સાધી કૂકડો બોલ્યો, 'જો ભાઈ' હુ તો હવે અમસ્તો ય જીવતો રહેવાનો નથી પણ તારે જીવ બચાવવો હોય તો એક ઉપાય હુ સૂચવુ છુ તુ મોટા અવાજે બૂમ પાડીને કૂતરાઓને કહે કે જે કૂકડો મેં પકડ્યો છે તે તમારા ગામનો નથી, એટલે કૂતરા પાછા ચાલ્યા જશે !"

સંકટમા ઘેરાઇ ગએલો શિયાળ પોતાની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠો, અને બૂમ પાડવા માટે મો ઉઘાડવા ગયો કે તરત જ કૂકડો તેના જડબામાથી છટકી ગયો નિરાશ વદને શિયાળ બોલ્યો, 'હું કેવો મૂર્ખ' કે કસમયે મેં મો ઉઘાડ્યુ?" પસ્તાવો કરતા કૂકડાએ જવાબ વાળ્યો, 'હું પણ કેવો નાદાન ! કે કસમયે મેં આંખો બંધ કરી ગાવા માંડ્યું"

(ફારસી ઉપરથી) **હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી**



રઘડો નતોડ

અરમાન અને અભિમાનના અણચિંતવ્યા અંજામની વાર્તા

સીમવદર ગામમાં જઈને તમે પૂછો કે ચોપાટનો ખેલાડી કોણ છે તો એક નાનું છોકરું પણ ટપ દઈને જવાબ આપે: 'રઘડો.'

આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે રઘડા સિવાય બીજાઓને ચોપાટ રમતાં ન જ આવડતું. કાથડભા બાપુની ડેલીના ઓટા આજ વર્ષોથી ચોપાટ રમવાનો અખાડો હતો. કાથડભા બાપુ તેમના હજુરિયાઓ સાથે કોઈકોઈ વખત સવારો-સવાર સોગઠાં કૂટતા. પણ એ સહુ તો, રઘડો કહેતો તેમ, માત્ર 'કોડા કુટણી' જાણે. ચોપાટ 'રમી' જાણનાર—ખરા અર્થમાં રમી જાણનાર તો એક માત્ર રઘડો જ.

રઘડો ગામ ખાતે ચોપાટનો વિજેતા (champion) હતો. ગામના ચુનંદા કહી શકાય તેવા રમનારાઓને તેણે એકેક નતોડિયું ભરત આપીને પોતાને બીનહરીફ પુરવાર કર્યો હતો.

ગામમાં કોઈને ઘેર મહેમાન આવે અને ચોપાટ રમવી હોય ત્યારે રઘડાને તેડાવે. રઘડાની રમત જોઈને સહુ મોંમાં આંગળા ઘાલી જાય. ધાર્યા દાવ નાખી જાણનાર તો રઘડો જ અને કાકરીની ચાલમાં તો બીજો કોઈ ખેલાડી એના પેંગડામાં પગ ઘાલી શકે તેમ નહોતો. રમત શરૂ થાય કે પહેલી જ ઘાલે રઘડો દસ કે પચ્ચીસ દાણા નાખીને દાવ લે અને ટપોટપ કાકરી માંડવી શરૂ કરે. સહુ રમનારા ફાટી આંખે જોઈ જ રહે. ધાર્યા દાણા નાખવાની એને અજબ ફાવટ હતી. તોડ પણ પહેલવહેલો રઘડાનો જ થતો. તોડ કરવો હોય ત્યારે રઘડો પોતાના બીડીઓ ફૂંકીફૂંકીને કાળામેંશ થઈ ગયેલા હોઠ, કંઈક ગણત્રી કરતો હોય તેમ ધીમેધીમે ફફડાવતો. આ વખતે સહુ સમજી જતા કે રઘડાની ટાંપ હવે કાકરી 'ખેરવવા' ઉપર છે. 'રઘડા, આલી લીલી કૂદાકી રે, ત્રણ દાણા નાખીને,'—કોઈ રઘડાને સૂચના આપતું અને રઘડો હાથમાં કોડાં લઈ, એ લીલી કાકરી ઉપર નજર ચોંટાડી, એક, બે અને ત્રણ વખત ખખડાવી, સાચે જ ત્રણ દાણા નાખતો અને સહુને તાજુબ કરી મૂકતો. કેટલાકને આમાં રઘડાનો આ રમતનો જૂનો મહાવરો કારણભૂત લાગતો, કેટલાક એને રઘડાની આંગળીઓની અદ્ભુત કરામત ગણતા, તો કોઈ અગમ્યતાના આશકો, જેઓને બધી ક્રિયાઓમાં અગમ્યના દર્શન કરવાની આદત હતી તેઓ કહેતા: 'એ તો કોઈ બાવા પાસેથી વિદ્યા શીખી આવ્યો છે.'

ગમે તેમ હોય. રઘડો ગામ ખાતે ચોપાટનો અજોડ ખેલાડી હતો એ તો નિઃશંક. એની આ ખ્યાતિ અડખેપડખેના દસવીસ ગાઉમાં પ્રસરી હતી. તેની સાથે એકાદ રમત રમવી એ જીવનનો લ્હાવો ગણાતો. અરે, રમવું તો દૂર રહ્યું, પણ તેને રમતો જોવામાં પણ લોકો ગર્વ લેતા. સવારમાં જ કાથડભા બાપુની ડેલીના ઓટા ઉપર રઘડો રમવા બેઠો હોય ત્યારે જોનારાઓની ઠઠ જામતી. કામે જનારા દાડિયાઓ ઘડીભર કામ વિસારે પાડી જોવા ઊભા રહેતા. નદીએ નહાવા જનારાઓ નહાવાનું મોડું કરીને પણ રમત જોવાનો લ્હાવ લેતા. પરગામના ગાડાખેડુઓ પણ ઓટા સામે ગાડાં ઊભાં રાખી, ઢાંઢા મૂતરી રહે ત્યાં સુધી આડામાં રાશ ભરાવી રાખી, રમત જોયા કરતા. ગમે તે જગ્યાએ ચોપાટની વાત નીકળે ત્યાં રઘડાનું નામ લેવાવાનું જ: 'રમી જાણનાર તો એક રઘડો સીમવદરવાળો જ; બીજા બધા એનાથી હેઠ.'

રઘડાની આ નિપુણતા અને ખ્યાતિએ એને ધીમેધીમે બેહદ ગર્વિષ્ઠ બનાવ્યો. વાતવાતમાં આત્મશ્લાઘા કરવાની તેને બૂરી આદત પડી. જેવાતેવા સાધારણ રમવાવાળાઓ જોડે તો તેણે રમવું યે બંધ કર્યું; પછી નાચાપોચા શિખાઉનું તો પૂછવું જ શું?

'હવે એવા ડબા રમવાવાળા હારે તે શું રમવું? મારી મૂછ લાજે' કરી ઘણી વખત એ મૂછને વળ આપતો.

પછી તો એનું અભિમાન એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું કે કાથડભા બાપુની ડેલીએ રમવા જવાની પણ તેણે ના પાડવા માંડી.

'ડેલીએ રમવાવાળો કોણ છે, ઈ તો બતાવો મને. મારી વચ્ચનો કોઈ ગોતી દીઓ તો ખરા કહું.'

કેટલાક રસિકો રઘડાને ચગાવતા: 'રઘડા, આપણા કાથડભા બાપુ કેવુંક રમી જાણે?'

'ઉંહ! ઈ વળી કે'દુકનો રમવાવાળો? મારી કાકરી બુગમાં પૂગે ત્યાં સુધી તો એનો તોડ પણ નથી થાતો.' રઘડો અત્યંત ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કહેતો.

'તંયે તો તું બાપુને ય નતોડિયું દઈ દે, ક્યાં?'

'અરે, એને નતોડિયું દેવું એમાં તે કયા પાટો ઉકાળવો'તો?'

'ને ઓલ્યો કૃષ્ણાશંકર?' કોઈ પૂછતું.

'કૃષ્ણાશંકર તો મારા હાથનો ચેલો. કાલ સવાર સુધી મારાં સોગઠાં સાચવતો.' રઘડો ગુરુની અદાથી કહેતો.

'ને બૂરુભા?'

'એને તો કોડાં નાખતાં ય નથી આવડતાં.'

'ટપુડો કેવુંક રમે?'

'એના બાપદાદે કોઈએ સોનકી હાથમાં ઝાલી છે તી એને રમતાં આવડે?'

આમ રઘડો સહુને ગણત્રીમાંથી કાઢી નાખતો. પોતાને એ

ચોપાટના ખેલાડીઓનો સમ્રાટ ગણાવા લાગ્યો ક્રિકેટના ખેલાડીઓ પોતા માટે ખાસ બૅટ રાખે છે તેમ રઘડાએ ગોરધન સંઘેડિયાને ખાસ વરદી આપીને પોતા માટે લાલ ચણોઠી જેવી ચાર રમતડી સોગઠીઓ ઉતરાવી હતી. એ સોગઠીઓ વિના એ રમે જ નહિ

અને પછી તો એને દિગ્વિજય કરવાનો મોહ લાગ્યો. જેટલા જાણીતા રમવાવાળા હતા તેમની સાથે એણે લાલ સોગઠીઓ વડે રમવા માંડ્યું અને સહુની સોગઠીઓ મારીને પોતે જે તોડ કર્યા હોય તેના રંગીન ડાઘ પોતાની સોગઠીઓમાં કાયમ રહેવા દીધા. એ નિશાનીઓની કોઈ અમૂલ્ય પારિતોષિક જેટલી કિંમત તે આંકતો કોઈ જાદુગર પોતાને મળેલ સંખ્યાબંધ ચાંદ કોટ પર ટાંગી રાખે છે તેવી અદાથી રઘડો પોતાની એ પ્રખ્યાત સોગઠીઓ રાખતો

એક દિવસ રઘડો તેના પ્રશંસકો વચ્ચે આત્મશ્લાઘા કરતો એ ફાંકે (in form) હતો, ત્યાં કાથડભી બાપુનું તેડું આવ્યું 'બાપુ ડેલીએ ચોપાટ રમવા બોલાવે છે'

રઘડાએ આવનાર તરફ પૂરું જોવાની પણ પરવા કર્યા વગર કહ્યું. 'હવે રમ્યા રમ્યા! મોટા રમવાવાળા નીકળ્યા છો બાપુને મારા હાથનું પદ ખાવાની ખુજલી થઈ લાગે છે'' રઘડાએ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો

બીજું તેડું આવ્યું રઘડાએ પહેલા કરતા પણ વધારે તુચ્છકારથી તે પાછું વાળવા કહ્યું, પણ તેના મિત્રોએ તેને સમજાવ્યો 'રઘડા, જા ને એક નતોડિયું ચોટાડી આવ્યને, એટલે બીજીવાર તારું નામ જ ન લીએ! રમવાની ઓ ભૂલી જાય'',

'હા હા, જા એક નતોડિયું આપી આવ, એટલે સાત પેઢી સુધી ફરીથી રમવાનું નામ જ ન લીએ''

અંતે માંડમાંડ રઘડો ઊઠ્યો 'ઠીક, હાલ્ય ભાઈ, હાલ્ય' બાપુને અને આજ હાથે કરીને જ નતોડિયું ખાવું છે, પછી હું શું કરું?'

હાથમાં તેની પેટન્ટ સોગઠીઓ રમાડતો રમાડતો રઘડો બાપુની ડેલીએ પહોંચ્યો

ડેલીએ જઈને તેણે રમત શરૂ તો કરી, પણ અત્યંત ઉપેક્ષાવૃત્તિથી પહેલી જ ધાએ દસ દાણા નાખીને દાવ લીધો અને અડખેપડખે બેઠેલા સહુને છક કરી નાખ્યા પછી તો એકીસાથે ચારે સોગઠીઓ ઘરમાંથી બહાર કાઢીને રમતી કરી કાથડભીને તો હજી દાવના દાણા પણ નહોતા પડ્યા ને એકે પાઘડું નહોતું મુકાણું ત્યારે રઘડાની એક સોગઠી તો લગભગ પાકી જવા આવી હતી અને ઘરમાં જવા માટે પચ્ચીસ દાણા અને તોડની જ જરૂર હતી. કાથડભીનો માંડ-માંડ દસ દાણા પડવાથી ચાલવાનો દાવ આવ્યો અને એક સોગઠી ચાલવા માંડી. પછીને વખત દસદસ અને એક વખત પચ્ચીસ દાણા નાખીને એમણે બીજી સોગઠી મૂકી અને પહેલી સોગઠીને ખૂબ આગળ જવા દઈ, ફૂલ ઉપર બેસાડી

આ દરમ્યાન રઘડાની એક સોગઠીએ કાથડભીની પાકવા આવેલી સોગઠીનો જબ્બર પીછો પકડ્યો રઘડાનો વિચાર કાથડભીની પાકી સોગઠીનો તોડ કરી તેને પાછી મુકાવવાનો હતો, પણ એ ફૂલ ઉપર બેઠી હોવાથી તેમ થઈ શકે તેમ નહોતું

'એય મવાલી' બ્રીકણું! શંકીરાડ બાયડીની ચોટે ફૂલ ઉપર શું ભરાઈ બેઠી છો?' કાથડભીની કાચી કોઈ જીવંત વ્યક્તિ હોય તેમ રઘડાએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'પડમાં આવ્ય તો ખરી કહું!'

અને કાથડભીનું ક્ષાત્રાભિમાન ઊકળી આવ્યું યોદ્ધો ઘરમાં ભરાઈ બેઠો હોય અને બહાર ઊભેલ દુશ્મનની ઉશ્કેરણીથી પાનો ચડે ને બહાર નીકળી આવે તેમ કાથડભીએ રાજપૂતની વંશપરંપરાગત ટેવને વફાદાર રહીને પોતાની સોગઠીને ફૂલ ઉપરથી નીચે ઉતારી

'રઘડા, લગાવ્ય' એને લગાવ્ય! બે દાણે લગાવ્ય'' રઘડાના પ્રશંસકોએ રઘડાને પાનો ચડાવ્યો

રઘડો અત્યાર સુધી ઊંધા પગ નાખીને બેઠો હતો, તે હવે ગોઠણ ઉપર અર્ધો ઊભો થઈ ગયો બાજની આંખો તેના શિકાર ઉપર હોય તેમ તેની બન્ને આંખો કાથડભીની સોગઠી ઉપર હતી હતી આ વખતે એની મુખમુદ્રા જોવા જેવી હતી આંખો ઝીણી કરી, બન્ને નેણને નજીક ખેંચી, મામા શકુનિની જેમ ધાર્યા પાસાઓ ફેંકવાની ફેંઆ કપાળમાં લાવી, 'એ . એ . એ ને આ બે દાણા!' કહી તેણે કોડા ફેંક્યા અને બરોબર બે જ દાણા પડ્યા'

'ખરો! ખરો, બહાદર! રંગ છે''રઘડાના પ્રશંસકોએ પ્રશંસા કરી

વનરાજને પોતાનો શિકાર હાથ આવે અને જે વિજયસ્મિત સાથે એ લેવા જાય એવા તિરસ્કારમિશ્રિત સ્મિત સાથે રઘડો પોતાની સોગઠી લઈને ગોઠણિયાભેર ઊભો થયો અને કાથડભીની સોગઠી ઉપર એ ટચાક અવાજ સાથે જોરથી પછાડી કાથડભીની સોગઠી છટકીને રડતીરડતી ઠેઠ સામી ભીંત સુધી પહોંચી એની પાછળ રઘડાએ પોતાની વિજયના ગર્વથી ભરેલી નજર પણ મોકલી અને થોડી વાર સુધી ત્યાં જ ઠેરવી ત્યાંથી વાળીને એ નજર તેણે કાથડભી ઉપર માંડી (એ આંખમાંથી વરસતો વિજેતાનો ગર્વ અને પરાજિત પ્રત્યેની ઘૃણા કાથડભીથી જીરવી શકાય તેમ નહોતા પણ શું કરે? પોતે જ સામે ઊઠીને રઘડાને રમવા તેડાવ્યો હતો ને? પોતાનો તો હજી તોડ પણ નહોતો થયો અને રઘડાની તો બીજી સોગઠી પણ ઘરમાં પહોંચવા આવી હતી. સહુને બીક લાગતી હતી કે રઘડો જીતી જશે અને બાપુને નતોડિયું પદ ખાવું પડશે

હવે તો રઘડો પણ ઉત્સાહમાં આવીને દાણા નાખતો હતો બીજી સોગઠીને ઘરમાં પહોંચાડ્યા પછી ચાર જ ધામાં ત્રીજીને પણ અંદર પહોંચાડી હવે એ ઊભો થઈને ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો પણ કાથડભીને હજી તોડ થવાની આશા હતી, તેથી નતોડિયું ન ખાવા માટે તેમણે આગ્રહપૂર્વક રઘડાને બેસાડ્યો

રઘડાની એકની એક સોગઠી હતી તે પણ ત્રણ ધામાં આગળ નીકળી ગઈ તેથી કાથડભીનો તોડ થવાની રહીસહી આશા પણ ઊડી ગઈ પણ રઘડાની ખાનદાની ક્યાં ઓછી હતી? કાથડભીની એક સોગઠી પેટઘર આવીને પડી હતી એટલે તેણે પોતાની એક સોગઠીને કોઈ અમીરની અદાથી ઘરમાંથી કાઢીને પાકી બનાવી આમ કરવામાં તેણે કાથડભીને રમત રમવાની તક આપી મહદ ઉપકાર કર્યો હોય તેવો ડોળ કર્યો પણ કમનસીબે કાથડભીની સોગઠી ફૂલ ઉપર હોવા છતાં રઘડાના ત્રણ દાણા પડવાથી પાકી સોગઠીએ તેનો તોડ કર્યો

'શું મોટા લડને રમવા બેસતા હશો?' રઘડાએ કાથડભીની ગેરાન-[illegible] હીને બમ્મસમ [illegible] ની ઉડાડી મૂકતા કહ્યું અને પછી બીને ત્રણ દાણા નાખીને છેલ્લી સોગઠી પણ તેણે ઘરમાં મોકલી

કાથડભીએ નતોડ પદ ખાધું

રઘડો ઊભો થતાંથતાં બોલ્યો 'હવી ચાટો કહી ચોપાટ રમતા શા શા દાણા કહે છો?'અને પોતાના સોગઠા લઈ,વિજેતાની જેમ ચાલ્યો ગયો

કાથડભી તેના શબ્દો સાંભળીને રોમેરોમ સળગી ઊઠ્યા તેમનો એક હાથ જમૈયો લેવા વળ્યો, પણ બેફામ તેમને વાર્યા

તે દિવસે ડાયરામાં સહુને કસુંબા કડવા ઝેર જેવા થઈ પડ્યા કાથડભીને તો સાંજે વાળુ પણ ન ભાવ્યું બીજું બધું તો ઠીક, પણ રઘડો જતાંજતાં કહી ચાટવાની જે ગાળ દેતો ગયો હતો તે આખી ક્ષત્રી કોમની નામોશી હતી તેમનું જાતિઅભિમાન સળગી ઊઠ્યું

કુટુંબ આખાને આઠ દિવસ સુધી કોળિયો ગળે ન ઊતર્યો. ગામ આખામાં વાત પ્રસરી ગઈ કે રઘડાએ બાપુને નનોદિયું પટ આપ્યું. 'જાણું ખંગે રમવાવાળો છે"... 'બાપુ જેવા બાપુને નનોદિયું આપી આવ્યો"... 'ભાળો રમ્યે બાકી લોકો" આમ એ માટે તેના વખાણ થવા માંડયાં.

આ બનાવ પછી રઘડો બીનહરીફ યોદ્ધાની જેમ ફરવા લાગ્યો. કોઈ પૂછતું 'રઘડા, તને હજી સુધી કોઈએ નનોદિયું દીધું છે?' તો એ જવાબ આપતો: 'મને નતોદિયું દેવાવાળો તો હજી એની માના પેટમાં હશે. કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે?'

બીજી બાજુ, કાથડભીનો ઘા રૂઝાવાને બદલે વધારે ને વધારે અસહ્ય બનતો ગયો. તેમની એક જ અભિલાષા હતી: 'ગમે તેમ કરીને આ બે કોડીના આહીરને નતોદિયું ખવડાવું તો હું ખરો.'

દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા. રઘડાની આત્મશ્રદ્ધા પણ વધતી જ ગઈ. નાથ્યા વગરના માતેલા ખૂંટિયાની જેમ રઘડો ફરવા લાગ્યો. તેના મોંફાટ અભિમાનવેણોથી તેના પ્રશંસકોને પણ લાગવા માંડયું કે હવે તો આ આફરેલ આખલાને કોઈ નાથ નાખે તો સારું. નહિ માથાનો જડે તો ઠીક થાય. શેરને માથે કોઈ સવાશેર મળી જાય તો આનો મદ ઊતરે; નહિતર કોણ જાણે કેવા પરિણામ આવશે?

એવામાં બન્યું એવું કે સીમવદરની એક દેવડી, જે કાથડભીની ડેલી વાળવા જતી, એ કાથડભીની બહેનના ગામ આણંદિયાળાના દેવને ઘેર નાતરે ગઈ. એણે ત્યાં જઈને વાત કરી કે કાથડભી બાપુને રઘડા આહીરે ચોપાટમાં નતોદિયું પટ આપ્યું છે તે દિ'નો બાપુને કોળિયો ગળે નથી ઊતરતો. આ વાત કાથડભીના ભાણેજ, જે ચોપાટના ભારે રસિયા હતા, તેમને કાને પહોંચી. તેઓ મારતી ઘોડીએ સીમવદર આવ્યા અને મામાને આશ્વાસન આપી રઘડાને ડેલીએ રમવા આવવાનું ચેલેન્જ—આહ્વાન મોકલ્યું.

ગામના બેચાર નવરા કાકાઓ સાથે ઓટામાં બેઠોબેઠો રઘડો ગ્રાટા છોલતો હતો ત્યાં બાપુના માણસે આવીને રઘડાને ભાણાભાઈનું રમવા આવવાનું આહ્વાન આપ્યું.

આસપાસના દસવીસ ઘર સાંભળે એવા અવાજે રઘડો બોલી ઊઠયો: 'ઈ કઠીયાવાડ હાર્યે આ રઘડો ચોપાટ રમશે? એક નનોદિયું ખાધું છે છતા હજી ધરવ નથી થીયો?'

'ભાણાભાઈને સ્વાદ ચાખવો બાકી રહી ગયો લાગે છે" કોઈ બોલ્યું.

'એને ખબર છે કે આ રઘડો ટેબાં ભાંગી નાખશે? જા ભાઈ, જા, ભાણાભાઈને કહે કે રઘડા હાર્યે ચોપાટ રમવા કરતા ઊંજરિયું હાર્યે છબા રમી લ્યો! હજી મૂછનો દોરો ફૂટવાને વાર છે' કહી રઘડાએ મૂછોને વળ આપતા આપતા બાપુના માણસને પાછો વાળ્યો.

બાપુએ ફરી માણસને મોકલી કહેવડાવ્યું: 'મરદનો દીકરો હો તો ભાણાભાઈ સામો પટમાં આવી જા નહિતર નનોદિયું ખાધું કબૂલ કર.'

'જા, રઘડા, જા; ઈ ભાણાભાઈને જરાક હાથ બતાવી આવ્ય એટલે ફાંફુડા ગામમાં પગ મૂકતા જ ભૂલી જાય' રઘડાના મિત્રોએ એને પરાણે રમવા મોકલ્યો. પાછળ પ્રેક્ષકોનું મોટું ટોળું ગયું.

કોઈ શાહેનશાહને છાજે એવી લાપરવાહીથી રઘડો કાથડભીની ડેલીએ આવ્યો અને ભાણાભાઈ સાથે રમવા બેઠો.

આજે જોનારાઓની ઠઠ્ઠ જામી હતી. રઘડાના દરેક હલનચલનમાં અસીમ આત્મવિશ્વાસ દેખાઈ આવતો હતો.

ભાણાભાઈએ પહેલી જ ઘાએ પચ્ચીસ દાણા નાખીને દાવ લીધો અને એક સોગઠી મારી.

રઘડાને આવી જાતનો પ્રથમ જ અનુભવ હતો, તેથી કંઈક આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. તેણે ઘાલ ફેંક્યા, પણ એક વખત ત્રણ અને એક વખત એક દાણો પડયો ને ગભરાઈ ગયો.

ફરી ભાણાભાઈએ દાવ લીધો અને બીજી સોગઠી મારી.

પણ રઘડાને ઉપરાઉપર ચાર ઘાલમાં માત્ર બબ્બે ત્રણત્રણ દાણા જ પડતા રહ્યા. સહુ જોનારાઓને થયું કે આ તે રઘડો રમે છે કે બીજું કંઈ? આમ કેમ થાય? ઉપરાઉપર દાવ લેનાર રઘડો છસાત ઘાવ સુધી છાનો બેઠો રહે?

ભાણાભાઈની ચારેય સોગઠી ચાલવા લાગી.

અને રઘડાના દસ દાણા પડયા અને એક સોગઠી મંડાણી.

ભાણાભાઈની એક સોગઠી તો હવે પાકવા આવી હતી, ઘરમાં જવા માટે તોડ થવાની જ વાર હતી. રઘડો ફાંફાં મારતો હતો.

ત્યાં તો ભાણાભાઈએ દાવ લઈને રઘડાની એકની એક ચાલતી સોગઠીનો પથરો તોડ કર્યો! કોઈને માન્યામાં પણ ન આવ્યું.

રઘડાની આંખે અંધારા આવ્યાં. આ દૃશ્ય એ સાચું જ ન માની શક્યો. આ આખો બનાવ એની સમજમાં ન આવવાથી તે ઊભડક થઈ ગયો અને માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

તેને પચ્ચીસ દાણા આવ્યા અને બીજી સોગઠી મૂકી, પણ તે દરમ્યાન ભાણાભાઈની તો બે સોગઠી ઘરમાં ચાલી ગઈ હતી.

સહુ આશ્ચર્યથી રમત જોઈ રહ્યા.

રઘડો વધુ ને વધુ મૂંઝાવા લાગ્યો. કેમે કર્યા તેના દાણા સરખા જ નહોતા પડતા. ઘાવ નાખવા જતાં હાથ થોથવાઈ જતો હતો. છતાં પોતાને પટ લાગશે એ વાત તો કેમે કરી તેને ગળે નહોતી ઊતરતી.

ભાણાભાઈની ત્રીજી સોગઠી પણ ઘરમાં ગઈ! આ બધું જોતાં કાથડભીના હૃદયમાં તો ઉલ્લાસ માતો નહોતો.

રઘડો બાઘા જેવો બનીને આ જોઈ રહ્યો. તેની માત્ર બે જ સોગઠી ચાલતી હતી. તોડ થવાની તો આશા જ નહોતી, કેમકે ભાણાભાઈની એકની એક સોગઠી પણ હવે ઘેર પહોંચવા આવી હતી. કાથડભી વેરતૃપ્તિનો ઊંડો આનંદ માણી રહ્યા હતા.

રઘડાને એ નતોદિયું લાગવાનું નક્કી જ હતું. ગમે તેમ કરીને તોડ કરવા એ ફાંફાં મારી રહ્યો. પણ ભાણાભાઈની તો એક જ સોગઠી ચાલતી હતી. પચ્ચીસ અને બે દાણા નાખે તો જ રઘડાનો તોડ થઈ શકે તેમ હતો. તેણે બરોબર સ્વસ્થ થઈને પચ્ચીસ દાણા નાખ્યા. હવે તેનામાં કંઈક કાઠો આવ્યો. ત્રણ વખત કોડા ખખડાવીને તેણે ફરી દાણા નાખ્યા. પણ કમનસીબે બેને બદલે ત્રણ દાણા પડયા!

ગુડા ભાંગી ગયા હોય તેમ રઘડો હતાશ થઈને ઢગલાની જેમ બેસી ગયો. ભાણાભાઈની છેલ્લી સોગઠી એક જ દાવે ઘરમાં જાય તેમ હતી. જીવનનું સર્વસ્વ હારી જવાની તૈયારીમાં હોય તેમ રઘડાએ ઊંડો ધખધખતો નિસાસો મૂક્યો.

સહુની આંખો રઘડા ઉપર મંડાઈ હતી. કાથડભીની આંખોમાં કિન્નો લેવાયાનું ખુન્નસ તરવરતું હતું. રઘડાના પ્રશંસકો નીમાણા બનીને જોઈ રહ્યા હતા. છતા રઘડો તો આ બધું જોતો જ ન હોય તેમ શૂન્ય નજરે બેઠો હતો.

ભાણાભાઈએ પગ નાખીને છેલ્લી સોગઠીને પણ ઘરમાં મોકલી.

સહુને હોઠે આવી અટકેલો શબ્દ બહાર નીકળી પડયો: નનોદ! નનોદ! નનોદ!

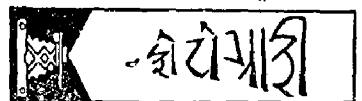
કહે છે કે આ વખતે રઘડાની શૂન્ય આંખોમાં અશ્રુવારિનાં ગમગીના પૂર ધસી આવ્યાં અને છાતી ફાટી જાય એવા પ્રચંડ અવાજથી એ સહુની સાથે બોલી ઊઠયો: 'નનોદ!'

અને પછી હા! હા' હા! હા' —કાને મારે ફાડી નાખે એવુ અટ્ટહાસ્ય સુધી હાસ્યે મોઢું ભર્યું.

હવે રઘવો શેરીગલીઓમાં ભટકે છે અને જે કોઈ સામું મળે એને પૂછે છે 'તમારો તોટ જોયા ?'

અને પાછળ છોકરાઓનું ટોળું તેના ઉપર પથ્થર કે કશું ફેંકી બૂમો મારે છે 'રઘવો નતોટ! રઘવો નતોટ!'

અને પરાજયથી અંકિત થયેલી રનટાની મુખાકૃતિ આનો કરુણભર્યા સ્મિતથી મૂક ઉત્તર આપે છે **ચૂનીલાલ મડિયા**



હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું તથા બીજું ઈનામ મોકૂફ, ત્રીજું ઈનામ 'દાદાનો લાડકવાયો'—હાસમ સુતાર (નડિયાદ), નોંધપાત્ર (૧) 'પ્રવાસી'—એસ. દેશી (જામનગર), (૨) 'ગેટ'—જમનાદાસ પંચોલી (અમદાવાદ)

આ વખતે પણ હરીફાઈમાં આવેલા ચિત્રોમાંનું કોઈ પહેલા કે બીજા ઈનામને પાત્ર ઠર્યું નથી ત્રીજું ઈનામ જીતનાર ભાઈ હાસમ સુતારના 'દાદાનો લાડકવાયો' ચિત્રમાંના પાત્રોનું હાસ્ય નૈસર્ગિક હોવાથી ચિત્ર આકર્ષક બને છે વિષય ને સંયોજન પણ ઠીક જણાય પરંતુ પ્રકાશ બહુ જ પ્રતિકૂળ છે મ થાઉને બરાબર માથે આવેલા પ્રકાશમાં ચિત્ર લેવાયું હોઈ ચિત્રમાં છાયા વધારે આવી છે ... માથાનો ભાગ પશ્ચાદ્ભૂમિ સાથે મળી જાય છે અને પ્રકાશ ... બાજુ પર લેઈને મુખાલેખન મુખ પર આવ્યું નથી, જેટલું જોઈએ ... પ્રસિદ્ધિજનામય છે ખરે બપોરે બનતા સુધી ચિત્ર લેવું નહિ પોર્ટ્રેટ પાત્રાલેખન માટે તે પ્રકાશ અનુકૂળ નથી કોઈક જ તેમાં કુશળતાની સફળ બની શકે બાકી હાસમે અનુકૂળ ગ્રેડના પેપર પર પ્રિન્ટ નહિ કર્યો હોવાથી તે કૉન્ટ્રાસ્ટી જણાય છે ને બાળકના ધોળા ભાગની જરૂરી બાબતો તદ્દન ઊડી ગઈ છે એટલે એ ચિત્રની ટેકનીક નબળી ગણાય

- જરૂર કરતાં વધારે કાગળ, ફિલ્મ કે કેમિકલ ન બગાડતાં કરકસર રીતે સાધનનો કરકસર કરો
- પૂર્ણ વિચાર સાથે કામ કરવાની ટેવ પાડો
- વિચાર, યોજના અને સૌંદર્યબુદ્ધિ એ ત્રણ ચિત્રનાં પ્રધાન અંગ છે

ભાઈ દેશીએ વાદળાથી આચ્છાદિત આકાશની આછી ભૂરી બૅકગ્રાઉન્ડ ઉપર પ્રવાસે નીકળેલા કોઈ યુવાનની છબી લીધી છે આ 'સેમી-સિલ્હુટ' (અર્ધ-છાયાચિત્ર)ની રચના સારી છે એક્સ્પોઝર અને ડેવેલપમેન્ટ બરાબર લાગે છે પરંતુ એક્સ્પોઝર દરમિયાન કૅમેરા ધ્રૂજ્યો છે તેથી આખું એ ચિત્ર હાલેલું જણાય છે 'કૅમેરા-શેઇક'ના નામે ઓળખાતી આ ક્ષતિ સારા ચિત્રોમાં એ દેખા દે છે શિખાઉના ચિત્રો તો ઘણીવાર આઉટ ઑફ ફોકસ પણ હોય છે ભાઈ પંચોલીનું 'ગેટ' ચિત્ર તેની સાક્ષી પૂરે છે બાકી આમાં પ્રકાશમાં લેવાયેલા એ ચિત્રનો વિષય ને ટેકનીક સારા છે

હરીફાઈમાં ચિત્રો મોકલતા અગાઉ દરેક હરીફે જાતે પોતાના ચિત્રોના ગુણદોષ તપાસવા જોઈએ ઉપર દર્શાવેલી તેમજ 'કુમાર'માં વારવાર ચર્ચાતી બીજી ક્ષતિઓ ન હોય તેવા જ ચિત્રો હરીફાઈમાં મોકલવાથી સૌનો સમય અને ખર્ચ બચશે. **બલવન્ત ભટ્ટ**

ચક્ષુહીન દશામાં ત્રણ ખંડની યાત્રા

'તમે અંધ હોવાથી ઘેર બેઠાબેઠા જ કંઈક ધંધો શીખી ગુજરનિર્વાહ ચલાવો એ ઠીક છે પરદેશ જઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા ઈચ્છતા દેખતા લોકો હિંદુસ્તાનમાં કંઈ થોડા નથી '

બનારસ વિશ્વવિદ્યાલયની સેનેટના એક સભાસદ પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પરદેશ જવા સારુ શિષ્યવૃત્તિ માગવા જતાં શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયને ઉપરના શબ્દો સાંભળવા પડ્યા આ વખતે તેઓ એમ એ, બી એડ થઈ ગયા હતા અને વધુ શિક્ષણ માટે અમેરિકા જવાનો તેમનો વિચાર હતો પરંતુ આ તિરસ્કારયુક્ત શબ્દોથી તેઓ જરા પણ ડગ્યા નહિ આ બન્યું ૧૯૩૭ની સાલમાં ને જ વર્ષે કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી આ યુવાન સુબોધચંદ્ર અમેરિકા તરફ રવાના થયા, અને ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમાં પાછા આવી કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યશિક્ષણના લેક્ચરર થયા

આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી હિંદુસ્તાનમાં અંધજનોની સંખ્યા કંઈ ઓછી નથી પરંતુ આવું સાહસ, દૃઢ નિશ્ચય અને આત્મવિશ્વાસ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે આ દૃષ્ટિએ શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયનો જીવનવૃત્તાન્ત ખરેખર માર્ગદર્શક થશે.

પ્રારંભિક જીવન

શ્રી રૉયનો જન્મ ૧૯૦૮ની સાલમાં રિપેરા સંસ્થાનમાં થયો હતો ત્યાં તેમના પિતામહ ચીફ જજ હતા આખું એ રૉય કુટુંબ ત્યાં રહેતું હતું તે બે વર્ષના થયા ત્યારે તેમના પિતા નિવારણચંદ્ર રૉય દીનાજપુરની પોસ્ટ ઑફિસમાં કારકુન હતા ત્યાં તેમને લઈ ગયા આઠ વર્ષની ઉંમર સુધી તેમણે ત્યાંની પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો ત્યાં સુધી તેમની દૃષ્ટિ સારી અને સુદૃઢ હતી તેમનું શરીર પણ ખડતલ હતું પણ નવમા વર્ષની શરૂઆતમાં જ કૉલેરા અને ઑપ્થેલ્મિયાએ તેમના પર હલ્લો કર્યો, અને તેને પરિણામે તેમણે આંખો ખોઈ તેમનું શિક્ષણ બંધ થયું આ કુદરતી કોપથી તેમના માબાપને ઘણી જ લાગણી થઈ, અને લગભગ બાર વર્ષ સુધી જુદાજુદા અનેક દેશી-પરદેશી ઉપચાર તેમણે અજમાવી જોયા છેવટે નિરાશ બની ઈશ્વરેચ્છાને તાબે થઈ તેઓ સ્વસ્થ બનીને બેઠા

પરંતુ શ્રી રૉય હતાશ થયા નહિ તેઓ દૈવ કરતાં પુરુષાર્થમાં વધારે માનતા હતા ઘેર બેઠા આળસમાં સમય ગાળવા કરતાં પોતાના ભાઈની સાથે શાળામાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેમણે શાળામાં જવાનું શરૂ કર્યું તે વખતે આંધળા બાળકોની દશા કલકત્તામાં જ એક અંધશાળા હતી તેથી દીનાજપુરની શાળામાં તો તેમને શ્રવણશક્તિ (કાન) અને સ્મરણશક્તિ પર જ બધો આધાર રાખવો પડ્યો કેટલીક વર્ષમાં અંકગણિત, અંગ્રેજી અને બંગાળી એ વિષયોમાં તેમણે સારી પ્રગતિ કરી પરીક્ષામાં કેટલાક દેખતા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પણ તેમને વધારે માર્ક મળ્યા તેમની આ હોશિયારી અને કુશળ જોઈ તેમના પિતાએ તેમને કલકત્તાની અંધશાળામાં દાખલ કર્યા

પરંતુ અહીં પણ તેમને મુશ્કેલીઓ નડી. શિક્ષકોની બેકારીથી ગભરાઈ જઈને વિદ્યાલયે એક ઠરાવ કરી આંધળાઓને અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ પછી શિક્ષણ આપવાનું બંધ કર્યું, અને તેને બદલે તેમને સંગીત, સુતારીકામ અને વણાટકામ વગેરે શીખવવાનું નક્કી કર્યું આથી તેમનું શિક્ષણ અટકેથી જ અટક્યું તેમણે બે વર્ષ સતારવાદન અને વણાટકામ શીખવામાં ગાળ્યાં પણ તેમના મનમાં ફરીથી જબરો ખળભળાટ મચ્યો સતારવાદન અને વણાટકામથી પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન તો કદાચ ઉકેલાઈ શકે, પરંતુ આંધળાઓની સ્થિતિ સુધારવાના

કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનાર યુવક સુબોધચન્દ્ર રૉય

પોતાના કાર્યને કેવી રીતે આગળ ધપાવવુ એ વિષેના વિચાર તેમને હરહમેશ આવ્યા કરતા. તેમણે પોતાની આ આકાંક્ષા પોતાના પિતાને જણાવી પિતાએ ઘણી ખુશીથી સમતિ આપી અને તેમના શિક્ષણ માટે બે સ્વતંત્ર શિક્ષકોને રોકવામા આવ્યા. ૧૯૨૯ની સાલમા તેમણે મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપી અને સંસ્કૃત તથા ઇતિહાસમા પ્રાવીણ્ય (distinction) મેળવી તેઓ ઉત્તમ રીતે પાસ થયા

'દેખતા વિદ્યાર્થીઓ જેટલુ પ્રાવીણ્ય તમે કેવી રીતે મેળવી શક્યા?' એ પ્રશ્નના જવાબમા તેમણે કહેલુ, 'આંખે દેખી ન શકતો હોય તે માણસની બુદ્ધિ અને પ્રતિભા કંઈ ઓછી નષ્ટ થઈ જાય છે? દેખતા વિદ્યાર્થીઓ કરતા હુ ઊતરતી પંક્તિનો છુ એમ મને કોઈવાર લાગતુ જ નથી પછી હુ તેમની બરોબરી કરી શકુ તેમા શી નવાઈ?'

તેમના આ ઉદ્ગારમા અદમ્ય ઉત્સાહ ને અખંડ આત્મવિશ્વાસ તરવરે છે. આંધળાને પેપર લખવા માટે એક લેખક આપવામા આવે છે. રૉયને મૅટ્રિકની પરીક્ષા વખતે આપવામા આવેલો લેખક બી એ થએલો હતો પરંતુ 'ostentations' શબ્દના સ્પેલિંગમા બન્નેનો મતભેદ પડ્યો. લેખકે સદરહુ શબ્દનો સ્પેલિંગ 'austentations' લખ્યો હતો. રૉયને શંકા આવવાથી તેમણે તેને તે વાંચવાનુ કહીને સાચો સ્પેલિંગ લખાવ્યો લેખકે કરેલી સ્પેલિંગની ભૂલો માટે પણ ઉમેદવારને જ જવાબદાર ગણી તે બદલ માર્ક કાપવામા આવે છે

ઉચ્ચ શિક્ષણ અને શિષ્યવૃત્તિ

આ પછી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તે ૧૯૨૯મા કલકત્તાની સેંટ પૉલ્સ કૉલેજમા દાખલ થયા. કૉલેજમા મુખ્ય કાર્યક્રમ પ્રોફેસરોના વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો જ હોવાથી તેમને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ ઘેર પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવા એક માણસ રાખ્યો હતો બે વર્ષમા ઇન્ટર આર્ટ્સ પાસ થઈ તેઓ પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમા દાખલ થયા. ત્યાંથી બી એ. (અંગ્રેજી ઑનર્સ), અને એમ. એ. (તત્વજ્ઞાન)મા પાસ થયા આ બન્ને પરીક્ષામા તેઓ બધા ઉમેદવારોમા પહેલા આવ્યા

એમ એ થયા પછી ૧૯૩૬મા તેઓ બી એલ થયા ને એક વકીલના હાથ નીચે કામ કરવા લાગ્યા તથા વકીલાત માટે સનદ પણ મેળવી. પણ આ બધુ તેઓ કંઈ પૈસા મેળવવા માટે કરતા નહોતા આંધળાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે પોતે કંઈક કરવુ જ જોઈએ એમ તેમને અહર્નિશ લાગ્યા કરતુ હતુ પોતાનો આ વિચાર અમલમા મૂકવા માટે પરદેશ—ખાસ કરીને અમેરિકા જઈ ત્યાં અંધોના ઉચ્ચ શિક્ષણની ને બીજી શી વ્યવસ્થા છે તે જાણી લાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. આ માટે તેમણે વિશ્વવિદ્યાલયને શિષ્યવૃત્તિ માટે અરજી કરી

અને શરૂઆતમા જણાવ્યા મુજબ અનેક નિષ્ફળતાઓ પછી કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચાન્સેલર ડૉ શ્યામાપ્રસાદ મુખોપાધ્યાયના પ્રયત્ન તથા સહાયથી શ્રી રૉયને ૧૯૩૬–૩૭મા 'રાસબિહારી ઘોષ ટ્રાવેલિંગ ફેલોશિપ' મળી અને તેઓ ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમા લંડનમાર્ગે અમેરિકા ગયા

પરદેશયાત્રા અને અધ્યયન

શ્રી રૉય પ્રવાસમાં એકલા જ નીકળ્યા હતા 'પ્રવાસમાં સાથીઓ અને રેલ્વે-આગબોટના નોકરોની મદદથી તેમનો પ્રવાસ નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેમને એકે અકસ્માત થયો નહિ'

અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટિની ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં આઠ મહિના અભ્યાસ કરી તેમણે શિક્ષણશાસ્ત્રમા એમ એ ની પદવી મેળવી. શરૂમા થોડા દિવસ તેઓ અંધ—આશ્રમમાં રહ્યા, પણ પછી સ્વતંત્ર મકાન ભાડે રાખીને રહ્યા કલકત્તા વિદ્યાલયની સાથેસાથ તેમને ન્યૂયૉર્કના અંધસંઘ તરફથી પણ એક શિષ્યવૃત્તિ મળી, એટલે તેમનો બધો ખર્ચ તેમાંથી જ નીકળી રહેતો

લંડનમાં આગમન

ઉપરની ડિગ્રી લીધા પછી, 'હિંદુસ્તાનમા આંધળાઓનો સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્ન' એ વિષય પર નિબંધ લખી લંડન વિશ્વવિદ્યાલયમા રજૂ કરવા માટે બંગાલ સરકાર તરફથી તેમને એક શિષ્યવૃત્તિ આપવામા આવી આથી તેઓ લંડન ગયા પરંતુ ત્યાં તેમને ઉપરાઉપરી ઘણા કડવા અનુભવ થયા. એક તો લંડન વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થામા આંધળાઓના શિક્ષણ માટે કંઈ જ સગવડ નહોતી, વળી તેમને નિબંધ લખવા માટે જે સામગ્રીની જરૂર હતી તે ઇંગ્લેંડમા મળી શકે તેમ નહોતી. પણ આ બધાને ભુલાવી દે એવો એક અનુભવ તેમને થયો લંડન વિશ્વવિદ્યાલયે તેમનો નિબંધ સ્વીકારવાની જ ના પાડી' અંતે ઘણા પ્રયાસ ને તકરાર પછી નિબંધ સ્વીકારવાનુ કબૂલાયુ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધનસામગ્રી માટે તો તેમને અમેરિકા જ જવુ પડે તેમ હતુ તેથી તેઓ ફરીથી અમેરિકા જવા નીકળ્યા

બ્રિટનમા રહ્યા તે દરમ્યાન તેમણે ઘણો પ્રવાસ કર્યો આ પ્રવાસમા તેમણે બ્રિટનમા આંધળાની સ્થિતિ અને તેમના શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા બાબત ખૂબ અભ્યાસ કર્યો અમેરિકા અને જાપાનની સરખામણીમા બ્રિટનમા આંધળાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા તદ્દન નિર્માલ્ય લાગી. ફક્ત એડિનબરોમા સરકારી અંધાશ્રમ અને વિદ્યાલય છે અને ત્યાં અંધશિક્ષણને માટે સારી સગવડ છે

આ પછી ફ્રાન્સ, ઇટલિ, જર્મની, જાપાન, કૅનેડા વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરી તેઓ અમેરિકા ગયા આ પ્રવાસમા આંધળાઓની સ્થિતિ બાબત બધા દેશમા તેમણે સુંદર જ્ઞાન મેળવ્યુ મહાયુદ્ધ શરૂ થતા લંડન જવાની મુરાદ બર આવી નહિ, એટલે ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમા તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ૧૯૪૦ના જુલાઈ માસથી તેઓ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયાન્તર્ગત બી. ટી કલાસમાં અંધશિક્ષણના લેક્ચરર તરીકે કામ કરે છે તેમનુ સંશોધનકાર્ય હજી ચાલુ જ છે હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી, અનેક પત્રોમા અંધશિક્ષણ સંબંધી તેમણે લેખો લખ્યા છે અને અનેક જગ્યાએ વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે

અમેરિકાનું જીવન

અમેરિકાના અનુભવો ઉપરથી અમેરિકન લોકો વિષે તેમને બહુ જ માન ઉત્પન્ન થયું છે હિંદીઓને અમેરિકામા વર્ણભેદને કારણે જે સોસવું પડે છે તે વિષે તેઓ કહે છે કે મારો પોતાનો અનુભવ તો એવો છે કે અમેરિકન લોકોને એકવાર ખાત્રી થાય કે તમે સાચા ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને અમુક કાર્ય કરો છો, તો તેઓ તમારા તરફ સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવ્યા સિવાય રહેતા નથી પણ તેઓ પોતે સ્વાભિમાની અને સ્વાવલંબી હોવાથી 'ભિક્ષા' માગનાર પર તેમને સહજ તિરસ્કાર ઉપજે છે અત્યાર સુધી જે જે હિંદીઓ અમેરિકા ગયા તે તેમણે હિંદુસ્તાનના દારિદ્ર્યનું, દાક્ષિણ્યનું, ગુલામગીરીનુ વર્ણન કરી સહાયની અપેક્ષા કરી છે—ભિક્ષા માગી છે. અને તેથી જ અમેરિકન લોકોમા હિંદ વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે જેથી ફક્ત જે અન્ય રાષ્ટ્રોએ પોતાના કાર્યનો ઉદ્દેશ સ્વાભિમાનપૂર્વક અમેરિકા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે તેમને અમેરિકાએ સારી મદદ કરી છે.'

અમેરિકન યુવતી સાથે લગ્ન

શ્રી રૉયે શ્રીમતી ઈવલિન નામની એક સ્વરૂપવાન અમેરિકન યુવતી સાથે લગ્ન કર્યું છે અમેરિકાના જીવનમા સામાજિક સ્વતંત્રતા કેટલી છે તે ઉપર આ ઘટનાથી સારો પ્રકાશ પડે છે

શ્રીમતી ઇવલિન ન્યૂ યૉર્કના એક ધનાઢ્ય વેપારીની પુત્રી છે હન્ટર કૉલેજમા તે ભણતી હતી ત્યારે તેનો અને શ્રી રૉયનો પરિચય થયો શ્રી રૉયનુ શરીર કદાવર અને અત્યંત સુંદર છે આંધળાની સેવા કરવાના એમના ધ્યેય પર તે આફરીન થઈ તેણે તેમની સાથે લગ્ન કરી તેમના કાર્યમા સર્વ પ્રકારે મદદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ તેના પિતા અને અન્ય સબંધીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો શ્રી રૉયે પણ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ શ્રીમતિ ઈવલિનના દૃઢ નિશ્ચય પાસે કોઈનુ કંઈ ચાલ્યુ નહિ. છેવટે બધાએ સંમતિ આપી અને ન્યૂ યૉર્કમા તેમના લગ્ન થયા

એક સ્વરૂપવાન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંત યુવતી એક અંધ હિંદી ગૃહસ્થ સાથે લગ્ન કરે એ જોઈ ઘણાને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે આ વિષે તેમને પૂછતા તેમણે કહ્યુ, 'મારા વિવાહ પાછળની બધી હકીકત હુ કહી શકતી નથી, પણ એક બાબત તો મારે સ્પષ્ટ કહી દેવી જોઈએ કે આંધળાઓની ઉન્નતિ માટે પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરવાના શ્રી રૉયના ધ્યેયમા બનતી મદદ કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી જ હુ તેમને પરણી છુ કેવળ જીવન જીવવામા જ માનવજીવનનુ સાર્થક્ય નથી ખરો આનંદ તો એકાદ ધ્યેય માટે જીવવામા છે'

આંધળાઓને પરણવાની શી જરૂર છે તે વિષે શ્રી રૉય કહે છે આંધળાનુ જીવન સુખી બનાવી તેને સમાજનુ એક ઉપયુક્ત અંગ બનાવવા માટે લગ્ન એ મહત્વની બાબત છે આંધળા પુરુષની સ્ત્રી (જો તે પોતે આંધળી ન હોય તો) ખરેખરી જીવનસાથી અને માર્ગદર્શક બને છે અમેરિકામા ન્યૂયૉર્કના એક અંધ વકીલની પત્ની તેના અસીલોની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કરી તેની મદદનીશ તરીકે કામ કરે છે પરંતુ જેમ અંધ પુરુષને સારી પત્ની મળી શકે છે તેમ અંધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા કોઈ પુરુષ તૈયાર થતો નથી આથી અંધ સ્ત્રીઓનુ જીવન મહત્વહીન અને અત્યંત દુઃખદ બને છે' આ બાબતમા તેમણે કહ્યુ કે ન્યૂ યૉર્કમા એક અંધ યુવતી રીપોર્ટર તરીકે પોતાના કૂતરાની મદદથી ઉદરનિર્વાહ કરે છે'

બીજા દેશોમાં આંધળાઓની સ્થિતિ

જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી, કૅનેડા વગેરે ઘણા દેશોમા આંધળાઓની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો થાય છે, પરંતુ અમેરિકા અને જાપાન એ બે દેશોએ આ દિશામા સારી પ્રગતિ કરી છે ત્યા સરકાર તરફથી એ કાર્ય માટે સ્વતંત્ર ખાતાઓ ખોલવામા આવ્યા છે અમેરિકાના આ ખાતાનુ નામ 'સ્ટેટ કમિશન ફૉર ધ બ્લાઈન્ડ' છે આંધળાની ગણતરી કરવી, અનાવશ્યક કારણથી ઉપજેલો અંધાપો ડૉક્ટરી સારવારથી દૂર કરવો, સુદૃઢ આંધળાના રોજગાર માટે વ્યવસ્થા કરવી, આંધળાઓના શિક્ષણ માટે તેમને ઘેર જ વ્યવસ્થા કરી આપવી, શિખવું પડે એવું હોય તેના આંધળાઓને ધંધે-રોજગાર મેળવી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે કામ તે કરે છે અમેરિકામા આંધળાઓ માટે કેટલાંક મફત દવાખાના તો છે જ, વળી મોટા શહેરોમા તેમને માટે વ્યાયામશાળા, ક્રીડાંગણો અને મનોરંજનના બીજાં સ્થળો પણ હોય છે આંધળાઓ માટે 'બ્રેલ' નામથી ઓળખાતી લિપિ છે. આ લિપિ લુઈ બ્રેલ નામના ફ્રાન્સના એક અંધ શિક્ષકે ૧૮૦૯ની સાલમા શોધી કાઢેલી છે. આ લિપિમા લખેલા લગભગ પચીસ હજાર પુસ્તકો અમેરિકાના જુદાજુદા વાચનાલયોમા છે આ બધી વ્યવસ્થાને લીધે આજે અમેરિકામા હજારો આંધળાઓ વકીલ, પત્રકાર, શિક્ષક, સરકારી અધિકારી, સંગીતજ્ઞ વગેરે તરીકે કામ કરીને સુખથી જીવન વ્યતિત કરે છે

જાપાનમા અંધશિક્ષણને માટે થોડો સમય થતા જ વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે, છતા જાપાને બીજા બધા દેશો કરતા ઘણી પ્રગતિ કરી છે આંધળાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ત્યાની સરકારે ખાસ કાયદા પસાર કર્યાં છે ત્યા આંધળાઓની એકંદર સંખ્યા ૭૬૦૦૦ છે. તેમના શિક્ષણને માટે જુદાજુદા પ્રકારની ૯૦ શાળાઓ છે, તેથી એક પણ આંધળો અશિક્ષિત અથવા બેકાર રહેતો નથી ત્યા બ્રેલ લિપિમા આંધળાઓ માટે ઘણા સામાહિકો અને માસિકો નીકળે છે; એટલુ જ નહિ પણ 'ઓસાકા માઈનીચી' નામનુ એક દૈનિક વર્તમાનપત્ર તો આંધળાઓ માટે પોતાની એક ખાસ આવૃત્તિ બ્રેલ લિપિમાં કાઢે છે આ પત્ર છેલ્લા સત્તર વર્ષથી નીકળે છે, અને તેના પાંચ હજાર ગ્રાહકો અને અસંખ્ય વાચકો છે આખા જગતમા આંધળાઓ માટે પ્રગટ થતુ એ એક જ દૈનિક પત્ર છે

હિંદુસ્તાનમાં આંધળાઓનો પ્રશ્ન

૧૯૩૧ની સાલની વસ્તીગણતરીમા હિંદુસ્તાનમા આંધળાઓની સંખ્યા ૬૦૧૩૭૦ હતી અને તેમને માટેની શાળાઓની સંખ્યા ફક્ત એકત્રીસ હતી બીજા દેશોની સરખામણીએ આ આંકડાઓ હાસ્યાસ્પદ લાગે એવા છે આના કારણો તો ઘણા છે, મુખ્ય કારણ આપણી રાજકીય પરતંત્રતા અને ગરીબી છે આથી પણ મોટું કારણ છે આપણી ઉદાસીનતા! જે દેશમા મંદિરો બાંધવા માટે, તીર્થયાત્રાના સ્થાનોમા ભોજનાલયો માટે, ઉત્સવો, અન્નસત્રો વગેરે માટે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે, જ્યા પશુપક્ષીઓના રક્ષણ માટે હજારો રૂપિયા પાંજરાપોળોમા વપરાય છે, ત્યા આંધળાઓને 'મનુષ્ય' તરીકે જીવવા માટેની સગવડ પણ ન મળે તે અત્યંત દુઃખજનક નથી?

પણ હવે શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયે એક યોજના વિચારી રાખી છે ને તેમનુ કાર્ય થોડા વખતમા શરૂ થશે તેમની સંસ્થા—'લાઈટહાઉસ ફૉર ધ બ્લાઈન્ડ' (આંધળાનુ દીપગૃહ)નુ બોર્ડ ઑફ ટ્રસ્ટીઝ બનાવવામાં આવ્યું છે આ બોર્ડના સભાસદ પૈકી થોડાકની એક સ્થાયી કાર્યવાહી સમિતિ ચૂંટવામા આવી છે. આ સંસ્થામા હિંદુસ્તાનના સર્વ આંધળાઓને પ્રવેશ મળી શકશે સદરહુ બાબતમા પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો" ૧૩૩, ધરમતોલા સ્ટ્રીટ કલકત્તા

(શ્રી એસ એસ બૅનરજીના લેખ પરથી) કેશવલાલ કા જાની

એક વધુ વણમાગ્યો અભિપ્રાય

'અજંતાના કલામંડપો'ના પુસ્તક માટે તમારો આભાર માનુ છુ આટલી ઓછી કિંમતમા આટલુ સુંદર ને સર્વગ્રાહી એ હશે એ મેં કદિ નહિ ધાર્યુ સારી પાસે 'અજંતા' ઉપર ઘણા પુસ્તકો હોવાથી મેં એ મંગાવેલુ નહિ આજે તો એ બીજા બધા કરતા વધારે ઉપયોગી જણાય છે આટલા બધાં ચિત્રો સાથેની એ ચોપડી આટલી સસ્તી કિંમતે આપવા કાઢવા માટે તમને મારા અભિનંદન છે હુ હિંદી જાણતો નહિ હોવાથી એમાનુ વખાણ હજી હુ વાંચી નથી શક્યો અમારે ત્યા એક હિંદી મુનશીનો છોકરો છે તેની પાસે હુ તે અમારી ભાષામા ઉતરાવી લઈશ અમારે ત્યાના કલાકારો તથા કલાવિદ્યાર્થીઓ પોતા માટે એ પુસ્તક ખરીદવા ઈચ્છે છે . . .

વી. વ્યંકટરત્નમ
સંચાલક રામરાવ આર્ટ સોસાએટી · રાજમહેન્દ્રી

(એક અંગત પત્રમાથી અનુવાદ)

પ્રાચીન ભારતનું સંસ્કૃતિકેન્દ્ર નાલંદા

એશિયાભરમાં અજોડ એવા મહાન વિદ્યાપીઠનો વૃત્તાંત

એશિયા ખંડનો એક વિરાટ પ્રદેશ સાઈબીરિયાના અલ્તાઈ પર્વત અને બૈકાલ સરોવરની દક્ષિણે દક્ષિણે છેક પાસિફિક મહાસાગર સુધી પ્રસરેલો પડ્યો છે. ગોબીનું ગોબી મહા રણ એના એક ખૂણામાં પડેલું છે. ચીનને જીવન અર્પનાર મહા નદીઓ હ્વાન-હો અને યાંગ-ત્સે-કયાંગ અને બીજી રંગીલી હ્વાન-હાઈ (પીળો સમુદ્ર) અને પાસિફિકના અગાધ જળમાં સમાઈ જાય છે. પૂર્વ દિશામાં એ મહા પ્રદેશ થ્યાનશાન પર્વતની પુષ્પમાળા પહેરી જગતની અલકાપુરી કહેવાતા પામીર દેશનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; ને તે પછી તીબેટના[1] રહસ્યમય દેશ પર પથરાઈ જઈ માનસરોવર અને કૈલાસ પર્વતને આવરી એ નગાધિરાજ હિમાલયના ચરણે ઢળી જાય છે. ઈર્કુટસ્ક, મોંગોલિયા, મંચુરિયા, કોરિયા, ચીન, સીકિયાંગ ને તીબેટ એ આ પ્રદેશના ભિન્નભિન્ન વિભાગો.

આ પ્રદેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ, ભારતખંડમાં ગંગા-યમુનાના આંગણેથી પ્રગટેલા અને હિંદુ ધર્મના નવમા અવતાર બુદ્ધ ભગવાને પ્રવર્તાવેલા, બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન પંથનો ઉપાસક છે અને તે જગતના વિરાટ માનવસમુદાયનો ચોથો ભાગ[2] છે.

આ મહા પ્રદેશની બહાર પણ મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના બે ઉપનિવેશો આવેલા છે, પહેલું તે પાસિફિકના ખોળે ખેલતો ઊગતા સૂર્યનો દ્વીપ નીપોન (જાપાનનું રાષ્ટ્રીય નામ) ને બીજું એશિયા ખંડની ધરતીથી વેગળો, સર્વ જેના આંગણે આથમે છે તે, મધ્યિયન સાગરની ઉત્તરે વોલ્ગા અને યૂરલ નદીઓથી પરિપ્લાવિત થતો સોવિયેટનો ખિરગીઝ પ્રદેશ.

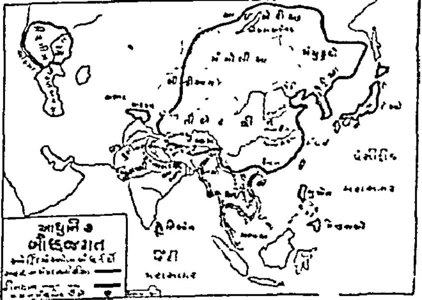
આ વિરાટ માનવસમુદાયે મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના મન્ત્રો જે હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યાંથી ઝીલ્યા હતા એ મહાન સ્થળ તે નાલંદા. નાલંદાનો ઇતિહાસ એટલે બૌદ્ધ મતના મહાયાન સંપ્રદાયના વિકાસ ને પ્રસારનો ઇતિહાસ. નાલંદા મહાયાનનું કેંદ્ર રહ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ એ કાળે એના મહાન વિદ્યાપીઠનો આખા એશિયા ખંડમાં જોટો નહોતો. એકમાત્ર બૌદ્ધ ધર્મનું જ નહિ, પણ હિંદમાં પ્રચલિત તે કાળના સર્વ ધર્મો, વિદ્યાઓ અને કળાઓનું પણ એ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ અપાતું. વેદાભ્યાસી બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નાલંદામાં સ્નાતક થએલા જ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા. નાલંદાના ભિક્ષુઓ એમના વિદ્યાપીઠમાં રચાએલું બૌદ્ધ સાહિત્ય લઈ વિદેશોમાં ધર્મપ્રચાર માટે જતા. તેવી જ રીતે બહારના દેશોના જિજ્ઞાસુ ભિક્ષુઓ પણ પોતાના તીર્થધામ હિંદ આવતા. આ રીતે બૌદ્ધકાળમાં હિંદની જે સુવાસ જગતમાં પ્રસરી હતી તેમાં નાલંદાનો ફાળો મોટામાં મોટો હતો.

ગયા ધામની ૫૫ માઈલ પૂર્વે બિહાર પ્રાંતની ઉત્તરે ... પાંચ સુંદર ટેકરીઓ આવેલી છે. ગૃધ્રકૂટ, ઋષિગિરિ, વૈભાર, વિપુલ અને પાંડવગિરિ એ આ ટેકરીઓના બૌદ્ધકાળના પ્રચલિત નામો છે. એમની વચ્ચે એક નાનો શો સમતલ પ્રદેશ આવેલો છે ને તે એ ટેકરીઓમાંથી વહેતી ચારુ નાની નાની સરિતાઓથી સિંચિત થાય છે. ... કુદરતી રક્ષણ, અપ્રતિમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને વિપુલ જલાશયો પરિપૂર્ણ આ અદ્વિતીય સ્થળે જરાસંધના વખતથી તે છેક મગધપતિ બુદ્ધની પાસે ગિરિવ્રજપુર નામની નગરી વસી હતી. મગધદેશની એ રાજનગરી હોવાથી સામાન્ય પ્રજા તેને 'રાજગૃહ' કહેતી ને એ નામથી જ તે જગપ્રસિદ્ધ બની.

નાલંદા એ આ રાજગૃહનું એક સમૃદ્ધ પરું (બાહિરિકા) હતું. શિશુનાગ વંશના રાજ્યકાળ (ઈ. પૂ. ૬૦૦થી ૩૬૦)માં એ વર્ષે ... જુદાજુદા ગ્રંથોમાં તેના 'નાલ', નાલક', 'નાલંદ' એવાં વિવિધ નામો જડે છે, અને ત્યાં બુદ્ધ ભગવાનના પટ્ટશિષ્ય (મુખ્ય શ્રાવક) સારિપુત્તનો જન્મ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

નાલંદા નામની ઉત્પત્તિ શી છે, તે નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. હર્ષવર્ધનના રાજ્યકાળ (ઈ. ૬૦૬-૬૪૮)માં નાલંદામાં અભ્યાસ કરવા આવેલો ચીની પ્રવાસી યુઆન ચ્વાંગ જણાવે છે કે આ સ્થળે પૂર્વકાળમાં નાલંદ નામનો નાગ રહેતો હતો તેથી તે ગામનું એ નામ પડ્યું હતું. નાલંદાનું ખોદકામ કરનાર ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે કે નાલંદાની મુખ્ય વિશેષતા ત્યાંના ... તેના અનેક સરોવરો હતા. નાલ એટલે કમળની દાંડી ... એ જે સ્થળ આપતું હોય તેનું નામ તે નાલંદા – નાલદા.

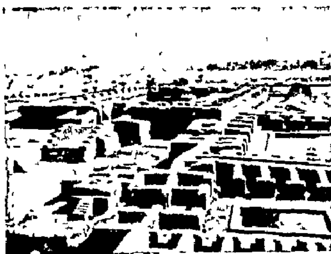
અનેક વનાચ્છાદિત પર્વતશૃંગો, અતિ રમણીય ને કમળપુષ્પોથી પરિપૂર્ણ સરોવરો અને વનશ્રીઓથી શોભતી ગિરિગુહાઓથી ગભરાયેલી રાજગૃહની આ ભૂમિ જોઈ રીતે ...

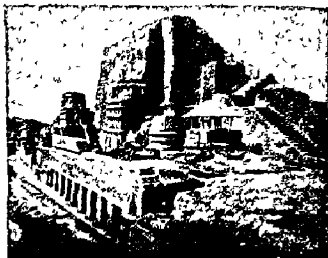


જગતના ચોથા ભાગની વિરાટ વસ્તી આજે જે ધર્મ પાળે છે તે બૌદ્ધધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયનો જ્યાંથી પ્રચાર થયો

1 હિમાલયવાસીઓમાં તીબેટનું ખરું નામ તો બોદ (બોદ દેશ) છે.

2 હાલ બૌદ્ધ ધર્મના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે – મહાયાન અને હીનયાન. ડૉ. કૂમારસ્વામી ... કે જે બૌદ્ધ ધર્મ અને સાહિત્યના ... વિદ્વાન થયા છે તેમના કથન પ્રમાણે મહાયાન બૌદ્ધોની સંખ્યા ૪૭ કરોડ ૯૦ લાખની છે ને તેઓ ચીન, જાપાન, તીબેટ, મોંગોલિયા, મંચુરિયા, કોરિયા, સાઈબીરિયા, સીકિયાંગ, નેપાળ, ભૂતાન, સિક્કીમ અને બાલી દ્વીપમાં વસે છે. હીનયાન બૌદ્ધોની સંખ્યા ૩ કરોડ ૧૦ લાખની છે. એ બધા સિલોન, બર્મા, શ્યામ, કંબોડિયા ને ... આમ દુનિયામાં બૌદ્ધોની કુલ સંખ્યા ૫૧ કરોડ છે. દુનિયાની કુલ વસ્તી બે અબજની છે.





ડાબી બાજુ : નાલંદાના મહાવિહારના ખોદકામનું દૃશ્ય—જેમાં ભિક્ષુઓ અને વિદ્યાર્થીઓના આવાસો, પુસ્તકાલયો, રાજમાર્ગો, સ્તૂપો વગેરે દર્શાવતી નગરરચના જણાય છે. જમણી બાજુ : નાલંદાના મહાવિહારના ચારચાર માળવાળા ભવ્ય ભગ્નાવશેષોનું એક સળંગ દૃશ્ય

હૃદયમાં રસનો સંચાર કરતી તેમ જ રીતે પરિવ્રાજકોને પણ તપ માટે આકર્ષતી નિસર્ગની સુંદર લીલાનો પ્રભાવ માનસિક તેમજ આ યાત્રિક વિકાસ માટે ઘણો સહાયક થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ રાજગૃહપુરી આખા મધ્યદેશ (ઉત્તર હિંદ)માં તે સમયે અજોડ હતી ને તેના આ ગુણને લઈને જ મહાવીર સ્વામી ને બુદ્ધ ભગવાન તેના આશ્રયે સર્વ પ્રથમ તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા હતા.

કાશી પાસે સારનાથ આગળના વનમાં 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' કરીને ભગવાન બુદ્ધ ત્યાંથી ૧૦૫૦ ભિક્ષુઓનો શિષ્યસંઘ લઈ રાજગૃહ આવ્યા. મગધપતિ રાજા બિંબિસારે તેમને રાજગૃહની નિકટ આવેલું વેણુવન અર્પણ કર્યું ને નગરજનોએ રાજગૃહની ઉત્તરે આવેલ પ્રાવારિકામ્રવન નામનું ઉદ્યાન તેમને ભેટ કર્યું. અહીં બુદ્ધ ભગવાન શિષ્યમંડળ સહિત રહ્યા. નાલંદામાં જેનો જન્મ થએલો તે સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન અહીં તેમના પટ્ટશિષ્યો થયા. સારિપુત્ત નાલંદામાં જ નિર્વાણ પામેલો ને તે જગાએ એક ચૈત્ય બાંધવામાં આવેલો. આ કારણે એ સ્થળ બૌદ્ધ સંઘમાં પહેલવહેલું મહત્ત્વ ધરાવતું થયું.

બૌદ્ધ ધર્મમાં સંઘભેદ

બુદ્ધ ભગવાનના જીવનકાળ દરમ્યાન તેમનો પંથ મધ્યદેશ (ઉત્તર હિંદ)માં સારી પેઠે ફેલાઈ ગયો હતો. પણ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશતા જ તેમના થોડાક શિષ્યો ધાર્મિક સત્તાધીશ થવાના લોભે ભિક્ષુસંઘમાં મતભેદના બી વેરવા લાગ્યા હતા. દેવદત્ત એ શિષ્યોનો નેતા હતો. એટલે જ તે બૌદ્ધ સંઘમાં 'સંઘભેદક' કહેવાયો છે. ઈ. પૂ. ૪૮૩માં બુદ્ધના પરિનિર્વાણ (મૃત્યુ) પછી વિરોધી ભિક્ષુમંડળ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશોની વિરુદ્ધ જવા લાગ્યું. આથી એ ઉપદેશોને સ્થિર કરવાની જરૂર જણાઈ. એના માટે બુદ્ધ ભગવાનના પટ્ટ શિષ્ય મહાકાશ્યપે રાજગૃહમાં બૌદ્ધ સંઘની પહેલી પરિષદ[3] (એ સંગીતિ પણ કહેવાય છે) ભરી. તેમાં ધર્મ (બુદ્ધોપદેશ) અને વિનય (ભિક્ષુઓ માટે બુદ્ધ ભગવાને ઘડેલા નિયમો)નો સંગ્રહ થઈ ત્રિપિટકો રચાયા.

આ પછી મતભેદો પ્રબળ બનવા લાગ્યા. પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ મતભેદોની બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અને પ્રગતિ ઉપર કશી અસર થતી નહોતી. એ તો માત્ર ભિક્ષુસંઘમાં જ મર્યાદિત એક નાનોશો ઝઘડો હતો. આ મતભેદના કારણે બુદ્ધના પરિનિર્વાણને ૧૦૦ વર્ષે (ઈ. પૂ. ૩૮૩) સમાધાન માટે વૈશાલીમાં બીજી બૌદ્ધ પરિષદ ભરાઈ અને તે પછી અશોકે પાટલીપુત્રમાં ત્રીજી પરિષદ ભરી. તેના પરિણામે જુદા પડનારાઓનો એક વર્ગ મૂળ 'સ્થવિરવાદીઓ'થી છૂટો પડી નાલંદામાં આવી વસ્યો. આ રીતે પહેલીવાર નાલંદા બૌદ્ધ ધર્મના સુધારાપક્ષનું મથક બન્યું. લામા તારાનાથ જણાવે છે કે અહીં સારિપુત્રની સ્મૃતિમાં ઊભેલા ચૈત્યની આરાધના કરી ત્યાં અશોકે એક વિહાર બંધાવ્યો હતો. આમ નાલંદા વિહારનો પ્રારંભ અશોકના હાથે થયો હતો.

અશોકના રાજ્યાશ્રયથી બૌદ્ધ ધર્મ પરદેશોમાં પાંગરવા લાગ્યો અને એના પ્રચાર માટે અશોકે દક્ષિણ હિંદ, સિંહલદ્વીપ (લંકા), સુવર્ણભૂમિ (બ્રહ્મદેશ), ઈરાન, સીરિયા અને ઇજિપ્ત સુધી ભિક્ષુઓ મોકલ્યા હતા એ વાત તેના બધા ખડક લેખોમાં કોતરેલી છે. ગુજરાતમાં પણ આ વખતે જ પહેલવહેલો બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવેશ્યો, અને ગિરનાર (જૂનાગઢ)નો અશોકનો ખડકલેખ આપણે ત્યાં એ સમયનો એક અવશેષ છે. આપણા પ્રાંતમાં એ ધર્મપ્રચાર સિંહલદ્વીપના ભિક્ષુઓએ કર્યો હતો એ વાત નોંધપાત્ર છે.

કનિષ્ક

અશોકના મૌર્યવંશ પછી કેટલી યે રાજકીય ઉથલપાથલ થયા બાદ રાજા કનિષ્ક (ઈ. ૧૨૪) આખા ભરતખંડનો સમ્રાટ બન્યો. ઉત્તરે અફઘાનિસ્તાન અને મધ્યએશિયા સુધી તેનો વિજયધ્વજ ફરકતો થયો. તેનું રાજ્ય અશોકના સામ્રાજ્ય કરતાં યે વિશાળ બન્યું. એ કનિષ્ક, અશોક પછી બૌદ્ધ ધર્મનો મહાન આશ્રયદાતા બન્યો. તેના ગુરુ પાર્શ્વિકના આદેશથી તેણે જાલંધરમાં ચોથી (ને છેલ્લી) બૌદ્ધ પરિષદ ભરી ને ત્યાર પછી અશોકના પગલે ચાલી મધ્યએશિયા, તિબેટ, કાશગર, ખોતન, ચીન, મંગોલિયા આદિ દેશોમાં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે અસંખ્ય ભિક્ષુઓ મોકલ્યા.

નાગાર્જુન અને મહાયાનનો ઉદય

સમ્રાટ કનિષ્કના આ ધર્મપ્રચારના સમયથી નાલંદા વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવતું થયું. કનિષ્કના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મના બે મહાન તત્ત્વજ્ઞાની થયા. અશ્વઘોષ અને સિદ્ધ નાગાર્જુન. તેમાં સિદ્ધ નાગાર્જુન મહાન બૌદ્ધ તત્ત્વચિંતક હોવા ઉપરાંત મહાન રસાયનશાસ્ત્રી પણ હતા અને તેમને આપણી જ ભૂમિએ જન્મ આપ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્ર

3 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'માંનો 'પરિષદ' શબ્દ સ્વ. રણજીતરામ મહેતાએ આ 'બૌદ્ધ પરિષદ' નામમાંથી લીધો હતો એ નોંધવા જેવું છે.

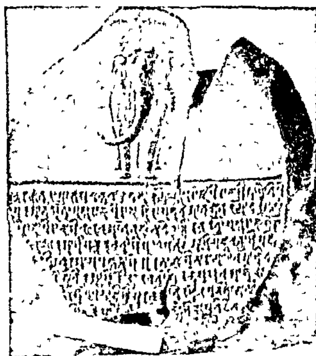
(કાઠિયાવાડ)માં ઢંકપુરી (સોરાષ્ટ્ર પાસેનું આધુનિક ઢાંક) ને એમના જન્મસ્થાન બૌદ્ધ ધર્મના આ મહાન ઉદ્ધારક માટે આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ. સમ્રાટ કનિષ્ક પાસે અશ્વઘોષ કરતાં પણ નાગાર્જુનનું સ્થાન મોટું હતું બૌદ્ધ સંઘ કે આ સમયે ૧૮ નિકાયો (નાના પંથો) માં વહેંચાએલો હતો તે સઘળા આ બંને મહા વિદ્વાનોના પ્રયાસથી એકત્ર થઈ તેના બે યાન પડ્યા' મહાયાન અને હીનયાન. હીનયાન એટલે બુદ્ધે ઉપદેશેલો મૂળ ધર્મ. એના વિરોધી નિકાય પોતે 'મહા' વિશેષણ ધારણ કરવાથી એના માટે આપોઆપ 'હીન' વિશેષણ વપરાવા લાગ્યું હતું. હીનયાનમાં બુદ્ધની પ્રતિમા પૂજવાનો નિષેધ છે, માત્ર તેમના મૃત અવશેષ ઉપર રચાએલા સ્તૂપને માન આપવાનો નિયમ છે. એ યાનમાં રૂઢિચુસ્તતા ઘણી છે. મહાયાને ઉદારતા અપનાવી. બુદ્ધની પ્રતિમા બનાવી તેની પૂજા કરવા સાથે અવલોકિતેશ્વર, તારા, વજ્રપાણિ, જંભલ, પ્રજ્ઞાપારમિતા, મારીચિ, હારિતિ ઈત્યાદિ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ પણ એ યાનમાં પૂજાવા લાગી.

નાગાર્જુન નાલંદામાં આચાર્ય તરીકે રહેતા હોવાથી આ સ્થળ મહાયાનનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. હીનયાને પાલી ભાષાને પસંદગી આપી હતી, જ્યારે મહાયાને સંસ્કૃતને અપનાવી હતી, એટલે નાલંદા સંસ્કૃતનું પણ કેન્દ્ર બન્યું હતું. નાગાર્જુન પછી તેમનો શિષ્ય આર્યદેવ નાલંદા વિહારનો આચાર્ય થયો હતો.

નાલંદા મહાવિહાર

ફરી પાછો અનેક રાજકીય ઉથલપાથલો બાદ ઇ. ૩૨૦માં ગુપ્ત વંશનો મગધમાં ઉદય થયો. એના સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં ફાહિયાન નામનો ચીનો વિદ્વાન હિંદના પ્રવાસે આવેલો. તે નાલંદાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે. પણ નાલંદાની અનોખી પ્રગતિ તો આ ચંદ્રગુપ્ત બીજાના શાસનકાળને અંતે શરૂ થઈ હતી. એનો ઉત્તરાધિકારી કુમારગુપ્ત ઈ. ૪૧૩માં ગાદીએ આવેલો ત્યારથી માંડી હર્ષવર્ધનના રાજ્યકાળ (૬૪૭) સુધીનો નાલંદાનો ઇતિહાસ ચીની પ્રવાસી યુવાન ચ્વાંગની નોંધપોથીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ યુવાન ચ્વાંગ પાંચ વર્ષ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં યોગશાસ્ત્ર, વેદાદિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને મહાયાનનો અભ્યાસ કરવા રહ્યા હતા. તે લખે છે કે 'હિંદમાં લોકે બીજા અસંખ્ય સંઘારામો (વિહારો) છે, પણ તે સર્વેમાં વૈભવ, વિસ્તાર ને ઉચ્ચ કેળવણીની દૃષ્ટિએ નાલંદા અજોડ છે. એમાં ૩૦ ફૂટ ઊંચી બુદ્ધની કાંસાની એક પ્રતિમા ઊભેલી છે ત્યાં ૬ મહાવિહારો, ૧૦૦ અધ્યાપન માટેના ગૃહો, ત્રણથી ચાર હજાર ચાર-ચાર માળવાળા ભિક્ષુઓના આવાસગૃહો, અનેક સ્તૂપો અને બીજી ઇમારતો છે. નાલંદાનું મહાન પુસ્તકાલય ત્રણ મોટા ગૃહોમાં આવેલું છે. તે દરેક ગૃહને નવ નવ માળ છે. આ ત્રણે અનુક્રમે રત્નસાગર, રત્નરંજક અને રત્નોદધિ કહેવાય છે. નાલંદા મહાવિહારની ચારે બાજુ ઘણો ઊંચો કોટ બાંધેલો છે. તેના દ્વાર પર દ્વારપાલ પંડિતો હાજર રહે છે. પ્રવેશ કરનાર પંડિત કે વિદ્યાર્થીની તેઓ પરીક્ષા લે છે ને તેમાં પસાર થાય તો જ પ્રવેશ મળે છે. વિહારમાં દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. ૧૫૧૦ મહાપંડિતો તેમને અભ્યાસ કરાવે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ ધીર, ગંભીર, પ્રતાપી ને ચારિત્ર્યશુદ્ધ છે, અને વિદ્યાપીઠની ૭૦૦ વર્ષની કારકિર્દી દરમ્યાન એક પણ વિદ્યાર્થીને શિસ્તભંગ માટે શિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી. નાલંદા મહાવિહારના ખર્ચ માટે રાજ્ય તરફથી ૧૦૦ ગામ મળેલાં છે.



નાલંદાના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી, આસામના રાજા ભાસ્કરવર્મનની રાજમુદ્રા (સીલ), લખાણ સાથે

સાહિત્ય ઉપરાંત અઢાર સંપ્રદાયોના ગ્રંથો, ચારે વેદ, હેતુવિદ્યા, શબ્દવિદ્યા, વૈદક, સાંખ્ય, ન્યાય, યોગશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે શીખી શકે છે.' આમ એ મહાવિહાર માત્ર બૌદ્ધધર્મનું જ વિદ્યાકેન્દ્ર ન હતું, બીજા ધર્મોનું શિક્ષણ પણ ત્યાં અપાતું.

નાલંદાના આચાર્યો બૌદ્ધ જગતના વડા વિદ્વાનો હતા. દેશદેશાંતરો સુધી એમની કીર્તિ વ્યાપેલી હતી. યુવાન ચ્વાંગ જણાવે છે કે 'આર્ય અસંગે બાર ગ્રંથો લખ્યા છે ને તેના ભાષાંતરો ચીન અને તીબેટ પહોંચી ગયા છે. તેના નાના ભાઈ વસુબંધુએ તર્કશાસ્ત્ર અને મહાયાનના અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમણે વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથ તથા બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ચાર ગ્રંથો લખ્યા છે. કમળશીલ સંસ્કૃતમાં ૫૧૦ પુસ્તકો લખીને નામાંકિત થયા છે. બુદ્ધકીર્તિ તીબેટ અને ચીનની ભાષાઓના ધુરંધર પંડિત છે. બીજા સમર્થોના એ ભાષાઓમાં તેમણે અનુવાદો કર્યા છે. સ્થિરમતિએ સંસ્કૃતમાં નવ બૌદ્ધ ગ્રંથોની રચના કરી છે ને તેમાંથી ઘણાના ચીની ભાષામાં અનુવાદો થયા છે. કેટલાંયે તીબેટન ભાષાંતરોનું એમણે સંશોધન કર્યું છે. દિગ્નાગ તર્કશાસ્ત્રના અદ્વિતીય પંડિત છે. સ્થિરમતિના એક શિષ્ય ચંદ્રગોમિને ૬૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે પણ એ બધા કરતાં મહાન તો મહાવિહારના કુલપતિ આચાર્ય શીલભદ્ર છે. એમના જેવા બીજા મહાપંડિત આખા બૌદ્ધ જગતમાં મળવા મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વેદ, વેદાંતો ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોના તેઓ આચાર્ય છે. પાણિનીના વ્યાકરણ અને યોગશાસ્ત્રના તો તેઓ અદ્વિતીય વિદ્વાન છે. સમસ્ત બૌદ્ધ જગતમાં તેમના પાંડિત્યની છાપ પડે છે અને સમ્રાટ હર્ષવર્ધન ગુરુ તેમની સામે બહુ આદર અને માનથી વર્તે છે.'

શીલભદ્ર પછી નાલંદાનો કુલપતિ તેમનો શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયો

* વલભીપુરમાં આ સ્થિરમતિ [illegible] (વળા)ના મહાવિહારમાં આવી

એણે પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ પંડિત કુમારિલને વાદવિવાદમા હરાવેલો નાલંદાની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી જામેલી હતી કે જે પંડિતે નાલંદામા અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેની કિંમત ઓછી અંકાતી નાલંદામા અધ્યાપન, લેખન, ભાષણ ઇત્યાદિ સર્વ કાર્યો સંસ્કૃતમા થતા

અશોક અને કનિષ્ક પછી બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય આપનાર સમ્રાટ હર્ષવર્ધન થયો એ પોતે બૌદ્ધ નહોતો, (જોકે વૃદ્ધાવસ્થામા તે બૌદ્ધ ધર્મ તરફ ઢળતો થએલો) પણ મહાયાન પ્રત્યે તેને વિશેષ ભાવ હતો કનોજમા તેણે મહાયાન બૌદ્ધસંઘની પરિષદ ભરેલી

નાલંદાની સાથે આપણે આપણા ઘર આંગણાના વલભી વિદ્યાપીઠને ન ભૂલવું જોઇએ. હુએન સ્યાંગના સમયમા વલભીનો મહાવિહાર નાલંદાથી થોડેક જ ઊતરતો મનાતો હતો

તીબેટના બૌદ્ધ લામાઓનો સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ છે ઈ ૭૫૦ની લગભગ તીબેટના રાજાના આમંત્રણથી નાલંદાના શાંતિરક્ષિત અને પદ્મસંભવ નામના આચાર્યોએ ત્યા જઇને એ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો આમ નાલંદા તીબેટને એક મહાન વારસો આપતું ગયું છે

કલાકેંદ્ર નાલંદા

હર્ષવર્ધન પછી ઉત્તર હિંદના રાજકીય ઇતિહાસનુ સ્વરૂપ તદ્દન પલટાઈ ગયું અને સર્વત્ર પ્રાચીન રાજવંશોનુ સ્થાન રાજપૂત વંશોએ લીધું તેમા પાલ નામનો રાજપૂત વંશ આઠમા સૈકામા બિહાર અને બંગાળનો સ્વામી થયો નાલંદાના સદ્ભાગ્યે આ વંશ બૌદ્ધધર્મી હતો, એટલે તેમણે નાલંદાની પ્રગતિ માટે ખૂબ મદદ કરી આ રાજ્યાશ્રય પામીને નાલંદા વિદ્યાશિક્ષણના કેન્દ્ર ઉપરાંત કલાશિક્ષણનુ પણ મથક બની રહ્યું સ્થાપત્ય, મૂર્તિકળા અને ચિત્રકળાએ ત્યા બૌદ્ધ ધર્મમા રંગાઈ એક નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર સાથે નેપાળ, તીબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, જાવા અને સુમાત્રા સુધી તેનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો એ સમયની જ કલાસમૃદ્ધિના ઘણા નમૂના ખોદકામમાથી મળી આવ્યા છે તે પાછલા ગુપ્તકાળ અને મધ્યકાળના સ્થાપત્ય વચ્ચે એક મહત્ત્વની કડી સમાન થઈ પડે છે તેના સૌથી નીચેના થરોમા નાગો, કિન્નરો આદિથી યુક્ત અદ્ભુત ભાસ્કર્યો મળી આવ્યા છે એક મંદિર તો બહુ મહત્ત્વનુ છે ગુપ્તકાળમા મંદિરસ્થાપત્યનો પ્રારંભિક વિકાસ કઈ રીતે થયો તેનુ એ સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે

નાલંદાને આંગણે કાળા સ્લેટ પત્થરની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની બુદ્ધ મૂર્તિઓ ઘડાતી હતી વળી ત્યા કાંસાની ધાતુપ્રતિમાઓ ઢાળવાની પરંપરા તો છેક સાતમા સૈકા જેટલી જૂની હતી આ સ્લેટ અને કાંસાની મૂર્તિઓ નાલંદાથી છેક નેપાલ, તીબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ અને જાવા-સુમાત્રા લગી પૂજા અર્થે જતી હતી પરિણામે ત્યાની સ્થાનિક શૈલી ઉપર આ નાલંદા શૈલીએ ઊંડી છાપ પાડી હતી

પૂર્વ-મધ્યકાળમા નાલંદાએ હિંદી ચિત્રકળાના વિકાસમા પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે પાલ શૈલીને નામે ઓળખાતી ચિત્રશૈલીનુ એ આઠમાથી બારમા સૈકા સુધી મુખ્ય મથક રહ્યું હતું અહીં નવમા સૈકામા ધીમાન અને વીતપાલ નામના મહાન ચિત્રકારો થયા હતા લામા તારાનાથ જણાવે છે કે દસમા સૈકામા સિંગચૂન નામનો ચીનો ચિત્રકાર નાલંદામા ભારે ખ્યાતિને વર્યો હતો એણે 'પ્રજ્ઞાદેવ' એવું હિંદી નામ ધારણ કર્યું હતું અને વિહારમા મૈત્રેય બુદ્ધ તથા બોધિસત્ત્વના ઘણા સુંદર ભીંતચિત્રો કર્યા હતાં સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક ડૉ આનંદ કુમારસ્વામી જણાવે છે કે નેપાળ અને બંગાળમા મળી આવતી ૧૧મા અને ૧૨મા સૈકાની તાડ ઉપરની હસ્તપ્રતો જે ચિત્રકામયુક્ત લાકડાની પેટીઓમા મૂકેલી હોય છે





ઉપર અભય મુદ્રાવાળી 'બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિ'ની ધાતુમૂર્તિ(ઉત્તર-મધ્યકાળ) નીચે નાગફણાવાળી દેવીની પથ્થરમૂર્તિ(પૂર્વ-મધ્યકાળ)

માનવી અનેક ભાગોમા સાથે નાલંદાના મૂર્તિવિધાન, શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્યકળા પણ વિકસ્યા હતી અને તેમા પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી ખીલી હતી તેના નમૂના અહીં આપ્યા છે

તે પર કરેલા પાલ શૈલીના ચિત્રો ગુજરાતી ચિત્રશૈલી સાથે નેપાળ બ્રહ્મદેશમાં પગાન મુકામે મળી આવેલા એ સમયના ભીંતચિત્રો સાથે સામ્ય ધરાવે છે આ પાલ ચિત્રકળા ચીન સુધી ખ્યાતિ પામી હતી.'

કરુણ પતન

આઠમા સૈકામાં શંકરાચાર્યે અને કુમારિલે બૌદ્ધ ધર્મને સખત ફટકો માર્યો એ ધર્મ હિંદમાં, બિહાર અને બંગાળને બાદ કરતાં સર્વત્ર નહિવત્ બન્યો હતો. આ પછી તો એ પ્રદેશોમાં પણ તેની પડતી થવા લાગી હતી આ પડતી સાથે જ નાલંદા પણ ઝાંખુ પડતુ જતુ હતું વળી મહાયાનમાં તંત્રવાદનું પ્રાબલ્ય થતાં અને મગધ ઉદંતપુરી તથા બીજા નવા થએલા બૌદ્ધ મહાવિહાર વિક્રમશિલાના ઉદયને લઈને નાલંદા વધારે કીર્તિ ન પામ્યું અને દસમા સૈકામાં તો તેનો વહીવટ પણ વિક્રમશિલા મહાવિહારના આચાર્યોને સોંપાયો આમ ઉત્તરોત્તર અવનતિ અનુભવી અંતે ઈ ૧૧૯૮માં, બખ્તયાર ખિલજીના પુત્ર મુહમ્મદે બિહાર પર આક્રમણ કર્યું તેના હાથે નાલંદા મહાવિહાર પણ સળગીને ખાખ થઈ ગયો. ને ત્યાં રહેતા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નેપાળ, તીબેટ, બ્રહ્મદેશ અને સિલોન નાસી ગયા. કારણ આ સમય બિહારની બહાર ધર્મવિરોધને લઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને આશ્રય મળવાની શક્યતા ન હતી

આ પછી એ નષ્ટપ્રાય થએલા નાલંદાએ પણ ફરી ઊભા થવાના પ્રયાસ કર્યા, પરંતુ એ વખતે તેને બ્રાહ્મણોના ધર્મવિરોધે છેલ્લો ફટકો લગાવ્યો પગ-સમ્-જોન્-ઝંગ નામના તીબેટી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તુર્કોએ કરેલા નાલંદાના વિનાશ પછી મુદિતભદ્ર નામના ભિક્ષુએ તેનુ સમારકામ કરાવેલું પછી તરત જ મગધના રાજમંત્રી કુકુટસિદ્ધે ત્યાં એક મોટું મંદિર બંધાવ્યુ. થોડાક સમય પછી ત્યાં એક ધાર્મિક ક્રિયા થતી હતી, તે સમયે બે આગંતુક બ્રાહ્મણો ઉપર એક નવા અને દુષ્ટ પ્રકૃતિ ધરાવનારા ભિક્ષુએ અશુદ્ધ પાણી છાંટ્યુ પરિણામે એ બ્રાહ્મણો ક્રોધાયમાન થયા તેમણે બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું ને નાલંદાની નજીક મોટો યજ્ઞ આદર્યો તેના હવનકુંડમાંથી અંગાર લઈ એમણે નાલંદાના ભવ્ય વિહારો અને મુખ્ય મંદિરો બાળ્યા. વિનાશથી બચી જવા પામેલા ત્યાંના મહાન પુસ્તકાલયને સળગાવી મૂક્યા ને નાલંદા મહાવિહાર સદૈવ માટે નાશ પામ્યો દોઢેક હજાર વર્ષ સુધી સમસ્ત બૌદ્ધ જગતને પ્રેરણા આપી, આર્યાવર્તની જ્યોત દેશદેશાંતરોમાં પ્રસરાવી, નાલંદા જેવુ નાલંદા આ રીતે આપણા જ આપણા જ ધર્મઝનુનના યજ્ઞકુંડમાં કરુણ રીતે હોમાઈ ગયુ

આશ્વાસન

એકલા નાલંદાનો જ ઇતિહાસ બતાવી આપે છે કે હિંદની ને તેની સંસ્કૃતિ રાક નથી મૂકી શકતી. પરંતુ કોઈ પણ દેશે માનવજાતના આવા મોટા સમુદાયને એક ધર્મભાવનામાં કદી બાંધ્યો નથી આજે પણ એ હિંદી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ નાશ પામ્યુ નથી ૫૦ કરોડ બૌદ્ધો ને ૨૫ કરોડ હિંદુઓ જગતમાં આજે પણ ગંગા-યમુનાના આંગણેથી પ્રગટેલી એ મહાન સંસ્કૃતિના જ ઉપાસક છે, ને આજે ચીન, તીબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિલોનાદિનો વિરાટ બૌદ્ધ સંઘ ફરી આવતી કાલના પ્રકાશ માટે હિંદ ભણી જોઈ રહ્યા છે

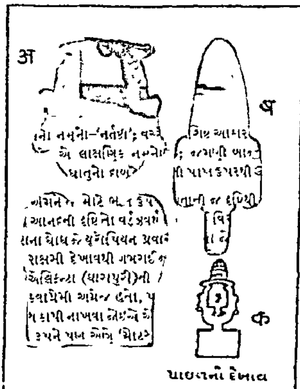
બૌદ્ધ જગતની આ તીર્થભૂમિના તીર્થો બુદ્ધગયા અને સારનાથ આજે સજીવન થયા છે ને તેની સાથે સાતસો વર્ષના ગાળા પછી ફરી નાલંદા મહાવિહાર પણ સજીવન થવાની શરૂઆત થઈ છે ફરી દેશદેશાંતરોના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના વૃંદ ત્યાં આવવા લાગ્યા છે, ને એવો જ ભાસ થાય છે કે આજે જગત જ્યારે વિનાશના મહાન ઝંઝાવાતમાં સપડાયેલું છે ત્યારે ફરી ગંગાયમુનાના આંગણે માનવજાતની આવતી કાલને ઘડનારી કોઈ મહાન સંસ્કૃતિ આકાર પામી રહી હોય

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા



'આખુ દિવસમાં તો અમે આખુ કાપી નાખ્યુ લીધુ'
'હેં, એ કેમ બને ?'
'કેમ? મારી બેનોએ બધાં મંદિર જોયાં, મારા કાકાએ બધી રાજશાળાઓ જોઈ નાખી, ને મેં બધી હોટલો ને સીનેમા"

શિક્ષક—જો, અંગ્રેજીમાં તુ નબળો છે તેથી તને દરવાર આ પૈસા લખી લાવવાનો કહ્યો હતો, છતાં આજે જ વાર કેમ ચૂક્યો છે?
કનુ—કારણ કે હું ગણિતમાં પણ નબળો છું, સાહેબ'



પાઉડરનો દેખાવ

સીદી બાદશાહ—કાગળનું રમકડું

આ સીદી બાદશાહની મજા જોવી હોય તો ઉપરનું ચિત્ર કાપી ટપાલના એક નકામા પત્તા ઉપર ચોડી દો, અને પછી તેમાંથી अ અને ब ભાગોને જુદા જુદા કાતર કે ચપ્પાની મદદ વડે કાપી કાઢો ત્યાર બાદ આકૃતિ अની આંખોના કાણાં, માથામાં વચ્ચે એક ઝીણી પોથી પટ્ટી ચીતરી છે તે, તથા મોની ફાડ પણ કાળજીથી ચોકસાઈથી કાપી કાઢો હવે ब વાળી પટ્ટીને अના પાછળના ભાગમાં રાખી તેના ઉપરના ભાગ અના માથાના કાપામાં અને નીચલો ભાગ મોઢાના કાપામાં પરોવી દો એટલે આકૃતિ क પ્રમાણે દેખાવ થશે

હવે પત્તાની એક પાતળી પટ્ટી કાપી કાઢી, સીદીભાઈની જેમ તેના માથામાં પાઘડી આકારે વાળી, પાઘડીની ब આકૃતિની પીઠે ચોડી દો; અને એ પુંછડીને ઉપર નીચે કરશો એટલે આંખના ભાગમાં આકૃતિના ચીરી બાદશાહની જેમ ડબ્બામાંથી ડોકાં કાઢશે, આંખો ચકળવકળ થતી દેખાશે અને ટોપી ઊંચી નીચી થશે

ચીનની કળા



ચીની પ્રજાની જીવન-ફિલસૂફીના પ્રતીક સમા ડ્રૅગન—મગર સર્પ (જે એમની ચિત્રકળામાં ખૂબ વ્યાપ્ત છે) અને દરિયાનાં મોજાંના વેગ ને વિકરાળતાનું સૌન્દર્ય આલેખતું ચિત્ર

આખા એશિયાખંડની સંસ્કૃતિમાં એક તત્ત્વ સર્વસામાન્ય છે એની ઝીણા નિરીક્ષણથી માલુમ પડ્યું છે કે એ ખંડના એકે એક દેશમાં ત્યાંની પ્રજાઓનું જીવન જ્યારેજ્યારે ખીલ્યું છે ત્યારેત્યારે એની કલાકૃતિ એક જ રીતે થઈ છે એના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગો જ્યારેજ્યારે ગૌરવશાળી થયા છે ત્યારેત્યારે તેમાં માનવ આત્માનો જ આવિર્ભાવ વિવિધ વૈભવોથી પ્રકટ્યો છે ટૂંકામાં એશિયાની કલાની વિશિષ્ટતા એના આધ્યાત્મિક તત્ત્વની છે

અમારા પૂર્વજો તરત સાથે મહાન વારસો ઊંચ અર્થ સમજાવવા જે કે અદ્ભુત અને સૌન્દર્યપૂર્ણ નાશંકા આ ચીન, જાપાન અને હિન્દુસ્તાન પરની કલાકૃતિના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ

પશ્ચિમ ગયું અને પાછે પ્રાચીન રાજવરોનું સ્થાપ્યું એ કુદરતની શક્તિઓ તેમાં પાછ ન એમને રાજપૂત વગ આ હતા કે સાચું સૌન્દર્યતત્ત્વ આપીને રચામાં થશે નાશના સદ્ભાગ્યે આ, ને ભવિષ્યમાં પણ એટલે તેમણે ના એવી પ્રગતિ માટે ક્યાં સુધી એમને જરૂરી આશ્રય પામીને . . . પાશ્ચિમાત્ય

ગોશાળાઓમાં જીવનમાં જ રહેલું સ્થાપત્ય, મૂર્તિકળા છે ને એકેએક નો આવિર્ભાવ એકેએક એક નવું જ સ્વરૂપ પામેલા છે એથી નું જીવન ભારતીય થયાળ, તીબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ એમના એક જીવનમાં રહેલા નવી ભાવ પડવા લાગ્યા એ સાચી જીવવાની કલા છે એ જીવનકળા એ લોકમાંથી મળી આવી છે તે ન કેમ જીવવું ? અમારની માંચી મધ્ય વચ્ચે એક મહત્ત્વની કડી એના જવાબ ચીન, હિન્દુસ્તાન, ઈરાન ને દેશોમાં જગ્યો, શિલ્પો છે

ચીનમાં બૌદ્ધધર્મના પ્રવેશ્યાં છે એ પહેલાં તો બગોપ જીવનમાં જે ખરા ને કાલ્પનિક પ્રાણીઓ રચાય છે ન જાતની હતી જગત જીવનની એવી કલામાંથી એમનો એક ભયંકર મકરસર્પ (Dragon) ઉત્પન્ન થયો છે એ બહુ જ લાંબો, તીક્ષ્ણ દાંત તથા નહોરવાળો અને પોતાની ચૂંટમાં પકડીને બચકી મારે એવા નાના લાંબા શરીરવાળો કલ્પાયો છે એ જરૂર પડે તો પાણીમાંથી આકાશમાં ઊડી શકે છે, ઝાડ પર ચડી શકે છે, જળ કે સ્થળમાં ગમે ત્યાં વેગથી ધસી જવું એ એને મન રમત છે આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ ચાહે ત્યાં જાઓ, પણ આ ડ્રૅગન-મકરસર્પ જો ધારે તો તમને પકડી પાડવાનો

આ મકરસર્પના ત્યાં ઉત્તમ ચિત્રો અને શિલ્પો થયા છે અને કહું થયાં છે કે યુરોપવાસીઓને એ 'ડ્રૅગન'-મકરસર્પ ક્રૂર, ત્રાસદાયક, ભયંકર અને બેડોળ-બીભત્સ રૂપનો લાગતો અને તે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેતા કે જેમાં આવા રાક્ષસી પ્રાણીઓ તરફ આટલો બધો આદર હોય તે પ્રજા અર્ધ જંગલી જ હોઈ શકે એમ જ ધારવામાં આવતું. પરંતુ ચીનાઓમાં તો આ વિચિત્ર વિરાટકાય પ્રાણી, માનવી પ્રત્યે દુશ્મનાવટ કે વિનાશવૃત્તિ ભરેલું હોવાનું મનાતું જ ન હતું એ પ્રજાના માનસમાં તો એ અપાર શિવકાળનું સૂચ- અને અમર્યાદિત કુદરતની બળોની મૂર્તિરૂપે કર્યું હતું સતો એના પરમસાર મહાનતા અને નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોને બીડને વખતે એ ગ્રાહક હોતું બાળકો તો એના શરીર પર ગમે ત્યાં બેસતા છતાં એમને એ હેરાન કરતું નહિ, એટલું જ નહિ પણ ધાણી વાર તો પાણીમાં ને હવામાં એમને એ સહેલ કરવા લઈ જતું

જળપ્રવાહ અને સાગરોમાં, મેઘ અને વરસાદોમાં જે બળ વ્યાપેલું છે ને વરુણ અને ઇન્દ્રના અકલ્પિત નિવાસ જેવી ભવ્ય મૂર્તિ જેવું ચીનમાં એ ડ્રૅગનનું સ્થાન છે મેઘ અને સાગરમાં રહેલું સદા બળ જે સતત ગતિમાન છે, અને જે અમર્યાદિત વિનાશ કરતું અને નવપલ્લવિત કરતું, માગનું ને જીવાડતું પ્રવર્તમાન છે એવું બળવાન અને કલ્યાણકારક એ ડ્રૅગનમાં ચીનાઓએ કલ્પ્યું છે

જગતમાં પાણી જેવું કોઈ કોમળ અને નબળું નથી, પણ એ જ પાણી વખત આવ્યે ભીષણ અને ક્રૂર બની પૃથ્વી પર પ્રલય લાવે છે

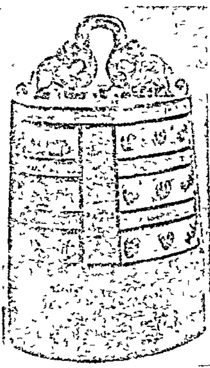
કુદરતમાં ઉચ્ચ સત્ત્વ પણ એ પાણી જેવું છે પાણી કલ્યાણકારી છે, પણ એને કલ્યાણ કરવામાં કંઈ શ્રમ પડતો નથી એ નીચે માં નીચે સ્થળે જઈ રહે છે ને છતાં એ વિરાટ સમું મહાન ને સર્વવ્યાપી છે

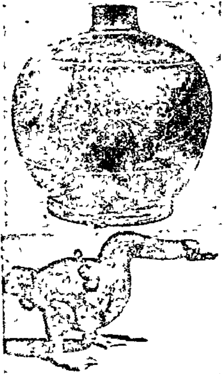
ચીની ચિત્રકારો મકરસર્પને પાણીમાંથી આકાશમાં જતો અને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરતો ચીતરતા થાકતા જ નથી એના શરીરને વેગથી વાંકુંચૂકું વાળવામાં તેઓ અનેક આકૃતિઓ સર્જે છે અને એની ગતિની સુંદરતાના તથા એના ચપળ દેહની શોભાના વિવિધ પ્રકાર રૂપબદ્ધ જ થાય છે. રૂપમાં ભયંકર છતાં કર્તવ્યમાં મિત્ર સમું અનુકૂળ અને સ્નેહાળ પણ એ થઈ જાય છે એના એવા સતત પરિચયથી પછી ધીમેધીમે એની બીક જતી રહે છે ને એના દેહનું સૌન્દર્ય ને ગતિની મોહકતા ધીમેધીમે આકર્ષક બની જાય છે

ભગવાનના રૌદ્ર-ભયંકર રૂપમાંથી પ્રકટતી પ્રેમાળ સ્વરૂપની ભાવના તો ધર્મના જગતભરના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ચીની પ્રજાના કવિત્વને, કલ્પનાબળને અને મનોનિગ્રહને ઘડવામાં આ મકરસર્પ-વિરાટની ભાવનાએ કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે તે વિચારવા અને મનન કરવા જેવું છે ચીની પ્રજાનું માનસ આ રીતે ઘડાયું છે : ભય ને સૌન્દર્યથી ભરેલા જગતમાં માનવી મૂંઝાયો છે જગતનો એ અનુભવ કરવા નીકળે કે એનો વિચાર બાહ્ય જગત સાથે બનેલો હળીમળીને રહેવાનો છે એની અમર્યાદ શક્તિઓને જડ-ચેતનનાં રહસ્યો સમજી એને અનુકૂળ થવાની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે

પણ જગતમાં બધે ભટકીને થાક્યા બાદ, આખરે ખરું સમાધાન તો પોતાના અંતર તરફ વળવાથી જ મળશે એવો એ નિશ્ચય કરે છે દુન્યવી સૌન્દર્ય અને મોહકતા એને માયાવી લાગે છે અને મન એ જ બંધન અને મોક્ષનું સાચું કારણ છે એવી પ્રતીતિ થતાં આખરે એ પોતાના અંતઃકરણ તરફ જ અભિમુખ થાય છે પવનથી હાલતી પણ ન હોય એવી સ્થિર જ્યોતની માફક ભગવાન બુદ્ધ જે ધ્યાનની







વિવિધ માધ્યમોમાં ઉતારેલી ચીની કળાના નમૂના : ડાબી બાજુ ચિનાઈ માટીકામનો નમૂનો-'નર્તકી'; વચ્ચે : વિશિષ્ટ આકારનો ચિનાઈ ઘંટ—તેના ઉપરના આકડાને બે પડખે મકરસર્પના શોભનો છે અને ચિનાઈ ધાતુકામનો એ લાક્ષણિક નમૂનો છે, જમણી બાજુ-ઉપર : ચીની માટીકામનો એક રૂપસુંદર વાટનો ઘડો, નીચે બતકના આકારનો ચીની કારીગરીનો ધાતુનો કળશો-જે તેની પાંખ ઉપરથી ઉઘડે છે

સ્થિતિમાં બેઠા છે તે આ નિશ્ચયનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે બુદ્ધની આ આનંદસમાધિએ ચીનને વિચાર નિમગ્ન કરી નાખ્યું છે

હિંદની કળા અને કવિતામાં પણ સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મળતા આનંદના વર્ણનો અને આલેખનો ઘણા છે છતાં ચીનના જેવો કુદરતનો બારીક અને સર્વવ્યાપી અભ્યાસ તો હિંદમાં પણ નથી એમ કહેવું પડશે ચીને જેવા કેવળ કુદરતી દૃશ્યો કળામાં ઉતાર્યા છે તેવા તો હિંદે તો શું પણ કોઈ દેશે ઉતાર્યાં નથી ' ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતી એકાગ્રતાના ગુણને પ્રતાપે પૃથ્વી અને મનુષ્યોની મૈત્રીનો બહુ ઊંડો ભાવ ચીનની કળામાં અમરકાન્તિ થયો છે

પશ્ચિમના પ્રજામાનસમાં જડ જગતને ખરું માનવાનો ઝોક છે એ લોકો જગતને ભોગવવાની વસ્તુ ગણે છે. કુદરતી બળોને વશ કરી એને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવાના પુરુષાર્થ એણે કર્યા છે સંસારના સુખ યથેચ્છ ભોગવવામાં કંઈ દોષ હોય એમ એમને લાગતું નથી તેથી દૃશ્ય જગતનાં સૌન્દર્યનો મહિમા એમણે પુષ્કળ ગાયો છે ને આલેખ્યો છે. પુરુષોના પ્રતાપ, સ્ત્રીઓનાં લાવણ્ય અને માનવપ્રવૃત્તિઓના હજારો દૃશ્યો એમણે કળામાં ઉતાર્યા છે. સમુદ્રો, નદીઓ અને ઝરણાં, પાણી પર પડતા ચંદ્ર અને સૂર્યપ્રકાશના તેજછાયા, લીલાં ખેતરો અને ઘટાદાર વૃક્ષો, ભૂરા પહાડો અને વિવિધરંગી પક્ષીઓ ઇત્યાદિ તેઓ આબેહૂબ ચીતરે છે, પરંતુ એની પાછળ કંઈ ઊંડું કે અદૃશ્ય તત્ત્વ પશ્ચિમનો કળાકાર જોતો નથી આટલું બાહ્ય સૌન્દર્ય જ્યાં ન હોય ત્યાંથી એ ભાગી જાય છે

પણ એ દૃશ્ય માનવ જગતની પાર જે અગાધ ને અદૃશ્ય શક્તિઓ ઉછળી રહી છે અને વૈભવ પ્રસર્યા છે તેને ને પશ્ચિમના લોકોને તો જાણે કંઈ સંબંધ જ નથી ઉજ્જડ રણો, નિર્જન પર્વતો, એકાકી પંખીઓ કે ઘાસનાં ફૂલને ચીની અને જપાની કળાકારો જે કલ્પનાથી, ભાવથી ને પ્રેમથી ચીતરે છે તેવી શક્તિ પશ્ચિમના કલાકારોએ દર્શાવી નથી એમને તો મોટે ભાગે ઉપયોગિતાની જ દૃષ્ટિથી જગતને જોવું છે શુદ્ધ આનંદની દૃષ્ટિનો વર્ડ્ઝવર્થ જેવા કોઈ વિરલમાં જ હતી

નાયગરાના ધોધ જે યૂરોપિયન પ્રવાસી પહેલો જોવા ગયો હતો તે તો એના રાક્ષસી દેખાવથી ગભરાઈ જ ગયો હતો મુંબાઈ પાસેની આપણી એલિફન્ટા (ઘારાપુરી)ની ગુફામાંના શિવ કંડિગ્ર પ્રથમ જોયા તે તો કલાપ્રેમી અંગ્રેજ હતો, પરંતુ તે પણ એ શિવના બીજા વધારાના હાથ કાપી નાખવા જોઈએ એમ ભલામણ કરી ગયો હતો ' અને એ ભવ્ય રૂપને પણ એણે 'મોન્સ્ટર' (કદરૂપું) કહી નાખ્યું હતું '

ચીનના કલાકારો મનુષ્ય-આત્માને સંસારની ક્ષુદ્ર તૃષ્ણાઓના વાતાવરણથી ઊંચે લઈ જાય છે તેઓ એ તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરાવતા નથી, પરંતુ એના ખુદ સ્વરૂપને જ બદલી નાખે છે. એથી જ પશ્ચિમના લોકોને ભયંકર અને કાળમુખો લાગતો પેલો મકરસર્પ ચીનાઓને મન મહાબળવાન છતાં રમવાની વસ્તુ લાગે છે '

શેલી જીવનથી કંટાળ્યો હતો; છતાં પશ્ચિમના સૂસવતા વાયરા (West Wind)ને એ જેમ પોતાના વિખ્યાત કાવ્યમાં અભિનંદન આપે છે, તેના જેવો ચીનાઓનો પેલા મકરસર્પ પ્રત્યે ખ્યાલ છે વળી આકાશ, જે સર્વ જગતને વ્યાપી રહ્યું છે, જે અનંત છે અને જેના ઊંડા રહસ્યો આપણે કંઈ જાણતા નથી તે આકાશ ચીતરવાનું તો ચીની કે જપાની ચિત્રકારોને જ આવડે છે, બીજા કોઈને આવડતું નથી

એમને મન, આકાશ એ કોઈ ભયાનક દીવાલ, ભીંત કે બીજી આડ જેવી વસ્તુ નથી, અથવા એ જોવાથી માણસ અવાક્ થઈ જાય એમ પણ નથી આકાશ-'સ્પેઇસ'-અવકાશ એ એમને મન તો મુક્ત આત્માનું ઘર છે અનંત આત્માનો ત્યાં પ્રવાહ વહે છે ને એ પ્રવાહ સાથે તરવાની ખરી મજા આકાશમાં જ છે એમ ચીનની રસદૃષ્ટિએ સિદ્ધ કર્યું છે વિશ્વને કંઈ મર્યાદા નથી એ પૂર્ણ છે અને એ પૂર્ણતા સકળ આકાશમાં છવાઈ રહી છે. આ ભાવ અને અનુભવ ઉપર કુદ-

રતના દેખાવો રજૂ કરનારી ચીનની કળાઓ ઘડાઈ છે

એમના ચિત્રોમા ખાલી જગ્યા બહુ હોય છે પરતુ એ તો ચેતન-ભર્યા આકાશના વિધવિધ પ્રકારો છે

આકાશ એટલે, ખાલી એવો આપણો ખ્યાલ છે ચીન જાપાન-નો ખ્યાલ એવો નથી ચીનનો મહાન ધર્માચાર્ય લાઉત્સે આકાશ સાથે મૈત્રી પ્રેમપૂર્વક છે ખાલીપણાની તો એ બહુ પ્રશંસા કરે છે એ કહે છે કે માટીમાથી આપણે ઘડા, કૂંડાળીઓ ને પ્યાલીઓ વાસણો બનાવીએ છીએ એ વાસણોનો લાભ, એની અંદર જેમ ખાલી જગ્યા વધારે—આકાશ તત્ત્વ વિશેષ—તેમ વધારે.

ઘર પણ બારી-બારણા, ઓરડા-ઓસરી વગેરેથી જ રહેવા યોગ્ય બને છે એમા પણ જેમ ખાલી જગ્યા વધારે—જેમ એ આકાશ વધુ ત્યારે—તેમ એને ભોગવવાની મજા વધારે આ સચેતન આકાશ તત્ત્વ પકડીને કુદરત જોવાની ચીના લોકો આપણને નવી જ દૃષ્ટિ આપે છે

કુદરતના દૃશ્યચિત્રો આલેખવાની ચીનાઓની આ વિશિષ્ટતા જાપાનીઓએ ખૂબ વિકસાવી છે આપણા પંજાબના ચિત્રકાર મિ અબ્દુર્રહેમાન ચુઘતાઈએ પણ એનો લાભ લીધો છે એમણે એક હરણના ચિત્રમા (જુઓ 'કુમાર'નો ૯૦મો અંક) આવુ ચીની ભાવ-ના આકાશ આલેખ્યુ છે અને એ ખાલી ચેતનપૂર્ણ આકાશ હરણને નમ્ર અંદરના જિજ્ઞાસાને હૃદયક્ષોભ કરાવે એવા બનાવી દે છે

ચીની ચિત્રકારને મન 'લૅન્ડસ્કેઈપ' એટલે નિસર્ગદૃશ્યોની કળા કુદરતમા કુદરત છે અને મન એમા એકલી કુદરત જ નહિ, પણ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ—પશુ પક્ષી પ્રાણી અને વનસ્પતિ, માનવ જાતની તમામ પ્રવૃત્તિ—ને વિશાળ કુદરત જેમા દિક્ અને કાળનો સમાવેશ થાય છે એ આવી જાય છે 'લૅન્ડસ્કેઈપ'નો અર્થ જ ચીનમા સામાન્ય-આપણા ચિત્રકારો સમજે છે તેના કરતા વધારે ઊંડો ને વધારે ...ળ છે પૃથ્વી, ગામડાની બાગોળો, ખેતરો અને કુદરતમાની ...મ તથા આનંદ આપની સર્વ ચીજો, એ બધુ આપણા નિસર્ગ-...ામા હોય છે યાત્રાના સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થળો ઈત્યાદિને ...ના આસપાસના સૌન્દર્યથી સહીને યુરોપી ચિત્રકારો રજૂ કરતા ...ા પહાડો, સમુદ્ર ઇત્યાદિ મુકાતા તે એમની પોતાની ખાતર નહિ, પણ અમુક દેખાવની પરિપૂર્ણતાને માટે મૂકવામા આવતા શુદ્ધ કુદરતી દૃશ્યોના ચિત્રો તો પશ્ચિમમા પાછળથી રજૂ થયા છે ઉત્તર અને દક્ષિણ યુરોપની એ કલમો જુદીજુદી હતી

ટીશ્યા, ઍનીબાલ કેરેચી, પોસીન, ક્લૉડ, વાનડાઈક, કૉન્સ્ટેબલ, ટર્નર, હિલ્ડેબર અને છેલ્લે મોનેટ જેવા ફ્રેન્ચ ઈમ્પ્રેશનિસ્ટ ચિત્રકારો—આ બધા ચિત્રકારો પોતપોતાની કક્ષામા મહાન છે પરતુ એ બધા કુદરતના જુદાજુદા રૂપોને આલેખે છે માયાળુ કે કઠોર, ઘરગથ્થુ કે દિવ્ય સ્વરૂપે એમણે કુદરતને ચીતરી છે એક ટર્નરમા માત્ર અનંત કુદરતનુ સપૂર્ણ દર્શન છે એમ કહી શકાય

પશ્ચિમના ચિત્રકારો રંગોની મિલાવટમા ચીનના ચિત્રકારો કરતાં ... થઈ જાય ચીનમા નિસર્ગલેખન કાગળ કે રેશમના વસ્ત્ર પર ...ળા રંગે જ મોટે ભાગે ચીતરાય છે એમના ઉત્તમમા ઉત્તમ ચિત્રો માત્ર કાળી શાહીથી દોરાએલા છે માત્ર જરા ભુરકી કે ગેરી શાહી વપરાય ખરી, પરતુ એમના એ જાતના ચિત્રોમા રંગ તો નથી જ ચીનને રંગની સમજ નથી એમ તો હવે કોઈ કહી શકે એમ નથી, પરતુ આવા એકરંગી ચિત્રો તેઓ હેતુપૂર્વક જ કરે છે

ચીની કલાકારને મન મનુષ્ય જીવનથી કુદરતનુ જીવન જુદુ નથી આખી સૃષ્ટિમા આપણો આત્મા ગમે ત્યા વિહાર કરી શકે એવી મુલાયમ સૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ રજૂ કરવામા ચીની ચિત્રકારો સફળ થાય છે એમના ચિત્રો જોતા જાણે આપણે એના વાતાવરણમા એકરસ થઈ જઈએ છીએ !

કુદરતના દૃશ્યો ચીતરતા ચીનાઓને યુરોપ કરતા વહેલું કેમ આવડ્યુ ? અને તે પણ આટલુ બધુ સાત્ત્વિક ભાવથી ? ચીનના વંશના જૂના કાળથી તો બીજી ઘણી યે પ્રજાઓ પહેલી છે, અને કુદરતના મહવાસ એમણે પણ સેવ્યા છે છતા પૃથ્વીના સંપર્ક અને ઋતુઓના રંગથી ચીની પ્રજા જેવી રસવૃત્તિ બીજી પ્રજાઓમા કેમ ખીલી નથી ?

લશ્કરી કારણસર ચીનને આપણા દીપણા આકારના લાંબા ભૌ-ગોલિક નકશા કરવા પડતા, એમાથી ચિત્રવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનુ શાસ્ત્ર એમણે ખીલવ્યુ અને કૉન્ફ્યુશિયસ, લાઉત્સે આદિ એમના વિચારકો-ના તેમજ બૌદ્ધ ધર્મના વિચારોએ આખી પ્રજામા પ્રસરી જઈ ચીનને કવિત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન અને રસિકતાના સસ્કાર આપ્યા

આપણા સોળ સસ્કાર જેવા એમનામાં જન્મથી મરણ સુધીના સંસ્કાર કરવાની રીતો બહુ રસિક અને સંગીતમય હતી એમનામાં પણ મંદિરો હતા, આકર્ષક ક્રિયાકાંડ હતા, સર્વવ્યાપી જણાતી ધાર્મિક મૂર્તિઓ અને શિલ્પસ્થાપત્ય, તીર્થ, ધ્યાન, સ્થાન અને વ્રત-ઉપવાસથી એમનાં જીવન શિસ્તવાળા અને નવીન પ્રેરણાઓ લઈ શકે એવા બન્યા હતા મંદિરે મંદિરે પુસ્તકશાળા હતી હિંદુસ્તાનથી પણ હજારો પુસ્તકો ત્યા ગયા હતા અને એના ભાષાંતરોની સેંકડો ન-કલો જુદાજુદા મંદિરો અને મઠો માટે થઈ ગઈ હતી અહીંના હજારો સાધુઓ ત્યા ઉપદેશ માટે ગયા અને ત્યાથી હજારો યાત્રીઓ હિંદુસ્તાન આવી ગયા અહીંના ધર્મવિચારો અને સાહિત્યનુ ચીની પ્રજાએ કઈ અંધ અનુસરણ જ કર્યું નહિ, પણ એણે પોતાના વ્યક્તિત્વને એ વિદ્યાઓથી પોષીને એક નવી જ સસ્કૃતિ ઉપજાવી

લાખકામ, લાકડાની કોતરણી, ઘરો અને મંદિરો બનાવવાની કળા, જમીન પરના અને અગાશીમાના બાગો, વસ્ત્રોના રંગ અને ભાતો, રેશમ, બંદૂકનો દારૂ અને એમાથી બનતી આતશબાજી, કિલ્લા, પુલો ઇત્યાદિ માર્ગે એની કળાઓ ખીલી. પણ સૌથી સરસ કલા તો ચીને માટીના પ્યાલા-રકાબી, ભાતભાતના ડબ્બા ને કુંજા, બિલોરી કાચના વાસણ, કુમકુમ, બગીચાઓના કુંડાં ને ફૂલદાનીઓ આદિ ચીનાઈ વાસણો બનાવવાની ખીલવી એમા તો એણે કમાલ કરી છે

ચીની કાચના વાસણના રંગ અને રણકા, એની અંદરની ભાતો અને એના ઘાટના સૌન્દર્ય અનહદ છે ચીનાઈ વાસણોની કથાનો મેં ઇતિહાસ વાચ્યો એમા લખ્યુ છે કે અગાઉ મૂળ આચાર્યને જ્યારે આ વાસણો, ફૂલદાનીઓ અને રકાબીઓ સંપૂર્ણ કળાએ ખીલવવાનુ મન થયુ ત્યારે એમણે એની બનાવટમા પોતાનો આત્મા રેડ્યો એમણે ભઠ્ઠી કરી, પણ ભઠ્ઠીમા હજારો પ્રયત્નો કર્યા છતા વાસણોના રંગ અને મજબૂતી બરાબર આવતા ન હતા આખરે એમણે પોતે ભઠ્ઠી-મા પડતુ મૂક્યુ અને ભડભડાટ બળતી ભઠ્ઠી સુવર્ણ તેજથી શોભી રહી '

પછી ભઠ્ઠી જ્યારે ઠંડી પડી ને એ વાસણો જ્યારે બહાર કાઢ્યા ત્યારે તો જગતમા જેનો જોટો નથી એવા વાસણો નીકળ્યા એ ... રંગો અદ્ભુત હતા ' કેમ ન હોય ? આચાર્યના લોહીથી એ રંગાયા હતાં એની મજબૂતી ધાતુ જેવી થઈ ! કેમ ન થાય ? આચાર્યના હા-ડકાથી એ ઘડાયા હતા હજારો ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી એ વાસણોની મોહકતા થઈ ! કેમ ના થાય ? આચાર્યનુ આખુ હૃદય એમા હોમાઈ ગયુ હતુ એ વાસણો બુદ્ધિબળનો ભંડાર છે ! કેમ ના હોય ? આચાર્યનુ આખુ મગજ ને સમગ્ર જ્ઞાનતંતુઓએ એને ગરમી આપી હતી

આવી પ્રજાની કળાઓ અપ્રતિમ હોય એમા શી નવાઈ છે'

હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ

જીવનનું પરોઢ ભાગ ચોથો



પ્રકરણ ૯મું

રેલવે હડતાલનો આતંક

બાપુજીએ તો અંગ્રેજો 'ગોળ ખાજો' વહેંચીને હરની વહેંચ્યા તથા પતરખાં તાણ્યા એટલું જ નહિ, મુંઝવણ પણ દૂર કરી અને એ રીતે શહીદ બનેલા હડતાલિયાઓ તથા જેલવાસીઓના મોતને પોતાના ઘરનાના મોતથી યે અદકું માન્યું. પણ અમને બાળકોને મોટાઓના 'સોગ' સાથે શી લેવાદેવા? બાપુજી જેલમાંથી છૂટી આવ્યા એ જ અમારે મન દિવાળી હતી. વળી રેલ્વેની હડતાલીઓને છૂટવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો હતો અને નાખશે મહારાજના મોકલેલા સંત પાદરી ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની નીમેલ પણ ટ્રેઈન પહોંચવાને વાર ન હતી. એટલે શોકને ભૂલી અમે તો હરખમાં તણાય જતા હતા. બાપુજી અને બીજાઓ જેલમાં હોવાથી મગનકાકા એ આવી પડેલી જાતજાતની જવાબદારીઓમાં બની એટલી મદદ કરવા જતા અમારે પરાણે મોટા બની જવું પડ્યું હતું. લાગલાગટ મહિનાઓ સુધી આમ ઉપરતળથી માંડીને રાતના દીવા બળી પડતા સુધી એક પછી એક અનેક કામો ઉકેલવાની ફિકરમાં અમે નાને વડે મોટા જેમ બની ગયા હતા. એ મહેનતાણાના બદલામાં જ જાણે અમને મગનકાકાએ છુટ્ટી આપી, એટલું જ નહિ પણ ટ્રેઈનના સરઘસના સ્વાગતનો લ્હાવો લેવા જવાની પણ ગોઠવણ કરી આપી.

એ તારીખ યાદ નથી, પણ એટલું યાદ છે કે એ દિવસ સોમવાર હતો. ઘણે મહિને અમે ઘંટીવાસીને નદ ધાવીને અને પોતપોતાનાં સારામાં સારાં કપડાં પહેરી તૈયાર થયા. ખમીસના કૉલર, કોટની કરચલી, પાટલૂનનો કમરપટો, ગોઠણ સુધી ચડાવેલા મોજાં, ચકચકતા કાળા ઊની મોજાંના બંધ અને ચપોચપ બેસતા 'સૅન્ડલ' (ચામડાના ચંપલ)નું પૉલિશ વગેરે પર અમારી પુરેપૂરી ચોકસાઈ વાપરી અમે સજ્જ થયા ને નાનેથી મોટા સૌ હારબંધ, કાઈ ખોવાઈ ન જાય પાછળ ન રહી જાય એની સાવચેતી રાખતા, ફીનિક્સ સ્ટેશને ઊપડ્યા.

ક્યારે ટ્રેન આવે ને ક્યારે એમાં બેસીએ એ અધીરાઈથી અમે ડોકાબારીઆ થઈ રહ્યા હતા. આજે આસપાસ જોવામાં અમારું ધ્યાન ન હતું. અમે ટ્રેઈનના તરંગોમાં ગરી ગયા હતા. આખરે ટ્રેન આવી. અમે બેઠા અને અમારા શરીરના સ્નાયુઓને નચાવતી, ડેરા દેતી, રેલગાડી ટ્રેઈન તરફ ઊપડી. ટ્રેઈન પહોંચવાના રેલગાડી આવીને આઠ સ્ટેશન કરતી ફીનિક્સ પછીનું બીજું સ્ટેશન 'મ્બાલા' ગયું અમે આગળ વધ્યા કે રેલના પાટાની સમાંતર ઊભેલા મોટર જોઈ અમારી નવાઈ વધી ગઈ ફીનિક્સમાં અમે સાધારણ રીતે દૂર દૂર સિગ્નલ પાસે છૂટાછવાયા ગોરા પહેરેગીર જોયેલા, પણ અહીં તો આઠઆઠ કદમે પગલે ચળકતી સંગીનવાળા એકએક ગોરા સોલ્જર ઊભેલો, જાણે બહુ હડતાલીઓની છુપી ઊભી હારમાળા જ ઊભી ન કરી હોય! માઈલ રોડ સાડા આઠ ગાય ને ગવરી વચ્ચે પડે, ત્યાં સોલ્જરોના ઘોડા, જાણે છુપાઈને જોવામાં રાખી પડ્યા હોય જેમ જેમ અમે ટ્રેઈનની વધુ ને વધુ પાસે પહોંચતા ગયા તેમ તેમ પાટાની બન્ને બાજુ વધતા જતા સોલ્જરો જોયા. અમારી ટ્રેન લોઢાના પાટા પર નહિ પણ સોનાના સાટા પર જ જાણે ન દોડતી હોય, એવા ઠાઠથી એ પાઠીઆનું જતન થઈ રહ્યું હતું.

એટલી નાની વયે સાથ લેખનમાં આ દૃશ્ય શું કૌતુક લાગ્યું તે ખરું કે એ બાળવયે એ દૃશ્ય પર ઝાઝું મનન કરવાનું બન્યું ન હતું. પરંતુ બાળમાનસમાં પડેલી કેટલીક છાપ જિંદગીભર ભૂંસાતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે કાળક્રમે પોતાની અસર વધારે જ કરે છે એમ પાછળથી એવી અનેક છાપોમાં આ પણ એવી એક ભેગાર છાપ નીવડી.

બાપુજીનું 'હિંદસ્વરાજ્ય' હું તે પછી ભણ્યો ને 'સુધારો એ સુધારો નહિ પણ કુધારો' એ મંત્ર રટ્યો; એ પછી એટલું વર્ષ સાબરમતી આશ્રમમાં 'મીલ વિરુદ્ધ હાથવણાટ'ની તથા સાબરમતી આશ્રમમાં 'સ્વરાજ્યની ચાવી રેંટિયો'ની તાલીમ મેં લેવા માંડી; અને ડી-ડી-માર્ટી ફકત મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયના 'ત્યારે કરીશું શું?'નું અધ્યયન કર્યું એ બધે મને સાવધ કર્યો આધુનિક અર્થકારણ અને યંત્રયુગ તથા ઉદ્યોગ દબાણ પ્રત્યે મારા મનમાં સુગ ઉત્પન્ન પણ એ આવી ભાવનાના મૂળમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની રેલવે હડતાલનું બિંદુ સમું દૃશ્ય અને એ વેળા મારા બાળમાનસ પર પડેલી અંગારી જ છાપ રહેલી છે એમ હું પોતાનું પૃથક્કરણ કરતાં સ્પષ્ટ પામી શકું પણ બાળ મનને અત્યંત આનંદ આપતી રેલ, આગબોટ વગેરેની વિરુદ્ધ ગાગ મનમાં બચપણથી જ ગાઢ રીતે પડી ગઈ એનો આ કિસ્સો મારે પોતાને માટે જેટલો રસમય હોય એટલો વાચકને ગાઢ ન હોય. એટલે એ વાત મૂકી હું રેલવે હડતાળના ઇતિહાસ પર આવું. એ વેળા જે કંઈ મને એ ઇતિહાસની જાણ થઈ એ ક્રમ અત્યારે આજે યાદ ન રહી શકે, છતાં સ્મૃતિ જેટલો સાથ આપે એટલાની મદદ લઈને એ ક્રમ જાળવી રાખીશ.

બાપુજી છૂટીને ટ્રેઈન આવ્યા ત્યારે એમને ટેલીફોન કરતા દેવદાસ-નાના સાથે અમે ફીનિક્સ સ્ટેશને તથા એ વખતે રેલવે પાટાના સાથા પર ઊભેલા સંગીનવાળી સોલ્જર સાથે અમારી મુલાકાત ભરેલી અને રેલવે હડતાલને અંગે માર્શલ લૉનો અમલ શરૂ થયાનું અમે જાણ્યું એ વાત આગળના પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે બાપુજીને ટેલીફોન પર આવતા વાર થઈ એ દરમ્યાન એ સારજંટ સાથે અમે જે નખ્યા માર્યાં તે પરથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું.

પહેલું તો એ કે ૯૦ જણની જે ટુકડીએ મિ. ડેવની સાથે અમારા આશ્રમ પર છાપો માર્યો હતો અને મિ. વેસ્ટની ધરપકડ કરી હતી એ જ ટુકડીને હવે ફીનિક્સ સ્ટેશનનો પહેરો સોંપવામાં આવ્યો હતો. મિ વેસ્ટની ધરપકડ પછી થોડા દિવસો સુધી એ ટુકડીના સભ્યો અમારે ત્યાં ખાણા ખાધી પડેલા ને એમની સાથે બાળકો સાથે સારી દોસ્તી થઈ ગયેલી, એટલે એ જ ટુકડીના નવા સોલ્જરને પણ એમ ટુક પ્રશ્નો પૂછવામાં અમને સંકોચ ભાવ જેમ ન હતું

છાપખાનામાં 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' માટે આવેલા તાજાતાજા એકે કરીકી આશ્ચર્યપૂર્વક અમને કહ્યા કે 'કેપટાઉનથી લેડીસ્મિથ સુધી આવતી 'ડાયમંડ એક્સપ્રેસ' દ્વારા હડતાલિયાઓએ ઊંધી વાળી નાખી છે, લેડીસ્મિથમાંનું એની એન્જિન ભાંગ્યું છે, ત્યાંની રેલવે ઑફિસ પર ટોળાબંધ જઈને હુમલો કર્યો છે અને લેડીસ્મિથમાં તો ઘેર ઘેર પણ તોફાનમાં સપડાયા રહ્યા છે. હડતાલ રેલ તો રેલાવી

[illegible]

કુદરતના [illegible]

[illegible]

[illegible] ક્યા ? [illegible]

[illegible]

હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

—'કુમાર' મારફતે આ પત્રમિત્ર મેળવનાર વિનોદ સી. દેસાઇ અંકલેશ્વર

82 Pater Road, Walton, Liverpool
2-5-40

પ્રિય વિનોદચંદ્ર,

આજે તમારો પત્ર મળ્યો તે બદલ હું બહુ આભાર માનું છું. તમે અને તમારું કુટુંબ સર્વ કુશળ હશો. હું અંતરથી આશા રાખું છું કે તમે તમારી પરીક્ષામાં પાસ થયા હશો. હું જુલાઇમાં પરીક્ષા આપવાની છું એટલે હમણાં તો ખૂબ વાંચું છું. જો એમાં પાસ થઈ જવાય તો હું ડિસેમ્બરમાં મારા સર્ટીફિકેટમાં એક વિષય નો ઉમેરો કરીશ.

હમણાં તો વસંત ઋતુની મનોહર હવા ચાલે છે. ગયા શિયાળાની ભયંકર ઠંડી વેઠ્યા પછી અમને આ હવા બહુ ગમે છે. તમારા દેશમાં કપાસનો પાક ઉછેરનારા પ્રાંતોની વિગતોમાં મને બહુ રસ પડ્યો. તમે જેટલા મુંબઇથી દૂર છો એટલા જ અમે લંડનથી છેટા છીએ.

કેમરનહૉલના ખેદજનક બનાવથી અમને સૌને અત્રે આઘાત થયો છે, પણ કોઈ જાન ગયો નથી એટલી પ્રભુકૃપા. હિંદમાં ફિલ્મ-ઉદ્યોગ આટલો સરસ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે તે જાણી હું આનંદ પામું છું. ધંધા રોજગારમાં તેનો સારો હેતો છે ખરૂં ને? હિંદી જીવનની મેં એકબે ફિલ્મો જોઈ છે. એક તો 'ડ્રમ' હતી, જેમાં સબુ નામનો મહાવતનો છોકરો કામ કરે છે. જોકે તે હિંદમાં તૈયાર થઇ હતી કે નહિ તે મને યાદ નથી, પણ હવે હિંદમાં બનેલી ઘણી ફિલ્મો જોવાનું અમને સાંપડે એવો સંભવ છે;—હમણાં નહિ તો યુદ્ધ પત્યા પછી. હમણાં તો એકેએક બાબત ઉપરતળે થઈ ગઈ છે. લીવરપૂલ અને તેના પરાંના મળી ૧૫૦ જેટલા સીનેમા અહીં છે.

પેલા ફોટામાં બાઇ છે તે મારાં બા જ છે, પણ તે છબી સારી પડી નથી. મેં મારી પોતાની બીજી છબી મોકલી છે. તમારો ફોટોગ્રાફ મને બહુ સારો લાગ્યો છે તે મેં ફ્રેમ કરાવ્યો છે. જેની નજરે તે પડે છે તે બધા મારા પત્રમિત્ર વિશે પૂછપરછ કરે છે અને હું તેમને તમારા પત્રમાંની વાતો કહી સંભળાવું છું.

તમારા દાદાનું ઘર ઘણું સુંદર છે. અમારા ઘર પર બહારની બાજુ [illegible] નથી હોતા, ... [illegible] ... એવા મજબૂત ... [illegible] ... અદ્ભુત ... [illegible]

આ યુદ્ધ વિષે તમે શું ધારો છો? ... [illegible] ... વિજય મેળવવા ... [illegible] ... સ્વાતંત્ર્ય માટે ... [illegible] ... ખાંડ, માખણ, માંસ વગેરે ઉપર ... [illegible] ... નથી

પણ ... [illegible] ... અદ્ભુત બહાદુરી ... [illegible] ... ૧૬ વર્ષના હતા અને દરિયાના ... [illegible] ... એક ... [illegible] ... ૧૨ ફૂટ ... [illegible] ... દુશ્મન સામે દરિયાની ... [illegible]

બાપુ એમ જોઈ રહીશું અને ... [illegible] ... લિવરપૂલની મુલાકાતે આવ્યા હતા ત્યારે ... [illegible] ... આપણે આ ... [illegible] ... આપવા માટે અને સૌને માટે મુશ્કેલ ... [illegible] ... અંતરથી પ્રતિભાવ આપું છું.

તમને અને તમારા ... [illegible] ... સૌને મારા પ્રેમપૂર્વક ... [illegible] ... સાથે હું આ પત્ર બંધ કરું છું.

તમારી ... [illegible]
[illegible]

સંસારનાં શહેરો

૩૨–શિલૉંગ

ભરતખંડની પૂર્વ દિશાના ડિગ્બાવ જેવું જે પર્વત-આચ્છાદિત આસામ આજે સૌની નજર ખેંચી રહ્યું છે તેની રાજધાનીનું આ શહેર પાટનગર બન્યું તે પહેલાં ખાસી ટેકરીઓના પરગણાનું મુખ્ય શહેર હતું ઈ. ૧૮૬૪માં એ સિવિલ સ્ટેશન બન્યું ને પછી ૧૮૭૪માં આસામને જુદો પ્રાંત બનાવી તેને તેની રાજધાની બનાવવામાં આવ્યું.

૧૭,૨૦૩ (ઇ. ૧૯૨૧માં) જેટલી વસતિ ધરાવતું આ શહેર દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએ આવેલું છે એનું ઉષ્ણતામાન બે ત્રણ મહિનામાં જ ૮૦ ડિગ્રીથી ઉપર નથી જતું. સરેરાશ વાર્ષિક ૧૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. હિંદનું સૌથી બીજું શહેર ચેરાપુંજી ત્યાંથી ૩૩ જ માઇલ પર આવેલું છે. ઇ. ૧૮૯૭ ના જૂનની ૧૨મી તારીખે અહીં જે ખતરનાક ધરતીકંપ થયો તેમાં શહેરના ઘણાખરા મોટા મકાનો જમીનદોસ્ત થઇ ગયા, ત્યાર પછી તેની નવેસરથી કરવામાં આવેલી આધુનિક સુંદર નગરરચના, તદ્દન્ની ... [illegible] ... અને મબલક ... [illegible] ... આસપાસની કુદરતની ... [illegible] ... નગરી હિંદના ... [illegible] ... પૌર્વાત્ય ... [illegible] ... સૌન્દર્યમાં ... [illegible]

... [illegible] ...

એની વસતિ ... [illegible] ... તેમનો મુખ્ય ... [illegible] ... 'ખાસી' કહેવાય છે.

... [illegible] ... (Sweet Fall) ... [illegible]



માધુકરી

તારી જીવનપ્રદીપ પથરી જેણે ચૂર્યા,
સંસારે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની ખંતે ઝૂર્યા;
ઇન્દ્રધનુ શા રંગસ્વપ્ન રોપી જેણે
રંગ્યા તારા ભવ્ય ઘુમ્મટો ભાવિક નેણે;

મનહર મુગ્ધ રસાળ તજી ગુણગરવી ગોરી,
લેઈ માતનું નામ દઈ તજી હાથની દોરી,
વસ્યા વતનનું ભાગ્ય ધરી જે હાથે હરિયે
તેના પૂજન આજ અહોભાવે સૌ કરિયે

—રમણિક અરાલવાળા

('પ્રતીક્ષા'માંથી)

કે. શ્રીકાન્ત સરૈયાઈ

ગુજરાત એક અજબ પ્રાન્ત છે વિવિધ ક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિભા, સાહસ ને શક્તિથી તેનું નામ હિંદને ખૂણેખૂણે જાણીતું ને આદરણીય કરનારાઓને ય તે પોતે નથી પિછાનતું અજાણ્યા એ જીવે છે, અજાણ્યા એ ગુજરી જાય છે કદાચ આ પ્રાન્તમાં જન્મવા અને જીવનનો હક પણ એ જ રીતે મેળવાનો હશે'

આવો જ એક આત્મા થોડુંક પહેલાં આપણને તજીને શાશ્વત શાંતિધામમાં ચાલ્યો ગયો જીવનના બેતાળીસ વર્ષ પણ પૂરા કર્યા પહેલા શ્રીકાન્ત સરૈયાઈએ આ જીવન ત્યજી દીધું કાર્યરત જિંદગી ગુજારનારથી ગુજરાત કદાચ અજાણ્યું છે, પણ જેણે જેણે એનો જીવનવ્યવહાર અનુભવ્યો છે તે સહુ શ્રીકાન્તના ગુણાનુરાગી બન્યા છે

૧૯૦૦માં વડોદરામાં એ જન્મ્યા ગાંધીજીની હાકલ પડતાં ૧૯૨૧માં સરકારી કૉલેજોના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી અને શ્રી ગજ્જરની પ્રયોગશાળાઓમાં સંશોધનનો અભ્યાસ આરંભ્યો ૧૯૨૪ની આસપાસ પિતાની હિન્દ કૅન્ડલ વર્કસમાં એમણે ઝંપલાવ્યું સાથે ઇન્ડિયન ઑઈલ મિલ્સ પણ શરૂ કરી, ને ૧૯૨૯માં સરૈયાઈ બ્રધર્સ નામથી કારખાનું શરૂ કર્યું ને ત્યારથી જ શ્રીકાન્તની સાચી કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ હિન્દમાં જ હિન્દી તરીકે ઉપયોગમાં અતિ ઉપયોગી એવા ટાગ, બ્લીચિંગ અને ફિનિશિંગ તથા સાઈઝીંગના રસાયણિક દ્રવ્યો સહુથી પહેલાં બનાવનાર હોવાનો યશ શ્રીકાન્તને મળ્યો હતો

શ્રીકાન્તે પરદેશી દ્રવ્યોની હરીફાઈમાં ઊતરી શકે એવા એક પછી એક રસાયણો બનાવવા માંડ્યા ખંત ધીરજ ને અભ્યાસી વૃત્તિથી એમણે એમાં સફળતા મેળવી એનું લક્ષ હિન્દીઓ સાથે હરીફાઈ કરવાનું હતું જ નહિ ગુણવત્તામાં ચઢિયાતી અનેકતા ય સાચવી, સ્વદેશી વસ્તુઓ ઉદ્યોગને પૂરી પાડવામાં જ એને આનંદ હતો અને તેમાં યે કશું ઊતરતું ચલાવી લેવા એ તૈયાર ન હતા પરિણામે ગ્રાહકોને હંમેશા પ્રમાણભૂત અને ગુણની એકસૂત્રતા સાચવતા રસાયણો મળતા પ્રયોગો કરતા એ જરાકે ન થાકતા એના જ પરિણામે અનુભવે ઉત્તમ જણાયેલી વસ્તુઓ એ ઉદ્યાનને સાદર કરી શકતા. મિલઉદ્યોગથી પરિચિત માણસો એમ બી ૯૦૧ અને સ્ટીકલીન મર્સીપર્લ પેસ્ટ વગેરે વસ્તુઓની ઉત્તમતાની સાક્ષી પૂરશે હિંદભરમાં જ્યાં જ્યાં આજે મિલઉદ્યોગ છે ત્યાંત્યાં સરૈયાઈની પ્રમાણભૂત બનાવટો હોંશે વપરાય છે. અમદાવાદ કે મુંબાઇ, કાનપુર કોઈમ્બતુર કે કલકત્તા, સર્વ સ્થળે શ્રીકાન્તના અવિરત શ્રમના ફળરૂપ ઉદ્યાનને સાદર થએલી વસ્તુઓ ગૌરવપૂર્વક વપરાય છે.

શ્રીકાન્તનું દુર્ભાગ્ય હતું કે એ એક ગુલામ દેશમાં જન્મ્યા. આઝાદ હિન્દમાં શ્રીકાન્તની પ્રતિભાને અનુરૂપ ક્ષેત્ર મળી ગયું હોત. દુ:ખી બીમારી ઓચરી શ્રીકાન્તે દેવાસવાસ કર્યો. હિંદના મિલઉદ્યોગે એક પ્રખર અભ્યાસી અને ખરો રસાયણશાસ્ત્રી ગુમાવ્યા, ગુજરાતે એક સપૂત ખોયો (રેખા)

ગુજરાતનો ઓછો થતો વરસાદ

ગુજરાતમાં ધીમેધીમે વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે અને હવાપાણી શુષ્ક બનતાં જાય છે એવી માન્યતા હાલ ખૂબ પ્રચાર પામી છે, અને એની અસર ખેતીવાડી ઉપર થતી હોવાથી ગુજરાતનો જનસમાજ ખૂબ ચિંતાતુર બન્યો છે હાલમાં 'ગુજરાત સંશોધન મંડળ, મુંબઇ'ના પ્રસ્તાવ ઉપરથી હિંદી સરકારના એક નિષ્ણાત વાયુશાસ્ત્રી ડૉ. ભીમભાઈ એન દેસાઈએ આ વિષય સબંધી સંશોધન ચલાવી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે. ગુજરાતમાં આવેલાં વર્ષા વેધશાળાઓના છેલ્લા ૬૦ વર્ષના અહેવાલો તપાસી તેઓ જણાવે છે કે છેલ્લા એક સૈકાથી ગુજરાતના હવાપાણી કે વરસાદના પ્રમાણમાં કોઇ પણ પ્રકારનું ખાસ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નથી વરસાદની છત કે અછતને લઇ આપણે ત્યાં પડતા સૂકા અને લીલા દુષ્કાળોની પરંપરા તો ઘણી જૂની છે

ગુજરાતના વરસાદ બે વર્ષાવાયુઓના પ્રવાહોને આધારી છે પહેલો, હિંદી મહાસાગર તરફથી આવતો નૈઋત્ય ખૂણાનો વર્ષાવાયુ અને બીજો, બંગાળના ઉપસાગર તરફથી વાતો વર્ષાપ્રવાહ. પહેલા વર્ષાવાયુ ઉપર ગુજરાતના ચોમાસાનો મુખ્ય આધાર છે અને બીજો વર્ષાવાયુ તેને મદદ કરે છે તથા તેની જ અસરથી ગુજરાતમાં અલ્પવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિ થાય છે

સામાન્ય રીતે ગુજરાતમાં નૈઋત્યનો વર્ષાવાયુ આવવાથી વર્ષ

માસની અધવચ્ચે (મુંબઈમાં વરસાદ પડવા માંડે તેની એક અઠવાડિયા પછી) વરસાદ શરૂ થઈ સપ્ટેમ્બરની આખરે તે બંધ પડે છે ગુજરાતનો વરસાદ સામાન્ય હોય છે અને એક માસ પછી મુદ્દા-દરમાં બંગાળાના ઉપસાગરના વાયુપ્રવાહ જ્યારે ગુજરાત ઉપરથી પસાર થાય છે ત્યારે જ ખરેખરું ચોમાસું બેસે છે આ વાયુપ્રવાહ હમેશા એકજ રીતે ગુજરાતમાંથી પસાર થતો નથી કોઈક વાર તે આ પ્રદેશની નજીકમાંથી પસાર થાય છે, તો કોઈક વર્ષે તેની ઉપર થઈને વાય છે. જે વર્ષે આ વાયુપ્રવાહની સાથે ઓછો ભેજ આવે છે તે વર્ષે આપણે ત્યાં વરસાદની અછત અનુભવાય છે, અને વધુ ભેજ આવે છે તે વર્ષે અતિવૃષ્ટિ થાય છે ગયે વર્ષે ગુજરાતમાં થયેલી અતિવૃષ્ટિ આ વાયુપ્રવાહને જ આભારી હતી ગુજરાતનું ચોમાસું જેના પર નિર્ભર છે એવા આ બે વર્ષાવાયુઓ હજારો વર્ષથી હાલની રીતે જ ગુજરાત ઉપરથી પસાર થતા આવ્યા છે, એટલે વરસાદ અને હવા-પાણીના સર્જક તત્ત્વોમાં કાંઈ પરિવર્તન થયું નથી

વરસાદનું પડવું કે હવાપાણીની વધઘટ એ માત્ર તેના સર્જક કુદરતી તત્ત્વોને જ આભારી હોતાં નથી જે પ્રદેશ ઉપરથી વર્ષાવાયુ પ્રવાહિત થાય તેના ભૂપૃષ્ઠ ઉપર તેના ભેજને આકર્ષનારાં તત્ત્વો પણ મોજૂદ હોવાં જોઈએ. આ તત્ત્વો મુખ્યત્વે પર્વતો અને વનસ્પતિ હોય છે. વર્ષાવાયુના માર્ગ આડા જ્યાંજ્યાં પર્વતો આવે છે તે તે વિસ્તારમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે ધરમપુર વાંસદા, છોટાઉદેપુર, દેવગઢબારિયા, ઇડર, આબુ, ગીર, ગિરનાર આદિ ગુજરાતના પાર્વત્ય વિસ્તારોમાં સૌથી વધુ વરસાદ પડે છે તેનું કારણ એ જ છે વડોદરા પ્રાંત, ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓ તથા ઉત્તર ગુજરાત જેવો તળ ગુજરાતનો પ્રદેશ તેની ઉપરથી વર્ષાવાયુ સીધા પસાર થઈ જતા હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે સપાટ પ્રદેશમાં જો જંગલો ઊભેલાં હોય તો તેમનો ભેજ વરસાદને આકર્ષતો હોઈને એવા પ્રદેશમાં વરસાદ સારો પડે છે જંગલો ન હોય અને ખેતીવાડીની લીલોતરીથી પ્રદેશ ખૂબ સમૃદ્ધ હોય તોપણ ત્યાં વરસાદ સંતોષકારક પડે છે; પણ જો એ પ્રદેશમાં લીલોતરી બહુ ઓછી કે તેનો અભાવ હોય તો વરસાદ નજીવો પડે છે છેલ્લા સો વર્ષના ગાળામાં તો ગુજરાતના હવાપાણી કે વરસાદના પ્રમાણમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી, પરંતુ થોડાક સૈકા ઉપર ગુજરાતના સપાટ તળપ્રદેશમાં કેટલાયે વિસ્તારોમાં જંગલો ઊભેલાં હતાં, એટલે ત્યાં હાલ કરતાં વિશેષ વરસાદ પડતો વળી પ્રાચીન કાળમાં ગામેગામ તળાવો હતાં અને રાજ્ય તરફથી તેમની પૂરતી સંભાળ લેવાતી, કેટલીયે નદીઓ બાંધવામાં આવી હતી એટલે પાણીના પૂરતા સંગ્રહને કારણે જંગલ વિહોણા સપાટ પ્રદેશો પણ વાડીઓ અને લીલાં ખેતરોથી ભરચક હતા. એ સમૃદ્ધ વનસ્પતિને લીધે હાલ કરતાં એ પ્રદેશો વરસાદને વિશેષ પ્રમાણમાં આકર્ષતા. આ પ્રમાણે પ્રાચીન તથા મધ્યકાળમાં ભૂપૃષ્ઠ પરના વરસાદને આકર્ષનારાં તત્ત્વો ખૂબ સમૃદ્ધ હોવાથી તળ ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં હાલ કરતાં વિશેષ વરસાદ પડતો

આમ, ગુજરાત કે જે હિંદની લીલી વાડી કહેવાય છે તેની ઘડી બગડેલી રુક્ષતા (?) માટે માનવી જ જવાબદાર છે, કુદરત નહિ નદીઓને કોઈ બાંધતું નથી, પ્રાચીન કાળમાં ગામેગામ જે તળાવો હતાં તે આજે પુરાઈ ગયાં છે, રજવાડાઓને પ્રજાની પાણીની જરૂરિયાતની કાંઈ પડી નથી, વીઘોટી વસૂલ કરવી એ જ તેમની એકમાત્ર ફરજ અને ગરજ લાગે છે, અને જ્યાં પાણી કે જળસંચયની થોડીઘણી મદદ અપાય છે ત્યાં તેના બદલે એટલો બધો કર લેવાય છે કે પ્રજાને તે પરવડતો નથી.

—મ. વ પં

કેરી

લગભગ બધા જ ઉષ્ણકટિબંધના દેશોમાં કેરીનો પાક થાય છે. હિંદ ઉપરાંત મલાયા, જાવા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, ફ્લૉરિડા, ફિલિપાઇન અને મીલોનમાં પણ તે થાય છે, છતાં હિંદુસ્તાનનો પાક સૌથી વધી જાય છે. બંગાળથી મદ્રાસ અને બંગાળાથી મુંબઈ સુધી કોઈ પ્રદેશ એવો નથી કે જ્યાં કેરી ન જ મળી શકે એકલા મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જ ત્રણ લાખ એકર જેટલી જમીન આંબા માટે રોકાએલી છે

આંબાનો ઉછેર કદાચ અતિ પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે. દરેક ધર્મકાર્યોમાં તેના ફળ અને પાનનું માહાત્મ્ય ગણાયું છે શોભા અને શણગારમાં તેનો કળામય પ્રયોગ થતો આવ્યો છે. ખોરાક તત્ત્વ અને ઔષધ તરીકે વૈદકગ્રંથોએ તેને પ્રમાણ્યો છે કવિ કાલિદાસથી માંડી સાહિત્યમાં અનેક પ્રસંગે આમ્રવૃક્ષરાજિ અને તેની મંજરીઓ સાથે કોયલના ટહુકાર અને પ્રેમીઓના મિલનો સંકળાએલા છે

શાહેનશાહ અકબરે દરભંગા પાસે દસહજાર આંબાનું વાવેતર કરાવ્યું હતું એના સો વરસના વૃક્ષો તો કંઈક દેખાય છે. પૂર્વ ખાનદેશમાં ૩૦૦ વર્ષના ઝાડ પણ છે.

ભાવપ્રકાશમાં કેરીના રસના ગુણ બહુ વર્ણવ્યા છે પાકી કેરીનો રસ સુગંધી, સ્નિગ્ધ, ઘન, બહુ સત્ત્વવાળો, રુચિકર, હૃદયને બળ દેનારો, ધન, નિદ્રા લાવનાર વર્ણને તેજ આપનાર, લોહી સુધારનાર વગેરે છે તપસ્વીઓને પણ તે આનંદ આપનાર છે. હમણાંની વૈજ્ઞાનિક શોધોએ જાહેર કર્યું છે કે એપલ કરતાં છ ગણાં વીટામિન 'સી' તત્ત્વો હાફૂસ (આલ્ફૉન્ઝો) કેરીમાં છે ઉપરાંત કેરીમાં વીટામિન 'એ' વીટામિન 'બી' અને વીટામીન બી (B₂) પણ છે વીટામીન 'એ'નું કેરીના રસમાં માખણના જેટલું જ પ્રમાણ છે તેમાં સાકરનું પ્રમાણ વધારે છે, પણ કૅલ્શ્યમ ને ફૉસ્ફૉરિક ઍસિડ ઓછાં છે

કેરી ખાવાના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંથી બનતા, અથાણાં ચટણી અને મુરબ્બાનો પાર નથી. હિંદમાં કેરીની લગભગ ૫૦૦ જાતો થાય છે, પણ તેમાં હાફૂસ શિરોમણિ છે. તે ઘણેભાગે સુરતથી ગોવા સુધીના ઘાટ પ્રદેશમાં જ થાય છે વેપારની દૃષ્ટિએ હાફૂસ કેરીના જથ્થો ૧૯૩૨માં પહેલવહેલો યુરોપ મોકલવામાં આવ્યો હતો તેને વધુ ટકાવી રાખવાના પ્રયોગો પૂનામાં નિષ્ણાતો અજમાવી રહ્યા છે.

યુદ્ધ અને કાગળ–૨

ગઈ નાતાલ વખતે ઈંગ્લંડના સરંજામ ખાતાના પ્રધાને યુદ્ધને કારણે ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ લખવા સામે પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો, કે જેથી એટલા વેડફાતો કાગળ કારતૂસો અને બીજી આવશ્યની બનાવટો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય

અમેરિકામાં કાગળની બનાવટમાં લેવાતા ક્લોરીનના ગંજાવર વપરાશ પર ત્યાંના યુદ્ધસરંજામ ખાતાએ વાર્ષિક ૬૫૦૦૦ ટન ક્લોરીનનો કાપ મૂક્યો છે. કેમકે કાગળને બ્લીચ કરવામાં વપરાતા એ રસાયનની જરૂર યુદ્ધસરંજામ માટે નીચેના વિવિધ ઉપયોગમાં પડે છે ઝેરી ગૅસો સામે સૈનિકોનું રક્ષણ કરનારા 'ડિમૉલિશન ક્લોથ' બનાવવામાં, હવાઈ વિમાનોમાં ઠંડક લાવનારા સાધન તરીકે, ઉપરાંત સૈન્યના ઉપયોગના પાણીને શુદ્ધ કરવામાં, નવમૅટન બનાવવામાં, વૉટરપ્રુફ પૅરેફિનના તંબૂઓ બનાવવામાં અને એવા જ બીજા ઉપયોગમાં.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લશ્કરને યુદ્ધવ્યૂહની સૂચના આપનારાં ટૂંકા નકશાઓ બે કલાકમાં તૈયાર કરી આપી શકે તેવા મુદ્રણયંત્રો લશ્કરી સરંજામ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. યુદ્ધભૂમિથી ૨૫ માઈલ

પાછળ હમેશાં જોડવાઈ રહેતા ૧૦૦ માણસો અને પાંચ અગત્યના એ કારખાની સાથે મોટો ફોટોગ્રાફ કૅમેરા પણ હોય છે, જે વડે ગમે તેવું ચિત્રનું ૨૮ગણું એન્લાર્જમેન્ટ બનાવી શકાય છે. નકશાઓ એટલી ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી ભરેલા હોય છે કે કોઈ મેદાન જંગલમાં આવેલું અટુલું દેવળ સુદ્ધાં તેમાં દર્શાવેલું હોય છે. યુદ્ધસેનાપતિઓ આ નકશાઓ પર નિશાનીઓ આલેખીને લશ્કરની ગોઠવણી, સરસામાન પૂરો પાડનારી છાવણીઓ અને હુમલો કરવાના વ્યૂહ વગેરે ક્યાં અને કેમ રાખવા તે આલેખી આપે છે, અને પછી કાળી શાહીએ છાપેલા એ સ્થાનના ઝીણવટભર્યા નકશા ઉપર લાલ શાહીથી સેનાપતિની ઉપર્યુક્ત સૂચનાઓ છપાઈને એ ચોરસી નકશાઓ બે કલાકમાં તો બધા રેજિમેન્ટોને પહોંચતા કરી દઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. આ રીતે સેંકડો શબ્દોનું કામ માત્ર થોડી રેખાઓમાં કરી બતાવતા આ બોલતા નકશાઓ એકેએક લાઈન ઑફિસરના હાથમાં આવી પડે છે.

જેને આપણે વાકિંગપેપર કહીએ છીએ તે કાર્ડબોર્ડમાંથી અમેરિકાએ સૈનિકોને સૂવા માટે કાગળના ગોદડાં બનાવ્યાં છે. પાંચ પડના કાર્ડબોર્ડના પાતળા પણ અત્યંત ચીકટ અને મજબૂત એ ગાદલાં પર તેને વૉટરપ્રૂફ બનાવવા માટે ડામરનો પટ દીધેલો હોય છે અને બહારની બાજુએ ચીઝક્લોથનું પડ ચડાવી કિનારો શીવેલી હોય છે. ૭ ફૂટ લાંબા અને ૩॥ ફૂટ પહોળાં આ ગોદડાંઓ માત્ર ત્રણ રતલ વજનનાં હોવાથી સાથે હેરવીફેરવી શકાય એવાં પડે છે. તેની ખુલ્લી બાજુએ એક છેડો ત્રણ ફૂટ વધારે લાંબો રાખેલો હોય છે, જે સૂનાર સૈનિક તો ઓશીકા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકે અગર ચાહે તો હવા કે વરસાદથી બચવા મોં પર ઢાંકી શકે.

બ્રિટનમાં હવેથી [illegible] ટપાલની ટિકિટો હવેથી અત્યંત ઝીણા [illegible] છાપવામાં આવશે, જેથી શાહીમાં વપરાતાં એટલાં રસાયણોનો બચાવ થાય.

યુદ્ધ સમયે લેવાતા રક્ષણાત્મક પગલાંઓની સૂચના આપતી જે પુસ્તિકાઓ અમેરિકામાં કરોડોની સંખ્યામાં છાપવામાં આવનાર છે તેમાં કેવા બીબાં (ટાઇપ) વાપરવાં તથા તેની રચના કેવા પ્રકારની રાખવી તેની સલાહ માટે અમેરિકાની રાજધાની વૉશિંગ્ટન અને ન્યૂયૉર્કમાં દેશના મુદ્રણકળાનિષ્ણાતોને બોલાવવામાં આવ્યા છે.

ચીને લડાઈના ઉપયોગ માટે પોતાના ધાતુના બધા જ સિક્કા વ્યવહારમાંથી ખેંચી લીધા છે. તેને બદલે બધા પ્રકારની ચલણી નોટો બહાર પાડી, અમેરિકા લડાઈમાં ઊતર્યું ત્યાં સુધી એ દેશ પાસેથી દર મહિને વીસ ટન નોટનો કાગળ તે ખરીદતું હતું. આજે હવે અમેરિકામાં નિકલ અને ચેનીના નાના સિક્કાઓ યુદ્ધસરંજામ માટે લેવાની વિચારણા વૉશિંગ્ટનમાં થઈ રહી છે.

મિત્ર રાજ્યોએ હવે કારખાનાની બનાવટ માટે સુતરાઉ કોથળાને બદલે કાગળ ને લાકડાના માવો મોટે પાયે વાપરવા માંડ્યા છે. ૧૯૪૨માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ મીરાણ-પટ્ટા મદદ તરીકે ૨૭૫,૦૦૦ ટનનો વધારાનો માલ મિત્રરાજ્યોને પૂરો પાડશે.

૧૯૪૨ દરમ્યાન અમેરિકામાં પ્રત્યક્ષ રક્ષણના યુદ્ધપ્રયત્ન ખાતે ચાળીસ લાખ ટન કાગળના પૂઠાં (એ દેશની કુલ ઉપજનો ૧૦ ટકા ભાગ) વપરાશે. પૅકિંગના કામ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ છાવણીઓ, વિમાનો અને કૅન્ટોન્મેન્ટ બિલ્ડિંગોમાં ઇન્સ્યુલેશન કરવામાં થવાનો છે.

પ્રજ્વલક બૉમ્બ અને તેના આગિયા ગોળા

બર્મા અને સિંગાપોર પરના આક્રમણ દરમ્યાન જાપાની વિમાનીઓએ દોઢ દોઢ મણ વજનના પ્રજ્વલક બૉમ્બ વાપર્યા હતા. આ બૉમ્બ કોઈ પણ વસ્તુ સાથે અથડાય કે તરત જ ફાટે છે અને તેમાંથી આગિયા ગોળા વધુમાં વધુ ૫૦ વાર સુધીના વિસ્તારમાં ઊડે છે. આ ગોળા ફૉસ્ફરસ મિશ્રિત રબ્બરના બનાવવામાં આવે છે. તેનો વ્યાસ એક ઇંચ હોય છે, અને તે તરત જ સળગતા નથી. એકાદ બે મિનિટ પછી સળગી ઊઠે છે. દરેક ગોળામાંથી ચારથી છ ઇંચ ઊંચી જ્વાળા પ્રગટે છે.

આ ગોળા પર પાણી રેડીને અથવા તો બીજી રીતે બુઝાવીને તેને ઓલવી શકાય છે. પણ ફૉસ્ફરસમાં હવાના સ્પર્શમાત્રથી સળગી ઊઠવાનો ગુણ છે, એટલે પાણી સુકાઈ જાય અથવા તેની ભીનાશ જાય કે તરત જ તે ગોળા પાછા સળગી ઊઠે છે.

આગિયા ગોળાથી બચવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે તેમને પાણીથી તરબર ભીની રેતીથી પ્રથમ ઓલવી નાખવા, પછી તેને પાણીથી ભરેલી બાલદીમાં નાખી, વગડામાં [illegible] દૂર દૂર જઈ નાખી દેવા, એટલે તે બળીને રાખ થઈ જાય. બૉમ્બના બધા ગોળા આ રીતે લઈ લેવાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

સ્ટિરપ પમ્પનો ઉપયોગ

આગિયા ગોળાથી લાગેલી આગ સ્ટિરપ પમ્પથી ઓલવી શકાય છે. સ્ટિરપ પમ્પથી કામ લેવા માટે ત્રણ માણસોની જરૂર પડે છે. પહેલો માણસ (જે એ ટુકડીનો નેતા ગણાય) આગ બુઝાવવાનું કામ કરે છે, તેથી તેની જવાબદારી વધુમાં વધુ ગણાય છે. બીજો અને ત્રીજો માણસ તેને પાણી પૂરું પાડવાનું કામ કરે છે.

૨૫ ફૂટ લાંબી નળીવાળો સ્ટિરપ પમ્પ ૩૦ ફૂટ સુધી પાણીની ધારોડી ફેંકી શકે છે અને ૧૫ ફૂટ સુધી સ્પ્રે (પાણીના ફોરા) ફેંકી શકે છે. પહેલા માણસના હાથમાં પમ્પનું નાળચું (nozzle) હોય છે અને બીજો તથા ત્રીજો માણસ પમ્પ, ઝૂડ અને પાણી ભરેલી બે બાલદીઓ અથવા પાણી ભરેલા, ઢાંકણાવાળા કેરોસીનના ડબ્બા તૈયાર રાખે છે. દરેક બાલદીમાં ત્રણ ગૅલન પાણી સમાય છે. આ સિવાય બીજાં સાધનોમાં બળવાળા માણસ પાસે હોય છે તેની કુહાડી, (fireman's axe), એક વીજળીની બૅટરી અને ૭૦થી ૧૦૦ ફૂટ લાંબુ દોરડું. એટલું લેઈએ પણ આ ત્રણ સાધનોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય નથી.

ટુકડીનો નેતા, 'શરૂ' કહે ત્યારે તે જેવો પમ્પનું નાળચું હાથમાં રાખીને આગળ વધે છે તેવો જ બીજો માણસ ડોલમાં પમ્પની નળી (barrel) રાખીને ઝૂડમાં પાણી ભરવા માટે ચાર પાંચ પ્રહાર (strokes) મારે છે. પછી તે આમ 'શરૂ' કહે એટલે પહેલો માણસ આગ બુઝાવવાનું કામ શરૂ કરે છે, અને બીજો માણસ પાણીની ધાર પૂરી પાડે છે. સતત પ્રવાહ માટે તેને મિનિટના ૭૦ પ્રહાર ને સ્પ્રે માટે મિનિટે ૩૫ પ્રહાર મારવા પડે છે. ત્રીજો માણસ ડોલને પાણીથી ભરેલી રાખ્યા કરે છે અને જરૂર પડે બીજા માણસને મદદ કરે છે.

પહેલો માણસ 'રોકો' કહે ત્યારે બીજો માણસ પમ્પ ચલાવવાનું રોકી રાખે છે, પણ પમ્પની નળી (barrel) તો ડોલમાં જ રાખી મૂકે છે, અને પહેલો માણસ ફરી 'શરૂ' કહે તો ફરીથી કામ શરૂ કરવા માટે તૈયાર રહે છે.

જ્યારે પહેલો માણસ 'વિરામ' કહે છે ત્યારે બીજો માણસ બાલદીમાંથી નળી (barrel) કાઢી લે છે અને ઝૂડમાંથી પાણી કાઢી નાખી તેને લપેટી લે છે. દરેક માણસ પોતપોતાની જગ્યા સંભાળી લે છે અને રજા લે છે.

—[illegible]

આ મહિનો (જૂન) ઇતિહાસમાં

તા. ૬ ચંપારણ્યની લડતનો અંત. ગાંધીજી તેના કમિશન(પંચ)માં નીમાયા, ઈ.૧૯૧૭
તા. ૮ 'કૅવૉલ્ટર ઍન્ડ ધ હાર્થ'ની લોકપ્રિય પ્રેરકકથાના આલેખક, અંગ્રેજ નવલનવેશ ચાર્લ્સ રીડનો જન્મ, ઈ. ૧૮૧૪.
તા. ૧૦ મિત્રરાજ્યો સામે ઈટલીએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું, ઈ. ૧૯૪૦.
તા. ૧૨ સર્વન્ટ્સ ઑવ ઇન્ડિયા સોસાએટીની પૂનામાં સ્થાપના, ઈ. ૧૯૦૫
તા. ૧૪ અંગ્રેજી જીવન ને સાહિત્યના જાણીતા સમીક્ષક, નવલલેખક, કવિ ને નિબંધકાર જી. કે. ચેસ્ટર્ટનનું અવસાન, ૧૯૩૬.
તા. ૧૬ કચ્છમાં ભયંકર ધરતીકંપ, ઈ. ૧૮૧૯ (આ ધરતીકંપ સાંજના પોણા સાત વાગ્યે કચ્છ ઉપરાંત કલકત્તા, ચુનાર, પૉંડીચેરી, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે સ્થળે સ્થળે જણાયો હતો; પણ તેની વધારે માઠી અસર કચ્છમાં જ થઈ. અનેક મકાનો તૂટી પડ્યાં, કૂવાઓના કૂવાઓ ગરક થઈ ગયા અને લખપત શહેરની આજુબાજુના પ્રદેશ પર દરિયો ધસી આવ્યો.
તા. ૧૭ ફ્રાન્સના માર્શલ પેતાંએ જર્મની પાસે યુદ્ધતહકૂબીની યાચના કરી, ઈ. ૧૯૪૦.
તા. ૨૩ હિંદમાં અંગ્રેજોના અમલની ખીલી ઠોકનાર પ્લાસીનું યુદ્ધ, ઈ. ૧૭૫૮
તા. ૩૦ પોતાની સાથે મતભેદ ધરાવનારા બંડખોર અધિકારીઓને હિટલરે ઠાર કરાવી જર્મનીમાં 'સાફસૂફ' કરી, ઈ. ૧૯૩૪.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

ચક્રવર્તી સમ્રાટ હર્ષવર્ધન

હિંદના આખા ઇતિહાસકાળમાં થઈ ગયેલા ત્રણ ચક્રવર્તી સમ્રાટો (ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન)માંના આ છેલ્લાનો પ્રતાપ તો છેક ચીન અને ઈરાન સુધી પ્રસર્યો હતો. પણ એ વિશેષ ખ્યાત તો એના કવિત્વથી છે. દિલ્હીની ઉત્તરે શ્રીકંઠ દેશની પાટનગરી સ્થાણ્વીશ્વર (કુરુક્ષેત્ર પાસેનું આજનું થાણેશ્વર)ના પ્રતાપી સૂર્યપૂજક રાજા પ્રભાકરવર્ધનના બીજા પુત્ર તરીકે ઈ. ૫૯૦ના જૂનની ૪થી તારીખે એનો જન્મ થયો. ઈ. ૬૦૩માં તેના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધનને યુવરાજપદ મળ્યા બાદ ઈ. ૬૦૬માં હિંદના વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો પર હૂણ લોકોનું આક્રમણ થતાં બંને ભાઈઓ તેની સામે ચડ્યા. દરમ્યાન અકસ્માત પિતાનું મૃત્યુ થતાં રાજ્યવર્ધન હૂણોને હરાવી આવી ગાદીએ બેઠો. એવામાં પાંચાલ-કનોજના રાજા ગ્રહવર્મા, જેની સાથે એમની બહેન રાજ્યશ્રીને પરણાવી હતી, તેનો માળવાના રાજાએ વધ કરી રાજ્યશ્રીને કેદ કરી, ને લાટદેશ (દક્ષિણ ગુજરાત તથા ગુર્જરત્રા(ઉત્તર ગુજરાત)ના રાજાઓની મદદ લઈ કનોજ તરફ આગળ વધવાનો મોરચો રચ્યો. તેમાં કર્ણસુવર્ણ(બંગાળ)નો રાજા શશાંક પણ ભળ્યો. રાજ્યવર્ધન મોટું સૈન્ય લઈ કનોજ ગયો ને એ બધા શત્રુઓને હરાવી કેદ કર્યા. પણ શશાંકે પોતાની પુત્રી પરણાવવાના નિમિત્તે રાજ્યવર્ધનને નિમંત્રી દગાથી તેનું ખૂન કર્યું.

એ જાણી ક્રોધાવિષ્ટ હર્ષ જબ્બર સૈન્ય લઈ ચડ્યો. તેણે શશાંકના કબજા સમેત, ઉત્કલ (ઓરીસા) વગેરે ગંગાના ખંડિયા રાજાઓ તેને તાબે થયા, અગ્નિદેશ (પશ્ચિમ બંગાળ)ના રાજાને મારી તે જીત્યો, ને પાટલીપુત્ર આવતાં સમાચાર મળ્યા કે પોતાના મિત્ર મહાનામ પર ગુજરાત ને સિંધુદેશના રાજાઓએ હલ્લો કર્યો છે. તેથી તેની વહારે ધાયો. તેને મુક્ત કરી, સિંધુરાજને મારી, ગુજરાત તાબે કરી, વલભી પર હુમલો કર્યો અને ત્યાંના રાજા ધ્રુવસેનને ખંડિયા બનાવી, લાટપતિને નમાવી વિંધ્યાચલની ઉત્તરના સમસ્ત દેશ પર દિગ્વિજય કરીને ઈ. ૬૧૨માં તે સ્વદેશ પાછો ગયો ને ગાદીએ બેઠો. આ દિગ્વિજયના સ્મરણમાં(૬૧ના ઑકટોબરથી) તેણે હર્ષસંવતનો આરંભ કર્યો.

આ સમયે દક્ષિણમાં વાતાપીનો ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી સાર્વભૌમ થવા મથી રહ્યો હતો. તેણે વનવાસીના કદંબો, મહૈસૂરના ગંગ તથા બાજુના આલૂપોને જીતી, ઉત્તર કોંકણ સર કરી, મોટું નૌકાસૈન્ય જમાવી અરબી સમુદ્ર પર આણ વર્તાવી હતી, ને ઈરાનના દરબાર સુધી એલચી મોકલ્યા હતા. તેના આ પ્રતાપથી અંજાઈ, હર્ષથી સ્વતંત્ર થવાની દાનતે લાટ, ગુર્જર અને માળવાના રાજાઓ તેના પક્ષે ભળી ગયા. એ સમાચાર મળતાં જ હર્ષે તેમના પર ચડાઈ કરી, સૌને પેઠે હરાવી ખંડિયા બનાવ્યા. આ પછી નેપાળમાં તેના મિત્ર ગણાતા રાજા શિવદેવની વિરુદ્ધ તેના અધિકારીઓ ઊભા થયા. હર્ષ તેની વહારે પહોંચ્યો. ત્યાં શાંતિ સ્થાપી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે અંશુવર્માને ત્યાં મૂક્યો. એ પાછળથી નેપાળનો રાજા થઈ ગયો. હર્ષે તેને [illegible] નીમ્યો. આ અંશુવર્માએ પોતાની પુત્રી તિબેટના રાજા સ્રોંગત્સાનગામ્પોને આપી તેની સાથે રાજ્યભાવ સંબંધ બાંધ્યો.

આ અરસામાં ઈ. ૬૩૩માં ત્રિપુર આવતાં તેને કવિ બાણનો મેળાપ થયો. નેપાળમાંથી હર્ષની પ્રગતિનો લાભ લઈ આ તરફ વલભીપુરના રાજા ધ્રુવસેનના પુત્ર ધ્રુવભટે લડાઈ જગાવી. હર્ષે તુરત આવી તેને નમાવ્યો. પણ વલભીપતિનું બળ આ સમય ખૂબ વધેલું હતું. ભવિષ્યમાં તે યુદ્ધ ન આદરે તે માટે હર્ષે પોતાની કન્યા આપી વલભીપતિ સાથે સંબંધ બાંધી લીધો. વળી તેને પોતાનો દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો લોકપાલ પણ નીમ્યો.

ઉપર હર્ષના હસ્તાક્ષર-જેમાં લખ્યું છે

स्वहस्तो मम महाराजाधिराज श्री हर्षस्य

हस्तो मम महाराजाधिराज श्री हर्षस्य

હવે હર્ષને દક્ષિણ જીતવું બાકી હતું. તેના શાસન તળે પ્રથમ તેણે [illegible](નાગપુર) જીતી લીધું અને પછી ૬૪૨માં કુંતલ પર ચડી, પુલકેશીને મારી ચોલમંડલ જીત્યું. આથી મહામલ્લનો રાજા શરણે આવ્યો, તેને મિત્ર કર્યો. આમ, સમસ્ત દક્ષિણ પણ સર કરીને ૬૪૩માં તે ભરતખંડનો ચક્રવર્તી બન્યો.

હર્ષના પૂર્વજો સૂર્યોપાસક હતા. તેના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધન બૌદ્ધ થયા હતા. તેની બહેન રાજ્યશ્રી પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુણી થઈ હતી. પણ એ પોતે શૈવ ધર્મ પાળતો હતો. તેને બૌદ્ધ ધર્મપ્રત્યે તેને પક્ષપાત હતો. હૂણો ને શશાંકના આક્રમણથી નષ્ટભ્રષ્ટ થયેલા નાલંદા વિદ્યાપીઠને તેણે પુનર્જીવન આપ્યું હતું ને તેની મદદને લીધે જ નાલંદા પ્રગતિની ટોચે પહોંચ્યું હતું. સુપ્રસિદ્ધ ચીની બૌદ્ધ વિદ્વાન યુઆન શ્વાંગ તેના આમંત્રણથી જ હિંદ આવ્યો હતો ને તેને હર્ષે બહુમાન આપ્યું હતું.

હર્ષવર્ધન મહાન સંસ્કૃત કવિ હતો. તેણે પ્રિયદર્શિકા (ઈ. ૬૧૮), નાગાનંદ (ઈ. ૬૨૩) અને રત્નાવલી (ઈ. ૬૪૦) એ ત્રણ નાટકો રચેલાં છે. ગદ્યકાવ્યકાર દિવાકર, મયૂર(સૂર્યશતક-નો કર્તા) અને બાણભટ્ટ (કાદંબરી ને હર્ષચરિતનો રચયિતા) આ મુખ્ય કવિઓ હતા.

હર્ષનું ચારિત્ર્ય ઘણું જ ઉજ્જ્વળ હતું. તે આગળ જતાં આખા ભરતખંડનો ચક્રવર્તી થયો હતો. પણ તેણે જેવો દેશ જીત્યો એવો તેનો સંયમી પણ હતો. તેના ખંડિયા પ્રત્યે તે મમતા અને આદરભાવ રાખતો. રૈયત તો તેની અત્યંત સુખી હતી. તેના અમલનો સમય હિંદનો સુવર્ણકાળ હતો. ચીનના સમ્રાટ ત્સાઈ-ત્સુંગ અને ઈરાનના બાદશાહ ખુસરો બીજા સાથે તેણે મૈત્રી ને રાજ્યભાવ [illegible] બાંધી પરસ્પર એલચીઓ મોકલ્યા હતા. ઈ. ૬૪૭માં હર્ષનું મૃત્યુ થયું. તેને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી તેના પછી તરત જ તેના ખંડિયા રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા ને [illegible]

લાહોરના રાજા રણજીતસિંહે પોતાના પરદેશમંત્રી અઝીઝુદીનને એક વખત પૂછ્યું કે તમને કયો ધર્મ ગમે ? હિંદુ કે મુસ્લિમ ?

જવાબ મળ્યો કે 'હુ તો એક મોટી નદીના પ્રવાહ વચ્ચે તરતો હોઉં એમ મને લાગે છે ત્યા રહ્યે રહ્યે હું જમીન પર નજર નાખુ છુ, પણ બને કિનારામા કાંઈ તફાવત પરખી શકતો નથી '

અનેકાર્થીશબ્દો **સામ**=ચોથો વેદ સામવેદ, રાજનીતિના ચાર ઉપાયો (સામ, દામ, ભેદ, દંડ)માનો એક ઉપાય-મીઠી વાતોથી સમજાવીને સામાને મેળવી લેવો તે, સ્વામી, સાંબેલાની નીચેના લોખંડનો ગોળ ભાગ

કહેવતોના મર્મ 'દૂધના દૂધમા, પાણીના પાણીમા'–અનીતિથી મેળવેલુ ધન ટકી રહેતુ જ નથી એ બોધની આ કહેવત પાછળની વ... નો જાણીતી છે કે ચોખ્ખુ દૂધ આપવાથી જામી ગયેલી ઘરાકીનો વધારે લાભ મેળવવા એક ભરવાડણે એકવાર લાવવાથી, રસ્તામા આવતી નદીમાથી પાણી ભેળવી શહેરમા જઈને દૂધ વેચ્યુ પાછી વળતા, એ જ નદી આગળ દૂધના પૈસા બહાર કાઢી તે નદી કાંઠે મૂકી તાબડી ધોવા નદીમા ઊતરી, ત્યા પાછળથી એક સમડીએ ભક્ષ્ય ધારીને ઝડપ મારી થોડા પૈસા નદીમા નાખી દીધા આથી કલ્પાંત કરતી ભરવાડણને તેની સહીયરે મર્મમા કહ્યુ કે એ તો દૂધના દૂધમા ને પાણીના પાણીમા ગયા ' અને ભરવાડણે પૈસા ગણી જોયા તો પાણીના બદલાના વધારાના આવેલા પૈસા જ પાણીમા ગયેલા જણાયા ' એને મળતી તો બીજી ઘણી કહેવતો છે 'કૂડને સદા ધૂડ', 'દગા કિસીકા સગા નહિં', 'ચોરને પોટલે ધૂળની ધૂળ', 'જ્યૂ વિયા યૂ દિયા, નફેમે જૂતિયા', 'ચોરીનો માલ ચંડાળે જાય, પાપી હાથ ઘસતો થાય', વગેરે

ગણિતગમ્મત એકથી દસ સુધી, એકથી પંદર સુધી, કે પચાસ કે સો કે ગમે તે અંક સુધીના સળંગ અંકોનો સરવાળો કેટલો આવે તે જાણવાની એક સહેલી રીત છે જે અંક સુધીનો સરવાળો કરવો હોય તેમા 1 ઉમેરી, તે જ અંકના અરધા આંક વડે ગુણવાથી જોઈતો સરવાળો મળી રહેશે ધારો કે 1થી 10 સુધીના અંકોનો સરવાળો કરવો છે તો 10મા 1 ઉમેરી તેને 10ના અરધા આંક (5) વડે ગુણો જે આવે તે જવાબ 10+1=11×5=55 1+2+3+4+5+6+7+8+9+10=55

(પ્ર રા ત્રિવેદી)



કોકેશસના ગિરિવેષ • બાજુએ છે તે રશિયાની કોઝાક જાતિનો છે

આ માહનાનુ નામ 'જૂન'–તે પશ્ચિમના પુરાણોમાના દેવોની મહારાણી જુનોના નામ ઉપરથી પડ્યુ છે

અશુદ્ધ ભેદાણીના અનર્થ

પઈ=મહેમાન   પાઈ=તાંબાનો એક સિક્કો

બહેડુ=એક ફળ   બેડુ=ઘડો તથા દેગડો

મોડુ=તેથી કરમોવવુ, મોઢવુ=મોઢ પામવુ

મરિયો=જારબાજરીના છોડનો દાંડો

મળિયો=ધાતુનો લાંબો કકડો

સાંભરવુ=યાદ આવવુ, સાંભળવું=શ્રવણ કરવુ

જિત=જિતાયેલુ   , જીત=ફતેહ

કુચ=સ્તન .   કૂચ=રવાના થવુ તે

સુજ=સોજો   સૂઝ=સમજ, ગમ

તાગિલ=એ પ્રાંતની ભાષા

તામીલ=હુકમનો અમલ

પુર=શહેર   પૂર=નદીમા પાણીનુ આવવુ

—રમણ અંબાલાલ શાહ

બર્મુડાના વતનીઓ શાર્ક માછલીનુ તેલ એક બાટલીમા ભરીને તેનો હવામાપક યંત્ર તરીકે ઉપયોગ કરે છે એ તેલ રોજની એક-સરખી હવામા સ્વચ્છ રહે છે, પણ વાદળિયા થવા લાગતા ઝાંખુ પડવા માડે છે

આફ્રિકાના જંગલવાસીઓ પોતાના ઢોલ વડે એક કલાકમા 1000 માઈલ સુધી સાંકેતિક સદેશો પહોંચાડી દે છે.

નીલ વ્હેલ નામનો મગરમચ્છ પૃથ્વી પરના હયાત પ્રાણીઓમા સૌથી મોટુ પ્રાણી છે જન્મતી વેળા જ તે ચોવીસ ફૂટનો હોય છે !

અમેરિકામા સર્વ સાધારણ લોકોની ચીજનો અંદાજ કાઢતા 'આઇસક્રીમ' વધુમા વધુ સંખ્યાને પસંદ પડતો જણાય છે

વીજળીના દીવાના પાંચ લાખગોળા રોજ બનાવનારૂ એક નવુ યંત્ર અમેરિકામા હમણા તૈયાર થયુ છે



ઘણા ચિત્રકારોને ભીંતની વખતે આધાર લેવું માત્ર જુદા જુદા છાપા વગેરેમાથી કાપી લીધેલ ઉપયોગી ચિત્રો પાસે રાખવાની જરૂર પડે છે તેઓ મોઈના ટેક આ રીતે બે વળીઓ ઊભી કરી તે પર બાંધેલી દોરીમા ચપટીઓ–ટાંગી તેમ ચિત્રો ભરાવીને પોતાની નજર સામે રાખી શકે

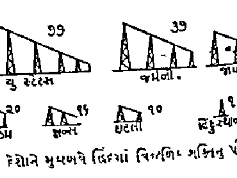
શક્તિ ને આરોગ્યમા ખીલી સૌ જતુ કરતા ચડી જાય છે તેની રાણી પંદર વર્ષ સુધી જીવી શકે છે અને મજૂરી કરનારી ખીલી ચાર સાત વર્ષ જીવે છે નર માત્ર આઠ માસ જીવતો હોય છે



ઉંદરનુ કામળ ગોઠવવા મા આ રીત અજમાવવા જે છે પાણીથી અરધી ભરેલ એક ડોલને તેની જ ઊંચાઇની એક પેટી કે ખોખાને અડકે મૂકો, એક ઉંદરમામાને આવી પહોંચવાનુ સાધન બને ડોલમા પાણી માત્ર ઢંકાઈ રહે એ રીતે ચાર કે મરાળ આ ગઆળી પાથરી દો ને તે પરથી વાળી દેટથી, કે એવો લલચાવનારો પદાર્થ તરતો રાખો તેની વાસથી ખેંચાઈ, ખોખા પર ચડી તે ડોલમા ટકોરા મારશે, એવાજ તળિયે

શેઠાણી -મના, તેં તો તારા પગાર કરતા પણ વધારે કિંમતના વાસણો ભાંગી નાખ્યા ! આનો તે ઉપાય શો કરવો ?

મના–મને ય કાંઈ સૂઝતો નથી, બાપુ સિવાય કે તમે મારો પગાર વધારો



બીજા દેશોને મુકાબલે હિંદમાં વિજળિક શક્તિનું પ્રમાણ



ચીની કલામાં એક દૃશ્યચિત્ર - અઢારમી સદીમાં થઈ ગએલો એનો આલેખક કાઓ-ચી-પેઇ પોતાની આંગળીનાં ટેરવાં વડે ચીતરતો. છોડ, પર્વત, ખીણ, ઝાડ અને માનવ એ સર્વને સમાવતા વિશાળ પટનું આ દૃશ્ય ચીની દૃશ્યાલેખનકળાનો નમૂનો છે.

ચીની માટીનો કૂંજો—ચીની માટીકામ એના રંગ અને ચળકાટ, મનોહારી ઘાટ અને તે પરના સુશોભનની કળા માટે આલમ-મશહૂર છે. એ માટીકામમાં એના કારીગરો વિશ્વકર્માની માફક એટલા આગળ વધ્યા છે કે એનો જોટો નથી. ધોળા ભાગમાં ભૂરા રંગની ભાત પર કરી ચળકીતાઓમાં આસમાની શોભનોથી અંકિત ૨૬ ઇંચ ઊંચું આ પાત્ર શુંગ- ઈ. ૧૦૦૦ના સમયનું છે. એના પરના સુશોભનમાં આલેખેલું વિચિત્ર પ્રાણી—ડ્રૅગનનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. જેમાં સર્પ જેવો અત્યંત લાંબો અને સુગમ્ય મગર જેવો તીક્ષ્ણ દાંત તથા નહોરવાળો તથા બગલી માફ એવા નાના શીંગડાંવાળો એ ભયંકર ડ્રૅગન—મકરસર્પ ચીનની કળામાં એક વ્યાપક આલેખન છે. ચિત્રોમાં વાસણો પર, પેટી પટારા આદિ વસન-ફર્નીચરની વસ્તુઓ પર, અલંકરણોમાં, માળેક, પોશાક કે અરીસાની કારીગરીમાં, બધે એનું સ્વરૂપ ઉતારવામાં આવે છે. બીજા-ઓને ક્રૂર ને ભયંકર લાગતું એ જુગુપ્સાપ્રેરક રાક્ષસી પ્રાણી ચીની પ્રજામાનસમાં આજ અનેક સૈકાઓથી દિવ્ય-માંગલ્યનું સૂચક, અમર્યાદિત કુદરતી બળોની મૂર્તિરૂપ અને ભગવાનના વિરાટ-ભયંકર વાત્સલ્ય છતાં પ્રેમાળ સ્વરૂપનું પ્રતીક છે. ચીની કથા-ઓમાં આવે છે તેમ સંતો એના પર સવાર થઈ શકે છે અને નિખાલસ સ્ત્રીપુરુષોને આફતને વખતે એ મદદ કરે છે. નિઃસ્પૃહ બાળકોને એ પોતાના શરીર પર બેસાડી પાણી ને હવામાં ગમ્મત કરાવે છે. ચીની ચિત્રકારો એને પાણીમાંથી આકાશમાં જતો ને આકાશેથી પૃથ્વી પર ઊતરતો ચીતરતાં થાકતા જ નથી. તેનાથી વાંકાચૂંકા થતા એના શરીરની ગતિની સુંદરતા અને ચપળ દેહની લલિત-ભયંકર શોભા તેઓ વિવિધ રૂપે ઉતાર્યા જ કરે છે. એના ડ્રૅગન ઉપરની પ્રીત એમના માનસમાંથી જની રહીને તેના દેહસૌન્દર્ય અને ગતિની મોહકતા જ એમના મનમાં રહી છે. (જુઓ આ અંકમાંનો લેખ ચીનની કળા)







ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ
(વિગત માટે જુઓ પૃ ૧૬૭)

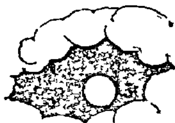
ડાબી બાજુથી અનુક્રમ (૧) 'દાદાનો લાડ-વાયો'–કાંતિલાલ સુતાર (નડિયાદ) ત્રીજું ઈનામ, (૨) 'પ્રવાસી' જે. એલ. ટોળી (નાગપુર) નોંધપાત્ર, (૩) 'નાસ્ટ' જમનાદાસ એમ. પંચોલી (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર

ટપાલની ટિકિટો પર વિવિધ વાહનો

બળદગાડી, ઘોડાગાડી, ટાંગાગાડી, ઊંટસવારી, બાઈસીકલ, મોટરસાઈકલ, મોટરલૉરી, મોટર, રેલવેટ્રેન અને તેને કપાયેલી ઘણી ટપાલની ટિકિટો પર અનેક દેશોએ વિવિધ ડિઝાઈનોમાં આલેખ્યા છે તેના થોડા નમૂના આ ઉપર આપ્યા છે. પહેલા અને છેલ્લા નંબરની બળદગાડી વાળી તથા ઘોડાગાડી વાળી હિંદની ટિકિટ જેવી જ ટિકિટનો સેટ હિંદી ટપાલખાતાએ બહાર પાડ્યો છે જે તો સૌના પરિચયમાં હશે
(શ્રી હરિલાલ મૅનેજ ... કંપનીના સંગ્રહમાંથી)

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

અજવાળી રાત
કિંમત ૨-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૮-૦



પંદર અજવાળી તિથિઓ સમી પંદર રમણીય ચૂંટેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, અજવાળી રાતની મધુર ચાંદનીની પેઠે, નાનાં-મોટાં, નવીન તરુણ, ગહેરી આમજન, સૌને એકસરખો રસ આપે એવો સર્વગ્રાહી છે. ઘરનાં સ્ત્રીજન કે ઓછું ભણેલા આમજન પણ સમજી શકે એવી સરળ સુબોધ, અને સૌ વિનોદ પામે એવી [illegible] વાર્તાઓ, વિવિધરંગી ચિત્રો અને મનોહર રૂપરંગની સજાવટ સાથે બેરંગી મજબૂત પૂઠાવાળા સુંદર પુસ્તકમાં.

અજંતાના કલામંડપો
કિંમત ૧-૮-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૫-૦



હિંદના સાહિત્યમાં આ વિષયનું આટલું ચિત્રપૂર્ણ ને છતાં આટલું સસ્તું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. શ્રી રવિશંકર રાવળે લખેલો અજંતાની કલાની વિસ્તૃત સમાલોચના કરતો લેખ, એના પાનાંને રમણીય કરતાં ૯ ત્રિરંગી ચિત્રો, તથા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં ૧૬ પાનાં ભરીને આલેખનો અને ફોટોગ્રાફો, તેમજ પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનો,—આ બધું ધરાવતા આ અપૂર્વ કલા ગ્રંથની ગુજરાતી તથા હિંદી બંને આવૃત્તિઓ મળે છે.

ગુજરાત કલા-કલાપ
કિંમત ૧-૦-૦
રજી. પોસ્ટેજ
૦-૬-૦



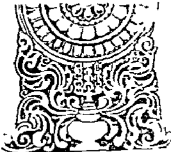
કલાત્મકતા અને સસ્તાપણામાં અનન્ય એવો ચિત્રસંગ્રહ. વિશુદ્ધ કલાને અત્યંત સસ્તા દરે ઘરઘર પહોંચતી કરવાનો હેતુ આ પ્રકાશન પાછળ છે. પાંચ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારો-ના છ પૂર્ણરંગી ચૂંટેલા ચિત્રોનો આ સંપુટ, ૧૧x૧૪ના માપનાં આર્ટબોર્ડ પર ફ્રેમ માટે તૈયાર રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે. એક રૂપિયામાં આવાં રંગીન ચિત્રો આટલાં સસ્તાં કોઈએ હજી આપ્યાં નથી અને તેથી જ તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ. એવો જ બીજો છ ચિત્રોનો નવો સંપુટ (કલાકલાપ બીજો) પણ તૈયાર થાય છે

કુમારના ખાસ અંકો ૧૦૦ અને ૨૦૦
દરેકના ૨-૦-૦
બંને સાથે ૩-૮-૦
રજી પોસ્ટેજ
દરેકનો ૦-૪-૦



'કુમાર'ના આ બંને ખાસ અંકો ગુજરાતના પત્રકારત્વમાં અનોખા યુગવર્તી પ્રયોગો મનાયા છે. લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચિત્રકારો, કવિઓ અને લેખકોની ચૂંટેલી કૃતિઓથી ભરચક એવા, બીન-હરીફ કલાત્મક રૂપરંગે મઢેલા અનુક્રમે ૧૬૦ અને ૧૨૫ પાનાના, પૂર્ણરંગી તથા વિવિધરંગી ૨૮-૨૨ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, નકશા, આલેખો, વાર્તાઓ, નાટકો, લેખો, કાવ્યો, ટૂચકા વગેરે શિષ્ટ, સુંદર અને વિપુલ જ્ઞાનસામગ્રીથી મંડિત આ અદ્વિતીય અંકો ઘરઘરમાં કાયમી બોધક સાહિત્ય તરીકે સંગ્રહયોગ્ય છે

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ
કાચું ૧-૦-૦
પાકું ૧-૪-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૫-૦



અમદાવાદનાં બાવન નામચીન સ્થાનોના ફોટોગ્રાફોનું આલબમ. જે જગતના સ્થાપત્યમાં અદ્ભુત કારીગરી તરીકે સ્થાન પામ્યાં છે, જેણે પશ્ચિમના નામચીન કલામીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે, જેની પ્રશસ્તિ સાંભળી જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવે છે, એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યના કાવ્યો સમાં અમદાવાદનાં મકાનોનું આ આલબમ દરેક ગુજરાતીના ઘરમાં હોવું જોઈએ. દરેક ચિત્ર નીચે ઐતિહાસિક અને લાક્ષણિક માહિતી આપતી નોંધ તથા શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જેવા વિદ્વાને લખેલા, અમદાવાદની ચડતી પડતી ને વિકાસ વર્ણવતા વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધ સાથે

ગોવાલણી અને બીજી વાતો
કિંમત ૨-૦-૦
રજી પોસ્ટેજ
૦-૬-૦



ગુજરાતના શરૂઆતના નવલિકા-લેખકોમાં જે મોખરામાં પ્રકાશ્યા તે 'મલયાનિલ'ની રમણીયતરતી બાવીસ વાર્તાઓ—જેમાં દસ મર્માળા હાસ્યની અને બાર મસ્ત પ્રણયની છે. 'ગોળમટોળ શર્મા'ના નામથી કટાક્ષકથાઓમાં અને 'ગોવાલણી'ની વાર્તાથી પ્રણયકથાઓમાં નામના મેળવનાર અને પોતાના મૃત્યુ પછીથી વધુ મશહૂર બનનાર એ લેખકનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના જાણીતા કલાકારોનાં બેરંગી ચિત્રોથી વધુ સુંદર બન્યો છે.

· કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ · તથા બધા જાણીતા બુકસેલરો